

მიტროპოლიტი ანანია ჯაფარიძე

საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის ისტორია

10 ტომად

ტომი V

არიან-ქართლი

საეპისკოპოსოები ისტორიულ ივერიაში

ეძღვნება აკადემიკოს ივერი ფრანგიშვილის ხსოვნას

თბილისი 2014

საერთაშორისო სამეცნიერო წრეებში ამჟამად დამკვიდრებულია უმართებულო თვალსაზრისი, თითქოსდა ივერები (ივირები) ეწოდებოდათ არა მხოლოდ ქართველებს, არამედ სომხებსაც, ე.წ. სომეხ-ქალკედონიტებს („პრაფოსლაგნაია ენციკლოპედია“, ტ. III, მოსკოვი, 2001, გვ. 326, 327, ვ. არუთინოვა-ფიდანიანი, გრიგოლ პაკურიანის ტიპიკონი, ერევანი, 1978, რუს ენაზე, მისი დამოწმებული ვიკიპედიის შესაბამის და სხვა საენციკლოპედიო სტატიებში, მაგ. „სომეხი – ქალკედონიტები“, ფონდ „პაიაზგის“ ენციკლოპედია და სხვა). იბერიის თემის, ტაოსა და ასევე, მისი მიმდებარე რეგიონების მოსახლეობა ცხადდება სომეხ-ქალკედონიტებად, ამ მხარეებიდან გამოსული წმინდა მამები და ქართველი დიდებულები კი ეთნიკურ სომხებად (მაგ. თორნიკე ერისთავი და საგვარეულო ჩორდვანელებისა, გრიგოლ პაკურიანის ძე და სხვანი), შესაბამისად ამ მხარეთა ქართული კულტურა, ეკლესია-მონასტრები – სომხურად. სამხრეთ საქართველოსა და მის მიმდებარე რეგიონებში, ძირითადად ტაო-კლარჯეთში მცხოვრები ქართველების სომეხ-ქალკედონიტებად გამოცხადება გაააჩყარა საერთაშორისო ავტორიტეტის მქონე ორგანომ „პრაფოსლაგნაია ენციკლოპედიაში“. საქართველოს სამხრეთ ნაწილში მცხოვრები ქართველები ანუ ივერები სომეხ-ქალკედონიტებად გამოაცხადეს ისტორიული კონტექსტებიდან ამოგლეჯილი ინფორმაციის მანიპულირების შედეგად, მტკიცებით, რომ თითქოსდა ისინი ქართველები იყვნენ არა ეთნიკურად, არამედ მხოლოდ საეკლესიო-კულტურული თვალსაზრისით და მას შემდეგ იწოდნენ „ქართველებად“, რაც ქალკედონური აღმსარებლობა მიიღეს. ცხადია ეს არის თეორია, რომელიც ამჟამად იწოდება „ქართიზაციის თეორიად“. ამ საკითხს იკვლევს წინამდებარე წიგნი. წიგნი „არიან-ქართლი“ მკითხველს სთავაზობს ვრცელ გამოკვლევას, მრავალი ქართული და უცხოური წყაროს დამოწმებით, რომელიც აჩვენებს, რომ სინამდვილეში ტაო-ბასიანი, და საერთოდ „იბერიის თემის“ ტერიტორია, ქართველთა ისტორიულ საცხოვრისს წარმოადგენდა, მას აზონ-ფარნავაზის ეპოქაში ერქვა არიან-ქართლი და ის ძველი ივერია იყო. სტრაბონის ცნობით აღნიშნული ტერიტორიები (პარიადრედან გოგარენას ჩათვლით) იბერიამ დაკარგა ძვ.წ. II ს-ში არმენიის მეფეთა ექსპანსიისას. მიტაცების შემდეგ, ეს ტერიტორიები არმენიის ნაწილებად იქცა, მაგრამ იქ ცხოვრებას განაგრძობდა მკიდრი მოსახლეობა, იბერები ანუ ქართველები. (იბერები) გაქრისტიანების შემდეგ მტკიცედ იცავდნენ მართლმადიდებლობას, ხოლო იმის შემდეგ, რაც 726 წლის მანასკერტის კრებაზე სომხურმა ეკლესიამ საბოლოოდ მიიღო მონოფიზიტური აღმსარებლობა, ამ მიწა-წყალზე (არმენიის ამ ნაწილში) მცხოვრებმა მკვიდრმა ქართველმა მოსახლეობამ გაწყვიტა ყოველგვარი კავშირი სომხურ ეკლესიასთან და დაუბრუნდა დედა ქართული ეკლესიის წიაღს. წიგნში მოყვანილი მრავალი ისტორიული, გეოგრაფიული, ეთნოგრაფიული თუ ლინგვისტური მასალის დამოწმებით, დამტკიცებულია, რომ არაქსის ხეობისა და ტაო-ბასიანის მომცველი იბერიის თემის მიწა-წყალი ქრისტეშობამდე IV-III სს-ში იწოდებოდა „არიან-ქართლად“ და აქ ქართველობა (ივერები) ყოველთვის მკვიდრ მოსახლეობას შეადგენდა. შემდგომში მათ აქვე დააფუძნეს კიდევ მრავალი ქართული საეპისკოპოსო – ვალაშკერტისა, არზრუმისა, კარისა, ანისისა და სხვა, რომელთაგან ზოგიერთი XVI-XVII სს-შიც კი ფუნქციონირებდა. წიგნი განკუთვნილია სპეციალისტების, სტუდენტებისა და მკითხველი საზოგადოებისათვის.

შესავალი

XX საუკუნის დასაწყისში საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიისათვის ბრძოლისას რუსეთის წმ. სინოდში განაცხადეს: „საქართველოს ეკლესიას ძველ დროს არასოდეს გააჩნდა სრულყოფილი ავტოკეფალია, მისი იშვიათი თავისუფლება მერყევი იყო, ამიტომაც, XIX ს-ის დასაწყისში, რუს ხელისუფალთა მიერ მისი თავისთავადობის გაუქმება საეკლესიო სამართლებრივი სფეროდან არ გამოსულა და უკანონო ქმედებად არ უნდა შეფასდეს“.

ამის დამადასტურებელ ერთერთ ფაქტად წარმოადგინეს უცხოურ წყაროებში დაცული ცნობები, რომლის მიხედვითაც ანტიოქიის ეკლესიამ იბერიის ეკლესიას რამდენჯერმე მიანიჭა ავტოკეფალია (VIII საუკუნეში, ნიკონ შავმთელის ცნობით, შემდეგ, XI საუკუნეში, ბალსამონის ცნობით, ამასთანავე, მისი ავტოკეფალია V საუკუნიდანაც ივარაუდებოდა ზოგიერთ წყაროზე დაყრდნობით).

ბალსამონი იბერიის ეკლესიის ავტოკეფალიას ანტიოქიის პატრიარქ პეტრეს სახელთან აკავშირებდა, რომელსაც XI საუკუნის მოღვაწედ მიიჩნევდნენ. ეს პეტრე V საუკუნის პეტროს მკაწვრალი იყო თუ XI საუკუნის პეტრე III, მაინც, ამ ერთმანეთისაგან განსხვავებული ცნობებით ივერიის ეკლესიის ავტოკეფალია მერყევი და არასტაბილური გამოდიოდა, რაც საშუალებას აძლევდა რუსეთის წმ.სინოდს, რომ საკითხი არ შეეცანა დადებითად გადასაწყვეტ საკითხთა სიაში.

ამ რეალობიდან სამართლებრივი გამოსავალი ხანგრძლივი სამეცნიერო მუშაობის შედეგად 1906 წელს მოძებნა უწმიდესმა კირიონ II-მ.

კირიონის კვლევით ისტორიულად არსებობდა ორი ივერია (იბერია), ერთი მცხეთისა, მეორე კი მდებარეობდა უფრო სამხრეთით – არაქსისპირეთში, ამასთანავე ის მოიცავდა ტაო-ბასიანსა და ასევე ვანის ტბისაკენ მიმართულ არეებს (შემდგომი იბერიის თემის მიწა-წყალს).

წმ. კირიონის მტკიცებით მეორე ივერიის ეკლესიას ერთ პერიოდში მოუპოვებია ავტოკეფალია, რომელიც მალევე დაუკარგავს, შემდეგ კი აღუდგენია, ასე, რომ „მერყევი“ იყო არა მცხეთის ივერიის ავტოკეფალია, არამედ ე.წ. „მეორე ივერიისა“.

კირიონის თვალსაზრისით, მცხეთის ივერიის ეკლესიას ავტოკეფალია ძველთაგავე ჰქონდა მოპოვებული და მას ავტოკეფალია არასოდეს დაუკარგავს, შესაბამისად, ანტიოქიამ VIII საუკუნეში არა მას მიანიჭა

ავტოკეფალია, არამედ „მეორე ივერიას“, რომელიც საქართველოს სახელმწიფოებრივი სფეროს გარეთ მდებარეობდა, იმ ტერიტორიაზე, სადაც ბიზანტიამ შემდგომ, XI საუკუნეში, „იბერიის თემი“ დაარსა.

„მეორე ივერია“, როგორც ითქვა, ტაო-ბასიანიდან თითქმის ვანის ტბამდე გადაშლილი მიწა-წყალი იყო. მის საეკლესიო უფლებებს შეეხებოდა მოღწეული ანტიოქიური ცნობები ივერიის ეკლესიისათვის ავტოკეფალიის მინიჭების შესახებ.

ამ „მეორე ივერიას“ ქართულ წყაროებში „ზემო ქვეყანანი“, ზოგჯერ კი „აღმოსავლეთი“ ერქვა (ის მოიცავდა ვალაშკერტ-ბაგრაჟანდის, ტვარცატაპის, აბნიქის, ტაოს, ბასიანის, შირაკის, არაგაწის, კოტაიკისა და სხვა მიმდებარე ოლქებს).

ნ. აღონცი, მცირე აზიის ცნობილი მკვლევარი, აღნიშნულ მიწა-წყალს უწოდებს – „არმენიის ივერიულ ზოლს“. ქართველების ეს ისტორიული ტერიტორია „არმენიად“ იწოდა მას შემდეგ, რაც ის მიიტაცეს სომეხთა მეფეებმა ქრისტეშობამდე II საუკუნეში, როგორც ამის შესახებ მოგვითხრობს სტრაბონი – „მოგვითხრობენ, რომ წარსულში არმენიის პატარა ქვეყანა გაფართოვდა არტაქსიასა და ზარიადრიას ომების შედეგად. ისინი იყვნენ ანტიოქ დიდის მხედართმთავრები, მისი დამარცხების შემდეგ კი მეფეები გახდნენ. მათ ერთად გააფართოვეს თავიანთი სამფლობელო, ჩამოაჭრეს რა ირგვლივ მცხოვრებ ხალხებს ოლქები. კერძოდ, იბერებისაგან მიიტაცეს პარიადრეს მთისწინეთი, ხორძენე და გოგარენე, რომელიც კირის (მტკვრის) მეორე მხარესაა, ხალიბებს და მოსინიკებს ჩამოაჭრეს კარენიტი და ქსერქსენე, მცირე არმენიის მოსაზღვრე ნაწილები“ (სტრაბონი, გეოგრაფია, XI, 14, 5).

ამ ცნობიდან ჩანს, რომ ე.წ. „მეორე ივერია“ მოიცავდა პარიადრესა და გოგარენას შუა მდებარე ხორძენას. ამჟამად ხორძენასა და გოგარენას მდებარეობა, ჩვენი აზრით, არასწორად განისაზღვრება, რადგანაც არ ეთანადება სტრაბონის ცნობებს. სტრაბონის ცნობით, ხორძენე პარიადრესა და მტკვარს შუა იყო მოქცეული, ხოლო გოგარენა მდებარეობდა მტკვრის „იქით“ ანუ მის მარცხენა სანაპიროზე. ხორძენა, სტრაბონის ცნობიდან გამომდინარე, მდებარეობდა პარიადრესა და გოგარენას შუა ანუ პარიადრედან მტკვრამდე, ე.ი. მოიცავდა არაქსის ხეობის ნაწილს.

სტრაბონი გოგარენას მდებარეობის შესახებ წერს თავისი გეოგრაფიის XI წიგნში – „არმენიაში მრავალი მთა და ზეგანია, სადაც ძნელად იზრდება ვაზიც კი, ასევე დაბლობები, რომელთგან ზოგი უხვმოსავლიანია, მაგალითად არაქსის ველი, რომელზეც არაქსი მიმდინარეობს ალბანეთის საზღვრამდე და ჩაედინება კასპიის ზღვაში. ამ ველის იქით მდებარეობს

საკასენა, რომელიც ალბანეთს ასევე მტკვრით ესაზღვრება. მის შემდეგ მდებარეობს გოგარენა“.

სტრაბონი ამ ცნობაში კიდევ ერთხელ აზუსტებს, რომ გოგარენა მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე მდებარეობდა, კერძოდ კი საკასენას იქით. გოგარენასა და საკასენას შუა მტკვარი გაედინებოდა. ამჟამად ვიკიპედიის ცნობით აღიარებულია, რომ საკასენა უტიკის ოლქის ჩრდილო ნაწილს ერქვა, თანამედროვე განჯა-მინგეჩაურის ოლქში. მის იქით გოგარენა მდებარეობდა, მაშასადამე გოგარენა მოიცავდა დაახლოებით თანამედროვე შაქის ოლქს და როგორც ითქვა ის მტკვრით ისაზღვრებოდა, მასა და პარიადრეს შუა იბერიული ოლქი - ხორძენა მდებარეობდა, მაშასადამე ხორძენა ერთ დროს აღნიშნულ არაქსის დაბლობს მოიცავდა.

როგორც აღინიშნა, „მეორე ივერია“ ტაო-ბასიანისა და მის მომიჯნავე რეგიონში მდებარეობდა არაქსის მიმართულებით ვანის ტბისაკენ.

არმენიის ივერიული ანუ იბერიული ზოლი ტაოდან ვიდრე ავანამდე აღწევდა. სხვადასხვა, მათ შორის ბერძნულ წყაროთა (სტრაბონი, კონსტანტინე პორფიროგენეტი და სხვა) ცნობებით ის ქრისტეშობამდე ქართველთა საცხოვრებელი იყო და მის შემდეგაც.

ჩვენს ნაშრომში გამოკვლეულია, რომ ე.წ. „არმენიის იბერიული ზოლი“ იყო ისტორიული ქართული რეგიონი, რომელსაც ქრისტეშობამდე „არიან-ქართლი“ ეწოდებოდა (როგორც აღინიშნა, ერთ პერიოდში ეს ტერიტორია მოიცვა იბერიის თემმა, ბიზანტიის იმპერიის ერთერთმა ადმინისტრაციულმა ერთეულმა).

არმენიის მიერ მიტაცების შემდგომაც ეს ტერიტორია (ტაოდან ავანამდე და ვალაშკერტამდე მდებარე მიწა-წყალი) გარკვეულწილად მაინც იბერებით, ე.ი. ქართველებით დარჩა დასახლებული და ამიტომაც მას „არმენიის იბერიული ზოლი“ და „იბერიის თემი“ უწოდეს.

არიან-ქართლის ისტორია ასეთი ყოფილა: დაახლოებით ძვ.წ. III საუკუნეში არმენიელთა ძლიერი ტალღის შემოსვლის შემდეგ ისტორიული ხორძენესა და მისი მიმდებარე რეგიონის, ანუ არიან-ქართლის მმართველი ზედა ფენა (მეფის ძე აზოს მეთაურობით) უფრო ჩრდილოეთით გადანაცვლებულა, მაგრამ არიან-ქართლის მოსახლეობის ძირითადი ნაწილი ადგილზევე დარჩა თავისი იბერიული თვითშემეცნებით, თუმცა მათი არმენიზაციის პროცესი გადრმავდა, განსაკუთრებით ძვ.წ. II საუკუნედან, რაც იბერიელთა ეს მიწა-წყალი არმენიელთა მეფეებმა არტაქსიამ და ზარიადრემ საბოლოოდ მიიტაცეს. ადგილზე დარჩენილი მკვიდრი ქართული მოსახლეობის არმენიზაცია სხვადასხვა ხარისხისა იყო სხვადასხვა რეგიონში, ზოგან ღრმა, ზოგან კი ზედაპირული.

მიუხედავად ამისა, საუკუნეთა შემდეგ, და X ს-შიც კი, კონსტანტინე პორფიროგენეტის ცნობით, არაქსის მარცხენა სანაპიროს მხარე კვლავ იბერების საცხოვრისს წარმოადგენდა და იბერების ტერიტორიად იწოდებოდა.

ჩვენი კვლევით, შემდგომად იმისა, რაც ძვ.წ. II ს-ში პარიადრეს მთიანეთის კალთები, ხორძენა და გოგარენა არმენიელებმა იბერებისაგან მიიტაცეს (სტრაბონი, გეოგრაფია, XI, 14, 5), ეს ვრცელი რეგიონი ანუ არიან-ქართლი სამ ნაწილად გაიყო, მთავარი ნაწილი მოიცვა ე.წ. „დიდი არმენიის“ ოლქებმა - აირარატმა და ე.წ. „მაღალმა არმენიამ“, მეორე ნაწილი - კლარჯეთი, მცხეთის ქართლის სახელმწიფოებრივ სივრცეში მოექცა, ხოლო მისი მესამე ნაწილი, რომელსაც „ბოლო კლარჯეთისა-ზღვისპირი“ ეწოდებოდა - რომაულ-ბიზანტიური მიტაცებების ობიექტი გახდა.

ასე, რომ არიან-ქართლის სივრცე დანაწილდა, მისი ერთი დიდი ოლქი არმენიის სახელმწიფოს ნაწილად იქცა, ხოლო ზღვისპირეთი, თავისი რეგიონებით, რომაულ-ბიზანტიურ სივრცეში მოექცა.

უკვე სომხურ ოლქად გარდაქმნილ აირარატში (რომელიც, თავის დროს, არიან-ქართლის უმთავრესი ნაწილი იყო) არაქსისპირა მიწების დიდი ნაყოფიერების გამო აღმოცენდა არმენიის ყველა დედაქალაქი, ტიგრანოპოლისის გარდა (რომელიც გაცილებით სამხრეთით მდებარეობდა).

აქ (არმენიის იბერიულ ზოლში), ქართული ტომების (ტაოხების, ფასიანებისა და ასევე ქალდ-ხალდ-ხალიბების) ისტორიულ ქვეყანაში, მიუხედავად მისი არმენიაში მოქცევისა, ქვეყნის მოსახლეობის მკვიდრი ნაწილი ინარჩუნებდა თავის იბერიულ იდენტობას. ეს კარგად გამოჩნდა არაბულ ეპოქაში, როცა აქაურმა მოსახლეობამ, ბასიანსა და ასევე, მის მეზობელ ტაოში, სრულად აღიდგინა თავისი ნამდვილი ეროვნული ვინაობა ანუ ქართველობა.

ეს გვაძლევს საფუძველს ვარაუდისა, რომ ქართველთა ერთიან ხალხად ჩამოყალიბების პროცესი დაწყებული იყო ისტორიული იბერიული ოლქების დაკარგვამდე საუკუნეებით ადრე, ძვ.წ. VI-V სს-სათვის (და მათი სახელმწიფო იყო არიან-ქართლი), ამიტომაც უკვე ჩამოყალიბებულმა ქართველმა ხალხმა უცხო (ანუ არმენიულ) სახელმწიფოშიც შეძლო თავისი ეროვნულ-ქართული იდენტობის დაცვა ძვ.წ. II საუკუნედან ვიდრე ახ. წ. VIII ს-მდე და, შემდგომში (როგორც ითქვა, არაბობის შემდგომ), უფრო მეტიც, მან (არმენიის იბერიული ზოლის მკვიდრმა ქართველობამ) ეროვნული სახელმწიფოებრიობაც კი აღიდგინა ტაოსა, ბასიანსა და მიმდებარე მხარეებში.

უნდა ვიფიქროთ, რომ ჯერ კიდევ ხალიბთა (ქალდების) ვრცელ მიწა-წყალზე (სადაც აღმოცენდა არიან-ქართლის სახელმწიფო), ქრისტეშობამდე

VI-V საუკუნეებში ფორმირდა ქართველი ანუ იბერიელი ხალხი სხვადასხვა ქართული ტომების კონსოლიდაციის შედეგად, ამ მოსაზრების მამტიკიცებელ წყაროდ უნდა მივიჩნიოთ სტრაბონის ცნობა პარიადრეს, ხორძენასა და გოგარენას იბერიულობის შესახებ. მეგასთენეს ცნობა პონტოს ზღვის ამ აღმოსავლეთ მხარეებში იბერთა ცხოვრების შესახებ ძვ.წ. VI ს-ში, ნაბუქოდონოსორის ეპოქაში, ჰეკატოს მილეტელის (ძვ.წ. VI ს.) ცნობა ქართველთა კონსოლიდაციის დიდი ხარისხის შესახებ, როცა ის კოლხებს მესხურ ტომს უწოდებს და სხვა.

პარიადრეს კალთები, ხორძენა და გოგარენა (ჯერ კიდევ ე.წ. „დიდი არმენიის“ ჩამოყალიბებამდე) იბერებისა იყო, რის შესახებაც სტრაბონმა მიუთითა (სტრაბონის ეს ცნობა ჩვენი კვლევის ძირითადი დასაყრდენია, ამიტომაც ჩვენ მას ძალზე ხშირად ვახსენებთ).

რაც შეეხება ზოგადად ქართულ (ქართველურ) ეთნოსს, მისი ფორმირება გაცილებით ადრე დაწყებულია ხორძენას, გოგარენას, პარიადრესა და მიმდებარე ოლქებში, რომელთა ტერიტორია ემთხვევა ქაღდებისა და იმ ქართული ტომების ვრცელ საცხოვრისს, რომელიც ქსენოფონტემ აღწერა თავის ნაშრომში.

როგორც ითქვა, ხორძენა პარიადრედან მტკვრამდე იყო მოქცეული, არაქსისპირეთში. მას შემდგომ აირარატი ეწოდა (მართალია, ამჟამად ხორძენად მიიჩნევა მცირე ოლქი არზრუმის რეგიონში, მაგრამ სტრაბონის ცნობაზე დაყრდნობილი ჩვენი მტიკიცებით, ის დიდ ტერიტორიაზე, მდ. მტკვრამდე იყო განფენილი. პარიადრეს კალთებიდან მტკვრამდე განვრცობილი იბერების ისტორიული მიწა-წყალი არაქსის ხეობასა და ჭოროხ-ვეფრატის სათავეებს მოიცავდა. ის პროქართული ტომების, მათ შორის ხალიბ-ქაღდებისა და ფასიანებისა სამშობლო იყო, იქვე ცხოვრობდნენ ტაოხებიც. ამ მიწა-წყალზე ქსენოფონტეს დროს სხვადასხვა ქართული ტომები სახლობდნენ ხალიბების საერთო ჰეგემონობით).

ჩანს, კიდევ უფრო ადრე, ძვ.წ. IX-VI სს-ში კოლხებისა და ხალიბების ამ მიწა-წყალზე ჩამოყალიბდა ერთიანი, დაუნაწევრებელი პროტოქართული ეთნოსი და მის საფუძველზე ძვ.წ. VI-V სს-ში – ქართველი ხალხი. მისი სახელმწიფო არიან-ქართლი არმენიელთა შემოსევების გამო საბოლოოდ დაიშალა პარიადრეს, ხორძენასა და გოგარენას დაკარგვის შემდგომ.

ამ ერთიანი ქართული სახელმწიფოს (არიან-ქართლის) დაშლა-გაუქმებამ სათავე დაუდო ქართველი ხალხის კიდევ ახალ ტომებად დაქუცმაცებას, ჩამოყალიბდა ზანებისა და სვანების ჯგუფები ძვ.წ. II-I სს-ში. ამ მოსაზრებას ეხმიანება ის ფაქტი, რომ ამ ტომების შესახებ წყაროები ცნობებს ამ დროიდან იძლევიან.

როგორც აღინიშნა, ქართული ეთნოსის დეზინტეგრაციის პროცესისათვის ხელი უნდა შეეწყო არმენიული ტომების ჩასახლებას მათ მიწა-წყალზე, რაც საბოლოოდ დასრულდა ძვ.წ. II საუკუნეში, როცა არმენიელთა მეფეებმა პარიადრე, ხორძენა და გოგარენა იბერებს წაართვეს.

ეს იყო არიან-ქართლს სამეფოს საბოლოო გაქრობა.

იქამდე ერთი საუკუნით ადრე, როგორც ითქვა, არიან-ქართლის მეფის ძემ, ჩანს გამოუვალი მდგომარეობის გამო, თავისი სახელმწიფოს ხერხემალი, სამხედრო ელიტა და ზედა ფენის ერთი ნაწილი, უფრო ჩრდილოეთით გადაანაცვალა და ჩაასახლა თანამედროვე საქართველოს ტერიტორიაზე ეგრისწყლიდან-ჰერეთ-ალბანეთამდე.

ძვ.წ. III-I ათასწლეულებში, ჩანს, რამდენჯერმე შედგა და ჯგუფებად დაიშალა ე.წ. **პროტოქართული ეთნოსი** მატარებელი ფუძექართული ენისა, მასში შემავალი ტომების კონსოლიდაცია-ინტეგრაციისა და პირუკუ პროცესების შედეგად. ამ ეთნოსის შიგნით, ჩანს მუდამ მიმდინარეობდა ახალი ტომების წარმოქმნისა და ძველების გაქრობის პროცესი, თუმცა მთლიანობაში ის თავის იდენტობას ინარჩუნებდა. როგორც აღინიშნა, ძვ.წ. IX-VI სს-ში ის კიდევ ერთხელ შედგა.

პონტოსპირეთში იბერების ცხოვრებას ადასტურებს ძვ.წ. VI ს-ის ავტორის მეგასტენეს ცნობა, რომლის მიხედვითაც ლიბიის მეზობელი იბერების ერთი ნაწილი VI ს-ში მეფე ნაბუქოდონოსორმა აყარა და დაასახლა პონტოსპირეთში.

„ლიბიის“ ქვეყნის ქვეშ უნდა იგულისხმებოდეს არა აფრიკის ლიბია, არამედ ვანისტბისპირეთ-მცირე აზიაში მდებარე ქვეყანა „ლუვია“.

ლურსმულ ეპოქაში მცირეაზიის ლუვია ცნობილი სახელმწიფო იყო, რომელიც მდებარეობდა ახლოს იმ არეებთან, სადაც შემდგომი ავტორები კარდუხების საცხოვრისს მიუთითებენ.

თუ მეგასტენეს წყაროს „ლიბია“ იგივე ქვეყანა „ლუვიაა“, მაშინ, ჩანს, ძველი ავტორები მიუთითებდნენ, რომ ნაბუქოდონოსორმა იბერები პონტოსპირეთში ჩაასახლა არა აფრიკის ანდა დასავლეთის ლიბიიდან, არამედ მცირე აზიის ლუვიიდან, რაც რეალობასთან უფრო ახლოა.

„ლუვია-ლუბარის“ ქართველებთან კავშირის შესახებ წერენ ეპიფანე და არქანჯელო ლამბერტი.

(არქანჯელო ლამბერტის მოკვავს ძველი ცნობა, რომ „ლუბარი“ ერქვა ქვეყანასა და მთას არარატის რეგიონში, ანუ ძველ ურარტუში. ის წერს – „ვრიგოლ კედრენე ამტკიცებს, რომ კოლხიდელები ნოეს მესამე შვილის იაფეტის ჩამომავლობისანი არიანო, ეს აზრი მე სარწმუნოდ მიმაჩნია, რადგან სომხეთის მთები, სადაც ნოეს კიდობანი გაჩერდა, მხოლოდ რამდენიმე დღის საეალზეა კოლხიდას დაშორებული... ეს ამბავი შეიძლება დავასაბუთოდ წმიდა ეპიფანეს მოწმობით. ეს წმიდანი თავისი წიგნის

– „პანარიონის“ დასაწყისში, შემდეგ წერს: „როცა **ნოეს კილობანი არარატის მთებზე, სომეხთა და ქართველთა (კარდიენსიუმ) ქვეყნის შუა, ლუბარად წოდებულ მთაზე გაჩერდა**, განხდა ადამიანთა პირველი საცხოვრებელი, და იქ დარგო წინასწარმეტყველმა ნოემ ვენახი და შეიქმნა იქაური ბინადარი“. აქ შესანიშნავია შემდეგი სიტყვები ეპიფანესი: **ლუბარის მთიანეთი „სომეხთა და ქართველთა ქვეყნის შუა“** (არქანჯელო ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა, 2011, გვ. 28).

ლუბარი – არარატის მახლობელ მთას ერქვა, კარდიენთა ანუ ქართველთა ქვეყანაში ვანისტბისპირეთში, ჩანს ლუვია-ლიბია ქვეყანასთან ახლოს).

ამჟამად, მიხნეულია, რომ ქალდეა ერქვა ტრაპეზუნტის სამხრეთ მთიან რეგიონს, ისტორიულად კი, ეს ქსენოფონტეს ნაშრომებიდანაც ჩანს, ქალდეები აღნიშნულის გარდა გაცილებით დიდ ტერიტორიას ფლობდნენ, გადაშლილს კარდუხებიდან ვიდრე შავ ზღვამდე. ამ მიწა-წყალს (ტრაპეზუნტიდან) ვუწოდებთ ჩვენ ქალდეას, ხალიბების ქვეყანას (შესაბამისად ჩვენი ქალდეას ქვეშ არ იგულისხმება მესოპოტამიის ქალდეა).

პროტობერი ხალხის ტომები კარდუხები, ქალდეები და ხალიბები (ქალიბები) ჩანს, ნათესავურად უკავშირდებოდნენ ურარტუს სამეფოში დასახლებულ ხურიტებსა და ასევე იმ ფრიგიულ-მესხურ ტომებს, რომელთაც ბრიგების სახელითაც იცნობდნენ, *ეტიმოლოგიურად სახელი „იბერი“ წარმოშობილი უნდა იყოს სახელისაგან „ბრივი“ (ბრივი-ბერივი-ბერი-იბერი; ბრივი-რივ-რვ (მა-რვ-უელი, მა-რვ-ალი) - გრ (ე-გრ-ისი, მე-გრ-ელი, გურ-ული), ბრივი-გრივი-გეორვი-გეორვიენ; ან ბრივი-გრივი-გოვარ/ენა/-გუვარვი (გუვარქი), გარვარი, ვავარი და სხვა).*

ამასთანავე, აღსანიშნავია, რომ „ქალდეელები“ – ქალდეები (ხალდეები) ცნობილი კოლხების თანამეტომენი იყვნენ, ხოლო, როგორც აღინიშნა, ჰეკატოს მილეტელის ძალზე მნიშვნელოვანი ცნობით – „**კოლხები – მესხური (მესხური) ტომია**“.

გ. მელიქიშვილის აზრით – ხალიბი „ქართუს დიალექტური ვარიანტი ყოფილა და მომდინარეობდა უძველესი, ჯერ კიდევ დაუნაწევრებელი ერთიანი ქართული ეთნიკური ჯგუფის არსებობის დროიდან“ (Г. Меликишвили, Наირи - Урарту, С. 411).

მათ ჯგუფს უნდა მიეკუთვნოს სასპერებიც, რომელთაც პროტოქართველებადაც მიიჩნევენ, კოლხებთან ერთად. ჰეროდოტეს ცნობით შავი ზღვიდან მიდიელებამდე მხოლოდ ისინი (კოლხები და სასპერები) ცხოვრობდნენ, მაშასადამე ძვ. წ. V საუკუნეში, ამ არეალში სომხები ჯერ კიდევ არ ცხოვრობდნენ (იგულისხმება არაქსისპირეთი, ჭოროხ-ეფფრატის სათავეები, პარიადრეს მთისწინეთიდან მტკვრამდე (გოვარენამდე) მდებარე მიწაწყალი), არმენიული ტომების ჩასახლება ამ მიწაწყალზე აქემენიდების

ეპოქისათვის დაიწყო და ალექსანდრე მაკედონელის დროისათვის იქაური ქართული სახელმწიფოსათვის საფრთხეს ქმნიდა, რამაც, ჩანს აიძულა აქაური მეფის ძე აზონი სახელმწიფოს ხერხემალი (ჯარის, დიდებულებისა და ხალხის ერთი ნაწილი) უფრო ჩრდილოეთში გადაეყვანა და ახალი ქართული სახელმწიფო ჩამოეყალიბებინა. ამ დროს უნდა დაეკარგა არიან-ქართლს არაქსის ხეობა (ძვ.წ. IV ს. ბოლოსა და III ს. დასაწყისში, ხოლო პარიადრე, ხორძენა და გოგარენა შემდეგ, ძვ. წ. II ს-ში, დაუკარგავს).

მეგასთენესა და სტრაბონის ცნობების ურთიერთშეჯერება უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ სომხების ჩასახლებამდე ტრაპეზუნტიდან ვანისტბისპირეთამდე მცხოვრებ ტომებს კრებითად იბერები ერქვათ, რადგანაც, მეგასთენეს ცნობით, აღმოსავლეთ პონტოსპირეთი (ე.ი. ისტორიული მხარეები კოლხეთისა) იბერებით იყო დასახლებული, ხოლო სტრაბონის ცნობით პარიადრეს კალთები, ხორძენა და გოგარენა იბერებისა იყო.

იბერებით ძალზე დიდი არეალი ყოფილა დასახლებული – ეს იყო აღნიშნულ არეალთან ერთად სამხრეთ კავკასია მიმართული ვანის ტბისაკენ.

ამ რეგიონში მოპოვებული არქეოლოგიური არტეფაქტები მიუთითებს ერთიანი კულტურის არსებობის შესახებ, რაც ყარსის, თრიალეთის, სამთავროს, ანისისა თუ არტაანის მიდამოებში მოპოვებული მასალიდან ჩანს. ხალიბების ეპოქის არქეოლოგიური მასალა ამას მიუთითებს – „ქ. ყარსის მახლობლად აღმოჩნდა ბრინჯაოს ნივთების განძი ძვ.წ. I ათასწლეულის დასაწყისისა, რომელშიც დასავლურ და აღმოსავლურქართული არქეოლოგიური კულტურებისათვის დამახასიათებელი საგნები ერთადაა თავმოყრილი.“ (დ. მუსხელიშვილი, აღმოსავლურქართველ ტომთა გაერთიანებანი... მაცნე, ისტორიის სერია, 2012, 2. გვ. 31).

ეს მიუთითებს, რომ იმუამად, დაახლოებით ძვ.წ. V საუკუნისათვის ეს ერთიანი კულტურის მქონე ხალხი ჯერ კიდევ არ იყო დაყოფილი ე.წ. აღმოსავლურქართულ და დასავლურქართულ ჯგუფებად, დაყოფის პროცესი უნდა დაწყებულიყო გაცილებით გვიან, ნაწილობრივ ძვ. წ. II საუკუნიდან ისტორიული არიან-ქართლის მიწა-წყალზე. მაგრამ მათი დიფერენციაციის ხარისხი დიდი არ უნდა ყოფილიყო, რადგანაც მათ მალევე შეძლეს ერთიანი ქართული საეკლესიო კულტურის ჩამოყალიბება, I-V სს-ში, ისტორიული მცხეთის ქართლის მიწებზე (შავი ზღვიდან აღბანეთამდე). დიფერენციაციის ახალი პროცესი უნდა დაწყებულიყო VI საუკუნიდან, ერთიანი ქართული საეკლესიო კულტურის ჩამოყალიბების შემდგომ, ერთიანი სახელმწიფოებრიობის (დასავლეთ-აღმოსავლეთ

საქართველოს მომცველი ქართლის სამეფოს) რღვევის კვალდაკვალ ყოფილ არიან-ქართლში მოსახლეობის მკვიდრ ფენას ადგილზე დარჩენილი იბერები ქმნიდნენ.

სხვა პროცესები ვითარდებოდა უკვე არმენიად წოდებულ ყოფილ იბერიაში, ძვ.წ II საუკუნის შემდგომ, პარიადრესა ხორძენასა და გოგარენაში მცხოვრებმა იბერებმა, თავისუფლების დაკარგვის პირობებშიც კი, უკვე არმენიად წოდებულ თავის ქვეყანაში, (სომხეთში) საუკუნეთა მანძილზე, გარკვეულწილად შექმნეს ქართულ-ეროვნული ცნობიერების შენარჩუნება.

ქრისტიანობის განმტკიცების ეპოქაში, არმენიაში მცხოვრები იბერები IV საუკუნიდანვე მოექცნენ სომხური ეკლესიის იურისდიქციაში, რაც მათ არმენიზაციას აპირობებდა, საბოლოო არმენიზაციისაგან თავის არიდებას ისინი იმით ცდილობდნენ, რომ ისწრაფოდნენ, რათა მიეღოთ ის სარწმუნოებრივი ორიენტაცია, რომელიც ისტორიულად ზოგადქართველთა ეროვნულ სარწმუნოებად იქცა, ეს იყო ქალკედონიტობა ანუ მართლმადიდებლობა.

ხელსაყრელი მომენტის დადგომისთანავე, ახ.წ. VI ს-ში, იბერებით დასახლებულმა ტაო-ბასიან-ავანის ანუ „მეორე ივერიის“ ოლქმა ეკლესიური თავისთავადობა გამოაცხადა, გამიჯნა რა თავისი თავი მონოფიზიტური დვინის საკათალიკოსოსაგან და თავის სარწმუნოებად აღიარა ქალკედონიტობა.

ამ რეგიონის (უკვე არმენიის) მღვდელმთავარმა, „ავანის კათალიკოსად“ სახელდებულმა იოანემ შექმნა ქალკედონიტური საკათალიკოსო, თავისი თვითგამოცხადებული, ახლა უკვე თავისთავადი საეკლესიო ოლქი (სომხეთის ივერია ანუ არმენიის ივერიული ზოლი) ჩამოაშორა დვინის მონოფიზიტურ ეკლესიას. და სანაცვლოდ შეეცადა ანტიოქიის ეკლესიასთან დაკავშირებით სამართლებრივი სახე მიეცა თავისი ქმედებისათვის, რაც ასახა ანტიოქიურმა წყარომ. ჩვენთვის ნათელია, რომ ანტიოქიურ ქრონოგრაფში ავანის საკათალიკოსოს „ივერიის საკათალიკოსო“ ეწოდება, და იგულისხმება მეორე ივერიის ანუ ტაო-ბასიან-არარატ-შირაკის, მიმდებარე ოლქების ანუ სომხეთის ივერიული ზოლის ქართული (ივერიული) მოსახლეობის ეკლესია.

„...დიდსა ჭირსა შინა არიან ქრისტიანენი, მკვიდრნი ქართველთა (ე.ი. მეორე ივერიის) სოფლებისანი, რამეთუ დღითგან ნეტარისა ანასტასი მღვდელმთაწამისათა (VI ს-დან) არა კურთხეულ არს მათდა კათალიკოსი-მთავარებისკობისი სიძნელისათვის გზათასა. ხოლო მან (თეოფილაქტე ანტიოქიის პატრიარქმა VIII ს.) ჰყო კრება და განაჩინა... რათა

შეკრებოდნენ ეპისკოპოსნი სამრევლოსა მისისანი (მეორე ივერიისანი) და აკურთხევდნენ კათალიკოსსა ჟამითი-ჟამად... ხელდასხმულ ჰყო... ერთი მოვლინებულთა მონაზონთაგანი, სახელით იოანე... ამას ანტიოქიის კრებასა შინა გაპატიოსნდა“ (ქ. ც., I, გვ. 226). იგულისხმება რომ ანასტასი მღვდელმოწამის თანამედროვე იოანე კოგოვიტელის შემდეგ ავანის (მეორე ივერიის საკათალიკოსო ტახტი დაქვრივებული იყო, მისი აღდგენა აღარც მიიჩნეოდა საჭიროდ, რადგანაც სომხური ეკლესია VII საუკუნეში კვლავ დაუბრუნდა ქალკედონიტობას და მხოლოდ VIII საუკუნეში, 726 წლის სომხურ-მონოფიზიტური კრების შემდეგ მეორე ივერიის ივერები კვლავ გაემიჯნენ სომხურ-მონოფიზიტურ ეკლესიას და თხოვეს ანტიოქიას დახმარება, რათა მას კვლავ აღედგინა ივერთა (ე.ი. მეორე ივერიის) ქალკედონიტური საკათალიკოსო, აღსანიშნავია, რომ ამ დროს კონსტანტინოპოლში ხატმებრძოლური ერესი მძვინვარებდა, ხოლო ანტიოქიიდან ქრისტიანებს ხატთაყვანისცემისაკენ მოუწოდებდა იოანე დამასკელი. მნიშვნელოვანია სახელი „იოანე“, ეს ავანის პირველი კათალიკოსისა და მეორე ივერიის აღდგენილი საკათალიკოსოს პირველი მღვდელმთავრის სახელი იყო. აქედანაც ჩანს, რომ ანტიოქია ცნობდა მეორე ივერიის საკათალიკოსოს მემკვიდრეობითობას ავანის საკათალიკოსოსაგან.

„ქართლის ცხოვრების“ ამ ჩანართის შესახებ ჯერ კიდევ 1906 წელს გამოთქვა თავისი მოსაზრება კირიონ II კათალიკოსმა, რომ ეს მონათხრობი ეხებოდა სამხრეთ საქართველოს ტაო-ბასიანის მხარეების საეკლესიო მოწყობას. მისი წყაროა ევრემ მცირეს ნაშრომში („უწყება მიზეზსა ქართველთა მოქცევისასა“, 1959) გამოყენებული ცნობა ამოღებული „ხრონოგრაფსა შინა ანტიოქიას აღწერილსა“. შავ მთაზე არსებული ამ ანტიოქიური ქრონოგრაფით უსარგებლია XI საუკუნეშივე ნიკონ შავმთელსა და უფრო ადრე VI ს. ისტორიკოსს იოანე მალალას (ეპისკ. ანანია, საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის ისტორია, 1998, გვ. 93).

ევრემ მცირეს ქრონოგრაფიდან გადმოუწერია – „დღეთა კონსტანტინე სკორის (741-775) მოსახელისასთა, ანტიოქიას პატრიარქობასა ნეტარისა თეოფილაქტესსა (744-751) მოვიდნენ ქართლით (ივერიიდან) მოციქულად მონაზონნი ორნი და მოუთხრეს ნეტარსა თეოფილაქტეს, ვითარმედ დიდსა ჭირსა არიან ქრისტიანენი მკვიდრნი ქართველთა (ივერიელთა) სოფლებისანი, რამეთუ დღითგან ნეტარისა ანასტასი მღვდელ-მოწამისა ანტიოქიელ პატრიარქისა (561-599) არა კურთხეულ არს მათდა კათალიკოსი-მთავარეპისკოპოსი სიძნელისათვის გზისა, რამეთუ აგარინთაგან ვერაგინ იკადრებს სლვად. ხოლო მან ბჭობითა კრებისათა – მთავარეპისკოპოსთა, მიტროპოლიტთა და ეპისკოპოსთა თვისთა მისცა

ქართველთა (ივერთა) პროტრეპტიკონი, რომელ არს განხსნითი, რათა თვით მათისა საზღვრისა ეპისკოპოსთაგან ხელნი დაესხმოდინ ჟამითი-ჟამად კათალიკოსსა ქართლისასა (ე.ი. მეორე ივერიის კათალიკოსს)... და ხელთ-დასხმულ ყო ერთი ამათ ორთა მათ მისსა მოვლინებულთა მონაზონთაგანი სახელით იოანე მის ჟამსა კათალიკოსად მათდა“ (ეფრემ მცირე, „უწყება მიზეზსა“... 1959, გვ. 9).

სომხეთის ივერიული ნაწილის საეკლესიო თავისთავადობისაკენ სწრაფვა მართალია შეანელა არაბთა შემოსევებმა, მაგრამ საბოლოოდ მაინც ვერ ჩაკლა. VII-VIII სს-ში ტაო-ბასიან-აირარატის ქალკედონიტობა დაუფარავი იყო.

VIII საუკუნეში ამ მხარის, ანუ „ივერიის“ ავტოკეფალობა კიდევ ერთხელ აღიარა ანტიოქიამ, რაზეც წერდა კირიონ II, 1906 წელს.

ჩვენმა თანამედროვე ისტორიკოსმა ვ. გოილაძემ წამოაყენა თვალსაზრისი, რომ ის „ივერია“, რომელსაც VIII საუკუნეში ანტიოქიამ ავტოკეფალია მიანიჭა იყო „აფხაზეთის საკათალიკოსო“, ამ მოსაზრებას გარკვეულ ეტაპამდე მეც ვუჭერდი მხარს, მაგრამ შემდგომმა ძიებამ დამარწმუნა, რომ სწორი იყო წმ. კირიონ II.

VIII საუკუნეში ანტიოქიამ აღიარა არა აფხაზეთის ანდა მცხეთის, არამედ „მეორე ივერიის“ საეკლესიო ავტოკეფალია. XVII საუკუნეში ამავე ანტიოქიური ცნობით უსარგებლია ანტიოქიელ პატრიარქ მაკარიოსს, ოღონდ მას ივერიის მეფე დავით კურაპალატი მიაჩნია აფხაზეთის მეფედ. ამის მიზეზი ის უნდა იყოს რომ აფხაზეთში ჩრდილოკავკასიელ აფსუა ჩერქეზთა გაბატონებამდე სიტყვები „აფხაზეთი“ და „ივერია“ სინონიმებად მიიჩნეოდა და ზოგად ქართველთა სამყაროს ეწოდებოდა.

მაკარიოსის ცნობით – „ანტიოქიელ პატრიარქ თეოფილაქტეს დროს მეფე დავითმა ანტიოქიაში ეპისკოპოსად ხელდასასხმელად გაგზავნა მრავალი პიროვნება. გაგზავნილების დიდი ნაწილი გზაში ყაჩაღებმა დახოცეს. ორი მათგანი გადარჩა... თეოფილაქტემ მოიწვია კრება, რომელზეც გადაწყდა აფხაზეთისათვის (საქართველოსათვის, ე.ი. მეორე ივერიისათვის) დაენიშნათ დამოუკიდებელი კათალიკოსი...იმ პირობით, რომ იგი მოიხსენიებდა ანტიოქიის პატრიარქებს... ერთი მათგანი იოანე პატრიარქმა კათალიკოსად აკურთხა“ (ვ. გოილაძე, ქართული ეკლესიის სათავეებთან, გვ. 204). სხვადასხვა, მათ შორის იაჰია ანტიოქიელის ცნობით, მეფე დავით კურაპალატის კარზე ნამდვილად იყვნენ პირველმდგომთავრები კათალიკოსისა და პატრიარქის წოდებით. სავარაუდოა, რომ ტაოს ანუ მეორე ივერიის კათალიკოსისა წოდების ამადლებისათვის VIII საუკუნის შემდეგ კვლავ გაიგზავნა ანტიოქიაში

დელეგაცია, რომელმაც მეორე ივერიის კათალიკოსს პატრიარქის წოდება მოუპოვა, მისი სახელიც ტრადიციული იოანე ყოფილა, მართლაც ჩვენამდე მოაღწია წარწერამ ეკლესიის კედელზე, რომელშიც ქართლისა და აღმოსავლეთის პატრიარქი იოანე იხსენიება. მეორე ივერიას ასევე „აღმოსავლეთი“ ერქვა.

IX-X სს-ში „მეორე ივერიის“ ქართველობამ მთლიანად აღიდგინა ეროვნულ-სარწმუნოებრივი თავისთავადობა, რასაც ამ მხარეებში მოჰყვა ქართული კულტურის აღორძინება და ტაოს „ქართველთა“ სამეფოს დაარსება, მისი გაერთიანება დანარჩენ საქართველოსთან და საბოლოოდ კი საქართველოს სახელწიფოებრივი აღმავლობა.

საქართველოს სიძლიერის ეპოქაში დასავლეთ საქართველოს უწოდებდნენ „ქვემო ივერიას“, ხოლო ტაო-ბასიანის მიმდგომ ვრცელ რეგიონს – „ზემო ივერიას“, „ზემო ქვეყნებს“, „აღმოსავლეთს“. რაც შეეხება აღმოსავლეთ საქართველოს, ის მათ შორის (ე.ი. „ქვემო“ და „ზემო“ ივერიებს შორის) მოქცეული ცენტრალური რეგიონი იყო და სწორედ მასთან შეფარდებით ერქვათ ამ ქვეყნებს „ზემო“ და „ქვემო“.

ქართული ტერიტორიების ეს გეოგრაფიული სახელები შეიცვალა XV-XVI საუკუნეთა შემდეგ, საქართველოს დანაწევრების შესაბამისად.

მას შემდეგ, რაც საქართველომ დაკარგა „მეორე“ ანუ „ზემო ივერია“, მხოლოდ აღმოსავლეთ საქართველოს დაერქვა „ზემო“ (ზემო ქვეყანა, ზემო მამულები, ზემო ქართლი (მესხეთთან ერთად), ხოლო „ქვემო ქართლი“, დაახლოებით XV-XVI სს-ში, თბილისის ქვემოთ მდებარე მიწებს ეწოდა (იქამდე, IX-XIV სს-ში, როგორც აღინიშნა, „ქვემო მამულები“, „ქვემო ქართლი“, „ქვემო საქართველო“ დასავლეთ საქართველოს ერქვა).

გაქრისტიანების შემდეგ (მეოთხე საუკუნიდან) დასავლეთ საქართველო ქართლის საეკლესიო იურისდიქციაში შედიოდა, ამიტომაც, 1990 წელს კონსტანტინოპოლმა ამ საზღვრებში აღიარა „საქართველოს ეკლესიის უძველესი ავტოკეფალია“.

ამ განსაზღვრებაში უმთავრესია ფრაზა – „უძველესი ავტოკეფალია“, რაც უძველეს იურისდიქციას აფიქსირებს თავის საზღვრებში.

თუკი დასავლეთ საქართველო კონსტანტინოპოლის იურისდიქციაში იყო IV-X საუკუნეებში, მაშინ, „საქართველოს ეკლესიის უძველესი ავტოკეფალია“ მხოლოდ აღმოსავლეთ საქართველოს მიმართ ყოფილა კანონიკური.

ასეთი თვალსაზრისიც კი უცნობი იყო მაგალითად XX ს-ის დასაწყისში კირიონ მეორისა და პატრიარქ ლეონიდეს ეპოქაში, მაშინ რუსეთის სინოდს ასეთი კუთხით დავაც არ დაუწვია, მხოლოდ საბჭოთა ათეისტურმა ეპოქამ

შვა ეს პრობლემა, კერძოდ კი კითხვის ნიშანი დაისვა ქართული ეკლესიის უფლებებზე დასავლეთ საქართველოს მიმართ IV-X საუკუნეებში.

როგორც აღინიშნა, კირონ II-ის თვალსაზრისით VIII ს-ში ანტიოქიამ ავტოკეფალია მიანიჭა არა დასავლეთ საქართველოს, არამედ „მეორე ივერიას“, შესაბამისად, მისი აზრით, დასავლეთ საქართველო, IV საუკუნის შემდეგ არა კონსტანტინოპოლის, ანდა ანტიოქიის, არამედ მცხეთის ეკლესიის იურისდიქციაში შედიოდა.

რაც შეეხება ე.წ. „მეორე ივერიას“, მისი აზრით, ის გარკვეულ პერიოდამდე სომხური ეკლესიის იურისდიქციაში შედიოდა თავის მომცველ რეგიონთან ერთად (ანუ ყოფილი არიან-ქართლის მიწებთან ერთად, აირარატსა და იმიერ ტაო-ბასიანში).

ამის გამო, VI-VII საუკუნისათვის, ბასიან-აირარატად წოდებული პროვინციაში შემორჩენილმა ძველმა იბერებმა ინებეს თავის დაღწევა სომხური საეკლესიო დამოკიდებულებისაგან, ამის გამო გაემიჯნენ სომხური ეკლესიის გულის – დვინის საკათალიკოსოს და დამოუკიდებელი საკათალიკოსო ჩამოაყალიბეს ცენტრით ავანში.

მისი ანუ ავან-აირარატ-ტაოს „ივერიის“ ეკლესიის ავტოკეფალია ანტიოქიის საპატრიარქომ პირველად VI ს-ში აღიარა, მართალია მას დვინმა მალევე შეუწყვიტა დამოუკიდებლობა, მაგრამ საეკლესიო თავისუფლების იდეა აღორძინდა და არაბობის დროს, VIII საუკუნეში, ანტიოქიამ კიდევ ერთხელ მიანიჭა მას (ამ „ივერიას“) ავტოკეფალია (ახლა უკვე მისი ცენტრი იყო არა ავანი, არამედ იმიერ ტაო). სწორედ მის ავტოკეფალიას შეეხება ჩვენამდე მოღწეული ე.წ. ანტიოქიური ცნობები ივერიის ეკლესიისათვის ავტოკეფალიის მინიჭების შესახებ.

სრულიად დავიწყებული ვრცელი ქართული რეგიონის – „მეორე ივერიის“ – ისტორიასა და წარსულს შეეხება წიგნი „არიან ქართლი“.

კარი პირველი

არიან-ქართლის ისტორია

თავი I

არიან-ქართლის ხალხი და მიწა-წყალი

არიან-ქართლის ქვეყანა და სიტყვა „ქართველის“ ეტიმოლოგია (ქალღუ-ქალღუელი-ქართული)

სიტყვა „ქართველი“, მიღებული თვალსაზრისით, უკავშირდება მცხეთის სანახებში მდებარე „ქართლის მთას“, რომელზე მცხოვრებთაც, მთის სახელის შესაბამისად, ეწოდათ „ქართველები“, შემდგომ კი ეს სახელი თითქოსდა განივრცო ირგვლივ მცხოვრებლებზედაც.

სიტყვა „ქართველს“ აგრეთვე აკავშირებენ სიტყვასთან „ქართა“, რაც შემოსაზღვრულ ადგილს ნიშნავს. ძირითადად ასეთი იყო XX ს. ისტორიოგრაფიის თვალსაზრისი.

უფრო ადრინდელ აზრს გამოხატავს მიხეილ თამარაშვილი: „საყოველთაოდ მიღებული თვალსაზრისით, ადგილობრივი ტრადიციის მიხედვით, „საქართველო“ ნაწარმოებია სიტყვისაგან „ქართლოს“, იაფეტის ბადიშიშვილის სახელისაგან, რომელსაც წილად რგებია ეს მხარე. მის შვილებს მამის საფლავთან ფიცი დაუდიათ, რომ მამის ადგილსამყოფელს „ქართლოსს“, ანუ „ქართლს“ უწოდებდნენ, მის სახელისუფლებო მიწებს კი – საქართველოს“ (მ. თამარაშვილი, ქართული ეკლესია დასაბამიდან დღემდე, 1995, გვ. 38).

თამარაშვილის წიგნის წერის დროს ჯერ ნაკლებად იყო ცნობილი „მოქცევა ქართლისა“ და ამიტომ უცნობი იყო ქვეყანა „არიან-ქართლი“, მაგრამ ამ წყაროს კარგად იცნობდა დავით აღმაშენებლის მოძღვრად მიჩნეული არსენ ბერი, რომლის შრომაზე დაყრდნობითაც სხვაგვარად იხსნება სიტყვა „ქართველის“ ეტიმოლოგია. ის წმიდა ნინოს ცხოვრებაში ქართველთა წარმოშობის შესახებ წერს: „ჩვენ შვილნი ვართ მათ არიან-ქართლით გამოსულთანი და ენა მათი ვუწყით“. არსენ ბერი იქვე აღნიშნავს, რომ არიან-ქართლის მოსახლეობას „არიან-ქართველები“ ერქვა.

ამასვე აღნიშნავს „მოქცევა ქართლისა“ და მასში განსხვავებულად წარმოიდგინება ქართველთა წარმოშობა.

ქართველები, ამ წყაროს ცნობით, არ ჩამოყალიბებულან საქართველოს მიწა-წყალზე, ე.ი. ქართლოსისაგან, არამედ ფარნავაზის სამეფოს ჩამოყალიბებამდე დიდი ხნით ადრე, მისი სახელმწიფოს სამხრეთით არსებობდა ქვეყანა „არიან-ქართლი“, რომლის მცხოვრებთ, ამ წყაროს მიხედვითვე, ერქვათ „არიან ქართველნი“ ანუ „ქართველნი“.

წყაროს ცნობით „არიან-ქართლის“ მეფის ძე და ხალხის ნაწილი აღექსანდრე მაკედონელის ეპოქაში ჩამოსახლდა თანამედროვე საქართველოში და ისინი, ამავე წყაროს ცნობით, განსახლდნენ არა მხოლოდ მცხეთის არეალში, არამედ მთელ ისტორიულ საქართველოში - ეგრისწყლიდან ჰერეთამდე. ახალი ქვეყნის მოსახლეობა „ქართველებად“ იწოდა იმის გამო, რომ ისინი „შვილნი“ (შთამომავლები) იყვნენ - „არიან-ქართლით გამოსულთა“, ანუ არიან-ქართველებისა, ე.ი. სიტყვა „ქართველი“ მცხეთის გადელაქალაქებამდეც არსებობდა და ერქვა არიან-ქართლის მოსახლეობას.

„არიან-ქართლის“ სახელწოდების მქონე ქვეყანა უცნობი იყო „მოქცევა ქართლისა ს“ ხელნაწერების აღმოჩენამდე (XIX ს. ბოლო (1888 წ.) და XX ს. დასაწყისი), თუმცა კი ეს სიტყვა (არიან-ქართლი) ერთი-ორჯერ იხსენიება კიდევ ძველ წყაროებში, მაგალითად IV ს-ში წმიდა ნინო თავის ცნობილ ლოცვაში ბრძანებს, რომ „არიან-ქართლიდან“ გამოსული ქართველთა წარმართი წინაპრები ღმერთის ნაცვლად კერპებს ცემდნენ თავყანს, XII ს-ში „არიან-ქართლს“ იხსენიებს მემატიანე არსენ ბერი და წერს, რომ ჩვენ, ქართველები, პირდაპირი შთამომავლები ვართ „არიან-ქართლის“ ხალხისა, ქართული ენა კი ის ენაა, რომლითაც მეტყველებდა „არიან-ქართლის“ მოსახლეობა.

„ქართლის ცხოვრებაზე“ უფრო ძველი წყაროს, „მოქცევა ქართლისა ს“ მიხედვით, როგორც ითქვა, „არიან-ქართველები“ მეფის ძე აზონის მეთაურობით, თანაბრად განსახლდნენ „ეგრისწყლიდან ჰერეთამდე“. წყარო აღნიშნავს: „და თანა ჰყვანდა აღექსანდრეს მეფესა აზო, ძე არიან-

ქართლისა მეფისა , და მას მიუბოძა მცხეთაი საჯდომად და საზღვარი დაუდგა მას ჰერეთი და ეგრისწყალი და სომხითი და მთა ცროლისა და წარვიდა“ (ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, 1964, გვ. 81).

ეგრისწყალი და ცროლის მთა – სასაზღვრო ნიშნულებია აზონის სახელმწიფოსი, ისინი აზონის ხალხის, ანუ არიან-ქართველების ახალი განსახლების საზღვრებიცაა.

ამ წყაროს მიხედვით, ეგრისწყალთან მცხოვრები ეგრისელები (ანუ დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობა) და ჰერეთ-ცროლის მთას შორის მცხოვრები (აღმოსავლეთ საქართველოს) მოსახლეობა ერთი ხალხია – „არიან-ქართველთა“ შთამომავლობაა.

ჰერეთი, ეგრისწყალი, სომხითი და მთა ცროლისა ის სასაზღვრო წერტილებია რომელთა შორისაც ცხოვრობენ „ქართუელნი“, მათი ძველი სამშობლო კი არიან-ქართლი იყო.

მაშასადამე „მოქცევა ს“ მიხედვით დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობა (ეგრისწყალთან მცხოვრებნი), აღმოსავლეთ საქართველოს მოსახლეობასთან ერთად – ერთი ხალხია და მათი სახელი ქართველებია.

მეორე მხრივ, ამ წყაროსაგან არსებითად განსხვავდება „ქართლის ცხოვრების“ კონცეფცია, რომლის მიხედვითაც „ქართველები“ ქართლოსის შთამომავლობაა, მეგრელები „ეგროსისა“ და ა.შ.

ძალზე ღრმა და საგულისხმო განსხვავებაა.

გარკვეულია, რომ ქართლის ცხოვრების ის ცნობები, რომელნიც შეეხებიან ე.წ. კავკასიელთა და ქართველთა ეთნარქების ურთიერთობას, შედგენილია მოგვსეს ხორენაცის „ისტორიის“ გავლენით, ალბათ, მონღოლების შემდეგ, რადგანაც არსენ ბერი XII ს-ში „ეთნარქთა“ თეორიას არ იცნობდა, ხოლო „მოქცევა ქართლისა სა“ არის I ათასწლეულის წყარო, რომელიც სინას მთაზეც იკითხებოდა IX-X სს-ში. „მოქცევა ს“ ცნობები გაცილებით უძველესია, „ქართლის ცხოვრების“ კრებული კი უფრო მოგვიანებითაა შედგენილი.

მაშასადამე, სიტყვა ქართველის ეტიმოლოგია ასეთია: „ქართველი“ – „არიან-ქართველთა“ შთამომავალს ნიშნავს. მას ეტიმოლოგიური კავშირი არა აქვს არც სიტყვა „ქართლოსთან“ და არც სიტყვა „ქართასთან“.

აზონის შემოსვლამდე კლარჯეთი „არიან-ქართლის“ ქვეყანაში შედიოდა, მას აზონის მამა მართავდა, მის სამხრეთით მდებარე მიწებთან ერთად.

მემატიანე არიან-ქართლს იმ მიწაზე ათავსებს, რომელიც ქრისტეშობამდე VI-V სს-ში ქალებით (ხალიბებით) იყო დასახლებული, მათ ქვეყანას „ქაღლუ“ ერქვა. აქედან უნდა დავასკვნათ, რომ ქართველი – ქაღლუს ქვეყნის მცხოვრებს უნდა ნიშნავდეს (ქაღლუ-ქაღლუელი-

ქართუელი). ძველქართულ წყაროებში ჩვენი ხალხის სახელია „ქართუელი“ (და არა „ქართველი“), **ქაღდღუ-ქართუ-ქართუელი.**

საფიქრებელია, რომ ქაღდღუს ქვეყანას ასევე ერქვა სახელი „არიანი“, მის მცხოვრებთ კი ქაღდღუელნი ანუ ქართუელნი, შესაბამისად არიანის ქვეყნიდან გამოსულ ხალხს ერქვა „არიან ქართუელნი“ (ეტიმოლოგიურად, თითქოსდა შესაძლებელია სიტყვა „ხორძენადან“ სიტყვა არიანის მიღება - ხორძენა, ხორძიანი, არძიანი, არიანი. თუ ჩავთვლით, რომ რთული თანხმოვანთჯგუფი „რძ“ (რზ) იშლება – „რ“ და „ძ“ თანხმოვნებად, ასეთ შემთხვევაში სიტყვა ხორძენადან შესაძლებელია არიანისა და არძიანის მიღება [არძე, აღნიშნულ რეგიონში, ცნობილ ქალაქს ერქვა არზრუმთან ახლოს]) სტრაბონი ხორძენას იბერთა ქვეყნად მიიჩნევდა, გოგარენასა და პარიადრეს მთიანეთთან ერთად, რომელნიც არმენიამ მიიტაცა ქრისტეშობამდე II საუკუნეში.

ქართველთა წარმოშობის შესახებ ძველმა ქართულმა ისტორიოგრაფიამ წამოაყენა ორი თვალსაზრისი.

„ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით ქართველობა კავკასიაში ჩამოყალიბდა კავკასიელთა საერთო წინაპარ თარგამოსისაგან, რომლის შვილებმა ჰაოსმა, ქართლოსმა და სხვებმა სათავე დაუდეს კავკასიის სხვადასხვა ხალხებს.

განსხვავებულია „მოქცევა ქართლისა ს“ თვალსაზრისი, რომლის მიხედვითაც „ქართველები“ („არიან-ქართველნი“) თანამედროვე საქართველოში დამკვიდრებამდეც ერთი წარმოშობის ხალხი იყო და საქართველოს სამხრეთით – „არიან ქართლში“ ცხოვრობდა.

„მოქცევა ქართლისა ს“ თეორიის მიხედვით ეგრისელები, სვანები და ე.წ. ქართველი შთამომავლობაა არიან-ქართლის ხალხისა, რადგანაც არიან-ქართლიდან წამოსულმა მეფის ძე აზონმა არიან-ქართლიდან წამოყვანილი მოსახლეობა თანაბრად განასახლა „ეგრისწყლიდან ჰერეთამდე“ ანუ თანამედროვე საქართველოს მთელ ტერიტორიაზე.

არიან-ქართლის ერი

არიან-ქართლის მდებარეობა ამჟამადაც კვლევის საგანია.

ნ. ხაზარაძის თვალსაზრისით, რომელსაც მნიშვნელოვანს უწოდებს აკად. გ. გიორგაძე, არიან-ქართლი მდებარეობდა ტაო-ბასიანის მხარეებისაკენ.

„ნ. ხაზარაძის კონცეფციით არიან-ქართლი, ისევე როგორც მოსხიკე კლარჯეთისა და მის სამხრეთით მდებარე ტაო-ბასიანის მხარეების აღმნიშვნელი ტერმინი იყო, ეკლესიო-ანძიანძორა-სტერი კი ამ დიდი რეგიონის სამხრეთ საზღვართან დღევანდელ ერზნჯანის ზეგანზე მდებარე

ქალაქები“ (გ. გიორგაძე, ნ. ხაზარაძე. კავკასიურ-ახლო აღმოსავლური კრებული, 2001, გვ. 13).

როგორც აღინიშნა, არსენ ბერი, დავით აღმაშენებლის მოძღვარი, თავის „წმიდა ნინოს ცხოვრებაში“ წერდა – „ჩვენ შეიღნი ვართ მათ არიან-ქართლით გამოსულთანი და ენაი მათი ვუწყით“.

I ათასწლეულში ქართველობა დარწმუნებული ყოფილა, რომ ისინი იყვნენ „არიან-ქართლიდან“ გამოსული ხალხის შთამომავალნი და აგრეთვე იმაშიც, რომ ქართული ენა ყოფილა იგივე ენა, რაც „არიან-ქართველთა“ ენა (მაშასადამე, მათი თვალსაზრისი განსხვავდებოდა „ქართლის ცხოვრების“ კონცეფციისგან, რომ მაგალითად, ქართული ენა თითქოსდა საქართველოში ჩამოყალიბდა სხვადასხვა ენების აღრევის შედეგად).

„წმიდა ნინოს ცხოვრების“, „ქართლის ცხოვრებისა“ და „მოქცევა ქართლისა ს“ საერთო კონცეფცია შეიძლება ასე წარმოვადგინოთ:

არიან-ქართლის ქვეყნიდან თანამედროვე საქართველოში ჩამოვიდა მეფის ძე აზონი თავის სამხედრო ელიტის თანხლებით, მათ შექმნეს ახალი სახელმწიფო, მაგრამ წყაროსავე ცნობით, არიან-ქართველთა ჩამოსვლამდე მკვიდრ, ადგილობრივ ძველ ქართულ მოსახლეობას, უკვე ჰქონია სახელმწიფოს მოწყობის ნიშნები, ჰყავდა მმართველები და, დინასტიაც – ე.წ. მცხეთელი მამასახლისების ოჯახი. ამ ოჯახის წევრი ფარნავაზი მოახერხებს ჩამოსული სამხედრო არისტოკრატის ელიტის ნაწილის მიმხრობას, მკვიდრთაგან კი ჯარის შექმნას და შეებრძოლება აზონს. აზონი მარცხდება და გადადის თავისი მამის ქვეყანაში, ანუ „არიან-ქართლში“ – წყაროსვე ცნობით ესაა კლარჯეთი და მის სამხრეთით მდებარე მხარეები (შესაბამისად, ტაო, კარინი, ბასიანი და ა.შ.). ფარნავაზი აქაც ამარცხებს აზონს, ღაშქრავს არიან-ქართლის სამხრეთის მხარეებს პუნქტ **ანძორეთ** - **ანძიანძორ**ამდე და ბრუნდება შინ – მცხეთაში.

ერთი სიტყვით, „არიან-ქართლში“ იგულისხმება ვრცელი ქვეყანა ტრაპეზუნტიდან („ზღვისპირა დიდი ქალაქიდან“) – კარნუ-ქალაქისა და ანძიანძორას (დღევანდელ ერზინჯანის ზეგნის) ჩათვლით.

ეს ის მხარეებია, რომელთაც ერქვათ ქალდეა-სპერი-ტაო-ბასიანი და მისი მომიჯნავე ოლქები, ის ქვეყანა, სადაც ქსენოფონტემ ქართველი ტომები აღწერა, ქვეყანა, რომელსაც სტრაბონის ცნობით ჰქონდა მხარეები – ხორძენა, პარიადრე და გოგარენა, იბერიელებით დასახლებული კუთხეები, რომელნიც არმენიამ ჩამოაჭრა ისტორიულ საქართველოს ქრისტეშობამდე II ს-ში.

ძვ.წ. II საუკუნემდე ეს მხარეები შედიოდა იბერიაში. მიუხედავად ისტორიული კატაკლიზმებისა, ის (სპერი-ტაო-ბასიანი) X-XI სს-შიც

იბერებითვე ანუ ქართველებით იყო დასახლებული (არისტაკეს ლასტივერტეცი, ისტორია, 1974, გვ. 183).

პარხარის მთა პ. ინგოროყვას აზრით არის პონტოს მთები მდ. კელკიტ ჩაის შესართავიდან ღალისამდე და დასავლეთ ეფვრატამდე. ს. ჯანაშიას აზრით პარიადრე, სკიდისი და მოსხის მთები აღმოსავლეთ პონტოს ქედის ნაწილებია (იქვე, ე. ცაგარეიშვილის კომენტარი, გვ. 182).

ტაო-არზრუმის რეგიონი გვიან დროსაც კი ქართველებით ყოფილა დასახლებული, ამის შესახებ ცნობას არქანჯელო ლამბერტი იძლევა XVII ს-ში. ის წერს – „საქართველოს სამეფო გავრცელებული იყო ირანის მხრით თავრიზამდე და თურქეთის, ანუ უკეთ ვთქვა, სამცხის მხრით – არზრუმამდე. კოლხიდისაკენ კი საქართველოს სამეფო აღწევდა კაფამდი, რომელიც ხერსონესშია. **არზრუმის ქალაქის მახლობლად ახლაც მოიპოვება ქართული სოფლები. უწინდელ დროში თვით ამ ქალაქში იჯდა ქართველი ეპისკოპოსი, არზრუმელად წოდებული.** კოლხიდის გარეთ, აფხაზებისა და ჯიქების ქვეყნებში, მშვენიერი ტაძრები დგანან ქართულად აშენებულები და ქართულის ზედწარწერებით, მაგალითად ანაკოფიაში და ბიჭვინთაში არის კოლხიდის, გურიისა და იმერეთის პატრიარქის საჯდომი. ირანის მხრითაც, თვით თავრიზამდე, როგორც ქართული ეკლესიების, ისე ქართული სოფლების ცხადი კვალი დღესაც ჩანს“ (ა. ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა, 2011, გვ. 29).

არიან-ქართლის ერთი ნაწილი ხორძენესა და პარიადრის მთიანეთის კალთებზე უნდა ყოფილიყო განფენილი. კლარჯეთი, ვახუშტის ცნობით, ამ მხარეების ნაწილი იყო (ვახუშტის ცნობით ძველად კლარჯეთში შედიოდა ტაო, ბასიანი, სპერი და მათი ირგვლივი ქვეყნები).

სტრაბონის ცნობით ქალები ხალხების მემკვიდრეები იყვნენ. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, ქართველებს უძველეს ხანაში ქალღიაში უნდა ეცხოვრათ (იხ. ივ. ჯავახიშვილი, **ქართული ერის ისტორია, I, 1960, გვ. 412).**

„მოქცევა ს“ ცნობით, როგორც ითქვა, ქართველები „არიან-ქართველთა“ შთამომავლობაა, ხოლო ივ. ჯავახიშვილის აზრით, ქართველთა წინაპრები თავდაპირველად ქალღიაში ცხოვრობდნენ. მაშასადამე ქალღია – „არიან-ქართლის“ ნაწილი იყო. პ. ინგოროყვას აზრით **ქალღია იყო „სამხრეთ კოლხეთის“ ზოგადი სახელწოდება** (პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, 1954, გვ. 268). თუ ეს ასეა, მაშინ აღმოჩნდება, რომ **არიან-ქართლის ნაწილი იყო სამხრეთ კოლხეთი.**

მოციქულთა ეპოქაში, I-II სს-ში იბერია გაძლიერდა, იმდენად, რომ სომეხ მეფეთა ტახტი ზოგჯერ ქართველთა ხელში იყო, საფიქრებელია, რომ ამ დროისთვის იბერიამ არმენიისაგან უკანვე დაიბრუნა ჩამოჭრილი ხორძენე

და გოგარენა, პარიადრეს კალთებთან ერთად, არაბობის დროს, ჩანს, რომ ქართველთა სომხებში ასიმილაცია შენეულა და ქართველობამ ამ მხარეებში, ანუ ისტორიულ არიან-ქართლში გარკვეულწილად შეძლო ქართული ენისა და ეთნიკური ვინაობის შენარჩუნება, ამას მიუთითებს ის, რომ არაბობის შემდეგ სწორედ აღნიშნულ მხარეების მოსახლეობის დიდი ნაწილი არა „სომხებად“ არამედ „ქართველებად“ აცხადებდა თავს, იმდენად, რომ ტაოში შეიქმნა კიდევ ეროვნული სახელმწიფო „ქართველთა სამეფოს“ სახელწოდებით, რომელიც გაფართოვდა ვანის ტბის მიმართულებით.

თუ არა ბასილი კეისრის შემოჭრა და ტაოს „ქართველთა სამეფოს“ დამარცხება, ალბათ ძველი „არიან-ქართლი“ აღიდგენდა თავის თავს ანუ ქალდეადან ვანის ტბამდე აღორძინდებოდა ეთნიკურ ქართველთა, ამ რეგიონის უძველესი მკვიდრი მოსახლეობის, სახელმწიფო, ქართული ენითა და ეკლესიით.

ბასილი კეისარმა, შემდეგ კი იმპერატორებმა კონსტანტინემ, რომონოსმა და სხვებმა გააფთრებით იბრძოლეს ქართველთა გასანადგურებლად ყოფილ არიან ქართლში, რომელსაც იმჟამად „ივერია“ (ივერიის თემი) ერქვა.

თუმცა, ბიზანტიელთა შემდეგ თურქ-სელჯუკებმაც კი ვერ შეძლეს იქ მკვიდრი ქართველობის საბოლოო მოსპობა, XII-XVI საუკუნეებში არზრუმთან-ყარსამდე და მიმდებარე მხარეებამდე ქართული სახელმწიფოებრიობა მაინც არსებობდა სამცხე-საათაბაგოს სახელწოდებით, იქვე მდებარეობდნენ ქართველ ეპისკოპოსთა კათედრებიც – კარელისა, ვალაშკერტელისა, დადეშნელისა და სხვებისა.

უნდა დავასკვნათ: ტაო-კლარჯეთი IX-X სს-ში კი არ „გაქართველდა“ (როგორც ეს მიიჩნევა ქართიზაციის თეორიის მიხედვით), არამედ, ამ ეპოქაში ხორძენას, გოგარენას და პარიადრეს ქართველობამ აიღორძინა თავისი ვინაობა, ტაო-კლარჯეთის „ქართველთა სამეფოს“ სახით.

საბოლოო დასკვნა: აზოს ეპოქაში ქართული მოსახლეობის ნაწილის ჩრდილოეთში დასახლების შემდეგაც ძველ სამშობლოში ანუ არიან-ქართლშიც დარჩა მათი ნაწილი და ქართველები იქ კვლავ აგრძელებდნენ ცხოვრებას.

არიან-ქართლიდან მოსახლეობის ერთი ნაწილის ჩრდილოეთში გადასახლება იმან განაპირობა, რომ იქაც მათი ქართველი თანამეგობრებიც ცხოვრობდნენ.

აზონის მამის სამეფო

მკვლევარი თ. ქემერტელიძე ეთანხმება გ. მელიქიშვილსა და გ. მამულიას, რომ არიან-ქართლი სხვა ტერიტორიებთან ერთად მოიცავდა ტაოსა და სპერს (უთითებს გ. მელიქიშვილი „საქართველოს ძველი ისტორიისათვის“, რუსულ ენაზე, 1959, გვ. 278; გ. მამულია, „კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს ჩამოყალიბება ძველ ქართლში“, 1979, გვ. 93).

მისი აზრით არიან-ქართლის მეფის ძე აზონი იყო აქემენიდების სამეფოს XVIII სატრაპიის ერთ-ერთი მხარის მმართველი, ანდა XIX სატრაპიის გამგებელი (თ. ქემერტელიძე. ქართლის იბერიის სამეფოს წარმოქმნის თარიღის შესახებ, საქართველოს ხელოვნების მუზეუმი ნარკვევები, ტ. VI, 2000, გვ. 31).

შესაძლოა ალექსანდრე მაკედონელმა აზონს XIX სატრაპიასთან ერთად ჩააბარა მის ჩრდილოეთით მდებარე ქვეყნის გამგეობა და ამ სახით ჩამოაყალიბა ჩანასახი ახალი სავარაუდო სატრაპიისა – მცხეთის იბერიისა.

„მოქცევა ქართლისა ს“ ცნობით აზონი იყო არა მხოლოდ აღმოსავლეთ საქართველოს, არამედ მთელი ისტორიული საქართველოს გამგებელი – „ეგრისწყლიდან“ ალბანეთამდე, ანუ დასავლეთ საქართველო (აღმოსავლეთთან ერთად) მის მიერ იმართებოდა. ასევე გადმოგვცემს „ქართლის ცხოვრებაც“.

ალექსანდრე მაკედონელის გარდაცვალების შემდეგ 323-316 წლებში მდინარე არაქსის შუა წელზე ჩამოყალიბდა ე.წ. „არარატის“ სომხური სახელმწიფო. იქამდე ეს ტერიტორია, ისტორიული არიან-ქართლის ერთი ნაწილი, ქართველებით – ქართველური ტომებით იყო დასახლებული. ქსენოფონტე აქ, არაქსის ხეობაში, მიუთითებს ფასიანებისა და ქაღდების, ჰეროდოტე – აღაროდიელების ცხოვრებას. აქ, ძვ.წ. VI ს-ის ბოლო მეოთხედსა და ძვ. წ. V ს-ში აღაროდიელები და ფასიანები სახლობდნენ.

თ. ქემერტელიძე წერს – „მდ. არაქსის ხეობაში სომხური ეთნიკური ელემენტის მასობრივი შეღწევა ძვ. წ. IV საუკუნის პირველი ნახევრისათვის არის სავარაუდო“ (იქვე, გვ. 36).

არიან-ქართლის მომცველ ამ მიწა-წყალზე სომხებს შეღწევა დაუწყიათ ქრისტეშობამდე IV საუკუნის დასაწყისში.

აღბათ მათ შემოსევას თუ გაექცა არიან-ქართლის მეფის ძე აზონი და ჩრდილოეთით გადასახლდა.

არიან-ქართლის სამეფოს მიწა-წყალზე სომხებს ჩამოუყალიბებიათ ასევე კიდევ ერთი სომხური სამეფო „მცირე არმენია“. ის მოიცავდა ყოფილი XVIII სატრაპიის ტერიტორიას, მათ შორის ტაოს ნაწილს, სპერს, ყარა-სუს

ზემო დინებას (ძვ.წ. IV ს-დან), იქამდე ამ მიწა-წყალზე ცხოვრობდნენ სასპერები, მატენები და ალაროდიელები (საფიქრებელია, რომ მცირე არმენიის მკვიდრი, ადგილობრივი, ქართული მოსახლეობის ეთნიკური სახე ბოლომდე არ შეცვლილა და იქ ქართველები კიდევ დიდხანს ცხოვრობდნენ, რასაც მიუთითებს ფაქტები იმისა, რომ ამ რეგიონის მახლობელ, უშუალოდ მომიჯნავე მიწა-წყალზე VI-VII ს-ში ჩამოყალიბდა „ქართველთა სამთავრო“ (სომეხთა სამეფოს შემადგენლობაში), IX-X საუკუნეებში დამოუკიდებელი ტაოს ქართული სამთავროები, შემდეგ „ქართველთა სამეფო“. კონსტანტინე პორფიროგენეტის ცნობებიდან ჩანს, რომ X საუკუნეშიც კი არაქსის მარცხენა სანაპიროს მიწა-წყალი იბერების სახელმწიფოში შედიოდა, ხოლო არზრუმი ქართველებს თავიათ ქალაქად მიაჩნდათ.

არისტაკეს ლასტივერტეცის ცნობით ბასიანი ქართული ქვეყანა იყო. ტაოს მეფე დავით კურაპალატის წარმატებული ლაშქრობები ვანის ტბის მიმართულებით, და ამ მხარის მის სამეფოში გაერთიანება მიუთითებს, რომ არაქსის მარჯვენა სანაპიროს მხარეებშიც ქართველები ჯერ კიდევ ცხოვრობდნენ და არმენიელებში მათი ასიმილიაციის პროცესი არ იყო დასრულებული. ამ მხარეებში ქართველთა ეთნიკური იდენტობის შენარჩუნებისათვის მნიშვნელოვანი იქნებოდა ფაქტი იმისა, რომ ამ არეალს ესაზღვრებოდა მცხეთის იბერიის სახელმწიფო. ამ მხრივ აღსანიშნავია, რომ I-II საუკუნეებში გაძლიერებული იბერია თვით სომხეთის სამეფოსაც მართავდა (ფარსმან მეფისა და მისი შვილების დროს), რაც „არმენიის ქართული ზოლის“ მოსახლეობისათვის ქართული იდენტობის გადარჩენისათვის დიდი სტიმული იქნებოდა.

მაშასადამე, ყოფილ XVIII სატრაპიაში ძვ.წ. IV საუკუნისათვის ორი სომხური სამეფო ჩამოყალიბდა – ე.წ. არარატისა და მცირე არმენიისა. XIX სატრაპიაც ვერ აცდა სომხურ ბატონობას – ბერძენთა და რომაელთა მიერ „დასავლეთ არმენიად“ წოდებული მიწა-წყალი მოიცავდა მდ. ჭოროხის ზემო და შუა დინებათა ქვეყნების გარკვეულ ნაწილს (მათ შორის ტაოსა და სპერის ნაწილებს) და მდინარე არაქსის ზემო დინების აუზს. ტაო და სპერი, როგორც ბასიანი, დიდხანს, თითქმის XV-XVI საუკუნეებამდე და შემდეგაც კვლავ ეთნიკური ქართული ქვეყნები იყვნენ, არმენიზაციის პროცესი ამ ქართულ მხარეებში შედარებით ნელი იყო.

ალექსანდრე მაკედონელს XVIII სატრაპია სამართავად გადაუცია მითრენ იარვანდიანისათვის, რომელიც აირარატის მეფე იყო (იქვე, გვ. 36), მაშასადამე სავარაუდოდ არიან-ქართლის ნაწილიც მასვე გადაეცა.

თ. ქემერტელიძე ფიქრობს, რომ რადგან აზონის მამის იარედოსის სახელი მსგავსია იარვანდისა, ამიტომაც ისინი ნათესავები იყვნენ. ჩვენი

აზრით მათ ორივეს (იარვანდსა და იარედოსს) სახელები ერქვათ ქვეყნის „არიანის“ სახელის მიხედვით, კერძოდ ამ ქვეყნის სახელის ფუძე (ე.ი. „არ“) გადაქცეულა ამ ქვეყნის მფლობელის საგვარეულო სახელად. მართლაც XVIII სატრაპიის მმართველთა საგვარეულო სახელი ყოფილა იარვანდიანები, იარვანდ – სახელში ფუძე-ძირის ნაწილია „არ“ (ი-არ-ვანდ) ისევე, როგორც იარედოსში (ი-არ-ედოს).

„არ“ ფუძის მქონე სახელები აღნიშნულ რეგიონში მრავლად იყო. ტოპონიმი და ჰიდრონიმი - არაქსი, არსიანი, არცნი, არზნე, არზრუმი, ართვინი, არტაანი, არტანუჯი, თუ არას ვიტყვით კარინსა და კარზე – არიან-ქართლის ქვეყნის სახელის (არიანის) ძველი ნაშთები.

გ. მელიქიშვილმა გამოთქვა თვალსაზრისი, რომ სახელი „სომეხი“ წარმომდგარია ქვეყნის სახელისაგან, „სუხმა“, რომელიც თ. ქემერტელიძის სიტყვით მდებარეობდა მურად-სუს დინების ჩრდილოეთით, დასავლეთ არმენიაში. სუხმა-სოხმა-სოხმი-სომხი და აქედან სომხითი, სომხითარი, სომეხი. ისტორიულად კი სუხმას ხურიტულ ქვეყანაში ხურიტი მატეენები ცხოვრობდნენ.

რაც შეეხება საკუთრივ არმენიას, ის აქემენიდების დროს შედიოდა XIII სატრაპიაში და მდებარეობდა ვანის ტბის მიდამოებში, მდ. ტიგროსის ზემო დინების რეგიონში მდ. ბოხტან-სუს შესართავამდე. ესაა ქსენოფონტეს „აღმოსავლეთი არმენია“.

თ. ქემერტელიძის აზრით აზონი მცხეთაში გამეფდა 323-322 წლებში ძველი წელთაღრიცხვისა, ხოლო 301 წელს ის დაამარცხა ფარნავაზმა არტაანში.

ფარნავაზმა ამის შემდეგ ილაშქრა მცირე არმენიაში (ძველი არიან-ქართლის ნაწილში) და აიღო მისი მთავარი ქალაქი ანიკემახი ანუ ანძიანძორი, საიდანაც ეკელეცის გავლით შევიდა კლარჯეთში. მან „არიან-ქართლის“ მიწა-წყალზე ანუ აზონის მამულში ილაშქრა ანძიანძორიდან – კლარჯეთამდე (შესაძლოა ანიკემახი იყო ის ქალაქი, სადაც შემდეგ დაარსდა კამახის საეპისკოპოსო კათედრა).

სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მკვიდრნი იწოდებოდნენ ასე – „აზნაურები“ (ე.ი. აზონის პოლიტიკური მემკვიდრეები, შთამომავლები). ქართლში ორმეფობის უამს (ძვ.წ. II-I სს.) მხოლოდ აქაური ერისთავები იხსენებიან აზნაურებად, შემდეგ „აზნაურები“ - წოდებრივ ფენად იქცა (იქვე, გვ. 36). სახელები აზნაური და აზონი ერთმანეთთანაა დაკავშირებული.

აზონი მცხეთაში 24 წელი მეფობდა, თ. ქემერტელიძე ეთანხმება სხვებს და მიიჩნევს, რომ 301 წელს დიადოქოს ანტიგონეს მოკვლის შემდეგ წინა აზიის ზედამხედველობის უფლება მიენიჭა იქამდე თრაკიის გამგებელს

ლისიმაქეს. ამ დროისათვის სელევიკიმ უკან დაიბრუნა მესოპოტამიის გამგებლობა. ამ ცვლილებებმა გავლენა იქონია აზონის ბედზეც. კერძოდ 301 წელს მისი მფარველი ანტიგონეს მოკვლის შემდეგ აზონს აუჯანყდა მცხეთის მამასახლისის ძმისწული ფარნავაზი (იქვე, გვ. 37). მან ორწლიანი ბრძოლის შემდეგ მცხეთის ტახტი დაიჭირა, მას მხარს უჭერდა სელევიკი, აზონს კი ლისიმაქე. გამარჯვების შემდეგ, როგორც ითქვა, ფარნავაზმა აზონის მამული ქვეყანა ანუ არიან-ქართლი დალაშქრა.

მიიჩნევა, რომ აზონის მცირე აზიურ წარმოშობაზე (ისტორიული სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოდან) მიგვანიშნებს მის მიერ შემოტანილი გაციხა და გას კერპები.

„აზონის მამული“

(ყარსი, არზრუმი, ტაო-ბასიანი და მიმდებარე მხარეები)

არიან-ქართლი „აზონის მამულად“ იწოდებოდა ანუ ის (არიან ქართლი) აზონის მამისეული ქვეყანა, აზონის მამის სამეფო იყო.

ვახუშტის სიტყვით, აზონის მამული იყო ტაო-ბასიან-არზრუმის მხარე მიმდებარე ტერიტორიებით.

ტაო და მიმდებარე დიდი ოლქები „აზონის მამული“ რომ იყო, თვით გვიანი დროის ოსმალურ წყაროებშიცაა ასახული.

ვახუშტამდე დიდი ხნით ადრე, XVI ს-ში, ოსმალური სამთავრობო წყარო აღნიშნულ ტერიტორიებთან დაკავშირებით შემდეგ ცნობას იძლევა – „აქ მდებარე სოფლების უმრავლესობა ყანდურაღს ეკუთვნის, მცირე ნაწილი კი აზონის შვილებად ცნობილი აზნაურებისაა“ („თურქული წყაროები სამცხე-საათაბაგოს ისტორიისთვის“, 1983, გვ. 54). ვახუშტი მთელ ამ მხარეებს კლარჯეთს აკუთვნებდა.

წყაროს მთარგმნელ-კომენტატორი, ც. აბულაძე, აღნიშნავს, რომ ვახუშტის ცნობით, კლარჯეთი იყო არა ფარნავაზის, არამედ აზონის მამული, ანუ არიან ქართლის მეფის, აზონის მამის სამეფოს ნაწილი, რომელიც შემდგომ ფარნავაზს იარაღის ძალით დაუპყრია.

ამიტომაც ვახუშტი აღნიშნავდა კიდევ – „ხოლო კლარჯეთი არა არს წილი ამათი, არამედ ფარნაოზ დაიპყრა შემდგომად აზონის სიკვდილისა“ (ქ. ც., IV, გვ. 657). მაშასადამე, კლარჯეთი-ტაო-ბასიანი – აზონის მამული მხარე იყო და ის ფარნავაზმა შემოუერთა მცხეთის ქართლის სამეფოს (კერძოდ, კლარჯეთი). აღსანიშნავია, რომ ვახუშტისმიერი განმარტება

კლარჯეთისა განსხვავდება ამჟამად მიღებულისაგან, კერძოდ, ვახუშტის ცნობით კლარჯეთში შედიოდა ტაოცა და ქალდეა-ზღვისპირეთიც.

როგორც ითქვა, ბასიან-ტაოში აზნაურებს „აზონის შვილებს“ – თვით XVI ს-შიც კი უწოდებდნენ.

აღნიშნულ „ყანდურალის მამულში“ ც. აბულაძის აზრით, „ივარაუდება არზრუმის ოლქის აღმოსავლეთ მხარეს მდებარე ყარსის ოლქის დასავლეთი ნაწილი“ (ეს ის მხარეა, რომელიც გრიგოლ ბაკურიანის ძემ გადასცა საქართველოს სამეფოს). ალბათ, არაა შემთხვევითი, რომ ამ ადგილებში მდებარეობს პროვინცია სახელწოდებით „აზორდი“.

არზრუმთან, „აზონის მამულთან“, ისტორიულად დაკავშირებულია შემდეგი მხარეები:

„1. ბაიბერდი – მდებარეობს მდ. ჭოროხის პირას არზრუმ-ტრაპიზონის გზაზე, არზრუმიდან 100 კმ-ის მანძილზე. ადრე შედიოდა არზრუმის ოლქში, ახლა კი გიუმუშხანეს სანჯაყია.

2. ერზინჯანი – ოლქი ევფრატის დაბლობზე, არზრუმიდან დასავლეთით 176 კმ მანძილზე

3. ალაშკერტი – მდებარეობს აღმოსავლეთ ანატოლიაში, ალირის ოლქის სანჯაყია და 72 სოფელი ექვემდებარება, ალაშკერტში, სოფელ ჩანგალში, არსებოდა ქართული საეპისკოპოსო კათედრა (იხ. ექვთიმე თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანგალში 1907 წელს, პარიზი, 1938, გვ. 78-80). უფრო საფიქრებელია, რომ ის იყო სხვა ქალაქ – „ვალაშკერტში“.

4. ავნიქი (აბნიქი) – სოფელი არზრუმის ოლქის ფასინლერის (უდრის ბასიანს) რაიონში. შუა საუკუნეებში იხსენიება ავნიქის ციხე,

5. კაკასიძეები – ტაოს ფეოდალები იყვნენ და შედიოდნენ იშხნელის სამწყსოში. „სულ საკაკასიძეო“ ქართლის კათალიკოსს ემორჩილებოდა

6. ისპირი (სპერი) – მდებარეობს მდ. ჭოროხის მარჯვენა ნაპირზე. ამჟამად არზრუმის ოლქის ერთერთი რაიონია.

7. ოლთისი (თურქულად ოლთი) – ახლანდელი ოლთუ, მდებარეობს იმიერ ტაოში, ოლთისის წყალზე, დაიპყრეს ოსმალებმა 1549 წელს. ამჟამად არზრუმის ოლქის რაიონული ცენტრია.

8. ბინგიოლი – მთა, მის ჩრდილო კალთიდან იღებს სათავეს მდინარე არაქსი.

9. ბასიანი – ახლანდელი ფასინლერი არზრუმის ოლქში, ბასიანის ციხე ოსმალური წყაროების ჰასან კალეა.

10. ჩობანის ხიდი – მდებარეობს არზრუმის ოლქში, ფასინლერიდან 15 კმ დაშორებით მდ. არაქსის და კარგაფაზარის შესართავში.

11. თორთუმი – არზრუმის ვილაიეთის ერთ-ერთი სანჯაყი.

12. იშხანი – ამჟამად ართვინის ოლქის სოფელი.

13. ფანაკი – იგივე ბანა, არზრუმის ოლქის სოფელია.

14. **არტაანი** – მხარე მტკვრის ზემო წელზე, თურქებმა მიიტაცეს 1551 წელს, ამჟამად ყარსის ოლქშია.

15. **კოლა** – იგივე „მცირე არტაანი“, თურქული „გელე“. ადრე შედიოდა ყარსის ვილაიეთში.

16. **შავშეთი** – ოსმალებმა დაიპყრეს XVI ს-ში. ამჟამად აქვს ორი თემი – მერიე და იმერხევი, შედის ართვინის ოლქში. შავშეთის რაიონშია ისტორიული ტბეთი, ახლანდელი ჯევიზლი, წინათ ცენტრი იყო სათლელი.

17. **არტანუჯი** – მდებარეობს არტანუჯის წყლის მარცხენა ნაპირზე, ართვინის ოლქში.

18. **მურღულის** თემი მაჭახლისა და მარადიდის თემებთან ერთად შედის ართვინის ოლქის ბორჩხას რაიონში, იწოდება „გიოგთაშად“ (ცნობები მოცემულია წიგნიდან „თურქული წყაროები სამცხე-საათაბაგოს ისტორიისათვის“, თურქული დოკუმენტები თარგმანითა და გამოკვლევით გამოსცა ცისანა აბულაძემ, 1983, გვ. 58).

აქედანაც ჩანს, რომ ქართული ბასიანი შეესაბამება ბერძნულ ფასიანს, თურქულ ფასინლერს, მხარეს თეოდოსიოპოლისის ანუ არზრუმის (კარნუ-ქალაქის) ძალზე ვრცელი ოლქისა, რომელშიც ისპირიც და ბაიბერდიც შედიოდა, ჩანს, ისტორიული ზიგანას ჩათვლით, რომლის ადგილას ამჟამად გუმუშხანია.

ზიგანას ოლქში შედიოდა ფასისის, ანუ ფასიდის სამიტროპოლიტო თავისი 4 საეპისკოპოსოთი.

აღსანიშნავია, რომ არაქსის პირას ამჟამადაც მდებარეობს ქ. ფასინლერი, რომელსაც ც. აბულაძის რუკის მიხედვით, შეესაბამება ბასიანი, ანუ ქალაქი ბასიანი ამჟამად იწოდება ფასინლერად.

ამ ქალაქზე, ანუ ქ. ბასიანზე გადიოდა ძირითადი გზა, რომელიც ოლთის-ბანა-არტაანის გავლით ჯავახეთში შედიოდა. ამ გზას წყაროებში „ქართლის გზა“ ეწოდება. ეს გზა მოცემულია ც. აბულაძის რუკაზე (იქვე, გვ. 31). მხარის დიდი კლდიანობის გამო ის ერთადერთი ძირითადი გზა იყო. ამჟამადაც ეს გზა უმთავრესია. მისი ერთი მონაკვეთი არტაანიდან შავშეთის გზით (არტაან-არტანუჯი) უერთდება ჭოროხსა და შავ ზღვას.

ამ გზით უნდა გაეგლო არტაანიდან – არტანუჯ-შავიზღვისაკენ, პეტრასკენ მიმავალ ხოსროს, რადგანაც ნ. აღონციის ცნობით, ის თეოდოსიოპოლისიდან, ანუ არზრუმიდან (ბასიანიდან) გაემგზავრა პეტრაში. ეს გზა, ც. აბულაძის სიტყვით, იყო „ძირითადი სამარშრუტო გზა“ (იქვე, გვ. 30).

როგორც ითქვა, ფასისი ერქვა მდ. არაქსს კ. პორფიროგენეტის სიტყვით. პ. ინგოროყვას აზრით, ფას, ფასისი ნიშნავს წყალს, მდინარეს, ფასიანი კი წყლიან მხარეს, მართლაც, ბასიანის მოსაზღვრე, მის სამხრეთით მდებარე „ბინგიოლი“ ითარგმნება როგორც „ათასი ტბა“ (იქვე, გვ. 30). „ათასი

ტბითა“ და მდინარეებით მდიდარი მხარე მართლაც წყლიანი, წყალუხვი უნდა ყოფილიყო.

ხალიბთა „ქალღუს ქვეყანა“ არიან-ქართლის საფუძველი („მოქცევა ქართლისა სა“ და სტრაბონის ცნობები)

ყველაზე უძველესი ქართული წყაროს „მოქცევა ქართლისა ს“ მიხედვით თანამედროვე საქართველოს სამხრეთით მდებარე არიან-ქართლის მეფის ძე აზონმა საფუძველი ჩაუყარა „ქართლის სამეფოს“. ეს მომხდარა ქრისტეშობამდე IV-III საუკუნეებში.

გვაქვს თუ არა რომელიმე უცხოური წყარო, რომელიც გვაძლევს ცნობებს იმის შესახებ, რომ თანამედროვე საქართველოს სამხრეთით ქრისტეშობამდე V-IV საუკუნეებში ნამდვილად არსებობდა რაიმე ქართული სახელმწიფო, შეეძლო თუ არა იქ მცხოვრებ მრავალრიცხოვან ქართულ ტომთაგან ერთ რომელიმეს სხვა ტომების კონსოლიდაცია და ერთიან სახელმწიფოდ ჩამოყალიბება?

აღნიშნულ ეპოქაში იყო თუ არა რომელიმე ტომი გამოკვეთილად ძლიერი?

ჩვენ გვაქვს აღნიშნული ეპოქის საისტორიო წყაროები, ესაა ქსენოფონტეს, სტრაბონისა და სხვათა ცნობები, რომლებზე დაყრდნობითაც შესაძლებელია მსჯელობა აღნიშნულ საკითხზე. ესენია:

1. ქსენოფონტეს ნაშრომი კიროპედია – რომლის მიხედვითაც ხალდები (ხალიბები) იყო დიდი ხალხი, ფასიანები მათი გავლენის სფეროში შედიოდნენ, ხალიბები ფასიანთა ქვეყნის სამხრეთითაც კი იბრძოდნენ, შესაბამისად ისინი ვრცელ ტერიტორიას აკონტროლებდნენ – ტრაპეზუნტის მახლობელი ქედებიდან, ვიდრე თითქმის ვანის ტბამდე.

2. სტრაბონის ცნობით ხალიბები დიდი ხალხი იყო, რადგანაც მათი წინაპრები ტროაშიც იბრძოდნენ – იმჟამინდელ ხალიბებს ერქვათ ასევე ალიძონები (ალაზონები). ხალდების ანუ ხალიბების – თანამეტომენი იყვნენ კარდუხები. ისინი ვანისტბისპირეთიდან ვიდრე შავიზღვისპირეთამდე ცხოვრობდნენ. კარდუხ-ხალდების ქვეყანა იყო ერთი ხალხის ქვეყანა, რომელიც ნ. აღონცის სიტყვით სომხებმა ორ ნაწილად გაკვეთეს.

3. მეგასტენეს ცნობით იბერები ნაბუქოდონოსორმა გადაასახლა ლიბიიდან შავიზღვისპირეთში. აქ „ლიბიის“ ქვეშ უნდა იგულისხმებოდეს არა აფრიკის ლიბია, არამედ ქვეყანა „ლეუვია“, რომელიც ვანისტბისპირეთში მდებარეობდა. იბერები იგივე კარდუხები უნდა იყვნენ, რომელთა ერთი ნაწილი ნაბუქოდონოსორმა ვანისტბისპირეთიდან გადაასახლა შავი

ზღვისპირეთში. ამ გადასახლებითა და თანამეტომე ხალიბებისა და კარდუხების ურთიერთშერევით საფუძველი უნდა ჩაყროდა „არიან-ქართლის“ სამეფოს. თავის მხრივ, ჩანს, კარდუხებს მოსხების ნაწილად მიიხნევდნენ.

„მოქცევა ქართლისა“ წერს – „და შემდგომად რაოდენისამე ჟამისა მოვიდა ალექსანდრე მეფე ყოვლისა ქვეყანისა... და თანა-ჰყვანდა ალექსანდრეს მეფესა აზოი, ძე არიან ქართლისა მეფისა, და მიუბოძა მცხეთა საჯდომად და საზღვარი დაუდგა მას ჰერეთი და ეგრისწყალი და სომხითი და მთა ცროლისა და წარვიდა“ („მოქცევა ქართლისა“, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები“, I, 1964, გვ. 81).

ქართლი, როგორც ამ წყაროდან ჩანს, ჯერ კიდევ არ ეწოდებოდა იმ ქვეყანას, რომელშიც ჩამოყალიბდა ახალი სახელმწიფო და რომლის მეფედაც დასვა ალექსანდრე მაკედონელმა აზო. ყოველ შემთხვევაში მასზე მემპტიანე წერს, რომ აზო იყო „პირველი მეფე მცხეთას შინა“ (იქვე, გვ. 82), ე.ი. არა ქართლისა, არამედ მცხეთისა, იქამდე ქართლი აზონის მამის სამეფოს ერქვა (არიან-ქართლი). ქართლი მცხეთის ქვეყანას აზონის დროს ეწოდა. სამეფოს საბოლოოდ ჩამოყალიბების შემდეგ – ქართლის მეფე აზონს უწოდეს, მაგრამ, როგორც ითქვა, თავდაპირველად ის იყო „მეფე მცხეთას შინა“, მცხეთა იყო დედაქალაქი, ახალი სახელმწიფოსი. ამ ახალი სახელმწიფოს საზღვრები ასეთი იყო – **ეგრისწყალი, ჰერეთი, სომხითი და მთა ცროლისა** (ამჟამად მდ. ეგრისწყალი გაედინება თანამედროვე აფხაზეთში და ის ჩანს იყო მდ. ღალიძგა, ბედიასთან), ფარნავაზი უკვე ამ საზღვრებში მოქცეული ქართლის მეფე იყო.

ქართლის სამეფოს ჰერეთის საზღვართან დაკავშირებით ალბათ, აზოსა და ფარნავაზის ჟამს ჰერეთი არ ეწოდებოდა თანამედროვე სამხრეთ კახეთს (ბოდბეს ქვეყანას), როგორც მიიხნევს საბჭოური საისტორიო სკოლა, არამედ ჰერეთი მდებარეობდა მის გარეთ.

მართლაც, როდესაც ფარნავაზმა ქართლის სამეფო დაყო ადმინისტრაციულ ერთეულებად, თანამედროვე სამხრეთ კახეთში მდებარე „კხოეთი“ (კუხეთი), რომლის მთავარი ქალაქი იყო ბოდისი (ბოდბე) კახეთის საერისთავოში შეიყვანა (იქვე, გვ. 89), მაშასადამე ბოდბე იყო არა ჰერეთში, არამედ კუხეთში.

წყაროს „სომხითი“, გულისხმობს არმენიის ქვეყანას, ესაა ქართლის სამეფოს სამხრეთი საზღვარი, ჩრდილო საზღვარზე „მთა ცროლისა“ მდებარეობდა. ხოლო კლარჯეთი ჯერ კიდევ არ შედიოდა ფარნავაზის სამეფოში, ის კვლავინდებურად აზოს მამის არიან-ქართლის სამეფოს ნაწილი იყო.

როგორც ითქვა ამ სახელმწიფოს თავდაპირველად „ქართლი“ არ ერქვა, არამედ მას ქართლი მას შემდეგ ეწოდა, რაც აზომ „არიან-ქართლის“

სამეფოდან ჩამოიყვანა მოსახლეობა სახელწოდებით „არიან-ქართველნი“, და ისინი განასახლა მთელ თავის სახელმწიფოში ეგრისწყლიდან ჰერეთამდე, სომხითიდან – ცროლის მთამდე. მაშასადამე, აზოს „არიან-ქართველნი“ დაუსახლებია როგორც დასავლეთ, ისე აღმოსავლეთ საქართველოში. ამ ხალხის სახელმა „ქართველნი“ მისცა სახელწოდება ახალი სახელმწიფოს ხალხს – „ქართველნი“, ხოლო თვით სახელმწიფოს „ქართლის სამეფო“ დაერქვა, რადგანაც მისი დამაარსებელი „არიან-ქართლის მეფის ძე აზო“ იყო. ამ სახელმწიფოს დაარსების შემდეგ უკვე არსებობდა ორი „ქართლის სამეფო“, ერთი იყო სამხრეთით და მას „არიან-ქართლი“ ერქვა, მეორე კი იყო ჩრდილოეთით და მისი დედაქალაქი მცხეთა იყო.

მცხეთაში გამეფების შემდეგ „ესე აზო წარვიდა არიან-ქართლად, მამისა თვისისა, და წარმოიყვანა რვა სახლი და ათნი სახლნი მამამძუქეთანი და დაჯდა ძველ მცხეთას. და თანა-ჰყვანდეს კერპნი ღმრთად – გაცი და გაიმ, და ესე იყო პირველი მეფე მცხეთას შინა აზო, ძე არიან ქართველთა მეფისა და მოკედა. და შემდგომად მისა დადგა ფარნავაზ“ (იქვე, გვ. 82).

ჩამოყალიბდა ახალი ქართლის სამეფო (მცხეთისა), ხოლო ძველი ქართლის სამეფო („არიან-ქართლი“) გაურკვეველ ვითარებაში აღიგავა პირისაგან მიწისა. ვინ იყო მისი მოსახლეობა, სად მდებარეობდა ის ან რა ბელი ეწია მის ხალხს?

ამ კითხვებს პასუხი გასცა XII საუკუნეში არსენ ბერმა, რომელიც დავით აღმაშენებლის მოძღვარი ყოფილა.

ის წერდა, რომ ძველი არიან-ქართლის მოსახლეობა იყო ეთნიკური ქართველობა და მათ „არიან-ქართველნი“ ერქვათ. დავით აღმაშენებლის ეპოქის საქართველოს ერსა და ძველ „არიან-ქართლის“ ერს შორის პირდაპირი გენეტიკური მემკვიდრეობითი კავშირი ყოფილა.

არსენ ბერი წერს – „ჩვენ შვილნი ვართ მათ არიან-ქართლით გამოსულთანი და ენა მათი ვუწყით“. მაშასადამე, ქართული ენაც კი არიან-ქართველთა ენა ყოფილა, მათი შთამომავლები – ქართველობა იყო.

ჩვენი თვალსაზრისით არიან-ქართლის სამეფო რეალურად არსებობდა და ის წარმოადგენდა ხალიბების (იგივე ხალდეების) სახელმწიფოს, რომელმაც შეძლო დაახლოებით ძვ.წ. 401-330 წლებში ტაოხების, მაკრონების, ფასიანებისა და სხვა ქართული ტომების თავის ირგველივ კონსოლიდაცია და ამის საფუძველზე სახელმწიფოს ჩამოყალიბება.

401 წელს ხალიბების (ხალდეების) ტომი თავისი თვალთ იხილა ქსენოფონტემ, რომელიც სათავეში ედგა ბერძენთა ათი ათას კაციან რაზმს, რომელიც ბაბილონიდან საბერძნეთისაკენ მიეშურებოდა.

ეს ლაშქრობა თავის ორ ნაშრომში ანაბაზისსა და კიროპედიაში ასახა ქსენოფონტემ. მან გაიარა ფასიანების, ხალიბებისა და სხვა ქართული ტომების ქვეყნები. მისი ცნობით ხალიბები – ყველაზე მეომარი და სახელოვანი ხალხი იყო სხვა ტომთა შორის.

„კიროპედიისა“ და „ანაბასისის“ ცნობათა ურთიერთშეჯერებით ირკვევა, რომ ხალიბებს/ხალდებს, რომელიც ყველაზე უფრო მეომარ და მამაც ხალხად ითვლებოდა არა მხოლოდ იმ მხარეში, არამედ იმ ტომთა შორის, რომელთა მიწა-წყალზეც ელინებმა გაიარეს (ყრ., III, 2,7; ნაბ., IV. 7.15), თავისი ჰეგემონია და სატომო სახელი სამხრეთით საკმაოდ შორს გაეგრძელებინათ“ (გ. ჭეიშვილი, ძველი ბერძნების თვალთ დანახული ისტორიულ-გეოგრაფიული პროცესები (ქსენოფონტე და მისი „კიროპედია“, ანალები, 2001, 1, გვ. 10).

ქსენოფონტეს მტკიცებით ქაღდები (ხალდები) ომის ჟინით იყვნენ შეპყრობილნი (ყრ., III, 2,7), ისინი იბრძოდნენ და ხშირად იმარჯვებდნენ კიდეც.

ფასიანების ქვეყანა – ხალდების გაელენის ქვეშ იყო მოქცეული, ისინი აკონტროლებდნენ ჭოროხის ხეობასა და ზღვისპირეთს.

უცხო თვალისათვის ქაღდები (ხალდები) ჩანდნენ დამპყრობლებად, რომელნიც არბევდნენ სომხურ სოფლებს, მაგრამ, როგორც ჩანს, ისინი (ხალიბები, იგივე ხალდები) თვლიდნენ, რომ პირიქით, სომხები შეიჭრნენ მათ მიწა-წყალზე, უკანონოდ წაართვეს სახნავ-სათესი მიწები და გადააქციეს მთაგორიანი ქვეყნის მცხოვრებლებად, სადაც სახნავ-სათესი ფართობების არქონის გამო სიღარიბეში ცხოვრობდნენ. ამიტომაც, ხალდები იძულებულნი იყვნენ თავს დასხმოდნენ იმ სომხურ სოფლებს, რომელნიც მათ ყოფილ მიწა-წყალზე ამოიზარდნენ. სომხები მიდიელ-სპარსელთა მხარდაჭერის გარეშე ასეთ წარმატებას ვერ მიაღწევდნენ. სპარსელებმა დაიმორჩილეს სომხები, ხალიბები კი მათთან შედარებით თავისუფალნი იყვნენ.

სპარსეთის იმპერიაში სომხები იმპერიის ერთგულ ხალხად იქცნენ, მშვიდობიან მცხოვრებლებად, მიწის მუშებად, რომელთაც იმპერიისათვის შემოსავალი მოჰქონდათ. ეს სომხები ფასიანების ქართული ტომის სამხრეთით ცხოვრობდნენ. ფასიანები კი, როგორც ითქვა ხალდების გაელენის სფეროში მოექცნენ, ხალდები ფასიანთა ქვეყნის სამხრეთით სომხურ სოფლებს არბევდნენ. ამის გამო სპარსეთის შაჰი შეშფოთებული იყო (ფასიანები არაქსის (ფაზისის) ხეობაში ცხოვრობდნენ).

„კიროპედიის“ თანახმად, კიროს დიდმა (558-529) არმენიის დამორჩილების შემდეგ ხალდებზე გალაშქრება გადაწყვიტა (იქვე, გვ. 9).

ხალდების დანაშაულად ითვლებოდა შეჭრა სპარსეთის იმპერიის საზღვრების შიგნით (რადგანაც არმენიელები უკვე იმპერიის

მცხოვრებლებად ითვლებოდნენ). ამ არმენიელების დაცვა კი, შაჰებისათვის მნიშვნელოვანი საქმე იყო, არა ერთი და ორი თაობის მანძილზე.

შემდგომში სპარსელებს გადაუწყვეტიათ არმენიელებსა და ხალდებს შორის მშვიდობიანობა ჩამოეგდოთ ორივე მხარის ეკონომიკური ინტერესების გათვალისწინებით, კერძოდ ხალდებისათვის შეუთავაზებიათ დაემუშავებინათ არმენიელთა მიერ ხელდებული სახნავ-სათესი სავარგულები, რის სანაცვლოდაც არმენიელებს შეეძლებოდათ უშიშრად ეძოვებინათ თავიანთი საქონელი ხალდების მთების საძოვრებზე.

ორივე მხარე დათანხმებულა, მაგრამ რეალურად ხალდებს არ შეუწყვეტიათ განმათავისუფლებელი ომები არმენიელთა წინააღმდეგ და ქსენოფონტეს თავისი თვალთ უხილავს ფასიანების სამხრეთით გავერანებული სომხური სოფლები.

ფასიანები, ჩანს, აშკარად თუ ფარულად მხარს უჭერდნენ ხალდებს არმენიელებთან ომისას, რადგანაც ფასიანები სპარსელებმა არმენიელებს დაუქვემდებარეს. ფასიანები და ხალდები ამ საქმეში კონსოლიდირებულნი ჩანან.

„ფასიანების ქვეყანა, რომელიც ფორმალურად დასავლეთ არმენიის სატრაპს ტირიბაზს ეკუთვნოდა (ნაბ., VII, 8, 25) ფაქტიურად ხალიბების გაგლენის ქვეშ მოექცა, უფრო სამხრეთით ხალიბები სომხური მიწების მოთარეშებით კმაყოფილდებოდნენ“ (იქვე, გვ. 10).

ფასიანების სამხრეთით ათობით კილომეტრზე იყო გადაჭიმული გავერანებული სომხური სოფლები. ტერიტორია სპარსელების თვალთახედვით სომხებს ეკუთვნოდა, მაგრამ ხალიბებს ეს მიწა-წყალი თავის საკუთრებად მიაჩნდათ, რადგანაც სომხების დასახლებამდე იქ თვითონ ცხოვრობდნენ, ამიტომ სომხები მათ მიწაზე შემოჭრილ მტრად ესახებოდათ, ამით იყო გამოწვეული ხალიბების თავგანწირული ომები არმენიელების წინააღმდეგ.

ფასიანები არზრუმის არეალშიც ცხოვრობდნენ და არაქსის ანუ ფაზისის ხეობაშიც, სადაც შემდეგ ქართული პროვინცია ბასიანი იყო განფენილი (არზრუმიდან ქალაქ აგრამდე), მის სამხრეთით, არმენიელთა მიერ დაკავებულ მიწებზე (თითქმის ვანის ტბამდე) შემდგომში, მრავალი საუკუნის შემდეგ, ქართული სახელმწიფოს განვრცობას (დავით III კურაპალატის დროს X საუკუნეში), ჩანს, საფუძვლად ედო იქ შემორჩენილი მკვიდრი, ძველი, ადგილობრივი ქალდეურ-ხალიბური წარმოშობის მოსახლეობის ქართულ-ეროვნული თვითშემეცნება. ერთი სიტყვით იმ მხარეების მოსახლეობას X საუკუნისათვისაც კი ჯერ კიდევ შემორჩენილი ჰქონდა თავისი ქართული ძირების მახსოვრობა, ქართული იდენტობის ელემენტები.

ქსენოფონტეს დროს ტაოხებისა და ფასიანების კონსოლიდაცია თავის ირველივ ნამდვილად შექმლო ხალიბების მეზობლ და იმუამად გამარჯვებულ ტომს.

გ. ჭეიშვილის თვალსაზრისით ქსენოფონტეს დროს თავისუფალი „ხალიბები ჭოროხის ხეობაში ცხოვრობდნენ“ (ანაბაზისი, IV, 7.15-17, იქვე, გვ. 9), მიიჩნევა რომ ისინი თორთომის ხეობაშიც ცხოვრობდნენ, რადგანაც აქაა ხორონიმი „ხალდოძორი“ (იქვე, გვ. 9).

გ. ჭეიშვილის აზრით, „ხალდოძორი“ მოიცავდა ბაიბურთის მხარეს „ანუ იმ ქვეყანას, სადაც ქსენოფონტეს მიხედვით სკვითინები ცხოვრობდნენ“ (იქვე, გვ. 9).

ხალდების საცხოვრისი იმ ტერიტორიას მოიცავდა (ჭოროხიდან ბასიან-აირარატის სამხრეთამდე) სადაც არიან-ქართლის სამეფოს არსებობა მოიაზრება. ეს, შეიძლება ითქვას, სხა ტერიტორიებთან ერთად შემდგომი მესხეთია თავისი ტაო-ბასიანით თუ ჭოროხის ხეობით.

„ეთნონიმი „ხალდი“ ძველბერძნებისათვის „ხალიბის“ სინონიმს წარმოადგენდა“ (იქვე, გვ. 9).

ხალდები რომ სახელგანთქმული მეომარი ხალხი იყო, ამას სტრაბონიც ადასტურებს – მისი ცნობით ხალდები ტრაპეზუნტის ზღვისპირეთის ძირითადი ხალხი იყო.

სტრაბონის ცნობით ამისოდან ტრაპეზუნტამდე ზღვით იყო 2200 სტადიონი, ხოლო ტრაპეზუნტიდან ფაზისამდე 1400 სტადიონი. ამისოდან ტრაპეზუნტამდე ზღვით ჯერ პერაკლეასა და იაზონის კონცხებია, შემდეგ კოტიორა (ფარნაკია) და კერასუნტი, რომელსაც მოსდევს ტრაპეზუნტი და ტრაპეზუნტისთანავე კოლხიდა – **„ტრაპეზუნტი, მერე კოლხიდა, სადღაც აქვეა ზიგოპოლისად წოდებული პუნქტი“** (XII, III, 17).

(ზიგოპოლისი – ზიგანაა, ტრაპეზუნტის სამხრეთში, ისტორიულ კოლხიდაში, სადაც შემდეგში ლაზთა ეპისკოპოსების ერთერთი კათედრა იყო).

აი, ამ ვიწრო სანაპიროს „ზემოთ“ (ე.ი. ტრაპეზუნტის სამხრეთ მთიანეთში) ცხოვრობდნენ ქართული ტომები, და მათ შორის სტრაბონის მიერ გამორჩეული ქალდები.

სტრაბონი წერს, რომ ცნობილი დასახლებული პუნქტი ზიგოპოლისი კოლხიდაში შედიოდა.

სტრაბონის რუკაზე ზიგოპოლისი ეწოდება შემდგომ ზიგანას, რომელიც ტრაპეზუნტ-თეოდოსიპოლისის შემაერთებელ გზაზე მდებარეობდა. **ბიზანტიურ პერიოდში ზიგანა ქალდეას თემში შედიოდა. ეს იყო სტრაბონის კოლხიდა** (ე.ი. ტრაპეზუნტის სამხრეთი და სამხრეთ აღმოსავლეთი მხარე – ტრაპეზუნტ-რიზე-ხოფას რეგიონი და არა დასავლეთ საქართველო).

სტრაბონი წერს – „ტრაპეზუნტისა და ფარნაკიის ზემოთ ცხოვრობენ ტიბარანები, ქაღდები და სანები, რომელთაც უწინ უწოდებდნენ მაკრონებს, აქვეა მცირე არმენია, ამ ადგილების ახლოს ცხოვრობენ აპაიტები, უწინდელი კერკიტები. ამ ადგილებზე გადაჭიმულია სკიდისე, კლდოვანი მთა, რომელიც უერთდება მოსხურ მთებს, რომლებიც კოლხიდის ზემოთ მდებარეობენ. მწვერვალები უჭირავთ ჰეპტაკომეტებს. პარიადრე სიდენესა და თემისკირასთან მდებარე ადგილებიდან მცირე არმენიამდე ვრცელდება და ჰქმნის პონტოს აღმოსავლეთ ნაპირს“ (სტრაბონი, XII, III, 18).

სტრაბონისვე ცნობით იბერების თავდაპირველი, ძველი საცხოვრისი, ოდესღაც მოიცავდა პარიადრეს კალთებს, ხორქენესა და გოგარენას, რომელნიც მათგან მიიტაცა არმენიამ.

მაშასადამე, პარიადრე ოდესღაც იბერების ქვეყნის ნაწილი იყო, პარიადრე კი თემისკისაგან იწყებოდა (ამჟამინდელი თერმე). სტრაბონის დროს ეს მხარეები კვლავ ქართული ტომებით იყო დასახლებული, ზემოთ ჩამოთვლილი ტიბარანებით, ქაღდებით, სანებით (მაკრონებით), აპაიტებით (კერკიტებით), ჰეპტაკომეტებით (მოსინიკებით) და სხვებით, თუმცა ამ მიწა-წყალს უკვე არმენიის ნაწილად მიჩნევდნენ.

იმის გამო, რომ ეს იბერები (ე.ი. პარიადრეს კალთებზე მცხოვრები ტომები) არმენიამ ძვ. წ. II ს-ში ჩამოაშორა იბერიას, ისინი აღმოჩნდნენ იბერიის სამეფოს გარეთ, შესაბამისად, ეროვნულად დაუცველნი.

ამ ტომთა შორის სტრაბონი, როგორც ითქვა, აღნიშნავს ქაღდების სიძლიერეს და მათ მიუძღვნა თავისი შრომის არც თუ მცირე ნაწილი. კერძოდ სტრაბონის აზრით ქაღდების წინაპრები იმდენად ცნობილი ხალხი იყო, რომ მონაწილეობდნენ ტროას ომში და მათ ახსენებს ჰომეროსი.

სტრაბონი წერს – „ეხლანდელი ქაღდები ძველად ხალიბებად იწოდებოდნენ, უფრო ამათ შორის მდებარეობს ფარნაკია, რომელსაც ზღვიდან აქვს შემოსავალი, პელამიდების ჭერისაგან, ხოლო მიწიდან იღებს ლითონებს, ეხლა რკინას, უწინ ვერცხლსაც, საერთოდ ამ ადგილებში სანაპირო მეტისმეტად ვიწროა, რადგან იქვე, ზემოთ აღმართულია ლითონებით სავსე და ტყიანი მთები, მუშავდება კი ცოტა. მომთამადნეები თავს ირჩენენ ლითონის მოპოვებით, ხოლო მეზღვაურნი – მეზღვაურობით... ვფიქრობ ამათ (ხალიბებს) ახსენებს პოეტი (ჰომეროსი) – ალიძონებად, „კატალოგში“, პაფლაგონიელების შემდეგ: „ხოლო ოდიოსი და ეპისტროფოსი მოუძღოდნენ ალიძონებს, შორეული ალიბედან, სადაც არის ვერცხლის საბადო“ (სტრ. XII, III, 20).

სტრაბონის აზრით, ქვეყანა ხალიბე ანუ ალიბე იყო ქაღდების (ხალიბების) საცხოვრისი „სკეპსისელიც ფიქრობს, რომ სახელი შეიცვალა და ალიბებიდან მივიდეთ ხალიბები“ (იქვე, XII, III, 20).

ჰომეროსი „ალიზონებს (ალიძონებს) უწოდებს ხალიბებს... ზოგნი წერენ ალაზონებს, ზოგნი კი ამაზონებს. ... ეს აიხსნება წერთი ცვლილებით, რადგან [ეფორე] წერს ასე: „ხოლო ალაზონებს მოუძღოდნენ ოდიოსი და ეპიტროპოსი“... (სტრ. XII, III, 21-22).

სტრაბონი ეკამათება მათ, ვინც ფიქრობდა, რომ ტროელთა დასახმარებლად არ მოსულან მდინარე ჰალისის გადაღმიდან მცხოვრებნი, ამიტომაც სტრაბონის ეპოქის ერთ-ერთი ცნობილი მკვლევარი როცა ფიქრობდა, რომ ჰალიძონების საცხოვრისი არ უნდა მოეთავსებინათ მდ. ჰალისის გადაღმა, სტრაბონი მას არ დაეთანხმა და გააკრიტიკა.

სტრაბონი მის შესახებ წერს „რა მიზეზის გამო არ ცნობს, რომ მდ. ჰალისის გადაღმიდან მოსულიყო რომელიმე მოკავშირე... რა დააბრკოლებდა მოსულიყო გადაღმა ქვეყნიდან, რომელიც არის ლევკოსირების იქით... მე ვფიქრობ, რომ არაფერი დააბრკოლებდა, რადგან არც ეგრე შორს იყვნენ, რომ ძნელი ყოფილიყო იქედან მოსვლა“.

ქაღდების ძველ ქვეყანას (ხალიბე, ალიბეს) მიუცია სახელი ქაღდებისათვის – ალაზონებს კი სახელი მიუციათ ცნობილი ტომისათვის – ამაზონებისათვის (ასევე ქაღდებისათვის).

როგორც ქაღდების, ისე ამაზონების საცხოვრისი ისაზღვრებდა მდ. თემისკირასთან, სიდენესთან, ფარნაკიასთან ახლოს.

ორივე (ქაღდები ანუ ალაზონები და ამაზონები) სახელგანთქმული მემომარი ტომი იყო.

სტრაბონის რუკაზე, რომელიც თან ერთვის 1964 წელს გამოცემულ მის რუსულ თარგმანს, ალიზონების (ანუ ალაზონების) საცხოვრისი კერასუს-ფარნას ქვემოთ მთიანეთშია განსაზღვრული პარიადრეს ქედის კალთაზე.

სტრაბონი წერს – „ფარნაკიისა და ტრაპეზუნტის მახლობლად მდებარე ადგილებს ზემოთ არიან ტიბარენები და ქაღდები, ვიდრე მცირე არმენიამდე. ეს კი საკმაოდ მდიდარი ქვეყანაა, მას ისევე, როგორც სოფენეს, მუდამ განაგებდნენ თავისი დინასტიები, მათი ქვეშევრდომები იყვნენ ქაღდები და ტიბარენები, ისე, რომ ტრაპეზუნტამდე და ფარნაკიამდე ვრცელდება მათი ხელისუფლება, ხოლო როდესაც გაძლიერდა მითრიდატე ეპატორი, ის გახდა კოლხიდისა და ყველა ამათი ბატონი“ (სტრ. XII, III, 28).

როგორც ვთქვით ძვ. წ. II ს-ში არმენიამ იბერიისაგან მიიტაცა პარიადრე, ამიტომაცაა, რომ პარიადრესთან მცხოვრები ტიბარენები და ქაღდები მცირე არმენიის დინასტს ექვემდებარებოდნენ ტრაპეზუნტიდან – ფარნაკიამდე. მითრიდატე ეპატორმა ეს მმართველობა თავის ხელში აიღო და ის კოლხიდის მმართველიც გახდა. ეს კოლხიდა იწყებოდა

ტრაპეზუნტის აღმოსავლეთით, ანუ ტრაპეზუნტი ერთმანეთისგან ჰყოფდა მცირე არმენიის დინასტიების მიწას და კოლხიდას.

ტრაპეზუნტიდან – ფარნაკიამდე (დაახლოებით თანამედროვე ტრაპზონიდან – ორდუმდე) მცხოვრები ტიბარენები და ქაღდები მცირე არმენიის გამგებელ არქელაეს ეპურა. სტრაბონის დროს ის შეცვალა მისმა ქვრივმა პითოდოროსმა. კოლხიდა რომ ტრაპეზუნტს ესაზღვრებოდა ჩანს ამ უკანასკნელის საგამგებლო ტერიტორიის საზღვრებიდან – „ტიბარენები და ქაღდები კოლხიდამდე, ფარნაკიამდე და ტრაპეზუნტამდე უპურია პითოდოროსს, რომელიც ჭკვიანი ქალია“ (სტრ. XII, III, 29).

სტრაბონის დროს სახელოვანი ქაღდები უკვე დასუსტებულები იყვნენ, ისინი ძლიერები იყვნენ ორი-სამი საუკუნით ადრე 401-330 წლებში. ქსენოფონტეს ცნობით, როგორც ითქვა, ისინი ძალზე ძლიერნი იყვნენ და თავიანთ გამგებლობას ტაოხებსა და ფასიანებზეც ავრცელებდნენ.

კვლევა აჩვენებს, რომ ლაზთა (ე.ი. ალაზონთა) სახელოვანი ტომის სახელი ქაღდებს უკავშირდება.

შესაბამისად არასწორია, XX ს-ის ისტორიკოსთა თვალსაზრისით, თითქოსდა თავდაპირველად ლაზები დასავლეთ საქართველოში ცხოვრობდნენ, საიდანაც ისინი VII-VIII სს-ში ტრაპეზუნტის რეგიონში გადასახლდნენ.

არავითარი წყარო არ არსებობს ამ მოსაზრებათა დასამტკიცებლად. ეს მხოლოდ ვარაუდებია, მაშინ, როდესაც სტრაბონი ქაღდებს პირდაპირ აკავშირებს ალაზონებთან.

სახელი ალაზონი (იგივე ლაზონი) საფუძველია სატომო სახელისა ლაზი. ეს სახელი – ლაზი – კონკრეტულად ბოლო დროისათვის არც ერთ ტომს არ ერქვა, მაგალითად არზრუმელები ლაზებს უწოდებდნენ ტრაპეზუნტის რეგიონში მცხოვრებთ, და პირიქით, ტრაპეზუნტელები არზრუმელებს. აქედან ჩანს, რომ ლაზონია, ლაზთა ქვეყანა ზოგადად ერქვა ვრცელ რეგიონს, სადაც ოდესღაც ქაღდების ხელისუფლება ვრცელდებოდა.

სახელისაგან – ლაზი – უნდა იყოს წარმოშობილი სახელები არზე, არაზანი, არზენა, არზეს ქვეყანა. ეს სახელი კარდუხების მეზობელ ქვეყანა – „ალზთანაც“ უნდა იყოს დაკავშირებული. საერთოდ კარდუხებისა და ქაღდების სახელების იდენტურობაც მანიშნებელია მათი ეთნიკური ნათესაობისა. კარდუხები – ქსენოფონტეს ეპოქაში ქაღდების მსგავსად ძლიერ მეომრებად ითვლებოდნენ.

სტრაბონის ცნობა იბერიელთა მიწების არმენიელების მიერ მიტაცების შესახებ

(პარიადრეს კალთები, ხორძენე და გოგარენა)

სტრაბონი წერს: „მოგვიხსრობენ, რომ წარსულში არმენიის პატარა ქვეყანა გაფართოვდა არტაქსიასა და ზარიადრიას ომების შედეგად. ისინი იყვნენ ანტიოქ დიდის მხედართმთავრები, მისი დამარცხების შემდეგ კი მეფეები გახდნენ. მათ ერთად გააფართოვეს თავიანთი სამფლობელო, ჩამოაჭრეს რა ირგვლივ მცხოვრებ ხალხებს ოლქები. კერძოდ, იბერებისაგან მიიტაცეს პარიადრეს მთისწინეთი, ხორძენე და გოგარენე, რომელიც კირის მეორე მხარესაა, ხალიბებს და მოსინიკებს ჩამოაჭრეს კარენიტი და ქსერქსენე, მცირე არმენიის მოსაზღვრე ნაწილები“ (სტრაბონი, გეოგრაფია, XI, 14, 5).

ანტიოქოს დიდის სარდლები არტაქსია და ზარიადრი მაგნეზიის ბრძოლაში ქრისტეშობამდე 188 წელს ანტიოქოსის დამარცხების შემდეგ მეფეები გახდნენ და ბრძოლებით გააფართოვეს თავიანთი სამფლობელო, კერძოდ იბერებისაგან მიიტაცეს პარიადრეს მთისწინეთი, ხორძენე და გოგარენე ანუ ისტორიული არიან ქართლის მიწა-წყალი, აზონის მამის მამული. პარიადრეს ადგილსამყოფელი ცნობილია, ხოლო ცნობას გოგარენეს ადგილსამყოფელის შესახებ თვითონ იძლევა სტრაბონი. გოგარენა და გუგარქი არ იყო ერთიდაიგივე ქვეყანა, კერძოდ გუგარქი სომხურ წყაროებში ერქვა აღმოსავლეთ საქართველოს ზოგადად, უფრო ხშირად კი ქვემო ქართლს, მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე. მისგან განსხვავებით გოგარენე მდებარეობდა არა მტკვრის მარჯვენა, არამედ მარცხენა სანაპიროზე, ანუ მტკვრის იქით, „მეორე მხარეს“ – როგორც ამბობს სტრაბონი – „საკასენას შემდეგ“.

გოგარენა მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე უნდა ვეძიოთ, ამ ძიების დროს ჩვენ გამოგვადგება სტრაბონის ცნობა „შუა იბერიის“ შესახებ. შუა იბერია შემოსაზღვრული იყო კავკასიიდან გამომავალი სამხრეთისაკენ მიმართული ქედებით. ჩვენი კვლევით სტრაბონის „შუა იბერია“ ქართლის ცხოვრების „შუა ქართლია“, იგივე შიდა ქართლი შემოსაზღვრული სურამისა და ქართლის სამხრეთისაკენ მიმართული ქედებით. თუ არსებობდა ტერმინი შუა იბერია, ცხადია არსებობდა აღმოსავლეთი და დასავლეთი იბერია, რომელთა მიმართაც მათ შორის მოქცეული ქვეყანა შუად, ანუ შუა იბერიად იწოდებოდა. აქედან გამომდინარე აღმოსავლეთ იბერია უნდა რქმეოდა შიდა ქართლის მომიჯნავე კახეთის რეგიონს. გოგარენა მის იქით,

ანუ კახეთის მომიჯნავე მტკვრის იქით მდებარე მიწა-წყალს უნდა რქმეოდა ანუ შაქისა და ყაბალას რეგიონებს, დღევანდელ შაქისა და ოგუზის (ვართაშენის) რაიონებს, მინგეჩაურის წყალსაცავის იქით. ჩვენ ეს კვლევა გვესაჭიროება, რათა განგსაზღვროთ ხორძენას ადგილსამყოფელი, რომელიც არიან ქართლის გული, ცენტრალური ნაწილი უნდა ყოფილიყო.

ხორძენა, როგორც სტრაბონის ცნობიდან ჩანს, პარიადრეს მთისწინეთსა და გოგარენას შუა მდებარეობდა. ანუ პარიადრესა და მტკვარს შუა, რადგანაც მტკვრის იქით უკვე გოგარენა იყო. აქედან გამომდინარე, ხორძენა ძირითადად არაქსის მარცხენა სანაპიროს ქვეყანას ერქვა მტკვრამდე, არაქსის სათავესთან გვიანობამდე შემორჩა სახელი მცირე პროვინციისა – ხორძიანა.

ძვ.წ. II საუკუნეში, ხორძენა ვრცელი ქვეყანა იყო, არაქსის სათავედან მტკვრამდე გადაჭიმული. მაშასადამე, პარიადრედან მტკვრამდე – ხორძენას მთიანი ქვეყანა მდებარეობდა.

მართლაც, არაქსის მარცხენა სანაპიროს ქვეყანა დიდხანს იყო ქართველებით დასახლებული. კონსტანტინე პორფიროგენეტის ცნობით საზღვრად იბერებსა და ბიზანტიელებს შორის X ს-შიც კი მტკვარი იდო, ერვენის ქვეყანას შუა საუკუნეებშიც კი, ზოგიერთი სომეხი მწერალი „საქართველოს“ უწოდებდა, ბასიანისა და ტაოს ქართველობის შესახებ თვით სომხური წყაროები მიუთითებენ, რომელიც ქვემოთაა მოცემული.

მაშასადამე, არტაქსიასა და ზარიადრეს იბერებისაგან მიუტაცნიათ პარიადრეს კალთების გარდა, არაქსისპირეთი მტკვრამდე ანუ ხორძენე, მტკვრის იქით კი გოგარენე.

ეს ქვეყნები ქმნიდნენ არიან-ქართლს.

მიტაცების შემდგომ ამ მხარეებში დაიწყო ქართველების არმენიზაცია, სხვადასხვა საუკუნეში სხვადასხვა დონისა.

არმენიზაციის პროცესი შენედა IX-X საუკუნეებში. განახლდა XI საუკუნეში ბიზანტიის იმპერატორების ბასილი II-ისა და სხვების იბერიაში ომების შემდეგ (იმ ეპოქაში ამ მხარეებს იბერია ერქვა, ხოლო დღევანდელ საქართველოს იმ ეპოქაში აფსაზეთად მოიხსენებდნენ).

შავიზღვისპირეთის რეგიონი (იგულისხმება როგორც დასავლეთ საქართველო ისე ქალდეა-არზრუმის რეგიონი), ჯერ კიდევ ქრისტეშობამდე IV-III საუკუნეთა ცნობებით – ქართველებით ყოფილა დასახლებული ბაბილონის მეფე ნაბუქოდონოსორის დროიდან (ძვ. წ. 604-562).

ამ ინფორმაციას იძლევა მეგასთენე – ძველი ბერძენი მწერალი IV-III სს.

ის წერს პონტოს ზღვის მარჯვენა მხარეს ნაბუქოდონოსორის მიერ იბერთა დასახლების შესახებ.

იბერები ნაბუქოდონოსორს ღიბიიდან შავიზღვისპირეთში გადმოუსახლებია.

როგორც ეს მრავალჯერ აღინიშნება ამ ნაშრომში, ღიბიის ქვეყნის ქვეშ უნდა იგულისხმებოდეს ვანისტპისპირა ქვეყანა ლუვია, რომელიც გაძლიერებული იყო ძვ.წ. VII-VI საუკუნეებში, ეს ქვეყანა ამ დროისათვის ფრიგიულ-მესხური ტომებით იყო დასახლებული, რომელნიც ჩანს IV-III საუკუნისათვის უკვე იბერებად მიიჩნეოდნენ.

იქამდეც, საუკუნეებით ადრე, დ. მუსხელიშვილის დასკვნით, ეს, არეალი, რომლის გულსაც არზრუმის პლატო წარმოადგენდა, ქართველებით იყო დასახლებული, სადაც მათი სახელმწიფოებრივი გაერთიანებები საუკუნეთა მანძილზე ერთმანეთს ცვლიდა.

ის წერს, ტაოელების ცნობილი სახელმწიფოებრივი გაერთიანება – დიაოხი (დაიანე), რომელმაც იარსება ძვ. წ. XII-VIII სს-ში, VII საუკუნისათვის შეცვალა ხალიბების ხალიტუმ და შემდეგ VI ს-ში სასპერ-იბერებმა (დ. მუსხელიშვილი, აღმოსავლელ ქართველ ტომთა გაერთიანებანი ქართლის სამეფოს წარმოქმნამდე, მაცნე, ისტორიის სერია, 2012, 2, გვ. 32).

მათი მემკვიდრე იყო არიან-ქართლი, რომელიც IV-III სს-ში არმენიელთა შეტევის ობიექტად იქცა, ჩანს ამის გამო მეფის ძე აზონმა თავისი სამხედრო ელიტით ქართველებითვე დასახლებულ ჩრდილოეთის მხარეებში გადაიტანა სახელმწიფოს ცენტრი (არმაზში).

არიან-ქართლის ქართველობისათვის რთული დრო დადგა, თუმცა ისინი თავიანთ ეროვნულ ვინაობას საუკუნეთა მანძილზე ინარჩუნებდნენ. არზრუმ-ტაო-ბასიანის რეგიონი ივერიად იწოდებოდა I ათასწლეულში და დიდხანს შემდეგაც.

აზო-ფარნავაზის შიდადინასტიური ბრძოლა

აზო-ფარნავაზის ეპოქის ორი ქართლის სამეფოდან არიან-ქართლს უფრო განვითარებული სახელმწიფოებრიობა ჰქონია და უფრო ძლიერი ყოფილა სამხედრო-ეკონომიკური თვალსაზრისით, ვიდრე მცხეთის ქართლი.

ჩრდილო ანუ მცხეთის ქართლსაც ჰქონია გარკვეული სახელმწიფოებრიობის ჩანასახები: „მცხეთელი მამასახლისის“ სახით, რომლის უზენაესობას ცნობდნენ სხვა ადგილობრივი დიდებულები.

მცხეთის ქართლის დაპყრობის შემდეგ აზონს ჩრდილოეთის ქართველთა სახელმწიფო მტკიცედ ჩამოუყალიბებია, მაგრამ შემდგომ იქ დაწყებული დინასტიური ომი.

მიიჩნევა, რომ აზო-ფარნავაზის ომი შიდადინასტიური ბრძოლის ნიშნით მიმდინარეობდა, და რომ ფარნავაზი და აზო საერთო დინასტიური სახლის სხვადასხვა განშტოებებს განასახიერებდნენ, რომელთა შორის უფროს-უმცროსობის პრინციპით უფლებები და სამართავი ტერიტორია იყო დანაწილებული (მ. სურგულაძე, ბაგრატიონთა სამეფო სახლი, 1995, გვ. 19). ამავე სახლის წევრი უნდა ყოფილიყო ასევე ეგრისის ერისთავი ქუჯი.

ვახტანგ გორგასალი ისტორიული არიან-ქართლის მიწა-წყალზე

მსგავსად ფარნავაზისა, ვახტანგ გორგასალმაც ილაშქრა ისტორიული სამხრეთ იბერიის მიწა-წყალზე, „აზონის მამულში“. ჩანს, ვახტანგის მიზანი იყო იბერიისათვის დაებრუნებინა ის მიწა-წყალი, რომელიც სტრაბონის ცნობით ძვ.წ. II საუკუნეში არმენიამ ჩამოაცალა იბერიას (გოგარენა, ხორძენე და პარიადრეს კალთები).

ქართლის ცხოვრების ცნობით ფარნავაზმა ქრისტეშობამდე III საუკუნეში ილაშქრა „აზონის მამულ“ კლარჯეთში და უფრო სამხრეთით.

ვახუშტის ცნობით, როგორც ითქვა, კლარჯეთი მოიცავდა არა მხოლოდ ერთ მხარეს, არამედ უვრცელეს რეგიონს ქალდეა-ტრაპეზუნტიდან ჭოროხამდე.

ანძიანძორა ისტორიული საქართველოს საზღვარზე მდებარეობდა.

საზღვარს ისტორიულ იბერიასა და საბერძნეთს შორის მემატინე ათავსებს ანძიანძორასთან (იგივე ანძორეთთან) – „წარვიდა ფარნავაზ და მოტყუენა საზღვარი საბერძნეთისა ანძიანძორა და ეკლესიით შემოიქცა“ (ქ. ც., I, გვ. 23).

სად მდებარეობდა ანძიანძორა? გ. მელიქიშვილი ამასთან დაკავშირებით წერს – „ქართლის სამეფოს ტერიტორიის სამხრეთ-დასავლეთით განვრცობას ეთანხმება წყაროს ცნობა ფარნავაზის მიერ მცირეაზიური ოლქების ანძიანძორისა და ეკლესიის (ანტიკ. წყაროების აკილესენა,

სოფენას ჩრდილოეთით ევფრატზე მდებარე ოლქი) დალაშქრებზე (საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, 1970, გვ. 455).

მაშასადამე, წყაროს ცნობით ფარნავაზის დროს იბერიის (ქართლის სამეფოს) საზღვარი გადიოდა ანძიანძორასთან, ისტორიულ **ხორძენესთან**, ამით ჩვენი წყარო (ქ.ც.) ამართლებს სტრაბონის ცნობას, რომ ძვ.წ. II საუკუნემდე იბერიაში (ე.ი. ფარნავაზის სამეფოში) შედიოდა ხორძენე, გოგარენა და პარიადრეს კალთები.

ფარნავაზის შემდგომ იბერიის სამეფოს დაუკარგავს ეს ტერიტორიები, მაგრამ მათ დასაბრუნებლად ბრძოლა გრძელდებოდა. ამას მიუთითებს ვახტანგ გორგასლის იქ ლაშქრობა: **„წარემართა ვახტანგ შესვლად საბერძნეთად... წარვიდა ვახტანგ პონტოს და მოაოხრნა გზასა ქალაქნი სამნი: ანძორეთი, ეკლეცი და სტერი და მოადგეს ლაშქარნი პონტოსა ქალაქსა დიდსა ზღვის კიდესა“** (ქ. ც., I, გვ. 160).

ტექსტიდან ჩანს, რომ ვახტანგის დროს აღნიშნული ადგილები უკვე სომხეთსა და პონტოში შედიოდა, მაშინ როცა ფარნავაზის დროს „საზღვარი“ ქართლის სამეფოსა და „საბერძნეთს“ შორის ანძიანძორასთან გადიოდა. მაშასადამე, ეს ტერიტორიები იბერიას დიდი ხნის დაკარგული ჰქონდა ვახტანგის დროს, მაგრამ იქაურ (ე.ი. ხორძენესა და პარიადრეს კალთების) მოსახლეობას ქართული ეთნიოიდენტობა და ქართული ენის ცოდნა ჯერ კიდევ შენარჩუნებული რომ ჰქონდა სხვა გამოკვლევებიდან ჩანს:

VII ს-ის სომხეთში ოლქი სახელწოდებით „ხორძიანა“ (ეს უნდა იყოს „ხორძენე“) მდებარეობდა კარინთან (კარახპოლ-კარნუქალაქ-არზრუმთან), მის სამხრეთ-დასავლეთით დაახლოებით 70 კმ. დაშორებით.

ხორძიანასა და კარინს შუა მდებარეობდა მანანადის (მანრალის) ოლქი მარდაღის (მარდაღლის) გვერდით.

ხორძიანასთან ახლოს, მის სამხრეთ დასავლეთით დაახლოებით 40 კმ-ში მდებარეობდა ოლქი სახელწოდებით – **ანძიტი**. ეს უნდა იყოს ქართული **ანძორეთი-ანძიანძორა** (სადაც ილაშქრეს ფარნავაზმა და ვახტანგმა). პროვინცია ანძიტიში ტბასთან ახლოს იყო ციხე-სიმაგრე ეგელი (ეგერი). ამავე სახელის ქალაქი ეგეგი (ეგერი) კარინ-არზრუმთანაც იყო. ამ ქალაქის სახელი (ეგეგი) ეგრისის სახელს უნდა ირეკლავდეს. ისტორიული სამხრეთ ეგრისი ამ არეალს მოიცავდა ტრაპეზუნტის ჩათვლით.

ოლქ ხორძიანაში გაედინებოდა ამავე „ეგრ“ სახელის მქონე მდინარე „ეგეგიკი“ (მიუს გაილი). ხორძიანაში იყო ცნობილი პუნქტი – არტალესი.

აღსანიშნავია, რომ ამჟამინდელ თურქეთში ძველი ოლქის ანძიტის ადგილას მდებარეობს ადმინისტრაციული ოლქი – **ელაზიგი**. სიტყვაში „ელაზიგი (ელაზიდი)“ ვფიქრობ შესაძლებელია გამოიყოს ფუძე-ძირი

„ლაზი“. სახელი „ლაზი“, ამ მხარეებისათვის უცხო არ იყო. XI ს-ის დასაწყისში კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს ლაზიკის ეპარქია ამ მხარეებსაც მოიცავდა. აქ ახლოს იყო ლაზიკის ეპარქიის კერჩანისის, ხახის, ბიზანასა და სხვა საეპისკოპოსო კათედრები.

ბიზანასა და არზრუმს შორის მდებარეობდა ოლქი **მანანალი** ანუ **მანრალია (მანარალი)**, მას მარდაღის (მარდაღის) ოლქისაგან ყოფს „მეგედუხვის მთები“, ამ მთებს ნ. ადონცი ხალხალის მთებს უწოდებს, რომელიც მანრალიასა და მარდაღიას ერთმანეთისაგან ჰყოფდა.

როგორც ჩანს, ამ მხარეებში ეგულებოდა ვახტანგ გორგასლის ცხოვრების ავტორს „საფლავი დიდი მოძღვრისა გრიგოლისა“, სომხურად ბიზანას ოლქს ეწოდება – „ეკეგიაცი“, ეს უნდა იყოს ვახტანგის ცხოვრების **ეკლეცი**. ამ ოლქში რუკებზე მონიშნულია ეკლესია სახელწოდებით – „სურბ გრიგორ“.

ხორძენა, როგორც ითქვა, სტრაბონს იბერების ისტორიულ ქვეყნად მიაჩნდა, რომელიც არმენიამ მიიტაცა. იქაური მკვიდრი იბერების არმენიზაციას ხელი განსაკუთრებით შეუწყო ამ მხარეში სომხური ეკლესიის გაძლიერებამ. საბედნიეროდ ვახტანგის დროს ქართული თვითშემეცნება ჯერ კიდევ ძლიერი ყოფილა ამ მხარის სასულიერო პირთა შორისაც კი, რაც კარგად ჩანს ვახტანგის ცხოვრებაში.

სხვათა შორის, ხორენაცის ისტორიაშიც არის გარკვეული მინიშნება იმისა, რომ ხორძენასა და ტარონის სამღვდელოებამ იცოდა ქართული ენა. მაგალითად, მოვსეს ხორენაცი წერს – „რაც შეეხება მესროპს, იგი წავიდა ქართველთა ქვეყანაში და მადლის ზეგარდამო მინიჭებით მათაც შეუქმნა ანბანი ვინმე ჯალასთან ერთად, რომელიც ბერძნული და სომხური ენებიდან თარგმნიდა. ხელს უწყობდნენ იმათი მეფე ბაკური და მოსე ეპისკოპოსი. მან შეარჩია ბავშვები, გაჰყო ისინი ორ ჯგუფად და მოძღვრებად დაუტოვა თავისი ორი მოწაფეთაგანი – ტერ ხორძენაცი და მუშე ტარონაცი“ (მოვსეს ხორენაცი, სომხეთის ისტორია, 1984, გვ. 224). მაშასადამე, ქართველი ბავშვები დაყვეს ორ ჯგუფად, რათა მათ შეესწავლათ ქართული ანბანი ქართული წმიდა წერილის საკითხავად. მათ ქართული ენის მცოდნე მასწავლებლები ესაჭიროებოდათ, ასეთნი კი ყოფილან ხორძენელი მღვდელი (ტერ ხორძენაცი) და ტარონელი მუშე.

ხორძენე-ტარონის ახლო მხარეებში ქართული ენის ცოდნას ისიც მიუთითებს, რომ ვ. გოილაძის კვლევით იქვე, არც თუ დაშორებით, ქ. ედესა-ურბაში ყოფილა დიდი ქართული კოლონია თავისი საგანმანათლებლო კერებით. რუკაზე ქალაქი ედესია-ურბა მდებარეობს ოლქ ანდზიტთან ახლოს, მის სამხრეთით 70-80 კმ. დაშორებით. ვახტანგ გორგასალს „დიდი მოძღვრის გრიგოლის“ საფლავის მლოცველი

მღვდლები ძალზე დაეხმარნენ სარწმუნოებრივი და პოლიტიკური საკითხების რეკვივისას.

საბოლოოდ უნდა ვთქვათ, რომ არმენიის მიერ მიტაცებულ მხარეებში დიდხანს დარჩა ქართული ენის ცოდნა და ქართული ტოპონიმები (ეგრი-ეგრისი, იბერია და სხვა).

არიან-ქართლის აჩრდილი

წმ. გრიგოლ პართელის, სომეხთა განმანათლებლის, ცხოვრებაში აღნიშნულია, რომ მის მიერ ქრისტიანობა განივრცო მთელ არმენიაში, ქალაქ სატალადან, ხალდიისა და კლარჯეთის სიახლოვიდან – მასქუთებამდე, კასპიის საზღვარ პაიტაკარანამდე, სომეხთა ქალაქამდე, ამიდიდან ნიზიბინის სიახლოვიდან კორდუენას ჩათვლით მიდამდე.

კერძოდ, გაუნათლებია 16 სამთავრო – ანგელთა სახლის მთავარი, ალზნიქთა დიდი პიტიახში, კორდუქის ქვეყნის მთავარი, გარგარის ქვეყნის პიტიახში, უტიელთა ქვეყნის მთავარი, ზარავანდისა და ჰერის მხარეთა მთავარი და სხვები.

ამ სიიდან ჩანს, რომ გრიგოლს უღვაწია ისტორიულ არიან-ქართლის მიწაზეც, რადგანაც ეს მიწა-წყალი გრიგოლის დროს უკვე დიდი ხნის მიტაცებული იყო არმენიის მიერ (ძვ.წ. II ს-დან), და ამიტომ მის მიერ განათლებული მთელი მოსახლეობა არ იყვნენ ეთნიკური სომხები, თუმცა კი მათი ოლქები არმენიაში იყვნენ მოქცეული.

მაგალითად, უტიელები – ალბანელები იყვნენ სხვა წყაროების მიხედვით, ჰერის მთავრის ქვეშ თუ იგულისხმება ჩვენი ისტორიული მხარე ჰერეთი – არც მისი მოსახლეობა იყო სომხური. ასევე ქსენოფონტე კარდუხებს არ მიიჩნევდა სომხებად, პირიქით, ისინი სხვა ავტორების მიერ ქართველთა წინაპრებად მიიჩნეოდა. ეტიმოლოგიურად გარგარი და გუგარქი მსგავსია და ალბათ ეთნიკურადაც გარგარელები თავდაპირველად ქართველები უნდა ყოფილიყვნენ, რადგანაც ფუძე „გრგ“ – ქართველთა ეთნოფუძეა, მისგანაა ნაწარმოები არა მარტო სიტყვა გუგარქი, არამედ „გურზენ“, „გურჯ“, „გეორგიენ“ და ქართველთა სხვა ეთნო-სახელები.

„ანგელთა“ ფუძეშიც ქართული ეთნოფუძისეული თანხმოვანებია – „გლ“ (გრ) – რაც უყურადღებოდ არ უნდა დარჩეს, მითუმეტეს, რომ ის სიტყვების – მანგლისის, ალგეთის და სხვა ფუძეებშიც გვაქვს.

ივ. ჯავახიშვილს „კარდუ“ და ტომის სახელი „კარდუხი“ ერთი ეტიმოლოგიისად მიაჩნდა. „კარდუ“, „ქართუ“ – სიტყვა „ქართუელის“ საფუძველია. მისგანვე უნდა იყოს მცხეთის სამეფოს სახელი „ქართლი“.

ეპისკოპოსი იბირბზხუა, რომელიც აგათანგელოზის ცნობით წმ. გრიგოლს ივერიელთათვის უკუერთხებია, უნდა ყოფილიყო არა მცხეთის ივერიის ეპისკოპოსი, არამედ ეპისკოპოსი არმენიის ივერიისა, ტაო-არზრუმის მომიჯნავედ მდებარე მიწა-წყლისა ანუ ისტორიული არიან-ქართლის ნაწილისა, მის გვერდით ტრაპეზუნტის მიმართულებით მდებარეობდა ლაზების ქვეყანა, რომლის ეპისკოპოსიც, ამ ცნობით, მასვე (წმ. გრიგოლს) უკუერთხებია, ხოლო კლარჯეთი, თავისი ზღვისპირით, არა წმ. გრიგოლის, არამედ, წმიდა ნინოს საგანმანათლებლო არეალს წარმოადგენდა სომხური წყაროების ცნობებითვე.

თავი II

წყაროების და ლიტერატურის მიმოხილვა ისტორიული არიან-ქართლის მიწაზე მცხოვრები ქართული ტომების შესახებ

ქსენოფონის „კიროსის ანაბასისი“

(ქსენოფონი, კიროსის ანაბასისი, ანტიკური კავკასია, ენციკლოპედია I, 2010)

ქსენოფონტემ (დაახლ. ძვ.წ. 430-355) თავისი ბერძენთა 10.000 კაციანი ლაშქრით 401 წელს გაიარა ქართულ ტომთა მიწა-წყალზე, მისი მიზანი იყო შავი ზღვის ნავსადგურებით ჯარი სამშობლოში დაებრუნებინა. მას არ სურდა ომი ამ ტომებთან, არამედ მხოლოდ მათი ტერიტორიის გავლით ზღვასთან მისვლა, მაგრამ 10.000 კაცს კვება ესაჭიროებოდა.

ქსენოფონტე მზად იყო პროდუქტი შეეძინა და ამ ტომების წინამძღოლებს თხოვდა მისთვის ბაზარი გაეხსნათ, მაგრამ თუ კი ბაზარს არ უხსნიდნენ, იძულებული იყო ებრძოლა და სურსათი ისე მოეპოვებინა.

საერთოდ, მთელი ეს მიწა-წყალი უკვე სპარსეთის იმპერიას ჰქონდა დაპყრობილი, სპარსეთის შაჰები კი მხარს უჭერდნენ იქ მცხოვრებ არმენიელებს, რადგანაც არმენიელები სახელმწიფოს მშვიდობიანი მცხოვრებნი იყვნენ, ხოლო ქართული ტომები (კარდუხები, ხალიბები, ხაღლები, ტაოხები, მაკრონები, კოლხები, დრილები, მოსინიკები, ტაბარენები და სხვები) სპარსელებს ებრძოდნენ თავიანთი მიწა-წყლის თავისუფლებისათვის.

ჯერ მიდიელებმა, იმჟამად მათი მხედართმთავრის კიროსი მეთაურობით, შემდეგ კი სპარსელებმა მოახერხეს ამ ტერიტორიის საუკეთესო სახნავი მიწებიდან ქართველთა ტომის განდევნა (კერძოდ კი ხალიბებისა) და მათ ადგილებზე არმენიელ მიწათმოქმედთა ჩასახლება, რაც, ჩანს ქსენოფონის მეორე წიგნიდან, რომელიც კიროსის სადიდებლად დაწერა (კიროპედია).

არმენიელებსა და ქართველ ტომებს შორის დაძაბულობა იყო სახნავ-სათესი მიწების გამო, მაგრამ რადგანაც სპარსეთი მპყრობელი ქვეყანა იყო, ის თანხებს არ იშურებდა რათა არმენიელთა ჯარი გაეძლიერებინა,

რომლის მეშვეობითაც წესრიგს ამყარებდა აღნიშნულ ტერიტორიაზე. ამ ჯარში, ქართველი ტომების წარმომადგენლებსაც ქირაობდნენ. მაგალითად ტაოხები და ხალიბები დასავლეთ არმენიის მმართველის, მეფის მეგობარ ტირიბაზის ჯარში მსახურობდნენ მოქირავნებად (ქსენოფონი, კიროსის ანაბაზისი, ანტიკური კავკასია, ენციკლოპედია I, 2010, გვ. 137).

ქსენოფონტე თვითვე წერს, რომ არმენიელებისაგან განსხვავებით, ქართული ტომები – კარდუხები, ტაოხები და ქაღდები არ ემორჩილებოდნენ სპარსელებს.

ის წერს: „თუ ბაზარს არ გვიხსნიდნენ, ჩვენ თვითონ მოვიპოვებდით სურსათს, მაგრამ არა თავხედობის, არამედ აუცილებლობის გამო. კარდუხებს, ტაოხებს და ქაღდებს, თუმცა ისინი მეფეს არ ემორჩილებიან და ძალიან საშიშნიც არიან, ჩვენ მტრად მოვეკიდეთ, რადგან ბაზარს არ გვიხსნიდნენ და სურსათის წართმევა აუცილებელი გახდა“ (ქსენოფონი, კიროსის ანაბაზისი, იქვე, გვ. 137).

აღნიშნული ტომებიდან მხოლოდ ფასიანები და ჰესპერიტები დაიმორჩილეს სპარსელებმა და მათ მმართველად ზემოთ აღნიშნული ტირიბაზი დაუნიშნეს (მათი მიწები საუკეთესო იყო სახნავ-სათესად).

„ხოლო კარდუხები, ხალიბები, ქაღდები, მაკრონები, კოლხები, მოსი-ნიკები, კოიტები და ტიბარენები კი დამოუკიდებელი იყვნენ“ (ქსენოფონი, კიროსის ანაბაზისი, ანტიკური კავკასია, ენციკლოპედია I, გვ. 137).

ბერძენთა ჯარი გაემართა ჩრდილოეთისაკენ და ვანის ტბის სიახლოვეს მის სამხრეთ-დასავლეთით ჯერ შეხვდათ ქართველთა ტომი, რომლის სახელი იყო – „კარდუხები“.

(სახელი „კარდუხი“ სიტყვა „კარდუ“-საგანაა მიღებული, ხოლო „ხი“ – მრავლობითობის მაწარმოებელი სუფიქსია. „კარდუ“ – იყო სახელი ხალხისა, რომლისაგანაც ნაწარმოებია ასევე სახელი „ქართუ“ და სიტყვა „ქართუელი“, ე.ი. „ქართუს“ ქვეყნელი. კარდუ და ქართუ ერთი ფუძეა, ამიტომაც მიიჩნევა, რომ კარდუხები – ქართული ტომი იყო, რომელიც ებრძოდა მათ ქვეყანაში შეჭრილ არმენიელებს და მათ მფარველ სპარსელებს).

კარდუხებმა იფიქრეს, რომ სპარსელთა მეფის მეგობარი ქსენოფონტე და სპარსელთა მეფის სამსახურში მყოფი მისი 10.000 კაციანი ჯარი არმენიელთა მხარდამჭერი ლაშქარი იყო. ამიტომაც მათ მედგრად იბრძოლეს ბერძენთა ამ ჯარის წინააღმდეგ, უფრო მეტიც, ბევრს ეცადნენ ქსენოფონტე და ლაშქრის მეთაურები, მაგრამ კარდუხებმა პირადი, სასაუბრო კონტაქტიც კი არ დაამყარეს მათთან.

შემდეგ საუკუნეებში, კარდუხებმა არმენიზაცია-გასომხებისაგან მაინც ვერ შეძლეს თავის დაცვა, თუმცა, არმენიაში შემდგომშიც ითვლებოდა, რომ სომხეთის პროვინცია „კორდუკ“-ში (კორდუცის ქედის სამხრეთით, ვანის ტბის სამხრეთ-დასავლეთით), „კორდიკ ვერინ“-ში, „კორდიკ მიჯინ“-ში და „კორდიკ ნერკინ“-ში მცხოვრები ტომები – არ იყვნენ არმენიელები, მათ ტომობრივი სხვაობა ჰქონდათ არმენიელებისაგან.

კარდუხების ქვეყანაში შესვლამდე ქსენოფონტეს აცნობეს – „**მთებზე მიმავალი გზა ჩრდილოეთით რომაა მიმართული, კარდუხებთან მიგიყვანთ, ისინი ცხოვრობენ მთებში, მეომარი ხალხია და სპარსთა მეფეს არ ემორჩილებიან. მათ თავს დაესხა ამ მეფის ასოც ათასიანი (120.000) ჯარი და მათგან უკან არაფერ დაბრუნებულა (კარხუდების მთები მიუგავლია)**“ (ქსენოფონი, კიროსის ანაბაზისი, ანტიკური კავკასია, ენციკლოპედია I, 2010, გვ. 118).

ასევე ქსენოფონტეს უთხრეს – „**ელინმა ჯარისკაცებმა გაიგეს რომ თუ ისინი შეძლებენ კარდუხების მთების გადალახვას და მდინარე ტიგროსის სათავეებზე მისთვლას, მივლენ არმენიაში**“ (იქვე, გვ. 119).

კარდუხების ქვეყანასა და არმენიას ერთმანეთისაგან საზღვრავდა მდინარე კენტრიტი (იქვე, გვ. 120).

ბერძენმა ჯარისკაცებმა ბრძოლით გაიარეს კარდუხების ქვეყანა, ქსენოფონტე წერს, რომ კარდუხებს ჰქონდათ – „**მრავალრიცხოვანი და მშვენიერი სახლები, სავსე სურსათით. იქ დვინო ისე ბევრი იყო, რომ სილით ამოღესილ ორმოებში ჰქონდათ შენახული**“ (იქვე, გვ. 120).

კარდუხები ლაშქრობისას და მარშირებისას მღეროდნენ – „**ჩქარა წავიდნენ რაღაც სიმღერების მღერით**“ (გვ. 121).

ელინებმა გადალახეს მდ. კენტრიტი, მეორე ნაპირზე უკვე არმენია იწყებოდა. არმენიის სპარსელთა სამხედრო ხელისუფალს თავის ჯარში დაქირავებული ჰყავდა ქართული ტომები ხალდებისა და მარდების ჯარისკაცები – „**ისინი იყვნენ ორონტისა და არტუხის მოქირავნეები**“ (იქვე, გვ. 121). მაგრამ მათ (არმენიულ ჯარს), საბოლოო ჯამში ბერძნებთან არ უომიათ, უბრალოდ, აკვირდებოდნენ მათ მოძრაობას.

კარდუხები ებრძოდნენ არმენიელებს, ამიტომაც მდ. კენტრიტის გადალახვის შემდეგ რაც ბერძნებმა 5 ფარსანგი (25 კმ) „**იარეს არმენიაში ვაკე ადგილზე, აქ კარდუხებთან ომის გამო მდინარის ახლოს არ იყო სოფლები**“ (იქვე, გვ. 122).

შემდეგ მიადგნენ დიდ სოფელს, სადაც სატრაპს სასახლე ჰქონდა, აქედან 10 ფარსანგის (50 კმ) შემდეგ იყო მდინარე ტიგროსის სათავე, აქედან 15 ფარსანგში (75 კმ) მიადგნენ მდ. ტელეოასს, რომლის

ნაპირებზეც მრავალი სოფელი იყო, ხოლო ქვეყანას ერქვა დასავლეთ არმენია, მისი მმართველი იყო მეფის მეგობარი ტირიბაზოსი (იქვე, გვ. 122).

აქედან ბერძნებმა დაბლობზე იარეს 15 ფარსანგი (75 კმ) და მიადგნენ სოფლებით საესე ტერიტორიას, ისინი ელოდნენ რომ თავს დაესხმოდათ ტირიბაზი, რომელსაც თავის ჯარში ჰყავდა მოქირავნეები „ხალიბები და ტაოხები“ (იქვე, გვ. 123). აქედან იარეს კვლავ 75 კილომეტრი და მიადგნენ მდ. ეფერატს, რომელიც გადალახეს ამ მდინარის (ე.ი. ეფერატის) სათავის ახლოს.

აქედან შევიდნენ დაბლობში, რადგანაც ზამთარი იდგა, იარეს თოვლში 50 კმ და მიადგნენ ერთერთ სოფელს, აქედან 20 სტადიონში (დაახლ. 2 კმ-ში) მდებარე სოფლებში განაწილდნენ მოსასვენებლად. მათ უხვად მიიღეს სასმელ-საჭმელი და სუფრასთანაც „მათ ბარბაროსულ სამოსიანი არმენიელი ბიჭუნები ემსახურებოდნენ“ (იქვე, გვ. 125). შემდეგ „შეეკითხნენ სოფლის თავკაცს, რა ქვეყანა იყო ეს? მან კი მიუგო, რომ ეს იყო არმენია“ (იქვე, გვ. 125). იკითხეს რომელი იყო მეზობელი ქვეყანა, უპასუხეს – **„მეზობელი ქვეყანა – თქვან მან – ხალიბებისაა, და იქაური გზაც მიასწავლა“** (იქვე, გვ. 126).

აქედან ჩანს, რომ ქართულ ტომებს – კარდუხებსა და ხალიბებს შორის არმენიელთა შეჭრის გამო ქვეყანას უკვე „არმენია“ ერქვა, თუმცა უნდა ვიფიქროთ, რომ იქაური მკვიდრი მოსახლეობა ძირითადად არმენიზებული ქართველები იყვნენ.

აღნიშნული გზით შევიდნენ „მეზობელ“ ანუ **ხალიბების** ქვეყანაში.

ამის შემდეგ მიადგნენ მდ. არაქსს, რომელსაც ქსენოფონტე „ფასისს“ უწოდებს (აღსანიშნავია, რომ ათასხუთასი წლის შემდეგაც, X ს-ში, კონსტანტინე პორფიროგენეტი არაქსს კვლავ „ფასისს“ უწოდებდა, რომელიც იმჟამადაც საზღვარი იყო არმენიელებსა და იბერებს შორის). არაქსის ხეობაში სომხები არ ცხოვრობდნენ.

„ამის შემდეგ, მდ. ფასისის გასწვრივ, ელინებმა იარეს შვიდი გადასავალი, დღეში ხუთ-ხუთი ფარსანგი“ (იქვე, გვ. 126). ე.ი. სულ გაუვლიათ 35 ფარსანგი, რაც 175 კმ-ია. ამის შემდეგ კიდევ 10 ფარსანგი (50 კმ) უვლიათ და მივიდნენ ადგილას **„რომელიც ვაკეზე ეშვებოდა, სადაც მათ დახვდნენ ხალიბები, ტაოხები და ფასიანები (ფასისელები)“** (იქვე, გვ. 126). ე.ი. იმ გზით, რომელიც მიასწავლეს ხალიბების ქვეყანაში, შემდეგ კი ფასიანების ქვეყანაში.

ე.ი. ფასისის გასწვრივ მათ უვლიათ სულ 45 ფარსანგი ანუ 225 კმ. შეებრძოდნენ ქართველ ტომთა ლაშქარს, გაიმარჯვეს და შევიდნენ ტაოხების ქვეყანაში.

ფაზისის ანუ არაქსის გასწვრივ აღნიშნული 225 კმ ხალიბების ქვეყანა ყოფილა (როგორც ზემოთ აღინიშნა) – არმენიის ქვეყნიდან ბერძნები ხალიბთა ქვეყანაში შევიდნენ, გაიარეს 225 კმ და მიადგნენ ტაოხების ქვეყანას. ტაოხების ქვეყანაში ბერძნებმა გაიარეს 30 ფარსანგი (150 კმ). აქედან ჩანს, რომ ქსენოფონტეს დროს არაქსის ხეობა და ჭოროხის სათავეები არ იყო სომხებით დასახლებული.

ტაოხების ერთ-ერთი ციხე-სიმაგრის აღების დროს „ელინები საზარელი სანახაობის მოწმენი გახდნენ – ქალები ისროდნენ ბავშვებს უფსკრულში და თვითონაც თან მიჰყვებოდნენ, ამგვარადვე იქცეოდნენ მამაკაცებიც“ (იქვე, გვ. 128)

ეს თავგანწირვა ქართველებისა, სამშობლოსა და პირადი თავისუფლების შესანარჩუნებლად, მიაგავს ებრაელთა თავგანწირვას მასადას ციხე-სიმაგრის დაცვის დროს ახ. წ. 70 წელს, ამ ამბიდან თითქმის 500 წლის შემდეგ.

აქედან ბერძნებმა იარეს 50 ფარსანგი (250 კმ) კვლავ ხალიბების მიწა-წყალზე. აქედან ჩანს, რომ იმ ტომთა შორის, რომელთა ქვეყანაზეც მათ იარეს, ყველაზე მრავალრიცხოვანნი ხალიბები იყვნენ და, ამასთანავე, დიდი მიწა-წყლის მქონნი. ამ არეალზე – არაქსზე და ჭოროხზე – სომხები არ ცხოვრობდნენ.

ქსენოფონტე წერს – „შემდეგ იარეს შვიდი გადასავალით ორმოცდაათი ფარსანგი ხალიბების მიწა-წყალზე. ისინი უმამაცესნი იყვნენ იმ ტომებს შორის, რომელთა მიწა-წყალზეც გაიარეს. ხალიბები ხელჩართულ ბრძოლაში ებმებოდნენ ელინებს“ (იქვე, გვ. 128).

„ამასთანავე მღეროდნენ და როკავდნენ მაშინ, როცა მტერი მათ უყურებდა“ (ქსენოფონი, კიროსის ანაბაზისი, ანტიკური კავკასია, ენციკლოპედია I, 2010, გვ. 128).

ხალიბებისაგან ამის გამო „ელინებმა ვერაფერი წაიდეს და იკვებებოდნენ ისევ იმ პირუტყვით, რომელიც ტაოხებს წაართვეს“ (იქვე, გვ. 128).

ამის შემდეგ ბერძნები მივიდნენ მდინარე ჰარპასოსთან და შევიდნენ სკეითინების ქვეყანაში, ვაკეზე იარეს 20 ფარსანგი (100 კმ) და შევიდნენ მათ სოფლებში. ამის შემდეგ გაიარეს კვლავ 20 ფარსანგი და მივიდნენ „დიდ, მდიდარ და მჭიდროდ დასახლებულ ქალაქში“, რომელსაც ერქვა გიმნასი.

აქედან იარეს 5 დღელამე და მივიდნენ მთამდე (მისი სახელი იყო თექესი), საიდანაც ჩანდა შავი ზღვა.

აქედან გზით შევიდნენ მაკრონების ქვეყანაში, სადაც გაიარეს 50 კმ და მიაღწიეს მდინარეს, რომელიც მაკრონების ქვეყანას სკითინების (სკვითინების) ქვეყნისაგან ყოფდა.

მეორე მხარეს მეომარი მაკრონები იდგნენ. ბერძენთა შორის აღმოჩნდა ტომით მაკრონი მონა, რომელმაც შეძლო შუამავლობა და ბერძენები მაკრონებს დაუმეგობრა.

მაკრონების ქვეყანაში იარეს სამი დღის განმავლობაში კოლხების ქვეყანამდე. კოლხთა ლაშქარი დაამარცხეს და შევიდნენ სოფლებში, სადაც თაფლის ფიჭვი ჭამეს, რომელთაც მათ დიდად ავნო, მეორე დღემდე მთვრალეებს ჰგვანდნენ და ფეხზე დგომა არ შეეძლოთ.

აქედან ბერძენებმა გაიარეს კოლხების სოფლებში 35 კმ. და მივიდნენ ზღვასთან მდებარე „ტრაპეზუსში – მჭიდროდ დასახლებულ ელინურ ქალაქში, რომელიც სინოპელთა დასახლება იყო კოლხების ქვეყანაში, პონტოს ეგქსინიოსის სანაპიროზე. აქ, კოლხების სოფლებში ელინებმა დაახლოებით 30 დღე დაჰყვეს“ (იქვე, გვ. 131) „და ანადგურებდნენ კოლხისს (ე.ი. კოლხეთს)“ (იქვე, გვ. 131).

იმუამად კოლხების ქვეყანაში მდებარეობდა ტრაპეზუნტი.

ქსენოფონტე განარჩევს „ბარის კოლხებს“ და მთის კოლხებს. პირველები ბერძენებს არ ებრძოდნენ. აქედან შეესივნენ დრილების ქვეყანას. დრილები იყვნენ „პონტოსპირეთის ყველაზე მეომარი ხალხი“ (იქვე, გვ. 132). (დრილები, ჩანს შემდგომში თრიალეთში გადასახლდნენ).

ტრაპეზუსიდან ბერძენები ელინურ ქალაქ კერასუსს მიაღწიეს „სინონელთა დასახლება კოლხების ქვეყანაში ზღვის სანაპიროზე“ (იქვე, გვ. 133). ე.ი. ტრაპეზუნტიცა და კერასუსიც კოლხების ქვეყანაში მდებარეობდნენ.

ბერძენთა ჯარი კერასუსთან ორად გაიყო – ერთი ჯგუფი გემებით ზღვით გაემგზავრა (ჩანს ტრაპეზუნტიდანაც გემებითვე მიცურავდნენ), მეორემ კი ხმელეთით განაგრძო გზა და მიუახლოვდნენ „მოსინიკების საზღვარს“ (იქვე, გვ. 133).

მოსინიკების ტომი ორ მტრულ ჯგუფად იყო გაყოფილი – პირიქითეულ მოსინიკებს მტრობდნენ პირაქეთა მოსინიკები. პირიქითელებმა სამხედრო კავშირი შეკრეს ბერძენებთან პირაქითელების დასამარცხებლად.

მეორე დღეს ისინი მოვიდნენ „ერთი მთლიანი ხისაგან გამოთლილი სამასი ნავით. თითოეულ ნავში სამ-სამი კაცი იჯდა“ (იქვე, გვ. 134). ისინი „დაირაზმნენ და ერთმა მათგანმა სიმღერა წამოიწყო, დანარჩენებმა რიტმს ფეხი აუწყვეს და წინ გასწიეს“ (იქვე, გვ. 134).

ისინი ბერძენებთან ერთად ეკვეთნენ თავიანთ მტერ თანატომელებს, რომელთაც ქალაქის დასაუფლებლად ეომებოდნენ. მათი მეფე ამ ქალაქში

ერთ მაღალ ადგილას მდგარ ხის კოშკში (მოსინოსში) იჯდა. ის ხანძრის დროს არ გამოვიდა კოშკიდან და დაიწვა მეორე მეფესთან ერთად, რომელიც სხვა კოშკში იჯდა. მოსინიკებს აღმოაჩნდათ პურის დიდი მარაგი, ამფორებში კი დამარილებული დელფინის ხორცი. ჰქონდათ უამრავი მარაგი: კაკალი, ქონი, ღვინო. გამარჯვებულმა ბერძნებმა ეს აღებული ქალაქი თავიანთ მეგობარ მოსინიკებს გადასცეს. აქ რამდენიმე ქალაქი იყო ერთმანეთისაგან 80 სტადიონით დაშორებული (16 კმ). მდიდარ მოსინიკებს ჰყავდათ მოხარშული წაბლის ჭამისაგან დასუქებული ბავშვები „განაზებულები და მეტისმეტად თეთრები“ (იქვე, გვ. 136).

ქართული ტომები თეთრკანიანები იყვნენ.

ამის აღნიშვნა საჭიროდ მიგვაჩნია, რადგანაც ძვ. წ. VI-V სს. ცნობებით კოლხები „შავკანიანებად“ ან „მუქკანიანებად“ აღიწერებიან, მაგრამ უკვე V ს. ბოლოდან კოლხთა აღმწერი მწერლები, რომელთაც პირადად ნახეს ისინი, აღარ წერენ კოლხთა მუქკანიანობის შესახებ.

მოსინიკებიც თეთრები იყვნენ.

ქსენოფონტე წერს – „ისინი ცდილობდნენ ყველას თვალწინ შეკავშირებოდნენ ჰეტერებს, რომლებიც ელინებს თან მიჰყავდათ, რადგან ასეთი იყო მათი ადათი. ყველანი – მამაკაცებიცა და ქალებიც – თეთრკანიანები იყვნენ... საჯაროდ აკეთებდნენ იმას, რასაც სხვები განმარტოებით სჩადიან... საკუთარ თავს ელაპარაკებოდნენ, თავისთვის იცინოდნენ და მოყვებოდნენ ხოლმე როკვას, სადაც არ უნდა ყოფილიყვნენ“ (იქვე, გვ. 136).

ბერძნებმა მოსინიკების ქვეყანაში „რვა სტათმოსი იარეს და მივიდნენ ხალიბებთან, ისინი ცოტანი იყვნენ, ემორჩილებოდნენ მოსინიკებს და უპირატესად რკინის დამუშავებით ირჩენდნენ თავს, აქედან ელინები მივიდნენ ტიბარენებთან. ტიბარენების ქვეყანა უფრო ვაკე იყო. მათ ზღვის სანაპიროზე გამაგრებული დასახლებები ჰქონდათ“ (იქვე, გვ. 137).

„ელინებმა ორ დღეში მშვიდობიანად გადალახეს ეს ქვეყანა და მივიდნენ კოტიორაში, ელინურ ქალაქში, სინოპელთა მიერ ტიბარენების ქვეყანაში დაარსებულ ახალშენში“ (იქვე, გვ. 137).

ხალიბები, როგორც ქსენოფონტეს აღწერიდან ჩანს ბერძნებს შეხვდნენ 3 ადგილას, კარდუხების შემდეგ, არმენიელთა ქვეყნის გადალახვის შემდეგ და მოსინიკების მეზობლად ზღვის სანაპიროზე (ეს უკანასკნელნი სუსტები იყვნენ, დანარჩენ ორ ადგილს მცხოვრებნი კი კარგი მეომრები).

ამიტომაც უნდა ვიფიქროთ, რომ ის ქვეყანა, რომელნიც არმენიელებს ეჭირათ მდ. კენტრიტიდან არაქსამდე – თავდაპირველად ხალიბების ანუ ქალდებისა იყო, და ისინი გაგრძელებით ცხოვრობდნენ კოტიორადან არაქსამდე და კენტრიტამდე. ისინი, ჩანს, არმენიელებს დაუმარცხებიათ და

ამიტომ ხალდებსა და არმენიელებს შორის დიდი ომი იყო გაჩაღებული, როგორც ეს ქსენოფონტეს მეორე ნაშრომიდან – კიროპედიადან ჩანს, საბოლოოდ, ხალიბები მხოლოდ ზღვის პირას დარჩნენ, დანარჩენი მათი საცხოვრისი არაქსიდან კენტრიტიამდე არმენიელებმა დაიჭირეს.

როგორც ითქვა, მდ. კენტრიტიდან ბერძნებმა გაიარეს 25 კმ – დაუსახლებელ არმენიაში, 50 კმ-ის შემდეგ იყო ტიგროსის სათავე. 75 კმ-ის შემდეგ მიაღწენ მდ. ტელეზოასს – ეს იყო დასავლეთ არმენიაში. აქედან იარეს დაბლობზე 75 კმ, შემდეგ კვლავ გაიარეს 75 კმ. და მიაღწენ მდ. ეფერატს, მისი სათავეს ახლოს. შემდეგ დაბლობზე იარეს 50 კმ. აქ კვლავ არმენიის ქვეყანა იყო. აქედან იწყებოდა ხალიბების ქვეყანა, მიაღწენ მდ. არაქსს (ფაზისს) (არაქსის ხეობა ხალიბებისა იყო იმუამად), აქ ფაზისის გასწვრივ იარეს 225 კმ. ხალიბების ქვეყანაში და მიაღწენ ტაოხების ქვეყანას. ტაოხების ქვეყანაში იარეს 150 კმ. აქედან ბერძნებმა კვლავ 250 კმ იარეს კვლავ ხალიბების მიწაზე და მიაღწენ მდ. ჰარპასოსს და შევიდნენ სკვითინების ქვეყანაში, აქვე ვაკეზე იარეს 100 კმ ამის შემდეგ კვლავ იარეს 100 კმ და მიაღწენ ქალაქ გიმნიასს. აქედან იარეს 5 დღე-ღამე და მიაღწენ მთის მწვერვალ თექისს, საიდანაც ჩანდა ზღვა. აქედან იარეს 50 კმ და მიაღწენ მაკრონების ქვეყანას, ამ ქვეყანაში იარეს სამი დღე-ღამე და მიაღწენ კოლხების ქვეყანას. იარეს 35 კმ და შევიდნენ ქალაქ ტრაპეზუსში, და შემდეგ კერასუსში. ეს ქალაქები კოლხეთის ქვეყანაში მდებარეობდნენ. კერასუსიდან შევიდნენ მოსინიკების ქვეყანაში. იარეს „რვა სტათმოსი“ და მივიდნენ „სუსტ ხალიბებთან“, აქედან შევიდნენ ტიბარენების ქვეყანაში, გადალახეს ორ დღეში და მივიდნენ ქალაქ კოტიორაში – „ტიბარენების ქვეყანაში დაარსებულ ახალშენში“.

აქედან ბერძნები გაემართნენ მდ. ფაზისისაკენ – ქსენოფონტეს სტრატეგოსებმა უთხრეს – **„უმიჯობესია ფაზისისაკენ გაცურვა, რაკი ხომალდები არიან, ფასიანთა ქვეყნის დაპრყობა. იქ მაშინ აიეტის შვილიშვილი მეფობდა“** (იქვე, გვ. 137).

ეს ბოლო წინადადება ძალზე აბნევს მკვლევარებს, რადგანაც ქსენოფონტე მდ. ფაზისს ახსენებს ორ ადგილას. ერთი ფაზისი იყო არაქსი, საიდანაც ბერძნებმა გაჭირვებით ჩააღწიეს ზღვამდე, ამიტომაც ისინი, ცხადია, უკან აღარ დაბრუნდებოდნენ. ამიტომაც თავისი ნაშრომის ბოლოს ნახსენებ მდ. ფაზისის ქვეშ ქსენოფონტე სხვა რომელიღაც მდინარეს გულისხმობს, რომელსაც ასევე ფაზისი ერქვა.

ქართველი მკვლევარები ფიქრობენ რომ ეს მეორე ფაზისი იყო მდ. რიონი, რასაც ჩვენ არ ვიზიარებთ, ჩვენი აზრით ქსენოფონტე ამ მეორე მდინარე ფაზისში გულისხმობს მდ. **კელკიტის** ზღვასთან შესართავს. აქ ზღვის ნაპირას კონცხებს ერქვათ ჰერაკლესა და იაზონის კონცხები. მის

ახლოს ამჟამადაც არიან პუნქტები „ფასინლერისა“ და „პაზარის“ სახელწოდებით. მდ. კელკიტის შესართავი მართლაც ახლოა ქ. კოტიორასთან და აქეთკენ იყო სამშობლოსკენ მიმავალი ბერძნების გზა.

დავაჯამოთ ქსენოფონტეს ჯარის მიერ განვლილი გზის სიგრძე –

მდ. კენტრიტიდან არმენიის ქვეყანაში ბერძნებმა იარეს 25 კმ + 50 კმ + 75 კმ + 75 კმ (ევფრატი) + 50 კმ (არაქსი) და მიაღწენ ხალიბების ქვეყანას არაქსთან. ე. ი. არმენიაში სულ იარეს 275 კმ.

შემდეგ ხალიბების ქვეყანაში მდ. არაქსის პირას იარეს 225 კმ.

შემდეგ ტაოხების ქვეყანაში 150 კმ,

და კვლავ ხალიბების ქვეყანაში შევიდნენ, სადაც 250 კმ იარეს, მიაღწენ მდ. ჰარპასოს,

და შევიდნენ სკვითინების ქვეყანაში, სადაც იარეს 200 კმ ქალაქ გიმნისამდე. აქედან იარეს 5 დღე მწვერვალ თექისამდე.

აქედან 50 კმ-ში მდებარეობდა მაკრონების ქვეყანა, აქ იარეს 3 დღე

და მიაღწენ კოლხების ქვეყანას, იარეს 35 კმ და მიაღწენ ქ. ტრაპეზუსს.

ე. ი. მდ. კენტრიტიდან ტრაპეზუსამდე ბერძნებმა გაიარეს 275 კმ + 225 კმ + 150 კმ + 250 კმ + 200 კმ + 5 დღე + 50 კმ + 3 დღე + 35 კმ = 1185 კმ + 8 დღე.

თუ ერთ დღის გავლას ბერძნები მოუწოდნენ 20-30 კმ მაშინ 8 დღეში ისინი დაახლოებით 200 კმ-ს გაივლიდნენ, რაც ჯამში შეადგენს სულ 1385 კმ, ანუ დაახლოებით 1400 კმ.

მაშასადამე, ქსენოფონტეს ჯარმა იარა ასე: ის შევიდა კარდუხების ქვეყანაში თანამედროვე ქალაქ მარდინთან ახლოს (თურქეთში), იარა თანამედროვე ქალაქ ელაზიგის მიმართულებით (ამჟამადაც კი გზა ამ მიმართულებით მიდის), აქ ჯარმა გადალახა ტიგროსის ერთ-ერთი შენაკადი, რომელსაც ერქვა კენტრიტი, და მიაღწა დასავლეთ არმენიის ქვეყანას. ამ მდინარის გადალახვის შემდეგ შემოხვდათ მეორე მდინარე ტელეპოასი (ეს უნდა იყოს თანამედროვე მდ. მურატი). ამის შემდეგ გააგრძელეს გზა არმენიაში და მიაღწენ მდ. ევფრატის სათავეს (ეს უნდა იყოს ევფრატის შენაკადი, რომელსაც ამჟამინდელ თურქულ ენაზე ეწოდება მდ. პერი (ერი)) და თანამედროვე ქალაქ ტეკმანთან ახლოს მიაღწენ მდ. არაქსის ანუ ფასისის სათავეს და იარეს მის გასწვრივ, აქ ჰქონდათ შებრძოლება ხალიბთა, ტაოხთა და ფასიანთა გაერთიანებულ ლაშქართან და შევიდნენ ტაოხების ქვეყანაში. ტაოხების ქვეყნიდან გადავიდნენ ძლიერმეომარი ხალიბების (ქალდების) ქვეყანაში და მიაღწენ მდ. ჰარპასოსს, ეს უნდა იყოს მდ. ჭოროხი. აქ იყო სკვითინების ქვეყანა და მათი ქალაქი გიმნისი (სადაც ბაიბურდსა და გიუმიშხანეს შორის),

აქედან ჯარი შევიდა მაკრონების ქვეყანაში, საიდანაც დაინახეს ზღვა, ზღვის პირზე კი კოლხები ცხოვრობდნენ, მათ ქვეყანაში იყო ქალაქი ტრაპეზუსი, აქედან ლაშქრავდნენ ახლოს მცხოვრებ დრილებს. ტრაპეზუსიდან ჯარის ერთი ნაწილი გემებით, სხვები კი ფეხით გაემართნენ კერასუსისაკენ (გირესუნი), გაიარეს მოსინიკების და სუსტი ხალიბების ქვეყანაში, ქ. კოტიორასთან მიაღწენ ტიბარენების ტომს და გადაწყვიტეს გემებით და ფეხით კელკიტის შესართავთან მისვლა, სადაც ფასიანები ცხოვრობდნენ და აიეტის შთამომავალი მეფობდა.

ნ. აღონცი პირდაპირ წერს კიდევ, რომ კარდუხები, ხალიბები, ხალდები, ფასიანები და სხვა ტომები არმენიის თავდაპირველი მოსახლენი იყვნენ, შემდგომ მათ მიწა-წყალზე (დაახლოებით ძვ.წ. VI საუკუნეში) შეიჭრნენ არმენიელები და ორ ნაწილად გაყვეს ეს ქართული მოსახლეობა, კერძოდ, არმენიელები დასახლდნენ მათი ქვეყნის ცენტრში, ამის გამო როგორც სამხრეთ ისე ჩრდილო არმენიაში ცხოვრობდნენ ქართველები, კერძოდ სამხრეთ არმენიაში – **კორდუს** ხალხი, ჩრდილო არმენიაში **ივერები**, დასავლეთ არმენიაში კი **ქალდ-ხალიბები**.

ქართული მიწების ეს მტაცებლობა, სტრაბონის ცნობით შემდეგაც გაგრძელდებოდა, როცა არმენიამ ქრისტეშობამდე II საუკუნეში იბერებისაგან მიიტაცა პარიადრეს კალთები, ხორძენა და გოგარენა – ვრცელი მიწა-წყალი დასავლეთ და ჩრდილო არმენიისაკენ.

კარდუხები და ხალიბები (ხალდები) ქართველთა ტომები, რომ იყო, ამის შესახებ სხვა უძველესი წყაროებიც წერდნენ.

კერძოდ მეგასთენე წერდა, რომ ნაბუქოდონოსორმა იბერთა ხალხის ერთი ნაწილი გადაასახლა ლიბიიდან პონტოს ზღვის სანაპიროზე, იქამდე იბერები ლიბიელთა მეზობელნი ყოფილან.

როგორც ითქვა, აქ „ლიბიის“ ქვეშ იგულისხმება არა აფრიკის ლიბია, არამედ ვანის ტბასთან მდებარე ლურსმული დამწერლობის ეპოქის ქვეყანა „ლუვია“.

ლუვია ვანის ტბის სამხრეთ-დასავლეთით მდებარეობდა, იქ სადაც შემდგომ კარდუხები ცხოვრობდნენ.

ლუვიელთა მეზობელი იბერების (ანუ კარდუხებისა და ქალდების) ნაწილი ნაბუქოდონოსორს პონტოს ზღვისპირეთში გადაუსახლებია.

ამ მოსაზრებით თუ ხსნიდნენ ძველი ავტორები ფაქტს იმისა, რომ კარდუხებსა და ქალდებს (ხალდებს), ხალიბებს და ქალდეველებს (პონტოსპირეთში მცხოვრებთ) ერთიდაიგივე სატომო სახელები, ერთი ზნე-ჩვეულებები ჰქონდათ (და ჩანს ერთი ენაც).

ქართველთა წინაპარი ქაღდვეელები (ხაღბეები, იგივე ალაზონები) კარდუხების თანამეტომეებად მიიხნეოდა, მიუხედავად ტერიტორიულად მათი ურთიერთდაშორებისა.

ქსენოფონტეს უთხრეს, რომ კარდუხების ქვეყანა აღწევდა მდ. კენტრიტამდე და ტიგროსის სათავეებამდე. შემდეგ კი არმენია იწყებოდა. ჩვენ ზემოთ აღნიშნული ტოპონიმიკიდან გამომდინარე უნდა ვიფიქროთ, რომ არმენიელების შემოჭრამდე ხაღბების ანუ ქაღდების ქვეყანა იწყებოდა კარდუხების მეზობლად (ამის ნაშთია ტოპონიმი ალზნიკ (ძველი ალზის ქვეყნის სახელიდან) და აღწევდა შავზღვამდე დასავლეთით და შესაძლოა, აღმოსავლეთის მიმართულებით, კახეთის მდინარე ალაზნამდე, ანუ ვანის ტბიდან კავკასიის მთებამდე კარდუს ანუ ქართველთა ძველი ქვეყანა იყო განფენილი.

აღონცის სიტყვით, როგორც ითქვა, ქართველთა ამ ძველი ქვეყნის შუაგულში შეიჭრა არმენიული ტომები (დაახლოებით ქრისტეშობამდე VI საუკუნეში) და ორად გაყო ქართველთა ქვეყანა, ამიტომაც როგორც არმენიელთა სამხრეთით, ისე ჩრდილოეთით ქართული პროვინციები მდებარეობდნენ. ესენი იყვნენ – სომხების სამხრეთით მცხოვრები კარდუხები და ალზნიკის ხაღბი, სომხების ჩრდილოეთით მცხოვრები ქართლის მოსახლეობა, სომხების დასავლეთით მცხოვრები ქაღდებს ხაღბი – ლაზები. აღონცის მოსაზრება ამჟამად იგნორირებულია სომხურ ისტორიოგრაფიაში, მაგრამ ის ხსნის არსებულ ძველ ფაქტებს.

ქართული ქვეყნის უძველეს ცენტრში არმენიელთა დამკვიდრების გამო ქსენოფონტემ ბუნებრივია ჯერ ქართული ტომების (კარდუხების) ქვეყანა გაიარა, შემდეგ ეს ცენტრი, რომელსაც უკვე არმენია ერქვა, შემდეგ კი ჩრდილოეთით და ჩრდილო დასავლეთით მას ისევ ქართული ტომები შეხვდა.

ქსენოფონტეს გზა

1. ქსენოფონტეს ჯერ შესვდა კარდუხების მთები, შემდეგ კი ტიგროსის სათავე (ქსენოფონი, კიროსის ანაბაზისი, ანტიკური კავკასია, ენციკლოპედია I, 2010, გვ.119);

2. ჯერ მდ. კენტრიტი, მერე მდ. ტიგროსის სათავე (იქვე, გვ. 122);

3. მდ. კენტრიტი „საზღვრავს არმენიას კარდუხების ქვეყნისაგან“ აქ არის ველი (იქვე, გვ. 120);

„ხაღდები თავისუფალნი და მამაცნი არიან“ (იქვე.გვ. 121);

მდ. კენტრიტი უნდა იყოს მდ. ტიგროსის ერთერთი შენაკადი ანდა მისი ერთი ნაწილი. ოღონდ ქ. ელაზიგის მიმართულებით. ესაა არმენიისა და კარდუხების საზღვარი.

4. მდინარის მეორე ნაპირიც ვაკეა. მდინარიდან 50 კმ-ში არის ტიგროსის სათავე.

5. ტიგროსის სათავიდან 15 ფარასანგში (1 ფარასანგი 5 კმ.) – 15 X 5 კმ. = 75 კმ.) არის მეორე მდინარე – ტელეპოასი. მის გაყოლებაზე დასავლეთ არმენია.

ტელეპოასი უნდა იყოს მდ. მურატის – არაწანის შენაკადი.

6. აქედან 15 ფარასანგი X 5 კმ. = 75-ში იყო მდ. ევფრეტი

7. მდ. ფაზისი (არაქსი) ხალიბების ქვეყანა.

იარეს მდ.ფაზისის გასწვრივ 7 X 5 ფარასანგი. 7 X 25 კმ. = 175 + 10 X 5 კმ. + 50 კმ. = 225 კმ. დაეშვნენ ვაკეზე.

8. ტაოხების ქვეყანა 30 ფარასანგი X 5 = 150 კმ.

9. ხალიბების ქვეყანა მეორეჯერ.

10. მდ. ჰარპაროსი (ჭოროხი).

11. სკვითინები 20 X 5 კმ. = 100 კმ.

12. სკვითინები ქალაქი გიმნიასი.

13. 5 დღე ზღვის გამონენამდე.

14. მაკრონები მდინარემდე 50 კმ.

15. მდინარე საზღვრავდა მაკრონებსა და სკვითინებს.

16. 3 დღის გზა.

17. კოლხები.

18. მათგან 2 ფარასანგი X 5 = 10 კმ-ში – ტრაპეზუნტი.

ქსენოფონტე ქაღდების შესახებ და არიან-ქართლი

ისტორიკოსმა გ. ჭეიშვილმა განიხილა ქსენოფონტეს შრომა „კიროპედია“, როგორც წყარო საქართველოს ისტორიისათვის.

თავის ამ შრომაში („კიროპედია“), ქსენოფონტე ისევე, როგორც თავისსავე „ანაბასისში“ აღწერს ბერძენთა 10.000 კაციანი რაზმის ლაშქრობას ქართული ტომებით დასახლებულ მხარეებში ძვ. წ. 401 წელს.

კერძოდ მათ გაიარეს ფასიანების, ტაოხების, ხალიბების და სკვითინების ქვეყნები (გ. ჭეიშვილის დაკვირვებით – „ეთნონიმი „ხალდი“ ძველი

ბერძნებისათვის „ხალიბის“ სინონიმს წარმოადგენდა“ („ანალები“ 2001, გვ. 9).

ყველა ამ ტომთა ქვეყნებს არმენიელები ესაზღვრებოდნენ, რომელნიც თანდათანობით მიიწვედნენ სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ ფართო ფრონტით და ავიწროებდნენ ქართულ ტომებს, ერეკებოდნენ მათ უფრო ჩრდილოეთის მიმართულებით, კერძოდ სახნავე-სათესი მიწები ხალიბებს აღარ დარჩათ, რადგანაც უკვე მთებში ცხოვრობდნენ არმენიელთა ამ მიწოლის შედეგად.

თავის მხრივ, ყველა ეს ტომი და განსაკუთრებით ხალდეები (იგივე ხალიბები) თავდაუზოგავად ებრძოდნენ არმენიელებს საარსებო სივრცის დასაბრუნებლად, არმენია, თავის მხრივ, უკვე დაპყრობილი იყო სპარსთა მიერ, ამის გამო სპარსეთის შაჰი კიროს დიდი ხალიბების არმენიელებზე (არმენიელთა სოფლებზე) თავდასხმას განიხილავდა, როგორც საკუთარი იმპერიის საზღვრებში შეჭრას.

ამიტომაც „კიროპედიის“ თანახმად კიროს დიდმა (558-529) არმენიის დამორჩილების შემდეგ ხალდეებზე გალაშქრება გადაწყვიტა, რათა მშვიდობა ჩამოეგდო სომხებსა და მათ მეზობელ ხალდეებს შორის“ (იქვე, გვ. 9)

ქსენოფონტეს თანახმად კიროს დიდმა შეარიგა არმენიელები და ხალდეები ურთიერთდათმობათა გზით.

გ. ჭეიშვილი წერს – „კიროპედიისა“ და „ანაბასისის“ ცნობათა ურთიერთშეჯერებით ირკვევა, რომ ხალიბებს//ხალდეებს, რომლებიც ყველაზე უფრო მეომარ და მამაც ხალხად ითვლებოდა არა მხოლოდ იმ მხარეში, არამედ იმ ტომთა შორის, რომელთა მიწა-წყალზეც ელინებმა გაიარეს, თავისი ჰეგემონია და სატომო სახელი სამხრეთით საკმაოდ შორს გაეგრცვლებინათ“ (იქვე, გვ. 10).

ხალდეები იგივე ქალდეებია, ეტიმოლოგიურად ჩანს კარდუხების და ქალდეების სახელები მსგავსია:

„კარდუ“ ანუ „ქარდუ“ „ქალდ“ უნდა იყოს. ეს ფუძე აქვს ქართველთა თვითსახელწოდებასაც – „ქართუ“.

ქსენოფონტე ქალდეების ანუ ხალდეების საცხოვრისისა და გავლენის დიდი განვრცობის შესახებ მიუთითებს კიროპედიაში – მისი სიტყვით ფასიანები ქალდეების გავლენას განიცდიდნენ, – თუ გავიხსენებთ, რომ ფასიანების საცხოვრისს შემდგომში ბასიანი ეწოდა, ის დიდი ტერიტორია იყო, მოიცავდა შემდგომი არზრუმისა და ყარსის პროვინციებს და კიდევ უფრო გაშლილი იყო აღმოსავლეთით – ვალაშკერტამდე. ასეთი დიდი არეალის კონტროლი მხოლოდ ძლიერ და მეომარ ტომს შეეძლო. ფასისის ანუ არაქსის ხეობა ფასიანების იყო ქალდეებთან ერთად.

გ. ჭეიშვილი წერს – „ფასიანების ქვეყანა, რომელიც ფორმალურად დასავლეთ არმენიის სატრაპს – ტირიბაზს ეკუთვნოდა, ფაქტიურად ხალიბების გავლენის ქვეშ მოექცა, უფრო სამხრეთით ხალიბები სომხური მიწების მოთარეშეობით კმაყოფილდებოდნენ“ (ანალები, 1, 2001, გვ. 10).

თუ რუკას დავხედავთ, ვნახავთ, რომ **ხალიბები ძვ. წ. V საუკუნეში ცდილობდნენ ეკონტროლებინათ ის მიწები, რომელიც თითქმის 1500 წლის შემდეგ თავის სამეფოს შემოუერთა ქართველთა მეფე დავით კურაპალატმა X საუკუნეში. ეს ის იბერიის მიწებია თავისი ხორძენეთი და პარიადრეს კალთებით, რომელიც ძვ. წ. II ს-ში იბერიას წაართვა არმენიამ.**

უნდა ვიფიქროთ, რომ ძვ. წ. V-IV საუკუნეებში იბერიულმა ტომებმა ქაღდების მეთაურობით შეძლეს კონსოლიდაცია და სახელმწიფოს ჩამოყალიბება, რომელსაც „არიან-ქართლი“ ერქვა, რომლის მოსახლეობამაც შეიძინა ერის ნიშნები, საკუთარი ენითა და ტრადიციებით.

ყოველ შემთხვევაში არსენ ბერი წერდა, რომ ქართული ენა – ის ენაა, რომელიც არიან-ქართლის სამეფოში იყო განვრცობილი „ჩვენ შვილნი ვართ მათ არიან-ქართლით გამოსულთანი და ენაი მათი ვუწყით“. ანუ ქართული ენა არიან-ქართველთა ენა ყოფილა სწორედ იმ ტერიტორიაზე, რომელსაც ხალიბები აკონტროლებდნენ ქსენოფონტეს სიტყვით – ესაა ფასიანის ვრცელი ქვეყანა, ასევე ხორძენე და პარიადრეს კალთები.

ქაღდების საცხოვრისი თვითონ პარიადრეს და მოსხების მთიანეთი უნდა ყოფილიყო. როგორც ვთქვით სტრაბონი ქაღდებს ასევე უწოდებს „ალაზონებს“, აქედან უნდა იყოს წარმოშობილი სატომო სახელი ლაზი. მათი ეს თვითსახელწოდება არეკლილი უნდა იყოს იმ ვრცელ რეგიონში, რომელსაც ქაღდები აკონტროლებდნენ. როგორც ითქვა, აქ ჩვენ გვხვდება ქალაქები ერთი და იმავე ფუძე-დასახელების მქონენი – **არზრუმი** (ერზრუმი), **არზინჯანი** (ერზინჯანი), **არზე** (აწრე) და სხვა, ასევე კონსტანტინე პორფიროგენეტის სიტყვით არტანუჯის ქვეყანას **არზენი** ერქვა.

ჩემი აზრით ფუძე „არზ“ მიღებული უნდა იყოს ქაღდების სახელწოდებიდან „ალაზონი“, „ალაზ“ ანუ „არაზ“ – ეს ფუძე ამ რეგიონში მრავალ სახელში გვხვდება და ყველაზე მეტადაა გავრცელებული, თვით მდინარე არაქსიც კი „არაზი“ ერქვა. „არაზ“-იდან უნდა იყოს არზე, არზრუმი, არზინჯანი, არზე (არწე) და სხვა. ამავე რეგიონის სამხრეთით ქალაქ ელაზიგის სახელიც მას უნდა უკავშირდებოდეს. აღსანიშნავია, რომ შემდგომი ელაზიგის მხარეებში, რომელსაც ანძიანძორა ერქვა, ილაშქრა მეფე ფარნავაზმა, როცა ის იბრძოდა არიან-ქართველთა მეფის მემკვიდრეობისათვის. ამავე მხარეებში ილაშქრა ასევე ვახტანგ გორგასალმა. მე ვფიქრობ, და ჩანს კიდევ, რომ ფარნავაზი იბრძოდა ქართლის სახელმწიფო საზღვრების განსამტკიცებლად. ეს საზღვარი

ქართლის ცხოვრების ავტორს აზონის მამისეული მემკვიდრეობის აღწერის დროს აქ ეგულებოდა.

როგორც ითქვა, სტრაბონის ცნობით, ქაღდებს ასევე ერქვათ სახელი – „ალიზონები“, „ალაზონები“. ქაღდებს ნამდვილად რომ ერქვათ ეს სახელი ჩანს უამრავი ტოპონიმიდან, რომელიც აღნიშნული სიტყვის ფუძიდან გამომდინარეობს „ლაზ“ (ლაზ), „არაზ“, „არზ“.

როგორც ითქვა, ეს სახელები „არაზ“ და „ალზ“ მდინარეებს, სოფლებს, ქალაქებსა და პროვინციებსაც კი ერქვათ პონტოსპირეთიდან ვიდრე ვანის ტბამდე და კახეთის მდინარე ალაზნამდე. მაგალითად, ერთ-ერთია პროვინციის სახელწოდება „ალზნიკ“ (სომხურად – „აღნიკ“), რომელიც სწორედ კარდუხთა ქვეყნის მეზობლად მდებარეობდა და ვრცლად იყო გადაჭიმული ე.წ. ცოკვის ტბიდან კორდვაცის მთებამდე (პროვინცია კორდუკამდე), ე.ი. კარდუხების ქვეყნამდე ვანის ტბის სამხრეთ-დასავლეთით, ამჟამადაც კი ცოკვის ტბასთან ახლოს ძველ ქალაქ მელიტენეს (გალატიას) – ალაზივი ჰქვია, რომლის ფუძეშიც „ლაზ“-ი ზის.

ამ „ლაზ“ – „რაზ“ ფუძიდანაა გამომდინარე უფრო წერილი პროვინციის სახელი „არზნი“, რომელიც უშუალოდ ემიჯნებოდა კარდუხების ქვეყანას, კერძოდ კი „კორდუკს“. ამ „ლაზ-რაზ“ ფუძიდანაა გამომავალი მდინარეთა სახელები „არაწანი“, „რაზდანი“ და შესაძლოა ასევე – „ალაზანი“. როგორც ითქვა, კლარჯეთსაც არზენა ერქვა

არაწანი – ვანის ტბის სანაპიროდან იწყება და მურატის სახელწოდებით ქ. ელაზიგთან ევფრატს უერთდება. მის სამხრეთ სანაპიროზე იწყება ტიგროსის სათავეები.

ქაღდებმა ამ რეგიონში, რომელიც შემოსაზღვრული იყო ქალაქებით – თანამედროვე ელაზიგითი და ძველი ვალაშკერტით, ოლქმა, რომელშიც შედიოდნენ მდ. კელკიტის სათავეები, მდ. ხარტიში, ნაწილობრივ ყიზილ-ირმაკი, შემდგომი არზრუმი და არტაან-არტანუჯი, შექმნეს ქვეყანა „ქაღდუ“, იგივე „ქართუ“, იგივე არიან-ქართლი. მისგან უფრო ჩრდილოეთით ჩამოყალიბდა ქართული სახელმწიფოებრიობა და მისი შთამომავლობაა ქართველი ხალხი.

ივანე ჯავახიშვილმა გამოიკვლია კიდევ, რომ სვანების, მეგრებისა და დანარჩენ ქართველთა წინარე სამშობლო „ქაღდუ“ – ქართუ იყო, ჩანს ჩამოყალიბებული მეზობლ ტომ ქაღდეელთა მიერ, რომელთაც შემდგომ ლაზები ეწოდათ.

საბოლოოდ, ჩვენ შეიძლება ასეთი სახით წარმოვიდგინოთ ქართველი ერის ჩამოყალიბება – წყაროთა თანახმად „ნაბუქოდონოსორმა ლივიის გვერდით მდებარე იბერიიდან იბერიელების ნაწილი გადაასახლა და დაასახლა პონტოს ზღვისპირეთში“, როგორც რამდენჯერმე ითქვა, აქ

ნახსენები „ლივია“ არის არა აფრიკის ლიბია, არამედ ვანის ტბის პირას მდებარე ძველი ქვეყანა „ლუვია“, ხოლო იბერიელები კი იგივე კარდუხები, ქალდეებია, რომელნიც ლივიის გვერდით ცხოვრობდნენ. ამ კარდუხ-იბერიელების ნაწილი გადასახლდა შავიზღვისპირეთში და იწოდნენ ქალდეებად (ხალდეებად) – ხალიბებად. ამავე დროს შავიზღვისპირეთის ამავე რეგიონში უწყვეტი ნაკადის სახით შემოდის სხვა ქართველი ტომები პონტოსპირეთიდან.

ამ ქართული ტომების (ფასიანების, ჰესპერტების, ტაოხების, მოსინიკებისა და სხვ.) კონსოლიდაცია შეძლო მეომარმა და ძლიერმა ტომმა კარდუხებისა, რამაც საფუძველი ჩაუყარა არიან-ქართლის სახელმწიფოს, რომლის მემკვიდრეობა ფარნავაზის დროს მიიღო „ქართლის სამეფომ“.

სტრაბონის ცნობები ლაზ-ალაზონების შესახებ

ლაზების სახელის ეტიმოლოგიური ძიებისათვის, ვფიქრობ მნიშვნელოვანი ინფორმაციაა სტრაბონის გეოგრაფიაში. კიდევ ერთხელ უნდა აღინიშნოს, რომ ის ქალდეების ტომს უწოდებს **ალაზონებს**, ზოგჯერ კი **ალიზონებს**.

სტრაბონი თავისი გეოგრაფიის XII წიგნის მესამე თავში ვრცლად მსჯელობს თავისი ამ ცნობის დასამტკიცებლად და ამ საკითხზე პოლემიკას უმართავს მრავალ ძველ ცნობილ ავტორს, საბოლოოდ ასკვნის რომ მის დროს მცხოვრები **ქალდეების ძველი სახელია ხალიბები, იგივე ალიბები** და, რომ, საერთოდ ჰომეროსის დროს ალიბე ერქვა ქვეყანას თემისკარასთან. **ალიბეს ხალხს კი ერქვა – ალიზონები ან ალაზონები**. ამ სახელისაგან წარმოდგება სიტყვა ამაზონები.

საბოლოოდ სტრაბონი იღებს ქალდეების სახელს – ალაზონებს და წერს – „ზოგნი წერენ **ალაზონებს**, ზოგნი – **ამაზონებს**, ადგილ „ალიბედან“ (სტრ. XII, 3, 21) ან „შორიდან **ხალიბედან**“ (XII, 3, 23).

სტრაბონი წერს – „**ეხლანდელი ქალდეები, ძველად ხალიბებად იწოდებოდნენ**, ამათ შორის მდებარეობს ფარნაკია. მისი შემოსავალია თევზ პელამიდების ჭერა და ასევე მიწიდან ლითონების (ახლა რკინის, ძველად ვერცხლის) ამოღება. საერთოდ ამ ადგილებში სანაპირო მეტისმეტად ვიწროა, რადგან იქვე, ზემოთ აღმართულია ლითონებით სავსე, ტყიანი მთები“ (XII, 3, 19);

„ამ ადამიანებს უწინ ერქვათ ალიბები ხალიბების ნაცვლად... ჰომეროსი ალიზონებს უწოდებს ხალიბებს“ (სტრაბონი, XII, 3, 20). ჰომეროსი წერს – ალიზონებს.

„ზოგნი წერენ ალაზონებს, ზოგნი კი ამაზონებს“ (XII, 3, 21) – ამბობს სტრაბონი.

სტრაბონი მიიჩნევს, რომ ცნობილი ამაზონი ქალები ქალების ტომს ეკუთვნოდა, ის ეტიმოლოგიურად სიტყვებს ქალებს, ხალიბებს, ალიბებს, ალაზონებს და ამაზონებს ერთმანეთს უკავშირებს, როცა აღწერს ქალების ტომის საცხოვრისს ტრაპეზუნტთან.

ამჟამად მიიჩნევა, რომ სახელწოდებაში – „ლაზიკა“, სუფიქსი „კა“ – სომხურია და ამ სუფიქსით ეს სიტყვა სხვა სომხური გეოგრაფიული სახელების მსგავსადაა ნაწარმოები (მაგალითად, როგორც კორჩაიკა), ბერძნები ლაზების ქვეყანას ზოგჯერ ლაზონიას, უწოდებდნენ.

ჩვენი დასკვნით ლაზების სახელი (ლაზ) ქალების ძველი სახელისაგან - „ალაზონისაგანაა“ მიღებული, ამ სახელში ფუძე-ძირია „ლაზ“. ამ მოსაზრებას სტრაბონის ცნობა ადასტურებს.

„ლაზ-რაზ-არზ-არზე“ ფუძე-ძირებით ლაზთა ანუ ქალებთა ვრცელი ქვეყნის მრავალი ტოპონიმი და ჰიდრონიმი ნაწარმოები.

ალაზონები და გეორგები ჩრდილო და სამხრეთ კავკასიაში სტრაბონისა და პლინიუსის ცნობებით

სტრაბონის ცნობით ალაზონების ტომი ცხოვრობდა შავი ზღვის როგორც სამხრეთ, ისე ჩრდილო სანაპიროზე.

ალაზონების ტომის ერთერთი საცხოვრისი მდებარეობდა შავი ზღვის სამხრეთ სანაპიროზე – სინოპსა და ტრაპეზუნტს შორის.

სტრაბონი ალაზონებს ხალხების (ქაღდების-ხაღდების) ტომის წინაპრებად მიიჩნევდა.

ხაღდები ანუ ქაღდეველები, შემდგომ ჭანებად იწოდნენ, ხოლო ქაღდეა – ქართველთა ყველა ტომის საერთო სამშობლოდ იქნა მიჩნეული.

ქართველებს უცხოელები გეორგებს ან გურჯებსაც უწოდებდნენ. გეორგების ტომი ძველი წყაროების ცნობებით, ცხოვრობდა ასევე ჩრდილო კავკასიაში.

ჩვენთვის საინტერესოა, რომ სტრაბონის ცნობით სახელი „გეორგი“ და ასევე „ალაზონების“ სახელი ერქვა ყირიმიდან შავი ზღვის ჩრდილო სანაპიროზე მცხოვრებ ტომებსაც.

მაშასადამე, შავი ზღვის ორივე სანაპიროზე, ერთმანეთის პირისპირ ტერიტორიებზე – როგორც ყირიმის მხარეში, ასევე მის მოპირდაპირე სინოპ-ტრაპეზუნტის მხარეში ცხოვრობდნენ „ალაზონები“ და ასევე „გეორგები“. ისინი ორივე ამ ტერიტორიაზე, ერთიმეორის გვერდიგვერდ ცხოვრობდნენ.

ყირიმის მიმდებარე მხარეში მცხოვრები ხალხის „გეორგების“ შესახებ სტრაბონი წერს: **«Народность херсонесцев называлась «Георгами» в буквальном смысле этого слова, потому, что скифское племя, живущее над ними, было кочевым» (Страбон, География, книга VII, 4,6).** (Страбон, География, изд. «Наука» , Л. 1964, стр. 284).

ე.ი. „ხერსონელთა ხალხი იწოდებოდა გეორგებად, ამ სიტყვის პირდაპირი გაგებით, რადგანაც სკვითური ტომი, მათ მაღლა მცხოვრები, იყო მომთაბარე“ (სტრ. VII, 4,6).

სიტყვა გეორგი – მიწის მუშას ნიშნავს. ე.ი. ხერსონების გეორგების ტომი მიწათმოქმედი იყო და ამიტომ ეწოდა ეს სახელი, რასაც შეიძლება ალბათ არ დავეთანხმეთ, რადგანაც მომთაბარეთა გვერდით ვრცელ ტერიტორიებზე, მრავალი მიწათმოქმედი ხალხი ცხოვრობდა და მათ „გეორგები“ არ ერქვათ, მით უმეტეს, რომ სხვა ანტიკური ავტორები (მაგალითად, პლინიუს უფროსი) გეორგების ტომს ჩრდილო კავკასიაშიც ათავსებდნენ, თუ არას ვიტყვით იქვე მცხოვრებ ქართველებზე, ასევე გეორგებად სახელწოდებულებზე, რომელთა სახელი „გეორგი“ ეთნიკური თვითსახელწოდება იყო.

ყირიმში გეორგების გვერდით ცხოვრობდა ასევე ალაზონების ტომი – სტრაბონი წერს: **«...Называя скифов, что живут над Борисфеном - «Алазонами» (Страбон, География, XI, 3, 21) Страбон, География, издательство «Наука», Ленинград, 1964, стр. 516).**

მაშასადამე, სტრაბონისავე ცნობით გეორგები და ალაზონები შავი ზღვის ორივე სანაპიროზე ცხოვრობდნენ – ერთმანეთის პირისპირ.

„გეორგების“ ტომები ცხოვრობდნენ 1) ყირიმთან, 2) ჩრდილო კავკასიაში და 3) სამხრეთ კავკასიაში.

„ალაზონები“ ცხოვრობდნენ 1) პონტო-ტრაპეზუნტის მხარეში და 2) ასევე ჩრდილო კავკასიაში.

როგორც გეორგები, ისე ალაზონები ქართველების წინაპრები არიან, კერძოდ, სტრაბონის ცნობით, ალაზონები ერქვათ ხალიბებს ანუ ქაღდებს (ხაღდებს), ქაღდეა (ქაღდე) – ქართველთა საერთო პირველ სამშობლოდ, მიიჩნევა, საიდანაც ქართველთა ყველა ჯგუფი წარმოიშვა. სახელი გეორგები კი საერთოდ ქართველებთანაა დაკავშირებული. ამიტომაც შეიძლება ვიფიქროთ, რომ, რადგანაც ზღვის ორივე ერთმანეთის მოპირისპირე სანაპიროზე ცხოვრობდნენ ეს ტომები, ისინი იყვნენ ერთი ხალხი და ამ ხალხით იყო დასახლებული კავკასიის ორივე მხარე ყირიმის ჩათვლით.

პლინიუს უფროსის ცნობით „გეორგები“ ჩრდილოეთ კავკასიაში ცხოვრობდნენ. ჩრდილო-აღმოსავლეთ ევროპის, ყირიმისა და ჩრდილო კავკასიის არეებს შეეხება პლინიუს უფროსის ცნობა სხვადასხვა იქ მოსახლე ტომების შესახებ, რომელთა შორის „გეორგებიც“ იხსენიებიან.

პლინიუს უფროსი წერს: „მათ გვერდითაა სკვითები, კიმერიელები, კისეები, ანტები, გეორგები და ამაზონების ტომი. ეს უკანასკნელები ცხოვრობენ კასპიისა და ჰირკანიის ზღვამდე“ (Плиний старший, Естественная история, книга VI, XIV. 35. რუს.ენაზე).

მიჩნევა, რომ ეს გეორგები „გეორგილების“ სახელით იხსენიებიან პომპონიუს მელასთანაც (I.13) და არ არის გამორიცხული მათი კავშირი ასევე ჩრდილო კავკასიაში მცხოვრებ გეგარ-გარგარებთან.

ჩვენი კვლევით, სიტყვის ფუძე-ძირი „გგრ“ წარმოადგენს ქართველთა ანუ გეორგების ეთნოფუძეს და მასზეა აგებული სხვადასხვა ქართული ტომისა და მათი ქვეყნის სახელი, ესენია – „ეგრისი“, „არგვეთი“, „გურია“, „გოგარი“, გუგარქი“ და სხვა, ასევე მას (ამ ეთნო ფუძე „გგრ“-ს) ეფუძნება ქარველთა აღმნიშვნელი უცხოური სახელები – გურჯ, გეორგიენ, გურზან, გრუზინ და სხვა. აქედან გამომდინარე პლინიუსის – გეორგები ქართველთა ტომის აღმნიშვნელი უნდა იყოს, სტრაბონის ცნობითაც იბერებს ჩრდილო-კავკასიაში ეთნიკური თანამონათესავენი ჰყავდა. პლინიუსისავე ცნობით გეგარ-გაგარები, ამაზონები და გეორგები ჩრდილო კავკასიაშიც ცხოვრობდნენ. აქ ამაზონი იგივე ტომი უნდა იყოს, რომელიც „ალაზონად“ იწოდება სტრაბონთან.

ლაზები და სვანოკოლხები პტოლემეაიოსთან

კლავდიოს პტოლემეაიოსი (90-168) თავის გეოგრაფიულ სახელმძღვანელოში მოიხსენიებს კოლხეთ-იბერიის ქალაქებს, მთებსა და მდინარეებს.

„მდინარე კორაქსი – ახლოა კოლხიდასთან და იბერიასთან, იქედან გადის ალბანიასთან საერთო სასაზღვრო ხაზი. [აზიის სარმატიის საზღვარი] სამხრეთით – ევქსანის პონტოს ნაწილი მდინარემდე კორაქსი, და აქედან კოლხეთის, იბერიის და ალბანიის [სასაზღვრო] ხაზი გადის კასპიის ზღვამდე“ (პტოლემეაიოსი, ანტიკური კავკასია, ენციკლოპედია, I, 2010, გვ. 356, ა).

1. პტოლემეაიოსი ახსენებს მდინარე კორაქსს, მის სათავეს, მთა კორაქსს და კორაქსის მთებს.

სად, რომელ რეგიონში უახლოვდებოდნენ ერთმანეთს კოლხიდა, იბერია და ალბანია სადაც მიედინებოდა კორაქსი?

კოლხიდა მოიცავდა მდ. ჭოროხის დასავლეთ სანაპიროს ქვეყანას ტრაპეზუნტამდე. ჭოროხის მთიანეთის ჩრდილოეთით იბერია მდებარეობდა. ჭოროხის მთიანეთის აღმოსავლეთის მხარეს გადაჭიმული ქედები ალბანეთამდეც აღწევდა. ვფიქრობ რომ პტოლემეაიოსი გულისხმობს კარჩხალ-არსიანის რეგიონს, ეს სხვა მონაცემებიდანაც ჩანს.

ის წერს – „მთა კორაქსი, რომლითაც მთავრდება კოლხეთისა და იბერიის გავლით წამოსული მთები, კავკასიონად წოდებული და ასევე ჰირკანის ზღვისკენ მიმავალი კავკასიის მთის განშტოება, მასაც კავკასოსი ეწოდება“ (იქვე, გვ. 356, ბ).

ვფიქრობ, კორაქსისა და კავკასოსის მთების მოძებნისათვის ჩვენ უნდა ვეძიოთ თუ სად უერთდება ერთმანეთს კოლხეთიდან და იბერიიდან წამოსული მთები კასპიის ზღვისკენ მიმართულ მთებს. ერთადერთი ასეთი ადგილია კვლავ კარჩხალ-არსიანის მთიანეთი, ჩანს მასზე წერს კიდევ ავტორი „მასაც კავკასოსი ეწოდება“. ანუ მცირე კავკასიონშია მთა კორაქსისა, კარჩხალ-არსიანის მთიანეთში. ასეთ შემთხვევაში „კორაქსების მთები“ მართლაც ახლოა „მითრიდატეს ქვეყანასა“ და „ამაზონების“ ტბასთან, როგორც წერს ავტორი (პტოლემეაიოსი, გეოგრაფიული სახელმძღვანელი, წიგნი V, თავი VIII, 17-25, იქვე, გვ. 456, გ).

შესაბამისად, მდინარე კორაქსი უნდა იყოს კარჩხალ-არსიანის მთიანეთიდან გამომავალი რომელიმე მდინარე, მაგალითად ასეთებია აჭარისწყალი, მაჭახელა, იმერხევი, ლიგნისწყალი და სხვა. ის წერს –

„მდინარე კორაქსის სათავე: აქედან გადის კოლხეთზე მიმდებარე საზღვარი“ (იქვე, გვ. 356, გ).

მაშასადამე, ჩემი აზრით კორაქსის მთები არის კარჩხალ-არსიანის მთიანეთი, სადაც გადიოდა კოლხეთის საზღვარი, ხოლო მდინარე კორაქსი ამ მთებში იღებდა სათავეს.

VII ს. სომხურ გეოგრაფიაში „სარმატია“ ეწოდება ასევე დასავლეთ საქართველოს, კლავდიოს პტოლემეაიოსთანაც დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთი სარმატიის ნაწილად მოიაზრება – **„საზღვარი სამხრეთით. ეგქსინის პონტოს ნაწილი მდინარემდე კორაქსი და აქედან კოლხეთის, იბერიის და ალბანიის სასაზღვრო ხაზი გადის ჰირკანიის ანუ კასპიის ზღვამდე“** (ანტიკური კავკასია, ენციკლოპედია, I, 2010, გვ. 356,ა).

ჩვენი კვლევით, კოლხეთისა და იბერიის საერთო საზღვარი გადიოდა არსიანის ქედზე. კოლხიდის ჩრდილო საზღვარი გადიოდა მდ. ჭოროხის შესართავის რეგიონში. ჭოროხის მარჯვენა სანაპიროს მიმდებარე მხარე უკვე სარმატიად მიიჩნეოდა. ჩანს ამიტომაც წერს პტოლემეაიოსი – **„კოლხიდა შემოსაზღვრება ჩრდილოეთით სარმატიის ზემოაღნიშნული ნაწილით დასავლეთით კი მდინარე კორაქსიდან მოყოლებული ფასისის უკიდურესი მხარის ნაწილით – ეგქსანის პონტოს შემდეგი აღწერილობის შესაბამისად: დიოსკურიასი, მდ. ჰიპოსის შესართავი, მდ. კიანეოსის შესართავი, სიგანეოსი, ნეაპოლისი, აია პოლისი, მდ. ქარიუსტორის შესართავი, მდ. ფაზისის შესართავი ქალაქი ფაზისი“** (იქვე, გვ. 356, დ).

ჩვენი კვლევით ქ. დიოსკურია მდებარეობდა დღევანდელ ქალაქ სურმენესთან ახლოს (ტრაპეზუნტსა და რიზეს შუა), ე.ი. მის ჩრდილოეთით ზღვისპირზე იყვნენ მდ. ჰიპოსი, მდ. კიანეოსი, სიგანეოსი, აიაპოლისი, მდ. ფაზისის შესართავი და ქალაქი ფაზისი. მდ. ფაზისი კი მდ. ჭოროხია. აქ გადმოცემულია იმჟამინდელი სახელწოდებები მდინარეებისა და პუნქტებისა თანამედროვე სურმენედან – მდ. ჭოროხის (ე.ი. ფაზისის) შესართავამდე. ქალაქები დიოსკურია, სიგანეოსი, ნეაპოლისი, აია პოლისი და ქალაქი ფაზისი პტოლემეაიოსის დროს თანამედროვე სურმენედან ვიდრე ჭოროხამდე მდებარეობდნენ.

2. პტოლემეაიოსის მიხედვით ქ. ფასისი (ფაზისი) ძალზე ახლოს მდებარეობდა არმენიასთან **„ქ. ფასისი, ხოლო სამხრეთით – აქედან მინიშნებული ხაზის გაყოფებაზე და მომდევნო დიდი არმენიის ნაწილი“**... (იქვე გვ. 356,დ).

კოლხეთი **„აღმოსავლეთით ესაზღვრება იბერიას, კავკასიის მთების გასწვრივი ზღვრების შემაერთებელი ხაზით“** (იქვე).

როგორც ითქვა, ჩვენ კოლხიდად მივიჩნევთ მიწა-წყალს მდ. ჭოროხიდან თითქმის ტრაპეზუნტამდე, კოლხიდის ნაწილი იყო ასევე ჭოროხის ხეობა

არსიანის ქედამდგ. ამიტომაც კოლხიდას აღმოსავლეთიდან ესაზღვრებოდა იბერია, რომელიც მართლაც აქვე, არსიანის ქედის იქით იწყებოდა (არტაანის ოლქი). აქვე იბერიაში მდებარეობდა ქალაქი არტანისა (ქართულ წყაროებშიც მას ჰქვია „ქალაქი არტანისა“ – ანუ არტაანის ქალაქი: პტოლემეაიოსიც იბერიის ქალაქთა შორის მას (არტანისას) ასახელებს.

ამ ტერიტორიაზე (ე.ი. ტრაპეზუნტიდან ჭოროხამდე) ცხოვრობდნენ პტოლემეაიოსის ლაზები, მათ სიახლოვეს კი მანრალები და ეკრეკტიკეს ქვეყნის მოსახლენი.

პტოლემეაიოსი წერს: **„კოლხეთის ზღვის მიმდებარე მიდამოებში მკვიდრობენ ლაზები, ზემოთ კი – მანრალები და ეკრეკტიკეს ქვეყნის მოსახლენი“** (პტოლემეაიოსი, „ანტიკური კავკასია“, 2010, გვ. 356,დ).

ჩვენი კვლევით სტრაბონი, თითქმის პტოლემეაიოსის ეპოქაში, მიიჩნევდა, რომ **„კოლხიდის სანაპირო“** ერქვა ზღვისპირს თანამედროვე სურმენედან ტრაბზონამდე (ე.ი. დიოსკურიიდან ტრაპეზუნტამდე). ამიტომაც ჩანს, პტოლემეაიოსიც **„კოლხიდის ზღვას“** უწოდებდა ამავე სანაპიროს მომცველ ზღვისპირს. ე.ი. პტოლემეაიოსის მიერ ნახსენები **„კოლხიდის ზღვის მიმდებარე მიდამოების“** ქვეშ იგულისხმება ტრაპეზუნტის სამხრეთი მთიანეთი, რომელიც ამ „ზღვის“ პირისპირ მდებარეობს. ვინ არიან პტოლემეაიოსის მიერ ნახსენები „ლაზები“, რომელნიც ცხოვრობდნენ ტრაპეზუნტიდან – სურმენამდე და რიზემდე, კოლხიდის ზღვის მიდამოებში? პასუხისათვის საინტერესოა სტრაბონის ცნობა, რომ აღნიშნულ მიწა-წყალზე, ტრაპეზუნტის მთიანეთში ცხოვრობდნენ **ქალები**, მათ სტრაბონი უწოდებს **„ხალიბებს“** და ასევე **„ალაზონებს“**.

ეტიმოლოგიურად, როგორც აღინიშნა, სიტყვები „ალაზონები“ და „ლაზები“ ერთი წარმოშობისა უნდა იყოს. ლაზიკას ბერძნულად „ლაზონიც“ ერქვა. ამიტომაც პტოლომეოსის და სტრაბონის „ალაზონები“ და „ლაზები“ ერთსა და იმავე ტომს – ქალებს უნდა მიუთითებდეს. სტრაბონი ვრცლად მსჯელობს, იმის შესახებ, რომ ტროელთა დასახმარებლად ბერძნებთან ომის დროს ხალიბების წინაპარი ალიზონები (იგივე **ალაზონები**) მივიდნენ ტროაში – **„შორიდან ხალიბედან“** (სტრაბ. XII, 3,20-22). ის ვრცლად მსჯელობს, და ამ თავის თვალსაზრისს მრავალი მაგალითით ამტკიცებს. ჰომეროსი წერს – **„ხოლო ოდიოსი და ეპისტროფოსი მოუძღოდნენ ალიზონებს, შორეული ალიბედან, სადაც არის ვერცხლის საბადო ...უნდა შეიცვალოს დაწერილი შორეული ხალიბედან... ეს აიხსნება წერიტი ცვლილებებით“** (სტრაბონი, XII, 3, 20-22).

სტრაბონის ქართველი მთარგმნელები „ალიზონების და ალაზონების“, ნაცვლად წერენ „ალიძონები“, „ალაძონები“, ასევე „ამაძონები“, მაშინ როცა რუსულ თარგმანებში წერია ამაზონები, ალაზონები, ალიზონები. მთელი

საერთოდ, ყველგან იწერება ამაზონები და არა ამაძონები. თუ ბერძნულ „ძეტას“ წავიკითხავთ, როგორც „ძ“ მაშინ პტოლემემაიოსთანაც სიტყვა „ლაზი“ უნდა წავიკითხოთ – „ლაძი“, მაგრამ მისი ქართველი მთარგმნელი წერს – „ლაზი“ – პტოლემემაიოსი წერს – „კოლხიდის ზღვის მიმდებარე მიდამოებში მკვიდრობენ ლაზები, ზემოთ კი მანრალები და ეკრეკტიკეს ქვეყნის მოსახლენი“ („ანტიკური კავკასია“, 2010, გვ. 356,დ).

როგორც აღვნიშნეთ, პტოლემემაიოსის ლაზები ცხოვრობდნენ „კოლხიდის ზღვასთან“, ანუ „კოლხიდის სანაპიროსთან“ თანამედროვე სურმენე-ტრაპეზუნტის მთიანეთში, ისტორიულად აქ ყოველთვის ცხოვრობდნენ ქაღდები, აქ იყო „ქაღდეას თემიც“, აქ იყო ცნობილი ქალაქები ზიგანა და არგიროპოლისი (ვერცხლის ქალაქი), აქ უნდა ყოფილიყო ვერცხლის ის საბადოები, რომელიც სტრაბონს ხალიბების ქვეყანაში ეგულებოდა. მისი აზრით, როგორც ვთქვით ხალიბები და ქაღდები ერთი ხალხი იყო და მათ აგრეთვე „ალაზონებიც“ ერქვათ. პტოლემემაიოსის ლაზები – სწორედ ეს ხალხი უნდა იყოს. ქაღდეას პროვინციის მაღლა, ქვეყნის სიღრმეში, ნ. ადონცის სიტყვით მდებარეობდა სამხრეთ ვერისის პროვინცია „მანრალია“, თეოდოსოპოლიოსის სამხრეთ-დასავლეთით 40-იოდე კილომეტრში.

პტოლემემაიოსის „ეკრეკტიკეს ქვეყანაც“ აქვე, სამხრეთ ვერისის რომელიმე ნაწილი უნდა ყოფილიყო, მაშასადამე, პტოლემემაიოსი გვაძლევს ცნობებს I საუკუნეში თეოდოსოპოლიოს – არზრუმიდან ვიდრე ტრაპეზუნტამდე მდებარე ქვეყნის მოსახლეთა შესახებ – კერძოდ კი ეკრეკტიკეს, მანრალიისა და ლაზთა ქვეყნების მოსახლეთა შესახებ. როგორც ვთქვით – ესენია ტრაპეზუნტის სამხრეთით მდებარე მხარეები, სურმენეს ანუ დიოსკურიის მარჯვნივ ზღვისპირზე მდებარე პუნქტები და მდინარეები აღწერილია მდ. ჭოროხამდე, რომელსაც ის ფაზისს უწოდებს, შესაბამისად ქართული თარგმანის ტექსტში ჩართულ განმარტებას, თითქოსდა მდ. ჰიპოსი არის ცხენისწყალი, ჩვენ არ ვეთანხმებით, – მდ. ჰიპოსი პტოლემემაიოსის აღწერით, ან უშუალოდ ჩაედინებოდა ზღვაში ტრაპეზუნტსა და ჭოროხს შუა, ანდა ის იყო ჭოროხის შენაკადი. ასევე, მისი ქალაქი სიგანეოსი ან ტრაპეზუნტსა და ჭოროხს შუა მდებარეობდა ზღვისპირზე, ანდა იყო ცნობილი ქალაქი ზიგანა იმავე რეგიონში.

3. იბერიის საზღვრები პტოლემემაიოსთან ასეთია – ჩრდილოეთით სარმატია, დასავლეთით „კოლხიდის აღნიშნული ხაზი“ (კარჩხალ-არსიანის რეგიონი), სამხრეთით დიდი არმენია – კოლხიდიდან“ (კოლხიდა და დიდი არმენია მისთვის ერთმანეთის გვერდით მდგომი ქვეყნებია) იბერიის ქალაქთაგან მის მიერ ნახსენები არტანისა, უნდა იყოს არტაანის ქალაქი – რომელსაც ქართულადაც არტანისა ერქვა, ქ. ძაღისა – აღმოჩნდა

არქეოლოგიური კვლევათა შედეგად სოფელ ძაღისასთან. არმაკტიკა კი არმაზად მიიჩნევა.

4. „მოსხური მთები“ ანუ „მოსხების მთები“ მრავალჯერ იხსენიება პტოლემეაიოსთან დიდი არმენიის აღწერისას.

„დიდი არმენია შემოისაზღვრება: ჩრდილოეთით კოლხიდის ნაწილით და იბერიითა და ალბანიით მდინარე კიროსის გასწვრივი ზემოთხსენებული ხაზის მიხედვით. დასავლეთიდან ...კაპადოკიის პონტოს გასწვრივ კოლხიდამდე მოსხური მთების ხაზით... არმენიის მთათაგან განთქმულია ე.წ. მოსხური მთები, რომლებიც გადაჭიმულია კაპადოკიის ზემოთ მდებარე ნაწილის გასწვრივ და პარიადრესის მთა... არმენიის მხარეებია: მოსხურ მთებთან – კორაქენე, მას ზემოთ ბოქასად წოდებული მხარე, მდ. კიროსის გასწვრივ – ტორასენე და ტოტენე. მდ. არაქსის გასწვრივ კოლთენე და მის ქვემოთ სოღუკენე, პარიადრესის მთასთან სირაკენე და საკაპენე...“ (ანტიკური კავკასია, 2010, გვ. 356).

პტოლემეაიოსის აღწერიდან ჩანს, რომ მას დაფიქსირებული აქვს ის მდგომარეობა, რაც შეიქმნა მის შემდეგ, რაც არმენიამ იბერიას ჩამოაჭრა ვრცელი ტერიტორიები პარიადრეს კალთები, გოგარენა და ხორძენა. ამიტომაც მან არმენიაში შეიყვანა მოსხური მთები – ესე იგი მთათა სისტემა კარჩალ-არსიანიდან ვიდრე ჭოროხისა და ეგფრატის სათავეებამდე.

საბოლოოდ, პტოლემეაიოსი სარმატიას უწოდებს დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირს, კოლხიდას – ტერიტორიას ჭოროხიდან ტრაპეზუნტამდე (სურმენემდე), სადაც ცხოვრობენ ლაზები და მანრალეები, კოლხიდის ნაწილად თვლის ჭოროხის ხეობას არსიანის ქედამდე, სადაც, კარჩხალ-არსიანის მთიანეთში ეგულება კორაქსის მთა და მდ. კორაქსი, აქვე იწყება მოსხური (მოსხები) ქედი. და აქვეა ქ. არტანისა – იბერიაში.

ეს ადგილი მისთვის მნიშვნელოვანი გეოგრაფიული წერტილია, საიდან ავლებს შესაბამის ხაზებს ქვეყანათა ადგილმდებარეობის განსასაზღვრად.

5. „სვანოკოლხების“ ტომს პტოლემეაიოსი ასახელებს „პონტოს გასწვრივ“ სხვა ტომთა ჩამონათვალის ბოლოს – „...პონტოს გასწვრივ – აქაველები, კერკეტები, ჰენიოხები და სუანოკოლხები“... (ანტიკური კავკასია, გვ. 356,გ).

მაშასადამე, სვანოკოლხები ცხოვრობდნენ ჰენიოხების ქვემოთ.

სტრაბონის მიხედვით ჰენიოხები ცხოვრობდნენ პიტიუნტამდე (პიტიამდე), რომელიც ჩვენი კვლევით დაახლოებით შეესაბამება თანამედროვე პუნქტ პაზარს (არდაშენ-ათინასთან). აქ თურმე, პტოლემეაიოსის ცნობით, მთიანეთში, ცხოვრობდნენ სვანოკოლხები. აღსანიშნავია, რომ ზოგიერთი შეუმოწმებელი ცნობით, ათინასთან მცხოვრები ლაზები დღესაც თავის თავს „სვანებს“ უწოდებენ და თავიანთ ლაზურ კილოს „სვანურად“ მიიჩნევენ.

დასავლეთ საქართველოს სანაპიროს არა მხოლოდ პტოლემეაიოსი და სომხური გეოგრაფია უწოდებდნენ სარმატიას, არამედ მრავალი სხვა ავტორიც. იქ მცხოვრებ და ზემოთ ჩამოთვლილ ქართველ ტომებსაც „სკვიტებს“ უწოდებდნენ. ამის ძირითადი მიზეზი უნდა ყოფილიყო დასავლეთ საქართველოს მხარის ნაკლები შესწავლა იმჟამინდელ მეცნიერთა მიერ. თვით პტოლემეაიოსიც კი მას უწოდებს „უცნობ ქვეყანას“, ანდა „უცნობ მიწას“. ის წერს – „იქაური მერიდიანის გასწვრივ, ვიდრე უცნობ მიწამდე“ (იქვე, გვ. 356,ბ). ანდა „სარმატიას იკავებენ – უცნობი მიწის მიმდებარე ჰიპერბორეელი სარმატები...“ (იქვე, გვ. 356,გ) და ა. შ.

დასავლეთ საქართველო I ათასწლეულში შავი ზღვის დონის მკვეთრი ამაღლების გამო გეოგრაფიულად რთული რეგიონი იყო, ამიტომაც შესასწავლად ძნელი.

ისტორიულ არიან-ქართლში მცხოვრები ტომები

(ქსენოფონტეს (ძვ. წ. V-IV სს.) ცნობების თ. მიქელაძისეული კვლევა)

კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს ლაზიკის ეპარქია XI ს-ის დასაწყისში ვრცელდებოდა ტრაპეზუნტიდან ვანის ტბამდე, ანუ მოიცავდა ისტორიული არიან-ქართლის მიწაწყალს, განვიხილოთ ლიტერატურა ძველთაგანვე იქ მცხოვრებ ტომთა ისტორიისა და ადმინისტრაციული მოწყობის შესახებ.

კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს ეპარქიები ლაზიკაში, როგორც აღინიშნა, მოიცავდა ქალდიისა და იბერიის თემების მნიშვნელოვან ნაწილს.

იბერიის თემიდან (ტაო, ბასიანი, კარინი და სხვა ოლქები) იყვნენ ცნობილი საეკლესიო და სახელმწიფო მოღვაწეები იოანე, ექვთიმე და გიორგი მაშენებელ-მთაწმიდელები, თორნიკე ერისთავი, გრიგოლ ბაკურიანის ძე, ზაქარია ვალაშკერტელი ეპისკოპოსი და სხვანი, რომელთაც თანამედროვე სომეხი მეცნიერები მიიჩნევენ ეთნიკურ სომხებად (ქალკედონიტ სომხებად), უფრო მეტიც, მოსახლეობას აღნიშნული მხარეებისას მიიჩნევენ იმ სომხებად, რომელთაც მიიღეს ქალკედონიტური სარწმუნოება, რის გამოც თითქოსდა ისინი „გაქართველდნენ“. ქართველი მეცნიერების ერთი ნაწილიც იზიარებს თვალსაზრისს იმის შესახებ, რომ აღნიშნული მხარეები ეთნიკური სომხების ისტორიული სამშობლო იყო და გვიან საუკუნეებამდე სომხებით იყო დასახლებული, სინამდვილეში კი, როგორც ქსენოფონტეს ცნობილი თხზულება „ანაბასისი“ უჩვენებს ამ

მხარეთა მომცველი ვრცელი ტერიტორია, ისტორიულად ქართული ტომებით იყო დასახლებული.

ქრისტეშობამდე დაახლოებით 400 წელს ბერძნების ათი ათასი კაცისაგან შემდგარმა ჯარმა გაიარა ის მიწა-წყალი, რომელთაც შემდგომში იბერიის და ქალდეას თემები მოიცავდნენ. ეს რეგიონი მდებარეობდა ვანის ტბიდან ტრაპეზუნტამდე, რომელსაც როგორც ითქვა, ისტორიულად სომხების მიწა-წყლად მიიჩნევენ, ჩვენი კვლევით კი ამ მიწა წყალს იქ არმენიელთა დასახლებამდე არიან-ქართლი ერქვა.

ქსენოფონტეს ცნობით აღნიშნული ტერიტორია სომხებზე უფრო მეტად, ქართული ტომებით იყო დასახლებული, მეტიც, სომხებით საერთოდ არ იყო დასახლებული არაქსის სათავეები და მისი ხეობის უდიდესი ნაწილი, ასევე შემდეგდროინდელი არზრუმის (კარინის), ყარსის (ვანანდის) და ბასიანის (ფასიანის) მხარეები, ჭოროხის სათავეები და შავიზღვისპირეთი (ზიგნა-ტრაპეზუნტის მხარეც).

ქსენოფონტემ თავისი ჯარით გაიარა თანამედროვე დასავლეთ ქურთის-ტანის მთიანეთი, მივიდნენ მდ. ტიგროსის სათავეებთან (მისი შენაკადის მდ. ბითლის-სუს სათავეები), შემდეგ გაიარეს კი მდ. ევფრატის (მურად-სუს) მარცხენა შენაკადი მდ. ყარა-სუ (ტელეზოასი), შემდეგ კარტევან-დაღის ქედის გადასასვლელით მიუახლოვდნენ ევფრატის სათავეებს, გაიარეს ვალაშკერტის ველი და მიუახლოვდნენ მდ. ფასისის (არაქსის) ველს, შემდეგ კი გაჰყვნენ ამ მდინარეს (ფასისს) სათავეებისაკენ. იქიდან შევიდნენ ტაოში (ტაოხების ქვეყანაში) და მივიდნენ ჭოროხის სათავეებთან, გაყვნენ ჭოროხს (ხალიბების ქვეყანაში), სადღაც თანამედროვე სოფ. ორჯოხთან გადალახეს იგი (თ. მიქელაძის თვალსაზრისით), შემდეგ კი მკვეთრად შეცვალეს მიმართულება და სამხრეთ-დასავლეთით განაგრძეს გზა, მიაღწენ თანამედროვე ზიგანს, აქედან შევიდნენ ტრაპეზუნტში, შემდეგ კი განაგრძეს მოგზაურობა ქ. კერასუნტამდე და კოტიორამდე (თ. მიქელაძე, ქსენოფონტის ანაბასისი, 1967, გვ. 33-54). ამ გზის გავლას 8-9 თვე მოუხდნენ.

ქსენოფონტემ თავისი ჯარით, თავისივე ცნობით, ბაბილონის ბრძოლის ადგილიდან კოტიორამდე სულ გაიარა 620 ფარასანგი ანუ 18600 სტადიონი (1 ფარასანგი უდრის 5 კმ-ს, ხოლო 1 სტადიონი – 179,2 მეტრს), მაშასადამე გაუვლიათ 3100 კმ, მთელი ამ სამიათას კილომეტრიანი გრძელი გზის უმეტესი ნაწილი ბერძნებმა ქართულ ტომთა მიწა-წყალზე იარეს, საკუთრივ არმენიაში კი შედარებით ნაკლები. კერძოდ, ბაბილონის ბრძოლის ადგილიდან ბერძნები ჯერ შევიდნენ კარდუხთა ქვეყანაში, აქედან არმენიაში, რომელიც ორ ნაწილად იყოფოდა, აღმოსავლეთ არმენია ტიგროსის ზემო წელზე მდებარეობდა, მას ზოგიერთი ისტორიკოსი

მიიჩნევს დარიოსის მეტერამეტე სატრაპიად, იქ სომხებთან ერთად ქართულ ტომად მიჩნეული ჰესპერიტებიც (ანუ ჰეროდოტეს სასპერებიც) ცხოვრობდნენ. დასავლეთ არმენია კი აღმოსავლეთ ევფრატის (თანამედროვე მურად-სუს) აუზში მდებარეობდა. თ. მიქელაძის აზრით დარიოსის მე-18 სატრაპიას დასავლეთ არმენია შეესაბამება, რადგან დასავლეთ არმენიის სარდალი ტირიბაზი ჰესპერტებსაც მართავდა (იხ. იქვე, გვ. 123). ფასიანებიც აქვე ცხოვრობდნენ. ამ უკანასკნელთა ქართველობა ჩვენი ავტორების მიერ აღიარებულია. აღნიშნული ტირიბაზის ჯარიც ქართველ ტომთა მიერ ივსებოდა, ტირიბაზს დაქირავებული ჰყავდა ხალიბები და ტაოხები. არმენიის გადაღახვის შემდეგ ბერძნები შევიდნენ ტაოხების, ხალიბების, სკითინების, მაკრონების, კოლხების, დრილების, მოსინიკების, ტიბარენების ქვეყნებში. ტრაპეზუნტი – კოლხეთის ქვეყანაში მდებარეობდა.

აქედან ვიდრე არმენიამდე უგრცელესი მიწა-წყალი, რომელსაც, როგორც აღინიშნა, შემდგომში ქალდიასა და იბერიის თემები ეწოდა, დასახლებული იყო ქართული ტომებით.

ისიცაა აღსანიშნავი, რომ ბაბილონიდან არმენიამდეც, კერძოდ ქურთისტანის მთიანეთში, ქართველებად მიჩნეული კარდუხთა ტომი ცხოვრობდა. სწორედ მათ შეხვდნენ პირველად ქსენოფონტეს ბერძნები. კარდუხების ქვეყანას არმენიისაგან გამოყოფდა მდ. კენტრიტი (თანამედროვე ბოხტან-ჩაი). ქსენოფონტე მათ კარდუხებს უწოდებს, პლუტარქე (და სხვა ზოგიერთი მწერალი) კი გორდუენებს. ევსევი კესარიელის ცნობით ნოეს კიდობნის ნაშთები კორდუების მთებში მოიპოვებოდა. ამ სიტყვების (კარდუხი, გორდუენი) ფუძისეული ფორმა არის კარდუ, გორდუ, კორდუ. ივ. ჯავახიშვილის მოსაზრებით სახელწოდება „ქართველი“ „კარდუ“ სიტყვისაგანაა მიღებული. იმავე აზრს გამოთქვამდა ნ. აღონცი (იქვე, გვ. 117). ამ სიტყვის მაწარმოებლები „ხი“ და „ენ“ სუფიქსები სადაურობისა და კრებითობის აღმნიშვნელები არიან (კახი, კოლხი, ჯავახი – ჭანი, ზანი, სვანი, ფასიანი, მაკრონი, ტიბარენი, სკითინი). გ. მელიქიშვილის აზრით კარდუხები მუშქების ერთ-ერთი ტომი იყო, კერძოდ კარდუხების – გორდუენების სახელწოდებას უკავშირებს ფრიგიის დედაქალაქის სახელს „გორდიონი“ და ფრიგიის დინასტიურ სახელს „გორდია“ (იქვე გვ. 119). ჩვენი აზრით ქართველთა სახელწოდებებში (ქართველი, მეგრელი, გურული, მარგველი, „გურჯ“, „გეორგიენ“) ფუძეები „გრ“ – „რგ“ იმავე წარმოშობისაა.

როგორც ითქვა, დასავლეთ არმენიის შემდეგ ბერძენთა ჯარი ფასიანთა ქვეყანაში შევიდა – არაქსის სათავეებთან. საქმე ისაა, რომ ქსენოფონტი და სხვა მრავალი ბერძენი ავტორი კონსტანტინე პორფიროგენეტის ჩათვლით

ფასის უწოდებდა არაქსს. თუმცა ისიცაა აღსანიშნავი, რომ ჭოროხსაც ფასის უწოდებდნენ, ისე, როგორც სხვა რამდენიმე მდინარეს. არაქსის ხეობის ფასიანებს თ. მიქელაძე კოლხურ ტომად მიიჩნევს. ფასიანების ქვეყანას ქართულად ბასიანი ერქვა (ლაზიკის ეპარქიის ერთერთი უმთავრესი ნაწილი ბასიანსაც მოიცავდა). თუ ფასიანელები კოლხური ტომი იყო, ლაზიკად სახელდება შემდეგ საუკუნეებში ვრცელი მიწა-წყლისა ტრაპეზუნტიდან ვალაშკერტის ჩათვლით მოულოდნელი არ არის.

თ. მიქელაძეს კოლხური ეთნიკური ელემენტის ბუდედ მიაჩნია არა დასავლეთ საქართველო, არამედ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო და წერს „ანტიკური წყაროების აიეტის სამეფოც იქაა საძიებელი. ჭოროხისა და ფასის-არაქსის სათავეებთან კოლხური ტომის ფასიანების არსებობა კიდევ ერთი მძლავრი საბუთია ამ მოსაზრების სასარგებლოდ (თ. მიქელაძე, ქსენოფონტის „ანაბასისი“, 1967, გვ. 127).

შავ ზღვაში შემდინარე რამდენიმე მდინარესაც, როგორც ითქვა, ფასისი ერქვა. ბერძნული წყაროების მიხედვით მდინარე ფაზისი მძლავრად შეედინებოდა ზღვაში, თითქოსდა ის „ვარდებოდა ზღვის წყალში“. ფასისის ბერძნები აღწერდნენ არა როგორც ჭაობის მდინარეს, რომელიც მდორედ და მიიმედ შეედინება ზღვაში, როგორც ვთქვით მდ. რიონი, არამედ ჭოროხის მსგავს მთის მჩქეფარე, წყალუხვ მდინარედ. ერთი ბერძენი ავტორი წერდა „არგო ახლა ფასისში დგას... რაოდენი ძალა აქვს მის ვარდნას პონტოში“ (იქვე, გვ. 126). თ. მიქელაძის განმარტებით სიტყვა ფასისი ბერძნულიდან შემოსულა ქართულში. ფასისი, ბერძნული „ღმერთის“ სახელი იყო, მის ერთ-ერთ ვაჟს ერქვა კოლხი. ძვ.წ. III ს. ალექსანდრიელი მეცნიერის მნეასის თქმით „**კოლხებმა თავისი სახელი მიიღეს კოლხისაგან, რომელიც ფასისის ვაჟი იყო**“ (იქვე, გვ. 126). მაშასადამე, ფასიანების სახელი კოლხებს უკავშირდება, კოლხების ეთნობუდე თ. მიქელაძის თქმით, როგორც აღვნიშნეთ, იყო სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო, მას თ. მიქელაძე ამატებს ფასის-არაქსის სათავეებსაც, ე.ი. ფასიანთა ქვეყანას (ისტორიულ ბასიანს). ბასიანი ამასთანავე მესხების ქვეყანა იყო. ანუ კოლხები და მესხები ერთ ეთნოსად წარმოისახა. ჩანს, ამიტომაც ქსენოფონტემდეც ჰეკატოს მიღებული მესხებს კოლხურ ტომად მიიჩნევდა. ბასიანელებს, ისევე, როგორც მათ მეზობელ ტაოელებს როგორც სომხები ისე ბერძნები VII-X საუკუნეებში ივერებს (იბერებს) უწოდებდნენ. ეს მიუთითებს იმის შესახებ, რომ წინარე ქართველების დიფერენციაცია დღეს ცნობილ ქართლ-კახელებად და მეგრელებად მოხდა მოგვიანებით ეპოქაში, კერძოდ, პირველ ათასწლეულში. აქამდე ისინი ეთნიკურ ერთობას ქმნიდნენ. მაშასადამე, არ მომხდარა „თუბალ-კაინური ტომების“ (მეგრელების) ქართიზაცია, როგორც ნ. მარი

ფიქრობდა, რადგანაც ზოგადქართული ეთნიკურ-ეროვნული ერთობის დიფერენციაცია გვიან საუკუნეებში დაიწყო. ამას უნდა მიუთითებდეს პროკოფი კესარიელის ცნობები ლაზების ქართულენოვნების შესახებ (მაგალითად, ლაზური სიტყვა „ქუთათისი“, სინამდვილეში ძველი ქართულია). მაშასადამე, კოლხები ისეთივე ფრიგიელი წარმომავლობის (ე.ი. მესხური) ტომია, როგორც ვთქვით კარდუხები. მაშასადამე, ლაზიკის ანუ ივერიის თემის ძირითადი ეთნოსი იყო ქართველობა (ჯერ კიდევ არადიფერენცირებული) და არა სომხები, თუმცა კი ფასიანების ქვეყანას ქსენოფონტეც არმენიის ნაწილად მიიჩნევს. მაშასადამე, ფასიანების ქართული ტომი ქრისტეშობამდე მოექცა პოლიტიკურ არმენიაში, თუმცა კი თავისი ეროვნულ-ქართული იდენტობა გვიანობამდე შეინარჩუნა.

ფასიანების შემდეგ ბერძნების აღნიშნული ჯარი ტაოხების ქვეყანაში შევიდა, ანუ შემდეგდროინდელ ტაოში. „ხ“ – მრავლობითობის მაწარმოებელია, ტაოელებს ანუ ტაოხებს ურარტუელი წყაროებიც იცნობენ დიაუხის სახელით. ძალზე საინტერესოა, რომ თ. მიქელაძის თვალსაზრისით აია-კოლხეთის ქვეშ, შესაძლოა დიაუხის გაერთიანება იგულისხმება. **„მხარის ტოპონიმიკამ და არგონავტების მითის ანალიზმა დაგვასმეინა საკითხი იმის შესახებ, რომ, ერთის მხრივ არგონავტების მითში აიეტის სამეფოს სახით, ხოლო მეორეს მხრივ ჰეროდოტესთან აია-კოლხეთის სახით დაიანის გაერთიანება ხომ არ აირეკლა. გ. მელიქიშვილმა ტაოხები ჰესპერიტებს დაუკავშირა“** (იქვე, გვ. 128).

ჩვენი თვალსაზრისით ქართული წყაროების არიან-ქართლის ქვეშ იგულისხმებოდა ტაო-ბასიანის მხარეები, არიან-ქართველთა მეფის ძეს „აზონი“, „აზო“, „აზოვე“ ერქვა, ანუ აია-კოლხეთის სახით ტაოს ქვეყნის ასახვის შესაძლებლობები იზრდება იმით, რომ არგონავტების მეთაურსაც იგივე სახელი „აიზონი“ ერქვა. რაც ალბათ შორეული გამოძახილია, არეკლილი ქართული წყაროების მიერ. თ. მიქელაძის აზრით ჰესპერიტები მდ. ტიგროსის სათავეებთან (სისპირიტში) ცხოვრობდნენ, ამიტომაც არ ეთანხმება გ. მელიქიშვილს, რომ ტაოხები იგივე ჰესპერიტები არიან. დიაუხის ანუ დიაიენის გაერთიანება სამხრეთით თანამედროვე ერზრუმამდე ვრცელდებოდა. **შემდეგშიც ქართული ტომები აქვე ცხოვრობდნენ.** ქსენოფონტე იხსენებს, რომ ტაოხები, ხალიბები და ფასიანები ერთად იბრძოდნენ მტრის წინააღმდეგ. ეს მომხდარა მდ. არაქსთან (ფასისთან) ახლოს (იქვე, გვ. 79).

ტაოხების შემდეგ ქსენოფონტეს ჯარი მდ. ჰარპასოსთან (თ. მიქელაძის აზრით ჭოროხთან) ხალიბების ქვეყანაში შესულა (იქვე, გვ. 41). ხალიბები რკინის მწარმოებლობით განთქმული ქართული ტომი იყო.

იქიდან სამხრეთისაკენ შემობრუნებული ბერძნები სკვითინების ქვეყანაში შესულან. თანამედროვე ქ. ბაიბერდთან ახლოს ყოფილა სკვითინების დედაქალაქი გვიმნიასი. თანამედროვე ზიგანას უღელტეხილიდან ბერძნებს ზღვა დაუნახავთ.

ზიგანასა და ტრაპეზუნტს შორის ბერძნები მაკრონების ქვეყანაში შესულან. ივ. ჯავახიშვილი მაკრონთა სატომო სახელს უკავშირებდა ეთნიკურ ტერმინებს მარგალი, მეგრელი. მართლაც, ძველი ქართული წყაროები ანდრია პირველწოდებულის მოგზაურობის შესახებ ტრაპეზუნტის სანახებს უწოდებენ „სოფელი მეგრელთა“, შესაძლოა ბერძნულ წყაროში ეწერა „ქვეყანა მაკრონებისა“, თუმცა, აღსანიშნავია ისიც, რომ სიტყვა „ლაზიკა“ ქართულში ითარგმნებოდა, როგორც „სოფელი მეგრელთა“. სტრაბონის დროს მაკრონები სანების სახელს ატარებდნენ (სტრაბონი, XII, 3, 18). აღსანიშნავია, რომ ქსენოფონტეს მიხედვით სხვადასხვა ტომები იყვნენ კოლხები და მაკრონები. კოლხები ტრაპეზუნტიდან ორდუმდე კოტიორამდე ცხოვრობდნენ, დ. მიქელაძის აზრით მაკრონებისა და კოლხების ქვეყნებს ერთმანეთისგან მდ. მანკა-დერე ჰყოფდა (თ. მიქელაძე, ქსენოფონტეს ანაბაზისი, გვ. 44).

კოლხების ქვეყანაში ტრაპეზუნტის გარდა კერასუნტიც მდებარეობდა. ორივე ქალაქი სინოპის კოლონიად ითვლებოდა. კერასუნტი თანამედროვე გირესუნად მოჩანდა. კერასუნტის სამხრეთით სტრაბონის სიტყვით ზღვის სანაპიროზე მდებარეობდა კონციხი იაზონია (იქვე, გვ. 46), რაც მიუთითებს, რომ არგონავტების მითის კოლხიდა უფრო ტრაპეზუნტის მხარეებისაკენ ანუ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოშია საძიებელი, ე.ი. იქ, სადაც ქსენოფონტეს დროს კოლხები ცხოვრობდნენ და არა დასავლეთ საქართველოში. თ. მიქელაძე წერს რომ ქსენოფონტეს ცნობა კოლხების ქვეყნის ტრაპეზუნტ-კერასუნტის რეგიონში არსებობის შესახებ უეჭველია, რადგანაც ეს თავისი თვალთ იხილა მან (იქვე, გვ. 135). იყვნენ მთიელი კოლხებიც, ისინი ბერძნებს შეებრძოლნენ (იქვე, გვ. 138), მათი მეზობლები იყვნენ დრილები, ქართული ტომი, რომლის სახელი უნდა ჟღერდეს „თრიალეთის“ სახელში. შესაძლოა როგორც კოლხები, ისე დრილებიც უფრო ჩრდილოეთით გადასახლდნენ შემდეგ საუკუნეებში. მათ გარდა ჩრდილოეთით, თ. მიქელაძის აზრით, გადასახლებულან სვანებიც, ბერძნები დრილების შემდეგ მოსინიკებს შეხვდნენ. „არ არის გამორიცხული შესაძლებლობა, რომ „მო-სინ“ სახელი გადმოცემდეს სვანურ სახელს „არის მასალა, რომელმაც შეიძლება სვანების სამხრეთიდან მოსვლა დაგვიდასტუროს“ (იქვე, გვ. 138). ბოლოს ბერძნები ტიბარენებს შეხვდნენ მეგრულ-ჭანურ ტომს თ. მიქელაძის აზრით, თუმცა მეცნიერთა ერთი

ნაწილი მათ იბერებთან აკავშირებს. აქედან ისიც შეიძლება ვიფიქროთ, რომ იბერები და მეგრულ-ჭანები ერთი ეთნოსი, გაუდიფერენცირებელი ერთიანი ხალხი იყო ქსენოფონტეს დროს, თუმცა კი ტომებად დაყოფილი. უფრო ადრე თუბალ-ტაბალებად ცნობილი ტიბარენების სომხეთში განსახლების საზღვარი მდ. თერმე-ჩაიმდე აღწევდა. ეს უნდა იყოს ცნობილი თერმოდონტი, სადაც თემესტიოსის სიტყვით კიდევ ერთი ფასისი ყოფილა. აქ ქ. ფასისის აკადემიაში უსწავლია მას.

აქედან ჩანს, რომ ტრაპეზუნტიდან ვიდრე თითქმის ვანის ტბამდე, ქსენოფონტეს ცნობით, უმეტესად ქართული ტომები ბინადრობდნენ, რომელნიც პოლიტიკურად არმენიაში შედიოდნენ. თუმცა არმენია სპარსეთის სამეფოს ერთ-ერთ ოლქს წარმოადგენდა.

აღსანიშნავია, რომ X საუკუნეში ტაოელი, ბასიანელი და მიმდებარე ადგილების ქართველები მოქირავნეების სახით მსახურობდნენ ბიზანტიურ ჯარში (იხ. კოპალიანი, ბიზანტია-საქართველოს ურთიერთობა XI ს-ში), მსგავსადვე ქსენოფონტეს ეპოქაშიც „ქართველი ტომების ერთი ნაწილი აქემენიდური სპარსეთის ჯარში მოქირავნეებად მსახურობდა“ (თ. მიქელაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 57).

ქართველ ტომთა ერთიანობის შესახებ უნდა მიუთითებდეს მათი სატომო სახელების ფუძეების იდენტურობა. მაგალითად, კარდ (კარდუხები), ხაღდ, ქაღდ (ხაღდები), ხაღბების ჭანური ტომი თ. მიქელაძის აზრით ცხოვრობდა მდ. ჰაღისის აუზიდან მდ. ჭოროხამდე. მდ. კელკიტი, და არა მდ. რიონი, უნდა იგულისხმებოდეს იმ მდინარე ფასისად, საითკენაც გაცურვა ისურვეს ბერძენმა ჯარისკაცებმა, რათა დაეპყროთ ფასიანთა ქვეყანა, სადაც „მაშინ აიეტის შვილიშვილი მეფობდა“ (იქვე, გვ. 113). მდ. კელკიტის ახლოს იყო ცნობილი თერმოდონტი, სადაც თემესტიოსის სიტყვით კიდევ ერთი ქ. ფასისი ყოფილა. ეს მეორე მდ. ფასისი მდ. კელკიტი უნდა იყოს. მასზე მდებარე ქალაქსაც ფასისი ერქვა, ხოლო მასზე მცხოვრებ ხალხს კი „ფასიანები“.

საბოლოოდ უნდა ითქვას, რომ კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს ლაზიკის ეპარქია ისტორიულად ქართველებით იყო დასახლებული, რომელთაც ეთნიკურ-ეროვნული ვინაობა შეუნარჩუნებიათ საუკუნეთა მანძილზე, ამიტომაც უწოდეს ბიზანტიელებმა მის ნაწილს XI ს-ში „იბერიის თემი“.

იბერთა ტომი „ლუვიას ქვეყანაში“ ანუ ლიბიაში

(ნ. ხაზარაძისეული კვლევა ფრიგიულ-ქართული კავშირების შესახებ
(ძვ. წ. VIII-IV სს.) წიგნში „ძველადმოსავლური და
ქართველოლოგიური ძიებანი 2001“)

ჰომეროსის „ილიადაში“ იხსენიებიან ფრიგიელები, როგორც ტროელთა მოკავშირეები.

მიიხსენება, რომ ილიადა ძვ.წ. XIII-XII საუკუნეების ისტორიულ ვითარებას ასახავს, თუმცა ამჟამად ფიქრობენ, რომ „ილიადას“ ავტორს ძვ.წ. X-IX სს-ში უნდა ეცხოვრა, ხოლო პოემის ლიტერატურული გაფორმება ძვ.წ. VI-ს-მდე გრძელდებოდა.

ქსანთოს ლიდიელის მითითებით ფრიგიელები მცირე აზიაში ტროას ომის (ძვ.წ. XIII-XII სს. მიჯნა) შემდეგ მოვიდნენ (სტრაბო, XIV, 5, 39).

ამჟამად ფიქრობენ, რომ ფრიგიელები მცირე აზიაში ძვ.წ. X ს-ის შემდეგ, უფრო IX-VIII სს-ში მოვიდნენ.

ფრიგიის უძველესი დედაქალაქის გორდიონის ყორდანები ქრონოლოგიურად ძვ.წ. VIII-IV სს-ში ექცევა (ნ. ხაზარაძე, „ძველადმოსავლური და ქართველოლოგიური ძიებანი“, 2001, გვ. 10).

ქსენოფონტე (ძვ.წ. IV) წერდა: „დიდი“ ფრიგიისა და „ჰელესპონტის“ ფრიგიის ანუ ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელი ორი პოლიტიკური ერთეულის შესახებ. „დიდი ფრიგია“ – კაპადოკიასა და ლიდიას შორის იყო მოქცეული (იქვე, გვ. 22).

ტროადა – ჰელესპონტის ფრიგიის შემადგენელი ნაწილი იყო (სტრაბო, II, 5,31). მას „მცირე ფრიგიასაც“ უწოდებდნენ. აქ მეფობდა მიდასი. შემდეგ, ეს ქვეყანა გალატიელების ხელში გადასულა (სტრაბო, VIII, 1,2).

მუშქების ქვეყნის მეზობლად თაბალის ქვეყანა მდებარეობდა (გვ. 39). **მუშქების, იგივე ფრიგიელთა** მეფე მითა მეგობრობდა თაბალის მეფესთან.

თაბალის მეზობელი იყო ქვეყანა „ქუე“.

მუშქები იგივე მუსქები იხსენებიან ასურულ წარწერებში.

ბიბლიაშიც „იავანი, თობელი და მეშეხი“ ერთად იხსენიებიან, იავანი – ბერძნების წინაპრად, თობელი და მეშეხი-ქართველებისა. მეშეხი და მუშქები ერთ ხალხად მიიხსენება.

თაბალის ქვეყანა დიდი კაპადოკიის სამხრეთ-დასავლეთით მდებარეობდა (იქვე, გვ. 43).

ფრიგიელებს თავიანთი ანბანი ჰქონდათ – „ძველი ფრიგიული“, ის ძველი ბერძნულისგან წარმომდგარად მიიხსენება, კერძოდ, დასავლური ბერძნულიდან. თავის მხრივ, ბერძნული ანბანის ფორმირება ფინიკიურიდან დაიწყო ძვ.წ. IX ს-დან, ხოლო არქაული ბერძნული ანბანი ჩამოყალიბდა

ძვ.წ. VIII ს-ში. თავიდან ჩამოყალიბდა „აღმოსავლური“ და „დასავლური“ ბერძნული ანბანი. აღმოსავლურისგან შეიქმნა კლასიკური ბერძნული ანბანი.

მუშქების ქვეყანაში გაედინებოდა მდ. ჰალისი (გალისი, ყიზილ-ირმაკი). შესაძლოა ამ მდინარის სახელის გამო **ჰალისის რეგიონში მცხოვრებ მუშქებს დაერქვათ „ჰალიძონები“ (ალიზონები, ალაზონები)**, რომლებსაც ტროას ომში მიუღიათ მონაწილეობა ჰომეროსის თხრობით. სტრაბონის მტკიცებით კი ეს ალიზონები შემდგომ ხალიბებად იწოდნენ, მათ ასევე ქალებსაც უწოდებდნენ. სიტყვა ქალდი სახელ „ქართველს“ დადებია საფუძვლად.

ფრიგიას „მუშქების ქვეყანა“ ეწოდებოდა. ძვ.წ. VIII ს-ში. ფრიგიის სამეფოს მჭიდრო კონტაქტები ჰქონია კილიკიასთან და მახლობელ ქვეყნებთან

საკუთარი სახელი „გორდი“ – ფრიგიული წარმომავლობისად მიიჩნევა.

„გურდი“ – „გორდი“ რქმევია თილ-გარიმუს მეფეს.

ცნობილია, რომ „გორდიოსი“ ფრიგიის მეფეთა დინასტიური სახელწოდება იყო. „გორდ“ ძირიანი ტოპონიმები („გორდიონი“, „გორდუტეიხოსი“, „გორდორუნისი“, „გორდუკომე“, მანეგორდუსი“ და სხვ.) საკმაოდ გავრცელებული იყო დიდი ფრიგიის ტერიტორიაზე (იქვე, გვ. 74).

„გორდუ-ტეიხოსი“

„გორდო-რუნისი“

„გორდუ-კომე“

„მან-გორდუ-სი“

ჩანს, ფრიგიას ერქვა არა „გორდ“, არამედ „გორდუ“ (გორდო), აქედანვე შესაძლოა იყოს ქართველთა თვითსახელწოდება **გორდუელი**, ანუ **ქორთუელი-ქართველი**, ან, როგორც ითქვა, „გალატო“-დან.

სახელები **„ხალიტუ“-ქალიდუ, გორდუ და გალატო „ქართუ“-ს იდენტურია**, შესაბამისად მათგან უნდა იყოს დაკავშირებული სახელი – **ქართუელი**.

ეს „გალატო“-ც შესაძლოა იყო ევროპიდან შემოსული იმავე ფრიგიელების შორეული თვისტომნი გალები. ცნობილია, რომ მცირე აზიაში გვიან შემოსულ „გალებს“ „გალატო“-ები ეწოდათ.

შესაძლოა გორდუსგანაა ნაწარმოები პონტოსპირა **ხალების** სახელიც. ხალები-**ხალდუები** (ქალები-**ქაღდუები**) ძველად ხალიბებად იწოდებოდნენ სტრაბონის ცნობით.

ჩვენთვის განსაკუთრებითაა საინტერესო სახელწოდება – „ლუვია“, რადგანაც ის ემსგავსება მეგასთენესთან ნახსენებ ქვეყნის სახელს – „ლიბია“, რომლის მეზობლადაც იბერები ცხოვრობდნენ. თუ კი ლიბიის ქვეშ იგულისხმება არა აფრიკის ქვეყანა, არამედ ქვეყანა „ლუვია“, ვანის

ტბასთან, მაშინ იბერების ძველი საცხოვრისის შესახებ თავდაპირველ წყაროსთან გვექნება საქმე.

ძვ.წ. II ათასწლეულის შემდგომ გვიანხეტების წარწერების პერიოდში, მცირე აზიაში აღმოჩენილია ლუვიურ-იეროგლიფური წარწერები. ისინი თარიღდებიან ძვ.წ. VIII-VI საუკუნეებით. ამ წარწერებში ჩანს, რომ **ლუვიაში, ლუვიის გვერდით არსებობდა „მუსკების ქვეყანა“ – სუვერენული პოლიტიკური ერთეული.**

ფრიგიელთა ტერიტორიაზე „ლუვიას“ ქვეყნის გვერდით ან „ლუვიას“ ქვეყნის საზღვრებში ყოფილა მოქცეული „მუსკების ქვეყანა“ IX-VIII სს-ში (ნ. ხაზარაძე, „ძველადმოსავლური და ქართველოლოგიური ძიებანი“, 2001, გვ. 129).

აქ საინტერესოა, რომ ეტიმოლოგიურად სახელი „ლუვია“ ახლოა „ლიბიასთან“. ძველი ბერძნული და ასევე სომხური წყაროების ცნობით ბაბილონის მეფე ნაბუქოდონოსორმა თავისი ქვეყნიდან აყარა და პონტოსპირეთში დაასახლა „იბერთა ტომი“, რომელიც იქამდე „ლიბიასთან“, ლიბიის ქვეყნის გვერდით ცხოვრობდა. უნდა ვიგულისხმოდ, რომ ქრონოლოგიური თანხვედრის გამო აქ ნახსენები „იბერთა“ ტომი უნდა იყოს ის „მუშქები“, რომელნიც ცხოვრობდნენ „ლუვიას ქვეყანაში“ ანუ ლიბიაში.

აქამდე, როგორც ცნობილია, აღნიშნულ ლიბიას აიგივებდნენ აფრიკასთან და ბერძნულ ცნობას უგულებელყოფდნენ.

თუ ლუვია იგივე ლიბიაა, ხოლო იბერები აღნიშნული მუშქები, ლუვიის ქვეყანაში მცხოვრებნი, აღმოჩნდება, რომ **საქართველოს ისტორიისთვის რეალური ახალი წყარო იქნა მოპოვებული.**

ასურული წყაროებით, მუსკები მნიშვნელოვანი ხალხი იყო, იმდენად მნიშვნელოვანი, რომ სხვა ხალხების საცხოვრისს მუსკების ქვეყნის მიხედვით განსაზღვრავდნენ, მაგალითად, ასურულ ლურსმულ წარწერებში იხსენიება სხვადასხვა ხალხი (ტაბალები, ტუნა, ტუნან, ქუე), რომლებიც „დასავლეთის მუსკების“ გვერდით ცხოვრობდნენ (გვ. 137). „მუსკების ქვეყანას“ ასევე ეწოდებოდა „მთიანი მხარე“.

„იეროგლიფურ-ლუვიური ენა ლურსმნული ლუვიურის ახლო მონათესავეა. ლუვიურთან ერთად ინდოევროპული ენების ანატოლიურ (ხეთურ-ლუვიური) ჯგუფის ლუვიურ ქვეჯგუფს ქმნის“ (გვ. 145).

იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერები, როგორც ითქვა, მოიხსენებენ „მუსკების ქვეყანას“. ერთ-ერთში ლუვიის მბრძანებელი ამბობს: „მე განმადიდეს ეგვიპტეში, ბაბილონში, **მუშქების** და სირიელების ქალაქებში“ (გვ. 149), აქედან ჩანს, რომ მუშქები თავიანთი მნიშვნელობით დგანან ეგვიპტელების, ბაბილონელების და სირიელების გვერდით.

ი. დიაკონოვის აზრით, მუშქების, იგივე მუსქების სახელწოდებას, როგორც წესი, უკავშირებენ ფრიგიელებისა და ქართული ტომის – მოსხების სახელწოდებას. უფრო მეტად – მოსხებისა, თუმცა არის ცდა, დაუკავშირონ პროტოსომხებს (გვ. 161).

ერთ-ერთი ლუვიური მითის თანახმად, მოკვდავ-აღორძინებადი ღვთაება ტელეფინუს სიმბოლო (ნიშანი) ასეთი იყო: ეიას ხეზე უნდა ჩამოეკიდათ მისდამი მსხვერპლშეწირული ცხვრის ტყავი (საწმისი), ანუ, ოქროს საწმისის მითი არა მხოლოდ კოლხეთში, არამედ უფრო ადრე ლუვია-მუშქების ქვეყანაში იყო ცნობილი.

გვიანხეთური ხანის (ძვ.წ. IX-VIII სს.) სამეფო სამთავროთა და მათ შორის თაბალისა და მუშქების ქვეყნის პანთეონში ყველაზე პოპულარული იყო თარხუნთი – ტარხუნთი – „ცის ღვთაება“. ეტიმოლოგიურად ამ სიტყვასთან ახლოა ქართული „ტაროსი“, მაგალითად. ქართულ მითებში ამირანის საცოლის ყამარის მამა ცაშია, ცის მეუფეა, რომელსაც ტაროსის შეცვლა შეუძლია, კერძოდ, წვიმის მოყვანა.

საერთოდ, ყამარის ხასიათი მიაგავს არგონავტების მითის კოლხეთის მეფის ასულის მედეას ხასიათს, კერძოდ, ყამარი მედეას მსგავსად ღალატობს თავის ოჯახს, თავის მამას და მიჰყვება ამირანს. არგონავტების მითის სიუჟეტის მიხედვით იასონს დაედევნება მედეას მამა, ამ დროს მედეა ეხმარება იასონს და აკვლევინებს თავისიანებს, ასევე, მსგავსად – ყამარი ეხმარება ამირანს, რათა მან მამამისი (ე.ი. საკუთარი მამა) მოკლას – „მადლა ნუ კი სცემ სპილოსა, დაბლა შემოჰკარ რბილოსა, დაეჭრებიან ძარღვები დაეცემიან ძიროსა“ – ურჩევს ყამარი ამირანს, თუ როგორ მოკლას მამამისი. ყამარის მამა ამბობს ამის გამო: „უყურე ბოხსა ქალასა ქმარი ირჩია მამასა“ და სწორედ ასეთივეა მედეას ხასიათი. შესაძლოა, ის ბერძნული მითები, რომელნიც კოლხეთის შესახებ შეითხზა – მოსხების (მუშქების) ქვეყანასთან იყოს დაკავშირებული.

მართლაც, „**მოსხები – კოლხური ტომია**“ – წერდა ამ ეპოქასთან ყველაზე ახლოს მდგომი ქრისტეშობამდე VI საუკუნის ავტორი ჰეკატოს მილეტელი.

ჩანს, ნაბუქოდონოსორის მიერ პონტოსპირეთში ლუვია-ლიბიის მეზობელი იბერების ანუ იგივე მუშქების გადმოსახლების დროს (თუ მათ მიერ ადგილმონაცვლეობისას) მათ კავკასიაში თან წამოიღეს ძველი მითებიც.

აღსანიშნავია, ისიც, რომ როგორც ზემოთ აღინიშნა, მოკვდავ-აღორძინებად ღვთაებას – ტელეფინუ ერქვა, ივანე ჯავახიშვილის რკვევითაც, სვანეთში ერთ-ერთი რიტუალის დროს წარმოთქვამენ ტელეფიას სახელს – „მელია-ტელეფია“. თუ ეს ასეა, უნდა ვთქვათ, რომ

სვანები, ისევე როგორც სხვა ყველა ქართული ტომი, მუშქების – მოსხების მემკვიდრეები არიან.

ჩანს, „მოსხები“ იგივე კოლხები, იგივე ქაღლები იყო, ის ეთნოსუბსტრატი, რომელითაც ჩამოყალიბდა ქართველი ხალხი და რომლიდანაც წარმოიშვა ქართველთა ტომები ე.წ. „ქართვები“, „ზანები“ და „სვანები“.

ძველი ავტორების ზოგიერთი ცნობითაც, იბერებისა და შავიზღვისპირეთის ტომები ბალკანური წარმოშობისაა, იაზონის შთამომავლები არიან, ეს შეიძლება მიგვიტოვებდეს, რომ ბალკანეთიდან და მცირე აზიიდან ფრიგიულ-მესხური ტომების დენა უკან, კავკასიისაკენ, გრძელდებოდა დიდხანს.

ლაზები გ. გოზალიშვილის მიხედვით

„ყველა ქართველი ტომის სამშობლო... ქაღლია იყო“ (ივ. ჯავახიშვილი. ქართ. ერის ისტ. 1951, ტ. I, გვ. 424).

ძვ. წ. VI-IV საუკუნეებისათვის ქ. სინოპეს რეგიონი დასახლებული ყოფილა ხალიბებით, რომელნიც აქ, ძირითადად, მეტალურგები იყვნენ.

„სტეფანე ბიზანტიელის მიერ ჩამოთვლილ ოთხ საუკეთესო ჯიშის ფოლადს შორის ორი აღინიშნება სახელწოდებით – ხაღდური და სინოპური“ (გ. გოზალიშვილი, მითრიდატე პონტოელი, 1965, გვ. 22).

ზღვისპირზე ხალიბების ქალაქები ყოფილა სტამენა (ჰეკატე მილეტელის ცნობით) და გენეტი (სკილაქს კარიანდელი), მოსინიკების ქალაქი ყოფილა ნავსადგური ზეფირიუსი. თუმცა კი ყველა ზღვისპირა ქალაქი ბერძნულად (ელინურად) ითვლებოდა, მათ შორის ქ. ფაზისი და ქ. ტრაპიზონი.

I ს. მწერალი პონპონიუს მელა წერს – „პაფლაგონიელების მეზობელ ხალიბებს აქვთ ქალაქები ამისოსი და სინოპე, აგრეთვე ხალიბებისაა მდ. ჰალისი და თერმოდონი“ (იქვე, გვ. 27).

ხალიბები პაფლაგონიის ტომდაც კი ითვლებოდა. ძველი წელთაღრიცხვის III ს-ის ავტორის ლიკოფონის სქოლიასტი წერს – „არის პაფლაგონიაში ტომი ხალიბები, რომელთაგანაც, როგორც ჩანს, პირველად იქნა მოპოვებული რკინა“ (იქვე, გვ. 33). ქსენოფონტე სინოპესაც პაფლაგონიაში ათავსებდა – „სინოპელები პაფლაგონიაში ცხოვრობენ“ – წერდა ის (იქვე, გვ. 34).

ჰომეროსიც ხალებებს პაფლაგონიელების მახლობლად იხსენიებს – იქ კითხულობთ – „უძღოდნენ ჰალიდონთ კვალად ოდიოსი და ეპისტროფე შორეული ალიბების მხრიდან, სადაც ვერცხლის სამშობლოა“ (იქვე, გვ. 38).

სიტყვა „ამაზონი“ – სტრაბონის ცნობით, სიტყვა „ჰალიზონიდან („ჰალიდონი“), ყოფილა წარმოშობილი. ს. ყაუხჩიშვილის დასკვნით – „ჰალიდონებში იგულისხმებიან ის ხალებები, რომელნიც ძველთაგანვე ლითონთა დამუშავებით იყვნენ ცნობილნი“ (იქვე, გვ. 39).

ხალებები მდინარე ჰალისთან ანუ გალისთან (ღალისთან) ცხოვრობდნენ, მის მარჯვენა სანაპიროდან იწყებოდა მათი საცხოვრისი. გ. გოზალიშვილის თვალსაზრისით კი, ხალებები მდ. ჰალისის ორივე მხარეზე ცხოვრობდნენ, რომ ეს მდინარე მათ ქვეყანაში გაედინებოდა (იქვე, გვ. 42). სტრაბონის ცნობით კი მრავალრიცხოვანი ხალებები ცხოვრობდნენ როგორც ზღვის პირზე, ისე „შუა ხმელეთზე“, ე. ი. მცირე აზიის შიგნით (იქვე, გვ. 44). ე.ი. როგორც სინოპესთან, ისე „ხმელეთის შიგნით“. ისინი ასევე თერმოდონტანაც ცხოვრობდნენ – ოღონდ სხვისი ქვეშევრდომობის ქვეშ.

„ხმელეთის შიგნით“ მოსახლე ხალებები ძლიერ ხალხად ითვლებოდა, როგორც ითქვა, ეს ხალებები ჰომეროსთან „ჰალიდონებად“ იხსენებიან, ზოგჯერ სტრაბონი მათ ალაზონებს უწოდებს. სიტყვა ალაზონიდან უნდა იყოს წარმოშობილი სიტყვა ლაზი, რომელიც ამ მხარეთა მოსახლეობას ერქვა უძველესი ხნიდანვე (ალაზ-ონი=ლაზი).

ჰომეროსის ცნობით ალიბების ქვეყანაში ვერცხლის საბადო მოიპოვებოდა, მართლაც ქალდეას თემში, რომელიც ძირითადად ზემოთ აღნიშნულ ტერიტორიას მოიცავდა, მოიპოვებოდა ვერცხლი და მის დედაქალაქსაც კი „არგიოკასტრონი“ ერქვა (ანუ ვერცხლის ქალაქი).

ტროას ომში მონაწილე ხალებების ანუ ალიბების (ალიზონების) წინამძღოლი ყოფილა – ოდიოსი, ოდი კი ქართული წარმართული პანთეონის ერთ-ერთი ღვთაების სახელი ყოფილა (იქვე, გვ. 47). მრავალი მკვლევარი დაასკვნის, რომ ჰომეროსის „ალიბე“ და შემდგომი „ხალებე“ – ერთი და იგივეა (იქვე, გვ. 63) ალიბებს კი ასევე ალაზონები ერქვა, საიდანაც, როგორც ვთქვით წარმოშობილი უნდა იყოს შემდგომში აქ გაგრძელებული სატომო სახელი „ლაზი“, მაშასადამე ლაზები – ხალებების შთამომავლები ყოფილან, და ლაზების თავდაპირველი სახელი – ხალებები ყოფილა.

ანტიკური ცნობების საფუძველზე ირკვევა, რომ ხალებების ერთი ნაწილი ზღვის სანაპიროსთან ცხოვრობდა, მეორე კი სამხრეთით, მთიან რაიონებში ჭოროხის სათავეებთან (იქვე, გვ. 64).

ზღვისპირა ხალიბები ერთ დროს, ქსენოფონტეს ცნობით მოსინიკებს ემორჩილებოდნენ, და რკინას (ან ვერცხლს) ამუშავებდნენ მძიმე შრომით, მაგრამ შუა ხმელეთის ხალიბები კარგი მეომრები იყვნენ, მაგალითად, სპარსელთა სარდალ ტირიბაზს ისინი თავის ჯარში ჰყავდათ დაქირავებული, „ხალიბები და ტაოხები“ ქსენოფონტეს ბერძენთა ჯარს შეებრძოდნენ.

ძველთაგანვე ტაოხები ყველაზე უფრო მსხვილ პოლიტიკურ გაერთიანებას ქმნიდა სამხრეთ კავკასიაში დიაუხის ეპოქაში, ხალიბები მათი თანაფარდი დიდი ტომი ყოფილა (იქვე, გვ. 66). ისინი იყვნენ მრავალრიცხოვანი და ეკონომიკურად უზრუნველყოფილნი ქსენოფონტეს ცნობით. სპარსელთა ქვეშევრდომობა თავიდან აუცილებელია ზოგიერთ ქართულ ტომს, ქსენოფონტე წერს – „**კარდუხები, ხალიბები, ხალდები, მაკრონები, კოლხები, მოსინიკები, კეტები და ტიბარენები დამოუკიდებელი არიან**“ (იქვე, გვ. 70).

იმ აზრს, რომ ხალიბები მრავალრიცხოვანი, მეომარი ტომი იყო იზიარებს სტრაბონი, ამიტომაც, როგორც ითქვა, უეჭველ ფაქტად თვლიდა, რომ ჰომეროსი იხსენიებს ხალიბებს თავის კატალოგში – „ალიძონების“ სახელით პაფლაგონიელების შემდეგ (იქვე, გვ. 72).

აპოლონიოს როდოსელი ხალიბთა მიწას „უსაზღვროს“ უწოდებს (იქვე, გვ. 72). **ხალიბთა ვრცელი სამთავრო ორად გაყო არმენიელთა შემოჭრამ მათ მიწა-წყალზე. „ხალიბთა სამყარო შეიზღუდა და გაითიშა“** (იქვე, გვ. 74).

ხალიბებს ასევე ხალდები – ქალდები ერქვათ. ქრისტეშობამდე VII ს-ში შავიზღვისპირეთში მუშკების ტერიტორიის ჩრდილოეთით ხალდების (ქალდების) მსხვილი გაერთიანება ჩამოყალიბებულა (იქვე, გვ. 74). ის იხსენიება ასურულ წყაროებში.

ხალდების ჩრდილოეთით შავი ზღვა იყო გადაჭიმული, სამხრეთით კი ისინი არზუამდე აღწევდნენ, თუმცა სხვა წყაროებით პარიადრეს მთის კალთებზეც ცხოვრობდნენ. მათ გაერთიანებას „ხალიტუ“ ერქვა. გ. მელიქიშვილი შენიშნავს – „ხალდი“ შეიძლება იყოს „ქართუ“-ს დიალექტური ვარიანტი და მომდინარეობდეს უძველესი, ჯერ დაუნაწევრებელი ერთიანი ქართული ეთნიკური ჯგუფის არსებობის დროიდან“ (გ. გოზალიშვილი, მითრიდატე პონტოელი, 1965, გვ. 78).

ქალდები და ხალდები ერთიდაიგივე ხალხი იყო სტრაბონის ცნობითაც (იქვე, გვ. 78).

ჩვენთვის ძალზე მნიშვნელოვანია ი. დიაკონოვის თვალსაზრისი იმასთან დაკავშირებით, რომ ხალიბები იგივე ღაზი ხალხია და ხალიბები ღაზების

წინაპრები უნდა ყოფილიყვნენ, რადგანაც ჩვენც ასევე მივიჩნევთ და მოგვყავს ძველ ავტორთა ცნობები ამის სამტკიცებლად.

კერძოდ „ი. დიაკონოვი ხალიბებზე წერს: „პიოტროვსკიმ დაამტკიცა, რომ ხალიბები არიან ან იბერიული ხალხი სანები (ჭანები) ანდა ლაზები“ (იქვე, გვ. 79).

პიოტროვსკის ეს მოსაზრება გამოუთქვამს წიგნში „პონტოსპირა ხალდები და ურარტუ“ (1940, ასევე წიგნში „ურარტუს ისტორია და კულტურა“ (გვ. 326-331), (იქვე, გვ. 79).

მაშასადამე, ი. დიაკონოვისა და პიოტროვსკის აზრით ხალიბები იგივე ლაზები არიან.

ი. დიაკონოვის თვალსაზრისით ხალიბები ლაზების წინაპრები არიან. როგორც აღინიშნა, თვითონ სიტყვა „ალაზონი“, რომელსაც ხალიბებს სტრახონი უწოდებს იძლევა საშუალებას მისგან მიღებული იქნას სიტყვა – ლაზი შემდეგი გზით – „ალაზ-ონი“ (ონი სუფიქსია) – ალაზ=ლაზ.

როგორც აღვნიშნეთ, ი. დიაკონოვისა და პიოტროვსკის აზრით, ხალიბები და ლაზები ერთი ხალხი იყო (И. М. Дьяконов, Заметки урартской эпиграфике. с. 111; VI, 52. «Эпиграфика Востока» VI, 52. Пиотровский, Припонтийские Халды и Урарты, «Краткое сообщение инс. матер. культуры Ак. Наук. СССР», V, 1940, მისივე, История и культура Урарту, с. 326-331).

მათ მოსაზრებას გ. გოზალიშვილი ეთანხმება, ამიტომაც მათი თვალსაზრისი მოიყვანა თავის წიგნში (გ. გოზალიშვილი, „მითრიდატე პონტოელი“, 1965, გვ. 79).

თვალსაზრისი, რომ ხალდები და ლაზები ერთი ხალხია, ჩემი ნაშრომისათვის ძალზე მნიშვნელოვანია, რადგან ის მიუთითებს, რომ ლაზები ძველთაგანვე ცხოვრობდნენ სინოპ-ტრაპეზუნტის (ტრაპეზუსის) რეგიონში, მის სამხრეთის მთიანეთში. ეს მოსაზრება კარდინალურად განსხვავდება საბჭოთა ეპოქის ქართველი ისტორიკოსების მტკიცებისაგან, რომ ლაზები თავდაპირველად დასავლეთ საქართველოში ცხოვრობდნენ და შემდეგ, კერძოდ VIII საუკუნისათვის (არაბობის ეპოქაში) გადასახლდნენ ტრაპეზუნტის მთიანეთში. ჩვენ კი ვამტკიცებთ და ამ მტკიცებას ვუძღვნით ასეულობით გვერდს, რომ ლაზები თავდაპირველადვე ცხოვრობდნენ ტრაპეზუნტის რეგიონში, იქვე მდებარეობდა ლაზთა საეპისკოპოსო კათედრები VI საუკუნიდანვე, ზიგანასი, საისიანისა, როდოპოლისისა და პეტრასი (და არა დასავლეთ საქართველოში), საბჭოთა ეპოქის ქართველი ისტორიკოსების თვალსაზრისი, რომ ლაზების თავდაპირველი საცხოვრისი იყო დასავლეთ საქართველო, აღიარებული იქნა საისტორიო მეცნიერების

მიერ და თვით ამჟამინდელი უცხოელი მკვლევარებიც კი თვლიან, თითქოსდა ლაზები არაბობის ეპოქაში გადასახლდნენ რიონის აუზიდან სამხრეთით და დამკვიდრდნენ ტრაპეზუნტის მთიანეთში (მაგალითად, კარპოვი და სხვები), მაგალითად, კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს ეპარქიების ერთ-ერთი თანამედროვე ისტორიკოსი მიიჩნევს, რომ რიონის ხეობიდან ლაზების სამხრეთით გადასახლების გამო როდოპოლისის კათედრა თანამედროვე ვარციხიდან გადატანილი იქნა ტრაპეზუნტის მთიანეთში, ჩვენ კი მივიჩნევთ, რომ ლაზები თავდაპირველადვე ცხოვრობდნენ ამ მთიანეთში და შესაბამისად ლაზიკის ეპარქიის როდოპოლისისა და სხვა კათედრები თავდაპირველადვე მდებარეობდნენ ტრაპეზუნტის მთიანეთში და მათ ფუნქციონირება შეწყვიტეს თეოდოსიოპოლისი-ტრაპეზუნტის მხარეებში არაბობის შეტევის შემდეგ.

გ. გოზალიშვილი, როგორც აღვნიშნეთ, ეთანხმება თვალსაზრისს ხალიბებისა და ლაზების იგივეობის შესახებ და წერს – „**ჰომეროსის ჰალიბონები უნდა ნიშნავდეს ზანებს – ჭანებს, სტრაბონის მოწმობით, რომ ჰომეროსი „ალიზონებს უწოდებს ხალიბებს“** (სტრაბონი, XII, III, 20), რომ ხალიბები და ხალიბთა მოსახლეობა შავი ზღვის სანაპიროზე და მცირე აზიის გარკვეულ რაიონებში ძველადვე არსებობდა, ამის დამადასტურებელია თვით მდ. ჰალისის სახელწოდება და ის ფაქტი, რომ აქაურ ხალხთა შორის იხსენიება ხალხი ალიწა (იქვე, გვ. 79).

მაშასადამე, ხალიბები და ლაზები ერთი ხალხი იყო. ზღვის სანაპიროს ხალიბები ძველ წყაროებში ხან ხალდებად და ხან ხალიბებად არიან მოხსენიებული“ (იქვე, გვ. 78). **ხალიბი, როგორც ითქვა გ. მელიქიშვილის აზრით „ქართუს“ დიალექტური ვარიანტი ყოფილა და მომდინარეობდა უძველესი, ჯერ კიდევ დაუნაწევრებელი ერთიანი ქართული ეთნიკური ჯგუფის არსებობის დროიდან** (Г. Меликишвили, Наири - Урапу, С. 411).

მაშასადამე ხალიბისაგან მიღებულია სახელები ლაზი და ქართუ. აქედან გამომდინარე ლაზი და ქართუ თავდაპირველადვე, ერთი ხალხი იყო და ის ხალიბებისაგან მომდინარეობდა.

ხალიბები შეიძლება წარმოვიდგინოთ ერთიანი ეთნოსის სახით, რომელთა ტომები იყვნენ კარდუხები, ლაზები და შემდგომი ქართლის სამეფოს მოსახლეობა (ამ უკანასკნელის სახელმწიფოებრივი კონსოლიდაცია ფარნავაზის ეპოქაში მომხდარა).

ა. სვანიძის აზრით მცირე აზიის თავდაპირველი მოსახლეობა იყო ეთნიკურად ერთგვაროვანი და ქართულ ტომებთან ეთნიკურ ერთგვაროვნებას ქმნიდა (А. Сванидзе, Материалы по истории алародийских племет, 1937, С. 30).

შემდეგ საუკუნეებშიც ზღვის სანაპიროს მთიანეთი კვლავ ქართული ტომებით იყო დასახლებული.

ანონიმური პერიპლუსით „პონტოს სამეფო დასახლებულია ტიბარენებით, სანიკებითა (ჭანიკებით) და კოლხებით. მისი მეზობელი მხარეები კი აგრეთვე ბარბაროსებს ეკუთვნით (გ. გოზალიშვილი, მითრიდატე პონტოელი, 1965, გვ. 82). ამ ცნობიდან ჩანს, რომ ჭანები და კოლხები სხვადასხვა ტომები ყოფილან ტრაპეზუნტის რეგიონში (პონტოში). ნ. მარის ვარაუდითაც ქ. სინოპე ძველქართულ სამყაროს ეკუთვნოდა და შავი ზღვის მთელ სამხრეთ სანაპიროს სინოპიდან ანაპამდე ჭან-მეგრელებით დასახლებულად მიიჩნევდა“ (იქვე, გვ. 84).

მაქსიმოვას დასკვნით ორდუში (ყოფ. კოტიორა, რომელიც ამისოდან შორს არ იყო) და ანატოლიის სხვა რაიონებში აღმოჩენილი არქეოლოგიური ნაშთები ანალოგიურია კოლხურ-ყობანურ კულტურის ნაშთებისა (იქვე, გვ. 85). ეს უნდა იყოს ხალიბების მეტალურგიული კულტურის ნაშთები, შესაბამისად უნდა ვივარაუდოთ, რომ ხალიბები ცხოვრობდნენ ასევე სამხრეთ და ჩრდილოეთ კავკასიაშიც, სამხრეთ კავკასიაში მცხოვრები ხალიბების ანუ ქართველების სახელმწიფოებრივი კონსოლიდაცია, როგორც ითქვა ფარნავაზის ეპოქაში მომხდარა ქართლის სამეფოს მიწა-წყალზე – ეგრის-წყალ-კლისურიდან ალბანეთამდე.

ბიზანტიელებმა იმ ტერიტორიას, რომლის ცენტრალურ ნაწილს ქ. ამისოსის ოლქი წარმოადგენდა – „ქაღდიის თემა“ უწოდეს – ის შემდგომში „ტრაპიზონის იმპერიად“ იწოდა. უფრო ადრე იქაური ქართული ტომები ასევე კოლხებადაც იწოდებოდნენ, ქრისტეშობამდე VI ს-შიც „მესხები – კოლხურ ტომად“ იწოდებოდა ჰეკატოს მილეტელის მიერ.

მეშხები წარმოადგენდნენ „გაბატონებულ ხალხს“ ჩრდილო სირიაში, ტავრსა და კაპადოკიაში – ხახანოვის აზრით (А. Хаханов, Древнейшие пределы расселения грузин по малой Азии, 1903, Тифлис, с. 2). ელ. მაიერის აზრით „ბერძნული წყაროებით ტიბარენებს შემდგომში ეწოდათ კაპადოკიელები და კატაონები“ (გ. გოზალიშვილი, გვ. 93).

მისივე აზრით, მესხები და ტიბარენები ამ რაიონის ძირითადი მოსახლეობა ყოფილა, ხოლო რავლინსონის აზრით „**მოსხები წარმოადგენდნენ (კაპადოკიის) მოსახლეობის სუბსტრატს კლასიკურ ეპოქაში**“ (იქვე, გვ. 93). „მდ. ჰალისისპირა მოსახლეობას ჰალიძონებად – ჰალისის ჭანებად იცნობდნენ“ – წერს გ. გოზალიშვილი (იქვე, გვ. 94).

მცირე აზიის ტერიტორიაზე დღემდე შემონახული ტოპონომიკური მასალა მხოლოდ ქართულის საშუალებით იხსენება (იქვე, გვ. 98).

„ტრაპზონის რეგიონი ლაზების უძველესი სამშობლო იყო. ამ ქალაქს ლაზები ტრამტრას (ტამტრას) უწოდებდნენ“ (გ. გოზალიშვილი, მითრიდატე პონტოელი, 1965, გვ. 99).

აღ. სვანიძის აზრითაც ჰალიძონები და ზანები ერთი ხალხი იყო, რომლებიც მდ. გალისთან (ჰალისტან) ცხოვრობდნენ (იქვე, გვ. 101).

სპარსეთის XIX ოლქში მცხოვრები მოსხები, ტიბარენები, მაკრონები, მოსინიკები და მარები ერთნაირად იყვნენ შეიარაღებული – ერთობას ქმნიდნენ (იქვე, გვ. 115).

ალაზონების სახელს სტრაბონი ამაზონებს უკავშირებდა. შესაძლოა ეს მეომარი ქალების ტომი – ხალიბური წარმოშობისა იყო, ჩანს ამ ტომის სახელი „ქალდ“ ეტიმოლოგიურად სიტყვა „ქალს“ დაუკავშირეს უცხოელებმა – „ქალდ-ქალ“, „ქალ“ კი ქართულად დედაკაცს აღნიშნავს. ამაზონები მოსინიკებისა და ხალიბების გვერდით ცხოვრობდნენ (იქვე, გვ. 119).

ამაზონები მდ. თერმოდონტთან ცხოვრობდნენ, თემისკირა – ამისოსის რაიონში (იქვე, გვ. 127).

სიცილისა და გართობის მოყვარული ტიბარანებიც ხალიბების მეზობლები იყვნენ (გ. გოზალიშვილი, მითრიდატე პონტოელი, 1965, გვ. 119).

გ. გოზალიშვილს მოჰყავს იოანე ცეცეს (XII ს.) ცნობა, რომ ამ მხარეებში მცხოვრები „კოლხები – ლაზებად იწოდებიან“ (იქვე, გვ. 120). მაშასადამე, კოლხებიც ხალიბური-ქალდური ტომი იყო. მესხები, როგორც ითქვა, თავის მხრივ „კოლხური ტომი“ იყო მეგასთენეს ცნობით. იქ მცხოვრები ტომები ერთი ეთნოწარმოშობისა იყო, მაგრამ მათ ტრაპეზუნტის რეგიონში ვერ შექმლეს ეროვნულ-სახელმწიფოებრივი კონსოლიდაცია.

გ. გოზალიშვილი დასკვნით – „ერთ ენაზე მეტყველი ეს მასა (ე.ი. ქართული ტომები) რომელთა სამხრეთი ფრთა ეჭირათ მოსხებს, დიდ სივრცეს მოიცავდა, „პარიადრეს ფრთა ეჭირათ მათ მოძმეებს – ხალიბებს, რომელნიც შემდგომში ჭანებისა და ლაზების სახელით იყო ცნობილი“ (იქვე, გვ. 3).

გ. გოზალიშვილი კიდევ ერთხელ იმეორებს, რომ ლაზები თავდაპირველადვე სინოპ-ტრაპზონის რეგიონში ცხოვრობდნენ და ისინი ხალიბები იყვნენ და ისინი ჰეროდოტეს დროს სასპირებად და კოლხებად იყოფოდნენ.

სასპირების სახელს „სპერ“-თან აკავშირებენ.

სპერიდან – კაპადოკიის ჩათვლით ქართული ტომების უძველესი საცხოვრისი ყოფილა.

ანტიოქიის არქიეპისკოპოსი ევსტრატე, რომელიც 390 წელს გარდაიცვალა წერს – დაასახლეს „ობელმა – თობელები, ახლანდელი იბერები. ოსოხმა – მესხენები, ახლანდელი კაპადოკიელები“ (იქვე, გვ. 161).

წმ. ექვთიმე მთაწმიდელი (963-1028), წმ. მაქსიმე აღმსარებლის (VII ს.) ნაშრომზე დაყრდნობით ასხენებს ქართულ ტომებს – „ჰერნი, მეგრელნი (ლაზოი), ტიბარელნი, კოლხელნი“ (იქვე, გვ. 164).

კონსტანტინე პორფიროგენეტის ცნობით კაპადოკიელთა პირველი წინაპარი „მოსხი“ (მესხი) ყოფილა (იქვე, გვ. 165).

მდ. გალისი (ჰალისი) მუშკების საცხოვრისი იყო უძველეს დროს, ამავე მდინარეზე, როგორც ითქვა შემდეგ ხალიბები ცხოვრობდნენ.

გ. გოზალიშვილი წერს – „ფ. ბილაბელის გამოკვლევით, ხეთების სახელმწიფოს დაღუპვის შემდეგ, მის აღმოსავლეთ ნაწილში – შემდგომში რომ კაპადოკია ეწოდა – შეიქმნა მუშკების სახელმწიფო ჰალისისა და ზემო ტიგრას შორის. კ. ბეტცი ამბობს, რომ „ძველი ალექსის მეშეხი და თუბალი მუშკები (მოსხები) და ტაბალები არიან, რომლებიც კიმერიელთა შემოსევამ შავი ზღვის სამხრეთ სანაპიროსაკენ განდევნაო“ (იქვე, გვ. 166).

რ. რეონჰარდის ვარაუდით „დღევანდელი ქართველების წინაპრები ძველი მოსხები და ასურულ წყაროებში ცნობილი მუსკები ერთი და იგივენი არიან“ (იქვე, გვ. 166).

გ. ლაფანციანის აზრით ძვ. წ. XII საუკუნის შემდეგ მცირე აზიაში ბალკანეთიდან შეიჭრნენ ფრიგიელები, ლიდელები, ლიკიელები და სხვა ტომები, მათ მიათვლიან ასევე მუშკებსაც (იქვე, გვ. 166).

მუშკები – ინდოევროპელი ტომი ყოფილა, ხოლო ქართული მესხები – კავკასიური. თუ მუშკები და მესხები ერთიდაიგივე იყო, მაშინ ქართველები (მესხები) ინდოევროპელები ყოფილან.

გრ. ლაფანციანის აზრით, ეზეკიელის (592-570) ნახსენები მოსოხები და ტაბალები ქართული წარმოშობისანი იყვნენ (გ. გოზალიშვილი, მითრიდატე პონტოელი, 1965, გვ. 166).

მუშკებისა და მესხების იგივეობის აზრს ეთანხმება ი. დიაკონოვი (იქვე, გვ. 167). თუმცა არც ამჟამადაა დამტკიცებული ეს აზრი. მხოლოდ ზოგიერთები მიიხნევენ, რომ მუშკები არა ფრიგიელები, არამედ მცირე აზიური ტომი იყო (იქვე, გვ. 168).

მუშკები ი. დიაკონოვის აზრით ასირელებისა და ურარტუელების მეზობლები იყვნენ, ბერძნები მათ ფრიგიელებს უწოდებდნენ (იქვე, გვ. 169).

მოსხების ქართველობას კარგად ადასტურებს **ქრისტეშობამდე VI ს. ავტორის ჰეკატოს მილეტელის ცნობა (ფრ. 188) – „მესხები – კოლხური ტომია, მატეენების მეზობლად ცხოვრობენ“** (იქვე, გვ. 169), თვით მატეენები ქ. გორდიის მეზობლად ცხოვრობდნენ. „როგორც ცნობილია ქ. გორდი

ფრიგიის დედაქალაქი იყო“ (იქვე, გვ. 169) მესხების ტომი კაპადოკიის უძველესი მოსახლეობა ყოფილა, და იქ ძველად ფრიგიის სამეფო მდებარეობდა.

მუშკებისა და მესხების იგივეობას არ ეთანხმება ს. კაკაბაძე – „ასურელი მუშკაიები – განვაშორეთ ქართველ მესხებს“ („მნათობი“, 1963, №1, გვ. 187). ქართული მესხები კი კოლხური ტომი ყოფილა, როგორც ითქვა, ჰეკატოს მილეტელის ცნობით.

მდ. ჰალისზე – მუშკების ძველ საცხოვრისში, შემდგომ ჭანები (ხალიბები) ცხოვრობდნენ, ამიტომაც გ. გოზალიშვილი მათ აიგივებს. ხოლო მოვსეს ხორენაცი, კაპადოკიასა და მის დედაქალაქს – მაზაკას უკავშირებდა იბერებსა და მის მმართველ მიჰრდატს.

სტრაბონი კაპადოკიის ნაწილს – მოსხიკეს უწოდებს. ასევე იოსებ ფლავიუსი, რომელიც წერს – „მესხები ახლა კაპადოკიელებად იწოდებიან“ (იქვე, გვ. 175). კაპადოკიაში ხეთების შემდეგ ხედავენ ტიბარენებს და მოსხებს, აქვე იყვნენ ეს ტომები IX-VII სს-ში. მუშკები მელეტინამდე და ტიგროსამდე ცხოვრობდნენ. ასევე მდ. ეფრატის სათავეებამდე ტაბალების მეზობლად. ტიბარენები სტრაბონის დროს მდ. ჰალისამდე ცხოვრობდნენ. კაპადოკიელი იყო წმ. ნინო და ასევე წმ. გიორგი.

მოსხების, ხალიბებისა და იბერების განსახლების არეალი ერთმანეთს ფარავდა. პონტოსპირეთისა ტრაბზონ-ვანისტბისპირეთის არეალი თუ ერთი ავტორის მიერ ხალიბებითაა დასახლებული, მეორე ავტორი აქ მოსხებს ხედავს, მესამე ავტორი – იბერებს.

მაგალითად, პლუტარქე თავის „პომპეუსის“ ბიოგრაფიაში წერდა – „კავკასიონის ქედის გარშემო მცხოვრებ ტომთა შორის ყველაზე უფრო უდიდესნი ალბანელები და იბერები არიან. იბერთა ტომი მოსხურ მთებამდე და პონტომდე აღწევს. ამ ტომების გავლით გაემართა პომპეუსი სომხეთიდან მითრიდატეს წინააღმდეგ“ (პლუტარქე, „პომპეუსი“, გვ. 34).

თუ იბერთა ტომი პონტომდე აღწევდა, მაშინ მოსხური მთებიც იბერებით ყოფილა დასახლებული, რადგანაც ჯერ მოსხური მთებია, შემდეგ კი პონტოსპირეთი.

გელასი კესარიელი მიუთითებს, რომ პონტოსპირეთი – იბერებით და და-ზებით იყო დასახლებული – ის წერს ტყვე ქალის (წმ. ნინოს) „იმავე ხანაში ღმერთის მცნება მიიღეს პონტოს გასწვრივ მდებარე მიწა-წყალზე მცხოვრებმა იბერებმა და ლაზებმა“ (ს. ყაუხჩიშვილი, „მიმომხილველი“, 1926, №1, გვ. 55).

რომაელი მწერალი რუფინუსი კიდევ უფრო აზუსტებს და იძლევა ცნობას, რომ იბერები პონტოს გასწვრივ მცხოვრები ტომი იყო, ის წერს –

„იბერთა ნათესავი, რომელიც პონტოს არეში ბინადრობს“ (ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. ერის ისტორია, I, 1951, გვ. 205).

გ. გოზალიშვილი მიიჩნევს, რომ რადგან იბერები იგივე ტაბალები არიან, მათი ცხოვრება და განვრცობა პონტოს ზღვამდე ბუნებრივი იყო. ამას მიუთითებდნენ კიდევ სხვადასხვა წყაროები – საეკლესიო მწერალი სოკრატეც იმავეს წერს – „ეს იბერნი პონტოს ზღვასთან ბინადრობენ“ (გ. გოზალიშვილი, მითრიდატე პონტოელი, 1965, გვ. 182).

გ. გოზალიშვილი წერს, რომ ბერძნულ-რომაულ მწერლობაში არსებობდა ტერმინი – „პონტოს იბერია“ (იქვე, გვ. 182, კ. გრიგოლია – იბერიის სამეფონი, „მოამბე“, 1961, №3, გვ. 330).

„პონტოს იბერიის“ ქვეშ უნდა იგულისხმებოდეს ქართული წყაროების „არიან-ქართლი“.

როგორც აღინიშნა, პლუტარქეს ცნობით იბერთა ტომი ზღვის სანაპირომდე ვრცელდებოდა, ხოლო გელასის ცნობით პონტოში იბერები და ლაზები ცხოვრობდნენ. ეს ბუნებრივია, რადგანაც მათ ერთი საერთო წინაპარი – ხალიბები (ქალები) ჰყავდათ, ხოლო მესხები, კოლხურ ტომად მიიჩნეოდა, ამიტომ ისიც იმავე წარმოშობისა იყო. ამიტომაც წერდა რუფინუსი რომ იბერები „პონტოს არეში“ ბინადრობენ, ხოლო სოკრატე – „იბერები პონტოს ზღვასთან ბინადრობენ“ (იქვე, გვ. 183). ამიტომ, თვით ბერძნული წყაროების ცნობით, ეთნიკურად იბერი იყო ევაგრე პონტოელიც (341-399).

ხალიბები და მუშკები (ლაზებისა და იბერების წინაპრები) ურარტული წყაროებითაც ერთად ცხოვრობდნენ. ძვ. წ. VII ს-ის ურარტუს მეფის რუსა II-ის წარწერაში ნათქვამია, რომ მუშკების ჩრდილოეთით ხალიტუს (ხალიბების) ქვეყანა მდებარეობდა (იქვე, გვ. 190), ხოლო მეშხი და თუბალი წმ. ბიბლიაშიც ერთად იხსენიებიან (თუბალები იგივე იბერები არიან იოსებ ფლავიუსის ცნობით).

ეს ტომები ყველა წყაროს ცნობით სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ მიიწევდნენ, ამიტომაც ერთმანეთს ფარავდნენ, საბოლოოდ კი „ქართლის სამეფო“ დააარსეს ფარნავაზის ეპოქაში.

წყაროთა მიხედვით ის ტომები, რომელნიც უწინდელ წყაროებში სამხრეთის რაიონების მოსახლეობად ითვლებოდნენ, ახლა ჩრდილოეთით მოჩანან.

ლაზების შესახებ ნ. მარი თურქეთში მოგზაურობის შემდეგ წერს – „ჭანები თავიანთ თავს უწოდებენ ლაზებს“ (გ. გოზალიშვილი, დასახ. ნაშრ. გვ. 194).

ლაზების საცხოვრისის შესახებ თვით საქმეში ჩახედული ლაზების სიტყვით ისინი ცხოვრობდნენ სინოპიდან და სამსუნიდან ტრაპეზუნტის

რეგიონის ჩათვლით. ნ. მარისათვის მის თანმხლებ ლაზს ფავზი-ბეის უთქვამს, რომ „კონსტანტინოპოლში ლაზებს უწოდებენ შავიზისპირეთის მცხოვრებთ, სამსუნელებსაც და სინოპელებსაც. სინოპელები ლაზებად მოიხსენიებენ სამსუნელებს, სამსუნელები კი ტრაპეზუნტელებს“ (იქვე, გვ. 194).

მაშასადამე, მდ. გალისის (ჰალისის) სანაპიროებიდან ტრაპეზუნტის რეგიონის ჩათვლით მოსახლეობა ლაზებად იწოდებოდა.

ეს ფაქტი კიდევ ერთხელ გვიჩვენებს, რომ ხალიბები შემდგომში მართლაც ლაზებად იწოდნენ, რადგანაც სწორედ მდ. გალისიდან იწყებოდა ხალიბების საცხოვრისი, ამასთანავე ხალიბების ანუ ქაღდების სახელი ეწოდა კიდევ ლაზებით დასახლებულ ოლქს ბიზანტიელთა მიერ, ეს იყო „ქაღდას თემა“, როგორც ცნობილია ამ მიწა-წყალზე ხალიბების გარდა ცხოვრობდნენ სანები და სხვა ქართული ტომები, ჩანს ერთ პერიოდში მოხდა კიდევ ხალიბებისა და სანების (ჭანების) კონსოლიდაცია (ანდა ისინი თავიდანვე ერთი ხალხი იყო) და ამის შედეგად ამ ხალხს დაერქვა ორი სახელი, ის ერთდროულად იყო ლაზიც და ჭანიც. სახელი ლაზი მიღებულია ხალიბების სახელისაგან „ალაზონი“ (ალიზონი), ხოლო ჭანი „სანების“ ტომის სახელისაგან.

ლაზების ანუ ჭანების საცხოვრისი მდ. გალისიდან (ჰალისიდან) ვრცელდებოდა ტრაპეზუნტისაკენ. ფიქრობენ, რომ ალაზონების (ალიზონების) სახელი მდ. გალისს უკავშირდება თუ ასეა თავდაპირველი სახელი იქნებოდა გალაზონები ან ჰალაზონები. ნ. მარი წერდა ამ ლაზების ანუ იგივე ჭანების საცხოვრისის შესახებ – „ადრე ჭანური ტომის მოსახლეობას უფრო ფართო ტერიტორია ეჭირა – მდ. ყიზილ ირმაკამდე. ამ მდინარის თავდაპირველი სახელი „ჰალისი“ იხსენება ჭანურიდან და ნიშნავს მდინარეს“ (იქვე, გვ. 194). მაშასადამე ნ. მარი ფიქრობდა რომ მდ. ჰალისი (გალისი) იყო ქართული სიტყვა „ღელესაგან“ მიღებული სახელი – „ღელისი“ – ღალისი (ღელე – პატარა მდინარე).

გ. გოზალიშვილი მართებულად შენიშნავს – „დასტურდება ჰომეროსისა და სტრაბონის ცნობები ჰალიზონებისა და ხალიბების შესახებ, რომ ჰალიზონები ზანები-ჭანები იყვნენ“ (იქვე, გვ. 194).

ამ დასკვნიდან შეიძლება ისიც ვიფიქროთ, რომ სიტყვა „ზანი“ ერთი ნაწილია ერთიანი სიტყვისა „ალიზონი“. და ის („ზანი“) მიღებულია სახელისაგან „ალიზონი“ (ალაზონი). ბიზანტიურ სამყაროში ტრაპეზუნტის რეგიონის ერთ ნაწილს – „ლაზონი“ ერქვა (აქედან – ლაზი).

სხვადასხვა წყაროში ლაზები და კოლხები სხვადასხვა ტომად მოიხსენიება, მაგრამ, ჩანს, ის ერთი ხალხი იყო. საერთოდ „კოლხი“ –

საზოგადო სახელი უნდა ყოფილიყო ზღვისპირეთის ქართული ტომებისა, მათ შორის მესხებისაც, რადაგანც ჰეკატოს მილეტელი, როგორც ითქვა, მესხებს – კოლხურ ტომად მიიჩნევდა – „ჭანების – ლაზების (კოლხების) მოსახლეობა იყო ტრაპეზუნტის ოლქის ძირითადი მოსახლეობა, რომელიც ტრაპეზუნტიდან დასავლეთით შორს ვრცელდებოდა“ (იქვე, გვ. 194).

თვით ბიზანტიის იმპერიის ძლიერების ხანაში – VI ს-ში ჭანები შეჭრილან კაპადოკიაში, კილიკიაში და სირიაში (იოანე გალალას (491-578) ცნობით).

ხალდეებისა და ჭანების იგივეობას მოსე ხორენელის ცნობაც ადასტურებს, სადაც ჭანების ქვეყანა მოხსენიებულია, როგორც ჭანიუკი, ხალტი (იქვე, გვ. 195).

ჭანებისა და ხალდეების იგივეობაზე წერს გ. მელიქიშვილიც – „სამხრეთის მიმართულებით ანტიკურ დროს ცხოვრობდა ქართული ტომი ხალდი-ხალიბები, როგორც ცნობილია სახელი „ხალდი“ (ქალდი) ორგანულადაა დაკავშირებული დასავლურ ქართულ, კერძოდ ჭანების მოსახლეობასთან. ძველსომხურ წყაროებში ვარიანტების სახით გამოიყენება სახელწოდებები „ხალდი“ და „ჭანი“ (იქვე, გვ. 196).

როგორც ითქვა ჭანები თავიანთ თავს ლაზებს უწოდებდნენ. მეომარი ჭანების ქვეყნის დამორჩილება მხოლოდ იუსტინიანეს დროს შეძლო ბიზანტიის იმპერიამ VI ს-ში. იქამდე ეს ტომი – სრულიად დამოუკიდებელი იყო. 535 წელს გამოცემულ თავის ნოველაში იუსტინიანე სიამაყით აცხადებდა, რომ ჭანების დამორჩილება ღმერთმა რომაელებს მხოლოდ მის მეფობაში მიანიჭა (იქვე, გვ. 195).

ჭანები, გ. გოზალიშვილის ცნობით, ცხოვრობდნენ ტრაპიზონის დასავლეთით და არა აღმოსავლეთით, ის წერს – „ჭანური მოსახლეობა ტრაპიზონის დასავლეთით შორს იყო მოფენილი“ (იქვე, გვ. 195), თუმცა ივ. ჯავახიშვილის სიტყვით ტრაპიზონი თავისი ოლქით „ლაზების ანუ ჭანების“ მოსახლეობით იყო დასახლებული (გ. გოზალიშვილი, მითრიდატე პონტოელი, 1965, გვ. 125).

გ. მელიქიშვილის მტკიცებით ხალდეების სახელი ჭანურ მოსახლეობასთანაა დაკავშირებული, ძველსომხურ წყაროებში ვარიანტების სახით გამოიყენება დასახელებები – „ხალდი“ და „ჭანი“.

ჭანები, იგივე ლაზები, იგივე ხალდეები ანუ ხალიბები ყოფილან თავიანთი წარმომავლობით, ცნობილია, რომ წყაროთა მითითებებით ხალიბების ძირითადი განსახლების არეალი სამხრეთით – ტრაპიზონის რეგიონში მდებარეობდა, ამიტომაც, აქედან გამომდინარე, როგორც ითქვა, უმართებულოდ ჩანს საბჭოურ ისტორიოგრაფიაში მიღებული დასკვნა, რომ ლაზების თავდაპირველი საცხოვრისი იყო დასავლეთ საქართველო,

საიდანაც ისინი ტრაპიზონისაკენ გადასახლდნენ არაბობის ეპოქაში VII-VIII სს-ში.

ბიზანტიური „თემა ქალდეა“ შექმნეს არა დასავლეთ საქართველოდან არაბთა ეპოქაში გადმოსახლებულმა ლაზებმა, არამედ, იქ ისტორიულად მკვიდრი ხალიბების (ქალდეების) შთამომავლებმა, რომელნიც ლაზებად ანდა ჭანებად იწოდებოდნენ.

VIII ს-ში შექმნილი „თემა ხალდიას (ქალდეას)“ ქალაქები ყოფილა ტრაპიზონი, ხერიანი, ერზინჯანი, ბაიბურთი, არგიოკასტრონი (თურქებმა გიუმიშხანე უწოდეს) („ვერცხლის ქალაქი“, აქ იყო ვერცხლის მადარობი), ქალდიის ქალაქს ბაიბურთს ნუსხეში პაიპერი ეწოდება (იქვე, გვ. 197). ქართულად ამ თემას ერქვა „ქვეყანა ხალდიისა“ (ქალდიისა).

ნ. აღონცი მტკიცედ დგას იმ პოზიციაზე, რომ ჭანები ძველ დროს იწოდებოდნენ ხალდეების (ქალდეების) სახელით, ის წერს – „ჭანები ძველ დროს ხალდებად იწოდებოდნენ. მათ გარდა იქ მრავალი ტომი ცხოვრობდა. ჭანების VI ს-ში გაძლიერების გამო ამ ქვეყანას ჭანიკა უწოდეს“ (იქვე, გვ. 198).

ივ. ჯავახიშვილის თქმით „ყველა ქართველი ტომების სამშობლო... ქალდია იყო“ (ქართ. ერის ისტ. 1951, ტ. I, გვ. 424).

ივ. ჯავახიშვილის ეს თვალსაზრისი ძალზე მნიშვნელოვანია. თუ ქალდეა ანუ ხალიბების ქვეყანა იყო ყველა ქართული ტომის სამშობლო (ე. ი. სვანების, მეგრულ-ჭანების, ქართლ-კახელ-იმერელ-მესხებისა და სხვა), მაშინ ყველა ქართული ტომი ხალიბური წარმოშობისა ყოფილა. ანუ ხალიბები დგრიტა და საფუძველია საიდანაც ყველა ქართული ტომი წარმოშობილა.

გ. გოზალიშვილი ეხება ქალდეას თემში მცხოვრებ ადგილობრივი წარმოშობის დიდებულებს, რომელნიც აქ საუკუნეთა მანძილზე ლიდერობდნენ და უმაღლეს სამოხელეო თანამდებობებს ფლობდნენ, სამწუხაროდ, მათ შორის დაუნდობელი ბრძოლა იყო გაჩაღებული და ერთმანეთს ანადგურებდნენ.

ესენი ყოფილან შემდეგი საგვარეულოები – სქოლარია, მიზიმატი, კავასიტი, ჭანიხიტი, კომახიტი (გ. გოზალიშვილის აზრით ამ გვარებში შეიძლება ამოვიცნოთ ჭანიშვილი (ჭანიხიტი), კომახიძე (კომახიტი) და სხვ.

„თვითეულ ამ საგვარეულოს ძველ ხალდიაში თვალსაჩინო ადგილი და როლი განეკუთვნებოდა – მაგალითად, კავასიტების საგვარეულოს ეკუთვნოდა შემდგომი გიუმიშხანე და ხალდიის სხვა მნიშვნელოვანი პუნქტები, კავასიტების ხელში ყოფილა ტრაპიზონიდან არზრუმის მიმართულებით მდებარე მიწა-წყლის ოლქი, რომელზეც საერთაშორისო გზა გადიოდა. ამიტომაც კავსას ნახევრად დამოუკიდებელი საგვარეულო

ხალდიის ისტორიაში თვალსაჩინო როლს თამაშობდა. მისი წარმომადგენლები ყოფილან ხალდიის დუკად, ჰქონიათ დიდი დომესტიკისა და დიდი ლოგოთეტიის წოდებები, საერთოდ, უსპენსკის სიტყვით, ხალდიის დიდი დუკა წარმომადგენდა სამხედრო და სამოქალაქო გუბერნატორს, მაგრამ რეალურად ქალდიის პირობებიდან გამომდინარე (გეოგრაფიული გარემო, მუდმივი ომიანობა) მას გაცილებით მეტი გავლენა ჰქონდა საიმპერატორო კარზე (იქვე, გვ. 200).

ასევე დიდი გავლენა ჰქონდა ჭანიხიტების საგვარეულოს, მათ ეკუთვნოდათ ქალდიის ციხე-სიმაგრე ჭანიხი (ჭანკა) და მაცუკა (მაჭუკა). ჰქონდათ იმპერიის დიდი მეფინიბეთუხუცესის წოდება.

ასეთივე მნიშვნელობის იყო გაბრათა (გაბარაშვილთა) საგვარეულო.

ხალდიის ცნობილი ციხე-სიმაგრე კამახა (კომახა) იყო კომახიტების საგვარეულოს ხელში. კომახას ციხეს ზოგჯერ კემახასაც უწოდებდნენ. გამაჰმადიანების შემდეგაც ქალდიაში ჭანურ საგვარეულოებს დიდი ძალაუფლება დარჩათ (გ. გოზალიშვილი, მითრიდატე პონტოელი, 1965, გვ. 200).

გ. გოზალიშვილი მიიჩნევს, რომ ქალდიის თემში შედიოდნენ პაიპერტი (ბაიბერთი), გაძიურა, კოლონია, აზრუმი და მოსახლეობის ორ მესამედზე მეტი ლაზები ანუ ჭანები იყვნენ (იქვე, გვ. 201). რომლებიც მუდამ იბრძოდნენ თავისუფლებისათვის.

გ. გოზალიშვილი, როგორც ითქვა, არ ეთანხმება თეორიას ლაზების რიონის ხეობიდან ქალდეაში გადასახლების შესახებ, ამიტომაც წერს – „ლაზურ-ჭანური აქ იმთავითვე სუფევდა, რომ ხალიბები, ტიბარენნი, მოსვინიკები, დრილები და სვანები სწორედ ლაზურ-ჭანურს ლაპარაკობდნენ, რომ ყველანი ისინი ქართულ ეროვნებას ეკუთვნოდნენ“ (იქვე, გვ. 203).

ამ კუთხით ძალზე მნიშვნელოვანია გ. გოზალიშვილის დასკვნა (რითაც კიდევ ერთხელ მიუთითებს, რომ ლაზები ქალდეაში არ გადმოსახლებულან რიონის ხეობიდან VIII-IX სს-ში, ის წერს – „VIII-XI საუკუნეებში არა ჩანს, რომ ამ მხრივ რაიმე მნიშვნელოვანი ცვლილება მომხდარიყოს, პირიქით, ამ ქვეყნის მიერ სახელწოდება ხალდიის შენარჩუნება მიუთითებს იქაური ეთნიკური ელემენტის სტატიკურობაზე“ (იქვე, გვ. 203).

ამ მოსაზრებას კიდევ უფრო ამტკიცებს შემდეგი ფრაზა – „იმ ტერიტორიაზე, სადაც პონტოს სამეფო ივარაუდება, ჭანურ-ლაზური მოსახლეობა უწყვეტად არსებობს“ (იქვე, გვ. 203).

გ. გოზალიშვილი თავისი ვრცელი კვლევის შედეგად საბოლოოდ ასკვნის – „პონტოს სამეფოს მოსახლეობის ძირითად ელემენტს მესხურ-ჭანურ-ლაზური და სხვა ქართველი ტომები შეადგენდნენ, რომ პონტოს

სამეფო იყო ქართველ ტომთა სახელმწიფოებრივი გაერთიანება“ (იქვე, გვ. 203).

მაშასადამე, მისი მტკიცე თვალსაზრისით ლაზები ტრაპეზუნტის ოლქში გადმოსახლდნენ არა რიონის ხეობიდან VIII-IX საუკუნეებში, როგორც მიიჩნევეს საბჭოთა ეპოქის ისტორიოგრაფია, არამედ მკვიდრნი იყვნენ უხსოვარი დროიდანვე – ისინი ლაზებად იწოდებოდნენ და ძირითადად გამაჰმადიანდნენ, ხოლო ლაზი ქრისტიანები ბერძნულ თემს შეეკედლნენ – ბერძნებად იქცნენ.

ეს ლაზები იგივე ხალდები იყვნენ. ამიტომაც, გოზალიშვილის აზრით, მაგალითად 1370-90 წლებში დაწერილ წმ. ევგენიოსის ცხოვრებაში, რომელიც 1200 წლის ამბებს ეხება ტრაპიზონის დუკას „იონე ხალდი“ ეწოდება (იქვე, გვ. 206) იმ ხალხის სახლის მიხედვით, რომელიც იქ ცხოვრობდა, რადგანაც ტრაპიზონის სახელმწიფოს ძირითადი მოსახლეობა ლაზები იყვნენ მის იმპერატორებს „კოლხთა მეფეებს“ უწოდებდნენ (იქვე, გვ. 207).

აღსანიშნავია, რომ „ადგილობრივი მოსახლეობა „საქართველოს“ უწოდებდა მდ. ხარტუმის სანაპიროს ტერიტორიას“, ხოლო ერცოვის ცნობით – „მდ. კისგიმის მარცხენა სანაპირო ცნობილია გიურჯისტანის სახელით, აქაა ხამშინი“ (იქვე, გვ. 208). აღონცის თქმით – „ჭანები ცხოვრობდნენ მდ. ხარტუმის აღმოსავლეთით – არდასისა და გიუმიშხანეს საზღვრებიდან დაწყებული თვით ხემშინამდე, ეკავათ რა ამგვარად მთელი პარხარის ზეგანი“ (გ. გოზალიშვილი, „მითრიდატე პონტოელი“, 1965 გვ. 208).

საერთოდ კი, ჭანურ-ლაზური მოსახლეობა „ტრაპიზონისა და მისი ოლქის ძირითად მასას შეადგენდა იმთავითვე და თვით XX ს-მდე“ (იქვე, გვ. 202).

ისინი ძირითადად ასიმილირდნენ ბერძნებსა და თურქებში (გვ. 202).

ივ. ჯავახიშვილიც არ ეთანხმებოდა რიონის ხეობიდან ლაზების ტრაპიზონისაკენ გადასახლების თეორიას, ის ამასთან დაკავშირებით წერს – „ქართველებს არ შეეძლოთ ტრაპიზონ-სამსუნის მხარეებში „თავიანთი ენა-კავები რაიმე გზით გაეგრცვლებინათ“, რადგანაც ქართველებს (ქართულ სახელმწიფოს) „აქ არასოდეს უბატონია, თამარ მეფის ლაშქრობის გარდა“, ის დაასკვნის – „აქ ლაზურ-ჭანური ლაპარაკი ეხლაც ისმის, ეს მხოლოდ იმის დამამტკიცებელი და მომასწავებელი საბუთია, რომ ლაზურ-ჭანური იქ იმთავითვე სუფევდა, რომ ხალიბები, ტიბარენები, მოსვინიკები, დრილები და სვანები სწორედ ლაზურ-ჭანურს ლაპარაკობდნენ, რომ ყველანი ისინი ქართულ ეროვნებას ეკუთვნოდნენ“

(ივ. ჯავახიშვილი, „ქართული ერის ისტორია“, I, გვ. 415, 1951, იქვე, გვ. 203).

ძალზე მნიშვნელოვანია ივ. ჯავახიშვილის დასკვნა, რომლიდანაც ჩანს, რომ ლაზები არაბობის შემდეგ არ გადასახლებულა ტრაპიზონის რეგიონებისაკენ. საქმე ისაა, რომ, როგორც ითქვა, უცხოურ გამოცემებშიც გამოჩნდა თვალსაზრისი, თითქოსდა ლაზები ტრაპიზონისკენ გადასახლდნენ არაბობის ეპოქაში, ხოლო იქამდე რიონის ხეობაში იყო მათი საცხოვრისი.

გ. გოზალიშვილი წერს – „**უძველესი დროიდან მოკიდებული პირველწყაროები ერთხმად ადასტურებენ პონტოს სამეფოს არეალში ჭანურ-ლაზური და საერთოდ, ქართულ ტომთა უწყვეტ არსებობას**“ (იქვე, გვ. 203).

თურქეთში ინგლისის კონსული პალჰერი თავის მთავრობას ატყობინებდა, რომ ტრაპიზონის ვილაიეთში ყიზილ-ირმაკიდან (ძველი მდ. ჰალისიდან) პუნქტ „შეკვეთილამდე“ ორ მილიონამდე ადამიანი ცხოვრობდა. თვითონ ტრაპიზონის ვილაიეთი იყოფოდა ოთხ სანჯაყად (ოლქად) – **1. ლაზისტანი; 2. ტრაპიზონის ოლქი; 3. ჭანიკი; 4. გიუმიშხანე** (იქვე, გვ. 204). აღსანიშნავია, რომ VII საუკუნის „სომხური გეოგრაფია“ სამხრეთ ეგრისს (ეგრს), ასევე ოთხ ოლქად ყოფდა, თითქმის იმავე სახელწოდებით (**ლაზივი, ჭანიკა, ეგერი, მანრალი**). სამხრეთ ეგრისის საზღვრები თითქმის ეთანადებოდა XIX ს-ის ტრაპიზონის ვილაიეთის საზღვრებს.

ეს ვრცელი ქვეყანა ძირითადად ლაზებით (ჭანებით) იყო დასახლებული, მაგრამ მათ არ გააჩნდათ თავიანთი ნაციონალური იდენტიფიცირების უნარი, არ ჰქონდათ ეროვნული თვითშემეცნება (თუმცა ტომობრივ დონეზე ნაწილობრივ გააჩნდათ), ამიტომაც ისინი რელიგიური ნიშნის მიხედვით აკუთვნებდნენ თავიანთ თავს სხვადასხვა ეროვნებას, კერძოდ მაჰმადიანი ლაზები – თურქებად იწოდებოდნენ, ქრისტიანი ლაზები – ბერძნებად. იყვნენ ასევე არმენიზირებული ლაზებიც (გიუმიშხანელები), ისინი თავდაპირველად სომხური ეკლესიის მრევლად გადაიქცნენ, შემდეგ კი გამაჰმადიანდნენ (ხემშინები).

უცხოელი მეცნიერის ე. მაიერის დასკვნით ლაზები იყვნენ შთამომავალნი ხალიბებისა – „**ხალიბების შთამომავალნი რომაულ ხანაში ჭანებად და ლაზებად იწოდებიან**“ (დ. ეყერ, ესცჰ. დ. ლტერტუმს. ძწეიტერ ანდ. შტუტგარტ. 1893, გვ. 293, ის. იქვე, გვ. 226).

იმავე თვალსაზრისს, როგორც ითქვა, იზიარებდა ი. დიაკონოვი (იქვე, გვ. 226). ის ემხრობოდა თვალსაზრისს, რომ ხალიბები ლაზების წინაპრები იყვნენ და ასევე ავითარებდა აზრს, რომ ამიერკავკასიის ხალხებს ახლო აღმოსავლეთის ხალხებთან გენეტიკური კავშირი გააჩნიათ (იქვე, გვ. 226).

მაშასადამე, გამოჩენილი უცხოელი მეცნიერები ე. მაიერი, ი. დიაკონოვი და პიოტროვსკი მიიჩნევენ, რომ ლაზები ხალიბების პირდაპირი მემკვიდრეები იყვნენ. ივ. ჯაგახიშვილი, გ. გოხალიშვილი და სხვანი არ მიიჩნევენ, რომ ლაზები ტრაპეზუნტ-პონტოს რეგიონში გადმოსახლდნენ რიონის ხეობიდან (დასავლეთ საქართველოდან) არაბთა შემოსევების შემდეგ – VII-VIII საუკუნეებში.

ადელლე ბილლისა და ო. ლორთქიფანიძის განსხვავებული მოსაზრებანი კოლხეთის შესახებ

ჩვენს ერამდე VI-IV სს-ში „კოლხური ეროვნების“ არსებობას იმით ამტკიცებს ჩვენი ზოგიერთი მეცნიერი, რომ თითქოსდა „ძვ.წ. VII-VII სს-ში ჩამოყალიბდა ახალი ძლიერი დამოუკიდებელი სახელმწიფოებრივი ერთეული, მთელ ანტიკურ სამყაროში ფართოდ ცნობილი კოლხეთის სამეფო, რომელსაც ჰეროდოტე ახლო აღმოსავლეთის დიდი მონარქების – მიდიისა და აქემენიდების ირანის გვერდით იხსენიებს“ (ქსე, ტ. 5, გვ. 596).

სინამდვილეში, მსგავსი ისტორიული ფაქტის შემცველი ცნობები ჰეროდოტესთან არ გვხვდება.

ჰეროდოტე თავის თხრობას იწყებს თქმულებებითა და მითებით, მეფის ასულ ვეროპეს მოტაცების ეპოსის (მითის) გადმოცემის შემდეგ მოგვითხრობს, როგორ მოიტაცეს არგონავტებმა მედეა „კოლხიდაში“. ამის სანაცვლოდ „კოლხთა მეფემ გაგზავნა ელადაში მოციქული“ (ჰეროდოტე, I, 2). ასე, რომ „კოლხთა მეფე“ ჰეროდოტესთან და საერთოდ ბერძნულ წყაროებში მხოლოდ მითებთანაა დაკავშირებული, „კოლხთა მეფე“ ან „კოლხეთის მეფე“ სხვაგან არსად აღარ გვხვდება ჰეროდოტეს ვრცელ თხზულებაში, თუმცა კი კოლხეთს საკმაოდ ხშირად იხსენიებს.

ამასთან დაკავშირებით ვეროპელი მეცნიერი ადელლე ბილლი წერს – „ცდებიან ქართველი მეცნიერები, როცა კოლხეთის სამეფოს არსებობას ფაქტად მიიჩნევენ! კოლხეთი სამეფოდ მოიხსენიება მხოლოდ არგონავტების ეპოსში, სტრაბონი სამეფო დინასტიის არსებობას მხოლოდ იბერიის აღწერისას მოიხსენებს და არა კოლხეთის აღწერილობისას“ (ადელლე ბილლი, საქართველოში აღმოჩენილ სამარხთა კვლევა, ბონი, 2003 წ. კრებულში „ამირანი“, IX2, მონრეალი-თბილისი, 2003, გვ. 55-62).

უცხოური ისტორიოგრაფია მიიხნევს, რომ კოლხეთი არ იყო ერთი ეთნოსი, ამასთან დაკავშირებით ევროპელი მეცნიერი წერს – „ქართველი მეცნიერები ცდებიან, როცა სიტყვა „კოლხეთით“ ეთნოსს აღნიშნავენ, „კოლხეთი გეოგრაფიული მნიშვნელობით იხმარებოდა ბერძნულ წყაროებში!“ (ადელლე ბილლი, საქართველოში აღმოჩენილ სამარხთა კვლევა, ბონი, 2003 წ. კრებულში „ამირანი“, IX2, 2003, გვ. 55-60). როგორც ჩანს, ეს ცნობილი ფაქტია დასავლეთ ევროპული სამეცნიერო წრეებისათვის, ამ საკითხის შესახებ წერს ევროპელი მეცნიერი, რომელმაც პირადად შეისწავლა ქართველ მეცნიერთა მოსაზრებანი აღნიშნულ საკითხზე.

ის უფრო ადრეულ ხანასაც ეხება და წერს – „კულხა არ იყო თანამედროვე საქართველოს ტერიტორიაზე, რომ კოლხეთიც მხოლოდ ნაწილობრივ შეიძლება დაუკავშიროთ დასავლეთ საქართველოს. ძველი ბერძნული კოლხეთის პირვანდელი მნიშვნელობა მოიცავს არა მხოლოდ ურარტულ კულხას, არამედ ზოგადად შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპირო ტერიტორიას, კერძოდ, კი დღევანდელი თურქეთის სინოპსა და ტრაპიზონს შორის. ბერძნული კოლონიზაციის განვითარებასთან ერთად იცვლება აგრეთვე კოლხეთის ცნების გაგებაც – ჰეროდოტე აღნიშნავს, რომ მდინარე ფაზისი (რიონი) წარმოადგენს კოლხეთის ჩრდილოეთ საზღვარს. კოლხეთი დასახლებულია სხვადასხვა ტომებით, მათ შორის მოსხებით, მაკრონებით, მოსინიკებით, თვით კოლხებით, მარებით, ტიბარანებით და სხვა ტომებით, კოლხეთი არაა ერთი ეთნოსი“ (ადელლე ბილლი, საქართველოში აღმოჩენილ სამარხთა კვლევა, ბონი, 2003 წ. კრებულში „ამირანი“, IX 2, 2003, გვ. 55-60).

ჰეროდოტეს ეპოქაში სემიტური ტომები ჩრდილოეთით უფრო ვრცლად იყვნენ განსახლებულნი, ვიდრე შემდგომ. მაგალითად, ჰეროდოტესთან სირიელებსა და პაფლაგონიელებს შორის საზღვრად მდ. ჰალისი ითვლება, რომელიც ისტორიულ კოლხეთთან ახლოს მიედინებოდა.

ევროპელი მკვლევარი ეხება თეორიას ეგვიპტელებისა და დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის ე.წ. „ერთი წარმოშობის“ შესახებ და მსჯელობს – ჰეროდოტეს კოლხები კანის ფერის, თმის სახეობისა და ენის მიხედვით სემიტური ან ქამიტური ტომია და არა ინდოევროპელები. ის ჩამოთვლილ ტომებს სემიტებს უკავშირებს და ამასთანავე თავდაპირველ კოლხებს აკავშირებს არა ევროპულ, არამედ მუქკანიან რასასთან. ის წერს – „ცხადია, რომ კოლხები ეგვიპტელები არიან... რადგან კოლხები შავგერემანები არიან ხუჭუჭთმიანები... ეგვიპტელებსა და კოლხებს ენა მსგავსი აქვთ ერთმანეთის“ (ჰეროდოტე, VII, 72).

მეცნიერებისათვის კარგადაა ცნობილი, ეგვიპტელები ევროპელებისაგან განსხვავდებოდნენ რასობრივად კანის მუქი ფერითა და თმის საფარით.

ასევე კარგადაა ცნობილი ისიც, რომ ამჟამინდელი „კავკასიური რასა“ (შესაბამისად დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობა) განეკუთვნება სამხრეთ-ევროპულ რასას და არავითარ შემთხვევაში მუქკანიან სემიტურ ან ქამიტურ რასას. ამიტომაც ჰეროდოტეს „კოლხები“ რასობრივადაც კი განსხვავდება თანამედროვე დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობისაგან.

მეორე ბერძენი ავტორი სტრაბონი ასევე საგანგებოდ აღწერს კოლხეთს. სტრაბონის მიხედვით ქრისტეშობამდე I საუკუნეში კოლხეთი წარმოადგენდა კრებით სახელს მთელი სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავი ზღვისპირეთისა – ტრაპიზონიდან – პიტიუნტამდე. ამ ეპოქის ბერძნული წყაროებით კოლხეთი არ აღნიშნავდა ეთნოსს, არამედ ბერძნულ წყაროებში სიტყვა „კოლხეთი“ გეოგრაფიული მნიშვნელობით იხმარება.

როგორც ჩანს, ეს ცნობილი ფაქტია დასავლეთ ევროპული სამეცნიერო წრეებისათვის, ამ საკითხის შესახებ წერს ევროპელი მეცნიერი, რომელმაც პირადად შეისწავლა ქართველ მეცნიერთა მოსაზრებანი აღნიშნულ საკითხზე და როგორც აღინიშნა, ის წერს – „ქართველი მეცნიერები ცდებიან, როცა სიტყვა „კოლხეთით“ ეთნოსს აღნიშნავენ, „კოლხეთი გეოგრაფიული მნიშვნელობით იხმარებოდა ბერძნულ წყაროებში!“ (აღელლე ბილლი, საქართველოში აღმოჩენილ სამარხთა კვლევა, ბონი, 2003 წ. კრებულში „ამირანი“, IX2, 2003, გვ. 55-60).

ევროპელ მეცნიერთა ეს თვალსაზრისი მთლიანად ეთანადება ძველ ქართულს (ქართული წყაროები დასავლეთ საქართველოში არ იცნობს კოლხეთს), ქართულ საისტორიო წყაროებში მუდამ ხაზგასმით მითითებულს, რომ დასავლეთ საქართველოში არ ცხოვრობდა ადგილობრივ-კოლხური ეთნოსი, რომ აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველო ისტორიულად მუდამ ერთი ეთნოსით, ერთი ხალხით, ერთი ეროვნებით იყო დასახლებული და ეს იყო ქართველი ხალხი, რომ დასავლეთ საქართველოს საერისთავოებში მცხოვრები მოსახლეობა იმთავითვე ქართველი ხალხის განუყოფელი ნაწილი იყო – იგულისხმება – გურულები, ეგრისელები, მარგველები, თაკვერელები თუ სვანები, ბუნებითი ქართველები და, ამიტომ, მათ „ქართიზაცია“ არ ესაჭიროებოდათ, თვითვე იყვნენ ე.წ. „ქართველები“ და ქართველებიც. ამის ახსნას იძლევა ივ. ჯავახიშვილი, მიაჩნია, რომ ქართველთა უძველეს სამშობლოში კარდუში ერთ ერად იყო ფორმირებული შემდეგდროინდელი სვანები, ჭანები, მეგრელები და აღმოსავლეთ საქართველოს მოსახლეობა. ისინი იმთავითვე ერთი ეროვნება, ერთი ქართველი ერი იყვნენ.

თუ არსებობდა „კოლხეთის სამეფო“ – თავისთავადი სახელმწიფო, ცხადია, აქ შესაძლებელი იყო კიდევ „კოლხების ეროვნების“ ფორმირება, როგორც ამას მიიჩნევს საბჭოური ისტორიოგრაფია.

ნამდვილად არსებობდა „კოლხეთის სამეფო“?

თანამედროვე ევროპის ისტორიოგრაფია ამბობს – კოლხეთის სამეფო არ არსებობდა – წყაროებით ეს არ დასტურდება, ამიტომაც, წერდა კიდეც ევროპელი მეცნიერი, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ – „ცდებიან ქართველი მეცნიერები, როცა კოლხეთის სამეფოს არსებობას ფაქტად მიიჩნევენ! კოლხეთი სამეფოდ მოიხსენიება მხოლოდ არგონავტების ეპოსში, სტრაბონი სამეფო დინასტიის არსებობას მხოლოდ იბერიის აღწერისას მოიხსენებს და არა კოლხეთის აღწერილობისას“ (ადელეე ბილლი, საქართველოში აღმოჩენილ სამარხთა კვლევა, ბონი, 2003 წ. კრებულში „ამირანი“, IX2, მონრეალი-თბილისი, 2003, გვ. 55-62).

ის კვლავ იმეორებს – „ცდებიან ქართველი მეცნიერები, როდესაც „კოლხურ თეთრს“ კოლხეთის სამეფოს არსებობის დამადასტურებელ ფაქტად მიიჩნევენ“ (იქვე, გვ. 60).

თანამედროვე ევროპული ისტორიოგრაფიის მსგავსად, ძველი ქართული ისტორიოგრაფია საერთოდ არ იცნობს „კოლხეთის სამეფოს“.

ჩვენი წინაპრები დაბეჯითებით ამტკიცებდნენ, რომ დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს მოსახლეობა ერთი ერი (ეროვნება) იყო. ამიტომაც შექმნა მან ერთიანი სახელმწიფო ფარნავაზის დროს და შემდეგ.

ამჟამად არსებობს ორი თეორია ქართველი ერის ჩამოყალიბების შესახებ. პირველი არის ძველქართული, რომელიც ამტკიცებს, რომ დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს მოსახლეობა ერთიან ერს წარმოადგენდა ქრისტეშობამდე საუკუნეებით ადრეც, მეორე კი არის ე.წ. „ქართიზაციის“ თეორია, რომლის მიხედვითაც საქართველოს ტერიტორიაზე არსებობდა კოლხური და „ქართის“ ეროვნებები და ამ უკანასკნელმა შეძლო ახალი ეროვნების ფორმირება.

აღსანიშნავია, რომ XIX ს-მდე მოღვაწე საქართველოს წმიდა ეკლესიის მამები და მემატრიანეები არასდროს იზიარებდნენ ქართიზაციის თეორიას და მათთვის სწორედ პირველი თეორია წარმოადგენდა ჭეშმარიტებას.

„არიან-ქართლის“ საკითხისათვის
(გიორგი ქავთარაძე, ივანე ჯავახიშვილის ისტორიისა
და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი)

არიანი

ცნობა ქართველთა თავდაპირველი სამშობლოს „არიან-ქართლის“ შესახებ უძველეს ქართულ მატრიანეს „მოქცევა ქართლისა ს“ შემოუნახავს.

ამ ცნობით, ქართლში გამოლაშქრებულმა ალექსანდრე მაკედონელმა მცხეთაში მეფედ მასთან ხლებული არიან-ქართლის მეფის ძე – აზო დაადგინა.

„მოქცევა ქართლისა ს“ X ს-ის შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით – „თანაჰყვანდა ალექსანდრეს მეფესა აზო , ძე არიან-ქართლისა მეფისა და მას მიუბოძა მცხეთა საჯდომად და საზღვარი დაუდვა მას ჰერეთი, და ვერის წყალი, და სომხითი და მთა ცროლისა და წარვიდა“.

„ესე აზო წარვიდა არ[ი]ან-ქართლად, მამისა თ/ვი/სისა და წარმოიყვანა რვა სახლი და ათნი სახლნი მამამძუძეთანი, და დაჯდა ძუელ მცხეთას და თანაჰყვანდეს კერპნი ღმრთად – გაცი და გა, და ესე იყო პირველი მეფე/ე/ მცხეთას შინა აზო , ძე/ არიან-ქართველთა მეფისა “...

წმიდა ნინოს სიტყვითაც, კერპები გაცი და გა „ღმრთად ჰქონდეს მამათა თქუენტა არიან-ქართლით“.

დავით აღმაშენებლის სულიერი მოძღვრის არსენ ბერის (მას არსენ იყალთოელად მიიჩნევენ), „ნინოს ცხოვრების“ მეტაფრასული რედაქციის ავტორის, განმარტებით:

„ჩვენ ქართველნი შვილნი ვართ მათ არიან-ქართლით გამოსრულთანი და ენა მათი უწყით, და ყოველნი მეფენი ქართლისანი ამათ მეფეთა შვილის-შვილნი არიან“;

ამ ციტატაში სამჯერ არის ხაზგასმული „არიან-ქართლის“ მოსახლეობის ქართული ხასიათი:

1. ქართველების უშუალო მემკვიდრეობითი კავშირი („შვილნი ვართ“) „არიან-ქართლიდან“ წამოსულ მოსახლეობასთან;
2. ქართული ენის „არიან-ქართლიდან“ შემოტანა („ენა მათი უწყით“);
3. ქართლის მეფეთა მემკვიდრეობითი კავშირი „არიან-ქართლის“ სამეფო კართან („ამათ მეფეთა შვილის-შვილნი არიან“).

ა. სვანიძე არიან-ქართლს მტკვრისა და არეზის (არაქსის) შუამდინარეთში ათავსებდა; აქედან ვარაუდობს ქართლში სამეფო დინასტიის იმიგრაციას. მისი აზრით, ეს მოვლენა დაკავშირებული უნდა

იყოს სომეხი მხედართმთავრების – არტაქსისა და ზარიადრის მიერ წარმოებულ დაპყრობებთან.

ყურადღებას იპყრობს ე. თაყაიშვილის დაკვირვება, რომლის მიხედვით, სახელი „არიანი“ „მოქცევა ქართლისა ს“ ქრონიკის შემდგენელს ამოულია აპოკრიფული ხასიათის ნაწარმოებიდან, რომელსაც ქართულ ტექსტში „ქუაბი საგანძური“ ეწოდება და რომელიც IX საუკუნეზე არა უგვიანეს ხანაში შესრულებულ თარგმანს წარმოადგენდა ასურული თხზულების – „განძოთა ქვაბის“ სავარაუდოდ VI საუკუნის ერთ-ერთი რედაქციისა. მასში ვკითხულობთ: „ხოლო დღეთა თარა სათა, 7 (90) წელთა ცხოვრებისა მისისათა, გამოჩნდა ბრძანება ყოველსა ადგილსა, სოფელსა, რომელსა ჰრქვიან არიანი, რომელი აღაშენა ირა ს, ძემან ებერისამან, და იყო კაცი მდიდარი ფრიად, და მოკუდა, და ესუა მას ძე და შექმნა კერპი ოქროსა და აღმართა საფლავსა ზედა მამისსა თვისისასა“.

ნაბუქოდონოსორი (გ. ქავთარაძე)

დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ცნობას ბაბილონის მეფის ნაბუქოდონოსორ II-ის (ძვ. წ. 605-562 წწ.) მიერ აფრიკისა (ლიბიისა) და პირენეს ნახევარკუნძულის (იბერიის) დალაშქრებისა და იქიდან წამოყვანილი ტყვეების პონტოს გადაღმა მდებარე იბერიაში, ანუ კავკასიაში დასახლების შესახებ, რომელიც, თვით კლასიკური ხანის მწერალთა მითითების თანახმად, მიეწერებოდა მცირეაზიელ ბერძენს, ისტორიკოსს, გეოგრაფოსსა და დიპლომატს, „ინდიკის“ ავტორს მეგასტენეს (დაახლ. ძვ. წ. 350-290 წწ.).

ეს ცნობა მეტად პოპულარული იყო არა მხოლოდ ძველბერძნულ და რომაულ ლიტერატურაში, იგი გავრცელებული იყო აღმოსავლეთშიც, კერძოდ სირიულ და სომხურ ლიტერატურაში, ითვლება, რომ მეგასტენესთან გვხვდება ყველაზე ადრეული ცნობა კავკასიელი იბერების შესახებ.

მეგასტენეს ზემოთ მოყვანილი ცნობა შავიზღვისპირეთში იბერების დასავლეთიდან გადმოსახლების თაობაზე შემონახულია ევსები კესარიელის (დაახლ. 263-339 წწ.) თხზულებებში. ამასთან დაკავშირებით პირველ რიგში უთითებენ მის მიერ 314-318 წწ. დაწერილ ნაწარმოებს „სახარებისადმი წინამომზადებას“, სადაც ნათქვამია: „ვპოვე მე აგრეთვე აბიდენოსის თხზულებაში „ასურელთა შესახებ“ ნაბუქოდონოსორზე შემდეგი: მეგასტენე ამბობს, რომ ნაბუქოდონოსორი ჰერაკლეზე უფრო

ძღვევამოსილი იყო, ლიბიასა და იბერიაზე გაილაშქრა, დაეუფლა და მათი ნაწილი პონტოს მარჯვნივ დაასახლა“.

რამდენიმე წლით უფრო ადრე, 308-311 წწ. დაწერილ „ქრონიკების“ პირველ წიგნში – „ქრონოგრაფია“ ევსები კესარიელი ასევე გადმოგვცემს – „აბიდენოსი ნაბუქოდონოსორს ჰერაკლეზე ძღვევამოსილად მიიხწევს, როდესაც წერს შემდეგს: მეგასთენე ამბობს, რომ ნაბუქოდონოსორი ჰერაკლეზე ძღვევამოსილი იყო, მათ თავისი ჯარები შორს ლიბიამდე და იბერიამდე მიუშვა. დაიპყრო ეს ქვეყნები და მათი მოსახლეობის ნაწილი ექსინის ზღვის მარჯვენა ნაპირზე დაასახლა“.

ებრაული წარმომავლობის რომაელ ისტორიკოსთან, იოსებ ფლავიუსთან (დაახლ. 37-95 წწ.) – თხზულებაში „იუდეველთა სიძველენი“ გვხვდება მეგასთენეს ცნობა ნაბუქოდონოსორის დასავლური ლაშქრობის თაობაზე, აქ არაფერია თქმული ამ უკანასკნელის მიერ დასავლეთის იბერებისა და ლიბიელების პონტოს მარჯვნივ ანუ აღმოსავლეთით გადმოსახლების თაობაზე; ნათქვამია მხოლოდ და მხოლოდ ის, რომ მეგასთენე „ინდიკის“ IV წიგნში ცდილობს ყველასათვის თვალსაჩინო გახადოს ჰერაკლესთან შედარებით ნაბუქოდონოსორის მეტი გამბედაობა და მიღწევათა სიდიადე, **ვინაიდან მან ლიბია და თვით იბერია დაიპყრო.**

ახ. წ. VIII საუკუნის მეორე ნახევრისა და IX საუკუნის დასაწყისის ბიზანტიელი მემატიანე გეორგიოს სინკელოსთანაც შემონახულ მეგასთენეს ფრაგმენტში ლიბიის დიდი ნაწილისა და იბერიის დაპყრობაზეა საუბარი.

მოვსეს ხორენაცთან ვკითხულობთ: „ამის შესახებ აბიდენოსი ამბობს: „ძღვევამოსილმა ნაბუქოდონოსორმა, რომელიც ჰერაკლეზე უფრო ღონიერი იყო, შეჰყარა ჯარი და მიადწია ლიბიელთა, აგრეთვე [ი]ვერიელთა ქვეყნებს, შემუსრა და დაიმორჩილა ისინი, მათი ერთი ნაწილი წამოასხა იქედან და პონტოს ზღვის მარჯვენა მხარეს დაასახლა“. [ი]ვერია ქვეყნიერების დასავლეთ საზღვარზე მდებარეობს“.

„ქრონიკების“ სომხური თარგმანის ქართული ვერსია გ. მელიქიშვილის მიხედვით, შემდეგ სახესღებულობს: „ძღვევამოსილმა, ამბობს იგი (აბიდენოსი, – გ. მ.), ნაბუქოდონოსორმა, რომელიც ჰერაკლეზე ძლიერი იყო, ლაშქრის შეკრების შემდეგ მიადწია ლიბიელთა და ივერთა ქვეყნებს და სძლია, დაამხო, დაიმორჩილა ისინი. მათი ერთი ნაწილი მან გადაასახლა პონტოს ზღვის მარჯვენა მხარეზე (და) იქ დაასახლა“

კონსტანტინე VII პორფიროგენეტის თხზულებაში „იმპერიის მმართველობის შესახებ“ (დაწერილია 984-952 წწ. შორის) შემონახული ცნობა, რომ თითქოს X ს-ის შუა ხანების კავკასიელ იბერებს (ანუ ქართველებს) თავი იერუსალიმიდან წამოსული ხალხის შთამომავლებად მიაჩნდათ, ამ ცნობის თანახმად: „იბერიელები მოგვითხრობენ, რომ მათი

ტომი იერუსალიმიდან არის წარმოშობილი და, რომ ისინი წამოვიდნენ იერუსალიმიდან ღვთის ბრძანების მომასწავებელი სიზმრების ჩვენებით და დაესახლნენ სპარსეთის მხარეებთან, ე.ი. ქვეყანაში, სადაც ამჟამად მკვიდრობენ... ვინაიდან იბერიელები, როგორც თვითვე ამბობენ, შთამომავლობით იერუსალიმიდან არიან, ამის გამო მათ აქვთ დიდი სიყვარული მისი და უფლისა იესო ქრისტეს საფლავისა და განსაზღვრულ დროებში უხვად უგზავნიან ფულს წმინდა ქალაქის პატრიარქსა და იქაურ ქრისტიანებს“.

დამახასიათებელია აგრეთვე მისი შემდეგი სიტყვები: იბერიელები „უწოდებდნენ თავის-თავს დავით მეფისა და წინასწარმეტყველის ნათესავს და აქედან ყოვლადწმინდა ღვთისმშობლის ნათესავსაც, რადგან ისიც დავითისაგან არის წარმოშობილი“.

ხალიბები (გ. ქავთარაძე)

ქსენოფონტის „ანაბასისის“ მონაცემებით, ტაოხები და ხალიბები სპარსეთის მეფეს არ ემორჩილებოდნენ, სავარაუდოა, რომ მათ, ამავე დროს (ხალიბების მეთაურობით) საერთო ტომობრივი გაერთიანება უნდა ჰქონოდათ ჩამოყალიბებული.

ხალიბები და ტაოხები რომ დასავლეთ არმენიის სპარსულ სატრაპს არ ექვემდებარებოდნენ (გარდა ქსენოფონტის ანაბასისში აქემენიანთა იმპერიაში ბერძენთა გზაზე მდებარე ქვეყნებსა და ტომებს შორის მათი დაუსახელებლობისა) მოწმობს აგრეთვე ტირიბაზის ჯარში მათი ცალკე – „მოქირავეებად“ მოსხენიებაც, განსხვავებით საკუთრივ ტირიბაზის მეომრებისაგან, ვინაიდან, ძნელი წარმოსადგენია, რომ დასავლეთ არმენიის მმართველს – ტირიბაზს თვისივე ქვეშევდრომები დაექირავებინა.

ხალიბთა ქვეყანა და არმენია აშკარად არიან ერთმანეთთან დაპირისპირებული დასავლეთ არმენიის ერთ-ერთი სოფლის მამასახლისის მიერ ქსენოფონტისათვის ნათქვამ სიტყვებში, რომ წინ, ბერძენთა გზაზე, მდებარე არმენიის მეზობელი ქვეყანა ხალიბებს ეკუთვნოდათ.

სპერის ადგილმდებარეობა ყველაზე უფრო უახლოვდება იმ ტერიტორიას, რომელიც სკვითინებით იყო დასახლებული.

როგორც ვიცით, ქსენოფონტისა და მისი თანამემამულეების გზა, ხალიბების ქვეყნის გავლის შემდეგ – მდ. ჰარპასოსიდან (გაიგივებულია მდ. ჭოროხთან) მაკრონთა ქვეყანამდე (ქ. ტრაპეზუნტის სამხრეთით) –

სკეითინების მიწაზე გადიოდა. სკეითინების ქვეყნის ადგილმდებარეობის განსაზღვრის შესაძლებლობას, უპირველეს ყოვლისა, უნდა იძლეოდეს მათი უმნიშვნელოვანესი ქალაქის – გვიმნიასის მდებარეობა ქ. ტრაპეზუნტის სამხრეთით განლაგებული მთების გადაღმა 5 დღის სავალ მანძილზე, რაც, როგორც ფიქრობენ, დაახლოებით თანამედროვე ქ. ბაიბურთის სანახებს ანუ ისტორიულ სპერს უნდა თანხვდებოდეს. სკეითინების ქვეყნის შუაგულში ქ. გვიმნიასის მდებარეობას მოწმობს ის გარემოება, რომ ბერძენთა მსვლელობის გზაზე, როგორც ამ ქალაქამდე, ასევე, მისი გავლის შემდეგაც, სკეითინების ტერიტორია საკმაოდ დიდ ფართობზე იყო გადაჭიმული.

ხორძენე – არიან-ქართლი (გ. ქავთარაძე)

ფლავიუს არიანეს ინფორმაციით, ძვ. წ. 329/328 წ. ცენტრალურ აზიელი „ხორაზმიელების“ მეფე ფარასმანესი 1500 მხედრის თანხლებით ეახლა ალექსანდრეს მდ. ოქსის (თანამედროვე ამუ დარია, ცენტრალურ აზიაში) ნაპირთან და მოახსენა, რომ იგი ცხოვრობდა კოლხებისა და ამპონელების მეზობლად და მზად იყო დახმარებოდა მას, თუკი ალექსანდრე გადაწყვეტდა იმ ტომების დამორჩილებას, რომლებიც სახლობდნენ პონტოს ექსინოსამდე (ანუ შავ ზღვამდე) გადაჭიმულ მხარეში.

ალექსანდრემ „ხორაზმიელების“ მეფეს მიუგო, რომ იმუამად მას არ ჰქონდა დრო და საშუალება პონტოსკენ გასალაშქრებლად, მაგრამ აზიის დაპყრობისა და ჰელესპონტოსა და პროპონტიდისის გავლით საბერძნეთში დაბრუნების შემდეგ, იგი მთელი თავისი საზღვაო და სამხედრო ძალების დახმარებით ღრმად შეიჭრებოდა პონტოში და მხოლოდ მაშინ დასჭირდებოდა მას ფარასმანესის დახმარება.

ერთი რამ, ვფიქრობ, ცხადია: არიანეს ტექსტი ეხება შავიზღვისპირეთს და არა ცენტრალურ აზიას: გარდა იმისა, რომ მასში მოხსენიებული არიან კოლხები, ამპონელები და ექსინის პონტო, ამასვე უნდა მოწმობდეს თვით ალექსანდრეს სიტყვები, რომ მხოლოდ ჰელესპონტოსა და პროპონტიდისის გავლით საბერძნეთში დაბრუნების შემდეგ (ე.ი. შორეული ლაშქრობიდან გამობრუნების შემდეგ), გაემართებოდა იგი პონტოსკენ და ამისათვის გამოიყენებდა როგორც სახმელეთო, ასევე საზღვაო ძალებს. ეს უკანასკნელი შენიშვნა – „საზღვაო ძალების გამოყენება“ – შეუძლებელს გახდიდა ცენტრალურ აზიაში მის უკან დაბრუნებას და, შესაბამისად, იქ

მყოფი ფარასმანესისათვის დახმარების გაწევას. საფიქრებელია, რომ ანატოლიის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში ქართული მატიანეების ქართველთა „პირველსაცხოვრისია“ საძებარი, და კოლხებთან და ამადონელებთან მეზობელი ფარასმანესის ქვეყანაც.

მხედველობაშია მისაღები ის გარემოება, რომ თუ ერთი მხრივ, არიანეს მიერ მოხსენიებული ხორაზმიელთა მეფე ფარასმანესი ალექსანდრეს დახმარებას ელოდებოდა თავისი მეზობლების – კოლხებისა და ამადონელების – წინააღმდეგ, მეორე მხრივ, ქართული და სომხური მატიანეების ცნობით, ალექსანდრე დიდმა ქართლში მოსვლის შემდეგ ამ ქვეყნის მმართველად თავისი „პროტექტ“ (აზო/აზონი თუ მიპრდატ/მითრიდატე) დაადგინა.

არსებობს შესაძლებლობა ცნება „ხორძენეს“ გავრცობისა უფრო ვრცელ ტერიტორიაზე, მასში ნაწილობრივ ტაო-კლარჯეთის მოქცევის ხარჯზე.

მხედველობაში გვაქვს ის გარემოება, რომ კოლა-არტაანისა და ტაო-კლარჯეთის გამყოფი არსიანის ქედი (დღევ. იაზლინჯამ დაღლარი) გიორგი მერჩულის X ს-ის ჰაგიოგრაფიულ ნაწარმოებში, „ცხოვრება წმ. გრიგოლ ხანძთელისა“ მოხსენიებულია „**ხორასუნთა** მთათა“ სახელწოდებით: „რამეთუ ოდესმე ზაფხულისა უამსა მთათა მათ **ხორასუნთა** გარდამოვიდოდა იგი და მის თანა ძმანი. და იხილეს ადგილი მარჯვე და პურისა ჭამად დასხდეს“.

ამრიგად, შესაძლებელი ჩანს, რომ ფლავიუს არიანეს „ალექსანდრეს ლაშქრობის“ ტექსტში **ხორაზმიელთა** მეფის ფარასმანესის სახელს იბერიული მხარის – **ხორძენეს** მმართველი იყოს ამოფარებული, მით უმეტეს, რომ სახელი „ფარასმანენის“ ხშირად არის დადასტურებული იბერიაში.

ასეთ შემთხვევაში არ არის გამორიცხული, რომ არიანეს ინფორმაცია და „მოქცევა ქართლისა ს“ ცნობა აზოს შესახებ, რომელიც ალექსანდრე დიდის დახმარებით გამეფდა მცხეთაში, ერთი და იმავე მოვლენის გამოძახილი ყოფილიყო.

ამით ასრულებს გ.ქავთარაძე თავის კვლევას.

ჩვენი აზრით საინტერესოა ცდა ეტიმოლოგიურად განვიხილოთ მოსაზრება, რომ სიტყვა „არიანი“ ეფუძნება სიტყვას – „**ხორძენა**“.

ხორაზმი – ხორზენე – ხორასუნ – ხარიან – არიან

ხორძენე – ხარძიან – არძიან – არიან – (შდრ. ხორძენე-ხორენე – აქედან, ხორენაცი)

ან

ხორძენე – არძიან (აქედან, არძე)

ხორძენე-არიან

იბერები ხოტენესა და აკილისენეში

(ნ. ხაზარაძე, ძველადმოსავლური და ქართველოლოგიური ძიებანი“, 2001)

სომხეთის ოლქები ხოტენე და აკილისენა ისტორიულად იბერების სა-
ცხოვრისი ყოფილა. ისინი ჯერ კიდევ ქართული ოლქები იყვნენ აპიანესა
და სტრაბონის ეპოქაში, ყოველ შემთხვევაში, სწორედ ასე გადმოგვცემს
აპიანე.

ჩვენთვის ეს მომენტი იმითაა საინტერესო, რომ აღნიშნული ოლქები
შემდგომში ლაზიკის სამიტროპოლიტოს ნაწილები გახდნენ, ახლოს
მდებარეობდნენ კარინის, ანუ თეოდოსიოპოლის ოლქთან, იბერიის თემთან.

უფრო მეტიც, ჩვენ აღბათ შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ხოტენე და
აკილისენა თეოდოსიოპოლისის ოლქის მიწა-წყლის ნაწილს შეადგენდნენ,
მის შემოგარენ რეგიონს, კონსტანტინე პორფიროგენეტის ეპოქაში მისი
სოფლებისა და დაბების მოსახლეობას თავდადებით იცავდა ქართველთა
სამეფოს ლაშქარი ეთნიკური თანაღმობიერობის გამო. იბერები აქ არა
მხოლოდ აპიანეს დროს, არამედ ბასილი II ბულგართმმუსვრელის
ეპოქაშიც ცხოვრობდნენ.

აპიანე ამ მხარეთა იბერების შესახებ წერს – „**მითრიდატემ
შეუსვენებლივ სირბილით იარა და დაახლოებით მეოთხე დღეს გადალახა
ევფრატი, ხოლო შემდეგ სამი დღე იდგა და აიარაღებდა იმათ, ვინც
მასთან ერთად იყო, ან მას უერთდებოდა, შემდეგ შეიჭრა ხოტენეში,
არმენიაში. იქ მან უკუაგდო ხოტენები და იბერები, რომლებიც მას
ისრებითა და შურდულებით აბრკოლებდნენ და გადავიდა მდინარე
აფსაროსზე... მითრიდატემ ზამთარი დიოსკურიაში გაატარა**“ (აპიანე,
მითრიდატეს ომების ისტორია, 1959, გვ. 195).

იმავე ამბავს აღწერდა სტრაბონი, კერძოდ, მითრიდატემ გადალახა
ევფრატი, სადაც იყო აკილისენეს წყალუხვი მთა, ქართულად აღბათ
„წყალუხვი“ უღერდა როგორც „ფასის მთა“, „ფასისი“, რადგანაც პ.

ინგოროყვას კვლევით, უხეველიან ქვეყანას ფასისი ერქვა, სიტყვა ფასისიდანაა ალბათ „ბასიანის“ პროვინციის სახელიც.

სტრაბონი წერს – „პომპეუსის მიერ დევნილი მითრიდატე აქ გამოიქცა, პონტოს სამეფოს ამ უკიდურეს კუთხეში, დაიპყრო დასტეირასთან აკილესენეს წყალუხვი მთა, მახლობლად იყო ევფრატის, რომელიც საზღვრავდა აკილესენეს მცირე არმენიისაგან და აქ ცხოვრობდა მანამ, სანამ ალყაშემორტყმული იძულებული არ გახდა გაქცეულიყო მთების გადაღმა კოლხიდაში და იქიდან კი ბოსფორში“ (სტრაბონის გეოგრაფია, 1957, გვ. 212).

ნ. ხაზარაძე აზუსტებს, თუ სად მდებარეობდა ეს რაიონები – „თუ სტრაბონისა და აპიანეს მოყვანილ ცნობებს ერთიმეორეს შევუდარებთ, თან აფსაროს-ჭოროხისა და ევფრატის სათავეებს შორის ხოტენე-ხორძენეს მრავალი მეცნიერის მიერ გაზიარებულ ლოკალიზაციას გავითვალისწინებთ, შესაძლოა დავუშვათ, რომ აკალისენეში მდებარე ციხესიმაგრე დასტეირა პარიადრის მთების (ანუ ტაო-სპერის) სამხრეთით განლაგებულ რეგიონშია საძიებელი, პონტოს სამეფოსა და დიდი არმენიის საზღვარზე, იქ, სადაც კოლხეთში (პონტოსპირეთში) მიმავალი ის გზა გადიოდა, რომლითაც ძვ.წ. I საუკუნეში პომპეუსისგან დევნილმა მითრიდატემ და მისმა ქვეითმა ჯარმა ისარგებლეს, ხოლო გვიან ვახტანგ გორგასალმა და მისმა ლაშქარმა“ (ნ. ხაზარაძე, ძველადმოსავლური და ქართველოლოგიური ძიებანი“, 2001, გვ. 368).

ლაზიკის ეპარქიის ერთი ნაწილი, რომელიც აღნიშნულ რეგიონებსაც მოიცავდა, ძველი ქართული წყაროების მიერ მიჩნეულია აზონის მამის სამეფოდ, ანუ არიან-ქართლის სამეფოს ერთ ნაწილად. აქ ბრძოლით შესულა მეფე ფარნავაზი, შემდეგ კი ვახტანგ გორგასალი.

ვახუშტის ცნობით, კლარჯეთი აზონის მამისეული სამეფოს, ანუ არიან-ქართლის ნაწილი იყო. შესაბამისად, კლარჯეთის სამხრეთით მდებარე მხარეებიც არიან-ქართლის სამეფოს ნაწილად მიიჩნეოდა. კლარჯეთის სამხრეთით კი ტაო-სპერი, აღნიშნული ხორძენე, აკილესენე და სხვა მხარეები იყო.

მაშასადამე, აზონის მამის ქვეყანა იყო ტაო, სპერი, ხორძენე და მიმდებარე მხარეები.

აზონისა და ფარნავაზის ომისას ფარნავაზი შეიჭრა აზონის მამულ სამეფოში სწორედ აღნიშნულ მხარეებში. ისინი, იმუამად უკვე „საბერძნეთის“ სასაზღვრო ნაწილად მიიჩნეოდა. აზონს „ბერძნები“ უჭერდნენ მხარს, არტაანის ნაქალაქარში „იქმნა ბრძოლა დიდძალი და მოსწყდეს ორგნითვე ურიცხვი. ხოლო იძლივნენ ბერძენნი ფარნავაზისაგან.

ივლტოდა ბანაკი მათი და მოკლეს აზონ და ურიცხვნი სპანი მათნი მოსრნეს და ტყვე ქმნეს და წარვიდა ფარნავაზ და მოტყუენა საზღვარი საბერძნეთისა ანძიანძორა და ეკელეციით შემოიქცა. მოვიდა კლარჯეთს, დაიპყრა კლარჯეთი და წარმოვიდა მცხეთად“ (ქ.ც. I, გვ. 23).

ეკელეცი და ანძორეთი (ანძიანძორა) ასევე იხსენიება ვახტანგ გორგასლის ცხოვრებაში, როცა ის, როგორც ჩანს, ქართველთა ოდინდელ ისტორიულ სამშობლოში, ანუ არიან-ქართლის მიწებზე იბრძოდა.

კერძოდ, ეს ბრძოლა მიმდინარეობდა შემდგომი თეოდოსიოპოლის (კარინის) – ტრაპეზუნტის არეალზე, ანუ სწორედ იქ, სადაც ლაზიკის ეპარქია ჩამოყალიბდა.

ვახტანგ გორგასლის ლაშქარი „მოადგეს ციხე-ქალაქსა, რომელსა ერქვა კარახოლა, ხოლო აწ ეწოდების კარნუ-ქალაქი და ბრძოდეს მას... წარვიდა ვახტანგ პონტოს და მოაოხრნა გზასა ქალაქნი სამნი: ანძორეთი, ეკელეცი და სტერი და მოადგეს ლაშქარნი პონტოსა ქალაქსა დიდსა ზღვის კიდესა“ (ქ. ც., ტ. I, გვ. 123).

ქალაქი სტერი არის დასტეირა.

მკვლევართა აზრით, „ზღვის კიდის დიდი ქალაქი“ ტრაპეზუნტია, მაშასადამე, აღნიშნული ქალაქები კარნუ-ქალაქსა (თეოდოსიოპოლისსა) და ტრაპეზუნტს შორის იყვნენ.

ანძიანძორაში „არს საფლავი დიდი მოძღვრისა გრიგოლისა“ (იქვე, გვ. 160).

ტრაპეზუნტსა და თეოდოსიოპოლისს ისტორიულად აერთიანებდა გზა საერთაშორისო მნიშვნელობისა, რომელიც შავ ზღვას სპარსეთთან აერთებდა, ამ ორ ქალაქს შორის იყო, როგორც მიიხნევა, ისტორიული ხოტენას და ახლოს აკილისენეს პროვინციები, რომელნიც არიან-ქართლის მიწა-წყალზე მდებარეობდნენ და მითრიდატეს, კონსტანტინე პორფიროგენეტისა და ბასილი II ბულგართმმუსვრელის ეპოქაში ქართველებით იყვნენ დასახლებულნი, თუმცა კი უკვე ქვეყანას „არმენია“ ეწოდებოდა, რის გამოც მკვიდრი ქართული მოსახლეობა არმენიზაციის პროცესისაგან თავის გარიდებას ცდილობდა, მათ შორის კონფესიურადაც.

ქართული „ეკელეცი“, სადაც ფარნავაზს აზონის მამული ქვეყანა ეგულებოდა, და სადაც იბრძოდა ვახტანგ გორგასალი, სტრაბონის აკილისენა ყოფილა (ნ. ხაზარაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 364). ის, ე.წ. „მაღალ სომხეთში“ მდებარეობდა, ეფფრატის ხეობაში ქ. ერიზასთან (ერზინკა). მასა და თეოდოსიოპოლისს შორის უნდა ყოფილიყო სტრაბონის მიერ ნახსენები „აკილესენეს წყალუხვი მთა“, სადაც მითრიდატე ცოტა ხანს ცხოვრობდა,

აქვე ხოტენები და მკვიდრი იბერები შეებრძოლნენ ისრებითა და შურდულებით.

ხოტენე ზოგი მეცნიერის მიერ ხორბენედ მიიხნევა (იქვე, გვ. 367).

იქვე, ტაო-სპერის სამხრეთით ყოფილა პარიადრეს მთები, რომელიც მითრიდატემდე სულ ცოტა ხნის წინ არმენიელებმა იბერებს წაართვეს.

ამ ძველი ქართული ადგილების, ანუ არიან-ქართლის დასაბრუნებლად, როგორც ითქვა, უბრძოლიათ – ფარნავაზს, შემდეგ – ვახტანგ გორგასალს, შემდეგ, შეგვიძლია ვთქვათ, რომ იბრძოდნენ დავით დიდი კურაპალატი და საქართველოს მეფე გიორგი I.

აქ, შემდეგ, როგორც ითქვა, „ლაზიკის სამიტროპოლიტოს“ იურისდიქცია გაგრცვლდა და აქვე მდებარეობდა „იბერიის თემი“, აქ იყო იმ იბერთა (და არა სომეხთა) ქალკედონიტური საეპისკოპოსოები, რომელნიც კონსტანტინოპოლის იურისდიქციაში იმყოფებოდნენ. შესაბამისად, ამ ადგილების ე.წ. სომხურ-ქალკედონური საეპისკოპოსოების მრევლის უმეტესობა ეთნიკური ქართველები იყვნენ, თუმცა მეტწილად ეკლესიურად სომხურენოვანნი.

ნ. ხაზარაძე მოსხების ქვეყნის შესახებ (ძვ. წ. I ს.)

(ნ. ხაზარაძე, „ძველადმოსავლური და ქართველოლოგიური ძიებანი“, 2001 წ.) არგონავტების თქმულების კოლხეთია არა რიონის დაბლობი, არამედ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო (ჭოროხის აუზი)

სტრაბონი წერს: მდინარეების ფაზისის, გლავკოსისა და ჰიპოსის „მაღლა (ზემთ) მოსხების ქვეყანაში მდებარეობს ლეგკოთეას სამლოცველო, ფრიქსეს მიერ აგებული და მისი სამისნო, სადაც ვერძს არ სწირავენ მსხვერპლად. ოდესღაც ის მდიდარი იყო, ხოლო ჩვენს დროს იგი ფარნაკეს მიერ და ცოტა მოგვიანებით, მითრიდატე პერგამონელის მიერ იქნა გაძარცვული“ (XI, 2,17).

ნ. ხაზარაძეს ასე გადმოაქვს – „მდინარეების მაღლა – ზემოთ“, „მაღალ ადგილზე“, ე.ი. მთაში განლაგებულს ნიშნავს (გვ. 21).

„მოსხების ქვეყანას“ სტრაბონი მეორეჯერაც ახსენებს: „მოსხების ქვეყანა, რომელშიც არის სამლოცველო, სამ ნაწილს შეიცავს: ერთი მისი ნაწილი აქვთ კოლხებს, მეორე იბერებს და მესამე არმენიელებს“ (XI, 2, 18).

სამლოცველო კი არ არის სამად გაყოფილი, არამედ მოსხების ქვეყანა. მისი ერთი ნაწილი არმენიელებს დაუპყრიათ, ხოლო ორი დანარჩენი თავისუფალ ნაწილთაგან ერთი იბერების, მეორე კი კოლხების ხელშია.

ნ. ხაზარაძის კვლევით „მოსხების ქვეყანა“ მდებარეობდა არა დასავლეთ საქართველოში, ე.წ. „ისტორიულ კოლხეთში“, არამედ სამხრეთ საქართველოში – ისტორიულ მესხეთში.

ის იკვლევს სხვადასხვა ეპოქის წყაროებს და ასკენის – „სტრაბონისეული „მოსხიკეს“ (მოსხების ქვეყნის) მოთავსებას ისტორიული მესხეთის ადგილზე უფრო გვიანდელი ხანის (ძვ.წ. I – ახ.წ. III სს) წერილობითი წყაროებიც უჭერენ მხარს“ (ნ. ხაზარაძე, „ძველადმოსავლური და ქართველური ძიებანი“, 2001 წ. გვ. 222).

თუ „მოსხების ქვეყანა“ – ისტორიული მესხეთია და მისი ერთი ნაწილი კოლხების ხელშია მოქცეული სტრაბონის თანახმად, მაშინ კოლხეთი არის არა დასავლეთ საქართველო, არამედ ტრაპიზონის მხარე – ე.წ. ლაზისტანის აღმოსავლეთი ტერიტორია, კერძოდ კი ჭოროხის ხეობის ზღვისპირა ნაწილი ე.წ. ბოლო კლარჯეთისა ზღვისპირი და თვითონ კლარჯეთი. რადგან ისტორიულ მესხეთს დასავლეთის მხრიდან საზღვრავდა სწორედ მდ. ჭოროხის ხეობის ერთ-ერთი ქედი, რომელსაც ლაზისტანისა ეწოდება.

ისტორიული მესხეთის ერთი ნაწილი რომ არმენიელების მიერ იყო დაპყრობილი სტრაბონის ეპოქაში, ეს ძველი ქართული წყაროებითაცაა ცნობილი. კერძოდ, პარიადრეს კალთების ჩამორთმევის შემდგომ იბერიასა და არმენიას შორის სადავო იყო ბასიანი და ტაო მტკვრის სათავეებამდე.

ხოლო ძველქართული წყაროების ცნობით, კლარჯეთის მომიჯნავე ისტორიული მესხეთის მხარე არტაანი – ძირითადად მუდამ იბერიაში შედიოდა, ისაა ერთადერთი ქართული რეგიონი, რომელიც ერთდროულად ემიჯნებოდა ლაზისტანს, ქართლსა და სომხეთს.

ნ. ხაზარაძე ასკენის – „გეოგრაფიის XI, 2,17-ში, ისევე, როგორც XI, 2,18-ში მოხსენიებული „მოსხების ქვეყანა“ („მოსხიკე“) ისტორიული მესხეთის ტერიტორიაზეა საძიებელი (იქვე, გვ. 222).

სტრაბონის „ფაზისი“ ამ შემთხვევაში ნამდვილადაა ჭოროხი.

ნ. ხაზარაძეც ასე ფიქრობს სტრაბონის „მოსხიკეს“ ადგილმდებარეობის დადგენის დროს. „ფაზისის სათავედ წარმოდგენილია არა ფაზის-რიონის სათავე, არამედ ჭოროხ-ფაზისისა (არმენია) (იქვე, გვ. 212). სტრაბონისა და პლინიუსის მიხედვით, კოლხეთის მდინარე ფაზისის შენაკადები არიან გლავკოსი და ჰიპოსი, (სტრაბო, XI, 2,17, XI, 3,4, ლინ, VI, 13), კლავდიოს პტოლემეაიოსი გლავკოსს უწოდებს მდინარეს, რომელიც ლიკოსთან ერთად ერთვის აფსაროს-ჭოროხს (ტოლემე, V, 10,3).

პლინიუსის მიხედვით, ფაზისის სათავე მოსხების მთებშია. ჭოროხის სათავეც მესხებით ყოფილა დასახლებული.

„მოსხური მთებიდან“ ნ. ხაზარაძის კვლევით, მომდინარეობენ „მესხეთის მდინარეები: ჭოროხი და მისი შენაკადები თორთუმი და ბანა-ფანასკერტი. პლინიუსის ცნობის ამგვარ ინტერპრეტაციას მხარს უჭერს შემდეგიც: **სოლინი (ახ.წ. III ს.), რომლის თხზულება ძირითადად პლინიუსის ნაშრომის საფუძველზეა დაწერილი, ფაზისის, არაქსისა და ევფრატის სათავეებს ერთად იხსენიებს. სოლინის აზრით – „ჰენიოხური მთები არაქსს გადმოღვრიან, მოსხური კი – ფაზისს. არაქსი სათავეს იღებს ევფრატის სათავეებთან ახლოს“, რაკი სოლინი მოგვითხრობს ერთ გარკვეულ რეგიონში განლაგებული და არა ერთმანეთისაგან დაშორებული მდინარეების სათავეებზე, შეიძლება დავასკვნათ, რომ „ფაზისის“ სახელწოდებით სოლინი აღნიშნავს არა კოლხეთის მდინარე ფაზის-რიონს, არამედ მესხეთის მდინარე ფაზის-ჭოროხს (ჭოროხის სათავეს სიახლოვე არაქსის და ევფრატის სათავეებთან საეჭვო არ არის (ნ. ხაზარაძე, გვ. 223).**

ნ. ხაზარაძე ასევე მიიჩნევს: „ისტორიული მესხეთის ტერიტორიაზე მოსხების ქვეყნის ძიება გამართლებულია **კორნელიუს ტაციტუსის (ახ. წ. I-II სს) იმ ჩვენებითაც, რომლის თანახმად მოსხების მიწა-წყალი არმენიის მეზობლადაა მოთავსებული (ცნობაში ნათქვამია, რომ მოსხები თავს ესხმიან არმენიის მიყრუებულ ადგილებს).**

სტრაბონისეული „მოსხიკეს“ ზემოთ შემოთავაზებულ ლოკალიზაციას ეთანხმება მოსხების განსახლების შესახებ არსებული ძვ.წ. IV-V საუკუნეების ბერძნული წყაროების მონაცემებიც (ნ. ხაზარაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 223).

ნ. ხაზარაძე ეთანხმება თ. მიქელაძეს და წერს, რომ ფრიქსეს ანუ **ლეგ-კოთეას ტაძარი, საძებნია სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიულ ქართლში, ხოლო არგონავტების თქმულების კოლხეთი საძებნია არა რიონის დაბლობზე, არამედ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში (ჭოროხის აუზში) – „ისტორიულ სამრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე. ფრიქსეს სახელთან დაკავშირებული ძეგლისა და ქვეყნის ძიების სასარგებლოდ ლაპარაკობს თ. მიქელაძის ის საყურადღებო თეორიაც, რომლის შუქზე არგონავტების თქმულების კოლხეთი, უკეთ აია-კოლხეთი, საძიებელია არა რიონის დაბლობზე, არამედ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე, ჭოროხის აუზში“ (ნ. ხაზარაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 224).**

მართლაც, ნ. ხაზარაძის კვლევის თანახმად – „**სტრაბონი ფრიქსესა და არგონავტების თხზულების გმირების (იაზონი, მედეა, მედოსი, არმენოსი და**

სხვა) სამოქმედო ასპარეზად წარმოგვიდგენს არა რიონისპირა კოლხეთს, არამედ მის ფარგლებს გარეთ (სამხრეთით) მდებარე რეგიონს.

ამ თვალსაზრისით შემდეგი ცნობებია საყურადღებო: სტრაბონის თანახმად, ფრიქსესა და იაზონის ლაშქრობის ძეგლები მრავლად მოიპოვება. გეოგრაფოსი წერს: „ფრიქსეს მიუთითებენ კოლხეთისა და იბერიის საზღვარზე, ხოლო იაზონისას – ბევრგან არმენიის, მიდიის და მათ მეზობლად მდებარე ქვეყნების ადგილებში“ (I, 2,39), სტრაბონი აზუსტებს: „იბერიაში არის ერთი პატარა ქალაქი ფრიქსოპოლისი, ახლანდელი იდესსა, კარგად გამაგრებული ადგილი კოლხეთის საზღვარზე“ (XI, 2,18). ერატოსთენეზე (ძვ.წ. III ს.) დაყრდნობით სტრაბონი გვამცნობს, რომ იაზონმა „დასტოვა ხომალდი, როდესაც კოლხებისაგან მიდიოდა და არმენიასა და მიდიამდე ხმელეთით ილაშქრა“.

არმენიაში იაზონის ყოფნაზე მის სახელზე აგებული ტაძრები ლაპარაკობენ (XI, 13,10). იაზონმა თითქოს არაქსს კალაპოტი შეუცვალა (XI, 14,13). მისი თანამგზავრი არმენოსი არმენიის ეპონომია (XI, 4,8), თანამგზავრთაგან დასახლდნენ აკილისენეში, უწინ სოფენების გამგებლობაში რომ იყო, ზოგიც სისპირიტისში, არმენიის საზღვრებს იქით, სტრაბონს მიდიის სახელწოდება მედეასა და მისი ვაჟის მელოსის სახელიდან გამოჰყავს.

არგონავტების თქმულების გმირების მოქმედების რეგიონი სამხრეთიდან ესაზღვრება „მოსხიკესათვის“ ნაგარაუდევ მიწა-წყალს. „მოსხიკეს“ უშუალოდ ემეზობლებოდა ფარნაკეს და მითრიდატე პერგამონელის საბრძოლო არეალს, ამიტომაც შეძლეს მათ ლევკოთეას გაძარცვა ისტორიული მესხეთის სამხრეთით.

არგონავტების თქმულების გმირები არმენიასა და მიდიაში გადასულან უშუალოდ კოლხეთიდან, მათ იბერია რომ გაეგლოთ, სტრაბონი მოგვცემდა შესაბამის ცნობას (ისევე, როგორც მოგვცა ცნობა ფრიქსეს ტაძრის იბერიაში არსებობის შესახებ). ეს კიდევ ერთხელ მიუთითებს, რომ არგონავტების კოლხეთი არაა დასავლეთ საქართველო, საიდანაც არმენიაში შესასვლელად მათ იბერია უნდა გაეგლოთ. მაგრამ თუკი კოლხეთი – ტრაპიზონ-ჭოროხის ხეობაა, იქედან არმენიაში შესვლა შესაძლებელი იყო სხვადასხვა გზით, მათ შორის უფრო ცნობილი იყო შემდგომ არტანუჯ-არტანანად წოდებული გზა, რომლის ერთი მთავარი ტოტი შედიოდა არმენიაში, იქიდან კი მიდიაში. არანაკლებ ცნობილი იყო ტრაპიზონ-თეოდოსოპოლის გზა.

ნ. ხაზარაძე, ისევე, როგორც XX საუკუნის ზოგიერთი სხვა ქართველი მკვლევარი, ხშირად ლაპარაკობს სტრაბონის ცნობების უზუსტობებისა და წინააღმდეგობების შესახებ (დასახ. ნაშრომი, გვ. 211, 216), მაგრამ ამ

შემთხვევაში, თუკი სტრაბონის ფაზისად ჩავთვლით ჭოროხს, მისი „უზუსტობანი“ შემცირდება. მაგალითად, „ფაზისის სათავე არმენიაშია“ (იმ ეპოქაში ჭოროხის სათავე არმენიაში იყო), ფაზისს ერთვის გლაგოსი და ჰიპოსი – წერს სტრაბონი. თუკი გლაგოსად ჩავთვლით არტანუჯისწყალს ლიგანის ხევთან ახლოს (შდრ. „ლიკე“, ლიკანი, ლიგანისხევი – ლიკეს ახსენებს პტოლემეოსი, რომელიც გლაგოსთან ერთად ერთვის ჭოროხს), აქაც სტრაბონის „უზუსტობა“ მცირდება.

სტრაბონი წერს: მაგალითად, „ფაზისზე ცურვა შეიძლება სარაპანამდე“ (XI, 2,17). თუ ჩვენ გავბედავთ და დავძლევთ ტრადიციულ თვალსაზრისს და ჩავთვლით, რომ სარაპანა არ არის იმერეთის შორაპანი და სარაპანად ჩავთვლით ჭოროხის რომელიმე სანაოსნო ნავსაყუდელს (მაგალითად ართვინს), მაშინ აღარ ვისაუბრებთ სტრაბონის „უზუსტობების“ შესახებ, რადგან ჭოროხი დ. ბაქრადის ცნობით ნამდვილად იყო სანაოსნო ართვინამდე (მასზე 200-ზე მეტი ბრტყელძირა ნავი დაცურავდა, რომლითაც ჭოროხის ხეობის საქონელი – დახერხილი ფიცრები და პროდუქტები გადაჰქონდათ შავი ზღვის პორტებში და პირიქით – შავი ზღვის პორტებიდან ძირითადად მარილი და მსუბუქი საქონელი გაჰქონდათ ართვინამდე).

ტოპონიმი შორაპანი ქართულ სამყაროში მრავლად მეორდება, მაგალითად, „შორაპანი“ ერქვა ქალაქ ოზურგეთს XV საუკუნეში ისტორიული ატლასის მიხედვით. სტრაბონი წერს „იბერიაში ოთხი შესასვლელია: ერთი არის კოლხური ციხე-სიმაგრე სარაპანზე და მასთან არსებულ ვიწროებზე, რომელზეც ფაზისი მომდინარეობს, სწრაფი და ხმაურიანი მიემართება კოლხიდაში, რომელზეც 120 ხიდით გაივლება მიხვეულ-მოხვეულობის გამო. მრავალი ნაკადულებით წარმოიქმნება (ფაზისი) ზემოთ მდებარე მთებში, მრავალი ნაკადულისაგან, ხოლო დაბლობში დებულობს სხვა მდინარეებს, რომელთა შორის არის გლაგოსი და ჰიპოსი, გავსილი და სანაოსნოდ გამოსადეგი ჩადის პონტოში“ (XI, 3,4).

თუ ჭოროხი (ან მისი შენაკადი) – ფაზისია, ხოლო კოლხიდა – „კლარჯეთი და ბოლო კლარჯეთისა – ზღვისპირია“, იბერიაში შესასვლელი ნამდვილად მიუყვება შავი ზღვიდან მდ. ჭოროხს, ადის ართვინამდე და შემდეგ შედის ვიწრო ხეობაში, რომელშიც შემდგომ არტანუჯი აიგო, არტანუჯიდან კი შედის იბერიაში, ანუ არტაანში – კანდრიდის, ანუ სკანდის გზით.

თუ ამ მოსაზრებას გავიზიარებთ, სტრაბონის „უზუსტობაც“ აღმოიფხვრება. თუ ფაზისად ჩავთვლით რიონს, მაშინ ნამდვილად სტრაბონი აღმოჩნდება „არაზუსტი“, რადგანაც დაჭაობებულ დაბლობზე მიმდინარე და დელტებიან ნაპირებიან რიონზე ამჟამადაც კი შეუძლებელია

120 ხიდის აგება, მაგრამ თუ ჩავთვლით, რომ ფაზისი არის ჭოროხი მისი შენაკადები, რომელნიც მიედინებიან კლდეთა შორის ვიწრო ხეობებზე, რომლებზეც ისტორიულად იყო გადებული მრავალი ძველი თაღოვანი ხიდი (ერთ-ერთი არტანუჯთან, სხვები მიმდებარე ხეობების წყლებზე), მაშინ აღარ ჩავთვლით „არაზუსტად“ სტრაბონს.

გლაგოსად და ლიკოსად კი შესაძლებელია ჭოროხის შენაკადები ჩავთვალოთ, როგორც აღინიშნა – უპირველესად ლიგანის ხევი, რადგანაც ჭოროხის ქვეყანას ართვინთან ახლოს ისტორიულად „ლიგანი“ ერქვა – აქ უნდა ყოფილიყო მდ. ლიკოსი, ლიკე. აქ ახლაც არის მდ. „ლიგანის ხევი“ (არტანუჯის მხარეს). ცნობილია, რომ ერთ-ერთი ლიკე გაედინებოდა ტრაპეზუნტის მხარეს, მაგრამ, როგორც ეტიმოლოგიაც მიუთითებს – სხვა მდინარე ამავე სახელწოდებით – ლიკე (ლიკანი-ლიგანი) ლიგანის ოლქშიც გაედინებოდა.

აღსანიშნავია, რომ აღნიშნული მდინარეების ლოკალიზაციის შესახებ ამჟამად ერთიანი აზრი არ არსებობს, ძირითადად მათ თვლიან მდ. რიონის შენაკადებად, ასეთ შემთხვევაში სტრაბონი ძალზე „არაზუსტი“ ჩანს.

თუ მდ. ჰიპოსს მიიჩნევენ ცხენისწყლად ან მდ. კოდორად, ან მდ. ლაგვაშად (აფხაზეთში) და ა.შ. ხოლო ფაზისად მიიჩნევენ მდ. ყვირილასა და მდ. რიონის შუა და ქვემო დინებას, ასეთ შემთხვევაში სტრაბონი ნამდვილად „არაზუსტი“ გამოჩნდება. მაგალითად, შეუძლებელი ხდება ლეგოთეას ტაძრის ადგილმდებარეობის განსაზღვრა, რადგანაც იგი მდებარეობდა აღნიშნული მდინარეების მაღლა, ე.ი. მაღალ ადგილზე, ზემოთ და არა შორს ან მოშორებით (ნ. ხაზარაძე, გვ. 219), ამიტომ თვლიდნენ ლეგოთეად ზოგი მეცნიერი აწყურს, ზოგი ნოქალაქევს, ზოგი საირხეს, ზოგი ვანს, ხუცუბანს. ზოგი მას ათავსებს კოლხეთში, ზოგი იბერიაში, ზოგი კინტრიშის ხეობაში, ადიგენსა და სხვაგან მაშინ, როცა სტრაბონის მიხედვით ლეგოთეა „მოსხიკეში“ – მოსხების ქვეყანაშია. ეს უნდა იყოს, როგორც ითქვა, არტაანის მხარე, რომელსაც უერთდება კლარჯეთიდან – არტაანში ანუ კოლხეთიდან იბერიაში შემავალი ისტორიული გზა. აღსანიშნავია, რომ ამ მხრეებში, კერძოდ ჯავახეთში, ახლაც არის სოფელი კოთელია, რომლის სახელი ემსგავსება სახელ ლეგოთეას.

ნ. ხაზარაძე წერს: „ს. ჯანაშიას აზრით, ცხენისწყალთან ჰიპოსის გაიგივება „ნაკლებ სანდო ჩანს“, ხოლო ყვირილასთან გლაგოსისა „სავსებით საცილობელია, თუ ჰიპო ცხენისწყალია, მაშინ ბუნებრივი იქნება დავასკენათ, რომ გლაგვი რიონია“ (ს. ჯანაშია, ფასიდი, შრომები, II, გვ. 180). გ. მელიქიშვილი ტოლობის ნიშანს სვამს გლაგოსისა და ზემო რიონს შორის. ისევე, როგორც ს. ჯანაშია, გამორიცხულად თვლიან ყვირილასთან

გლავკოსის გაიგივებას. ო. ლორთქიფანიძის აზრით, უფრო მართებულია გლავკოსი იდენტიფიცირებული იქნეს რიონის მარცხენა შენაკადთან მდ. სულორთან. ნ. ლომოური მდ. გლავკოსს აიგივებს დღევანდელ მდ. ოლთი-ჩაისთან, ხოლო ლიკოსს – დღევანდელ მდ. თორთუმთან. ნ. ხაზარაძე დასაშვებად თვლის ნ. ლომოურის აზრს (ნ. ხაზარაძე, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 228).

ჩვენი აზრით, როგორც ითქვა, გლავკოსი და ლიკოსი საძებნია იმ არეალში, სადაც არტანუჯისწყალი უერთდება ჭოროხს, არტანუჯისწყალის შესართავია ლიგანისხევი. ესენი შესაძლოა იყვნენ გლავკოსი და ლიკოსი (ანდა ამავე არეალში ჭოროხის სხვა შენაკადები), ხოლო ჰიპოსი ამავე არეალშია საძებნი, კერძოდ, ართვინიდან ზღვის მიმართულებით ჭოროხის მარცხენა წყალუხვი შენაკადებიდან ერთ-ერთი.

საქმე ისაა, რომ ძველ ავტორებს, როგორც ჩანს, აინტერესებდათ არა ჭოროხის, ე.ი. ფაზისის ვრცელი ხეობა მთლიანად (ეს ნაწილი არმენიაში შემავალად მიიჩნეოდა), არამედ მისი მხოლოდ ის ნაწილი, რომელიც მოიცავდა ფასისთან ერთად გლავკოსსა და ჰიპოსს (და იქვე მყოფ სხვა მდინარეებს), რადგანაც მხოლოდ ამ ნაწილს მოიცავდა კოლხიდა-იბერია-არმენიის დამაკავშირებელი საერთაშორისო მნიშვნელობის გზა, რომელზეც შემდგომში აიგო არტანუჯის ციხე-სიმაგრე. მასში კი კონსტანტინე პორფიროგენეტის ცნობით, შედიოდნენ (ცხადია, აღნიშნული გზით) ვაჭრები იბერიიდან, არმენიიდან, სირიიდან. ამ გზით შესაძლებელი იყო სამხრეთ კავკასიის მთელი ტვირთების გადაზიდვა შავი ზღვის პორტებში და პირიქით, ბიზანტიური საქონლისა მცირე აზიაში ვიდრე სირიამდე, თუ არ ჩავთვლით თბილისურ და კავკასიურ საქონელს.

რაც შეეხება მდ. ჭოროხს, როგორც ჩანს, მას ზემოწელში ერქვა აკამფსისი, შუაწელში ბოასი, ხოლო (მდ. არტანუჯისწყლის) ქვემოთ ზღვამდე – ფაზისი, მასვე, ან მის მახლობელ მდინარეს, ჩანს. აფსაროსიც ერქვა – აფსირტეს, მედეას ძმის, მკვლევლობის ადგილის სახელის მიხედვით, ის ამ მდინარის შესართავთან (და არა რიონთან) მოუკლავთ.

რადგანაც კოლხეთის (შემდგომდროინდელი ლაზიკის) ადგილმდებარეობის განსაზღვრისათვის დიდი მნიშვნელობა ენიჭება „მესხების ქვეყნის“ ლოკალიზაციას, მოვიყვანოთ უძველესი ცნობები მესხთა (მოსხთა) შესახებ. ჰეკატოს მილეტელი (VI ს. ქრისტეშობამდე) იხსენიებს მათ. სტეფანე ბიზანტიელის (VI ს. ჩვენი წელთაღრიცხვით) „ეთნიკაში“ ვკითხულობთ „ჰეკატოს მილეტელის თანახმად, მოსხები კოლხური ტომია და ცხოვრობენ მატეინების მეზობლად“. ნანა ხაზარაძე წერს – „ჰეკატოს მილეტელის წარმოდგენით ტერმინ „კოლხის“ გავრცელების არეალი მოიცავდა მდ. ჭოროხის შესართავიდან სამხრეთით მდებარე რეგიონს. საქმე ის არის, რომ

მატიენების ტომის მდ. ჭოროხის მადლა (ჩრდილოეთით) განვრცობის შესახებ ცნობები არ არსებობს“ (იქვე, გვ. 258).

კოლხების მდ. ჭოროხის შესართავის სამხრეთით ცხოვრების შესახებ ცნობას გვაძლევს ჰეროდოტე, რომელიც წერს, რომ მდ. თერმოდონთან მცხოვრებმა სირიელებმა და მათმა მეზობელმა მაკრონებმა „მხოლოდ ახლახან“ ისწავლეს კოლხებისაგან წინადაცვეთა (II, 104). მდ. თერმოდონტი კი მიედინება ტრაპეზუნტის სამხრეთით. ჯავახიშვილის აზრითაც, „წინათ კოლხები თერმოდონტის ახლოს ცხოვრობდნენ“ (იქვე, გვ. 267). ქსენოფონტის ცნობითაც (IV ს. ქრისტეშობამდე) კოლხების ტომს ეკუთვნოდა ტერიტორია მდ. ჭოროხის სამხრეთით, ტრაპეზუნტის რაიონში (იქვე, გვ. 268). ავტორი ლიკოფრონი (III ს. ქრისტეშობამდე), რომლის კომენტარები იოანე ცეცეს ეკუთვნის, წერდა, რომ კოლხებს აგრეთვე უწოდებდნენ „აზიელ სკვითებს“ და „ლეკოსირიელებს“ (იქვე, გვ. 268), მაშასადამე, კოლხები არ იყო ერთი ტომი, არამედ კრებითი სახელი სხვადასხვა მოდგმის ტომების, მათ შორის, სემიტური წარმოშობის ლეკოსირიელებისა, კოლხებია მესხებიც, რომელნიც ჭოროხის ხეობაში ცხოვრობენ.

კოლხური ბრინჯაოს ნაწარმი ძვ.წ. XIV-XII სს-ში ანატოლიაში ფართოდ გავრცელდა (ორდუს განძი (1926), სხვა მრავალ ადგილას აღმოჩენილი ბრინჯაოს განძი, მათ შორის ართვინის (ჭოროხის ხეობაში). ნანა ხაზარაძის კვლევით „მოსხური მთები“, რომლებიც სტრაბონის წარმოდგენით კოლხეთის სამხრეთ საზღვარზე მდებარეობდა, საძიებელია ტრაპეზუნტის ჩრდილოეთით... სტრაბონი ტრაპეზუნტსა და კოლხეთს შორის არც ერთ სხვა ეთნიკურ ან გეოგრაფიულ სახელწოდებას არ იხსენიებს“ (იქვე, გვ. 310). სტრაბონის მოწმობით „სკიდისე, კლდოვანი მთა“ მოსხურ მთებს უერთდება (იქვე, გვ. 311), სკიდისი და შემდგომი ავტორების „სკანდა“ სახელები ემსგავსებიან ერთმანეთს.

სტრაბონის თანახმად, მტკვარს არმენიაში აქვს სათავე, მაგრამ იგი მაშინვე შემოდის იბერიის დაბლობში (XII, 3,2) ანუ კოლას ოლქის სამხრეთი სომხეთს ჰქონდა მიტაცებული, ხოლო არტაანი – იბერიაში იყო.

„მოსხური მთები“ ნ. ხაზარაძეს ეგულება მტკვრის სათავეებთან ახლოს. მტკვარ-ჭოროხის წყალგამყოფი ქედების ადგილას (ესაა არსიანის და მისი მიმდებარე ქედები). მტკვრის სათავეების სამხრეთ-დასავლეთიდან სტრაბონის ცნობით სომხებმა დაიპყრეს იბერიის ტერიტორიები – „პარიადრეს კალთები, ხორზენე და გოგარენე (რომელიც მტკვრის გადაღმა არის)“ ძვ. წ. II საუკუნეში (XI, 14,5). სტრაბონისვე ცნობით პარიადრეს მთიანეთი ყოფილა წყლით მდიდარი და ტყიანი, აქ იყო მოწყობილი მეტი წილი განძსაცავებისა, პომპეუსის მიერ დევნილი მითრიდატე აქ გამოიქცა,

შემდეგ იძულებული გახდა გაქცეულიყო მთების გადაღმა – კოლხიდაში, იქიდან კი ბოსფორში. უნდა ვიგულისხმოთ, რომ მან გადალახა არსიანის ქედი და შემდეგდროინდელი არტანუჯის გზით შევიდა ჭოროხის ხეობაში „უკუაგლო ხოტენები და იბერები, რომლებიც მას ისრებითა და შურდულებით აბრკოლებდნენ და გადავიდა მდ. აფსაროსზე“, – წერს აპიანე. ნ. ხაზარაძის კვლევით, შემდგომ ამავე გზით უსარგებლია ვახტანგ გორგასალს, როცა მან ჭოროხის ხეობიდან (კლარჯეთიდან) – არტაანის გავლით მცხეთაში დაბრუნება გადაწყვიტა (იქვე, გვ. 368).

მაშასადამე, სტრაბონის მიერ ნახსენები მდინარეები ფასისი, გლაგოსი, ჰიპოსი მდებარეობდნენ ჭოროხის ხეობაში, ბერძნები „ლაზიკას“ უწოდებდნენ იმ ქვეყანას, რომელსაც ქართულ წყაროებში ერქვა „კლარჯეთი, ბოლო-კლარჯეთისა ზღვისპირი“. აქვეა, ისტორიული მესხეთი – ნ. ხაზარაძის კვლევით.

უნდა ითქვას, რომ კლარჯეთი /არტანუჯის მხარე/ იყო ის მესამედი მესხეთისა, რომელიც სტრაბონის სიტყვით, მის დროს კოლხების ხელში ყოფილა მოქცეული.

პ. ინგოროყვა მესხეთ-კოლხეთის შესახებ (I ს.)

პ. ინგოროყვა წერს – „აღსანიშნავია, რომ მესხეთის ისტორიული ტერიტორიებიდან კოლხების სატომო სახელთან დაკავშირებულია სახელწოდება არა მარტო კლარჯეთის (კოლარჯების, კოლარების) მხარისა, არამედ მესხეთის ზოგიერთი სხვა რაიონებისა. მაგ. მესხეთის მხარეთა შორის მტკვრის სათავეებში მდებარე რაიონი – კოლა (კორა), რომელსაც უკავშირდება სატომო სახელი კოლხი (კოლაელი), ვარიანტების ფორმით „კორახი“. პლინიუსს სეკუნდუს ცნობით, მდ. მტკვრის სათავეების მთების სახელი ყოფილა „კორახი“. კოლას უკავშირდება მდინარის სახელიც „კორი“, „კოროს“. ასე ერქვა მტკვარს სტრაბონის ცნობით. მესხების შესახებ უძველესი ცნობა, რომელიც ეკუთვნის ანტიკური ხანის

ბერძენ მწერალს ქრისტემდე VI საუკუნისას ჰეკატე მილეტელს – მესხების ტომი კოლხებთანაა დაკავშირებული (ფრაგმენტი 188)“ – (პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, გვ. 438).

კოლხ-მესხების ამ მიწა-წყალზე არსებობდა ორი ლაზიკა, ერთი სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნი იყო, მეორე კი საეკლესიო ერთეულს წარმოადგენდა. პირველს ერქვა „ლაზიკის სამეფო“, მეორეს კი ლაზიკის სამიტროპოლიტო. ისინი სხვადასხვა ტერიტორიებზე მდებარეობდნენ ერთმანეთის მეზობლად.

ლაზიკის სამეფო მოიცავდა მიწა-წყალს ჭოროხის შესართავიდან და ზღვისპირიდან არსიანის ქედამდე (მას ქართულ წყაროებში ერქვა – „კლარჯეთი – ბოლო კლარჯეთისა – ზღვისპირი“).

ლაზიკის სამიტროპოლიტო, როგორც აღინიშნა, XI ს-ში ტრაპეზუნტის ქაღდების გარდა, მესხების ტომით დასახლებულ მიწა-წყალს მოიცავდა ვანის ტბის მიმართულებით.

რაც შეეხება ლაზიკის ეპარქიებს, ისინი VI საუკუნისათვის არა ლაზიკის სამეფოში, არამედ სულ სხვა მხარეს, ქაღდეა-ლაზიკაში ლოკალიზდებიან, კერძოდ რეგიონში ტრაპეზუნტიდან არზრუმის (თეოდოსიოპოლისის) მიმართულებით, XI საუკუნისათვის, გაფართოების შემდეგ, ლაზიკის სამიტროპოლიტო მოიცავდა ტერიტორიას ტრაპეზუნტიდან ზიგანა-თეოდოსიოპოლ-ვანის ტბისაკენ.

ნ. აღონცის ცნობით აქ, ქაღდების მიწაზე, შემდეგდროინდელ ზიგანა-გიუმუშხანეს რეგიონში მდებარეობდნენ ლაზიკის ცნობილი საეპისკოპოსოები (ზიგანა, საისინი, როდოპოლისი, პეტრა).

პ. ინგოროყვა სიტყვებს „კოლხსა“ და „კლარჯს“ ერთმანეთთან აკავშირებს, ის ასე მსჯელობს – „ქართულში ბოლოკიდურს „ელი“ ენაცვლება ბოლოკიდური „არი“. ასე მაგალითად – ოდიშელი – ოდიშარი, ცხუმელი – ცხუმარი, ოპიზელი – ოპიზარი, ოლთისელი – ოლთისარი, კოლაელი – კოლარი“ (პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, 1957, გვ. 437).

„ელ“ – „არ“ – გამოხატავს იმავეს, რასაც დაბოლოება „ხი“

კოლარი – კოლაელი – კოლხი

„ამრიგად, სახელწოდებანი „კოლხი“, „კოლაელი“ და „კოლარი“ იდენტურნი არიან“ (იქვე, გვ. 437).

ასევე რთული ბგერისაგან „რჯ“, მიიღება ცალ-ცალკე „რ“ და „ჯ“. რ – რჯ.

კოლარი – კოლარჯი – კლარჯი

„ამრიგად, ყველა ეს სახელწოდებანი „კოლხი“, „კოლაელი“, „კოლარი“ და „კოლარჯი“ (კლარჯი) ერთი და იგივე სატომო სახელის დიალექტური სხვაობაა“ (პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, 1957, გვ. 438).

„დაბოლოება „ხი“ გამოხატავს იმავე შინაარსს, რასაც დაბოლოება „ელი“ (პ. ინგოროყვა, გვ. 437).

პ. ინგოროყვა წერს – „სატომო სახელებში, რომლებიც ბოლოვდება ბოლოკიდურით „ხი“, ფუძე-სიტყვა აღნიშნავს ქვეყანას, ხოლო დაბოლოება „ხი“ გამოხატავს იმავე შინაარსს, რასაც დაბოლოება „ელი“ (პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, 1957, გვ. 437). კარდუხი, ტაოხი, კოლხი, ჯავახი და სხვ.

ე.ი. კარდუხი = კარდუელი = ქალდუელი = ქართუელი

კოლხი = კოლაელი = კოლარჯი = კლარჯი

თუ ისტორიული ლაზიკის სამეფო კლარჯეთს მოიცავდა, მაშინ შემდგომი, ბაგრატიონების ეპოქის, კლარჯეთის სახელმწიფოებრიობა ლაზიკის სახელმწიფოებრიობის გაგრძელებად შეიძლება ჩავთვალოთ.

ძველ ბერძენ-მართლმადიდებელ ეპისკოპოსთა განმარტებანი ქართველთა წარმოშობის შესახებ

თესალონიკელი არქიეპისკოპოსი ევსტატე (ევსტათიოსი) განმარტავს ჰომეროსის (ძვ. წ. VIII ს.) „ილიადას“ ადგილებს ქართველებთან დაკავშირებით, ჰომეროსი თავის ილიადაში წერს – ტროას ომში „ჰალიზონებს მოუძღოდნენ ოდიოსი და ეპისტროფოსი, შორეული ალიბედან, საიდანაცაა ვერცხლის საწყისი“ (II, 856-857).

არქიეპისკოპოსი ევსტატე ასე განმარტავს ამ ადგილს ჰომეროსიდან – „ჰალიზონები ხალიბებს უწოდა (ჰომეროსმა), ხალიბებს ჰქონდათ განთქმული ვერცხლის საბადოები, ახლა კი აქვთ რკინისა. გეოგრაფოსი ამბობს, რომ ზოგიერთნი ნაცვლად „ალიზონებისა“ წერენ „ალაზონები“ ანდა „ოლიზონები“ (ანტიკური კავკასია, ენციკლოპედია, I, 2010, გვ. 49).

როგორც „გეოგრაფოსის“ (ჩანს იგულისხმება სტრაბონი), ისე არქიეპისკოპოს ევსტატეს თვალსაზრისით ხალიბები მონაწილეობდნენ ტროას ომში და მათ ასევე ეწოდებოდათ „ალაზონები“.

ალაზონები არის საწყისი სიტყვებისა: „ლაზონია“ (ასე ერქვა ოლქს ტრაპეზუნტის მახლობლად) და „ლაზი“ (ასე ერქვა ტომს ასევე ტრაპეზუნტის ახლოს მცხოვრებთ), ხოლო ხალიბები იგივე ქალები, ქალებს ქვეყნის მცხოვრებნი არიან. ასე, რომ ქალები (საიდანაც წარმომავლობს სიტყვა „ქართუელი“) ასევე იწოდებოდნენ ლაზებადაც. **ქალები და ლაზები ერთი ხალხი იყო.** ქალები და ლაზები (ქართველები) მუდამ ერთად იხსენიებოდნენ მწერალთა მიერ.

იგივე არქიეპისკოპოსი ევსტატე ასევე წერს ერთ-ერთი ქართული ტომის – გარგარელების შესახებ. ამ ტომის სახელი (გარგარი) იმითაა საინტერესო, რომ მისგან უნდა იყოს წარმომავალი ქართული პროვინციის გუგარის სახელი (გუგარქი), სიტყვის ფუძე ეთანადება ქართველთა ეთნო ფუძეს – „გგრ“ (ეგრისი, არგვეთი, გურია...). გარგარ – გუგარ – გგრ (არ ვეთანხმებით თვალსაზრისს თითქოსდა გუგარქის სახელი მოდის სკვითური ტომის „გოგის“ სახელისაგან).

ჰომეროსის სხვა ადგილის კომენტარში ევსტატე წერს – „**მონათხრობი ირწმუნება იმასაც, რომ გარგარელები – იმ ხალხის სახელია, რომელიც ამაზონებთან იყო კავშირში**“ (იქვე, გვ. 50).

ამაზონები – მისივე სიტყვით, არა მარტო მეომარი ქალების, არამედ ქალების ტომის მეომარი მამაკაცების სახელიც იყო, რომელნიც ჩაცმულობისა და გრძელი თმების გამო ზოგიერთს თურმე ქალებად წარმოედგინათ. შესაძლებელია ისიც, რომ სიტყვა „ქალდი“ ბერძნებს უთარგმნეს კიდევ ქართული ენის შესაბამისად. სახელი „ქალი“ დედაკაცს ეწოდება, დ (ტ, თ) – მრავლობითობის ნიშანია, ანუ თარჯიმნის მიერ ბერძენთათვის სახელი „ქალდი“ ქართულიდან ითარგმნა ასე – „ქალები“. საერთოდ კი, ბერძნებს ეთნონიმებს, ჰიდრონიმებსა და ტოპონიმებსაც უთარგმნიდნენ. მაგალითად, გრძელთავიანთა ტომის სახელი ასე უთარგმნეს – „მაკროკეფალები“, უთარგმნეს ასევე „ტილიჭამიებისა“ და „გირჩისმჭამელთა“ ტომების ზედმეტსახელებიც.

საერთოდ, ივ. ჯავახიშვილის კვლევებით, **ქალღუ ანუ ქალდი იყო იმ ქვეყნის სახელი, საიდანაც, როგორც ის წერდა, წარმოდგებიან „ქართველები, ლაზები და სვანები“**, ანუ ქალღუ – ქართველთა უძველესი საერთო ქვეყნის სახელი იყო.

ქალღუს ქვეყნის მცხოვრებთ, იმჟამად ქალები ანუ ხალები ერქვათ.

თესალონიკელი არქიეპისკოპოსის ევსტატეს განმარტებით კი ქალები იგივე ალაზონები, ლაზები არიან. ანუ **ქართველთა საერთო სამშობლოს სახელი „ალაზონიაც“ ყოფილა (როგორც ითქვა აქედან უნდა იყოს**

სახელები არზე, არზენა (აღზენა-ლაზენა-ლაზივი-ლაზიკა), არზენა-არსიანი, არაზანი და სხვა).

კლიმენს ალექსანდრიელი (II-III სს.) მიიჩნევს, რომ პონტოსზღვისპირეთში იბერიის მეზობელი და მახლობელი ამაზონები იყო არა მაინცდამაინც ქალების ტომი, არამედ ზოგადად ქალებსა, ის წერს – „იბერიის მახლობლად ქალები მამაკაცურ საქმეს ეწევიან სახლში და მშობიარობის დროსაც არ ტოვებენ საქმეს. ქალი ყველაზე მძიმე სამუშაოს დროსაც კი მშობიარე აიყვანს ხელში ჩვილს და სახლში შეყავს. ქალები აქ არაფრით არ ჩამოუვარდებიან მამაკაცებს, სახლს დარაჯობენ, ნადირობენ, საქონელსაც დარაჯობენ“ (იქვე, გვ. 369). ანდა წერს – „ამაზონები – სკეითური ტომი, გაუკაცური, მამაკაცური ტომი კოლხების მეზობლად“ (იქვე, გვ. 369).

ხალიბების ანუ ქალების თანამეტომენივე იყვნენ მათგან მოშორებით მცხოვრები კარდუხები, იგივე კორდიელები.

ეს იყო არარატის მახლობელი არეალი, იქ, სადაც გაჩერდა ნოეს კიდობანი, ამიტომაც ევსევი კესარიელიც (IV ს.), საეკლესიო ისტორიის მამაც, ეხება ამ საკითხს – ევსევი კესარიელი წერს – „არმენიელთა ქვეყანაში, კორდიელთა მთებზე ახლაც არის შემორჩენილი მცირეოდენი ნაშთი იმ სომადლისა“ (ანტიკური კავკასია, ენციკლოპედია, I, გვ. 383).

ნოეს კიდობანი არა არმენიაში, არამედ არარატის მთებზე - კორდიელთა ანუ ქართველთა წინაპრების ქვეყანაში შეჩერდა.

კარდუხების ანუ კორდიელთა ქვეყანა დაახლოებით ძვ. წ. VI ს-ში არმენიელებმა დაიპყრეს, ამიტომაც იქაური ქართველები „არმენიაში“ მცხოვრებნი აღმოჩნდნენ.

ძვ. წ. VIII-VI საუკუნეებში ვანის ტბის პირას ერთმანეთის მეზობელი ქვეყნები იყვნენ ლუვია (იგივე ლივია) და იბერია (იბერიელი ხალხის ძველი სამშობლო). აქედან ჩანს, იბერიელები (იგივე ივერიელები) ნაბუქოდონოსორს უფრო ჩრდილოეთით პონტოს ზღვისპირეთში გადაუსახლებია.

გადასახლების საკითხს ეხება ევსევი კესარიელი, ის წერს – „აბიდენეს თხზულებაში ასირიელთა შესახებ ასეთი რამ სწერია ნაბუქოდონოსორზე: – „მეგასტენესი ამბობს, რომ ნაბუქოდონოსორმა, რომელიც ჰერაკლეზე მეტ ძალას ფლობდა, ლიბიისა და იბერიის წინააღმდეგ გაილაშქრა და დაიპყრო რა ეს ქვეყნები, ნაწილი მოსახლეობისა პონტოსის მარჯვენა მხარეს დაასახლა“ (ევსევი კესარიელი, ევანგელური შემზადება, IX, 41,1, იქვე, გვ. 383).

ევსევი კესარიელი იმეორებს ძველ ცნობებს, რომ იბერიული ხალხის ერთი ნაწილი ძვ. წ. VI ს-ში სამხრეთის სამშობლოდან უფრო ჩრდილოეთით – შავიზღვისპირეთში დასახლდა. ჩანს, თავისთავად თანამეტომეებთან ძველ კოლხეთში. **ჰეკატოს მილეტელის ცნობით, თავის მხრივ, კოლხები და მოსხებიც ერთი ხალხი ყოფილა.**

იგივე ევსევი კესარიელი სხვა ნაშრომში მიიჩნევს, რომ მოსოხისაგან წარმოიშვნენ მოსინიკები (მოსოხები და მოსინიკები ერთიდაიგივე ტომია), ხოლო სანები იგივე სანიგები არიან, ისინი ერთი ხალხია. ის წერს – „**მოსოხი, საიდანაცაა მოსინიკები... სანები, რომელთაც სანიკებსაც უწოდებენ, პონტომდე არიან დასახლებულნი. აქ აფსაროსი და სებასტოპოლისი, კავსოლიმანი და ფასისი უერთდებიან ერთმანეთს. ეს ტომები ტრაპეზუსამდე არიან განსახლებული**“ (იქვე, გვ. 384-385). ჩვენთვის სასახელოა, რომ ამ ტომების ცხოვრებას სახელოვანი საეკლესიო მოღვაწეები შეეხნენ.

ბასილი დიდი (IV ს.) ახსენებს მდ. ფაზისს – ქართველი ხალხის განსახლების ერთერთ ძირითადი რეგიონის მთავარ მდინარეს. ის თავის „ექესთა დღეთაში“ წერს „**ფასისი, რომელიც კაკასიის მთებიდან მოედინება და მრავალი სხვა მდინარე ჩრდილოეთიდან ევქსინის პონტისაკენ მიედინება**“ (ბასილი დიდი, ცხრა ჰომილია ექესდლიურზე, III, 6, იქვე, გვ. 381).

ბერძნები და, ჩანს, ქართველებიც, მრავალ მდინარეს უწოდებდნენ ფასისს. ბერძნული შეხედულების შესაბამისად წმიდა, სუფთა და სასმელად საუკეთესო მდინარის წყალი შეიძლებოდა წოდებულიყო ფასისად. ასევე, ზოგიერთი კვლევიტ, ფასისი ეწოდებოდა წმიდა, საუკეთესო, განსაკუთრებული ხარისხის ზეთსაც. მდ. ფასისის სანაპიროებიც, შესაბამისად ლამაზი უნდა ყოფილიყო, ხოლო ჰავა ამ მდინარის ნაპირის საუკეთესო. მაშასადამე, ჭაობის უმოძრაო, შლამიანი წყალი არ შეიძლებოდა ფასისად წოდებულიყო.

ამ რეგიონში შესანიშნავი მთის წყლების სიმრავლის გამო, ფასისიც მრავალი იყო. მაგალითად, არაქსი სათავეებში ფასისად იყო წოდებული. ასევე მდ. ჭოროხი, ჩქარი და სასმელად ვარგისი მთის მდინარე, ასევე ფაზისად უნდა ყოფილიყო წოდებული მდინარე ლიკოსიც ანუ კელკიტი, რომელსაც თერმეჩაიც ეწოდება (ძველი თერმოდონტი) და აქვე იყო ქალაქი თემისკირა, ეს მდინარე კოლხების ძველი მოსახლეობის ქვეყანაში გადაედინებოდა, აქ იხილა ქსენოფონტემ ტიბარანები და ხალიბები. ეს მხარეები იმჟამინდელ არმენიასთან ახლოს მდებარეობდა. ჩანს მის შესახებ წერს თემისტიოსი (IV ს).

ის წერს: „მე, კეთილო ჭაბუკო, მჭერმეტყველური სიტყვები მოვიმკე... პონტოს სანაპიროზე, ფასისის მახლობლად ახლაცაა თერმოდონი, ამაზონთა საგმირო საქმეები და თემისკირონი... კოლხთა და არმენიელთა შორის...“ (ანტიკური კავკასია, ენციკლოპედია, I, გვ. 393). აქვე წერს, რომ იქ „სადაც თესალიიდან მოსული არგო პოეტებმა განადიდეს“, უნდა ითქვას, რომ ამჟამადაც ქ. თერმესთან (ე. ი. ძველ თერმოდონთან) ახლოს არის ჰერაკლესა და იაზონის კონცხები, ძველად, ჩანს ფიქრობდნენ რომ არგომ აქ დაისადგურა.

სტეფანე ბიზანტიონელი (VI ს.) თავის ეთნიკაში წერს ქართულ ტომთა შესახებაც – „ამაზონები – თერმოდონტთან მკვიდრი ქალთა ტომი“ (იქვე, გვ. 409).

„...ამარანტები – კოლხური ტომი, რომელთა ქვეყნიდან მოედინება ფასისი... არაქსი – არმენიის მდინარე... აფსილები – სკვითების ტომი, ლაზების მეზობელი არიანეს მიხედვით... ბექეირი – სკვითური ტომი... ბიძერები – ტომი პონტოსზე, არის ბიძერთა ნავსადგურიც... გარგარები, ტომი, რომელიც ხორციელ კავშირშია ამაზონებთან... გარგარენე... გოგარენე – ადგილი კოლხთა და იბერთა შორის... დარდაიები – კავკასიასთან მკვიდრი ტომი... დია – VII ქალაქი სკვითიაში, ფასისთან, დიოსკურიასი – ქალაქი პონტოსის მიდამოებში, რომელსაც სებასტოპოლისსაც უწოდებენ, ადრე მას ეწოდებოდა აია... დრილე – დასახლება ტრაპეზუსთან... ჰეპტაკომეტები – სკიდისეს მთაზე მოსახლენი, ბიძერებსაც უწოდებენ... ზიგები – ბოსპოროსთან, ჩანს მათია ზიგოპოლისიც ტრაპეზუსთან ...თემისკირა – ქალაქი თერმოდონთან... კორაქსები. კოლხები ტომი კოლხების მახლობლად (კორაქსთა კედელი, კორაქსთა ქვეყანა)... კვიტა – კოლხური ქალაქი, არის სხვაც სკვითიაში, არის ორი კოლხური და ევროპული, არის ქალაქი კვიტაიონი კრეტაზე... კოლხები = კავკასიასთან მკვიდრი ტომი, ქვეყანა – კოლიკე... ლაზები – სკვითური ტომი, არის სოფელიც არიანოსის მიხედვით – ძველი ლაზიკე... მაკრონები – დღევანდელი სანები... მოსხები – კოლხური ტომი. მატინების მეზობელი... სანიგები – აბაზგების მეზობლად მკვიდრი სკვითური ტომი... ტიბარენია – ქალაქი პონტოსთან, ხალიბებისა და მოსინოიკების მიმდებარე... გულმოდგინედ მისდევენ თამაშსა და სიცილს და ამას უდიდეს ბედნიერებად მიიჩნევენ, მათი მეზობლები არიან ხალიბები და ლეგკოსირიელები... ტაოხები – პონტოსის შიდამხრის მკვიდრი ტომი, ზოგიერთები მათ ტაოებს უწოდებენ... ფასისი – აიას ქალაქი, კოლხიდის მდინარე ფასისთან. დაარსებულია მიღეტელების მიერ, არის სხვა მდინარე ფასისიც – ტაპრობანეში... ქალდეები, ტომი კოლხიდის მახლობლად... ხალიბები – პონტოსის მიდამოებში, მდინარე თერმოდონტთან მცხოვრები ტომი, მათზე

ვედოქსოსი წერს – „ხალიბების ქვეყნიდან გააქეთ რკინა, რომელსაც აქებენ წრთობისათვის გამოსადეგობის გამო“. ჰომეროსი მათ ჰალიზონებად იხსენიებს კატალოგში პაფლაგენიელების შემდეგ – „ჰალიზონებს კი ოდიოსი და ეპისტროპოსი უძღოდათ, შორიდან მოსულნი – ალიბედან, სადაც არის ვერცხლის საბადო“, ანუ შეცვლილია დამწერლობა – „შორიდან ხალიბედან“, ხალიბებს სამხრეთით არმენიები ესაზღვრებიან“... (სტეფანე ბიზანტიელი, ანტიკ. კავკასია, ენციკლოპედია, გვ. 418).

ტაოს, ბასიანსა და მიმდებარე მხარეებს როგორც ბერძნები, ისე სომხები „იბერია“, „ივერიას“ უწოდებდნენ და მათ მცხოვრებლებს კი ქართველებს, ივერიელებს უწოდებდნენ.

პატკანოვ-მარის თეორიით თითქოსდა ეს მხარეები თავდაპირველად სომხებით იყო დასახლებული, რომელნიც შემდგომში ქართველებად გადაიქცნენ ე. წ. „ქართიზაციის“ პროცესის შედეგად, რომელიც იქაურ სომეხთა მიერ ქალკედონიტური სარწმუნოების მიღებამ გამოიწვია.

ამ თვალსაზრისს ეწინააღმდეგება ძველ ავტორთა ცნობები, რომელნიც ზემოთ იყო მოხმობილი და გულისხმობს ქართული ტომების თავდაპირველადვე ცხოვრებას არა მხოლოდ ტაოსა და ბასიანში, არამედ უფრო სამხრეთითაც ვანის ტბიდან ვიდრე ტრაპეზუნტამდე, თუმცა არსებობს პირდაპირი ცნობებიც. ერთერთია მაგალითად VI ს-ის ავტორის სტეფანე ბიზანტიელის ნაშრომი ეთნოსთა შესახებ, კერძოდ მასში ნათქვამია, რომ „ობარენე“ ერქვა ეფფრატსა და მტკვარს შორის მოქცეულ ტერიტორიას ანუ ტაოსა და ბასიანის მხარეებს.

„ობარენე“ ეტიმოლოგიურად იგივე „იბერიაა“. აღსანიშნავია, რომ ამ და მის მომიჯნავე მხარეებს „იბერ“ ფუძით მრავალი სახელწოდება არსებობდა, რომელთაც სხვაგანაც ვხვებით.

სტეფანე ბიზანტიელი წერს – „ობარენე – არმენიის ნაწილი, რომელიც ემიჯნება მდინარე ეფფრატს პარალელურად მიმდინარე მდინარე კიროსს (მტკვარს). მათ იხსენიებს კვადრატოსიც „პართიკის“ მეექვსე წიგნში: „მდინარე კიროსის გასწვრივ მკვიდრობენ ობარენები და ოტენები – არმენიის დიდი ნაწილის მოსახლენი“ (იქვე, გვ. 418). აქ, ჩანს, ლაპარაკია ტაოს, ბასიანისა და მიმდებარე მხარეების მოსახლეობის შესახებ. მათი სახელი იბერია, მათი ქვეყნის სახელი შესაბამისად – ობარენეა. იბერ-ობარენე.

აღნიშნულ და სხვა ძველ მართლმადიდებელ ავტორთა ცნობები არ ეთანადება ე.წ. „ქართიზაციის თეორიის“ იდეას, თითქოსდა ჩრდილო არმენიის მოსახლეობის ნაწილი „ქართიზაციის“ შედეგად გაქართველდა, პირიქით ეს ტერიტორიები ისტორიული არიან-ქართლის ძირითადი ნაწილი, შესაბამისად, იმთავითვე ქართული იყო.

თავი III

ისტორიული არიან-ქართლის მიწაზე სომხური სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნების დაარსება

(წყარობისა და ლიტერატურის მიმოხილვა)

ძვ. წ. II ს-ში არმენიელთა მიერ მიტაცებული იბერიელთა მიწები სტრაბონის ცნობით

იმიერტაო, ბასიანი და სხვა ქართული ოლქები VI-VII სს-ში სომხეთის შემადგენლობაში იმყოფებოდნენ, სომხური ეკლესიის იურისდიქციაში.

VIII-IX სს-დან იწყება ამ რეგიონის საოცარი ფერისცვალება, მისი მოსახლეობა გამოდის სომხური ეკლესიის იურისდიქციიდან და შედის ქართული ეკლესიის წიაღში. ამ ფაქტმა ჩამოაყალიბა უმართებულო თეორია, რომ თითქოსდა მოხდა ამ რეგიონის მკვიდრი სომხური მოსახლეობის „ქართიზაცია“-გაქართველებმა მას შემდეგ, რაც ისინი ქართული ეკლესიის იურისდიქციაში აღმოჩნდნენ.

ჩვენი კვლევით, ეს რეგიონი უძველესი დროიდანვე ქართველებით იყო დასახლებული, რადგანაც არიან-ქართლის ნაწილს წარმოადგენდა ძვ. წ. II ს-დან არმენიის მიერ დაპყრობილს.

ის არმენიისაგან გათავისუფლდა ძირითადად აღნიშნულ VIII-IX სს-ში. მისმა მოსახლეობამ შეძლო ქართული იდენტობის შენარჩუნება და შემდეგ კი წარმოჩენა.

ამ ფაქტს სტრაბონი მიუთითებს.

მისი ეს ცნობა ფაქტიურად გამოუყენებელია, ამიტომაც ჩვენ ის ხშირად მოგვეყვას. სტრაბონი წერს: „მოგვითხრობენ, რომ წარსულში არმენიის პატარა ქვეყანა გაფართოვდა არტაქსიასა და ზარიადრიას ომების შედეგად. ისინი იყვნენ ანტიოქ დიდის მხედართმთავრები, მისი დამარცხების შემდეგ კი მეფეები გახდნენ. მათ ერთად გააფართოვეს თავიანთი სამფლობელო, ჩამოაჭრეს რა ირგველივ მცხოვრებ ხალხებს ოლქები. კერძოდ, იბერებისაგან მიიტაცეს პარიადრეს მთისწინეთი, ხორძენე და გოგარენე, რომელიც კირის მეორე მხარესაა, ხალიბებს და მოსინიკებს ჩამოაჭრეს

კარენიტი და ქსერქსენე, მცირე არმენიის მოსაზღვრე ნაწილები“ (სტრაბონი, გეოგრაფია, XI, 14, 5).

არმენიელებმა იბერებისაგან მიიტაცეს პარიადრეს მთისწინეთი, ხორძენე და გოგარენე ანუ ისტორიული არიან ქართლის მიწა-წყალი, აზონის მამის მამული. როგორც ზემოთ აღინიშნა, ცნობას გოგარენეს ადგილსამყოფელის შესახებ თვითონ იძლევა სტრაბონი.

გუგარქისგან განსხვავებით გოგარენე მდებარეობდა არა მტკვრის მარჯვენა, არამედ მარცხენა სანაპიროზე, ანუ მტკვრის იქით, „მეორე მხარეს“- როგორც ამბობს სტრაბონი.

როგორც მრავალჯერ აღინიშნა, სტრაბონის ცნობით, გოგარენე მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე უნდა ვეძიოთ და ეს ცნობა დაგვეხმარება ხორძენეს ადგილსამყოფელის განსაზღვრისას, ის სტრაბონის ცნობიდანვე ჩანს, რომ პარიადრესა და გოგარენას შორის მდებარეობდა. რადგანაც გოგარენას საზღვრავდა მდ. მტკვარი, ამიტომაც უნდა ვიფიქროთ, რომ **ხორძენე პარიადრესა და მტკვარს შორის მდებარეობდა** და ის (ხორძენე), უნდა იყოს ისტორიული არიან-ქართლის ძირითადი ნაწილი, ესაა ტერიტორია **პარიადრესა და მტკვარს შორის, არაქსის ხეობითურთ.**

მიტაცების შემდგომ ამ მხარეებში დაიწყო ქართველების არმენიზაცია, სხვადასხვა საუკუნეში სხვადასხვა დონისა.

არმენიზაციის პროცესი შენეულა IX-X საუკუნეებში და ამავე დროს აქ დაიწყო ქართული იდენტობის დაუფარავი წარმოჩენა და აღორძინება.

დასავლეთ არმენიის ეთნიკური სახე (ძვ. წ. II ს-დან)

(ნ. ადონცის კვლევა წიგნში – არმენია იუსტინიანეს ეპოქაში, 1908, რუს. ენაზე)

ბიზანტიის იმპერიის ადმინისტრაციულ ოლქ „დასავლეთ არმენიაში“ მოექცა ის ქართული მხარეები, რომელნიც ჯერ კიდევ ქრისტეშობამდე

არმენიამ ჩამოაჭრა იბერიას, პარიადრეს მთის მიმდებარე ქვეყანა და ხორძენეს ნაწილი.

სტრაბონის ცნობით ამ მხარეებთან ერთად იბერებისაგან გოგარენაც მიუტაცებია სომხეთს. მართალია, ქართველთა სამეფომ გოგარენა უკან დაიბრუნა, მაგრამ აღნიშნული მხარეები (პარიადრეს მთის მიმდებარე ქვეყანა და ხორძენე) აღარასოდეს დაბრუნებია საქართველოს.

ასეთი პოლიტიკური გადანაწილების შედეგად, ბიზანტიურ ეპოქაში, ამ მხარეებში მცხოვრები მკვიდრი ქართველები ორმხრივ ასიმილაციას განიცდიდნენ. ერთდროულად ისინი ცხოვრობდნენ ბიზანტიაშიც და მის ოლქ „არმენიაშიც“, ამ ქართველებს შესაბამისად ჰქონდათ ორმაგი – ბერძნული და სომხური პოლიტიკური და კულტურული ზეწოლა.

ამის შედეგად ცხადია, მიმდინარეობდა ქართველების ასიმილაცია, მაგრამ, საბედნიეროდ, ეს პროცესი საკმაოდ მცირე ხანს გაგრძელდა, იმდენად, რომ როდესაც ტაო-კლარჯეთის სამეფომ და შემდგომ გაერთიანებულმა საქართველომ თავისი პოლიტიკური საზღვარი ვანის ტბამდე მიიტანა – იქაურ ქართველებს ჯერ კიდევ ახსოვდათ თავიანთი ეთნიკურ-ეროვნული ვინაობა.

ვინაობა აღორძინებული ქართველები ქმნიდნენ კიდევ ეროვნულ ქართულ-ქალკედონურ საეპისკოპოსოებს ამ „სომხურ“ ქვეყანაში, რომელთაც ჩვენი თანამედროვე სომეხი ისტორიკოსები „სომხურ-ქალკედონურ“ საეპისკოპოსოებს უწოდებენ, მაგრამ ნ. აღონციის კვლევაზე კი აჩვენებს, რომ დასავლეთ არმენია – ქართული წარმოშობის ქვეყნებისა და მოსახლეობისაგან შედგებოდა.

ნ. აღონციის სიტყვით, სომხური ზეწოლის შედეგად მკვიდრი ქართული მოსახლეობის ერთი ნაწილი, ჯერ კიდევ ქრისტეშობამდე ქართული მიწების მიტაცების დროს, დაძრულა თავისი საცხოვრისიდან და უფრო ჩრდილოეთით გადასახლებულა – **«к северу были оттеснены также колхи, мосхи и другие народности»** (ნ. აღონცი, გვ. 395).

„ამ დუდილში ჩამოყალიბდა სომეხთა ნაციონალური სახე“ – წერს ნ. აღონცი (იქვე, გვ. 395).

სომხური ეროვნება, მისი სიტყვით, ჩამოყალიბდა ქრისტეშობამდე რამდენიმე საუკუნით ადრე – სომხური ეროვნების მაფორმირებელი ფრიგიელების (ბალკანელების), ასევე არამეული ტომებისა და არმენიაში ისტორიულად მკვიდრი ადგილობრივი ქართველური ტომების – მოსხების, მატეენების, სასპერიების, ალარიდიელების და სხვების ურთიერთშერევით.

ნ. აღონცის მოჰყავს სტრაბონის ცნობა, რომ **ანტიოქოს დიდის (223-187) ორმა მხედარმთავარმა არტაქსიამ და ზარიადრამ ერთმანეთს შორის**

გაინაწილეს არმენია და გამოაცხადეს დამოუკიდებლობა, თუმცა სომეხთა მეფეები იქამდეც იყვნენ ცნობილნი.

ნ. ადონცი წერს – „სომხური ეროვნება ფორმირდა სხვადასხვა ტომებისა და ასევე სხვადასხვა რასების ელემენტთა ურთიერთშერევით. აქემენიდთა ტერიტორია, რომელსაც შემდგომ არმენია ეწოდა, დასახლებული იყო სხვადასხვა ეროვნებებით, სომხებთან ერთად. ამ შავ ზღვამდე გადაშლილ მსხვილ სპარსულ სატრაპიაში ცხოვრობდნენ მატეენები, სასპერიები და ალაროდები. ქსერქსეს ლაშქრობისას არმენიელები ფრიგიელებთან ერთად იდგნენ, ხოლო ალაროდები და სასპერიები ერთად, მათთან გვერდით – მოსხები და ტიბარენები, მაკრონები, მოსინიკები, მარები და კოლხები, უტიელები და მიკები – ერთად. 10 ათასი ბერძნის უკან დახვევის დროს – ფასიანებისა და ესპერიტების, ე.ი. სასპერიების, ასევე ტაოხების მიწა – უკვე არმენიად ითვლებოდა და სხვა არმენიისაგან განსასხვავებლად დასავლეთი ეწოდებოდა. მმართველი ანუ სატრაპი ერთი ნაწილისა იყო ტირიბაზი, მეორისა – ორონტი (ქსენოფონტე, ანაბაზისი, III, 5,17, IV, 3,4 და 4,4, VII 18,25). მეზობელი ტომები ამ დროს სარგებლობდნენ დამოუკიდებლობით, კერძოდ – კარდუხები, ხალიბები, ქალდეები, მაკრონები, კოლხები, მოსინიკები, კოიოტები და ტიბარენები (იქვე, VII, 8, 25). ნაწილობრივ ან მთლიანად ეს ეროვნებები იქცნენ მკვიდრ მოსახლეობად იმ ტერიტორიისა, რომელიც შემდგომ ეჭირა არმენიას“ (ნ. ადონცი, გვ. 394).

როგორც ვხედავთ, თვით ადონცის ცნობით, კოლხები, კარდუხები, ქალდეები და სხვა ქართველთა წინაპარი ტომები იყო მკვიდრი მოსახლეობა დასავლეთ არმენიისა, მათ სრულ ასიმილაციას სომეხ ხალხში აფერხებდა რომის და ბიზანტიის იმპერიის სიახლოვე არმენიის ცენტრალურ ნაწილთან, მხედველობაში გვაქვს ის გარემოება, რომ დასავლეთ არმენია უმეტესწილად აღნიშნული იმპერიების ხელდებული ქვეყანა იყო.

ძალზე საინტერესოა ნ. ადონცისავე ცნობა იმის შესახებ, რომ სომხეთის ძველი მკვიდრი მოსახლეობა, ჩამოთვლილი ტომები, იყვნენ ერთი წარმოშობისა, მათ ჰქონდათ „სისხლის სიახლოვე“ (ნ. ადონცი, არმენია იუსტინიანეს ეპოქაში, 1908, რუს. ენაზე გვ. 394).

როგორც ეროვნებები ამ ტომთაგან მრავალი გაქრა ისტორიის ასპარეზიდან, მაგალითად, ალაროდები, სასპერიები, ტაოხები, ფასიანები, მაგრამ მათი სახელები დაერქვათ მათ ყოფილ საცხოვრის ქვეყნებს, რაც ასახა გეოგრაფიულმა სახელწოდებებმა – აირარატი, სპერი, ტაო, ბასიანი (იქვე, გვ. 394). მაშასადამე, ნ. ადონცის აზრით – აირარატი – ალაროდიელების,

სპერი – სასპერების, ტაო – ტაოების, ხოლო ბასიანი – ფასიანების ქვეყანა იყო.

ეს მომენტი იმითაა საინტერესო, რომ კონსტანტინოპოლურ ნოტიციებში ლაზიკის ეპარქიაში გვხვდება საეპარქიო სახელწოდებანი – ფასიანი და სხვა სახელები – ფას, ბას ფუძეებით. მაშასადამე, ისინი, ნ. აღონცის მოსაზრებით, ბასიანის ქვეყანაში მდებარეობდნენ. მართლაც, პრავოსლავანია ენციკლოპედიას სტატიის „სომეხი ქალკედონიტები“ თანდართულ რუკაზე სპერსა და ბასიანში მრავალი ეპარქიაა აღნიშნული კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს ტრაპეზუნტის სამიტროპოლიტოში.

ნ. აღონცის მიხედვით, ზარიადრას და არტაქსიას დროს ჩამოყალიბდა ერთიანი სომხური ენა, რომელიც ხელმისაწვდომი იყო მთელი ხალხისათვის, ეს გადამწყვეტი მომენტი იყო სომეხი ხალხის ფორმაციისა (იქვე, გვ. 395).

იბერებს იმ დროს არმენიამ წაართვა პარიადრეს მთისწინეთი – ტაო და სპერი, ხორძენა და გოგარენა, ხალიბებისა და მოსინიკებისაგან მიიტაცა კარენიტი და დარუსენა, ასევე სხვა ხალხებისაგან მიწები (იქვე, გვ. 395). ამ ეპოქაში, ნ. აღონცის სიტყვით – „**ჩრდილოეთისაკენ იქნენ განდევნილნი ასევე კოლხები, მოსხები და სხვა ხალხები**“ (ნ. აღონცი, არმენია იუსტინიანეს ეპოქაში, 1908, რუს. ენაზე, გვ. 395).

სომხეთს მიუსაკუთრებია ასევე კაპადოკიაში მცხოვრები კატაონების მიწები.

საერთოდ, კაპადოკიელებს სირიულ სამყაროს მიაკუთვნებენ, ბერძნები მათ სირიელებს უწოდებდნენ – კერძოდ, თეთრ სირიელებს სხვებისგან განსასხვავებლად. კაპადოკია ეთნიკურად სემიტებს უკავშირდებოდა (იქვე, გვ. 395). სტრაბონის ცნობით, სირიელები ცხოვრობდნენ ბაბილონიდან ევქსინის პონტომდე ანუ შავ ზღვამდე (იქვე, გვ. 396).

ნ. აღონცი ფიქრობს, რომ სომხები ორი რასის – სემიტი არამეელების (რომელთაც სემიტი კაპადოკიელები ენათესავებოდნენ) და ფრიგიელების ურთიერთშერევით ჩამოყალიბდნენ, ასევე შეძლეს სხვადასხვა ადგილობრივი ხალხების ასიმილირება (იქვე, გვ. 396).

იოსებ ფლავიუსი კაპადოკიელებს მესხებად მიიჩნევდა.

ნ. აღონცის სიტყვით, „თავდაპირველად არმენია დასახლებული იყო სხვადასხვა სატომო ჯგუფებით – კარდუხებით, მოსხებით, სასპერებით და სხვა. ძვ.წ. VII ს-ში კიმერიელების შემოსევამ თავისი საცხოვრისიდან დაძრა ფრიგიელი სომხები, მათ გადალახეს ევფრატი და შეუტიეს ადგილობრივ მოსახლეობას, რომელთა ნაწილი დარჩა ჩრდილოეთში, ნაწილი კი სამხრეთში. მათ შუა მცხოვრები დამორჩილებული ზოლი

შეერია გამარჯვებულ ფრიგიელ სომხებს. შემოსულებისა და მკვიდრების ურთიერთშერევით შეიქმნა სომხური ეროვნების ბირთვი“ (ნ. აღონცი, არმენია იუსტინიანეს ეპოქაში, 1908, რუს. ენაზე, გვ. 398).

ნ. აღონცი შენიშნავს, რომ სომხეთის სამხრეთით და ჩრდილოეთით მცხოვრები კარდუ-კარდუხი-კორდუსიონი-გორდუენ-ქართუ-ქართუელი-ქართველი – ერთი ეთნიკური წარმოშობის ხალხის სახელია (ნ. აღონცი, არმენია იუსტინიანეს ეპოქაში, 1908, გვ. 398, შენიშვნა 1).

ამასთანავე, წერს აღონცი – „ამჟამად უარყოფილია მოსაზრება თითქოსდა კარდუხები ქურთების წინაპრები იყვნენ. ქურთები ძველად იხსენიებოდა სხვა სახელით“ – და განაგრძობს არმენიის ჩრდილოეთით და სამხრეთით მცხოვრებ ტომთა სახელების მსგავსებათა შესახებ მსჯელობას – ჩრდილოეთით ცხოვრობდნენ ხალიბები, სამხრეთით ხალდები, სტრაბონთან იხსენიება ორი ოლქის სახელით – სასპერიტები, ერთი სპერი – ჭოროხზე (ჰეროდოტეს სასპერიტები, ქსენოფონტეს – ესპერიტები), ხოლო მეორე – სამხრეთში, ტიგროსის ახლოს – თანამედროვე შუპრია. ყველა ამ ხალხებმა ტიგრან დიდის იმპერიაში შეძლეს გაერთმნიშვნელოვნება იმდენად, რომ მთელი მოსახლეობა ლაპარაკობდა საერთო (სომხურ) ენაზე (გვ. 399).

საერთო-ეროვნული ენის შემუშავება გარდამტეხი ეტაპი იყო იმ ქვეყნისათვის, სადაც იქამდე ასეთი სიმრავლე იყო ტომებისა და ეროვნებებისა (გვ. 399).

ადამიანის მდგომარეობა სხვადასხვა ტომობრივ გარემოში ალბათ ისაზღვრებოდა სისხლისმიერი ნათესაობით ამა თუ იმ საგვარეულოს მიმართ.

ნ. აღონცის ცნობით, სომხურმა საგვარეულო სახელწოდებებმაც კი შეინარჩუნეს თავისი პირველქართული წარმომავლობა.

მაგალითად, ცნობილი საგვარეულოს ხორხორუნების საგვარეულო ტიტული იყო „მალხაზი“, რაც საერთოდ მფლობელს, თავადს ნიშნავს. ეს ტიტული, ნ. აღონცის სიტყვით, ამოდის ქართული სიტყვიდან „სახლი“, ფუძე „ახლ“, ამავე ფუძიდანაა სომხური „ალახინ“ – მოახლე (ნ. აღონცი, არმენია იუსტინიანეს ეპოქაში, 1908, რუს. ენაზე, გვ. 400). [შდრ. გვარი ოკრიბაში – ხორხომელიძე].

ბაგრატიდების მეორე საგვარეულო ტიტული იყო – ასპეტ. ნ. აღონცი მას მიიჩნევს ქართული უფლის, სპარსული სეპურის (უფლის წულის) გადმონაშთად.

ჭანეთის, სპერის და ტაოს თავდაპირველი დიდებულების მამიკონიანების საგვარეულო ტერმინი იყო „მამიკი“, რაც უკავშირდება ქართულ სიტყვა „მამას“, ე.ი. სახლის მამა, მამასახლისი.

ფაუსტის ცნობით, მამიკონიანებს თავიანთი საგვარეულო გამოჰყავდათ ჭენებიდან, ანონიმის სიტყვით, ჭენეთი იყო ჩინეთი. თითქოს იქიდან მოხვდნენ ისინი ტაოში. სინამდვილეში „თავდაპირველი ტრადიციით, ჭენეთის ქვეშ იგულისხმებოდა არა ჩინელები, არამედ ჭანები, ტაოსთან – მამიკონიანების საგვარეულო ოლქთან ახლოს მცხოვრებნი (გვ. 403). მათგან იყვნენ გამოსულნი ორბელიანები (გვ. 404). ეს არაა საკვირველი, რადგანაც ბაგრატიდები სპერიდან იყვნენ საქართველოში გადასულები (ნ. აღონცი, არმენია იუსტინიანეს ეპოქაში, 1908, რუს. ენაზე, გვ. 404).

სომხური „ტერ“ და სხვა ტერმინები ნ. აღონცს ქართული სიტყვიდან „უფალი“ (მამაუფალი, დედაუფალი, მეფე, მამფალი) გამოჰყავს.

ზემოჩამოთვლილი ტერმინები (მალხაზი, არპეტი, მამაკი, ტერ) სომხეთის იბერიული ზოლის ნახარართა წრიდანაა აღებული.

აქედან ჩანს, რომ დასავლეთ არმენია და სხვა უფრო დიდი ოლქებიც – ქართული წარმოშობის ტომებით იყო დასახლებული, რომელთაც კვალი დააჩნის სომხურ ენას.

მათ თავიანთი წარმოშობა იცოდნენ კიდევ.

ნ. აღონცი წერს არმენიის ქართველების შესახებ – „როგორც არ უნდა ასიმილირებულყვნენ ისინი, საბოლოო ჯამში, მაინც ინარჩუნებდნენ თავიანთ კოლორიტს“ (გვ. 415).

ჩვენი აზრით, ნ. აღონცისთვის „კოლორიტი“ იყო არმენიზებულ ქართველთა თვითშემეცნება იმისა, რომ ისინი ეთნიკურად ქართულ წრეს ეკუთვნოდნენ, მითუმეტეს V-VII საუკუნეებში, როცა მათი ასიმილაცია არ იყო ძალზე შორს წასული. ამ მიზეზის გამო არმენიის გარშემო ჩამოყალიბდა ოთხი თავისთავადი მცირე პოლიტიკური სხეული – ბდესშების სამფლობელოები – მათ შორის გოგარენა და არზანენა (გვ. 416).

გოგარენა ქართულ სახეს ინარჩუნებდა.

არმენიის სამხრეთით მცხოვრები კურტები (ქურთების წინაპრები) და კარდუხები (ქართველთა მონათესავენი) ნ. აღონცის სიტყვით, სომხების გავლენის ქვეშ აღმოჩნდნენ (გვ. 418). ასევე მათი მეზობელი მატეენები კასპიის ზღვისკენ.

გელების და კარდუხების გვერდით ცხოვრობდნენ უტიები, ისინი (კარდუხები) თავდაპირველად უტიების სამხრეთით ცხოვრობდნენ, შემდეგ ჩრდილოეთით, მათთან ერთად ჩრდილოეთით გელებიც გადასახლდნენ (ნ. აღონცი, არმენია იუსტინიანეს ეპოქაში, 1908, რუს. ენაზე, გვ. 420).

ნ. აღონცს ალბანეთის სომხურ ოლქად მიაჩნია სიუნი-სივნიეთი, თუმცა ისინი სომხებისგან განსხვავდებოდნენ (გვ. 423).

უტიელების მეზობლად ცხოვრობდნენ მთიდან ჩამოსული გარგარები, ისინი გარდმანთანაც ცხოვრობდნენ. საბოლოოდ, ყველა ამ ეთნოჯგუფის

„ინფილტრაცია“, ე.ი. არმენიზაცია მიმდინარეობდა შემდეგშიც (ნ. აღონცი, არმენია იუსტინიანეს ეპოქაში, 1908, რუს. ენაზე, გვ. 425).

ნ. აღონცის გამოკვლევებიდან ჩანს, რომ სომხეთის გარე მხარეები, მი-თუმეტეს დასავლეთ არმენია, სადაც ტრაპეზუნტის ლაზიკის სამიტროპოლიტოს საეპისკოპოსოები მდებარეობდნენ – ქართველთა ისტორიული საცხოვრისი იყო, მათმა მნიშვნელოვანმა ნაწილმა შექლო ეთნო და ეროვნული ვინაობის შენარჩუნება, როგორც ნერსე სომეხთა კათალიკოსის დროს, ისე მის შემდეგ: ტაო-კლარჯეთის ქართველთა სამეფოს ძლიერება ამ შეგნებას ეფუძნებოდა.

ისტორიული ქართული ოლქები არმენიაში

(ნ. აღონცი, არმენია იუსტინიანეს ეპოქაში, 1908, რუს. ენაზე)

1. „ქვეყანა ჩრდილოეთისა“ (IV ს.)

რომის იმპერია ადმინისტრაციული მმართველობის მხრივ IV ს-სთვის იყოფოდა ოთხ პრეფექტურად. პრეფექტი თავის ხელში აერთიანებდა სამოქალაქო და სამხედრო უწყებებს.

ნ. აღონცის სიტყვით, რომის იმპერიის მსგავსად, სპარსეთიც ოთხ „კუსტად“ – ადმინისტრაციულ ერთეულად იყოფოდა (ნ. აღონცი, არმენია იუსტინიანეს ეპოქაში, 1908, რუს. ენაზე, გვ. 217). ესენი იყვნენ „აღმოსავლეთი“, „დასავლეთი“, „სამხრეთი“ და „ჩრდილოეთი“.

ჩრდილოეთის ანუ კავკასიის კუსტი (მხარე) თავის მხრივ 13 ქვეყნად (შახრად) იყოფოდა, მათ შორის იყო იბერია, ანუ სპარსულად – „ვარჯანი“, ალბანეთი ანუ „რანი“, სომხთი ანუ „არმენია“.

ასე რომ, ქართულ წყაროებში ხშირად ნახსენები „ჩრდილოეთის ქვეყანა“ უნდა გულისხმობდეს სპარსეთის იმპერიის კავკასიის მხარეს და კერძოდ, კი მის ერთ ნაწილს, ამ შემთხვევაში – საქართველოს.

იბერიას ზაქარია რიტორი უწოდებს გურზანს.

გურზანი-ვარჯანი (გორჯანი, გურჯანი, გორგანი) და გურზანი ეტიმოლოგიურად ახლოსაა ერთმანეთთან და მათი საერთო ფუძე-ძირი აქვთ

– „გრ“, „რგ“. იგივე ფუძე-ძირი „გრ“ უდევს საფუძვლად ქართულ მხარეთა სახელებს – „გერისი“, „გუგარქი“, „გოგარენა“, „გურია“, „არგვეთი“, აქედანაა ბერძნული სახელი – „გეორგია“ და სხვა ყველა დასახელება, რაც კი მეზობელმა და უცხო ერებმა დაარქვეს ქართველთა ქვეყანას, მაშასადამე, ფუძე-ძირი „გრ“ ან „რგ“ ქართველთა თვითსახელწოდების ეთნოფუძეა.

ზაქარია რიტორი წერს, რომ „ჩრდილოეთის მხარეებში ხუთი მორწმუნე ხალხია, მათ 24 ეპისკოპოსი ჰყავთ და მათი კათალიკოსი დვინში ცხოვრობს. სპარსული არმენიის დედაქალაქში, მის შემდეგაა გურზანი – არმენიის ქვეყანაში, რომელთა ენა ბერძნულს მიაგავს, მათ ქრისტიანი მთავარი ჰყავთ, რომელიც სპარსეთის მეფეს ემორჩილება. შემდეგ არანის ქვეყანაა, არმენიის ქვეყანაში, თავისი ენით, ხალხი მონათლულია, შემდეგ სისაკანის ქვეყანაა, თავისი ენით, მორწმუნენი, მათ შორის წარმართებიც არიან, შემდეგი ქვეყანა ბაზგუნი, თავისი ენით, კასპიის ზღვასთან“ (ნ. აღონცი, არმენია იუსტინიანეს ეპოქაში, 1908, რუს. ენაზე, იქვე, გვ. 219).

2. გოგარენა, კორდუენა და ბასიანი (V-VII სს.)

(ნ. აღონცი, არმენია იუსტინიანეს ეპოქაში, 1908, რუს. ენაზე)

ნ. აღონცის სიტყვით, I ათასწლეულის სომხურ საერისთავო სიებში ერისთავები (ნახარარები) პატივის მიხედვით არიან ჩამოწერილნი. მათ შორის აღინიშნებიან ერისთავი **ბაგრატუნები**, ტაშირის ერისთავები და სხვანი.

ნერსეს კათალიკოსის დროს, 555 წელს შემდგარ კრებას ესწრებოდა 32 ერისთავი. სებელის სომეხ მეფეთა ერისთავების სიაში იხსენიება ტაოს ერისთავი და ასევე ბასიანის ერისთავი.

ხორენაცის ცნობით, სომეხთა მეფე განსაკუთრებით აჯილდოვებდა ბაგრატუნ ერისთავებს.

სტ. ორბელიანი მოგვითხრობს, რომ სომხეთის მეფემ დანიშნა თავისი ქვეყნის ოთხი ბდეხში – აღმოსავლეთში იყო სიუნის ბდეხში თავისი – 21 ერისთავით, ჩრდილოეთში – გოგარენისა („გოგარის“) – 22 ერისთავით, დასავლეთით „კორდუ“-სა – 21 ერისთავით და სამხრეთით ანგელენის („ანგელის“) ბდეხში – 22 ერისთავით (ნ. აღონცი, არმენია იუსტინიანეს ეპოქაში, 1908, რუს. ენაზე, გვ. 254).

გოგარენა (სომხურად გოგარი) და კორდუენა (სომხურად „კორდუ“) – ქართული ქვეყნები იყო, მისი ქართული მოსახლეობა იქამდეც და შემდგომაც სომხდებოდა, ქართველობის შენარჩუნება სომხური სამეფოს შიგნით უძნელესი და თითქმის შეუძლებელი საქმე იყო (იქვე, ნ. აღონცი, გვ. 292).

ფაუსტის ცნობით, **ტაოს ოლქს მართავდნენ მამიკონიანები**, – ხორენაცის მიხედვით სომეხთა მეფის მთავარსარდლები. შემდეგ, IV ს-დან, ისინი **ტარონში** გადავიდნენ, სადაც, ჩანს, უკვე ცხოვრობდა ქართულენოვანი მოსახლეობა, რადგანაც ხორენაცისავე სიტყვით, მაშტოცის მიერ ქართული ანბანის შესასწავლად ჩამოყალიბებულ ქართველ ბავშვთა ჯგუფს ასწავლიდა ტარონელი მუსე, ცხადია ქართული ენის მცოდნე.

ბერძენ-რომაელი ავტორები იცნობენ „ფასიანს“ (ბასიანს) და ისინი ბასიანს ფასიანად მოიხსენიებდნენ.

ბასიანის ერთი ნაწილი იყო ვანანდი და მას, ხორენაცის სიტყვით, ზემო ბასიანი ერქვა (ნ. აღონცი, არმენია იუსტინიანეს ეპოქაში, 1908, რუს. ენაზე, გვ. 300).

ბასიანს თავისი ერისთავი მართავდა.

აირარატი მეფის დომენი იყო, **ბაგრევანდი – ბაგრატილებს ეკუთვნოდა**.

ნ. აღონცის სიტყვით – „კოტაია ცნობილი იყო პტოლემეოსისათვის, მაგრამ ის სომხურ ლიტერატურაში პირველად გვხვდება სებეოსთან VII ს-ში“ (ნ. აღონცი, არმენია იუსტინიანეს ეპოქაში, 1908, რუს. ენაზე, გვ. 302).

კოტაია იყო გავარი, ანუ ქვეყანა აირარატის პროვინციაში. კოტაიას ამჟამად ზანგიბასარი ჰქვია. ის არის მდ. რაზდან-ზანგის ხეობაში.

საფიქრებელია, რომ **ტაო ხორძენას** ნაწილი იყო.

სიტყვა „ხორძენა“ ეტიმოლოგიურად ახალთა სიტყვა „არზენასთან“, რომელსაც კონსტანტინე პორფიროგენეტი უწოდებდა არზრუმ-არტანუჯის მხარეს.

საფიქრებელია, რომ სიტყვა „ხორძენა“ შემდეგ, X საუკუნისთვის, სიტყვა „არზენად“ იქცა, ის ერქვა ტაოს მომიჯნავე მხარეებს. **ხორძენა სტრაბონის ცნობითაც იბერების ისტორიული მხარე იყო, შესაბამისად ქართველებით დასახლებული სომეხთაგან მიტაცების შემდეგაც**. სტრაბონის დროს ის გაცილებით დიდი, გოგარენამდე (მტკვრამდე) განვრცობილი ქვეყანა იყო (აღსანიშნავია, რომ სტრაბონის ეპოქაში გოგარენა მტკვრის იქითა ანუ მარჯვენა სანაპიროს ტერიტორიას ერქვა, ხოლო აღონცის წყაროს ცნობით, გოგარენა უფრო ვრცელ ტერიტორია მოიცავდა).

3. ივერია, პერსარმენია და პერსიბერია (IV-VI სს.)

(ნ. აღონცი, არმენია იუსტინიანეს ეპოქაში, 1908, რუს. ენაზე)

სპარსული არმენიის საზღვრები IV-VI სს-ში ე.წ. „მარზპანობის“ დროს ასეთი იყო:

პერსარმენია მოიცავდა შემდეგ პროვინციებს – ტაიქი, ტარონი, აირარატი, ვასპურაკანი და სიუნიქი.

ტარონი და ვასპურაკანი მდებარეობდნენ ვანის ტბასთან, აირარატი – სპარსული არმენიის ცენტრში, ხოლო მის დასავლეთის მხარეს – პერსარმენიის „ივერია“ ანუ ტაო (ტაიქი) მდებარეობდა, ამ ივერიას დასავლეთით ესაზღვრებოდა ლაზიკა.

არსებობდა ასევე „თავისუფალი ივერიაც“, ის პერსარმენიის ივერიის ჩრდილოეთით მდებარეობდა. მისი ნაწილები იყო – კოლა, არტაანი, ჯავახეთი, გუგარქი.

ტაიქის სამხრეთ-დასავლეთით „I არმენია“ მდებარეობდა (იხ. რუკა პრაგ. ენციკლ., I, გვ. 75).

მაშასადამე, ივერია ორ ნაწილად იყო გაყოფილი – ტაო პერსარმენიაში შედიოდა, კოლა, არტაანი, ჯავახეთი და გუგარქი ქმნიდა სხვა, „თავისუფალ“ ივერიას და სადავო იყო ბიზანტია-სპარსეთს შორის.

ნ. აღონცი „მარზპანულს“ უწოდებს არშაკიდების შემდეგდროინდელ სომხეთს, რადგანაც ქვეყანაში იჯდა სპარსეთის შაჰის წარმომადგენელი – მარზპანი. მისი დედაქალაქი იყო ქალაქი დვინი, რომელსაც აღმოსავლეთ სომხეთისთვის ისეთივე მნიშვნელობა ჰქონდა, როგორც დასავლეთ სომხეთისთვის თეოდოსიოპოლისსა და იქ მჯდარ რომის წარმომადგენელს – კომიტს.

ჩრდილოეთით მარზპანული სომხეთის საზღვარი აღწევდა კანგარამდე, „თავისუფალი იბერიის“ საზღვრამდე. ლაზარის ცნობით, სპარსეთთან მეზობელი იბერიის მეფე ვახტანგი აქ ელოდა დამხმარე სომხებს. ვაან მამიკონიდი დაეხმარა ვახტანგს, სომხური ჯარი მივიდა ივერიის მეფესთან და ბანაკი დასცა კანგარის კანტონში. კანგარი გუგარენის ოლქში

შედიოდა, მაშასადამე, გუგარენა სომხეთის გარეთ მდებარეობდა – იბერიაში (ნ. აღონცი, არმენია..., გვ. 222).

იმუამად, დასავლეთით სომხეთს ესაზღვრებოდა კოლას ოლქი, სასაზღვრო პუნქტად ითვლებოდა კოლა, ხოლო ტაო (ტაიკი) მთლიანად სომხეთში შედიოდა.

ტაო, მის გვერდით მდგარ ქართულ პროვინციებთან ერთად, შეადგენდა პერსარმენიაში შემავალ „არასუვერენულ ივერიას“ და იმყოფებოდა მძლავრი სომხური საეკლესიო-კულტურული გავლენის სფეროში. მისი ივერიული მოსახლეობა მხოლოდ შინაურ-საოჯახო წრეში ახერხებდა ქართული იდენტობის გამჟღავნებას, საზოგადოებრივ-ადმინისტრაციულ სფეროში კი, ვითარცა პერსარმენიის მცხოვრები, არმენიულად მიიჩნეოდა.

არშაკიდების დროს ალბანეთის მხარეს სომხეთის საზღვარი იყო მდ. მტკვარი. მარზპანობის დროს საზღვარი ქ. ხალხალთან გადაიოდა. **ხალხალი ალბანეთში მდებარეობდა მტკვრის მარჯვენა მხარეს (ნ. აღონცი, არმენია იუსტინიანეს ეპოქაში, გვ. 223).**

სპარსულ ჯარს ალბანეთიდან ხალხალამდე მტკვარი უნდა გადაევიდა.

ნ. აღონცის აზრით, ხალხალი არის მდ. ზაგემზე მდებარე ამჟამინდელი თათრული სოფელი ხილხილა. მახლობლად არსებობდა ასევე მეორე მსგავსი სახელის პუნტი – „ხილხალა“, რომელიც ივ. ჯავახიშვილის 1923 წლის რუკის მიხედვით მდებარეობდა ნუხპატო-შექთან ახლოს, ამჟამინდელ სოფელ „ფილფილასთან“ ახლოს. (სახელი ფილფილა ალბანურ ტომ „ლფინების“ სახელთან უნდა იყოს დაკავშირებული). აქვეა პუნტი ხალხალი და აქვე უნდა ყოფილიყო პუნქტი გულგულა.

აღსანიშნავია, რომ ჰერეთის საზღვრად ვახუშტი ბატონიშვილს მიაჩნდა პუნქტი გულგულა. სახელები ფილფილა, ხალხალი/ხილხილა, ხილხალა/ და გულგულა მსგავსნი არიან. ვახუშტის მასზე ათასი წლის წინანდელი პუნქტის ადგილმდებარეობა რომ განესაზღვრა არა თელავთან, არამედ ფილფილა-ხალხალთან, მაშინ ჰერეთის საზღვარი გადაიწევედა აღმოსავლეთით და დაემთხვეოდა ალბანეთისას.

ნ. აღონცის სიტყვით, **IV ს-ში სომხეთმა დაკარგა მრავალი განაპირა მხარე, ჩვენი აზრით, ამის ძირითადი მიზეზი იყო ამ მხარეთა მოსახლეობის ეთნიკური განსხვავება სომხებისაგან.** ისინი (განაპირა მხარეები) – არ იყვნენ სომხური ოლქები, როგორც მრავალჯერ ითქვა.

მარზპანულს ნ. აღონცი ასევე უწოდებს მეორე სახელს – ტანუტერული სომხეთი. მას ასევე ვასპურაკანულსაც უწოდებს.

ვასპური – ერქვა სპარსეთის ცნობილ გვარებს, აქედან ვასპურაკანი. ნ. აღონცის სიტყვით, – „არმენიის თანატოლი ადმინისტრაციული სიდიდეები

იყვნენ იბერია, ალბანეთი, ატროპატენა, ადიაბენა, და არავასტანი“ (იქვე, გვ. 221).

მისივე სიტყვით, მუსულმანი ავტორები „არმენიის“ ქვეშ იგებდნენ არა მხოლოდ არმენიას, არამედ არანსა და საქართველოს (ნ. აღონცი, არმენია იუსტინიანეს ეპოქაში, 1908, რუს. ენაზე, გვ. 242). ე.ი. არანსა და ივერიას, ამ ივერიის ქვეშ კი ძირითადად „არასუვერენული ივერია“ ანუ ტაო-ბასიანი მიიჩნეოდა. აღსანიშნავია, რომ პერსარმენიაში მდებარეობდა ოლქი პერსიბერია, რაც ჩანს ჩვენამდე მოღწეული III მსოფლიო კრების მასალებიდან. ამ კრებაში მონაწილეობას იღებდა პერსიბერიელი „იერემია ურჰაელი, ქართველი მართლმადიდებელი“, ნესტორიანობასთან მებრძოლი, იბერიის სპარსული ნაწილიდან, ანუ პერსიბერიიდან (კ.კეკელიძე, ეტიუდები, I, 52-62).

პერსიბერია, ანუ „სპარსული იბერია“ უნდა რქმეოდა იმუამად პერსარმენიაში შემავალ ტაო-ბასიანსა და მიმდგომ მხარეებს.

4. სომხების გადასახლება პერსარმენიიდან ბიზანტიურ სომხეთში V-VI სს.

(ნ. აღონცი)

არიან-ქართლის მიწების დიდი ნაწილი იუსტინიანეს ეპოქაში პერსარმენიად იწოდა.

ნ. აღონცი წერს – „იმპერიული თვალსაზრისით, იმპერიის ინტერესების დაცვის მიზნით სომხების გადასახლება დასავლეთით ძალზე სასურველი იყო. თვით იმპერატორები ახალისებდნენ ამ მოძრაობას. მაგალითად, იმპერატორი მავრიკე. სომხების ჩასახლებით იმპერიამ დიდად ისარგებლა, სომხები ბიზანტიას ემსახურებოდნენ თავგანწირვით. სამშობლოს პოლიტიკური ცხოვრების შებოჭილი ჩარჩოებიდან გათავისუფლების შემდეგ მთელი მათი ძალები იფურჩქნებოდა. სომხებმა სახელი გაითქვეს სახელმწიფო ცხოვრების ბევრ სფეროში, სამხედროსა თუ სამოქალაქოში. მათგან გამოვიდნენ სახელგანთქმული პირები, რომლებსაც იმპერიის წინაშე ძალზე მნიშვნელოვანი დამსახურებები ჰქონდათ. მრავალი სომეხი ბრწყინავდა თვით საიმპერატორო ტახტზე და სათავეებიც კი დაუდეს ახალ დინასტიას (სომხური ცხენოსანი ჯარი იბრძოდა იმპერიის შორეულ მხარეებში სახელმწიფოს სამხედრო დიდებისთვის). ძალზე მნიშვნელოვანი იყო სომხების როლი კულტურულ-სულიერ ცხოვრებაში, იმპერიისთვის

მნიშვნელოვანი მახასიათებელი ისტორია – ხატმებრძოლური მოძრაობა დაიწყო იმპერიის აღმოსავლეთ მხარეებში დიდწილად სომხების სიმპათიით და მფარველობით.

იმპერიაში სომხების განსახლება თვით სომხეთს ნაკლები სიკეთე მოუტანა, რადგანაც სომხეთი იცლებოდა ადამიანური რესურსებისაგან. იმპერიაში მიდიოდნენ უნარიანი, მხნე ძალები, ისეთი ნიჭის მქონე პირები, რომელთაც შეეძლოთ იმპერიის მღელვარე ტალღებზე თავის დაჭერა. სომხური არისტოკრატის ნაღები, ნახარალების ოჯახები ეშურებოდნენ დედაქალაქში და ალამაზებდნენ სახელმწიფო მოღვაწეთა რიგებს“ (ნ. აღონცი, სომხეთი იუსტინიანეს ეპოქაში, 1908, გვ. 205).

იმპერიაში სომხები ისეთ ძალას წარმოადგენდნენ, რომ ზოგჯერ თვით იმპერატორის წინააღმდეგ აწყობდნენ შეთქმულებებს იმპერიისავე დედაქალაქში და არყევდნენ კიდევ საიმპერატორო ტახტს, მაგალითად, ნ. აღონცის სიტყვით, 548 წელს სომხებმა მოაწყვეს შეთქმულება დედაქალაქში იმპერატორ იუსტინიანეს წინააღმდეგ. შეთქმულებას მეთაურობდა სომეხი მხედართმთავარი არტავანი, რომელმაც ბიზანტიას დიდება მოუპოვა ლივიის ომში, როცა მოკლა ტირანი ჰონორისი. ნ. აღონცის ცნობით, პროკოფი კესარიელი არტავანის მოტივს ხსნის იმით, რომ მისი სამშობლო არმენია დაპყრობილი იყო, ამიტომ მას სომხები საყვედურობდნენ უმოქმედებას. მეორე სომეხი დიდებული ნარსესი იუსტინიანეს ეპოქის უდიდესი ფიგურა იყო, თავისი გამარჯვებებით დაჩრდილა ვალერიანეს სამხერო გენიაც კი.

სომხური პრობლემების გამო შეწუხებული იუსტინიანე სპარსეთის შაჰს თხოვდა, მათ შორის მცხოვრები სომხები როგორმე დაემორჩილებინათ საერთო ძალით. ის წერდა – „სომხები დაუმორჩილებელი ხალხია, და მარად ჩვენი მტრები არიან, მათგან მუდამ შეშფოთებულები ვართ“ (იქვე, გვ. 206).

ქართიზაციის თეორიის მომხრეთათვის ისმის კითხვა, თუკი სომხების სულიერ-ეროვნული სიძლიერე ორ იმპერიას აშფოთებდა, მაშინ ასე ძლიერი ხალხი როგორ „ქართველდებოდა“ სომხეთისავე გავლენის ქვეშ მყოფ ტაოში, ანდა კლარჯეთში?

პასუხი ასეთია – სომხები სომხეთში კი არ გაქართველდნენ, არამედ, სინამდვილეში არმენიის იბერიულ ზოლში მცხოვრებმა არმენიზებულმა ქართველმა არმენიის დასუსტებისას არაბობის ეპოქაში გაბედეს და საჯაროდ აღიარეს თავიანთი ეთნიკურ-ეროვნული ვინაობა, თავიანთი ქართველობა, ანუ სომხები კი არ გაქართველდნენ, არამედ არმენიაში მცხოვრებმა ქართველებმა თავი დაადწიეს თავიანთი არმენიზაციის საუკუნოვან პროცესს, სრულად აღიდგინეს ეროვნული ცნობიერება.

„ოთხი არმენია“ ხალხების ყოფილ მიწაზე (IV-VI სს.)

(II, I)

სომხები იუსტინიანეს ეპოქაშიც მრავლად ესახლებოდნენ პერსარმენიიდან ბიზანტიურ სომხეთში. დასავლეთ არმენია ძირითადად ქართული ტომებით იყო დასახლებული. ეს ტომები არ იყვნენ გაერთიანებულნი, ერთმანეთს ებრძოდნენ კიდევ, სომხები კი მათთან შედარებით ერთიანი და მიზანდასახული ხალხი იყო, ამიტომაც გაუადვილდათ რეგიონში დომინანტ ეთნოსად ქცევა. ამან თავისი ასახვა პოვა კიდევ რეგიონის იმ სახელებში, რომელიც იუსტინიანემ დაარქვა მათ, ესენია პირველი, მეორე, მესამე და მეოთხე არმენიები.

IV-VI სს-სათვის ბიზანტიური არმენია იყოფოდა ოთხ დიდ ნაწილად. „პირველი არმენია“ იყო ბიზანტიური პროვინცია შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროზე – ტრაპიზონის ქვემოთ, რომლის დედაქალაქი იყო თეოდოსიოპოლისი, იგივე კარინი (ქართული კარნუ-ქალაქი), მას ჩრდილოეთით ესაზღვრებოდა ტაო (ივერია) და ნაწილობრივ ლაზიკა. დასავლეთით შავი ზღვა, აღმოსავლეთით სპარსული პროვინცია „სპარსული არმენია“ (პერსარმენია), სამხრეთით „მეორე არმენია“ და ასევე „მეოთხე არმენია“.

„მეორე არმენია“ („არმენია მეორე“) მდებარეობდა „პირველი არმენიის“ სამხრეთით, მდ. ევფრატის მარჯვენა სანაპიროზე.

„მესამე არმენია“ („არმენია მესამე“) მდებარეობდა ევფრატის მარჯვენა სანაპიროზე, მას მარჯვნიდან ესაზღვრებოდა ბიზანტიური პროვინცია „მესოპოტამია“.

„მეოთხე არმენია“ მდებარეობდა „პირველი არმენიის“ სამხრეთით ვანის ტბის სიახლოვეს, ამ ყველა „არმენიების“ შუა.

„პერსარმენია“ მოიცავდა არაქსის ხეობას და მის გარდა სომხურ-სპარსულ პროვინციებს ტაიქს, ტარონს და აირარატს. პერსარმენია პოლიტიკურად VI საუკუნის ბოლოსათვის ორად იყოფოდა – ბიზანტიური პერსარმენია (საეკლესიო ცენტრი ავანი) და სპარსული (დვინი). სპარსულში შედიოდა სიუნიკი და ვასპურაკანი (პრავოსლაფნაია ენციკლოპედია, I, გვ. 75, რუს. ენაზე).

პერსარმენიის ტაოს ასევე უწოდებდნენ ივერიას.

„არმენიების“ ერთი ნაწილი სომეხთა გარდა ერთმანეთთან მებრძოლი მკვიდრი ქართული ტომებით იყო დასახლებული, არმენიელები მათ ქვეყანაში მისული ფენა იყო, უფრო ურთიერთშეკავშირებული და ძლიერი, ქართველები კი არ იყვნენ კონსოლიდირებულები, მიუხედავად ამისა მათში იმდენად მძაფრი ყოფილა ეთნოიდენტობის შეგრძნება, რომ არაბთა ბატონობის შესუსტებისას ტაო-ბასიანმა და სხვა მხარეებმა შეძლეს ქართულ-ეროვნული ვინაობის აღდგენა. ტაო (ტაიქი) – „პრავოსლავნაია ენციკლოპედია“ სომხურ-სპარსულ პროვინციად მიაჩნია, სინამდვილეში კი ის აირარატთან და ჩანს, ტარონთან ერთად სპარსელთა და სომეხთა პოლიტიკურ-საეკლესიო გავლენის სფეროში იყვნენ მოქცეულნი იუსტინიანეს დროს.

თავი IV

ქართული თვითშემეცნების აღორძინება ჩრდილო და დასავლეთ არმენიაში

დასავლეთ არმენიის ხალხში ეთნოიდენტობის ძიების შედეგი (IX-X სს.)

კვლევა ეროვნული იდენტობისა რთული საქმე იყო შუა საუკუნეებში.

ზოგჯერ ხდებოდა ისე, რომ ერთ რომელიმე ხალხში იკვეთებოდა ჯგუფი, რომელიც საბოლოოდ იქცეოდა ხოლმე სხვა ხალხად და შორდება ძველ ერს. ამის მიზეზი შეიძლება სხვადასხვა ყოფილიყო. შეიძლება რამდენიმე მაგალითის დასახელება. ოსმალეთის უზარმაზარი სახელმწიფოს მოსახლეობა „ბერძნებს“ უწოდებდა სლავური წარმოშობის ხალხებსაც (მათ შორის ვთქვათ ბულგარელებს, ვლახებს და ა.შ.). მიზეზი ამისა იყო ის, რომ ჩამოყალიბების შემდეგ რამდენიმე საუკუნის მანძილზე ოსმალეთის იმპერიამ თავისი კანონების თუ ადათის შესაბამისად „ბერძნულ თემში“, მიღეთში, გააერთიანა ყველა მართლმადიდებელი და ისინი ერთ ცენტრს – კონსტანტინოპოლის ბერძნულ საპატრიარქოს დაუქვემდებარა, საბოლოოდ პუშკინის ეპოქაში რუსული წრეები (XIX ს. დასაწყისში) საერთაშორისო ასპარეზზე ავრცელებდნენ მტკიცებულებებს, რომ სინამდვილეში ოსმალეთის „ბერძნების“ უმრავლესობა, არა ეთნიკური ბერძნები არამედ „სლავები“ იყვნენ. შემდეგში კი მართლაც მოხდა ამ სლავების თვითგამორკვევა და ამ რელიგიური „ბერძნებიდან“ თანდათან გამოიკვეთნენ ბულგარელები, სერბები თუ ვლახები.

ამჟამადაც, როგორც ცნობილია, ქრისტიანი ლაზები თავიანთ თავს „ბერძნებს“ უწოდებენ, მაგრამ თუ კი რაიმე მიზეზის გამო მათში დაიწყება ეთნიკური იდენტობის ძიების პროცესი, შესაძლოა ბერძნების ამ ნაწილისაგან ახალი „ლაზი ხალხი“ ჩამოყალიბდეს, მითუმეტეს, რომ არსებობენ მუსულმანი ლაზები, რომელნიც საერთოდ არ თვლიან თავიანთ თავს ბერძნებად.

მსგავსადვე, შესაძლებელია ამჟამინდელი ლათინური ამერიკის ქვეყნებში შიდა იდენტობის ძიების შედეგად გამოიკვეთოს ინდიელთა ახალი ხალხები

ანდა ეთნოჯგუფები, რომელნიც შემდგომში წარმოჩნდებიან, როგორც დამოუკიდებელი ნაციონალური ხალხები.

დაახლოებით მსგავსადვე „დასავლეთ არმენის“ მკვიდრმა მოსახლეობამ IX-X საუკუნეებში, ეთნოციების შედეგად დაასკვნა, რომ ისინი იყვნენ არა ეთნიკური სომხები, არამედ იბერიელები, ენით, კულტურით, წარსულით და სხვა ეროვნული თვისებებით. ტაო-ბაიანისა და ახლო მხარეების მოსახლეობამ ეთნო-თვითგამორკვევით აღიდგინა ქართულ-ეროვნული ეთნოიდენტობა და არა ე.წ. „ქართიზაციის“ შედეგად.

ქართველთა თვითშეგნების აღორძინება დასავლეთ არმენიაში

VIII-IX სს-ში ტაო-ბასიანისა და მიმდებარე კუთხეთა მცხოვრებთ ქართული იდენტობა ჩამოუყალიბდათ არა ე.წ. ქართიზაციის პროცესის შედეგად, როგორც მიიჩნევა საბჭოთა ეპოქის ისტორიოგრაფიის გავლენით, არამედ იქამდე მინავლებული ეროვნული თვითშეგნების აღორძინების შედეგად. ქართველები ტაო-ბასიანისა და ე.წ. დასავლეთ არმენიაში არმენიელების დასახლებამდეც ცხოვრობდნენ, ამას, როგორც მრავალჯერ აღინიშნა, მიუთითებს სტრაბონის ცნობილი ცნობა პარიადრეს, ხორძენასა და მტკვრისიქით მდებარე გოგარენას იბერიულობის შესახებ.

კიდევ ერთხელ გავიხსენოთ სტრაბონის ცნობა, ის წერს: „ამბობენ, რომ ძველ დროს მცირე ქვეყანა არმენია გაიზარდა არტაქსიასა და ზარიადრიას ომების შედეგად... მათ ერთობით გააფართოვეს თავიანთი სამფლობელო იმით, რომ ირგვლივ მცხოვრებ ხალხებს ჩამოაჭრეს ოლქები, კერძოდ მიდიელებს წაართვეს კასპიანა, ფავრიტიდა და ბასლორპედა, იბერებს – პარიადრის მთისწინეთი, ხორძენა და გოგარენა, რომელიც მდებარეობს მდ. კირის მეორე მხარეს. ხალიბებსა და მოსინიკებს – კარენიტი და ქსერქსენა, რომელიც ესაზღვრება მცირე არმენიას და მისი ნაწილია...“ (სტრ. XI, 14, 5), (სტრაბონი, გეოგრაფია, გამომცემლობა „ნაუკა“, 1964, რუს. ენაზე, გვ.498).

უკვე არმენიაში მცხოვრებ ამ ქართველებს მართალია ძალზე შეუსუსტდათ ეროვნული ცნობიერება, მათი არმენიზაციის პროცესის გამო, მაგრამ არა საბოლოოდ. საქართველოს მახლობლად (ტაო-კარინ-ვანანდ-ბასიანში) მცხოვრებმა ქართველებმა ხელსაყრელი პოლიტიკური მომენტის დადგომისას თავი დაადწიეს სომხურ კულტურულ-საეკლესიო გავლენას და აღიდგინეს ქართული ცნობიერება. პატკანოვ-მარის თეორიის თანახმად კი

თითქოსდა ისინი ქალკედონიტი სომხები იყვნენ და მოხდა მათი ქართიზაცია. ამ თეორიის საწინააღმდეგოდაა დაწერილი ჩვენი მთელი ნაკვლევი.

მ.თამარაშვილი წერს- „ძალიან გვწყდება გული... უნდა მოგახსენოთ: ნ. მარი ყველაფრის არმენიზაციას ახდენს, საქართველოს მიწის, მისი ძეგლების, ენის, ლიტერატურისა და სხვა... ისერიგად, რომ არმენიზაციაში ბევრათ აჭარბებს სომეხ პატრიოტებს, თვით ყველაზე გადამეტებულთაც კი“ (მ. თამარაშვილი, ქართული ეკლესია, 1995, გვ. 275).

ლაზიკის ეპარქია – დასავლეთ არმენიისა და პერსარმენიაში შემავალი პერსიბერიის (ისტორიული, ყოფილი არიან-ქართლის) ქართველობის გამაერთიანებელი

თანამედროვე საქართველოს სამხრეთით მდებარე ისტორიული არიან-ქართლის ვრცელი მიწა-წყალი სინოპიდან და ტრაპეზუნტიდან თითქმის ვანის ტბამდე ქართული ტომებით ყოფილა დასახლებული, როგორც ქსენოფონტეს დროს, ისე მის შემდგომ. ამ ტერიტორიების დიდ ნაწილს მოიცავდა ლაზიკის ეპარქია XI ს-ში. ქართული ტომები იქ არმენიელთა დასახლებამდე ცხოვრობდნენ.

კიროს დიდის ეპოქამდეც ქართული ტომები კარდუხ-გორდიენები, ფასიანები, ხალიბ-ქაღდები და სხვანი, ამ ტერიტორიის მომცველ XVIII და XIX სატრაპიებში ცხოვრობდნენ, ხოლო არმენია სხვა, XIII სატრაპიას ერქვა მათ მეზობლად.

შემდგომში არმენიული ტომები შეჭრილან კარდუხთა, ფასიანთა, ხალიბთა, ასევე სხვა ქართულ ტომთა მიწა-წყალზე და მათგან საუკეთესო ადგილები, სახნავ-სათესად ვარგისი მიწები მიუტაცებიათ, ამიტომაც ქსენოფონტეს ანაბაზისიდან შეიძლება გავიგოთ, რომ მტრობა და ბრძოლები იყო გაჩაღებული არმენიელთა და ამ ქართულ ტომებს შორის, იგივე ქსენოფონტე თავის სხვა ნაშრომში „კიროპედია“ აღწერს, რომ თვით კიროსს გამოუკვლევია თუ რა იყო ამ გაუთავებელი ომების მიზეზი და მისულა დასკვნამდე, რომ, ხალიბებს სახნავ-სათესი მიწები არ ჰქონდათ, ხოლო არმენიელები საუკეთესო მიწებზე ცხოვრობდნენ.

განსაკუთრებით მრავალი ქართული ტომი აღწერა ამ მხარეების ზღვისპირეთში სტრაბონმა, ამ მხრივ უფრო მნიშვნელოვანია სტრაბონის ცნობა, რომ სწორედ ამ მხარეთა ერთი ნაწილი, რომელთაც შემდგომ

დასავლეთ არმენია და პერსარმენია ეწოდათ, თავდაპირველად იბერთა მიწა-წყალი იყო და ეს ტერიტორიები, კერძოდ კი პარიადრეს კალთები, ხორძენა და გოგარენა ძვ.წ. ს.-ში არმენიამ მიიტაცა იბერიელთაგან.

მართალია, შემდგომ, ამ მიტაცების გამო, ამ ტერიტორიებს არმენია ეწოდა, მაგრამ ის კვლავ დიდხანს ყოფილა დასახლებული იბერიელებით ანუ ქართველებით, რომელთა არმენიზაციის პროცესი სხვადასხვა ოლქში სხვადასხვა ხარისხის იყო, მიუხედავად ამისა X ს.-ში, მრავალი უცხოური წყაროს, მათ შორის კონსტანტინე პორფიროგენეტის ცნობით, საზღვარი იბერიასა და არმენიას შორის მაინც მდ. არაქსზე იყო გაგვლებული.

ქართველები რომ ცხოვრობდნენ არა მხოლოდ არაქსის დასავლეთ ნაწილში (მათ შორის დვინის და ავანის სანახებამდე), არამედ აღმოსავლეთ ნაწილში – ვანის ტბის მიმართულებით, მიუთითებს ის, რომ თვით ბიზანტიელთა მიერ ტერიტორიას ტრაპეზუნტიდან ვანის ტბამდე ეწოდა „ეპარქია ლაზიკაში“, ხოლო ვრცელ მიწა-წყალს თეოდოსიოპოლ-არზრუმიდან ყარსისა და ანისის მიმართულებით ეწოდა „იბერიის თემი“.

მას შემდეგ, რაც სომხეთის სახელმწიფოებრიობა დაემცრო, განსაკუთრებით X ს-იდან არმენიის მკვიდრ ქართველობას საშუალება მიეცა ეროვნულ-ქართული თვითშემეცნება დაუფარავად განეცხადებინა.

არაბთა შემდგომ ეპოქაში ამ მხარეებში ქართველთა რიცხვის მკვეთრი ზრდა გამოწვეული იყო არა „სომეხ-ქალკედონიტთა“ გაქართველებით, როგორც ამ ფაქტს ხსნის ოფიციალური ისტორიოგრაფია, არამედ იქაური მოსახლეობის იქამდე დაფარული ქართული ეროვნული თვითშემეცნების აღორძინებით.

„ტრაპეზუნტის სამიტროპოლიტო ლაზიკაში“ მოიცავდა ყოფილი რომაული არმენიის მიწა-წყალს, და ასევე ყოფილი პერსარმენიის ნაწილსაც, რომელიც მნიშვნელოვნად ქართული მოსახლეობით იყო დასახლებული. ეს მიწა-წყალი IX-XI სს-ში არაბთაგან გაათავისუფლა იმპერიამ და იქ თავისი საეკლესიო იურისდიქცია განახორციელა – ლაზიკის ეპარქიის სახელით, ხოლო თვით ქვეყანას კი იბერიის თემი ეწოდა, რაც, როგორც აღინიშნა, იქაური მკვიდრი მოსახლეობის ეროვნულ-ქართული თვითშემეცნების აღორძინების შედეგი იყო.

იქამდე ქართველი ხალხი, მცხოვრები ისტორიულ ხორძენასა და გუგარქში იძულებული იყო შეგუებოდა სომხურ სახელმწიფოებრიობასა და ეკლესიას, ისინი საუკუნეთა მანძილზე ერთგულებით ატარებდნენ მათ ქვეყანაში გაბატონებულთა უღელს, მაგრამ ხელსაყრელი მომენტის დადგომის შემდეგ აღიდგინეს ეროვნულ-ქართული ვინაობა. მათი ქვეყანა – პარიადრეს კალთები, ხორძენა და გოგარენა ხომ, როგორც მრავალჯერ ითქვა, ჯერ კიდევ ქრისტეშობამდე II საუკუნეში ჩამოაჭრა არმენიამ

იბერიას, რის გამოც იბერიის ამ ყოფილ ოლქებში დომინანტ ეთნოსად სომხები გადაიქცნენ, სომხური ენითა და კულტურით, **ქართული ენა ამ მხარეებში, ჩანს, მხოლოდ საშინაო, ოჯახურ ენად გადაიქცა, და ის იყო, როგორც ერთი წყარო წერს დამალული („დამარხული“) და „დაწუნებული“.**

ამ მხარეებიდან გამოსულ ზოგიერთ ქართველ სახელოვან მეომრებსა და ცნობილ ადამიანებს უცხოელები „არმენიელებს“ უწოდებდნენ, მათ ქვეყანას კი არმენიას, თუმცა კი ასეთი „არმენიელები“ სინამდვილეში იბერები ანუ ქართველები იყვნენ, რაც კარგად გამოჩნდა IX, X, XI საუკუნეებში, როცა მათმა შთამომავლებმა გაბედეს და ეროვნული ვინაობა დაუფარავად გამოაცხადეს.

560 წლის პოლიტიკური რუკის მიხედვით, საზღვარი ბიზანტიის იმპერიასა და სპარსეთს შორის ორად ჰყოფდა „არმენიად“ სახელდებულ ქვეყანას. დასავლეთ, ანუ რომაულ არმენიაში ჭანურ და ლაზურ ოლქებთან ერთად მოექცა მესხური მოსახლეობის ნაწილი და ისინი ბერძნულ საეკლესიო იურისდიქციაში იმყოფებოდნენ. სპარსულ არმენიაშიც მრავალი ქართული ოლქი მოექცა. 591 წლის ხელშეკრულებით, ტაო, ჭოროხის ხეობის ერთი მონაკვეთი (დასავლეთ სანაპიროც), გუგარქი, ბასიანის დიდი ნაწილი და, ე.წ. ზემონი ქვეყანანი სპარსულ არმენიად სახელდებულ მხარეში მოექცა.

სპარსულ არმენიაში საეკლესიო-სარწმუნოებრივი თვალსაზრისით სხვა ვითარება იყო, განსხვავებული დასავლეთ არმენიისაგან. კერძოდ, სპარსულ არმენიაში IV-V საუკუნეებიდანვე იდევნებოდა ბერძნულენოვანი ღვთისმსახურება. ამის გამო პერსარმენიის ქრისტიანული მოსახლეობა სპარსულმა ხელისუფლებამ დაავადებულა ღვთისმსახურება სომხურ ენაზე ჰქონოდათ, ან ასურული შემოელოთ. ამის შედეგად სომხურენოვანი ღვთისმსახურება ჩამოყალიბდა და გაძლიერდა. უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ დროს პერსარმენიის ქართველობამ ერთგვარი იძულებით მიიღო სომხურენოვანი ღვთისმსახურება, მაგრამ მაინც ადგილობრივ ქართველებს შენარჩუნებული ჰქონდათ სომხებისაგან ეროვნული განსხვავებულობის შეგნება. ეს გამოჩნდა განსაკუთრებით გუგარქში, როცა მკვიდრმა ქართველობამ კირიონის მოწოდების შემდეგ გაბედა ეკლესიებში ქართულენოვანი ღვთისმსახურება სომხურთან გაეთანაბრებინა. ყოფილი პერსარმენიის მკვიდრ ქართველობას შენარჩუნებული და ზოგჯერ კი, დევნის გამო, გამძაფრებულიც კი ჰქონდა ეროვნული თვითშემეცნება, რაც გამოჩნდა შესაბამისი პოლიტიკური მომენტის დადგომისთანავე გუგარქისა და ტაო-კლარჯეთისა და მიმდებარე მხარეების მკვიდრი მოსახლეობის ქართული ცნობიერების განსაკუთრებული გამოვლენით.

უნდა ითქვას, რომ დასავლეთ არმენიაშიც იდევნებოდა ქართული ენა ეკლესიური თვალსაზრისით, ამიტომ აქაური ქართველობა განათლებას იღებდა ბერძნულად, ასევე, ზოგჯერ სომხურად. ასეთი წარმომავლობის სომხურენოვანი ქართველები ბერძნულ მონასტრებშიც კი ცდილობდნენ თავიანთი ქვეყნის საეკლესიო წარსულისადმი პატივი ეცათ. როგორც ითქვა, ამის ერთი მაგალითია ის, რომ ბერძნული მონასტრის, „სომეხ-ქალკედონიტ“ ბერებს წმიდა ნინოს შესახებ ცნობები შეჰქონდა თვენში, რაც ძალზე მნიშვნელოვანი მომენტი იყო (ფიდანიანი).

ქართული კულტურისადმი აღნიშნული მოსახლეობის ლტოლვის გამოსატყულებად უნდა მივიჩნიოთ ის, რომ სარწმუნოებრივი ძიებისას არმენიის მკვიდრი ქართველობა მიემხრო ქალკედონიტობას, ანუ თავისი ეროვნული ქვეყნის (საქართველოს) სარწმუნოებრივ მიმართულებას და შეეცადა თავისი დამოკიდებულება საეკლესიო არქიტექტურაშიც კი გამოეხატა – ამის მაგალითად უნდა მივიჩნიოთ ქალკედონიტური საეკლესო ცენტრის – ავანის და რიფსიმეს ეკლესიის არქიტექტურა – გამეორება მცხეთის ჯვრის ტიპისა.

უცხოური წყაროები მეგრელთა და სვანთა იბერიელობის შესახებ

(„ივერთა ავტოკრატორი“ ანუ ტრაპეზუნტის იმპერატორი და „ივერთა ხელმწიფე“ ანუ სამეგრელოს მთავარი (ლევან II დადიანი)

ცნობილია, ტრაპეზუნტის ვრცელ რეგიონს XI ს. ქართულ წყაროებში ეწოდებოდა „სოფელი მეგრელთა“, ხოლო ბერძნული წყაროები ტრაპეზუნტის იმპერატორს „ივერთა ავტოკრატორს“ უწოდებდნენ, მოსახლეობის სახელის მიხედვით, შესაბამისად, ქვეყნის მოსახლეობას ერთდროულად ერქვა მეგრელებიცა და ივერებიც.

1282 წლიდან ტრაპეზუნტის იმპერატორის ტიტული იყო – „ქრისტე ღმერთის მიერ მეფე და ავტოკრატორი სრულიად აღმოსავლეთისა, ივერებისა და ზღვისიქეთისა, დიდი კომნინი“ (დიდი კომნინები, მართმადიდებლური ენციკლოპედია, VII, გვ. 444. რუს. ენაზე).

აღსანიშნავია, რომ 1282 წლამდე ბიზანტიის იმპერატორებს სხვა ტიტულატურა ჰქონდათ – ისინი თავიანთ თავს მოიხსენიებდნენ მსგავსად ბიზანტიის იმპერატორებისა, – „მეფე და ავტოკრატორი რომეებისა“,

1182 წლიდან მიხეილ VIII პალეოლოგთან კომპრომისის შემდეგ მათ (ტრაპეზუნტის იმპერატორებმა) მიიღეს აღნიშნული ტიტული „**მეფე აღმოსავლეთისა და ავტოკრატორი ივერებისა**“.

В сент. 1282 г. в результате компромисса с Михаилом VIII Палеологом В. К. приняли титул: «Во Христе Боге верный царь и автократор всего Востока иаверов и Заморья (Ператии) Великий Комнин» (დიდი კომნინები, მართმადიდებლური ენციკლოპედია, VII, გვ. 444. რუს ენაზე).

საზოგადოდ ბერძნული სიტყვა ავტოკრატორი შესატყვისია ლათინური სიტყვისა „იმპერატორი“.

«С 629 г. использовался наряду с титулом **василевс (ბასილეუზ)** в офиц. языке Византии, обозначая главного правящего императора в отличие от императора-соправителя. В X в. возрождается **широкое употребление этого титула, окончательно утвердившегося в офиц. титулатуре визант. императоров**» (მართმადიდებლური ენციკლოპედია, I, გვ. 202).

ბიზანტიისა და ტრაპეზუნტის იმპერატორებს ოფიციალურად „ავტოკრატორი“ ერქვათ, მაგრამ პირველი რომაელი ხალხის, მეორე კი ივერთა იმპერატორად ანუ ავტოკრატორად იწოდებოდა.

ზოგადად, იმპერატორთა ტიტულატურებში იხსენიებოდა ის ხალხები, რომელთა ქვეყანასაც მართავდნენ.

კონსტანტინოპოლის იმპერატორები თავიანთ თავს „რომაელთა (რომეების) მეფეებად“ მიიჩნევდნენ, ამიტომაც არ სურდათ ასეთივე ტიტულატურა ჰქონოდათ ტრაპეზუნტის იმპერატორებს.

ამიტომაც, ტრაპეზუნტის იმპერატორები იძულებულნი გახდნენ თავიანთ ტიტულატურაში იმ ხალხის სახელი მოეხსენებინათ, რომელთა ქვეყანასაც ისინი რეალურად მართავდნენ – ეს ხალხი იყო ივერები ანუ იბერები.

ტრაპეზუნტის ანუ ივერთა იმპერატორები (ავტოკრატორები) მართავდნენ ქალდეასა და მიმდებარე ოლქებს.

მაშასადამე, ჩანს, ტრაპეზუნტის იმპერატორები თავიანთ თავს იმიტომ უწოდებდნენ „ივერების თვითმპყრობელს“, ავტოკრატორს, რომ მას მიაჩნდა, რომ მისი იმპერიის მოსახლეობის საზოგადო სახელი იყო – „ივერები“.

ეს ფაქტი იმითაა საინტერესო, რომ მათ იმპერიაში ძირითადად ცხოვრობდნენ ქალდეელები, ჭანები და სხვადასხვა ტომები, მათ შორის მაკრონთა, სანთა და სხვათა შთამომავლები, მათი ზოგადი სახელი – „ივერები“ ყოფილა, მათი იმპერატორის ტიტულის მიხედვით. ქართული წყაროები მათ ქვეყანას უწოდებდნენ „სოფელი მეგრელთა“ ანუ ზოგადქართველ-თათვის ისინი იბერი (ქართველი) ხალხის მეგრული ჯგუფი იყო. იწოდებოდნენ – უცხოელთათვის იბერებად, ხოლო ქართველთათვის მეგრელებად.

ასევე ეს ფაქტი საინტერესოა იმიტომაც, რომ უცხოელები ტრაპეზუნტის იმპერატორს ხან კოლხთა მეფეს, ხანაც კი „ქალდეველთა მეფეს“, „მეგრელთა მეფეს“ ანდა „ლაზთა მეფეს“ უწოდებდნენ, მაშასადამე კოლხებიც, ლაზებიცა და ქალდეები (ჭანები“ – ყველანი საიმპერატორო სახლის განსაზღვრებით – „ივერები“ იყვნენ. ასეთი მოსაზრება გამონაკლისი რომ არაა და მეგრელთა ხელმწიფეებს ოფიციალურად „ივერთა მეფეებს“ უწოდებდნენ, ჩანს სამეგრელოს მთავრის ლევან II-ის მაგალითითაც, მას „ივერიის მეფეს“ ანდა „ივერიის ხელმწიფეს“ უწოდებდნენ (იხ. რუსეთის მეფის ალექსი მიხაილოვიჩის მიმართებები).

ტრაპეზუნტის „სამეგრელოს“ იმპერატორსა და შემდგომი ეპოქის სამეგრელოს მთავარს – ერთნაირი ტიტულები ჰქონდათ. ორთავეს ერთნაირად უწოდებდნენ – „ივერთა ავტოკრატორი“, „ივერიის მეფე“.

ფაქტების ურთიერთშეჯერებით შეიძლება დავასკვნათ, რომ მეგრელებს – ივერებს უწოდებდნენ თვით მათი მმართველი ოფიციალური წრეები. ამ მხრივ ნიშნუელია, რომ ნ. მარი, გრ. ყიფშიძე და სხვები – მეგრელებს ივერიელებს უწოდებდნენ, მეგრულს კი ივერიულს.

„მეგრელები“ – ივერიელები არიან ამ თვალსაზრისით. იგივე შეიძლება ითქვას სვანების შესახებაც. სტრაბონი წერდა, რომ სვანებს „ზოგიერთები იბერიელებს უწოდებენ“, ზოგიერთების ქვეშ ის ძველი მსოფლიოს ისტორიკოსებს გულისხმობდა.

სტრაბონი წერს სვანების იბერიელობის შესახებ:

„იმ ხალხთა შორის, რომელნიც თავს იყრიან დიოსკურიადში არიან ფტიროფაგებიც, რომლებმაც ეს სახელი მიიღეს უსუფთაობის და ჭუჭყის გამო. მათ ახლოს ცხოვრობენ სოანები, რომლებიც არაფრით ჩამოუვარდებიან მათ უსუფთაობით, მაგრამ სჯობნიან ძლიერებით, და შეიძლება ითქვას, რომ ისინი თითქმის ყველაზე კარგი მეომრები და ძლიერები არიან ყველასთან შედარებით, ყოველ შემთხვევაში ისინი ბატონობენ ყველა ხალხზე, რომელთაც კავკასიის მაღლობები უჭირავთ დიოსკურადის გარშემო. მათ ყავთ მეფე და საბჭო 300 კაცისაგან, როგორც ამბობენ შეუძლიათ 200 000 კაცისგან შემდგარი ჯარის გამოყვანა, მართლაც მთელი ხალხის მასა ბრძოლისუნარიანია, თუმცა არაორგანიზებული ძალა, მათ ქვეყანაში როგორც გადმოსცემენ მთის ნაკადებს ჩამოაქვთ ოქრო და ბარბაროსები იჭერენ ფაცვრით და ბეწვიანი ტყავით აქედან, ამბობენ წარმოიშვა მითი ოქროს საწმისზე. **ზოგიერთები მათ აგრეთვე უწოდებენ იბერიელებს** – დასავლეთელების მსგავსად, ოქროს სიღის გამო, რომელიც ორივე ქვეყანაშია“ (სტრაბონი, XI, II, 19).

«Некоторые называют их также **иберийцами** – одинаково с западными - от золотых россипей, находящихся в обеих странах» (სტრაბონი, XI, II, 19).

მათ ასევე იბერიელებს უწოდებენ – «называют их также **иберийцами**».

მაშასადამე, ორი ათასი წლის წინაც კი სვანებს იბერიელებს უწოდებდნენ, იმ დროს საერთოდ, ცხადია ფუძე, საერთო ქართული ენა არ იყო ისე დიფერენცირებული და დაშლილი იმ ხარისხით, როგორც ამჟამად, შესაბამისად სტრაბონის ეპოქაში სვანური და იბერიული დიალექტები ერთ ენობრივ მთლიანობას ქმნიდნენ, ამის გამო, ჩანს სტრაბონის ეპოქის ისტორიკოსების ერთი წყება სვანებს იბერიელებად მიიჩნევდა.

იგივე, ოღონდ უფრო მეტი ხარისხით ითქმის ეგრისელების შესახებ, ამიტომაც ტრაპეზუნტის ლაზიკის მოსახლეობას ანუ ეგრისელებს იბერებს უწოდებდნენ, ამიტომაც უნდა ჰქონოდა ტრაპეზუნტის იმპერატორს „ივერთა აგტოკრატორის“ ანუ ივერთა იმპერატორის ტიტული. ერთი სიტყვით სვანებიცა და ეგრისელებიც („სოფელი მეგრელთას“ ანუ ტრაპეზუნტის ოლქის მცხოვრებნი) ზოგად იბერებად იწოდებოდნენ, ისინი ქართველებად განიხილებოდნენ ძველი ქართული წყაროების მიერაც, რისი მტკიცებანიც მრავლადაა ჩვენს ნაშრომში.

ტრაპეზუნტის იმპერატორის ტიტულში ნახსენებია ერთადერთი ხალხის - „ივერების“ სახელი, რაც მიუთითებს, რომ ტრაპეზუნტის ოლქის მრავალი სხვადასხვა ტომი, მათ შორის ჭანები და ქაღდები – ზოგადად ივერები იყვნენ, ბიზანტიის სამეფო სასახლის პოლიტიკოსებისათვის.

ტრაპეზუნტის იმპერიის გაქრობის შემდეგ XVI საუკუნეში „სრულიად აღმოსავლეთისა და ივერიის ხელ-მწიფეს“ თავის თავს უწოდებდა სამცხის მთავარი მზეჭაბუკი. მართლაც ის ანტიოქიის პატრიარქის დოროთეოსის „წიგნის“ ქართულ თარგმანში მოხსენიებულია, როგორც „ყოვლისა აღმოსავლეთისა ხელმწიფე“ (მ. ზალდასტანიშვილი, „კიდევ ერთხელ ათაბაგთა განკერძოების შესახებ“, მაცნე, ისტორიის სერია, 2012, 2, გვ. 57), ამავე „წიგნში“ მზეჭაბუკი იხსენიება, როგორც „მთელი ზემო ივერიის თვითმპყრობელი“ (იქვე, გვ. 58).

მაშასადამე, „აღმოსავლეთი“ და „ივერია“ ერქვა ტაო-ბასიან-სამცხესა და მის მიმდებარე ვრცელ რეგიონს X-XVI საუკუნეებში.

ცნობილია, რომ დავით კურაპალატის ეპოქით (1001 წ.) თარიღდება პარხლის ეკლესიის წარწერა „ქართლისა და ყოვლისა აღმოსავლეთისა პატრიარქი იოვანე“.

პარხლის ეკლესიის კედლის წარწერაში ნახსენები „აღმოსავლეთის პატრიარქი“, უნდა იყოს არა მცხეთელი მამამთავარი, არამედ სასულიერო პირველიერარქი ტაო-ბასიანისა და იმ „აღმოსავლეთისა“, რომელიც გამოვიკვლიეთ. ეს „აღმოსავლეთი“ იხსენიება XI ს. ქართველ მეფეთა ტიტულატურაშიც. ესაა, როგორც აღინიშნა ტაო-ბასიანი და მისი მიმდებარე ქვეყნები ქაღდუა-ტრაპეზუნტიდან თითქმის ვანის ტბამდე,

იბერების ის საცხოვრისი „ხორძენა, გოგარენა და პარიადრეს კალთები“, რომელსაც სტრაბონიც იხსენებს. ასევე არაქსისპირა ის მიწები, რომელნიც არა მხოლოდ იბერებით იყო დასახლებული, არამედ კონსტანტინე პორფიროგენეტის ცნობით იბერიის სახელმწიფოს გამგებლობაშიც იყო (კერძოდ, არაქსის მარცხენა სანაპიროს მიწები). ალბათ აქ შესაძლებელია შენიშენის სახით ითქვას, რომ თავიანთ თავს მეგრელები ივერებს უწოდებდნენ არა მხოლოდ ლევან II დადიანის ეპოქაში, არამედ XIX საუკუნეშიც, საბჭოთა საისტორიო სკოლის იდეების დამკვიდრებამდე, რომელმაც მეგრელებში ჩანერგა აზრი, რომ ისინი არა იბერები, არამედ კოლხები არიან, მაგალითად, XX ს-ის დასაწყისში ცნობილი საეკლესიო მოღვაწე ღირსი მამა ალექსი შუშანია წერდა: უფრო სწორად კი ევედრებოდა ღვთისმშობელს ეხსნა მისი წილხვედრი საქართველო, ივერია – „ივერთა დედაგ, შენია, შენი, შენდა აღრჩეულ ქართველთა ერი, ამათ გარგებდა წილთ-განაჩენი, პიროვან ერი, შენ შესაფერი. მოხედე დედაგ ივერიისა, ზამთარი დიდი ადგია ჭირად... შენ მოუვლინე ხსნა და საშველი ... ჩვენი ნათესავ ქალწული ნინა, შენგან ნუგეშად ქართლს მოეველინა... შენი შეწვევის გვაღირსე სმენა, ერსა ახარე უკვდავებანი... ისმინე ჩვენი შენდამი ვედრი... გვიხსენ განმრყენელი მკელებისაგან“ (მიტროპოლიტი შიო, „ყოვლადწმიდა ღვთისმშობლის თაყვანისცემისათვის სენაკის საგანებში“ საერთაშორისო კონფერენციის მასალები, 2014, 3-10 მაისი).

მიტროპოლიტ შიოს მოყავს სიტყვები ქადაგებისა წმ. ალექსი შუშანიასი, რომელიც მან წარმოთქვა სამეგრელოს სოფელ სენაკის თეკლათის მონასტერში ღვთისმშობლის ხატის წინ – „ხატი დედისა ღვთისა მოსრული ათონით, მის წილხდომილ ივერიაში“. ესაა თეკლათის ღვთისმშობლის ხატი. ალექსი შუშანიას ამ სიტყვიდან ჩანს, რომ ივერიის ნაწილია სამეგრელო, ივერია ერთიანი ქვეყანაა, მისი ერთი ნაწილია სამეგრელო, ივერია იგივე ქართლია, სამეგრელო ქართლის ერთი ნაწილია – ასე ესმოდათ ეს საკითხი ათვისტური ისტორიოგრაფიის გაბატონებამდე. იქვე ამბობს ხატის წინ წმიდა ალექსი შუშანია – „ჩვენ საწყალნი ივერიელნი“.

„საწყალი ივერიელები“ მთელი ქართველი ხალხი იყო, იმ დროს, ავტოკეფალიისა და ქვეყნის თავისუფლების აღდგენამდე. ზემოთ ნახსენებ „მგლებში“ კი ერის დაშლა-დანაწევრების მსურველებს თვლიდა.

ბრძოლა ეროვნულ-ქართული სახელმწიფოებრიობის აღდგენისათვის „ზემო ქვეყნებში“ (X-XVI სს.)

არაბთა ძლიერება შესუსტდა IX-X საუკუნეებში, რამაც ტაო-ბასიან-კარინისა და მიმდებარე მხარეების მკვიდრ ქართულ მოსახლეობას შედარებით თავისუფალი ცხოვრების საშუალება მისცა, ამ დროს მათ ქალაქებსა და სოფლებში თვითმმართველობის უფლება მოუპოვებიათ.

ერთი ასეთი ქალაქი, ჩანს, თეოდოსიოპოლის – კარინი იყო.

კონსტანტინე პორფიროგენეტის ეპოქაში, როცა ამ მხარეებში არაბთა ნაცვლად ბიზანტიელებმა გადაწყვიტეს გაბატონება, მკვიდრმა ქართველობამ დიდი წინააღმდეგობა გაწია.

X საუკუნის II ნახევარში საზღვრად ბიზანტიასა და საქართველოს შორის დაიდო მდინარე არაქსი.

კონსტანტინე პორფიროგენეტი აღგვიწერს ზავის შედეგს – „იყვეს თანახმად იბერიელთა მოთხოვნისა და ფასიანის საზღვრად მდ. არაქსი ანუ ფასისი და მარცხენა მხარე იბერიისკენ მიმართულ ეპყრათ იბერებს, ხოლო მარჯვენა, რაც თეოდოსიოპოლისკენ არის, როგორც ციხეები, ისე სოფლები, იყვეს ჩვენი მეუფების ქვეშ, მაშასადამე, ორივე საზღვრად მდინარე იქნება“ (გეორგიკა, IV, ნაწ. II, გვ. 272).

კონსტანტინე პორფიროგენეტი დაწერილებით წერს, თუ ბიზანტიელები გამუდმებით როგორ არბევდნენ თეოდოსიოპოლისის შემოგარენის სოფლებსა და ქალაქებს, თვითონ ეს მთავარი ქალაქი გარემოცული ჰყავდათ და სურსათ-სანოვაგე არ შეჰქონდათ, რათა ქალაქის მოსახლეობა დამშეულიყო.

იმპერატორი წერდა: „თეოდოსიოპოლელთა ყველა ეს სოფლები ჩვენი სამეფოს ჯარებმა ტყვევნეს და ცეცხლს მისცეს, იბერებს არ გაუნადგურებიათ იგი, არამედ მუდამ ჰყავდათ მეგობრებად და მათთან ერთად მოქმედებდნენ“ (გეორგიკა, IV, ნაწ. II, გვ. 272).

ეთნიკურ-ეროვნული სოლიდარობის გამო ქართველთა ჯარი ცდილობდა პროდუქტით მოემარაგებინათ ბიზანტიელთა მიერ შიმშილით სასიკვდილოდ გამეტებული ეს სოფელ-ქალაქების მოსახლეობა (იქვე, გვ. 265), იმპერატორი ხშირად წერს: ჩვენმა ჯარებმა „**მოარბიეს მთელი ფასიანი... მოარბიეს მისი მიდამოები... ციხეები მოისრა**“ (იქვე, გვ. 262-265).

კიდევ უფრო სასტიკი იყო ადგილობრივი მოსახლეობის მიმართ იმპერატორი ბასილი ბულგართმმუსვრელი და შემდეგ კეისარი კონსტანტინე, ხოლო შემდეგ კი რომანოზი.

ამ მხარეების ქართველთა მხარდაჭერით საქართველოს მეფე გიორგი I შეებრძოლა ბასილი კეისარს და თავდაპირველად გაიმარჯვა კიდევ.

„კუალად შემოიქცა ბასილი, მოვიდა ბასიანს და ითხოვდა ქვეყანათა და ციხეთა“ (ქ. ც., ტ. I, 282).

ქართულმა ჯარმა, ადგილობრივი მოსახლეობის მხარდაჭერით, გაათავისუფლა ვრცელი მიწა-წყალი ბასიანიდან ვანის ტბამდე, ქართველთა გამარჯვებით გულმოკლულმა იმპერატორმა მემატიანის სიტყვით, ჯვრის თაყვანისცემასეც კი უარის თქმა გადაწყვიტა, თუ ქართველებს არ დაამარცხებდა.

მან უბრძანა **„მოყვანებად ძელისა ცხოვრებისა და მანდილი წმიდა დადვა ქვეყანისა ზედა და თქუა: „უკუეთუ მიმცე ხელთა მტრისითა, არღარა იყო თაყვანისმცემელ შენდამი უკუნისამდე“** (ქ.ც. I, გვ. 287).

მეორე ომში გამარჯვების შემდეგ ბასილი II-მ – **„კუალად უბოროტესად შურისგებით მოაოხრა ქვეყანანი იგი“**, ანუ იბერია.

XI საუკუნეში საქართველომ ეს მხარეები დაკარგა, აქ საქართველოს ეკლესიის იურისდიქციაც დაემცრო და აღნიშნული მხარე ეკლესიურად დაქვემდებარა კონსტანტინოპოლს, რომელმაც აქ **„ლაზიკის სამიტროპოლიტო“** დააარსა, ცენტრით ტრაპიზუნტში.

„ზემო ქვეყნების“ მოსახლეობა საქართველოს გამოეთიშა, სახელმწიფოებრივად ბიზანტიაში შეიყვანეს, მაგრამ, ჩანს, თვით ხალხს თავისი ეროვნული ვინაობა კარგად შეუნახავს, რაც გამოჩნდა თურქ-სელჯუკთა შემოსევების შემდეგ. ამ დროს დამარცხებულმა ბიზანტიამ ეს ქვეყანა დატოვა, მაგრამ მკვიდრმა, მუსულმანებთან მებრძოლმა მოსახლეობამ, შეძლო კვლავ აღედგინა ეროვნულ-ქართული სახელმწიფოებრიობა და ის შევიდა სამცხე-საათაბაგოს სამთავროში, კერძოდ, საქართველოში კვლავ შევიდა ბასიანის, ტაოს, ისპირის, არტაანის, შავშეთის და სხვა ოლქები. ამის გამო ქართული ეკლესია თავის იურისდიქციას კვლავ ახორციელებდა ვალაშკერტის, ანისისა, ყარსისა და სხვა ადგილობრივი მოსახლეობის საეპისკოპოსოებზე, რომელნიც ცხადია ქართულენოვანი იყვნენ. თვით თურქულ დოკუმენტებში ამ ოლქების მომცველ ქვეყანას „საქართველო“ ეწოდება.

მაგალითად, 1515 წლის დოკუმენტით როცა ოსმალების დიდ ვეზირს სინან ფაშას ადგილობრივი, ე.ი. აღნიშნული ქვეყნების დალაშქვრა დაევადა, ამ ქვეყნებს (ე.ი. ბასიანს – ტაოს ჩათვლით) გურჯისტანი

ეწოდებოდა („თურქული წყაროები სამცხე-საათაბაგოს ისტორიისთვის“, 1983, გვ. 9).

იმავე 1515 წლის ოსმალური დოკუმენტი სამცხე საათაბაგოს მთავრის შესახებ აღნიშნავს – „სერაქირი მანუჩარი გახდა საქართველოს დამოუკიდებელი ფადიშაჰი“ (იქვე, გვ. 11). ამ „საქართველოში“ (ანუ სამცხე-ტაო-ბასიანში) მრავალი ციხე და სოფელი იყო, რომელთა რიცხვი ათასს აღწევდა (იქვე, გვ. 32). მათი დიდი ნაწილი „აზონის შვილებად ცნობილი აზნაურებისაა“ – წერს თურქული დოკუმენტი (იქვე, გვ. 34). ტაო-ბასიანისა და მიმდებარე ქართული მხარეების აზნაურებს „აზონის შვილები“ ერქვათ, რადგანაც იყვნენ შთამომავლები ფარნავაზ მეფის წინა აზონ მეფის დადებულებისა. მათ ეს ხსოვნა XVI ს-მდე ჰქონიათ შენარჩუნებული.

ეს მხარეები დამპყრობელთა ცვალებადობის მიუხედავად ქართული ქვეყნები იყვნენ, რომელთა ეროვნულ თვითშემეცნებას ჯერ კიდევ აზონ-ფარნავაზის დროს ჩაეყარა საფუძველი, ქრისტეშობამდე IV-III საუკუნეებში.

როგორც აღრე არმენიელებმა და ბიზანტიელებმა, ოსმალებმაც დაიპყრეს თორთუმი, ფანასკერტი, არზრუმი, არტაანი და სხვა მხარეები, ბანასა და ხახულის ეკლესიების ოლქები, ქართველთა დენაციონალიზაცია კვლავ გაგრძელდა. ოსმალური წყაროს ცნობით, ამ პროცესს აადვილებდა ის, რომ როგორც ოსმალური წყარო წერდა – ქართველები „ერთმანეთთან ბრძოლაში და ერთიმეორის ხოცვაში არიან გამუდმებით“ (იქვე, გვ. 48).

თავი V

„არმენიის“ ქართველთა სარწმუნოება

„ბერძნული და ქართული ქრისტიანობა“

კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს ლაზიკის ეპარქია, როგორც აღინიშნა, XI ს.-ში მოიცავდა ვრცელ მიწა-წყალს ტრაპეზუნტიდან ვანის ტბამდე, ამიტომაც ცხადია, მის საეპისკოპოსოებში წირვა-ლოცვის ენა იყო ბერძნული. ეპარქიის მოსახლეობა ე.წ. „ბერძნულ ქრისტიანობას“ ეზიარა. მ. ბერძნიშვილი წერდა – „ბერძნებთან დაპირისპირება დიდი ეროვნული საქმე იყო, ქართულმა ფეოდალურმა ურთიერთობამ რომ გამოიწვია, ამანვე გამოიწვია სომხებისაგან გათიშვა... ქართული ფეოდალური ურთიერთობის ნიშანია ქართული ქრისტიანობა, რომელიც სომხურს (აღმოსავლურს) გამოეთიშა და დასავლურს (ბერძნულს) არ შეუერთდა“ (ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისათვის, თბ., 1990, გვ. 252).

ნ. ბერძენიშვილი წერს საქართველოს საეკლესიო ენის შესახებაც: „უეჭველია ენისათვის ასეთი დიდი მნიშვნელობის მიცემა დიდი კულტურული ბრძოლისა და ძლიერი კულტურის მაჩვენებელია. ეს ჯერ კიდევ ქრისტიანობის შემოსვლიდან ჩანს, როცა კულტურულად დაწინაურებულმა იბერიამ ქართული ქრისტიანობა მოიწყო (ბიზანტიამ ამის საშუალება არ მისცა ლაზიკას...), მან შემდგომაც დაიცვა ის და კიდევ მეტი: შეეცოქა ბერძნულ ქრისტიანობას (ლაზიკაში) და არა მარტო ბერძნულს, არამედ სომხურს (სომხეთში, ტაოში, სპერში, შირაკში), ალბანურს (ჰერეთში)“ (იქვე, გვ. 415).

„ქართული ქრისტიანობის“ ერთ-ერთი უმთავრესი საძირკველი იყო საეკლესიო ქართული ენა – გასაგები ყველა ქართული ტომისათვის, რადგანაც ამ ენის გამოყენების საწყის ეპოქაში ჯერ კიდევ სუსტად დიფერენცირებული ყოფილა ფუძე-ქართული ენა. წელთაღრიცხვათა მიჯნაზე – ანუ I-II სს-ში თ. გამყრელიძე – გ. მაჭავარიანის ცნობით, ჯერ კიდევ არსებობდა ე.წ. „ზანურ-ქართული“ ენობრივი მთლიანობა, რაც, როგორც ჩანს, საფუძვლად იქცა საეკლესიო, ანუ ძველი ქართული ენისა.

კ. კეკელიძე წერს – „ქართული საეკლესიო მწერლობა დაწეებულა ბიბლიური წიგნების გადმოცემით... მთარგმნელები იძულებულნი ხდებოდნენ შეეგუებინათ თავიანთი თარგმანი წარმართული აზროვნებისათვის, რამდენადაც ეს მოსახერხებელი იყო და გამოეყენებინათ მარაგი წარმართული საკრალური ენისა. ახალი იდეები, ახალი აზრები, ახალი ფილოსოფიურ-რელიგიური და მორალური შეხედულებანი ხშირად გადმოიცემიან ამ თარგმანში ისეთი სიტყვებითა და ტერმინებით, ისეთი ფორმებითა და სახეებით, რომელნიც უშუალოდ წარმართული წყაროებიდან მოდიან და რომელნიც პირველყოფილ ქართულ ქრისტიანობას სინკრეტულ ხასიათს აძლევენ“ (კ. კეკელიძე, ეტიუდები, I, 1956, გვ. 186).

XI ს-ში სამხრეთ ტაოს ყოფილი სამეფოს მოსახლეობა კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოში მოექცა, იქამდე ის ქართულ საეკლესიო იურისდიქციაში იმყოფებოდა. ამიტომაც ცდილობდა ბერძნულ ეკლესიაშიც შეენარჩუნებინა ქართულენოვანი წირვა-ლოცვა. ეპისკოპოს ზაქარია ვალაშკერტელისა და ათონელი მამების დიდი ძალისხმევის მიუხედავად, მათ ეს მხოლოდ ნაწილობრივ შეძლეს.

წმიდა ნინოს ჯვარი დასავლეთ არმენიაში (VI-XI სს.)

ვახტანგ გორგასლის ანძიანძორში და კარნუ-ქალაქში ლაშქრობის მიუხედავად, იბერიამ ვერ შეძლო ხორძენესა და პარიადრის, იბერების ისტორიული ტერიტორიების, უკან დაბრუნება, რადგანაც ორი იმპერია –

სპარსეთი და ბიზანტია ერთმანეთს ეცილებოდა უკვე არმენიად სახელდებულ ამ მიწა-წყალს. საბოლოოდ მათ არმენია ერთმანეთს შორის გაიყვეს.

ბიზანტიურ ანუ დასავლეთ არმენიაში მოექცა პარიადრე და ხორძენეს ერთ ნაწილთან ერთად, მეორე ნაწილი კი ხორძენა-გოგარენისა პერსარმენიაში მოექცა.

დაპყრობილ არმენიის ქვეყანაში სტაბილურობის მიღწევის მიზნით, ბიზანტია ცდილობდა სომეხი ხალხის გულის მოგებას და მის იმ პრეტენზიებს აკმაყოფილებდა, რომელიც ხელს არ უშლიდა იმპერიის უშიშროებას.

ასეთ ვითარებაში დასავლეთ არმენიაში მცხოვრები ქართველები იძულებულნი იყვნენ ჩართულიყვნენ შიდასაქვეყნო საქმიანობაში და თანდათანობით უფრო ღრმავდებოდა მათი არმენიზაციის პროცესი, მაგრამ დასავლეთ არმენიაში მცხოვრებ ქართველებს ეროვნული ცნობიერება მთლიანად რომ არ დაუკარგავთ, კარგად ჩანს იმ სასოების გამოსატყობით, რომელიც მათ ჰქონდათ წმიდა ნინოსა და მისი ჯვრის მიმართ.

წმიდა ნინო ერთგვარად მათი ეროვნულობის საყრდენი ღუზა იყო, რომელიც გულებში ღრმად ჩამარხულ ეროვნულ ვინაობას ანარჩუნებინებდა.

სომხეთის ქართველთა განსაკუთრებული სიყვარული საქართველოს მიმართ, გამოიხატებოდა წმიდა ნინოს ჯვრის პატივისცემით.

მათ ისიც კი შეძლეს, რომ წმიდა ნინოს ჯვარი მოეპოვებინათ. ის სასოებით გადაასვენეს ე.წ. არმენიის მხარეებში (სინამდვილეში კი ქართველთა ისტორიულ სამშობლოში, ვანანდის მხარეში, ყარსში და მახლობელ მხარეებში).

არმენიის ამ ნაწილში წმიდა ნინოს ჯვარი რამდენიმე საუკუნის მანძილზე ინახებოდა – ის კი თავისი მაღლით თითქოს იყო შუქურა არმენიის ქართველთა ეროვნულობის გამოსაბრწყინებლად არმენიზაციის ბურუსიდან.

წმიდა ნინოს ჯვარი VI ს-ში სამხრეთ საქართველოდან ანუ გუგარქიდან ტარონში წაუსვენებიათ და წმ. ლაზარეს ტაძარში დაუსვენებიათ, იქიდან კი სპერში, საიდანაც ის ქართული წარმოშობის (ჭან) სომხეთის ერისთავს გრიგოლ მამიკონიანს კაპუეტის ანუ ლურჯ ციხეში გადაუსვენებია, რითაც მან გამოსატყობა სიყვარული თავისი მამულების (სპერისა და ტაოს) განმანათლებლის მიმართ. მართლაც მოვსეს ხორენაცი წმიდა ნინოს კლარჯეთის მქადაგებელს უწოდებს „იქადაგა კლარჯეთიდან

მასქუთებამდე – წერდა ის. ვახუშტის ცნობით ტაო-სპერი კლარჯეთის ნაწილს წარმოადგენდა.

ისტორიული კლარჯეთი კი ვახუშტის ცნობით მოიცავდა სხვა მხარეებთან ერთად სპერ-ტაო-თორთომსაც, რომელთაც იმჟამად მამიკონიანთა ოჯახი მართავდა. მათ ჩანს კარგად იცოდნენ თავიანთი ქართული წარმოშობა (რასაც მიუთითებს აღონცი) და ამიტომაც უვლიდნენ და მტკიცე შემართებით იცავდნენ წმიდა ნინოს ჯვარს.

წმიდა ნინოს შესახებ ბერძნულ-ქალკედონურ მონასტრებში შეკედლებული ის კულტურულად არმენიზებული ქართველი ბერებიც კი წერდნენ, რომელთაც წერა-კითხვა იცოდნენ სომხურად და შესწავლილი არ ჰქონდათ ქართული მწიგნობრობა. მათ, მოვსეს ხორენაცისეული ცნობა წმიდა ნინოს შესახებ, შეჰქონდათ ეკლესიის საკითხავ თვენში. ისინი ქალკედონიტურ სომხურ ეკლესიას მიკედლებული ეთნიკური ანუ არმენიზებული ქართველები იყვნენ, თუმცა კი მათ ამაჟამად სომეხი ისტორიკოსები „სომეხ-ქალკედონიტებს“ უწოდებენ.

როგორც აღინიშნა, ცნობილი სომეხი მკვლევარი „პრაგოსლავენაია ენციკლოპედიის“ ერთ-ერთ სტატიაში წერს: На одном из (ე.ი. XI ს. თვენის) его листов записана «история Нуне», что свидетельствует об участии Арм-Халк. В Арм. Литератури. (ПЭ. III, с. 32).

სინამდვილეში კი ეს ფაქტი გვიჩვენებს, თუ როგორ გაფაციცებით ჰკრეფდნენ გასომხების პირას მისული დასავლეთ არმენიის ქართველები (თუმცა კი წევრები სომხურ-ქალკედონური ეკლესიისა) ცნობებს წმიდა ნინოსა და ქართული ეკლესიის ისტორიის შესახებ და ისინი სომხურ-ქალკედონურ საეკლესიო წიგნებშიც შეჰქონდათ, რადგანაც არავითარი საშუალება არ ჰქონდათ მონაწილეობა მიეღოთ ქართულ საეკლესიო ცხოვრებაში, ამასთანავე იმ მხარეებში იმჟამად ქართული ეკლესია-მონასტრები არც არსებობდნენ.

წმიდა ნინო – არმენიის ქართველების ეროვნული დროშა (IX-X სს.)

IX-X სს-ში, სომხური ეკლესიისაგან თავის დახსნის ეპოქაში, „ზემო ქვეყნებიდან“ და ტაო-კლარჯეთიდან გამოსული წმიდა მამები ძალზე

ხშირად ხაზგასმით აღნიშნავდნენ წმიდა ნინოს ღვაწლს და მის მიმართ თავიანთ მადლიერებას.

XX ს-ში ქართულ მეცნიერებაში ის აზრიც კი წარმოიშვა, რომ თითქოსდა „ნინოს კულტი ქართველთა შორის ჩამოყალიბდა IX-X სს-დან“ (ასეთი იყო იმჟამინდელი ტერმინოლოგია), სინამდვილეში არა მთელ ქართულ ეკლესიაში, არამედ მხოლოდ იმ ქართულ მხარეებში, რომელნიც IX-X სს-მდე არმენიაში იყვნენ მოქცეულნი, დაიწყეს მითითება წმიდა ნინოს ღვაწლის შესახებ. ამით ქართველები, ანუ ყოფილ არმენიაში მცხოვრები ქართველები, თავიანთ თავს ეთნიკურად მიჯნავდნენ იქვე, მათ გვერდით მცხოვრებ სომეხ ქალკედონიტებისაგან.

რაც შეეხება სომეხ ქალკედონიტებს, მათ თავიანთი თავი მიაჩნდათ არა წმიდა ნინოს, არამედ თავიანთი ეთნიკური საეკლესიო წინაპრების მემკვიდრეებად. ამის შესახებ სრულიად სამართლიანად მიუთითებს ვ. არუთინოვა-ფიდანიანი, რომელიც წერს – «Армяне - халкидониты, считали себя наследниками Саака Партева, Месропа Маштоца и Нерсеса Великого. Арм. Язык был богослужебным языком Арм. халк.-ов даже в тех случаях, когда они подвизались в Греч. монастырях (Православная Энциклопедия, Т.3, 2001, стр. 328).

არუთინოვა-ფიდანიანი სამართლიანად წერს, რომ სომეხი ქალკედონიტები თავიანთ თავს გრიგოლ განმანათლებლის და საჰაკ პართელის, მაშტოცის მემკვიდრეებად მიიჩნევენ და არა წმიდა ნინოსი, რომ მათი საღვთისმსახურო ენა მუდამ იყო სომხური.

მათგან გამოცალკევების, ე.ი. სომეხ-ქალკედონიტებისაგან გამოჯვნის მიზნით ქართველი ქალკედონიტები თავიანთ თავს მიიჩნევენ ქართველთა განმანათლებელ წმიდა ნინოს მემკვიდრეებად და არა აღნიშნული გრიგოლ სომეხთა განმანათლებლისა, საჰაკ პართელისა თუ სხვა სომხური ეკლესიის დამაარსებლებისა.

ამიტომაც, წმიდა ნინოს ხსენება ერთგვარი ნიშანი იყო ეთნიკურობის გამოვლენისა.

წმ. ნინო ლაზიკაში (IV ს.)

(სოტიროპოლი, ლაზია, ალანია)

ლაზეთის მიტროპოლიტმა გერმანემ მოსკოვში XVII ს-ში რუსეთის ხელმწიფეს წერილობით მოახსენა, რომ მისი საკათედრო ტაძარი ქალაქ ოფში (ხოფში) აგებულია ივერთა მიწების განმანათლებლის მიერ – «строила святая Ирина, ею же Иверская земля приводена во святое крещение»

(პავლე ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, 1954, გვ. 262). ამ დოკუმენტიდან ჩანს, რომ ძველი ეპოქის საეკლესიო იერარქთა მიერ ლაზეთი ივერიის ერთერთ ნაწილად მიიხნეოდა და ლაზეთი ერქვა არა დასავლეთ საქართველოს, არამედ სამხრეთ-დასავლეთს.

პ. ინგოროყვას მიერ მოსკოვის მთავარი არქივიდან ამოღებული ამ მასალიდან ჩანს, რომ ხოფას ეკლესია აუგია ივერიელთა მიწების გამაქრისტიანებელ ქალს ირინას, ცხადია, იგულისხმება წმ. ნინო. პ. ინგოროყვაც წერს, რომ წმიდა ნინო ამ დოკუმენტში ირინად იწოდება.

ამ დოკუმენტის შედგენამდე დიდი ხნით ადრე იგივეს, რომ ამ მხარეების, ე.ი. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს გამაქრისტიანებელი იყო წმ. ნინო, მიუთითებდა V საუკუნის სომეხი ისტორიკოსი მ. ხორენაცი:

ის წერდა – „წმ. ნინომ იქადაგა კლარჯეთიდან მასქეთებამდე“, მაშასადამე, კლარჯეთში, V ს. ამ ავტორის ცნობით, წმიდა ნინოს უქადაგია.

ხოფა კლარჯეთის ნაწილი იყო, რადგანაც წყაროებში იხსენიება – „ბოლო კლარჯეთისა, ზღვისპირი“, ხოფა – კლარჯეთის ბოლო ანუ ზღვისპირა ნაწილის დასაწყისში მდებარეობდა.

ეს მიწა-წყალი იგივე ლაზეთია, ლაზიკაა. ამიტომაც ჰქონდა ხოფას ეპარქიის ხელმძღვანელს ტიტული „ლაზეთის მიტროპოლიტისა“, მასში შედიოდა მიწა-წყალი ოფ-რიზედან ვიდრე მდ. ჭოროხამდე.

პ. ინგოროყვას რუკის მიხედვით, აღნიშნული ხოფი ანუ ოფი (იგივე სოტიროპოლი – სოტრაპელა) მდებარეობდა ტრაპეზუნტიდან აღმოსავლეთ ზღვისპირზე, მისგან დაახლოებით 25 კმ დაშორებით, რომელსაც მოსდევდა ქ. რიზე.

ოფსა და რიზეს შუა პუნქტი „ახალი ბანაკები“ („კენე პარამბოლე“) ყოფილა.

რიზედან ათენამდე პუნქტი კორდვილი, ხოლო ათენადან ბიწემდე ტამბური (ზღვის პირი ჰამამაშენი);

ბიწეს მოსდევდა არქაბი, ხუფათი, აფსაროსი და გონია (იხ. პ. ინგოროყვას რუკა, გვ. 272).

ხემოთ მოყვანილი ცნობიდან ჩანს, რომ ქ. ოფი (და რიზე) IV ს-ში შედიოდა ქართული ეკლესიის იურისდიქციაში, რომლის განმანათლებელი იყო წმ. ნინო და რომელსაც აუგია ოფის ტაძარი, რადგანაც IV ს-ში ზღვისპირეთის ეს ტერიტორია იბერიის ანუ ქართლის სამეფოში შედიოდა (აქ შეიძლება გავიხსენოთ, რომ ბერძნულ-რომაული წყაროებითაც ამ ადგილებში მცხოვრები ძიდრიტების ტომი I ს-ში იბერიის მეფე ფარსმანს ემორჩილებოდა).

იბერიის სამეფოს, V ს-ში, ე.წ. ბიზანტია-ლაზიკის ომის დროს დაუკარგავს ზღვისპირეთის ტერიტორიის ნაწილი ოფიდან-ხუფათამდე.

კლარჯეთის ერისთავი გუბაზ I, რომელსაც ბიზანტიელები „ლაზთა მეფეს“ უწოდებენ იძულებული გამხდარა დაედო ბიზანტიასთან ზავი, რომლის შემდეგაც საზღვარმა ოფიდან ხუფათში გადმოიწია.

წმიდა ნინოს ლაზიკაში მოღვაწეობის შესახებ წერს გელასი კესარიელი, V ს-ის ავტორი. ის წერს „ტყვე ქალმა იქადაგა იბერთა და ლაზთა შორის“, ხოლო მოვსეს ხორენაცი ასევე V ს-ში წერდა, რომ წმ. ნინომ იქადაგა კლარჯეთში (კლარჯეთიდან მასქუთებამდე), კლარჯეთი კი ბერძნული წყაროების ლაზიკა ანუ სამხრეთ ეგრისია.

სოტიროპოლის კათედრის სახელი უკავშირდება ასევე ალანიის სამიტროპოლიტოს.

იმის გამო, რომ გაქრისტიანებულ ალანებს ესაჭიროებოდათ თავიანთი ეპისკოპოსი, მაგრამ მათ (ალანებს) არ გააჩნდათ მუდმივი საცხოვრებელი ადგილი ნომადური (მომთაბარეული) ცხოვრების გამო, კონსტანტინოპლს გადაუწყვეტია კავკასიის ზღვისპირა რომელიმე თავის იურისდიქციის ქვეშ მყოფ ქალაქში დაესვა ალანებისათვის საჭირო ეპისკოპოსი. ეს ყოფილა **ქ. სოტიროპოლისი პ. ინგოროყვას** კვლევით (დასახ. ნაშრ. გვ. 259).

მართლაც, სოტიროპოლისის ჩრდილოეთით მთელი შავიზღვისპირეთი ვიდრე ნიკოფსიამდე საქართველოს საეკლესიო იურისდიქციაში შედიოდა, ხოლო ნიკოფსიას იქით შავიზღვისპირეთში არ იყო მშვიდობიანი ცხოვრება.

ამიტომაც კონსტანტინოპოლი იძულებული იყო ალანებისაგან ძალზე მოშორებით დაეარსებინა ალანიის კათედრა.

კონსტანტინოპოლური დოკუმენტი იუწყება – „**ალანიის მიტროპოლიას სრულიად არ აქვს საკუთარი სამღვდელმთავრო კათედრა, რადგან აქაური ხალხი მომთაბარეობას, ნომადურ ცხოვრებას ეწევა**“ (დასახ. ნაშრ. გვ. 259).

აი, ეს ყოფილა მიზეზი, რომ ალანიის მიტროპოლია XII საუკუნეში გაუერთიანებიათ სოტიროპოლის საეკლესიო ოლქთან, რომელიც ამ დროს კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოში შედიოდა.

აქ, სოტიროპოლის ზონაში იყო ამ ეპოქაში „საზღვარი ბიზანტიასა და საქართველოს შორის“ (იქვე, გვ. 260).

XIII ს-ში საქართველოს (მესხეთის სამთავროს) შეუერთებია ტრაპიზონის აქეთი ქვეყნები, მათ შორის, სოტიროპოლისი.

ამის გამო კონსტანტინოპოლს **სოტიროპოლის კათედრა გადაუტანია ტრაპიზონში.**

ალანიის სამიტროპოლიტო XIII-XVI სს-ში ოსმალების გაბატონებამდე შედიოდა საქართველოს საპატრიარქოს იურისდიქციაში, კერძოდ, მას

შემდეგ, რაც ქ. სოტროპოლის მხარე დაუკავშირდა საქართველოს სამეფოს მესხეთის სამთავროს მე-13 საუკუნიდან, ეკლესიურადაც ის შევიდა საქართველოს ეკლესიის იურისდიქციაში, და შეადგინა ქართული საეკლესიო ოლქი – ოფის ანუ ლაზიის მიტროპოლიტის მეთაურობით, რომლის კათედრა XVI ს-ში გურიაში – სატრაპელაში მდებარეობდა. მას ალანიის მიტროპოლიტის ტიტულიც ჰქონდა. მაგალითად, აფხაზთა კათალიკოსის მიერ 1646 წ. ნაკურთხ ლაზიის მიტროპოლიტს გერმანეს (გვ. 263).

ამ ძალზე მნიშვნელოვანი ფაქტიდან გამომდინარე ალანიისა და ლაზიის სამიტროპოლიტოების სულიერი მემკვიდრეობა ეკუთვნის საქართველოს ეკლესიას და არა რუსეთის ეკლესიას, რადგანაც სწორედ საქართველოს ეკლესიის იურისდიქციაში ჯერ კიდევ XVI საუკუნეში შემოვიდა ალანიისა და ლაზიის სამიტროპოლიტოები კონსტანტინოპოლისა და ტრაპეზუნტის იმპერიების დაქვევის შემდეგ.

ამის აღნიშვნა საჭიროა, რადგანაც „პრავოსლავნაია ენციკლოპედია“ მიიჩნევს, რომ ალანიის ეპარქიის მემკვიდრე არის რუსეთის ეკლესია, რადგანაც ალანიის ეპარქიის იურისდიქციის ქვეშ მდებარე მიწები ამჟამად რუსეთშია.

კიდევ ერთხელ რომ გავიმეოროთ, ფაქტებით არ მტკიცდება ამჟამად ოფიციალურად მიღებული დებულება, რომ დასავლეთ საქართველო ეკლესიურად ბიზანტიის ხელქვეშ იყო და აქ ბერძნული წირვა-ლოცვა იყო გავრცელებული.

ნუმიზმატიკური და არქეოგრაფიული მასალა სხვას მიუთითებს – დასავლეთ საქართველო იყო ქართლის სამეფოს საფინანსო და ეკლესიური ნაწილი.

შეუძლებელია, ამ მხრივ კიდევ ერთხელ არ გავისხენოთ სომხური წყაროს ცნობა, რომ კირიონი „ძველი წესის შესაბამისად ეგრისის არქიეპისკოპოსიც იყო“.

По сведениям арм. историка католикоса Ованнеса Драсханакертци, в к. VI в. К., «согласно прежним законам», был возведен в сан католикоса «иверов, гугаров и эгров [лазов в визант. источках.— Авт.]» (*Ованнес Драсханакертци «История Армении», Ереван, 1984. Перевод с древнеармянского М.О. Дарбинян-Меликян. Глава XVI, ст. 55).*

X საუკუნეში სომეხთა კათალიკოსმა იოანემ სომხურ-ქართული საეკლესიო განხეთქილების უდიდესი დაძაბვის დროს, მკითხველს მიაწოდა ცნობა ქართული ეკლესიის იურისდიქციაში ეგრისის შემავლობის შესახებ, „მცხეთის კათალიკოსი კირიონი ეგრისის არქიეპისკოპოსიც იყო წინანდელი წესის თანახმად“.

კირონის „წინანდელი დროის წესების“ ქვეშ ალბათ VI საუკუნეში არსებული ვითარება იგულისხმება.

კიდევ უფრო ადრე V ს-ში სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში (კლარჯეთში) ქართული ეკლესიის იურისდიქციის შესახებ წერდა მოვსეს ხორენაცი.

როგორც ითქვა, ხორენაცი წერს – **„წმიდა ნინომ იქადაგა კლარჯეთიდან მასქუთეამდე თავისი ადვილად გასაგები ენით“.**

მაშასადამე წმიდა ნინოს კლარჯეთშიც უქადაგნია, დასტურდება თუ არა ეს ცნობა სხვა რომელიმე ცნობით?

ლაზეთის მიტროპოლიტი გერმანე ადასტურებდა, რომ წმიდა ნინომ იქადაგა ლაზეთში.

როგორც აღინიშნა, ლაზეთის მიტროპოლიტი გერმანე 1651 წელს რუსეთის მეფისადმი წარდგენილი ანგარიშში წერს, რომ ლაზეთის მიტროპოლიტის სამყოფელი ქ. ოფის ტაძარი წმიდა ნინოს დაუარსებია და მის ეპოქაში საზღვრად საქართველოსა და ბიზანტიას შორის მიიჩნეოდა ოფი, რიზესთან ახლოს. ამ ოფსაც – ხოფი ერქვა. აქ ყოფილა აღმართული ქვის სასაზღვრო დიდი სვეტი, ამ ადგილებში, საქართველოს ტერიტორიაზე დაუარსებია წმიდა ნინოს ოფის ანუ ხოფის კათედრა. ამიტომაც შემდგომში, ხელსაყრელი მომენტის დადგომისას აღსდგა თავდაპირველი მდგომარეობა და აქაური ლაზეთის მიტროპოლიტი აღსდგა ქართული ეკლესიის იერარქიაში.

როგორც აღინიშნა, გელასი წერდა – წმიდა ნინოს მიერ **„ღმრთის მცნება მიიღეს პონტოს გასწვრივ მდებარე მიწა-წყალზე მცხოვრებმა იბერებმა და ლაზებმა“** (პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, გვ. 227).

IV საუკუნეში, წმიდა ნინოს დროს, რიზე-ხუფათის რეგიონს ლაზიკა რომ ერქვა, როგორც ითქვა, მიუთითებს ლაზეთის მიტროპოლიტ გერმანეს 1651 წელს რუსეთის მეფისადმი წარდგენილი ანგარიში, რომ ლაზეთის მიტროპოლიტის სამყოფელი ქ. ოფის ტაძარი წმიდა ნინოს დაუარსებია.

ლაზეთს ჩვენც იმ ქვეყანას ვუწოდებთ, რომელსაც ქართულ წყაროებში ეწოდება „კლარჯეთი, ბოლო კლარჯეთისა, ზღვისპირი“. სწორედ, აქ დაუარსებია წმიდა ნინოს ოფის კათედრა – ლაზეთის მიტროპოლიტის ცნობით, ხოლო ხორენაციის ცნობით წმ. ნინომ კლარჯეთშიც იქადაგა, ამიტომაც, ჩანს წმიდა ნინოს მოსვლის პერიოდში ხსენებული მხარე კლარჯეთის ერისთავს ექვემდებარებოდა.

წმიდა ნინოს ლაზიკაში მოღვაწეობის შესახებ არსებული ბერძნული წყაროები, რატომღაც ჩვენს ისტორიოგრაფიაში მიუღებელია. გელასი კესარიელის ცნობით ხომ ტყვე ქალის მიერ მიიღეს ქრისტიანობა იბერებმა

და ლაზებმა, რაც მიტროპოლიტ გერმანეს მიერ ნახსენებ მხარეს გულისხმობს სადაცაა ოფის (ხოფას) კათედრა.

ლაზეთი, ბერძენი ავტორის თქმით, მდებარეობდა „პონტოს გასწვრივ“.

პონტოს საზღვართან მდებარე მიწა-წყალი, რომელიც იწოდებოდა ლაზიკად (ოფის რეგიონი), იგივეა, რაც ქართული წყაროს „კლარჯეთის ზღვის პირი“, მაშასადამე, ხორენაცის ცნობას, რომ წმიდა ნინომ იქადაგა კლარჯეთშიც ადასტურებს ასევე V საუკუნისვე ბერძნული წყაროები და ლაზთა მიტროპოლიტი XVII საუკუნისა. ამ ცნობათა ურთიერთშეჯერებით ირკვევა, რომ კლარჯეთი იგივე ლაზიკაა.

აღსანიშნავია, რომ ხორენაცის გარდა წმიდა ნინოს კლარჯეთში მოღვაწეობის შესახებ ცნობა ჰქონია აგათანგელოზსაც, ამის შესახებ თვით ხორენაცი წერს.

რატომ არ აისახა ქართულ წყაროებში ცნობა წმიდა ნინოს ლაზეთში მოღვაწეობის შესახებ?

უნდა ითქვას ისიც, ქართლის სამეფოს დაშლის შემდეგ, რაც მის ტერიტორიებზე სხვადასხვა სახელმწიფოებრივი ერთეულები ჩამოყალიბდა (თბილისის საამირო, ტაშირ-ძორაქერტის სამეფო, აფხაზთა და ქართველთა, კახთა და ჰერთა სამეფოები), ჩანს მოხდა ახალი რედაქტირება წმიდა ნინოს ცხოვრებისა (აღლბათ VIII-X საუკუნეებში) ეპოქის სულისკვეთების გათვალისწინებით.

ახალ, არაბთა ეპოქაში ნარედაქტირევ, ანუ ჩვენამდე მოღწეული წმიდა ნინოს ცხოვრების მიხედვით, ის არ ქადაგებდა არც ლაზეთ-კლარჯეთში, არც კასპიისპირა ვრცელ მხარეში „კლარჯეთიდან მასქუთებამდე“ (როგორც წერდა მ. ხორენაცი), ის ახლა უკვე იმ პატარა ქართლის განმანათლებელია, რომელიც არაბთა ბატონობის შედეგად წარმოიქმნა „ყოველი ქართლის“ დამცრობის შემდეგ, ამ პატარა ქართლის საზღვრებიც დამცრობილია, ის ჯავახეთიდან ბოდბემდე თულა აღწევს.

ახალი რედაქტირების ნაკვალევი ჩანს სხვა მხრივაც. მაგალითად, ახალ რედაქტორებს უკვე აღარ სჯერათ წმიდა ნინოს ქართულენოვნება.

თუ კი წმიდა ნინოს ეპოქის მოვსეს ხორენაცისათვის წმიდა ნინო ქართველი ხალხისათვის ადვილად გასაგებ ენაზე, ე.ი. ქართულ ენაზე, ქადაგებდა, ახალი IX-X-XI საუკუნეთა რედაქტორებისათვის წმიდა ნინოს უკვე თარჯიმანი – ბერძნული ენის მცოდნე ესაჭიროება ქართველებთან ურთიერთობისათვის, კერძოდ „სეფექალმა შროშანამ იხილა იგი (ნინო) ხესა მას ქვეშე, განკვირდა და მოიყვანა ბერძნულად მეტყველი დედაკაცი და ჰკითხა გზა მისი“ (ქართული მწერლობა, 1987, გვ. 78).

თუკი ხორენაცხ V საუკუნეში არ ექვემდებარებოდა წმიდა ნინოს ეპოქაში ქართული ენის არეალის განფენა კლარჯეთიდან ვიდრე კასპიის ზღვის პირას მდებარე მასქუთებამდე, ახლა არაბობის შემდეგ ქართული ენის არეალი შემცირებული ჩანს. გელასი კესარიელსაც არ ექვემდებარებოდა წმიდა ნინოს ქადაგება იბერთა და ლაზთა შორის, რადგანაც აქაც ერთიანი ენობრივი არეალი უნდა ყოფილიყო.

საფიქრებელია, რომ ერთიანი ქართლის სახელმწიფოს რღვევამ (რაც განსაკუთრებით გაგრძელდა არაბობის დროს), გამოიწვია ასევე იქამდე ერთიანი საერთო - ფუძე ქართული ენის დიფერენციაციაც, ალბათ წარმოიქმნა კიდევ ახალ სახელმწიფო ერთეულებში იქამდე ერთიანი ენის კილოები თუ დიალექტები.

უნდა აღინიშნოს, ჩვენი წყაროების მითითება, რომ იქამდე საერთო ქართულ ენას თითქმის ათასწლოვანი სახელმწიფოებრივი ტრადიცია ჰქონდა. შემთხვევითი არაა, მემატიანის ნათქვამი, რომ აღმოსავლეთ-დასავლეთ საქართველოს მპყრობელ ფარნავაზის ეპოქაში „არღარა იზრახებოდა სხვა ენა თვინიერ ქართულისა“, ანუ კლარჯეთ (ლაზეთ), დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოში ერთი ენა – საერთო-სახალხო ქართული ენა ფუნქციონირებდა.

ქართული წყაროებისავე ცნობით ფარნავაზის შემდეგ ქართლის სამეფოში ძვ.წ. IV-III საუკუნეებიდან თითქმის ყოველთვის შედიოდა კლარჯეთი და ასევე, დასავლეთ საქართველო ვიდრე VI ს-ის ბოლომდე, ამიტომ ქართულ ენას განვლილი ჰქონია საერთო სახელმწიფოებრივ-კულტურული ცხოვრების თითქმის ათასი წელი. ამიტომაც, არაბობის ეპოქაში მისი (საერთო სახალხო ქართული ენის) დაშლა-დიფერენციაციამ ვერ მოახდინა მნიშვნელოვანი გავლენა და ის კვლავ საერთო-საეკლესიო-კულტურის ენად დარჩა ახალ სახელმწიფოებრივ ერთეულებში აფხაზთა სამეფოში, კახეთის საქორეპისკოპოსოში, ჰერთა სამეფოში, ტაო-კლარჯეთში – თუმცა უკვე დაბალი სოციალური ფენები ალბათ უკვე იწყებდნენ დიალექტურ დონეზე მეტყველებას.

არმენიის იბერიული ზოლის საუნჯენი („ქება და დიდება ქართულისა ენისა“ და წმიდა ნინოს ჯვარი)

ა. არმენიის ქართველთა საუნჯე (VI–X სს).

VI-VIII სს-ში, მას შემდეგ, რაც გუგარქსა, ტაოსა თუ ბასიანში მცხოვრები მკვიდრი ქართველები პოლიტიკურად აღმოჩნდნენ პერსარმენიასა თუ რომაულ არმენიაში და მოექცნენ სომხურ საეკლესიო იურისდიქციაში, ამ მხარეებში დაიწყო ქართული ენის ტოტალური დევნა – ეს განსაკუთრებით ითქმის პერსარმენიაში მცხოვრებ ქართველთა შესახებ.

დაიწყო ქართველთა არმენიზაციის თითქმის შეუქცევადი პროცესი.

ქართველთა არმენიზაცია შედარებით ნელი ტემპით მიმდინარეობდა „რომაულ“, ანუ დასავლეთ არმენიაში იმის გამო, რომ აქ ეკლესიებში ღვთისმსახურება ბერძნულენოვანი იყო. ამის გამო აქ მოსახლეობის არმენიზაციის პროცესი ვერ დასრულდა.

მახლობლად მცხოვრებმა (ე.ი. ტაოს, კოლას, ბასიანის და სხვა კუთხეების) ქართველებმა იცოდნენ, რომ ისინი ეროვნულად ქართველები იყვნენ, მაგრამ როგორც ბიზანტიურ (ბერძნულ-რომაულ), ასევე სომხურ (სპარსულ, შემდეგ არაბულ) ოლქებში მათ მშობლიურ ქართულ ენას დევნიდნენ, ავიწროვებდნენ, არ აძლევდნენ სახელმწიფოებრივ და საეკლესიო ენის ფუნქციას. ამის გამო, VI-VIII საუკუნეებში არმენიის იბერიულ ზოლში ქართული ენა იქცა „მდაბალ და დაწუნებულ ენად“, მხოლოდ იმედი ასულდგმულებდათ იქაურ ვინაობაშენარჩუნებულ ქართველებს. იცოდნენ, ოდესმე დადგებოდა ისეთი დღე, როცა ქართული ენა თავის უფლებებს აღიდგენდა. ამ კუთხის ქართველების იმედი სინას მთის ბერმა შეგვიანხა. იქ დაცული ქართული ხელნაწერით – „ქება და დიდება ქართულისა ენისა“.

ბ. „ქება და დიდება ს“ საეკლესიო საფუძვლები (VI-X სს.)

სინას მთის ქართულ ხელნაწერთა შორის დაცული პირველი ათასწლეულის ქრისტიანული ძეგლი „ქება და დიდება ქართულისა ენისა“ მკვეთრად განსხვავდება მსოფლიო ეკლესიაში დანერგილ კანონიკური ტექსტებისაგან და უფრო აპოკრიფულს ემსგავსება, მაგრამ როგორც აღმოჩნდა მას აქვს თავისი საეკლესიო საფუძვლები ქართულ ენასთან დაკავშირებით.

„ქება და დიდება ს“ ქრისტიანი ავტორი საეკლესიო საფუძვლის გარეშე არ მისცემდა თავის თავს ნებას განეცხადებინა ტექსტში ნათქვამი სიტყვები, რომ ქართული ენა „შემკულია და კურთხეულია უფლის სახელით“.

ასეთი საფუძველი კი გახლდათ ძალზე ამადელვებელი მომენტები ასურელი მამების ცხოვრებიდან, როცა მათ უფლის მიერ მიიღეს ცოდნა ქართული ენისა (მსგავსად იმისა, როგორც წმიდა მოციქულებმა

სულთმოფენობისას მიიღეს სხვადასხვა ენების (ცოდნა), რაც მიუთითებდა ქართული ენის საზეპურობას,

ძველ საქართველოში განუზომლად დიდი იყო ავტორიტეტი ასურელი მამებისა, მათ წმიდა ნინოს შემდეგ ქართლის ანუ საქართველოს ახალ განმანათლებლად მიიჩნევდნენ (ჩანს VI საუკუნეში მონოფიზიტებისა და ცეცხლთაყვანისმცემლების მძლავრობის გამო, რომელთა წინააღმდეგაც ისინი იბრძოდნენ).

ისინი იყვნენ პირველი ათასწლეულის ქართული ეკლესიის უდიდესი წმიდანები. სინას მთაზე, იქ, სადაც პირველ ათასწლეულში „ქებაისა და დიდებაის“ მრავალი ტექსტი გადაიწერა, მოულოდნელად, XX საუკუნეში, აღმოჩნდა იქამდე დავიწყებული სინას მთის ბერების უძველესი ხელნაწერები, რომელთა შორისაა ასურელი მამების ცხოვრებანი, „მოქცევა ქართლისა სასთან“ ერთად.

ეს მიუთითებს იმის შესახებ, რომ ასურელი მამები ქალკედონიტები იყვნენ და ეკლესიის წმიდანები, წინააღმდეგ შემთხვევაში პირველი ათასწლეულის მსოფლიო მნიშვნელობის მართლმადიდებელთა ცენტრში – სინას მთის მონასტერში მათ „ცხოვრებებს“ არ გამოიყენებდნენ საეკლესიო პრაქტიკაში (კაკეკელიძე მათ მონოფიზიტებად მიიჩნევდა).

ასურელი მამები იყვნენ არა მხოლოდ მართლმადიდებელი ეკლესიის წმიდანები, არამედ ქართული ენის აღორძინების მამები, მისი უფლისმიერი დამცველ-მეპატრონენი.

არსებობს ქართული ენის დასაცავად მათზე გარდამოსული ზეგარდამო მფარველობის ფაქტები და გვაქვს შესაბამისი უეჭველი და უძველესი წყაროები, ესაა თვით ამ წმიდათა „ცხოვრებანი“.

ვინ იყვნენ ასურელი მამები და რა კავშირი ჰქონდათ მათ ქართულ ენასთან? წარმოშობის მიხედვით არავითარი, მათ თავდაპირველად საერთოდ არც იცოდნენ ქართული ენა და არც კი სმენოდან ქართლის ქვეყნის შესახებ. ამას მოგვითხრობენ თვით ამ წმიდათა ცხოვრებანი.

იოანე ზედაზნელი, რომელიც იყო მეთაური ასურელი მამებისა, ეროვნებით ასური იყო, ასურეთში მცხოვრები და იქ დაბადებული. მას გაგონილიც კი არ ჰქონდა იმის შესახებ, რომ არსებობდა ქართველთა ქვეყანა და ქართული ენა. გამოხდა ხანი, მას მიეცა უფლისმიერი ბრძანება, რომ უნდა ექადაგა ქართველების ქვეყანაში. მართლაც ის მოწაფეებთან ერთად შემოვიდა ქართლში და ქართული ენით დაიწყო ხალხის დამოძღვრა.

როგორ? მან შეისწავლა ქართული ენა? არა, მას საგანგებოდ არ შეუწავლია ქართული ენა და არც დრო დაუხარჯავს მის შესასწავლად.

მოხდა დიდი სასწაული, ამ ენასთან დაკავშირებით, ისეთი სასწაული და თანაც ყველასათვის გასაგები, რომ მის გარშემო მყოფი ადამიანები ამ სასწაულით დიდად შეშინდნენ და ამასთანავე გაკვირდნენ კიდევ.

რა მოხდა? წმიდანის ცხოვრების თანახმად უფალმა ინება, რომ როგორც წმიდა მოციქულებს მიეცათ სულთმოფენობისას ენების ცოდნა (საქმე, 2-14), ასევე სულიწმიდის მიერ „ერთ წამში“ ანუ ელვისებური სისწრაფით ასურელ მამა წმიდა იოანე ზედაზნელს მიეცა ქართული ენის ცოდნა: მისი მემპტიანე წერს – „მოეცა იოანეს ენა ქართულად მეტყველი... ესე სასწაული, ძმანო, მიმსგავსებულ არს სიონს გარდამოსვლასა სულისა წმიდისასა წმიდათა ზედა მოციქულთა და განყოფასა ენათასა ცეცხლისასა... სულითა წმიდითა წამსა შინა აღატყუა სიტყვითა ზრახვად იოანე, რომელი არცა ოდეს ასმიოდა, არათუ ესწავა ... რომელნი მაშინ მუნ იყვნეს ყოველნი ზარგანხდილნი და განკვირვებულნი აღიდებს ღმერთსა, მოქმედსა საკვირველებათასა“ („ცხოვრება და მოქალაქობა ღირსთა მამათა ჩუენთა შიოსი და ევგარესი“, 2005, გვ. 29).

მაშასადამე:

1. სულიწმიდის მიერ იოანე ზედაზნელი ქართულად ამეტყველდა;
2. მას ქართული ენის ცოდნა მიეცა „წამსა შინა“, ანუ მყისიერად;
3. იოანეს იქამდე არასოდეს უსწავლია ქართული ენა და არც კი სმენოდა მის შესახებ;
4. იოანემ მაშინვე დაიწყო „სიტყვათა ზრახვად“ ანუ ის უკვე ქართული ენით წარმოთქვამდა ფრაზებს და საერთოდ ის ქართულად სრულყოფილად ამეტყველდა, მაშასადამე უნარი მიეცა ქართულად ქადაგებისა;
5. ეს უდიდესი სასწაული მოხდა სხვების თანდასწრებით, რამაც მათ შიშის ზარი დასცათ და ამავე დროს გაუკვირდათ;
6. იქ მყოფმა ადამიანებმა მაშინვე დაიწყეს ღმერთის დიდება, რადგანაც სწორედ ისაა (ე.ი. ღმერთია) - „მოქმედი საკვირველებათა“, ანუ სასწაული მხოლოდ მისგან მომდინარეობდა.
7. სასწაული თავისი არსით იდენტური იყო სულთმოფენობისას „ცეცხლის ენათა განყოფისას“ მოციქულებზე სულიწმიდის გარდამოსვლისა და მათი სხვადასხვა ენებზე ამეტყველებისა (ცხოვრება შიოსი და ევგარესი, 2005, გვ. 29).

აღსანიშნავია, რომ იოანე ზედაზნელის აღნიშნული სასწაულის დროს მის გვერდით იყო მისი მოწაფე შიო მღვიმელი.

სასწაულის მნიშვნელობა გაორკეცდა იმით, რომ შიო მღვიმელზეც გადმოვიდა მაღლი სულიწმიდისა და ისიც ამეტყველდა ქართულად.

შიო მღვიმელის ცხოვრების აღმწერი წერს, რომ წმ. შიო „იყო ნათესავით ასური... ოდეს იოვანე, მოძღვარი მისი უწყებითა ღმრთისაითა

ქვეყანად ქართლისა მიიწია, ესეცა ნეტარი მის თანავე მოგზაურ იქმნა და მის თანავე მოციქულებრივი ქადაგებაი აღასრულა, რომელთა ღმერთმან მისცა ენაი ქართულად მეტყველი“ („სსენებაი საკვირველმოქმედისა წმიდისა მამისა შიოსი“, 2005, გვ. 113).

მაშასადამე:

- 1) შიო მღვიმელი იყო ეთნიკური ასური;
- 2) მისი მოძღვარი იოანე „ღმრთის უწყებით“ მოვიდა საქართველოში;
- 3) იოანემ და შიომ აღასრულეს მოციქულებრივი ქადაგება;
- 4) მათ ღმერთმა უბოძა ქართული ენის ცოდნა – **„რომელთა ღმერთმან მისცა ენაი ქართულად მეტყველი“**.

აღნიშნულთა გარდა არსებობს აგრეთვე შიო მღვიმელის მოკლე ცხოვრებაც, რომელშიც კერძოდ ნათქვამია – „წარმოემართნენ წმიდანნი და მოვიდნენ ქართლად... კათალიკოზსა ევლაბიოზს გამოეცხადა ანგელოზი უფლისაი და აუწყა მოსვლა მათი და წინა მიეგებოდა... **ნეტარმან იოვანეცა წამსა შინა ისწავა ენა ქართველთა სულისა მიერ წმიდისა**“ (ცხოვრება შიო მღვიმელისა მოკლედ ნათქვამი, 2005, გვ. 107).

წმ. შიოს „მოკლე ცხოვრებაც“ იმასვე იმეორებს, რაც აღნიშნულია სხვაგანაც, რომ იოანე ზედაზნელმა **„წამსა შინა ისწავა ენა ქართველთა სულის მიერ წმიდისა“**.

ამ ცხოვრებათა შეჯჯერებით ნათელი ხდება, რომ იოანე ზედაზნელმა, შიო მღვიმელმა და ჩანს სხვა მამებმაც ღმრთის ნებით, სულიწმიდის მიერ მყისიერად მიიღეს ცოდნა ქართული ენისა და ღმერთის უწყებით გამოემართნენ საქართველოში, ხოლო „ანგელოზი უფლისა“ აფრთხილებდა და ამზადებდა სათანადო პირებს მათთან შესახვედრად.

მართლაც, სრულიად გამორჩეული, უნიკალური და ალბათ ერთადერთია მსგავსი სასწაული – რაც გამოეორებაა წმიდა მოციქულებზე სულიწმიდის მადლით ენათა დაუფლებისა, ოღონდ ამ შემთხვევაში, ქართულ ენაზეა ღვთის მადლი დაშვებული.

ცხადია, ეს მომენტი ანცვიფრებდა ძველ ქართველ მამებს და უნერგავდა მათ თვალსაზრისს ქართული ენის განსაკუთრებულობის შესახებ, მითუმეტეს ისეთ რეგიონებში, სადაც ქართული ენა „დაწუნებული“ იყო ღვთისმსახურებისათვის საეკლესიო სფეროში და არ გამოიყენებოდა ეკლესია-მონასტრებში (იგულისხმება ყოფილი პერსარმენის რეგიონი, ტაობასიანის მხარეები) თითქმის IX-X საუკუნემდე და შემდეგაც.

ასურველ მამათა აღნიშნული ცხოვრებანი წარმოადგენდნენ ოფიციალურ საკითხავებს, რომელნიც ეკლესიებში ხმამაღლა იკითხებოდა წირვა-ლოცვების სათანადო მომენტების დროს. მრევლს ოდნავადაც კი ეჭვი არ ეპარებოდა მოსმენილის სინამდვილეში.

ეს ამბავი ნამდვილად რომ არ მომხდარიყო არც აღწერდნენ და არც მიიჩნევდნენ ღმრთის სადიდებელ საკვირველ სასწაულად.

საზოგადოდ, ლოცვის ენას ძველ ქრისტიანულ სამყაროში განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა, რადგანაც „ახალი აღთქმის“ ქადაგებით ენა ღვთიური ნიშნით იყო აღბეჭდილი. ეს საგანგებოდ ეუწყათ სულთმოფენობისას მოციქულებსა და შესაბამისად პირველქრისტიანებს, როცა „ადიგსნენ ყოველნი სულითა წმიდითა და იწყეს სიტყვად უცხოთა ენათა, ვითარცა სული იგი მისცემდა მათ სიტყვად“ (საქმე, 2, 4).

ამით მოიხსნა ის ენობრივი ბარიერი, რომელიც პირველქადაგებულ მოწაფეებს შესაძლოა შეხვედროდათ, როცა ისინი წავიდნენ დასამოძღვრად წარმართებისა მთელ მსოფლიოში.

ასეთი ენობრივი ბარიერი ელოდათ ასურელ მამებსაც საქართველოში, მაგრამ, როგორც ითქვა, სულიწმიდის მიერ მათ (ასურელ მამებს) მიეცათ არა ზოგადად ცოდნა სხვადასხვა ენებისა, არამედ კონკრეტულად, მხოლოდ ქართული ენისა.

ქართული ენის ასეთი გამორჩევა უფლის მიერ, რაც იყო თვალხილული ფაქტი არა მხოლოდ ასურელი მამების გვერდით მდგომთათვის, არამედ ქართველი ერისათვისაც, ცხადია ბუნებრივი სიამაყით ავსებდა ქართველ მამებს.

აღიწერება ისეთი მომენტიც, როცა მაგალითად ქართლის კათალიკოსი შეეგება ასურელ მამებს ასურული ენით, მაგრამ მათ ქართულად უპასუხეს.

ასურელი მამები ქართულენოვანი მქადაგებლები იყვნენ, უფრო მეტიც, ქართულენოვანი მწერლებიც კი, მხედველობაში გვაქვს შიო მღვიმელის ქართულენოვანი ლექსები.

ასურელ მამებზე უფლის მიერ გარდამოვლენილი ეს ენობრივი მომენტი, ჩანს, აძლიერებდა კირიონ I კათალიკოსის თავისი ენობრივი რეფორმის გატარებისას გუგარქში.

როგორც ცნობილია, გუგარქი, თვით „ეპისტოლეთა წიგნის“ მიხედვითაც, წარმოადგენდა მცხეთელი კათალიკოსის იურისდიქციაში შემავალ ეპარქიას, სადაც ადგილობრივი ქართული მოსახლეობისათვის IV საუკუნიდანვე ქართულ ენაზე აღესრულებოდა წირვა-ლოცვა (ამას ბოლნისის სიონის წარწერები და სხვა ეპიგრაფიკული მასალაც აჩვენებს), ამის მიუხედავად VI ს-ში სპარსელთა მყრობელობისას (რომელიც სომხურ მონოფიზიტურ ეკლესიას ძლიერ უჭერდა მხარს), გუგარქში ქართული მრევლისათვის ეკლესიებში დანერგეს სომხურენოვანი მსახურება, ისევე, როგორც ტაოსა და ბასიანში.

სპარსთა ძლიერების შესუსტებისთანავე, როცა ბიზანტიის საზღვარმა გადმოიწია და მოადგა თბილისს, კირიონმა გაბედა და ინება

ქართულენოვანი ღვთისმსახურების აღდგენა გუგარქის ქართული მრევლისათვის, რამაც ძალზე ადაშფოთა სომხური ეკლესიის მესვეურები, მათ მაშინვე დააბეზლეს კირიონი სპარსთა წინაშე, რომლებმაც კირიონი ტახტიდან ჩამოაგდეს და უცხოეთში განდევნეს.

როგორც ითქვა, კირიონის ამ დიდი ბრძოლის მამხნეველები იყო ქართული ენის უფლისმიერი მფარველობა, რომელიც ასურელი მამებზე განცხადდა. კირიონს უფალი ამხნე-ვებდა ასურელ მამებზე მოვლენილი სასწაულით.

საფიქრებელია, რომ ქართული ენის ასეთი გამორჩეულობა უფლის მიერ (რაც, როგორც ვთქვით ფაქტი იყო), წარმოადგენდა ერთ-ერთ საეკლესიო წყაროს წინასწარმეტყველებისა, რომელსაც „ქებაი და დიდებაი ქართულისა ენისაი“ ეწოდება.

მას, როგორც ჩანს, სხვა საეკლესიო წყაროებიც ჰქონდა უფლისმიერი ნიშნით აღბეჭდილნი.

ერთ-ერთი, უნდა იყოს ილარიონ ქართველის ცხოვრების ეპიზოდი.

IX საუკუნეში წმიდა ილარიონს აუკრძალეს ქართულენოვანი ლოცვა-ღვთისმსახურება ბერძნებმა ოლიმპოს მთის მონასტერში.

მაშინვე, ბერძენ მამასახლისს გამოეცხადა ყოვლადწმიდა ღვთისმშობელი და განუცხადა „მრავალნი დამკვიდრებად არიან მთასა ამას მათისა ენისა მეტყველნი და ცხონებად არიან და რომელნი მათ არ შეიწყნარებენ, მტერ ჩემდა არიან“ (ს. ყუბანეიშვილი, ქრესტომათია, 1946, გვ. 172). აქ „მათისა ენა“, ნიშნავს ქართულ ენას, რადგანაც ამბავი ქართველებს ეხებოდა. „მათი ენით“ ანუ ქართული ენით ლოცვით ცხონება შესაძლებელია, ეს იყო საღმრთო ბრძანება – გადმოცემული ყოვლადწმიდა ღვთისმშობლის მიერ.

ყოვლადწმიდამ მიუთითა ცხონების შესახებ, ეს კი იყო ყოველი ქრისტიანის, მათ შორის განსაკუთრებით მონასტრის ბერთა საბოლოო მიზანი და ამავე დროს მიუთითა, რომ ქართული ენით ლოცვით შესაძლებელია ცხონება.

ღვთისმშობლის ეს სიტყვები ცხადია უდიდესი სტიმული იყო ქართველი მამებისათვის, მათ კიდევ ერთხელ ირწმუნეს ქართული ენის უფლისმიერი გამორჩეულობა.

ყოვლადწმიდა ღვთისმშობლის განცხადებამ, რომ ქართული ენა ცხონების ენაა („მრავალნი დამკვიდრებად არიან მთასა ამას მათისა ენისა მეტყველნი და ცხონებად არიან, და რომელნი მათ არა შეიწყნარებენ, მტერ ჩემდა არიან“), ცხადია სულიერი სასიცოცხლო სტიმული მისცა და კიდევ უფრო განუმტკიცა ქართველ მორწმუნეებს (მათ შორის ჩვენს შემთხვევაში ქართველ ბერებს) თვალსაზრისი, რომ ქართული ენა უფლისმიერაა რჩეული.

ამასთანავე, კიდევ უფრო ამაღლდა მათ თვალში არა მხოლოდ ქართული ენის სულიერი მნიშვნელობა, არამედ განმტკიცდა ეროვნული იდენტობაც (ღვთისმშობლის განცხადებამ, „ვინც არ შეიწყნარებს ქართულად მეტყველებს, ისინი ჩემი მტრები არიან“), საერთოდ ღვთისმშობელის ეს ჩვენება, მისი სიტყვები განსაკუთრებული მნიშვნელობის დატვირთვისაა ქართული კულტურის შემდგომი აღმავლისათვის.

საფიქრებელია, რომ IX-X საუკუნეთა ქართული ხელოვნებისა და კულტურის აყვავებას, ასევე ქართველთა იდენტობის საოცარ განმტკიცებისა და გამოღვიძებას ტაო-ბასიანის ვრცელ ქვეყნებში ამ გამოცხადებების სულიერმა მნიშვნელობამაც დაუდო საფუძველი (ასურელი მამებიდან ექვთიმე მთაწმიდელამდე).

მაშასადამე, ჩვენს ხელთაა I ათასწლეულის ორი საეკლესიო დატვირთვის მქონე წყარო, რომელიც საფუძვლად უნდა დადებოდა „ქება და დიდება ს“ ფრაზას – „ესე ენა შემეკული და კურთხეული არს სახელით უფლისათა“.

საფიქრებელია ისიც, რომ აღნიშნული წყაროების თავისებური გაგება საფუძვლად უნდა დადებოდა ფრაზას – რომ ქართული ენით მეორედ მოსვლისას ყველა ენას (ე.ი. ერს) ამ ენით „ამხელს“ ანუ განიკითხავს უფალი – „დამარხულ არს ენა ქართული დღედმდე მეორედ მოსვლისა მისისა საწამებლად, რაითა ყოველსა ენასა ღმერთმან ამხილოს ამით ენითა“.

ცხადია, „ქებაი და დიდებაის“ უთუოდ გააჩნდა სხვა წყაროებიც (ვთქვათ იმის შესახებ თუ რატომ უნდა რქმეოდა ქართულ ენას სახარებაში „ლაზარე“, მათეს სახარების დასაწყისის (თავის) მნიშვნელობის შესახებ ქართულ ენასთან დაკავშირებით და სხვ.) მაგრამ ჩვენ შეგვიძლია გამოვთქვათ მოსაზრება აღნიშნულთა გარდა ამ ტექსტის სხვა ფრაზების საეკლესიო წყაროთა შესახებ – ესენია შემდეგი ფრაზები

- 1) „დამარხულ არს ენა ქართული“;
- 2) „ესე ენა მიძინარე არს“;
- 3) „მეგობრობა ამისთვის თქვა“;
- 4) „ახალმან ნინო მოაქცია და ჰელენე დედოფალმან, ესე არიან ორნი დანი, ვითარცა მარიამ და მართა“;
- 5) „ესე ენა ... მდაბალი და დაწუნებული“.

ამ ფრაზების მიხედვით „ქება ს“ ტექსტის შედგენის დროს ქართული ენა სავალალო მდგომარეობაში ყოფილა, ის ტექსტის ავტორის ქვეყანაში იყო „მდაბალი და დაწუნებული“, „მიძინარე“, „დამარხული“ და ა. შ.

რომელი ქვეყანა იყო ეს?

სად იდევნებოდა ქართული ენა, სად არ ჰქონდა მას სახელმწიფოებრივი ფუნქცია, საეკლესიო და სამოქალაქო დატვირთვა?

რომელი იყო ასეთი ქართული ქვეყანა VIII-X სს-ში და უფრო ადრე?

აფხაზთა სამეფოში ქართული ენა დიდად პატივცემული იყო იმით, რომ ის იქ იყო ერთადერთი სახელმწიფო, საეკლესიო და სამოქალაქო-ადმინისტრაციული ენა, ისევე კა-ხეთსა და სამცხე-ჯავახეთში, მაგრამ სულ **სხვა მდგომარეობაში იყო ქართული ენა** ტაოსა, გუგარქსა და ბასიანში.

წინა საუკუნეებში იქ (გუგარქსა, ტაოსა თუ ბასიანში) მცხოვრები მკვიდრი ქართველები პოლიტიკურად აღმოჩნდნენ პერსარმენიასა თუ რომაულ არმენიაში და მოექცნენ სომხურ საეკლესიო იურისდიქციაში, რის გამოც როგორც აღვნიშნეთ, **იქ დაიწყო ქართული ენის ტოტალური დევნა – როგორც დასავლეთ არმენიაში ისე პერსარმენიაში და ეს პროცესი შემდგომ საუკუნეებშიც გაგრძელდა.**

ასეთ დროს იქაურ ქართველთა შორის (გუგარქსა, ტაოსა თუ ბასიანში) გავრცელდა ცნობა, რომ დაწუნებული ენა, თურმე კურთხეული ყოფილა უფლის სახელით – **„ესე ენა შემკული და კურთხეული არს სახელით უფლისათა“**, რამაც დაბადა გრძნობა – მართალია ამჟამად ჩვენი ქართული ენა გაძევებულია საეკლესიო და საზოგადოებრივი მოქმედების სფეროდან, ის „დაწუნებული და დადაბლებულია“, „დამარხულია“ იმით, რომ მხოლოდ საოჯახო და საშინაო მოხმარების სფეროები დარჩა საასპარეზოდ, მაგრამ ეს დროებითია, რადგანაც „დამარხულ არს ენაი ქართული დღემდე მეორედ მოსვლისა მისისა საწამებლად, რაითა ყოველსა ენასა ღმერთმან ამხილოს ამით ენითა“.

ქართული ენის მნიშვნელობა და ტაო-ბასიანის ქართველების ეროვნული იდენტობა ამ მომენტმა კიდევ უფრო გამოკვეთა.

აღბათ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ VIII-IX საუკუნეებში დაწყებული დიდი მოძრაობა ტაოელთა და მახლობელ კუთხეთა ქართველების ეროვნული იდენტობის აღორძინებისათვის მსგავსი სულისკვეთებით გამსჭვალული პატრიოტულ-ეკლესიური თხზულებების შედეგიც იყო.

მართლაც, ტაო-ბასიანელ ქართველთა ეროვნული იდენტობის აღორძინებამ მათ ქვეყანაში და უფრო ჩრდილოეთით (ჰერეთსა და გუგარქში) იქამდე „დაბალი და დაწუნებული“ ქართული ენაც – ააღორძინა X საუკუნისათვის, თუმცა ამ მხრივ ყოფილ ხორძენესა და პარიადრეს ქართველებს არ გაუმართლდათ.

**გ. „ქება და დიდება ქართულისა ენისა ს“
დაწერის დრო და ადგილი (X ს.)**

ჩვენამდე მოღწეულია „ქება და დიდება ქართულისა ენისა ს“ ოთხი ხელნაწერი ე.წ. სინურ ძეგლებში – ყველა არის X საუკუნისა, კერძოდ კი X საუკუნის მეორე ნახევრისა.

რით იყო აღსანიშნავი ხელნაწერის დაწერის დრო?

იმით, რომ **ახლოვდებოდა ქრისტესშობიდან ათასი წელი**, სამყაროს ცვლილებისა და საშინელი სამსჯავროს უამი.

ამ თარიღს მთელი ქრისტიანული მსოფლიო ელოდა შიშით და იმედით, კერძოდ ქრისტესშობიდან **მეათასე წლისთავზე ელოდნენ ქრისტეს მეორედ მოსვლას**.

ეს იყო ძალზე მნიშვნელოვანი თარიღი, არა მხოლოდ საეკლესიო წრეები, არამედ საზოგადოდ მთელი ხალხი, მრევლი, მდიდარი თუ ღარიბი, მოხუცი, ახალგაზრდა, პატრონები თუ ყმები, სენიორები და ვასალები, ერთი სიტყვით ყველა სოფელი თუ ქალაქი ელოდა ქრისტესშობის მეათასე წლისთავს.

ამის შესახებ მსჯელობდნენ, კამათობდნენ, ლოცულობდნენ და ასე ვრცელდებოდა თაობათა მანძილზე მთელ მეათე საუკუნის განმავლობაში, შესაბამისად წარმოიშვა მრავალი მითი, თეორია, მოსაზრება, იდეა თუ წინასწარმეტყველება მათი სამომავლო ბედისწერის შეცვლის შესახებ მეორედ მოსვლისას, რომელის ხმაც უკვე ისმოდა, მეათასე წლისთავი ახლოვდებოდა.

არმენიაში, ყოფილი ხორძენას, პარიადრესა და გუგარქის ქართველთა ჩაგრული ფენა მეორედ მოსვლას იმედით შესცქეროდა, რომ მათი მდგომარეობა შეიცვლებოდა და სიხა-რულით აივსებოდა, უფრო მეტიც, მათი „დაწუნებული და დამდაბლებული“ ენა ანუ ეროვნება სხვებზე ამადლდებოდა წმიდა სიტყვათა შესაბამისად „უკანანი წინა და წინანი უკან“.

მას შემდეგ, რაც სტრაბონის ცნობით, არმენიამ იბერიისაგან მიიტაცა ხორძენას, პარიადრესა და გოგარენას ქართველი ხალხით დასახლებული ვრცელი მიწა-წყალი, იქ დაიწყო ქართული ენის დევნა და შევიწროება.

მოვსეს ხორენაცი თავის ისტორიაში აღნიშნავს თუ როგორ დევნიდნენ სამხრეთიდან ჩასახლებული არმენიელთა მეფეები მკვიდრი მოსახლეობის ენას. ისინი კრძალავდნენ სომხურის გარდა სხვა ენის გამოყენებას. ასეთ გარემოში ქართული ენაც იდევნებოდა. მაგრამ იქაურ (მკვიდრ) ქართველობას მხნეობა შეუნარჩუნებია და დევნის საპირისპიროდ წამოუყენებია იდეა ქართული ენის შემდგომში განდიდების შესახებ და ის დაუკავშირებია მეორედ მოსვლასთან.

არმენიის მიერ მიტაცებულ იბერიის ტერიტორიებზე ჩამოყალიბებულა წინასწარმეტყველება ჩაგრული ქართული ენის საბოლოო განდიდების შესახებ.

ასეთ წინასწარმეტყველებათა რიგში უნდა ჩავაყენოთ ჩვენამდე მოღწეული თხზულება – „ქება და დიდება ქართულისა ენისა“, რომელიც შესაძლოა წინა საუკუნეებში დაიწერა, მაგრამ განსაკუთრებულად პოპულარული იქაურ ქართველთა შორის გახდა მეათე საუკუნეში.

რას ეხებოდა წინასწარმეტყველება? რომ მალე, ქრისტეს მოსვლის ჟამს, რამდენიმე წელიწადში (მეათასე წლისთავზე) ქრისტე განიკითხავს მთელ კაცობრიობას და განკითხვის ენა კი იქნება ქართული!

რატომ ქართული? ამ კითხვის პასუხით ჩვენ შევეცდებით წარმოვაჩინოთ ამ თხზულების შეთხზვის ადგილი.

რას ელოდნენ პირველი ათასწლეულის ბოლოს ანუ მეორედ მოსვლის ჟამს?

ღარიბები – ხსნას და სიხარულს,

ჩაგრულები – ტვირთის ახსნას,

ცუდი მდიდრები – დამდაბლდებას,

გლახაკები – მათზე ამადლდებას,

ყველა ჩაგრული გათავისუფლდებოდა და გამოჩნდებოდა მთელი თავისი შინაგანი სიკეთით.

რადგანაც, წინასწარმეტყველება შეეხებოდა ქართულ ენას, მის მიმართაც იგივე უნდა აღსრულებულიყო - ანუ ეს ენა („ენის“ ქვეშ მისი მატარებელი ხალხიც იგულისხმება) არმენიის იბერიაში ჩაგრული, „მდაბალი და დაწუნებული“ უნდა წარმოჩინებულიყო და განდიდებულიყო. ამიტომაც დაიწერა, რომ ისიც, ისევე როგორც სხვა ჩაგრულები, „მოელის“ მეორედ მოსვლას.

ქართული ენა (და ქართული იდენტობა) იქამდე დამდაბლებული იყო ვრცელ მიწა-წყალზე თეოდოსიოპოლისიდან თბილისამდე და ვანის ტბამდე.

ტაო და ბასიანი ამ ქვეყნის მთავარი ნაწილი იყო – მის სამხრეთით (ე.ი. ყოფილ ხორძენას, პარიადრსა და გუგარქში) ცხოვრობდნენ ის თითქმის არმენიზებული ქართველები, რომელთაც **ვერაფრით შეძლეს სომხური საეკლესიო უღლისაგან თავის არიდება და ახლა მხოლოდ მეორედ მოსვლის ჟამისათვის ელოდნენ ქართული ენისა და ქართველობის დეტაებრივ აღორძინებას.**

მოახლოებული 1000 წელი ზოგადად ქრისტიანებისათვის ძალზედ მნიშვნელოვანი იყო. ის გულისხმობდა არა ახალი ათასწლეულის დასაწყისს, ანდა პირველი ათასწლეულის ბოლოს, არამედ ჰქონდა გაცილებით უფრო ღრმა სარწმუნოებრივი დატვირთვა. კერძოდ, იოანეს გამოცხადების თანახმად, წმიდა წერილი მორწმუნეებს აუწყებდა, რომ მხოლოდ 1000 წლის მანძილზე იქნებოდა დედამიწაზე გამეფებული

ამქვეყნიური ტანჯვა-ვაებანი, რომელიც მომდინარეობდა ღვთის მტრისაგან, რომ 1000 წლის შემდგომ ის დასრულდებოდა და დადგებოდა სასუფევლის ეპოქა. ალბათ, ასე ესმოდა იოანეს გამოცხადება იმ ეპოქაში მორწმუნეთა ერთ ნაწილს. მართლაც, იოანე თავის გამოცხადებაში გამოკვეთილად მიუთითებს 1000 წლის შესახებ. ძველი ქართულით მისი ტექსტი ასეთია:

„1. და ვიხილე ანგელოზი, გარდამომავალი ზეცით, და აქუნდა კლიტე უფსკრულისა და ჯაჭ დიდი ელსა მისსა.

2. და შეიპყრა ვეშაპი იგი – გუელი დასაბამისა, რომელი არს ეშმაკი და სატანა, რომელი აცთუნებს ყოველსა სოფელსა, და შეკრა იგი **ათას წელ**.

3. და შთააგდო იგი უფსკრულსა შინა და დაჰ შა კარი და დაჰბეჭდა მის ზედა, რა თა ვერღარა აცთუნებდეს წარმართთა, ვიდრემდე აღესრულოს **ათასი წელი**. შემდგომად ამისა ჯერ-არს გან სნა მისი მცირედ ჟამ.

4. და ვიხილენ საყდარნი, და დასხდეს მათ ზედა, და საშჯელი მიეცა მათ და სულნი იგი მოკლულთანი წამებისათ ს იესუ სა და სიტყ სათ ს ღმრთისა, და რომელთაცა არა თაყუანის-სცეს ხატსა მას მ ეცისასა და არცა მიიღეს ბეჭედი მისი შუბლთა ზედა, ანუ ელთა მათთა, და ცხოვნდეს და სუფევდეს ქრისტეს თანა **ათასსა მას წელსა**.

5. და სხუანი იგი მკუდარნი არა ცხოვნდეს **ათასსა მას წელსა**. ესე არს აღდგომა იგი პირველი.

6. ნეტარ არს და წმიდა, რომელსა აქუნდეს ნაწილი აღდგომასა მას შინა პირველსა. მათ ზედა მეორესა მას სიკუდილსა არა აქუს ელმწიფება, არამედ იყვნენ მღდელ ღმრთისა და ქრისტესა, და სუფევდენ მის თანა **ათასსა მას წელსა**.

7. და შემდგომად **ათასისა მის წლისა** განი სნას ეშმაკი საპყრობილისაგან თ სისა“.

(ახალი აღთქმა, იოანეს გამოცხადება, თავი მეოცე)

ახალი ქართულით იოანეს გამოცხადების ტექსტი 1000 წლის შესახებ ასეთია:

1. ვიხილე ზეცით ჩამომავალი ანგელოზი, რომელსაც ხელთ ეპყრა უფსკრულის გასადები და გრძელი ჯაჭვი.

2. და შეიპყრო ურჩხული, დასაბამიერი გველი, რომელიც არის ეშმაკი და სატანა, და შეკრა იგი **ათასი წლით**.

3. უფსრულში ჩააგდო და შიგ გამომწყვედელი ბეჭდით დაბეჭდა, რათა აღარ აცთუნებდეს ხალხებს, **ვიდრე არ გასრულდება ათასი წელი**, რის შემდეგაც მცირედი ხნით დაიხსნის თავს.

4. ვიხილე ტახტნი და მათზე მსხდომარენი, რომელთაც მიეცა ხელმწიფება მსჯავრის აღსრულებისა, და იესოს მოწმობისა და ღვთის სიტყვისათვის თავმოკვეთილთა სულები, რომლებიც არც მხეცს ეთაყვანენ, არც მის ხატებას, და არ მიიღეს მისი ნიშანი თავიანთ შუბლსა თუ ხელზე; ამიტომაც **გაცოცხლდნენ და ქრისტესთან ერთად სუფევდნენ ათას წელიწადს.**

5. დანარჩენი მკვდრები კი არ გაცოცხლებულან ათასი წლის გასრულებამდე. ეს არის პირველი აღდგომა.

6. ნეტარი და წმიდაა ყველა, ვისაც წილი უდევს პირველ აღდგომაში. მეორე სიკვდილის ხელმწიფება არ ვრცელდება მათზე, არამედ იქნებიან მღვდლები ღვთისა და ქრისტესი, ვისთან ერთადაც **იმეფებენ ათას წელიწადს.**

7. ხოლო ათასი წლის გასრულების შემდეგ სატანა თავს დაიხსნის საპყრობილედან.

(ახალი აღთქმა, იოანეს გამოცხადება, თავი XX)

კარი მეორე

საეკლესიო ერთეულები ისტორიული არიან ქართლის მიწაზე

თავი VI

„მეორე ივერიის“ ქართული მრევლი სომხური ეკლესიის იურისდიქციაში IV-VIII სს-ში

სომხური ეკლესიის თავდაპირველი იურისდიქცია (IV-V სს.)

ისტორიული არიან-ქართლის უმთავრესი ნაწილები – ხორძენე, გოგარენა და პარიადრეს კალთები, არაქსის ხეობასთან ერთად ქრისტესობამდე არმენიის შემადგენლობაში მოექცა, როცა ისტორიულ საქართველოს, სტრაბონის ცნობით, აღნიშნული მხარეები ჩამოაშორეს, უკვე არმენიაში მცხოვრები ამ მხარეთა მკვიდრი ქართველები გაქრისტიანების შემდეგ სომხური ეკლესიის იურისდიქციაში აღმოჩნდნენ. ყოფილ იბერიაში სომხური ეკლესიის მრევლად გადაქცეული ქართველები, საეკლესიო თავლსაზრისით, სომხურენოვანნი იყვნენ, იმ მხრივ, რომ წირვა-ლოცვისა და ლიტურგიის ენა მათ ეკლესიებში სომხური იყო, შესაბამისად მათი განათლებისა თუ ადმინისტრაციის ენაც სომხური იყო. სომხურ ეკლესიაში იმჟამად, IV-VII

სს-ში აღნიშნულ მხარეთა ქართველთა გარდა აღბანელების ნაწილი და სხვა ეთნოჯგუფებიც იყო მოქცეული. ქართველები სომხური ეკლესიის ერთგული და აქტიური მრევლი იყო სარწმუნოებრივი სიწმიდის სიყვარულის გამო. როგორც კი გაგრძელდა ხმა, რომ სომხურმა ეკლესიამ გადაუხვია სარწმუნოებრივ სიწმიდეს მონოფიზიტობის აღიარების გამო, ქართველთა შორის ზოგმა მყისიერად, ზოგიერთმა ქართულმა რეგიონმა კი ოდნავ მოგვიანებით გაწყვიტა კავშირი სომხურ ეკლესიასთან და შეუერთდა დედა ქართული ეკლესიის წიაღს VII-VIII საუკუნეებში. ამ დროისათვის ამ მხარეთა არმენიზაციის ხარისხი იმდენად ღრმა იყო, რომ მხოლოდ საშინაოდ მოსახმარადღა თუ გამოიყენებოდა ქართული ენა. საბედნიეროდ ისტორიული არიან-ქართლის ერთი მნიშვნელოვანმა ნაწილმა – ტაობასიანმა და მიმდებარე არემ, მანასკერტის ცნობილი 726 წელს შემდგარი კრების რეზონანსით გამოფხიზლებულმა, თავი დააღწია არმენიულ სახელმწიფოებრიობასა და ეკლესიას და თვითვე აღიდგინა ქართული სახელმწიფოებრიობა და ეკლესია IX-X სს-ში. იქამდე მათ გამოფხიზლებას, საფუძველი დაუდო დიდი კირიონ კათალიკოსის მიერ მომზადებულმა სომხური ეკლესიისაგან ე.წ. „განყოფამ“ VII ს-ის დასაწყისში.

იქამდე, როგორც აღინიშნა ამ მხარეთა ქართული მრევლი ყოფილ იბერიაში ანუ ისტორიული არიან-ქართლის ყოფილ მიწაზე ცხოვრობდა, რომელსაც იმუამად უკვე არმენია ერქვა.

ნ. აღონცი წერს – „არმენია, IV ს-ის დასაწყისიდან მეზობელ იმპერიათა მიერ მის დაყოფამდე (IV ს. ბოლომდე), უმეტეს წილად იმპერიის პროტექტორატის ქვეშ იმყოფებოდა და ამიტომ სომხურ-ბიზანტიური საეკლესიო ურთიერთობაც მჭიდრო იყო. გრიგოლი იყო იმპერიის მფარველობის ქვეშ მყოფი სომხეთის სახელმწიფოს ეპისკოპოსი. წმ. გრიგოლს, კესარიაში ხელდასხმულს, კესარიის ტახტთან ისეთივე იერარქიული დამოკიდებულება ჰქონდა, როგორც სხვა ეპისკოპოსებთან, მაგალითად, მელიტენის, სევასტიის და სხვა ქალაქების კათედრებთან, ხელდასხმის გამო კესარიას მასთან უფრო მეტი ფორმალური ურთიერთობა ჰქონდა“ (ნ. აღონცი, არმენია იუსტინიანეს ეპოქაში, გვ. 360).

მას შემდეგ რაც სომხეთი ერთმანეთს შორის გაინაწილეს სპარსეთმა და ბიზანტიამ გაჩნდა ორი საეკლესიო მიმართულება – ერთი ბიზანტიური, მეორე კი ეროვნულ-ნაციონალური.

ნ. აღონცის ცნობით, სპარსულ სომხეთში აღორძინდა ეროვნულ-ნაციონალური ეკლესია, ხოლო დასავლეთ არმენიაში – იმპერიულ-ბიზანტიური.

ნ. აღონცი წერს – „გაყოფის შემდეგ აღმოსავლეთ სომხეთი დაადგა ეკლესიის ნაციონალიზაციის გზას მტკიცედ, კერძოდ, ავტონომიური იერარქიის დაფუძნებით (ე.ი. ბერძნულ-ბიზანტიური იერარქიისგან გათავისუფლდა), ხოლო დასავლეთი სომხეთი რჩებოდა იმპერიულ პოლიტიკაზე დამოკიდებული“ (იქვე, გვ. 361).

ეროვნული ეკლესიური სახე სომხურმა ეკლესიამ მოიპოვა ბიზანტიის ეკლესიასთან კავშირის გაწყვეტის შემდეგ პაპის მეფობის დროს, ეპისკოპოს ნერსესის შემდეგ.

მეფე პაპმა მის ადგილზე დანიშნა ეპისკოპოსი უსიკი, სპარსული ორიენტაციის პირი ძალზე გავლენიანი ალბიანის ოჯახიდან.

კესარიის მიტროპოლიტი (მას ნ. აღონცი პატრიარქს უწოდებს) გაანაწყენა სომეხთა მეფის თვითნებურმა გადაწყვეტილებამ.

ამის გამო შედგა კესარიის ეპარქიის ეპისკოპოსთა კრება და კრებამ მიწერა მრისხანე წერილი მეფე პაპს.

ამ წერილში კესარია მოითხოვდა, რომ სომხეთში აღარავის გაეხდებოდა ეპისკოპოსის კურთხევა, არამედ ეპისკოპოსი მხოლოდ კესარიაში ან რომელიმე მეზობელ ბერძნულ საეპისკოპოსოში უნდა კურთხეულიყო, კერძოდ მასში, რომელიც სომხეთის ბერძნულ ნაწილთან ერთად ბიზანტიის იმპერიის შესაბამის ადმინისტრაციულ ოლქში შედიოდა (ე.ი. რადგანაც სომხეთის ბიზანტიური ნაწილი ადმინისტრაციულად პონტო-კესარიაში შედიოდა, ამიტომაც მხოლოდ აქ (პონტო-კესარიაში) უნდა კურთხეულიყო ეპისკოპოსი).

მართლაც, ბიზანტიურ სომხეთში დამკვიდრდა კიდევ ეს წესი და იქაური სომეხი ეპისკოპოსი კურთხევას ბერძნულ სამიტროპოლიტოში (საპატრიარქოში) იღებდა.

ნ. აღონცი წერს – „მტკიცება, რომ სომეხი ეპისკოპოსები ეკურთხებოდნენ კესარიაში, სწორია, მაგრამ ის ეხება მხოლოდ ბიზანტიურ, ანუ დასავლეთ ნაწილს სომხეთისას“ (იქვე, გვ. 363).

სულ სხვა მდგომარეობა იყო სპარსულ სომხეთში (პერსარმენიაში), იქ სომხური საკათალიკოსო სისტემა არსებობდა და შესაბამისად ეპისკოპოსთა კურთხევა ადგილზევე ხდებოდა.

პერსარმენიის სომეხ კათალიკოსს დასავლეთ არმენიის ეპისკოპოსები არ ექვემდებარებოდნენ, ამიტომაც V საუკუნის ცნობილ სომხურ მოვლენებში დასავლეთ არმენიის ეპისკოპოსები არ მონაწილეობდნენ (იქვე, გვ. 363).

ბასიანის სომეხი ეპისკოპოსები

ბასიანში სომხურ ეკლესიას თავისი ეპისკოპოსები ჰყავდა იმ ეპოქაში, როცა ის (ბასიანი) სომხეთის პოლიტიკური და ეკლესიური გავლენის ქვეშ იყო. მაგალითად, ნახარარ ორდუნების სამკვიდრებელი მათი ამოწყვეტის

შემდეგ დარჩა ბასიანის ოლქის ეპისკოპოსს (ნ. ადონცი, სომხეთი იუსტინიანეს ეპოქაში. 1908, რუს. ენაზე გვ. 312).

აგათანგელოზის – გრიგოლ განმანათლებლის ისტორიკოსის ცნობით, წმ. გრიგოლმა ხელი დაასხა სომხეთის სხვადასხვა კუთხეების 400 ეპისკოპოსს. სხვა ცნობით, მან მხოლოდ 30 საეპისკოპოსო ტახტი დააარსა. მათ შორის, ორბელიანის ცნობით, პირველი იყო ბასიანის ეპისკოპოსი. ის იჯდა გრიგოლის გვერდით (იქვე, გვ. 328).

გრიგოლს ბასიანის ეპისკოპოსად გაუგზავნია ვეთალი.

ბასიანის საეპისკოპოსო ნახსენებია 450 წლისა და ასევე 505 წლის ნუსხებში (გვ. 330).

იმპერიის მოსახლვრე სომხეთის მხარეებში – ვანანდში, ბასიანსა და მარდალაში 505 წლისთვისაც ნახსენებია საეპისკოპოსოები (იქვე, გვ. 332).

გრიგოლ განმანათლებლის ცხოვრების არაბული ვერსიის არასწორი თარგმნა ნ. მარის მიერ

(არა „აფხაზეთი“, არამედ „არზანენა“)

აგათანგელოზის თხზულება „წმ. გრიგოლის ცხოვრება“ სომხურიდან არაბულად უთარგმნიათ VII-VIII სს-ში.

არაბულად შემორჩენილი ეს რედაქცია გარკვეულწილად განსხვავდება ამჟამად არსებული სომხური რედაქციისაგან.

კერძოდ, სომხური რედაქციით, წმ. გრიგოლმა მხოლოდ სომხეთში იქადაგა და იქვე დანიშნა ეპისკოპოსები, არაბული რედაქციით კი, წმ. გრიგოლმა ეპისკოპოსები ივერიასა და სხვა ქვეყნებშიც დანიშნა.

აგათანგელოზის წმ. გრიგოლის ცხოვრება, ჩანს, არაბულად თარგმნილია სომხეთში მცხოვრები ქართველი არმენიზებული ქალკედონიტის მიერ, რადგანაც მასში უამრავი ქართული სიტყვაა, ვთქვათ, ისეთი სიტყვაც კი, როგორცაა „გოჭი“ და სხვა. ის თარგმნილი უნდა იყოს 726 წლამდე.

საზოგადოდ, იქამდე, ე.ი. 726 წლამდე, ტაოს, ბასიანის, სპერისა და კლარჯეთის გასომხებული ქართველი იერარქები და საეკლესიო მწერლები, როცა ვერ მაღავედნენ თავიანთ ნამდვილ ეთნიკურ წარმომავლობას, ანუ ქართველობას, საჭიროდ მიიჩნევენ თავიანთი ყოფნა სომხურ ეკლესიაში გაემართლებინათ იმით, რომ თითქოსდა გრიგოლ განმანათლებელმა ქრისტიანობა გაავრცელა ქართულ ქვეყნებშიც და, აქედან გამომდინარე, სომხური ეკლესიის იურისდიქციის ქვეშ ქართველთა ქვეყნების (მაგ. ტაოს ან ბასიანის) ყოფნა გამართლებული იყო.

მაგალითად, აგათანგელოზის წმ. გრიგოლის ცხოვრების სომხური ვერსიით, გრიგოლმა გააქრისტიანა სომხეთი კიდიდან-კიდემდე. ქალდეას ახლოს მყოფი ქ. სატალიდან (კლარჯეთის ახლო ადგილებიდან) – ალანთა კარამდე, კასპიის საზღვრამდე – პაიტაკარანის ჩათვლით, ქ. ნიზიბინის ახლო მდებარე აგადიდან – მიდიამდე, ატროპატენამდე.

იმავე ცხოვრების არაბული ვერსიით, წმ. გრიგოლმა აღნიშნულ მხარეთა გარდა ეპისკოპოსები გაგზავნა არა მხოლოდ სომხეთის მიწებზე, არამედ ივერიაში, ღურზუკების მხარეში და ალანებში.

ნ. მარის მიერ გამოცემული არაბული ვერსიით – „ივერიაში გააგზავნა იბირბზხუა, აბხაზეთში – სოფრონი, ალანიაში – თომა, ასევე სომხეთის მიმდებარე, სამხრეთის მხარეებში“ (ნ. აღონცი, არმენია... გვ. 327-328).

ნ. აღონცი წერს, რომ ნ. მარის მიერ გამოცემულ არაბულ ვერსიაში ნ. მარის მიერ დაშვებულია შეცდომა, რადგანაც დედანში ნახსენებია არა „აბხაზეთი“ („გაუგზავნა აბხაზებს“), არამედ არზანენა. ნ. აღონცის კვლევით არაბული ტექსტის არასწორმა წაკითხვამ გამოიწვია ეს შეცდომა (იქვე, გვ. 328, შენიშვნა 2).

ამასთან დაკავშირებით ნ. აღონცი წერს: „აფხაზები სომხეთიდან დაშორებით ცხოვრობდნენ და არაფერი აკავშირებდათ სომხეთთან“ (იქვე, გვ. 328).

ასე, რომ გრიგოლს არა აფხაზეთში, არამედ არზანენაში, იბერიაში და ალანიაში გაუგზავნია მოციქულები.

იბერიის ქვეშ ამ „ცხოვრებაში“ ჩანს მოიაზრება არა მცხეთის ქართლი, არამედ ტაო-ბასიანი და მისი მიმდებარე მხარეები.

ჩანს, აქაურმა ქართველებმა თარგმნეს კიდევ არაბულად გრიგოლის ცხოვრება, ამიტომაცაა მასში მრავალი ქართული სიტყვა.

მაშასადამე, დედანშია – „იბერიაში გააგზავნა იბირბზხუა, არზანენაში – სოფრონი, ალანიაში – თომა“, ალანიის ნაცვლად ალბანიასაც კითხულობენ.

თავი VII

კირიონ I-ის ღვაწლის შედეგები არმენიის იბერიულ ზოლში

კირიონისმიერი ეროვნული გამოფხიზლება დასავლეთ არმენიის ქართველობისა

თანამედროვე ქართველი ისტორიკოსების აზრით გუგარეთი (ანუ გუგარქი) მოიცავდა მიწა-წყალს ჯავახეთიდან ხუნანამდე და მტკვრის მარცხენა შენაკად ძეგამჩაიმდე, სომეხი ისტორიკოსების ცნობით კი იბერიის ნაწილი გუგარქი იწყებოდა ჭოროხის მარჯვენა სანაპიროდან. მასში შედიოდა მიწები ტაოს ზემო ნაწილიდან (იშხანისა და ბანას ახლო ჩრდილოეთიდან) არცახამდე. მაშასადამე, კლარჯეთიც გუგარქში მოიაზრებოდა.

ეს მომენტი იმითაა ჩვენთვის საინტერესო, რომ ქვემო ქართლში (გუგარქის ერთ ნაწილში) კირიონის ცნობილი ღვაწლი ქართული ენის თავის ძველ უფლებებში დასაბრუნებლად, უთუოდ მთელი გუგარქის (მათ შორის ტაოსა და კლარჯეთის) ქართველებისათვის იმპულსის მიმცემი იქნებოდა.

გუგარქი რომ ჭოროხის აღმოსავლეთ სანაპიროდან იწყებოდა, ამის შესახებ წერს ნ. აღონცი. ის არმენიის იბერიულ ზოლს უწოდებს იმ მიწა-წყალს, რომელსაც ქართულ წყაროებში „ზემონი ქვეყანანი“ ეწოდება.

სპარსეთსა და ბიზანტიას შორის დადებული შეთანხმების შესაბამისად, საზღვარი ამ ორ იმპერიას შორის გადიოდა ჭოროხიდან ნიზიბინამდე ისე, რომ ტაო და გუგარქი სპარსეთში მოექცა, შესაბამისად ისინი ე.წ. პერსარმენიის ნაწილად მიიჩნეოდა, შესაბამისად იბერიის ეს მიწები სპარსულ არმენიაში მოექცა.

VI ს-ში ქართული სახელმწიფოებრიობის გაუქმების კვალდაკვალ, სპარსეთი ყოველმხრივ ავიწროებდა ბიზანტიური ორიენტაციის (ე.ი. ქალკედონური მიმართულების) ქართულ ეკლესიას, შესაბამისად ტაო-კლარჯეთ-გუგარქში შეიზღუდა ქართულენოვანი წირვა-ლოცვა და მის

ნაცვლად ქართველთა შორის დაინერგა საეკლესიო-სომხურენოვანი ღვთისმსახურება. გუგარქის ქართველობას კლარჯეთიდან უტიკამდე თავისი ქვეყნის ბედის შესაბამისად ეკლესიებში აუკრძალეს ქართულენოვანი ღვთისმსახურება და მის ნაცვლად სომხურენოვანი წირვა-ლოცვა დაუნერგეს.

ქართველებს არავითარი პროტესტის გამოთქმის საშუალებაც კი არ ჰქონდათ, იმდენად მჭიდრო იყო სომხურ-სპარსული კავშირი (იხ. „საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის ისტორია“, ტ. I).

საბედნიეროდ, 591 წლის შეთანხმებით შეიცვალა სასახლდრო ხაზი სპარსეთსა და ბიზანტიას შორის, იმდენად, რომ საზღვარი ამ ორ იმპერიას შორის მცხეთასა და თბილისს შორის გადავიდა, მცხეთა ბიზანტიურ ნაწილში მოექცა, თბილისი კი სპარსულში. ბიზანტიელთა მხარდაჭერით გაძლიერებულმა მცხეთელმა კათალიკოსმა კირიონ I-მა გაბედა და თავის მრევლს, გუგარქ-ქვემო ქართლში მცხოვრებთ, აღუდგინა ქართულენოვანი ღვთისმსახურება, რაც მოუთმენელი იყო სომხური ეკლესიისთვის, თუმცა საბოლოოდ კირიონის ღვაწლის შედეგად, თანდათანობით, ჯერ (VI-VII სს-ში) ქვემო ქართლის, შემდეგ კი (VIII-X სს-ში) ტაოსა და ასევე ჩრდილო არმენიის მკვიდრი ქართველობა დაუბრუნდა საეკლესიო ქართულენოვნებას.

ქართული ენა – ქალკედონიტობის სიმბოლო და ქართველთა ეროვნული ცნობიერების საყრდენი გახდა.

ენობრივი ვითარება გუგარქში

როგორც ცნობილია VI საუკუნის შემდეგ VII-VIII-IX და X საუკუნეებში საქართველო სხვადასხვა ქვეყნებად ანუ პოლიტიკურ ერთეულებად იყო დაშლილი, ქართველი ხალხის არც თუ მცირე ოდენობა ცხოვრობდა

არაეროვნულ პოლიტიკურ ერთეულებში. მაგალითად, თბილისელი ქართველები – არაბულ საამიროში, ქვემო ქართლის ქართველები – ტაშირ-ძორაკერტის სომხურ სამეფოში და სხვა.

კირიონამდე, VI საუკუნის სპარსეთის მიერ დაპყრობილ ქვემო ქართლში, როგორც ითქვა, ქართველ მრევლში დანერგეს სომხურენოვანი ღვთისმსახურება.

მაგრამ, ქვემო ქართლი მხოლოდ ერთი ნაწილი იყო ძალზე ვრცელი ქვეყნისა, რომელსაც სომხები „გუგარქს“ (ქართველთა ქვეყანას) უწოდებდნენ. როგორც ითქვა, გუგარქი, სომხური წყაროების მიხედვით გადაჭიმული იყო ჭოროხიდან ვიდრე თბილისამდე და ბარდვამდე, გუგარქის ვრცელ ქვეყანას სამხრეთიდან ესაზღვრებოდა ტაო. აღსანიშნავია, რომ ტაო დიდი ხნის მანძილზე შედიოდა სომხურ სახელმწიფოებრივ და საეკლესიო სისტემაში. 726 წლის მანასკერტის კრებამ თითქოსდა გამოაფხიზლა ტაოელი ქართველები, რადგანაც ამ კრებაზე სომხურმა ეკლესიამ საბოლოოდ მიიღო მონოფიზიტური პლატფორმა და ნაციონალური სახე, ანუ ის ეთნიკური სომხების ეკლესიად იქცა.

ხშირად, ყოფილი პერსარმენიული მხარეებიდან წარმოშობილი ქართველების ერთმა ნაწილმა არ იცოდა ქართული წერა-კითხვა, რადგანაც მათ განათლება სომხურად ჰქონდათ მიღებული, მაგრამ წმიდა ნინოს აღიარებითა და მისი ღვაწლის წარმოჩინებით აჩვენებდნენ თავიანთ ეთნიკურ ვინაობას.

კირიონ I

კირიონ I ქართლის (საქართველოს) კათალიკოსი იყო დაახლოებით 599-614 წლებში.

დაიბადა ჯავახეთის სოფელ სკუტრში. ბავშვობიდანვე იზრდებოდა და განათლება მიიღო ტრაპეზუნტის მახლობელ კოლონიის პროვინციის ქალაქ ნიკოპოლისში. ამ რეგიონის ძირითად მოსახლეობას ბერძნებთან ერთად შეადგენდნენ მკვიდრი ქართველები – ლაზები, ქალები (ხალიბები) და სხვა ქართული ჯგუფები, ქართველთა მრავალრიცხოვნობის გამო, შემდგომში, ტრაპეზუნტის იმპერიის მეთაურს – „ივერთა ავტოკრატორს“ უწოდებდნენ

(დიდი კომნინები, მართმადიდებლური ენციკლოპედია, VII, გვ. 444. რუს ენაზე).

ქართველები ასევე შეადგენდნენ ძირითად მოსახლეობას მეზობლად მდებარე ტაოს, ბასიანისა და სხვა რეგიონებისა დვინის მიმართულებით (ამიტომაც, შემდგომში ამ ტერიტორიაზე ბიზანტიის იმპერიამ „იბერიის თემი“ ჩამოაყალიბა). ჩანს, ეთნიკურ ქართველთა სიჭარბის გამო, განათლების მიღების შემდეგ კირიონმა ამ რეგიონში მოღვაწეობა ინება, მან დაიკავა აირარატის გავარის ქორეპისკოპოსისა და დვინის მთავარი „კათოლიკე“ მონასტრის წინამძღვრის ხარისხები.

მცხეთის საკათალიკოსოს გარეთ, უცხოეთში, აღნიშნულ რეგიონებში (პონტო, იმიერტაო-ბასიანი, აირარატი) მცხოვრები ქართული მრევლი იმუამად (VI-VII საუკუნეებში) გაყოფილი ორ ნაწილად ბერძნულ და სომხურ ეკლესიათა შორის. აღსანიშნავია, რომ სტრაბონი ამ ტერიტორიას იბერთა უძველეს საცხოვრისად მოიხსენიებს.

არტაქსია და ზარიადრი ქრისტეშობამდე 188 წელს მეფეები გახდნენ და ბრძოლებით გააფართოვეს თავიანთი სამფლობელო, კერძოდ ხალიბების ჩამოაჭრეს კარენიტი – კარინის (კარნუ ქალაქის, ანუ არზრუმის) ოლქი, **იბერებისაგან მიიტაცეს** პარიადრეს მთისწინეთი, ხორძენე და გოგარენე.

პარიადრეს ადგილსამყოფელი ცნობილია, ის ახლოს მდებარეობდა კოლონიას პროვინციასთან, სადაც აღიზარდა **კირიონ I**, ხოლო ცნობას გოგარენეს ადგილსამყოფელის შესახებ თვითონ იძლევა სტრაბონი.

გუგარქი, რომლის კათალიკოსი შემდგომში გახდა **კირიონი**, და გოგარენე არ იყო ერთი და იგივე ქვეყანა, კერძოდ გუგარქი სომხურ წყაროებში ზოგადად ერქვა აღმოსავლეთ საქართველოს, უფრო ხშირად კი ქვემო ქართლს, მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე. გოგარენე, მისგან განსხვავებით, სტრაბონის ცნობით, მდებარეობდა არა მტკვრის მარჯვენა, არამედ მარცხენა სანაპიროზე, ანუ მტკვრის იქით, „მეორე მხარეს“.

პარიადრესა და გოგარენეს შუა (ანუ პარიადრედან მტკვრამდე) აირარატი, ისტორიული ხორძენე მდებარეობდა. ამ მიწაწყლის იბერიული მოსახლეობა ქრისტიანობის გავრცელების შემდეგ VIII-IX სს-მდე სომხური ეკლესიის იურისდიქციაში მოექცა (იგულისხმება იმიერ ტაოს, ბასიანისა და აირარატის მკვიდრი იბერები. **კირიონის** ეპოქაში VI-VII სს-ში მათი არმენიზაციის პროცესი გრძელდებოდა და ძირითადად ჯერ კიდევ არ იყო დასრულებული). ამ მიზეზის გამო ქართველები სომხური ეკლესიის წევრები და ზოგჯერ იერარქებიც იყვნენ. როგორც აღინიშნა, **კირიონიც** ქალაქ ნიკოპოლისიდან დვინში გადავიდა და თავისი დამსახურების შესაბამისად აირარატის გავარის ქორეპისკოპოსისა და დვინის კათოლიკე (მთავარი საკრებულო) ეკლესიის წინამძღვრის ხარისხით დაჯილდოვდა.

VI ს-ის ბოლოს (აირარატსა და დვინში მოღვაწეობის მეხუთე წლისთავზე), თავისი გამორჩეულობის გამო კირიონი ქართლს დაუბრუნდა და იგი მცხეთის საკათალიკოსო ტახტზე აიყვანეს.

ივ. ჯავახიშვილი წერს: კირიონის დროს „ქართული ეკლესიის საზღვრები ვრცლად ყოფილა გადაჭიმული: დასავლეთ-სამხრეთით იგი კლარჯეთსაც მოიცავდა და საზღვრად აქ ტაოს საეპისკოპოსო ყოფილა, რომელიც ამ დროს სომხეთის ეკლესიას ეუთვნებია (ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, 1, გვ. 340).

დასავლეთის მიმართულებით ქართული ეკლესიის საზღვარი შავ ზღვამდე აღწევდა - „სომეხთა ისტორიკოსის იოანე კათალიკოსის ცნობით, კირიონი წინანდელი წესის თანახმად, ქართველთა, გუგარელთა და მეგრელთა არქიეპისკოპოსად იქმნა ხელდასხმული. გუგარეთი ქართლის კათალიკოსის სამწყსოს ეკუთვნოდა. კირიონის მეგრელთა კათალიკოსადაც აღნიშვნის ცნობა იმის მომასწავებელია, რომ ქართლის, ანუ მცხეთის კათალიკოსის სამწყსოს უკვე დასავლეთ საქართველოშიც ჰქონდა ასპარეზი მოპოვებული და საკათალიკოსოს საზღვარი ღიხთ იმერეთშიც იყო გადაწეული. იმიერ-ამიერ საქართველოს პოლიტიკურ გაერთიანებას წინ უსწრებდა და ნიადაგს უმზადებდა გაცილებით უფრო ადრე მომხდარი საეკლესიო ერთობისა და მთლიანობის პროცესი“ (იქვე, გვ. 341-342).

იოანე კათალიკოსის ცნობით, კირიონი VI საუკუნის ბოლოს დაუსვამთ „ქართველთა, გუგარელთა და მეგრელთა კათალიკოსად, ისევე როგორც წინანდელი წესი მოითხოვდა“. აქედან ჩანს, რომ ქართული ეკლესიის იურისდიქცია, ვრცელდებოდა დასავლეთ საქართველოზე, არა მხოლოდ VI საუკუნეში, არამედ ადრეც, ე.ი. V საუკუნეში – „წინანდელი წესის თანახმად“.

ქართული ეკლესიის წიაღში მყოფ ეგრისში (დასავლეთ საქართველოში), მალევე, აფხაზეთის სამეფოს დაარსებისას, ჩამოყალიბდა საქართველოს ეკლესიის ერთერთ სამიტროპოლიტო ოლქი აფხაზეთის საკათალიკოსოს სახელწოდებით. ეს დაასტურა სახელმწიფო ხელისუფლებამ. წყარო წერს – „ამან ბაგრატ 830 წ-ს განაჩინა კათალიკოსი აფხაზეთს“ (ქართლის ცხოვრება, I, 1955, გვ. 72).

ივ. ჯავახიშვილის გამოკვლევით, V ს-ს შუა წლებისა და მეორე ნახევრისათვის საქართველოში 21 საეპისკოპოსო ყოფილა. „ჯუანშერი ქართლის კათალიკოსის სამწყსოში ვახტანგ გორგასლის დროს შემდეგ საეპისკოპოსოებს იხსენიებს: მცხეთის საეპისკოპოსოს, კლარჯეთში ახიზისას, არტაანში ერუშეთისას, ჯავახეთში – წუნდისას, ქართლში ნიქოზისას, მანგლისისას, ბოლნისისას, კახეთ-ჰერეთში – რუსთავეისას.

ნინოწმინდისას, უჯარმისას, კარისას, ჭერემისას, ჩელთისას, ხორნაბუჯისას, აგარაკისას, ანუ ხუნანისას. ამგვარად, სულ თექვსმეტი საეპისკოპოზო გამოდის, მაგრამ ეს სია, ცხადია, სრული არ არის“ (ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, I, გვ. 339).

ივ. ჯავახიშვილი ამ სიას უმატებს ცურტავეისა და სამეფო სახლის ეპისკოპოსებს, აგრეთვე რუისის ან ურბნისის, წილკნისა და სამთავისის საეპისკოპოსოებს. „...მაშინ 21 სამწყსო იქმნება და V ს-ის შუა წლებისა და მეორე ნახევრისათვის ეს რიცხვი დაახლოვებით სწორი უნდა იყოს. უეჭველია V ს-ის დამღვეისათვის მეტიც უნდა ყოფილიყო. 506 წელს ალბანელთა, სომეხთა და ქართველთა გაერთიანებულ საეკლესიო კრებას საქართველოდან კათალიკოსიანად სულ 24 ეპისკოპოზი დასწრებია... რადგან შესაძლებელია, ამ კრებას ყველა ვერ დაესწრო, ამიტომ უნდა დავასკვნათ, რომ VI ს-ის დამდეგს ქართული ეკლესია სულ ცოტა 24 საეპისკოპოზოს შეიცავდა. მართლაც, ცნობილი ასურელი მონოფიზიტი მოღვაწის სიმეონ ბეთ-არშამელის (VI ს-ის დამდეგს) სიტყვით, მის დროს ჰენოტიკონი შეიწყნარეს და მის აღსარებას მისდევდნენ ქართლის ეკლესიის 33 ეპისკოპოზი მეფითა და აზნაურებითურთ და სპარსეთის სომხეთის 32 ეპისკოპოზი და მარზპანი. მაშასადამე, VI ს-ის დამდეგს აღმ. საქართველოში 33 ეპისკოპოზი ყოფილა“ (იქვე, გვ. 339-340).

„ქართული ეკლესიის შედგენილობის შემდეგი ცნობა VII ს-ის დამდეგისაა, სახელდობრ, **607 წელს დაწერილ თავის მეორე საპასუხო ეპისტოლეში კირიონ ქართლის კათალიკოსი აბრაამ სომეხთა კათალიკოსს სწერდა, ქართლის საკათალიკოსოში სულ 35 ეპისკოპოზი არისო.** ერთი საუკუნის განმავლობაში ქართულ ეკლესიას მოჰმატებია 2 საეპისკოპოზო. ეს გარემოება ქრისტიანობის წარმატებული წინსვლით უნდა აიხსნებოდეს...“ (ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, I, გვ. 341).

გამოკვლეულია, რომ ქართული ეკლესიის იურისდიქციაში იმ დროისათვის ტაოც შედიოდა, თუმცა ის სომხურ საეპისკოპოსოთა სიაშიცაა. შესაძლებელია, ტაო ორ ნაწილად იყო გაყოფილი, ერთი ნაწილი შედიოდა ქართულ ეკლესიაში, ხოლო მეორე ნაწილი სომხურში.

VI და VII საუკუნეების, **კირიონის** ეპოქის, ქართული ეკლესიის ისტორია გადმოცემულია თხზულებაში, რომელსაც ეწოდება „განყოფისათ ს ქართველთა და სომეხთა“. ავტორობა მიეწერება IX ს-ის მოღვაწე არსენი მცხეთელ კათალიკოსს.

„**განყოფა სომეხთა ქართლისაგან უეჭუელად აღვწერე წიგნსა ამას შინა**“ – წერს ავტორი (არსენი საფარელი, განყოფისათ ს, გვ. 78).

აქ ყურადღება უნდა მიექცეს ავტორის იდეოლოგიურ პოზიციას – არა ქართლი და ქართველები განშორდნენ სომხებს, არამედ პირიქით, სომხები განშორდნენ ქართლს – მართლმადიდებლობას, არამართლმადიდებლები გახდნენ. საქართველო მართლმადიდებელი იყო და ისეთივე დარჩა.

არსენი საფარელი წერს:

„სპარსთა მეფემ (იგულისხმება ხოსრო I) განუცხადა სომხებს: „ერთი ორთაგან გამოირჩიეთ – ან მიიღეთ ასურელთა სარწმუნოება ანდა დატოვეთ თქვენი ქვეყანა. სომხები ძლიერ შეწუხდნენ, მათ არც სარწმუნოების შეცვლა სურდათ და არც ქვეყნის დატოვება. ამ საქმის გადაწყვეტა მიანდეს ნერსე კათალიკოსს (548-557), რომელსაც მიჯინი ერქვა. მოიწვიეს კრება ქალაქ დვინში 551 წ., მიიღეს ხაჩეცარი და განდგნენ მართალი (ბერძნული) და ჭეშმარიტი სარწმუნოებისგან. ამის გამო ისინი მოწყვეტილ იქნენ წმიდა დიდებულ კათოლიკე და სამოციქულო მსოფლიო ეკლესიისგან. იქვე დვინს განაწესეს არაჯორი, და თქვეს – ეს არის პირველი დღე ჩვენი სარწმუნოებისაო (სომხური წელთაღრიცხვა იწყება დვინის ამ კრებით 551 წელს). სომხეთი განშორდა ბერძნულ სჯულსა და იერუსალიმს. ამის გამო ყოველი ქართლი და სომხეთის მეოთხედი განეყენნენ სომეხთაგან მღვდლობის ხელდასხმას, ხოლო ჰერნი და სივნიელნი ერთ პერიოდში განშორდნენ და შემდეგ კვლავ შეერივნენ (ყოველი ქართლი აქ ეწოდება ტაო-ბასიანსა და მიბდებარე რეგიონს, სომხეთის მეოთხედის ქვეშ იგულისხმება – აირარატი და მიმდებარე რეგიონები, რომლებიც მიდრეკილი იყვნენ ქალკედონიზმისადმი). ნერსე II კათალიკოზმა და აზნაურებმა ბრძანეს მეორე დიდი კრების ჩატარება დვინში – მეორე წელს (553-54 წლებში). ამ კრებაზე შეაჩვენეს ქალკედონის კრება, უწოდეს ნესტორიანული, მიიღეს ერთბუნებიანობა და ხორცითა და უკვდავი ბუნებით ქრისტე ჯვარცმულად იქადაგეს. განსაზღვრეს შეჩვენებით განდგომა მართალი სარწმუნოებისგან. ამ კრებამ სომხური ეკლესია ჩამოაცილა ოთხ მსოფლიო საპატრიარქოს, ამით კი დაირღვა წმიდა გრიგოლ განმანათლებლის ანდერძი. ქართველმა კათალიკოსმა კირიონ მცხეთელმა (591-615) და ჰერთა კათალიკოსმა აბაზმა (552-596) იხილეს, რომ სომხური ეკლესია კვლავ დვინის იმ კრების ერთგულია, რომელმაც წმიდა მსოფლიო საყოველთაო კათოლიკე ეკლესიას ჩამოაცილა სომხური ეკლესია. როცა ასეთი პრაქტიკა კვლავ აღორძინებული იხილეს კირიონ კათალიკოსმა, ჰერთა კათალიკოსმა აბაზმა და სივნიეთის ეპისკოპოსმა გრიგორმა, შეიქნა დიდი დავა სომხეთსა და ქართლს შორის. ქართველნი ამბობდნენ, რომ საბერძნეთიდან მოგვეცა ჩვენ სარწმუნოება, რომელიც თქვენ დაუტევეთ, აბდიშო ასურს და სხვა ბოროტ მწვალებლებს დაემორჩილენით. ამ მხილების შემდეგ სომხებმა ქართლი დააბეზდეს

სპარსთა მეფესთან, რომ ქართველებს რომაელთა სარწმუნოება აქვთო. დავა იყო ქართველთა და სომეხთა შორის საკათალიკოსო ტახტზე მჯდომ აბრაამის დროსაც ისევე, როგორც ნერსე II-ის დროს. ამ დროს განდევნა **ქართლის კათალიკოსმა კირიონმა** მოსე ცურტავის ეპისკოპოსი თავისი ეპარქიიდან, რომელიც წმიდა შუშანიკის საფლავზე იყო. **თხოვა აბრაამმა კირიონს ეს ეპარქია**, ხოლო მან არ მისცა. და გადიდდა მათ შორის ცილობა. აბრაამის შემდგომ დაჯდა კათალიკოსად კომიტასი (607-629), უფრო მეტად მოძულე ქალკედონის კრებისა. მისცა შვიდი საეპისკოპოსო პერთა კათალიკოსს და შეიერთა ის. მისცა ჯვრის ტარების პატივი სივნიეთის ეპისკოპოსს. ასეთი ხერხით მთელი სომხეთი გააერთიანა ქალკედონის კრების საწინააღმდეგოდ. ათარგმნინა მონოფიზიტ და სხვა მწვალებელ ერესიარქთა წიგნები, გაავრცელა და ამ ტყუილით მთელი სომხეთის ქვეყანა დააჯერა. შეცვალა თავდაპირველი საეკლესიო წესები და კანონები, თვითონ კი ახალი მრუდენი შემოიღო. ამ დროს აიშალა ძველი და ახალი კი ვერ დაამტკიცეს (არ დაინერგა). ამის გამო დღემდე ყოველი კაცი სომხეთში თავის მიერ შექმნილ-გამოგონებულ საეკლესიო კანონებს იყენებს (არსენ საფარელი „განყოფისათ ს ქართველთა და სომეხთა, 1980, გვ. 22).

VI და VII საუკუნეების, **კირიონის** ეპოქის, ქართული ეკლესიის ისტორია გადმოცემულია ასევე თხზულებაში, რომელსაც ეწოდება „ეპისტოლეთა წიგნი“. მასში შემონახულია კირიონ კათალიკოსის წერილები, რომელნიც მან საეკლესიო დავისას მიწერა სომხური ეკლესიის მეთაურებსა და სხვა პირებს, იქვეა პასუხები და მიმართვები. „წიგნი“ სომხურ ენაზეა შემონახული. ქართული დაკარგულია.

ეპისტოლეთა წიგნში მნიშვნელოვანი ადგილი ეთმობა მოსე ცურტავის ეპისკოპოსს.

ცურტავი და მისი საეპარქიო ოლქი – გუგარქი (ქვემო ქართლი) მცხეთის იურისდიქციაში შედიოდა, აქ თავდაპირველადვე (IV-V საუკუნეებში) ქართულ ენაზე მიმდინარეობდა წირვა-ლოცვა, რაც დასტურდება ბოლნისის სიონის ეკლესიის კედლებზე ამოტვიფრული V საუკუნის ქართული წარწერებითა და სხვა მსგავსი მასალებით.

VI საუკუნეში ქართული სახელმწიფოებრიობის რღვევამ, დამპყრობელი სპარსეთის მიერ ბიზანტიური მიმართულების, ანუ ქალკედონიტური ქართული ეკლესიის დევნამ, ამავედროულად კი მის მიერვე ანტიბიზანტიური სარწმუნოებრივი მიმართულების მქონე სომხურ-მონოფიზიტური ეკლესიის გაძლიერებამ, ხელი წუწყო სპარსეთის მოსახლდრე ქართულ რეგიონებში (მათ შორის ცურტავში) „ქალკედონიტური“ (ამ შემთხვევაში ქართული) წირვა ლოცვის აკრძალვასა და მის ნაცვლად სომხურენოვანის შემოღებას.

ცურტავის ეპარქიაში სომხურენოვანი ღვთისმსახურება პირველად წმ. შუშანიკის საფლავის ეკლესიაში დაწესდა. ცურტავის საეპარქიო მმართველობა მონოფიზიტობის მხურვალე მხარდამჭერად იქცა, ამიტომაც, მოსე ცურტაველმა ეპისკოპოსმა მიატოვა თავისი ეპარქია, როცა შეიტყო კირიონის (ქართული ეკლესიის) მტკიცე ქალკედონიტობის შესახებ და თავი სომხეთს შეაფარა. ამ დევნის მიზეზად მოსეს მიაჩნია ის, რომ მან „ამხილა“ ქართლში არსებული სარწმუნოებრივი მიმართულება.

ძალზე საყურადღებოა, რომ მოსემ ერთ რეგიონში (ცურტავში) „ამხილა“ ქალკედონიტობა და მას მყისიერად დაემუქრნენ სრულიად ქართლის მთავრები და ეპისკოპოსები, ამას თვითონვე აცხადებს – „...ხმა ავიმადლე, მტერი გავხდი კათალიკოსად წოდებულისა, ყველა მთავრისა და იმ ქვეყნისა და ბოლოს ვიდევნე“ (ეპისტოლეთა წიგნი, 1968, გვ. 2). აქედან უნდა დავასკვნათ, რომ ცურტავი ქართლის განუყოფელი ნაწილი იყო.

„ეპისტოლეთა წიგნში“ მოყვანილია ქართლიდან ლტოლვილი მოსე ეპისკოპოსის ეპისტოლე ცურტავის ეკლესიის „სომხურენოვანი“ თემისადმი, ის გმობს ქალკედონიტობას და აფრთხილებს თავის „სომხურენოვან“ მრევლს, ფრთხილად იყოს. „ქურდულად შემოაცოცეს და შემოიდეს მწვალებლობა...“ (იქვე, გვ. 11) – წერს ის. „აწ ესე ყოველი ვიციოთ რა, საყვარელნო, ვიაროთ სამეფუფეო გზით, ნურც მარჯვნივ გადაუხვევთ და ნურც მარცხნივ“ (იქვე, გვ. 12).

„ეპისტოლეთა წიგნში“ მოტანილია მეორე ეპისტოლე, სადაც მოსეს **„ქართველთა ეპისკოპოსი“** ეწოდება (იქვე, გვ. 15). (ამ ეპისტოლეს სრული სათაურია „მიზეზი ორბუნებიანთა მეოთხე კრებისა, მოსე ქართველთა მართლმადიდებელი ეპისკოპოსისა“). ამ სათაურიდანაც ჩანს, რომ მოსე ცურტაველი ეპისკოპოსი არის **ეროვნებით ქართველთა** ეპისკოპოსი. მას უწოდებენ „მოსე ქართველთა მართლმადიდებელ ეპისკოპოსს“. ეპისტოლეთა წიგნში „მართმადიდებლებად“ მონოფიზიტებს მოიხსენიებდნენ. მოსე „მართმადიდებელი“ ანუ მონოფიზიტია და ამავე დროს არის ქართველთა ეპისკოპოსი. ამ ეპისტოლეს მიხედვითაც მოსეს ეპარქია ქართველებითაა დასახლებული.

აქედანაც ჩანს, რომ ცურტავის „სომხურენოვანი“ თემი ქართველების თემია, ოღონდ ამ ქართველებს სომხური ტიპიკონი აქვთ მიღებული, ისინი საეკლესიო დანიშნულებისთვის სომხურ წიგნებს ხმარობენ, ამიტომაც „სომხურენოვანი“ არიან. თვით სომხური ეკლესია მათ ქართველებად მიიჩნევს და არა სომხებად, ამიტომაც მათი ეპისკოპოსი მოსე „ქართველთა“ ეპისკოპოსია. ეს არის უეჭველი ფაქტი, დადასტურებული პირველხარისხოვან წყაროში – „ეპისტოლეთა წიგნში“, ამიტომაც ამ ფაქტის იგნორირება არ შეიძლება.

საბედნიეროდ, პოლიტიკური ვითარება VI-VII სს-თა მიჯნაზე კავკასიაში შეიცვალა, აქ გამავალ საომარ ფრონტზე ბიზანტიამ შეძლო სპარსელებზე გამარჯვება და საზღვარი ამ ორ იმპერიას (ბიზანტიასა და სპარსეთს) შორის დაიდო თბილისთან ახლოს. ამ პოლიტიკური მომენტით მარჯვედ ისარგებლა კირიონმა და გუგარქ-ცურტავის მრევლს ეკლესიებში აღუდგინა ქართულენოვანი მსახურება. ამ მომენტმა კიდევ უფრო აღაშფოთა მეორე მხარე, რაც შემდეგმა ეპისტოლეში ასახა.

კირიონისადმი გაგზავნილ თავის ეპისტოლეში სომეხთა კათალიკოს აბრაამს სიკვდილზე უარესად მიაჩნია სომხურენოვანი საეკლესიო მსახურების ნაცვლად ქართულენოვანი მსახურების დანერგვა ქვემო ქართლის ცენტრ ცურტავში. „...სომხური მსახურება წმიდა შუშანიკისგან დადგენილი, მესმის, რომ შეგიცვლიათ, ჩვენ სიკვდილზე უფრო უბოროტესად მივიჩნიეთ ეგ საქმე“ (ეპისტოლეთა წიგნი, 1968, გვ. 67).

აქედანაც ჩანს, რომ ცურტავში სომხურენოვანი მსახურება ქრისტიანობის მიღების შემდეგ, ე.ი. IV საუკუნიდან კი არ იყო დანერგილი, არამედ V საუკუნის ბოლოდან, ან VI საუკუნის დასაწყისიდან, წმიდა შუშანიკის საფლავზე ეკლესიის აშენების შემდგომ. ყოველ შემთხვევაში ცურტავის ეკლესიაში სომხურენოვანი მსახურება წმიდა შუშანიკის შემდგომ დადგენილად ითვლებოდა. მაგრამ აბრაამის ეპისტოლე შეეხება არა მხოლოდ ცურტავის ეკლესიას, არამედ მთლიან ქართულ ეკლესიას (იქვე, გვ. 67).

კირიონთან ხანგრძლივი მიმოწერის შემდეგ თავისი წარუმატებლობით იმედგაცრუებულ აბრაამი საყოველთაო მრგვლივმოსავლელ ეპისტოლეს აგზავნის მთელ სომხეთში, რომელშიაც გადმოსცემს სარწმუნოების მონოფიზიტურ მრწამსს და გმობს ქალკედონიტობას. ქალკედონიტობა მთელ ქვეყანაზე გავრცელდაო, წერს ის, – „...მიადწია ქართლს და ალბანეთს, რომელთაც მყრალი თესლი დიდებით შეიწყნარეს, თვის შორის დაამტკიცეს. კირიონმა ცურტავის ეპისკოპოსი განდევნა მართლმადიდებლური სარწმუნოების გამო... წმიდა შუშანიკისგან დადგენილი სომხური მსახურება, ჩვენს საწინააღმდეგოდ რომ ამხედრდა, შეცვალა, ამისათვის მივწერეთ...“ (იქვე, გვ. 120).

შემდეგ წერს „...ჩვენც ვბრძანეთ ქართველთა შესახებ: სრულიად არ ეხიაროთ მათ არც ლოცვაში, არც ჭამასა და სმაში. არც მეგობრობაში, არც დედამძუძუობაში, არც სალოცავად წასვლით ჯვარში, რომლითაც განთქმულია მცხეთის მიდამოები, არც მანგლისის ჯვარში, ნურც ჩვენს ეკლესიაში მიიღებთ მათ, არამედ მათთან ქორწინებითაც სრულიად

განეშორეთ, მხოლოდ იყიდეთ და მიჰყიდეთ ვითარცა ურიებს, იგივე ბრძანება უცვლელად რჩება ალბანელთათვისაც...“ (იქვე, გვ. 122).

ასე დამთავრდა ქართული ეკლესიის თავდადებული ბრძოლა ქალკედონური სარწმუნოების დასაცავად სპარს დამპყრობთა ძალადობის პერიოდში (როგორც აღინიშნა, სპარსელები მონოფიზიტობას ანტიბიზანტიურ სარწმუნოებად მიიჩნევდნენ და მტკიცედ უჭერდნენ მხარს). კირიონმა შეძლო იმ ეტაპზე ქართულენოვანი ტიპიკონი აღედგინა თავის ერთერთ ეპარქიაში – ცურტავსა და მის ოლქში.

XX საუკუნეში, საბჭოთა პერიოდში, ჩამოყალიბდა და გავრცელდა უმართებულო თაღსაზრისი, თითქოსდა კირიონმა ცურტაველ და საზღვრისპირეთში მცხოვრებ სომხებს ეკლესიებში ქართულენოვანი მსახურება დაუწერა და ამით ისინი „გააქართველა“. ეს მოსაზრება წყაროების პირდაპირი ჩვენებით არ დასტურდება, პირიქით, როგორც ვაჩვენებთ წყაროები მიუთითებს, რომ კირიონმა ცურტავის ეკლესიებში აღადგინა ქართულენოვანი მსახურება, რადგანაც სპარსთა იძულებით მის ნაცვლად ამ რეგიონში სომხურენოვანი მსახურება იყო დანერგილი, ის თავდაპირველად წმ. შუშანიკის საფლავის ეკლესიაში შემოიღეს, შემდეგ კი სხვაგანაც. საფიქრებელია, რომ რადგანაც წმ. შუშანიკის საფლავს პოლიტიკურ-რელიგიური მნიშვნელობა მიენიჭა და მას მონოფიზიტობის ცენტრად აყალიბებდნენ, ამიტომაც, ეს რომ არ მომხდარიყო, წმ. შუშანიკის გვამი თბილისში იქნა გადასვენებული, ქალკედონიტობის ცენტრში.

ქართიზაციის საბჭოური თეორიის სქემა არც ამ მიმართულებითაა მართებული. VI-VII საუკუნეებში, სპარსთა მპყრობელობისას, შაჰები სომხურ ეკლესიას სახელმწიფოებრივ დონეზე უჭერდნენ მხარს, მათ მიერ დევნილ ბიზანტიური ორიენტაციის ქართულ ეკლესიას პოლიტიკურად არახელსაყრელი გარემოს გამო არ შეძლო სხვა, მითუმეტეს იმუამად გამარჯვებულ-გაბატონებული სომხური ეკლესიის სამწყსოს მისაკუთრება, თავის წიაღში შეყვანა, პირიქით, იმუამად ქართველთა არმენიზაციის პროცესი იყო გადრმავებული, მათ შორის ტაო-ბასიანსა და ქვემო ქართლშიც. იმუამინდელი შაჰი სპარსეთისა ხოსრო II ფარვიზი (გ. 628 წ.), განსაკუთრებით მფარველობდა სომხურ ეკლესიას, მან იერუსალიმისაკენ ლაშქრობისას მოიწვია მთელი თავისი იმპერიის ქრისტიანულ ეკლესიათა ე.წ. „სპარსული კრება“ და დაავალდებულა ისინი მიეღოთ „სომხური სარწმუნოება“ ანდა იმპერიის საზღვრები დაეტოვებინათ (მიტროპოლიტი ანანია, საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის ისტორია“, ტ. II, 2012, გვ. 126). სპარს დიდებულთა ერთი გავლენიანი ნაწილიც კი უკმაყოფილო იყო და შემფოთდა სომხურ ეკლესიასთან ხოსროს უკიდურესი დაახლოების

გამო, ამიტომაც მათ ისარგებლეს ჰერაკლე კეისრის სპარსეთში შეჭრის მომენტით – ხოსრო II ტახტიდან ჩამოაგდეს და მოკლეს 628 წელს, მაგრამ იქამდე, კირიონ II სასტიკად დაისაჯა სომხურ ეკლესიასთან დავისათვის, მას, როგორც ჩანს, 614 წლისათვის დაატოვებინეს საკათალიკოსო ტახტი. კირიონი თავისი ბრძოლის დროს ეგუძნებოდა წმიდა მსოფლიო ეკლესიის ერთიანობის ძალასა და ავტორიტეტს, ამის გამო მას უწყვეტი წერილობითი ურთიერთობა ჰქონდა მსოფლიო საეკლესიო ცენტრებთან. მიმოწერა ჰქონია იერუსალიმისა და სხვა ეკლესიების მეთაურებთან, რომის პაპთან.

კირიონ I საქართველოს წმიდა ეკლესიის უდიდესი მოღვაწეა, თუ არა მისი თავდადება და თავგანწირული ბრძოლა ქალკედონიტობის დასაცავად, შექმნილი პოლიტიკური ვითარების გამო, ქართული მრევლის დიდი ნაწილი დაკარგავდა ეროვნულ იდენტობას და არმენიზდებოდა სომხურ ეკლესიაში ისევე, როგორც მოხდა არმენიზაცია ალბანური მოსახლეობისა VII-VIII სს-ში, მას შემდეგ რაც ისინი სომხურ ეკლესიაში გაერთიანდნენ და მათ ალბანურ ეკლესია-მონასტრებში სომხურენოვანი ღვთისმსახურება დაინერგა.

არმენიის ქართველთა დიდი გამოფხიზლება

კირიონმა აანთო პირველი ნაპერწკალი ეროვნული გამოფხიზლებისა, რომელიც აიტაცა ე.წ. დასავლეთ არმენიის მკვიდრმა ქართულმა მოსახლეობამ გუგარქში, კოლაში, ტაოში და კიდევ უფრო სამხრეთით, ვიდრე თითქმის ვანის ტბამდე, რომლის სანაპიროსთან ახლოს მცხოვრებმა ქართველებმა ვალაშკერტის საეპისკოპოსო დააარსეს. ტაო ცენტრად იქცა.

ტაოს გარეთაც, ეროვნებადორძინებულმა ქართულმა მრევლმა ჩამოაყალიბა სხვა ქართული საეპისკოპოსოებიც – ანისისა, კარისა (ყარსისა), დადაშენისა და სხვა ქალაქებისა, თვითშემეცნებულმა, ანუ სომხური ასიმილაციისაგან გათავისუფლებულმა ქართველებმა მიიწვიეს თავიანთ მიწა-წყალზე ტაოს მეფე დიდი დავით კურაპალატი, რომელმაც ქართული სახელმწიფოებრივი ერთეული „ქართველთა საკურაპალატი“ განაგრძო ვანის ტბამდე მცხოვრები ამ მკვიდრ ქართველთათვის.

სიხარული და ეროვნული სიამაყე ვინაობაადღეენილი ქართველებისა განუზომელი იყო, რაც გამომუდავნდა განსაკუთრებით ათონის მთაზე. ამ მხარეებიდან წამოსული ივერიელების მიერ, ყოვლადწმიდა ღვთისმშობელი ეწვოდა იმით, რომ ქართულ ენასა და ქართულ სიტყვას მფარველობდა.

სწორედ ასეთი სასწაულებრივი გამოცხადების შემდგომ მიეცა მყისიერად ქართული ენის ცოდნა პატარა ექვთიმე მთაწმინდელს.

ეროვნული იდენტობის აღორძინების სიხარულმა ააგებინა საოცარი ტაძრები ტაოსა და კლარჯეთში მკვიდრ ქართველებს, ესენი იყვნენ ნიშან-სვეტები მათი ეროვნული გამოფხიზლებისა, სომხური ეკლესიისაგან დიდი გაქცევისა, მისი უარყოფისა და ვინაობის აღდგენისა. ამ გათავისუფლების დიდმა ძალამ ააგო სწორედ ამ კუთხეებში ეს არქიტექტურის შედევრები,

როგორც დაგუბებულ წყალში გროვდება დიდი ძალა და ენერგია, რომელიც ვლინდება მისი გათავისუფლების შემდეგ, ასეთი ძალით აფეთქდა ქართული კულტურა სამხრეთ საქართველოში.

კირიონის „გამოფხიზლების“ პროექტი

ქართული ენის დასაცავად კირიონის ცნობილმა კამათმა სომხურ ეკლესიასთან და ამ საკითხის გამო განხეთქილებამ გამოაფხიზლა სამხრეთ კავკასიის პროვინციათა ის ქართველობა, რომელნიც იქამდე სომხური ეკლესიის იურისდიქციაში იმყოფებოდნენ.

სად განხორციელდა კირიონის გამოფხიზლების პროექტი? ანუ რომელ პროვინციებში გათვითცნობიერდნენ იქამდე სომხური წირვა-ლოცვის ქვეშ მყოფი ქართველები და აღიდგინეს ქართულენოვანი წირვა-ლოცვა?

გუგარქის გარდა, ბასიანსა, კლარჯეთსა და ტაოში ქართული ენის აღდგენას რომ მისტიროდნენ სომეხი ღვთისმეტყველები, ეს ჩანს უხტანესის წიგნიდან, რომელმაც უზარმაზარი შრომა, სავსე მოთქმა-ვაებითა და წუხილით მიუძღვნა ამ საკითხს (უხტანესი, ისტორია გამოყოფისა ქართველთა სომეხთაგან, 1975).

კირიონის „გამოფხიზლება“ მხოლოდ ქვემო ქართლს არ შეხებია, აქ უხტანესის დროს ისედაც სომხური ტაშირ-ძორაკერტის სამეფო პყვაოდა სომხური საეკლესიო ენით, უხტანესი მისტირის კირიონის მიერ ბასიანის, ტაო-კლარჯეთისა და მეზობელ ოლქთა ქართველების მიერ ეროვნული იდენტობის აღდგენას.

გამოფხიზლების ორი მთავარი სტიმული (IV-X სს.)

ჯერ კიდევ ილია ჭავჭავაძე შენიშნავდა, რომ ისტორიული სომხეთის მიწა-წყალი არმენიელების შემოსვლამდე ქართული ტომებით იყო დასახლებული. მას ფაქტიურად ეთანხმება ნ. ადონცი, რომელიც მრავალ წყაროზე დაყრდნობით გამოთქვამს მოსაზრებას, რომ ისტორიულად ქართველების საცხოვრისი ვანის ტბიდან ქართლამდე შუაზე გაჰყვითეს არმენიელებმა, ამიტომ არმენიელების როგორც სამხრეთით, ისე ჩრდილოეთით ქართველთა ქვეყნები მოექცა.

მაგალითად, ნ. ადონცის აზრით, ვანის ტბის სამხრეთით მდებარე ქვეყანა კორდუენი და ჩრდილოეთით მდებარე ქართლი – ქართველთა ქვეყნები იყვნენ.

რაც შეეხება ქართველების დასახლებას არმენიის დასავლეთით, ის ხელუხლებლად იქნა შენარჩუნებული – იგულისხმება ქალდეველთა ანუ ჭანთა ქვეყანა.

ქალდე ანუ „კარდე“ – ივ. ჯავახიშვილის კვლევიტაც ქართველთა ისტორიული სამშობლო ყოფილა, რომლის სახელი ქართველთა სამივე შტოს – სვანებს, მეგრულ-ლაზებსა და აღმოსავლეთ საქართველოს ქართველებს ჰქონიათ შემონახული.

დასავლეთ და ჩრდილო არმენიაში მოქცეულ იბერიის ყოფილ მიწებზე ხორძენასა, პარიადრესა და გოგარენაში ქართველთა არმენიზაციის პროცესმა გაქრისტიანების შემდეგ რელიგიური სახე მიიღო, რაც იმით გამოიხატა, რომ ამ ქართველთა საოჯახო ენა კვლავ ქართული იყო (ან მისი დიალექტები), მაგრამ სომხური მათთვის ღვთის სადიდებელი და საღვთისმსახურო ენად იქცა (თუმცა, ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ქართველთა არც თუ მცირე ნაწილი, რომელნიც კონსტანტინოპოლის იურისდიქციაში იყვნენ მოქცეულნი – ბერძნულენოვანი გახდნენ საეკლესიო თვალსაზრისით).

არმენიის ქართველები სომხური ენის, კულტურის, ეკლესიის, შემეცნების და კულტურის ზეგავლენის ქვეშ ექცეოდნენ.

ქართველთა არმენიზაციის პროცესი სომხეთის დასავლეთ და ჩრდილო მხარეებში ვერ დასრულდა არაბთა შემოსევების გამო.

სომხური კულტურული ცენტრების ძლიერების მორყევისას – არაბთა შემოსევების ეპოქაში, აღმოჩნდა, რომ დასავლეთ არმენიასა და ასევე ბასიანსა, ტაოსა და მიმდებარე მხარეებში ქართველების ერთ ნაწილს, საბედნიეროდ, ჯერ კიდევ ჰქონდათ შენარჩუნებული ეროვნული ცნობიერება, ნაწილობრივ კი ცოდნა ქართული ენისა და საყოფაცხოვრებო წეს-ჩვეულებებისა – ერთი სიტყვით, კულტურული თავისთავადობა, რაც საფუძვლად გადაიქცა ტაოსა და ბასიანში ქართველთა თვითშემეცნების

აღორძინებისა, ეროვნული სახელმწიფოებრიობის წარმოქმნისა და მისთვის ქართული სახის მინიჭებისა.

ასეთ ეპოქაში ქართულ ენას სიწმინდის ფუნქცია მიენიჭა.

ეს მოვლენა იყო ნამდვილი კულტურული რევოლუცია ქართული ცნობიერების აღორძინებისათვის.

ტაო-ბასიანის მხარეებში ქართული შემეცნებისა და ენის აღორძინების საფუძველი უნდა ყოფილიყო –

1) კირიონის მიერ ქართული ენის აღორძინება გუგარქში და

2) 726 წლის მანასკერტის მონოფიზიტური კრება, რამაც სომხური ეკლესია მონონაციონალურ ეკლესიად აქცია, სადაც აღარ იყო ეთნიკურ ქართველთა (ქალკედონიტთა) ადგილი, და რამაც ეკლესიურად გამოაფხიზლა ქართველობა. თუმცა, უნდა აღინიშნოს, რომ მონოფიზიტურის გვერდით უფრო გამოიკვეთა სომხურ-ქალკედონური ეკლესია, რომელშიც ქართველები მრევლად იყვნენ გაერთიანებულები, სომხური ქალკედონიტური ეკლესიის ქართული ფრთა მნიშვნელოვანი იყო, აქედანაც ქართველთა ერთი ნაწილი ეთნიკური ნიშნით განშორდა სომხურ-ქალკედონურ ეკლესიას და შეუერთდა მცხეთის დედაეკლესიას.

ეროვნულად იდენტობააღორძინებულმა ქართველობის ერთმა ნაწილმა მალე ზურგი შეაქცია სომხურ-ქალკედონურ ეკლესიასაც და დედა ქართულს დაუბრუნდა.

წმ. დავით და ტარიჭანი, ისააკი და იოსები

წმ. დავით და ტარიჭანი, ქართული ეკლესიის წმიდანები, უწამებიათ VII საუკუნეში, ტაოს ქვეყანაში, ნერსე სომეხთა კათალიკოსის სამწყსოში, სოფელ დუვში. „ცხოვრების“ მიხედვით, მათ კავშირი ჰქონდათ სომეხთა ქვეყანასთან. მიუხედავად ამისა სომხური ეკლესიისათვის ისინი უცნობები არიან, ისინი არ არიან სომხური ეკლესიის წმიდანები, და არიან, როგორც აღინიშნა ქართულისა. რა იყო ამის მიზეზი?

არსებობს მეორე მსგავსი მაგალითიც, მიჩნეულია, რომ არზრუმი, ყოფილი თეოდოსიოპოლი, რომელიც ქართულად კარნუ ქალაქად იწოდებოდა სომხეთის ქვეყანაში მდებარეობდა, 808 წელს აქ უწამებიათ ისააკი და იოსები, მათი ეთნიკური ვინაობის შესახებ გვაუწყებს ზედწოდება „ქართველნი“.

საქართველოს საეკლესიო კალენდარში 16 სექტემბერს იხსენიებიან „მოწამენი ისააკ და იოსებ ქართველნი, კარნუ ქალაქის წამებულნი 808 წელს“, უნდა ვიფიქროთ, რომ ისინი კარნუ-ქალაქელი იყვნენ, ეთნიკური ქართველები, რომელნიც IX ს-ში არაბებმა აწამეს. XI ს-ში კონსტანტინე პორფირგენეტის ცნობით კარნუქალაქელები დიდ წინააღმდეგობას უწევდნენ ბიზანტიელებს, რის გამოც ალყაში მოაქციეს და მოქალაქეები შიმშილით სიკვდილისათვის გაიმეტეს, ქართველთა ჯარი კი მათ იცავდა ბიზანტიელთა ალყით გამოწვეული შიმშილობისას, ამარაგებდა სურსათ-სანოვაგით.

აქედანაც ჩანს, რომ როგორც IX ისე X საუკუნეში არზრუმი (კარნუ-ქალაქი) ქართველებით იყო დასახლებული, არზრუმი „კარინის“ ქვეყნის მთავარი ქალაქი იყო. ამ ქვეყანაში ჰქონდა მამულები თორნიკე ერისთავს, სომეხი ისტორიკოსების აზრით თორნიკე ამ ქვეყნელი იყო, აქვე მდებარეობდა ცნობილი ქართული სკრიპტორიუმი ერთ-ერთ ქართულ მონასტერთან.

მაშასადამე, ისააკი და იოსები ქართველ წმინდანთა რიგში მოხვდნენ თავიანთი ეთნიკური ვინაობის (ქართველობის) წყალობით, მსგავსადვე დავით და ტარიჭანი წამების შემდეგ ქართველ წმინდანთა რიგში ჩაწერეს, რადგანაც ისინიც ეთნიკურ ქართველებად, ქართული ეკლესიის წევრებად მიიჩნეოდნენ, რადგანაც არა მხოლოდ ტაო, არამედ კარინი და ბასიანიც ქართველთა ქვეყნებად მიიჩნეოდა IX-X სს-ში.

ახალი ერა სომხეთის ეკლესიის ისტორიაში

726 წელს შედგა მანასკერტის კრება იოანე ოძუნელის დროს. ამ კრებამ ახალი ერა შექმნა სომხური ეკლესიის ისტორიაში (ნ. ადონცი, სომხეთი იუსტინიანეს ეპოქაში. 1908, რუს. ენაზე გვ. 338) და ჰქონდა პირველხარისხოვანი მნიშვნელობა (გვ. 338). „აღადგინა სომხური საეკლესიო ტრადიციები დარღვეული VII ს-ში ქალკედონტების მიერ“ (იქვე, გვ. 338).

მეორე მხრივ, რაც ჩვენთვის უფრო მნიშვნელოვანია, ჩვენი აზრით, ამ კრებამ გამოაფხიზლა სომხეთის ქართველობა.

კირიონის დაუვიწყარი ღვაწლი საეკლესიო მსახურებისას ქართული ენის გამოყენების შესახებ კვლავ გაისვენეს ამ კრებით შემფოთებულმა ქართველებმა.

ისინი, ტაოსა და ბასიანის ქართველობა, ძირითადად ქალკედონიტები იყვნენ და ამიტომ მათ სომხური ეკლესიის იურისდიქციაში ყოფნა მხოლოდ იმ შემთხვევაში მიაჩნდათ დასაშვებად, თუკი სომხური ეკლესია ქალკედონიტური მიმართულებისა იქნებოდა, 726 წლის კრებამ კი ამ ეკლესიის მონოფიზიტური მიმართულება დაადგინა. ამიტომაც, მათ დაიწყეს გზების ძიება სომხური ეკლესიისაგან თავის დასახსნელად.

კირიონის ბრძანებანი ქართული ენის გამოყენების შესახებ, წინაპრის მოწოდებად იქცა – მოწოდებად, რათა სომხეთის ქართველობა განშორებოდა უკვე არაქალკედონიტურ სომხურ ეკლესიას და დაბრუნებოდა ეროვნულ ქართულს – მართლმადიდებლურს.

არსენი საფარელი ქართულ-სომხური საეკლესიო ურთიერთობებს შესახებ VI-VII საუკუნეებში („განყოფისათვის ქართველთა და სომეხთა“)

უბრძანა ბერძენთა მეფემ სომხეთის კათალიკოს მოსეს ელივარდელს (574-604) და მის ეპისკოპოსებს, რათა მისუღიყვნენ კონსტანტინოპოლში და კვლავ გამოწვლილვით გამოეძიათ სარწმუნოებრივი სიმართლე, მართალი კი დაემტკიცებინათ. ხოლო მოსე კათალიკოსი არ დაემორჩილა და არ წავიდა, არამედ უთხრა ბერძენთა მოციქულებს: არ გადავალ მდინარე აზატზე, რომელიც საზღვარია სპარსთა და ბერძენთა შორის, არ შევჭამ

ბერძენთა ფურნიდს და არ შეეკვამ ბერძენთა თერმონს (ფურნიდს აფუებულ პურს ეწოდებდა, თერმონს წყლით გაზაფებულ ღვინოს), ასევე უპასუხეს ვასპურაგანის ეპისკოპოსებმაც, რომელნიც სპარსთა სახელმწიფოს ემორჩილებოდნენ. არც მათ ინებეს წასვლა. ხოლო ტაოს ეპისკოპოსი და სხვა ბერძენთა მორჩილი სომეხი ეპისკოპოსები სასწრაფოდ ჩავიდნენ კონსტანტინოპოლში. კვლავ გამოიძიეს და მეორედ დაამტკიცეს ქალკედონის კრების სისწორე მაგრიკ მეფის წინაშე. ყველამ ერთობით აღიარა ქრისტეს ჭეშმარიტი ორი ბუნება. დაწერეს ფიცი ბერძენებთან ერთობის შესახებ და წამოვიდნენ. როცა სომხეთში მოვიდნენ, მათი სარწმუნოება არ შეიწყნარა მოსე კათალიკოსმა და მისმა სხვა ეპისკოპოსებმა, რომელნიც სპარსთა მიერ დაპყრობილ ნაწილში ცხოვრობდნენ და გაიყო სომხეთი სარწმუნოებრივად. ქალკედონიტებმა დაიდგინეს კათალიკოსად იოანე კოგოვიტელი (590-611).

V მუხლი – ქართველმა კათალიკოსმა კირიონ მცხეთელმა და ჰერთა კათალიკოსმა აბაზმა იხილეს, რომ სომხური ეკლესია კვლავ ღვინის იმ კრების ერთგულია, რომელიც აბდიშო ასურის ხელით ჩაატარეს და რომელმაც წმიდა მსოფლიო საყოველთაო კათოლიკე ეკლესიას ჩამოაცილა სომხური ეკლესია. ამ კრებამ სომხური ეკლესია ჩამოაცილა ოთხ მსოფლიო საპატრიარქოს, ამით კი დაირღვა წმიდა გრიგოლ განმანათლებლის ანდერძი კესარიის ეკლესიისადმი, რომ სომხური ეკლესია უკუნისამდე არ განშორდებოდა კესარიის ეკლესიაში სომეხი ეპისკოპოსების ხელდასხმას (სომხეთი კი კესარიის ეკლესიაში ხელდასხმას განშორდა იმის გამო, რომ სპარსთა მეფისგან მიიღო ბრძანება, თვით სომხეთშივე ხელი დაესხათ ეპისკოპოსებისათვის). როცა ასეთი პრაქტიკა კვლავ აღორძინებული იხილეს კირიონ კათალიკოსმა (591-615), ჰერთა კათალიკოსმა აბაზმა (552-596) და სივნიეთის ეპისკოპოსმა გრიგორმა, შეიქნა დიდი დავა სომხეთსა და ქართლს შორის. ქართველნი ამბობდნენ, რომ წმიდა გრიგოლმა საბერძენეთიდან მოგვცა ჩვენ სარწმუნოება, რომელიც თქვენ დაუტევეთ, მისი წმიდა ანდერძი უარყავით და აბდიშო ასურს და სხვა ბოროტ მწვალებლებს დაემორჩილენით. ამ მხილების შემდეგ სომხებმა ქართლი დააბეზდეს სპარსთა მეფესთან, რომ ქართველებს რომ-საბერძენეთის სარწმუნოება აქეთო. ასეთივე დავა იყო ქართველთა და სომეხთა შორის ნერსე II-ის დროსაც. ასევე იყო მის საკათალიკოსო ტახტზე მჯდომ აბრაამის დროსაც. ამ დროს განდევნა ქართლის კათალიკოსმა კირიონმა მოსე ცურტავის ეპისკოპოსი თავისი ეპარქიიდან, რომელიც წმიდა შუშანიკის საფლავზე იყო. თხოვა აბრაამმა კირიონს ეს ეპარქია, ხოლო მან არ მისცა. და გადიდდა მათ შორის

ცილობა. მოუხმო აბრაამმა არარატის პროინციის სამღვდლოებას და უთხრა მათ: ან შეაჩვენეთ ქალკედონის კრება, ან გადით ჩვენი სამკვიდრებელიდან. ზოგიერთი დაემორჩილა და შეაჩვენეს წმიდა კრება, ზოგიერთი კი არ დაემორჩილა და განიდევნენ.

VI მუხლი – აბრაამის შემდგომ დაჯდა კათალიკოსად კომიტასი (607-629), რომელიც ძალზე მდიდარი იყო, შესამოსლის მოყვარე, ბივრილის პატიოსანი თვლებით ამკობდა კვერთხის თავებს. ეს უფრო მეტად მოძულე იყო ქალკედონის კრებისა. მისცა შვიდი საეპისკოპოსო ჰერთა კათალიკოსს და შეიერთა ის. მისცა ჯვრის ტარების პატივი სივნიეთის ეპისკოპოსს. ასეთი ხერხით მთელი სომხეთი გააერთიანა ქალკედონის კრების საწინააღმდეგოდ. გამოძებნა ვინმე დაწყევლილი იოანე მაირაგომელი, აღჭურვა ქალკედონიანობის საწინააღმდეგო წიგნებით და აღუთქვა მის შემდეგ საკათალიკოსო ტახტი. ათარგმნინა მონოფიზიტ და სხვა მწვალებელ ერესიარქთა წიგნები, გაავრცელა და ამ ტყუილით მთელი სომხეთის ქვეყანა დააჯერა. შეცვალა თავდაპირველი საეკლესიო წესები და კანონები, თვითონ კი ახალი მრუდენი შემოიღო. ამ დროს აიშალა ძველი და ახალი კი ვერ დაამტკიცეს (არ დაინერგა). ამის გამო დღემდე ყოველი კაცი სომხეთში თავის მიერ შექმნილ-გამოგონებულ საეკლესიო კანონებს იყენებს. ყველაფერი ეს კომიტას კათალიკოსმა განცოფებული იოანე მაირაგომელის ხელით გააკეთა. შემდეგ საკათალიკოსო ტახტზე ქრისტეფოროვ დაჯდა (628-630), რომელიც მაირაგომელის მტერი იყო. გამწარდა სულით იოანე, შემდეგ კი გაიხარა, რადგანაც კათალიკოსი გადააყენეს, მაგრამ მას მაინც არ მისცეს საკათალიკოსო ტახტი. კათალიკოსად ეზრა (630-641) დაჯდა. უფრო შეწუხდა მაირაგომელის მზაკვარი სული. ასეთი მზაკვარება პირველად მოხსენებული კომიტასის გამო მოხდა, შედეგად მაირაგომელის წვალების სწავლებით აივსო მთელი სომხეთი.

აქედან ჩანს, რომ სომხურ ეკლესიას არარატის ოლქიც განშორდა VII ს-ის დასაწყისში, ჩანს, ეთნიკურ-რელიგიური ნიშნით, რადგანაც, იმ ეპოქაში არარატის ანუ არაქსის ხეობის მკვიდრ ქართველთა არმენიზაციის პროცესი ჯერ კიდევ არ იყო დასრულებული (შესაბამისად, ქართველი კირიონი არარატის ოლქის საეკლესიო მმართველი იყო), თუმცა მალევე ეს პროცესი დასრულდა.

თავი VIII

ე.წ. სომეხ-ქალკედონიტა ვინაობა

არასწორი თეორიები იბერებისა და სომეხი ქალკედონიტების შესახებ

ვიკიპედიასა და ზოგადად საერთაშორისო სამეცნიერო წრეებში ამჟამად დამკვიდრებულია უმართებულო, არასწორი თვალსაზრისი, თითქოსდა ივერები (ივირები) ეწოდებოდნენ არა მხოლოდ ქართველებს, არამედ სომეხ-ქალკედონიტებსაც და ამასთანავე იბერიის თემის მცხოვრებთაც (იბერიის თემის მცხოვრებლებად როგორც წესი ეთნიკურ სომეხებს მიიჩნევენ). როგორც წესი აღნიშნული მოსაზრების წყაროებად უთითებენ არა ძველ ავტორებს, არამედ ძირითადად ვ. არუთინოვა-ფიდანიანის შრომებს, (მაგალითად: მის გრიგოლ ბაკურიანის ტიპიკონს, ერევანი 1978, ანდა ნინა გარსოიანს, რომელმაც 1977 წელს ნიუ-იორკში გამოსცა თავისი წიგნი).

სომეხი ქალკედონიტების ივერებად მოხსენიებას საფუძველი დაედო XIX ს-ის ბოლოსა და XX ს-ის დასაწყისში, როცა ნიკო მარმა პირველად უწოდა ეგრეთწოდებული სომეხ ქალკედონიტებს ივერები. ვ. ფიდანიანის სიტყვით ნიკო მარმა სომეხი ქალკედონიტები გამოიყვანა ლეგენდების სფეროდან, კერძოდ თითქოსდა ნიკო მარს მოუგროვებია ყველა ცნობა. ასევე ეპიგრაფიკული და არქეოლოგიურ მონაცემები და ასე დაუწერია სომეხი ქალკედონიტების შესახებ თავისი ნაშრომი, რომლის საფუძველზეც ტაოს, მისი მიმდებარე რეგიონების, ასევე კლარჯეთის მკვიდრი ქართველობა ცხადდება სომეხ ქალკედონიტებად, შესაბამისად ამ მხარეთა ქართული კულტურა, ეკლესია-მონასტრები სომხურად. და ამ მხარეებიდან გამოსული წმინდა მამები და მოღვაწეები ეთნიკურ სომეხებად, (იოანე და ექვთიმე მთაწმინდელები, თორნიკე ერისთავი და მისი საგვარეულო ჩორდვანელებისა. გრიგოლ ბაკურიანის ძე და სხვა ქართველი დიდებულები ეთნიკურ სომეხებად ცხადდებიან, მათი მტკიცებით ისინი ქართველები იყვნენ არა ეთნიკურად, არამედ მხოლოდ საეკლესიო-კულტურული თვალსაზრისით, მათი მართლმადიდებლური აღმსარებლობის გამო). ცხადია ეს არის თეორია რომელიც ამჟამად იწოდება „ქართიზაციის თეორიად“. ყველა სტატიამ რომელიც კი სომეხ ქალკედონიტებს ეძღვნება

საინტერნეტო სფეროში აღნიშნულია, რომ ნიკო მარმა თავისი ეს აღნიშნული თეორია პირველად წამოაყენა სტატიაში – «аркаун Монгольское Название христиан в связи с вопросом об армянах – халкидонитах» (1906 წ.). ამ სტატიაზე დაფუძნებით შესაბამის ცნობარში წერენ – „სომეხი – ქალკედონიტების ფენომენი პირველად აღმოაჩინა აკადემიკოსმა ნ.ი. მარმა“ („სომეხი – ქალკედონიტები“, ფონდ „ჰაიაზგის“ ენციკლოპედიის მასალა).

იქვე აღნიშნულია „გამოჩენილმა აღმოსავლეთმცოდნემ (ნ.მარმა) თავის ამ ნაშრომში გამოიკვლია, რომ სომხეთში ქალკედონიზმი იყო ცოცხალი, პროგრესული რელიგიურ-კულტურული მოძრაობა და სომეხი ქალკედონიტები აქტიურად მონაწილეობდნენ საეკლესიო, პოლიტიკურ და კულტურულ ცხოვრებაში. სომხეთში მართლმადიდებლური თემის ისტორიისა და კულტურის შესწავლა გაგრძელდა მთელი XX საუკუნის მანძილზე სხვადასხვა მკვლევარების მიერ. სომეხ-ქალკედონიტების შესახებ წერდნენ, ვ. არუთინოვა-ფიდანიანი, პ. ხარანისი, რ. ბარტიკიანი, პ. მურადიანი. ნ. მარის მრავალი შრომა მიეძღვნა სომხურ-ქალკედონიტურ ძეგლებს, რომელნიც სომხურიდან ქართულად ითარგმნა. სომეხი ქალკედონიტთა მთარგმნელობითი მოღვაწეობის შესახებ წერდნენ ი. აბულაძე, ნ. აკინიანი, პ. მურადიანი, ა. კაზარიანი. არსებობს შრომები ნ. ადონცისა და ი. აკინიანისა ჩორდვანელის, ვარაზ ვაჩეს, თორნიკესა და საერთოდ ტაოელ სომეხ-ქალკედონიტთა შესახებ და ასევე სასუნიელი თორნიკიანების შესახებ“ (იქვე გვ. 2/2).

საბოლოოდ, მთელი მსჯელობანი და მოსაზრებანი ჩამოთვლილი ავტორებისა მიდის იქამდე, რომ თითქოსდა ტერმინი „ივირი“ გამოიყენებოდა არა მხოლოდ ეთნონიმად, არამედ ივერიის თემის მცხოვრებთა აღსანიშნად და ასევე გამოიყენებოდა კონფესიონალურად, კერძოდ კი ივირებად (ივერებად) იწოდებოდა „როგორც წესი ქართულ ეკლესიას მიკედლებული სომეხი – ქალკედონიტები“. ამის თვალსაჩინოდ მოჰყავთ შემდეგი მაგალითები –

„1. ანა კომინა არაორაზროვნად უწოდებს გრიგოლ ბაკურიანს სომეხს, დიდებულთა გვარიდან, ხოლო მათეოს ურჰაეცი – მას ქართველს უწოდებს, ამავე დროს თვითონ (გრიგოლ ბაკურიანის) მიერ შედგენილი ბაჩკოვის მონასტრის წესდებაში ის თავის თავს ეთნიკურ ივერს უწოდებს, მაშინ, როცა იქვე ნათქვამია, რომ ეს წესდება შედგენილია რომაელთა ივერთა და სომეხთა ენებზე და მან ხელი მოაწერა სომხური ასოებით.

2. ანისის ტაძრის წარწერაში ბაგრატ ვსკაცი – ივერად იწოდება, ამავე დროს ბერძენ ავტორთა მიერ ის სომხად იწოდება. ამავე დროს მის (ბაგრატის) შვილს სმბატს მათეოსი სომეხად მოიხსენიებს, ჩანს,

მხედველობაში ჰქონდა სმბატის დაბრუნება სომხური ეკლესიის მიმდევართა რიგებში.

3. მათეოს ურჰაელი ამბობს, რომ, როცა ვასილ აპუკაპი დაბრუნდა ედესაში, სომხები ხარობდნენ, აქედან ჩანს, რომ ის სომეხი იყო, მაგრამ ის (მათეოს ურჰაელი) ვასილს პირდაპირ რომაელს უწოდებს, მხედველობაში ჰქონდა ან მისი ადმინისტრაციული ფუნქციები, ანდა ქალკედონიტობა.

4. ამ აღნიშნული ვასილის ძმა – ფარსმანი ივერად იწოდება სიკლიცას მიერ, ხოლო ატალაიტეტი მას სომეხს უწოდებს“ (სომხური ფორუმი „ვარდანანქი“, გვერდი „ივერები“).

ამ მაგალითებიდან უმართებულად ასკვნიან, რომ, მაგალითად „მათეოს ურჰაელი მრავალ წმინდა სისხლის სომეხს „რომაელს“ ანდა „ივირს“ უწოდებს, ამ დროს მხედველობაში აქვს, რომ ისინი სომეხი ქალკედონიტები არიან, მიკედლებულნი ან ბერძნულ, ანდა ქართულ მართლმადიდებელ ეკლესიას“ (იქვე გვ. 2/3).

იქვე ამ გვერდზე ამატებენ შემდეგს – „ეთნიკონმა „ივირმა“ ვერავითარ შემთხვევაში ვერ გამოაძევა ტერმინი „სომეხი“ (იქვე გვ. 2/3) მაგალითად კვლავ გრიგოლ ბაკურიანის ძე მოჰყავთ, თითქოსდა ის იყო სომეხი, რომელმაც ქართული იცოდა. მათმიერ სრულად გაბათილებულია მათეოს ურჰაელის ცნობა, რომელიც გრიგოლ ბაკურიანის ძეს ტომით ქართველს უწოდებდა, და რაც მთავარია, თვით გრიგოლისავე ცნობა, რომელშიც ის თავის თავს ივერთა ბრწყინვალე გვარიშვილს უწოდებს, და მას თავი მოჰქონდა, რომ ის მთელი ცხოვრების მანძილზე მხნე ქართველი მეომარი იყო.

სამხრეთ საქართველოსა და მის მიმდებარე რეგიონებში, ძირითადად ტაო-კლარჯეთში მცხოვრები ქართველების სომეხ-ქალკედონიტებად გამოცხადება გაამყარა, ძალზე დიდი საერთაშორისო ავტორიტეტის მქონე ორგანომ „პრავოსლავნაია ენციკლოპედიაში“. ვიკიპედიის სტატია „სომეხი-ქალკედონიტები“ ამის შესახებ მიუთითებს ამონარიდს ამ ორგანოდან – „საქართველოს მოსაზღვრე სომხეთის რაიონებში მცხოვრები სომეხი მართლმადიდებლები ხდებოდნენ საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის კანონიკური დაქვემდებარების ქვეშ“ – „პრავოსლავნაია ენციკლოპედია“ (ტ. III, მოსკოვი, 2001, გვ. 326).

აქვე აღნიშნულია „XI ს-ის მეორე ნახევარში თურქ-სელჩუკების შემოსევებმა, რომლებმაც ბიზანტიურ ყოფნას არმენიაში ბოლო მოუღო, აიძულა სომეხი ქალკედონიტები თანდათანობით გადასულიყვნენ საქართველოს საკათალიკოსოში და XIII ს-ში მათი საეპისკოპოსო კათედრები უკვე „ქართულად“ მიიწინოდნენ“ (პრავოსლავნაია ენციკლოპედია, ტ. III, მოსკოვი, 2001, გვ. 327).

ამ თვალსაზრისის უმართებულობა თუნდაც ა. ლასტივერტეცის შრომიდან ჩანს, როცა ანისის ჯვრის ლურსმნები“, როგორც ის ამბობს ბასიანელმა ქართველებმა“ შეურაცხვევს, რაც ა. ლასტივერტეცისვე სიტყვით, მიზეზი გახდა მათი დასჯისა, როცა ბასილი ბულგართმმუსვრელი შეიჭრა იბერიაში (ე.ი. ტაო-ბასიანში) და სასტიკად დასაჯა, დახოცა დიდძალი მოსახლეობა და დაანგრია იქამდე აყვავებული ივერთა ქვეყანა (ტაო-ბასიანი, საერთოდ დავით კურაპალატის ყოფილი სამეფო), თვით ამავე ავტორის ლასტივერტეცის სიტყვით, მაშასადამე თურქ-სელჩუკებამდე ამ რეგიონში, მრავალი ქართველ-ქალკედონიტი ცხოვრობდა და მათ, შესაბამისი ქართული საეპისკოპოსოებიც ექნებოდათ, თუმცა კი წყაროები მათ შესახებ ჯერ კიდევ არ არის სათანადოდ შესწავლილი. ეს ხელს არ უშლის ამ ორგანოს (პრავოსლავნაია ენციკლოპედია), რათა ოშიკი – სომეხ-ქალკედონიტთა მონასტრად წარმოადგინოს, ხოლო ფოტოზე, რომელსაც მიწერილი აქვს სიტყვები – „ავანის ეკლესია“, სინამდვილეში მცხეთის ჯვრის ეკლესიაა გამოსახული. პრავოსლავნაია ენციკლოპედიაში სომეხ-ქალკედონიტების შესახებ დასტამბული სტატიის ავტორია ვ. არუთინოვა-ფიდანიანი.

ვ. არუთინოვა-ფიდანიანი „პრავოსლავნაია ენციკლოპედის“ სტატიაში „სომეხი-ქალკედონიტები“ თვითვე აღნიშნავს – „სომეხ-ქალკედონიტთა შესწავლის სირთულე აიხსნება წყაროთმცოდნეობითი ბაზის სიძნელეებით: სომეხ-ქალკედონიტთა შესახებ ცნობები მოიპოვება სხვადასხვა ენოვან (სომხურ, ბერძნულ, ქართულ, სირიულ და არაბულ) წყაროებში და ასევე სხვადასხვა ჰეტეროგენურ წყაროებში (ისტორიულ ქრონიკებში, წმიდათა ცხოვრებებში, საღვთისმეტყველო და პოლემიკურ ტრაქტატებში, ეპიგრაფიკასა და ა.შ). თუმცა კი არცერთ მათგანში არ არსებობს რაიმე პირდაპირი ანდა ობიექტური ინფორმაცია სომეხ-ქალკედონიტთა შესახებ. საერთოდ სომეხ-ქალკედონიტთა კუთვნილი ნაწარმოებები ცოტა შემორჩა, ესენია სინას მთის წმ. ეკატერინეს მონასტერში აღმოჩენილი ანტიმონოფიზიტური საღვთისმეტყველო დოკუმენტები, ისტორიულ პოლემიკური თხზულება „თხრობა სომეხთა შესახებ“, სომეხი – ანონიმი ავტორისა (VII ს. I ნახევარი) და გრიგოლ ბაკურიანის (XI ს.) ტიპიკონი და სხვა ნაწარმოებების რიგი“ (ვ. არუთინოვა-ფიდანიანი, სომეხი-ქალკედონიტები, პრავოსლავნაია ენციკლოპედია).

აქედან კარგად ჩანს, რომ თვით ყველაზე ტენდენციური ვ. ფიდანიანის აღიარებითაც კი სომეხ-ქალკედონიტთა შესახებ არ მიუთითებს არცერთი წყარო. ამ მიზეზის გამო წყაროთა საოცარ არ ქონას ავსებენ მაგალითად ისეთი თხზულებით, როგორცაა პეტრიწონის ტიპიკონი, რომელიც სომხურ ქალკედონიტურ თხზულებად ცხადდება უსაბუთოდ.

ა. ფიდანიაანის ტენდენციურობისა და არაკორექტულობის შესახებ კარგად მიუთითა თავის რამდენიმე ნაშრომში ისტორიკოსმა სტეპანენკომ „ბიზანტიისკი ვესტნიკის“ 59-ე ტომში. ამ ტომში დაბეჭდილია ვ. სტეპანენკოს ნაშრომი რომლის სათაურია: „სომეხი-ქალკედონიტები XI ს-ის ბიზანტიის ისტორიაში (ვ. არუთინოვა-ფიდანიაანის წიგნის გამო)“.

ამ ნაშრომში სტეპანენკომ მკაცრად გააკრიტიკა ვ. არუთინოვა-ფიდანიაანის წიგნი „სომხურ-ბიზანტიური საკონტაქტო ზონა (X-XI სს). კულტურათა ურთიერთქმედებათა შედეგი“ (მოსკოვი, 1994, რუს. ენაზე).

სტეპანენკო წერს – „ფიდანიაანის ამ ნაშრომმა უფრო მეტი კითხვა წარმოშვა, ვიდრე გასცა პასუხები, მისი მიზეზია, არა მხოლოდ მკვლევარის საკუთარი შეცდომები, რომელნიც ნათელია, არამედ ის, რომ არ არსებობს საერთოდ აღიარებული გასაგები აპარატი ეთნოკულტურული პროცესების შესასწავლად, საჭიროა სხვა მიდგომები, სხვა მეთოდები და არა ის, რაც დემონსტრირებულია ვ. არუთინოვა-ფიდანიაანის წიგნში“. (В.П. Степаненко Армяне-халкедониты в истории византи XI в. Византийский временник. Т. 59, с. 60).

სტეპანენკო აგრძელებს – „საჭიროა მონაცემთა ბაზის შექმნა სომეხი ქალკედონიტების შესახებ ბიზანტიასა და საქართველოში, იმის გათვალისწინებით, რომ ქართული ტერიტორიების ნაწილი X ს-ში აღმოჩნდა იმპერიის შემადგენლობაში. ეს მკვეთრად შეამცირებს ისტორიული კონტექსტებიდან ამოგლეჯილი ინფორმაციით მანიპულირების შესაძლებლობას. ფესვები ეთნოპოლიტიკური სიტუაციისა, რომელიც შეიქმნა იმპერიის აღმოსავლეთ საზღვრებთან X ს-ში, უნდა ვეძიოთ მისი ისტორიის უფრო ადრინდელ პერიოდებში“ (ვ. სტეპანენკო, დასახ. ნაშრ, გვ. 61) .

IX-XI სს-ში იმპერიის აღმოსავლეთით (ისტორიული საქართველოს სამხრეთში) შექმნილი ეთნოპოლიტიკური და ეთნოკულტურული სიტუაციის ფესვებს, პირადად ჩვენ ვეძებთ არა მხოლოდ VI-VIII საუკუნეებში, არამედ გაცილებით ადრეულ პერიოდში. ამ საკითხების რკვევას ეხება ჩვენი წიგნი „არიან-ქართლი“. საჭიროა წინა საუკუნეთა პერიოდების კვლევა აღნიშნულ ე.წ. „სომეხ-ქალკედონიტთა“ საკითხის შესასწავლად. სამწუხაროა, რომ ქართველი ფილოლოგების და ისტორიკოსების ელიტამ მთლიანად გაითავისა ნ. მარის „ქართიზაციის“ თეორია. ისინი, როგორც თუნდაც ვ. სტეპანენკო, დარწმუნებულები არიან, რომ იმპერიის აღმოსავლეთის ე.წ. „საკონტაქტო“ ზონა ეთნიკური სომხებით იყო დასახლებული, რომელთა გაქალკედონიტებით, თითქოსდა მათი გაქართველება ხდებოდა. ასეთი მოსაზრება კი წარმოიქმნება „ისტორიული კონტექსტებიდან ამოგლეჯილი ინფორმაციის მანიპულირებით“.

როგორც აღინიშნა, თვითონ ვ. არუთინოვა-ფიდანიანი წერს, რომ არ არსებობს რაიმე წყარო, რომელშიც პირდაპირი და ობიექტური ინფორმაცია იყოს იმის შესახებ, რომ ივერები (ივირები) ეთნიკურად სომხები იყვნენ. სინამდვილეში, კიდევ ერთხელ, რომ ვთქვათ, ისტორიული საქართველოს სამხრეთ ნაწილში მცხოვრები ქართველები ანუ ივერები სომეხ-ქალკედონიტებად გამოაცხადეს ისტორიული კონტექსტებიდან ამოგლეჯილი ინფორმაციის მანიპულირების შედეგად, პირველი მაგალითი მათ ნიკო მარმა მისცა, როცა გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების ცნობილი ფრაზა („ქართლად ფრიადი ქვეყანა აღირაცხების“, სადაც ქართული ენით წირვა-ლოცვა ხდება), გააუკუღმართა, მასში იმ აზრის ჩადებით, თითქოსდა ვინცეი ქართული ეკლესიის წევრი ხდებოდა, ყველას ქართველს უწოდებდნენ. ასევე ესმის ეს ფრაზა ამჟამინდელი ფილოლოგებისა და ისტორიკოსების დიდ ნაწილს. სინამდვილეში კი ჯერ კიდევ ბიზანტიელთა მიერ იმიერ ტაოსა და მიმდებარე ქართული მიწების ანექსიამდე, იქ ჩამოყალიბდა ქართული საეკლესიო ერთეული, რომლის სახელწოდებაც იყო „აღმოსავალის“ ანუ „მეორე ივერიის საკათალიკოსო“, რომელსაც თავისი თავისთავადი კათალიკოსი ჰყავდა. ამ უკანასკნელთ ქართულ სამყაროში „აღმოსავალის კათალიკოსებს“ უწოდებდნენ, „აღმოსავალს“ არა კონსტანტინოპოლიდან, არამედ ანტიოქია იერუსალიმის საპატრიარქოებიდან ჰქონდათ თავისთავადობა მინიჭებული და შესაბამისად მათ მირონს იქიდან უგზავნიდნენ. გრიგოლ ხანძთელის მოწაფემ ეფრემმა იზრუნა და იღვაწა, რათა ამ მეორე ივერიის ანუ „აღმოსავალის“ კათალიკოსებს მირონი მიეღოთ არა ანტიოქია-იერუსალიმიდან არამედ, თვითვე, ადგილზევე ეკურთხებინათ, რადგანაც ეს ქვეყანაც იგივე ქართლია. მეორე ივერიაც, ქართლია, ქართველების ქვეყანაა, აქაც ქართულად აღველინება წირვა-ლოცვა, როგორც მცხეთის ქართლის ვრცელ ქვეყანაში. ალბათ, ასე უნდა გავიგოთ ეს აღნიშნული ცნობილი ფრაზა. თვით ვ. ფიდანიანიც ეხება საკითხს, რომ „ივერიის თემს“ – „აღმოსავლეთს“ უწოდებდნენ – «Сведения нарративных источников приводит к тому что востоком объявляется тема иверия» (К. Юзбашян Армянское государство... с 185.193).

მაშასადამე, ივერიის თემს ანუ იმ მიწა-წყალს სადაც ეს თემი (ფემა) წარმოიქმნა „აღმოსავლეთი“ ერქვა ქართულ წყაროებში, შესაბამისად მის ქართველ კათალიკოსებს „კათალიკოსნი აღმოსავალისანი“ ერქვათ, აღმოსავალის ქართული საკათალიკოსოს საეკლესიო თავისთავადობა VIII ს-ში აღიარა ანტიოქიამ (ეს საკითხი განხილულია ამ წიგნის სხვა თავებში), მას შეეხება გრიგოლ ხანძთელის ცნობა „ქართლის ქვეყნის ფრიადობის“ ანუ სიდიდის შესახებ. მცხეთის ივერია ამ მეორე ივერიასთან ერთად

მართლაც დიდი ქვეყანა იყო, ქართული ეკლესიის იურისდიქციაში. ისიც (მეორე ივერიაც) ქართლია, ისიც დიდი ქართლის ნაწილია, ამის მაგალითად გიორგი მერჩულეს მოჰყავს ის რომ აქაც ქართულად აღეგლინება წირვა-ლოცვა. ასეთი უნდა იყოს ნ. მარის მანიპულირების შედეგად სასტიკად დამახინჯებული ცნობილი ფრაზის პათოსი და არა ის, რომ სომხები ქართველებოდნენ ანუ ივერიელებად იქცეოდნენ ქალკედონიტობის აღიარებით. ეს მოსაზრება იმდენად არის გამჭადარი, რომ სამწუხაროდ ვ. სტეპანენკოც კი მიიჩნევს, რომ ამ მხარის მოსახლეობა წარმოშობით სომხური იყო, რომელნიც შემდეგ მთლიანად გაქართველდა, მის მიერ არუთინოვა-ფიდანიაანის კრიტიკა კი იმით გამოიხატება, რომ ამ უკანასკნელს უწუნებს კვლევის მეთოდებს, ამჩნევს მის შეცდომებს, არაკორექტულობას, სიცრუეს სხვადასხვა ფაქტების გადმოცემისას და სხვა. საბოლოოდ კი ცდილობს უფრო მაღალ სიმაღლეზე აიყვანოს „სომეხ-ქალკედონიტა“, ისტორიის კვლევის საქმე. შესაბამისად, სტეპანენკო ვ. ფიდანიაანის მიმართ ხშირად ხმარობს ფრაზებს – „მისი მტკიცება დაუსაბუთებელია, «нездоказательно» (იქვე, გვ. 48), „ავტორს პასუხი არა აქვს“ – «ответа на данный вопрос автор не дает» (იქვე, გვ. 50). კერძოდ, საკითხი შეეხება ვ. ფიდანიაანის მტკიცებას თითქოსდა არსებობდა „სომეხ-ქალკედონიტა ეთნოსი“. სინამდვილეში ეს ეთნოსი იყო ივერები ანუ ქართველები, რომელნიც იქამდე ანუ ტაოს სამეფოს დაარსებამდე შეადგენდნენ მრევლს სომხური ეკლესიისა და მანასკერტის 726 წლის კრების შემდეგ კი დაურბუნდნენ დედაქართულ ეკლესიას. სტეპანენკო აგრძელებს ფიდანიაანის კრიტიკას ასეთი სიტყვებით – „მცდარია“ – «ошибочно» (იქვე, გვ. 51) . ანდა „დაუსაბუთებელია – «представляется необоснованным» (იქვე, გვ. 53). (კერძოდ საკითხი შეეხება იმას რომ თითქოსდა ე.წ. ბიზანტიურ „საკონტაქტო“ ზოლში „ძირითადად ერთმანეთს ხვდებოდა ორი ეთნიკური მასა – სომხებისა და ბერძნების“ სტეპანენკოს აზრით აქ იყო მესამე ეთნიკური მასა – ქართველებისა). ასევე უწოდებს ფიდანიაანს – „არაკორექტულს“ და წერს – «К сожалению предложенное ислетовательницей решение проблемы: Армяне-халкидонити историко- культурный феномен контактной зоны, представляется нам некорректным».

ფიდანიაანი თავის გამოკვლევებში აღნიშნავს, რომ იქამდე საგანგებოდ არ იყო გამოკვლეული ეთნიკური თვითშემეცნება სომეხი-ქალკედონიტებისა, რომ სომეხ-ქალკედონიტა განმასხვავებელი ნიშანია მათი მართლმადიდებლობა, მაგრამ ავიწყდება, რომ მართლმადიდებლობა ძირითადად ბიზანტიური ფენომენია, ამიტომაც ისმის კითხვა მართლმადიდებელი სომხები ბიზანტიაში, მართლმადიდებელთა უმთავრეს სამყაროში, რატომ უწოდებდნენ თავიანთ თავს „ტომით წარმოშობით,

ნათესავით ქართველს“! თუ მართლმადიდებელი მრწამსი განსაზღვრავდა ეთნიკურ ვინაობას, მაშინ მართლმადიდებელ სომხებს ბიზანტიაში თავიანთი თავი ბერძნებად უნდა წარმოედგინათ და არა ქართველებად. ფიდანიანი ამტკიცებს, თითქოსდა სომეხი-ქალკედონიტები „უარყოფდნენ სომხურ ენასა და ღვთისმსახურებას“, თუმცა სხვა ნაშრომში ის აღნიშნავს, რომ სომეხი ქალკედონიტები ამყოფდნენ თავიანთი (სომხური) შთამომავლობით, სად არის მართალი ამ შემთხვევაში მკვლევარი, სომეხი ქალკედონიტები უარყოფდნენ თუ არა სომხურ ენასა და კულტურას? სინამდვილეში კი სომხურ ენას მხოლოდ ამ მხარეთა ის ეთნიკურად იბერიელი ანუ ქართველი პირები უარყოფდნენ, რომელთაც 726 წლის შემდეგ გადაწყვიტეს შეერთებოდნენ მშობლიურ-ქართულ ეკლესიას, ხოლო ეთნიკური სომხები ან შეუერთდნენ სომხურ მონოფიზიტურ ეკლესიას, ანდა შეინარჩუნეს სიყვარული თავიანთი სომხური წარსულის მიმართ რასაც შენიშნავს კიდევ მკვლევარი.

სამწუხაროდ, 1071 წლის შემდეგაც, რაც მათი მიწა-წყალი თურქ-სელჩუკების ხელში გადავიდა, მრავალი ქართველი, ანუ ეთნიკური ივერი ყოფილი იბერიის თემიდან გადასახლდა კილიკიაში, სადაც კვლავ გაგრძელდა მათი არმენიზაციის პროცესი (აქ ბაკურიანის ძეგლის ნაწილიც კი გადასახლებულა), ამასთანავე ადგილზევე (ყოფილ იბერიის თემის მიწაზე) დარჩენილი ეთნიკური ივერებიც კვლავ მოიქცნენ სომხური მონოფიზიტური ეკლესიის იურისდიქციაში, რასაც მათი საღვთისმსახურო წიგნებიც მიუთითებს. რასაც იკვლევდა, ოღონდ თავისებურად რ. ბარტიკიანი. მიუხედავად ამისა ამ წიგნებში ამ კიდევ ერთხელ არმენიზებული ივერების ქართული ფესვები თურმე მაინც ნათლად ჩანს. ასევე მიუთითებენ ევფრატისპირეთში იბერების ცხოვრებას. აღსანიშნავია, რომ ედესაში ქართული კოლონიის არსებობა დასტურება ვ. გოილაძის კვლევებით. ფიდანიანის აზრით იბერიის თემში წირვა-ლოცვა თითქოსდა ქართულ ენაზე აღესრულებოდა ე.წ. „სომეხ-ქალკედონიტთა“ შორის, და მხოლოდ ამის გამო მათ „ივერები“ ეწოდებოდათ, სინამდვილეში, როგორც ჩვენი გამოკვლევა აჩვენებს, იბერიის თემში წირვა-ლოცვა იყო არა ქართულ ენაზე, არამედ ბერძნულად, თუმცა ძალიან ეცადნენ ქართველი მამები და დიდხანს იბრძოდნენ რათა ბიზანტიას ნება დაერთო, რათა ივერიის თემში წირვა-ლოცვა ქართულ ენაზე ყოფილიყო. ამისთვის იღწვოდა ზაქარია ვალაშკერტელი, ათონის მთის მამები, მაგრამ უშედეგოდ, ივერიის თემში, საბოლოოდ, წირვა-ლოცვა ბერძნულად იყო. მიუხედავად ამისა, ივერიის თემის მოსახლეობა თავის თავს „ივერებს“ უწოდებდა. როგორც ეს მრავალი მხრიდან ჩანს, ფიდანიანის თვალსაზრისი ამ მხრივ უსაფუძვლოა. ბიზანტიაშიც ცნობილ იბერებს, მაგალითად გრიგოლ

ბაკურიანის ძეს, წირვა-ლოცვა თავისი მრავალი ლაშქრობისას, ცხადია ბერძნულად ჰქონდა, მაგრამ ის მაინც თავის თავს „ქართველს“ უწოდებდა. ფიდანიაანის აპელირება მხოლოდ წირვა-ლოცვის ენაზე – უსაფუძვლოა. ამ ხალხს დიდი ქართული წარსული ჰქონდა, მათ თვითონვე ეს კარგად იცოდნენ, თუმცა კი ისინი „არმენიაში ცხოვრობდნენ“. აღნიშნავენ, რომ მრავალი ასეთი „ივირი“ იყო ბიზანტიურ არისტოკრატიაში, ცხადია მათი საეკლესიო ენა ბერძნული იყო მიუხედავად ამისა, ისინი თავიანთ თავს ქართველებს უწოდებდნენ, მათი მემკვიდრეებიც მათ „ივერებს“ უწოდებდნენ. ივერიის თემიდან ბიზანტიაში ჩასულთ თითქოსდა ყველას „ივირი“ ერქვა. ივერიის თემი ამ ოლქს, მისი მოსახლეობის უდიდესი ნაწილის, მათი ეთნიკური ივერიელობის გამო ეწოდა. ისინი იყვნენ ვინაობა აღდგენილი, იქამდე არმენიზებული მოსახლეობა. ცხადია, მათ ივერები ერქვათ მათი ეთნიკური წარმომავლობის გამო.

სტეპანენკო წერს, რომ ფიდანიაანი ფაქტებით უმართებულთ მანიპულირებს (იქვე, გვ. 57). კერძოდ, საქმე ეხება ჩორდვანელთა საგვარეულოს, თორნიკე ერისთავს, ასევე გრიგოლ ბაკურიანის ძეს (მასალა ფაქტიურად არც კი გააჩნიათ, მაგრამ ფაქტების გაყალბებით საერთაშორისო ასპარეზზე დანერგეს თავიანთი თვალსაზრისი).

ჩორდვანელების საკითხი (სხვა სტატიაში) საგენგებოდ გამოიკვლია ვ. სტეპანენკომ. არუთინოვა-ფიდანიაანის დასკვნით გრიგოლ ბაკურიანის ძე იყო ეთნიკურად სომეხი, რადგანაც მან თითქოსდა თავის ტიპიკონს ხელი სომხური ასოებით მოაწერა, ამასთანავე თითქოსდა ტიპიკონი სომხურ ენაზეც დაიწერა, თუნდაც ასე იყოს ეს მაინც ეთნიკური ვინაობის განსაზღვრის საშუალებას არ იძლევა. მაგალითად, ილია ჭავჭავაძე და ოლღა გურამიშვილი (მისი ცოლი) ერთმანეთს წერილებს რუსულ ენაზე წერდნენ და ამის გამო ისინი რუსებად უნდა ჩაითვალოს, ანდა თავის საბანკო წესდებას იგივე ილია ჭავჭავაძე რადგანაც რუსულ ენაზე წერდა ის ამის გამო რუსია?

სომხური წერა-კითხვის ცოდნასთან დაკავშირებით, ჩვენ ამ ნაშრომში გამოვიკვლიეთ, რომ VII-VIII სს-ში, როცა აღნიშნულ მხარეთა ივერები აღმოჩნდნენ სომხურ-ქალკედონურ საეკლესიოს სამრევლოში, ცოდნა-განათლებას იღებდნენ სომხურად, ამის გამო მათ კარგად იცოდნენ სომხური წერა-კითხვა, მაგრამ თანდათანობით სწავლობდნენ ქართულს. 726-იანი წლების პირველ ხანებში, ანუ IX-X საუკუნეებშიც ამ მხარეებიდან გამოსულმა მრავალმა ქართველმა იცოდა და ზოგჯერ უკეთესადაც სომხური წერა-კითხვა, ისევე როგორც მაგალითად XIX საუკუნის ქართველმა სასულიერო პირების ერთმა ნაწილმა რუსული წერა-კითხვა უფრო უკეთ იცოდა ვიდრე ქართული, ამის მიზეზი იყო ამ დროს შექმნილი

პოლიტიკურ-ეკლესიური ვითარება. ასევე იყო იბერიის თემის მიწაზეც მის დაპყრობამდე და შემდეგაც – ეს არეალი სომხურ-მონოფიზიტური ეკლესიით უძლიერესი ზეგავლენის ქვეშ იყო, იქაურმა ქართველებმა მხოლოდ ერთ პერიოდში შეძლეს თავის გათავისუფლება მისგან, ეს იყო დავით კურაპალატის ეპოქა, ბიზანტიური საჩუქარი, ახალი მიწების შესვლა ქართულ სახელმწიფოებრიობაში, ამით აღფრთოვანებული ადგილობრივი მოსახლეობის მიერ მყისიერად თავისი ეთნოეროვნული ვინაობის გამოვლენა და ეროვნული დაუოკებელი სიხარული (მზავრელთა მხრიდან) და ეკლესიური გათავისუფლების გამო, რაც აღწერილია ჩვენს წიგნში.

ნ. მარიც და ვ. ფიდანიანიც არა მხოლოდ ტაოს და ივერიის თემს ეხებიან, კლარჯეთიც კი სომეხ-ქალკედონიტთა ქვეყანად წარმოადგინეს, რაც თვით ვ. სტეპანენკოსაც კი აღაშფოთებს, რადგანაც დასკვნებს აკეთებს წყაროების პირდაპირი ჩვენებების გარეშე. ფიდანიანის აზრით მთელი ზედაფენა მმართველობა სამხრეთ საქართველოს სახელმწიფოებში თითქოსდა სომხური იყო. თუ ეს ასე იყო ამით მისი ხალხი უნდა გასომხებულიყო, ის კი „სომეხთა გაქართველების“ შესახებ საუბრობს.

იბერიის თემისა და მიმდებარე ტერიტორიებიდან გამოსული ცნობილი პირების ქართველობის შესახებ ნათლად წერენ სომეხი ქრონისტები (ე.ი. სომხური წყაროები), როგორც ამას ვ. სტეპანენკო მიუთითებს. სომხური წყაროები მათ ეთნიკურ „ქართველებს“ უწოდებენ. აღნიშნული მკვლევარები ამ წყაროებს „არასაკმარისად მიიჩნევენ“ და მათ პირდაპირ ჩვენებებს განგებ ამახინჯებენ და აბუნდოვანებენ.

ვ. სტეპანენკომ საგანგებო შრომა მიუძღვნა თორნიკე ერისთავისა და მისი ჩორდვანელთა ოჯახის ეთნიკური ვინაობის კვლევას (В. П. Степаненко. Чортванели Торники и Торониты в византии (к вопросу о существовании Т. Н. Таикской ветви Торникианов) 1999).

მკვლევარი აღნიშნავს, რომ ახალი ქართული ისტორიოგრაფიით თორნიკე ქართველია, ხოლო სომხურით (ნ. აღონცი, ნ. აკინიანი, ვ. არიუთინოვა) – სომეხი. მათგან ერთნი „თორნიკიანებს“ მიიჩნევენ სომეხი ბაგრატიდების შთამომავლად, სხვანი კი მამიკონიანებად. მათი აზრით სომხური საგავრეულო – ჩორდვანელები ფლობდნენ ხალტოი-არიწს და ჩორმაირს, იყვნენ მთავრები დერჯანისა და ტარონისა“.

ვ. სტეპანენკო მსჯელობს – „VIII ს-მდე ტაო (ტაიქი) შედიოდა არმენიის შემადგენლობაში, დომენი იყო მამიკონიანების ნახარარული საგვარეულოსი. მის მოსახლეობის უმეტესი ნაწილი თითქოსდა სომეხები იყვნენ, მისი აზრით ტაოს სომხური წარსული შემოინახა ტოპონიმიკამ და არქიტექტურის ნაშთებმა, მაგალითად ბანა და იშხანის ეკლესიის აბსიდა, იშხანის აგება უკავშირდება ნერსე კათალიკოსს (აღმაშენებელ

სტეპანენკოს ცნობით ჩუბინაშვილი ბანას სომხურ VII-VIII სს. არქიტექტურასთან აკავშირებდა (რადგანაც აქ „ქართველები უფრო გვიან გამოჩნდნენ“). მაშინ როცა სუმბატ დავითის ძით ბანა ააგო აშოტ კუხმა 918 წლამდე, „შესაძლოა აღადგინა ძველი სომხური ძეგლი“).

ვ. სტეპანენკოს აზრით გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება თითქოსდა ადასტურებს რომ ტაო მოსახლეობისაგან დაცლილი იყო, როცა იქ ქართველები ჩასახლდნენ. ასეთი თვალსაზრისი საყოველთაოდ გაავრცელა ნ. მარმა, მაგრამ მაინც უნდა ითქვას, რომ ასეთ ცნობას თვით გიორგი მერჩულე არ იძლევა, ტაო ქართველებით ოდიტგანვე იყო დასახლებული, და აქ სომხური ეკლესიის იურისდიქციაში მყოფი ქართველები ცხოვრობდნენ, რადგანაც VII-VIII ს-ში, 726 წლამდე, სომხური ეკლესია ქალკედონური იყო და მის მრევლად ყოფნა ქართველებს შეეძლოთ (როგორც მაგალითად XIX ს-ში საქართველოში ქართველობა იყო რუსული ეკლესიის მრევლი, მისი მართლმადიდებლობის გამო), გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში მხოლოდ ისაა აღნიშნული, რომ მტრის მიერ ტაოს ეკლესიამონასტრების დაღუპების შემდგომ აქ ღვთისმსახურების რიცხვი ძალზე დამცრობილი იყო. ცხადია, ხალხის რაოდენობაც შემცირდებოდა, მაგრამ ქართველთა იქ ჩასახლების შესახებ არაფერია აღნიშნული, აქ მხოლოდ ქართველი ერთეული მამები მიდიან, რადგანაც 726 წლის შემდეგ ადგილობრივ ქართველებს მათთან სურდათ ურთიერთობა და არა უკვე მონოფიზიტ სომხებთან.

ფიდანიაანის მიღებული დასკვნით, თითქოსდა ტაოში ცხოვრობდა სომეხ-ქალკედონიტთა ეთნიკური, განცალკევებული ჯგუფი, ივერებად სახელდებული, ასეთი ეთნო ჰიბრიდის არსებობა ძველი ქართული და სომხური წყაროებისათვის უცნობია.

სტეპანენკო კარგად ამხელს ნ. აღონცისა და ნ. აკინიანის შეცდომებს, რომლის მიხედვითაც თორნიკესა და მისი ოჯახის სომხობას თითქოსდა მიუთითებდეს ანისსა და კარინში მდებარე სომხური ხაჩკარები.

ანისის სომხურ ხაჩკარზე, აღონცის სიტყვით, თითქოსდა წერია სიტყვა „ვარაზვანი“, სტეპანენკომ გამოიკვლია თვით ამ ხაჩკარის ტექსტი და დაასკვნა რომ ნ. აღონცმა დაუშვა შეცდომა, ამ ხაჩკარზე ეს სახელი არ წერია, შესაბამისად ამ ხაჩკარის გამოყენება თორნიკეთა ოჯახის სომხობის სამტკიცებლად – მიუღებელია. ამის მიუხედავად, არუთინოვა-ფიდანიაანი მაინც ამ ხაჩკარს მიუთითებს თორნიკე ერისთავის საგვარეულოს სომხობის სამტკიცებლად. მსგავსადვე ვ. სტეპანენკომ კარინ-თეოდოსიოპოლისის შემოგარენში მდებარე სომხური ხაჩკარი გამოწვლილვით გამოიკვლია და დაასკვნა, რომ ეს ხაჩკარი არაფერს უთითებს თორნიკე ერისთავის შესახებ.

აქედანაც ჩანს, რომ სომეხი-ქალკედონიტების „ივერებად“ სახელდება ცდილობენ სხვადასხვა უკადრისი მეთოდებით, არარსებული და გამოგონილი წარწერებით და სტეფანოზ ტარონელი, ცნობილი სომეხი ავტორი თორნიკე ერისთავის ეპოქისა, პირდაპირ წერს, რომ თორნიკე – ქართველი, ივერიელი იყო ეროვნებით, და მან ივერთა ჯარი შეკრიბა საიმპერიო საჭიროებისათვის (Степанос Таронечи Всеобщая история с. 134).

სტეპანენკოს დასკვნით „თორნიკიანების ტაოს შტოს არსებობის მტკიცება არის შეცდომა ნ. ადონცისა“. (გვ. 143). (საერთოდ სომხეთსა და ბიზანტიაში ცხოვრობდა ე.წ. „თორნიკიანების“ საგვარეულო, რომელთანაც სტეპანენკოს დასკვნით თორნიკე ერისთავს არაფერი აკავშირებდა – ის ჩორღვანელთა საგვარეულოდან იყო). თორნიკეს „სომხობის“ მტკიცებები ფაქტიური სიყალბეა ანდა შეცდომის შედეგია წერს სტეპანენკო (გვ. 144), თუმცა კი სტეპანენკო ცდება, როცა მიიჩნევს, რომ თითქოსდა თორნიკე მართალია ქართველი იყო, მაგრამ მას და მის საგვარეულოს „სომეხი წინაპრები ჰყავდა“. (იქვე, გვ. 144), ეს დასკვნაც არ ეყრდნობა არავითარ წყაროს და მხოლოდ მკვლევარის ანალიზის შედეგია. ამ ანალიზის დროს კი არ არის გათვალისწინებული რომ ტაო-ბასიანი და მთელი არაქსისპირეთი ეთნიკური იბერების ქვეყანა იყო, რომელიც მხოლოდ ქრისტეშობამდე II საუკუნეში შევიდა არმენიის შემადგენლობაში, როცა არტაქსიამ და ბზარიადრემ იბერებისაგან მიიტაცეს ხორძენე, გოგარენა და პარიადრეს კალთები, ხოლო ხალიბებისაგან კარინის ქვეყანა. აქ, ამ მიწა-წყალზე მიტაცების შემდეგაც ცხადია საცხოვრებლად დარჩნენ იბერები ანუ ქართველები, თუმცა კი IV საუკუნიდან სომხური ეკლესიის იურისდიქციაში, რომლის უღელი გადაიგდეს 726 წლის კრების შემდეგ.

სტეპანენკოს აზრით აქაურ ქართველებს სომეხი წინაპრები ჰყავდათ, ამ მოსაზრებას უარყოფს ჩვენი ნაშრომი „არიან-ქართლი“.

ივერების სომეხ-ქალკედონიტებად გამოცხადება შეცდომაა, რომლის გამოსწორებაზეც უნდა იზრუნოს ქართულმა ისტორიოგრაფიამ, რომელიც ამჟამად „ქართიზაციის თეორიას“ ემხრობა, რაც მისი დაბრკოლების ლოდია.

01.06.2014

ვ. სტეპანენკოს სქემა, ევრდნობა ივერონის ხელნაწერთა კოლიფონს
(ეფორტ ცტეს დ ივირონ პ. 8-10).

სომხურ-ქალკედონური ეკლესიის ქართული ფრთა

(ქართველები სომხეთში)

სომხეთში ძალზე დიდი რაოდენობის მკვიდრი ქართული მოსახლეობის ცხოვრება, როგორც აღინიშნა, გამოწვეული იყო იმით, რომ ჯერ კიდევ ქრისტეშობამდე II საუკუნეში იბერებისაგან არმენიამ მიიტაცა – ხორძენე, გოგარენა და პარიადრეს კალთები. ცხადია ეს რეგიონები ქართველებით იყვნენ დასახლებულნი.

სომხური ეკლესიის დაარსების შემდეგ **სომხეთის მკვიდრი ქართველობა გადაიქცა სომხური ეკლესიის მრევლად**, მაგრამ მათ ქართული ეთნოშემეცნება შენარჩუნებული ჰქონდათ, განსაკუთრებით სომხეთის ჩრდილოეთ და დასავლეთ ნაწილებში.

კირიონ კათალიკოსის მოძრაობამ ქართული ენის დასაცავად, ერთგვარად შეანჯღრია და გამოაფხიზლა გუგარქისა და ტაოს ქართველობა.

ა. კარაშევი თავის წიგნში „მსოფლიო საეკლესიო კრებები“ აღნიშნავდა, რომ აღმოსავლეთში, ზოგჯერ, აღმსარებლობის გათავისება ხდებოდა ეთნიკური ნიშნით, მაგალითად, მისი აზრით ბიზანტიელი ბერძნებისაგან აღმოსავლეთის ქრისტიანული ხალხები განცალკევებას ცდილობდნენ იმით, რომ იღებდნენ ანტიბიზანტიურ საეკლესიო აღმსარებლობას. ამის გამო, მიიღო თითქოს ეგვიპტის, სირიისა და არმენიის მოსახლეობამ მონოფიზიტობა, რითაც გაბერძნებისგან დაიცვეს თავი.

შესაბამისად ვფიქრობთ, რომ არმენიის ქართველებიც ცდილობდნენ ძლიერი სომხური კულტურული გავლენისგან თავის დაცვას მსგავსი ქმედებებით.

შეიძლებოდა ალბათ ამითაც აგვეხსნა ქართველთა სურვილი სომხური ეკლესიისაგან განცალკევებისა ჯერ კიდევ VI საუკუნეში სპარსთა მმართველობისას. მონოფიზიტურ არმენიაში ქალკედონური სარწმუნოება ქართველთა ბუნებრივი საფარი იყო ეროვნულობის შესანარჩუნებლად VI საუკუნეში და VII ს-ის დასაწყისში.

მაღე ვითარება შეიცვალა, ჰერაკლე კეისრის სპარსეთში ლაშქრობის შემდეგ თვითონ სომხური ეკლესიის ცენტრმა შეკრა „უნია“ ბიზანტიურ ეკლესიასთან. სომხეთში მრავალი ქალკედონური საეპისკოპოსო წარმოიქმნა. სომხურ-ქალკედონური საეპისკოპოსოების რიცხვი ძალზე დიდი იყო (70-ზე მეტი) და ისინი განფენილნი იყვნენ უზარმაზარ ტერიტორიაზე ვანისა და ურმიის ტბებიდან ტრაპეზუნტამდე და – ანტიოქიამდე.

ამის გამო, სომხეთის ამ მხარეების **ქართულ-ქალკედონური მრევლი, VII ს-ში, მოექცა სომხურ-ქალკედონურ ეკლესიაში**, ისინი ძირითადად

დასავლეთ არმენიასა და გუგარქში (ჭოროხიდან თბილისამდე) ცხოვრობდნენ.

ქართველი მოღვაწეები თავიანთი განსწავლულობისა და შრომის მოყვარეობის გამო სომხურ ეკლესიის უმაღლესი იერარქებიც კი ხდებოდნენ. ჰერაკლე კეისრამდე ასეთი იყო აირარატის ქორეპისკოპოსი შემდეგ კი ქართველი კათალიკოსი კირიონი, ასევე ეთნიკური ქართველი უნდა ყოფილიყო სომეხი-ქალკედონიტი კათალიკოსი ნერსეს III მშენებელი. მან დევნილობის დროს თავი შეაფარა თავის მშობლიურ კუთხეს ტაოს, სადაც საეპისკოპოსო ცენტრი დააარსა იშხანში. სომხურ-ქალკედონური ეკლესიის ეთნიკურ ქართული ფრთა მცირე, მაგრამ მნიშვნელოვანი ნაწილი იყო.

პატრიარქ ნიკოლოზ მისტიკოსის მითითება ტაო-ბასიანის ქართველთა და ასევე ალბანელთა შესახებ (X ს.)

**(წერილიდან ჩანს, რომ დასავლეთ საქართველო არასოდეს ყოფილა
კონსტანტინოპოლის იურისდიქციაში)**

კონსტანტინე პორფიროგენეტის თანახმად, იმპერატორის ლეონ VI-ის (886-912) დროს, ტარონის სამთავროს ბაგრატუნი მმართველები ცდილობდნენ ბიზანტიასთან დაკავშირებას.

X საუკუნის 20-იანი წლებიდან ბიზანტიამ შეძლო არაბების (მაჰმადიანების) წინააღმდეგ შეტევა ზემო ევფრატის აღმოსავლეთით მდებარე მიწა-წყალზე. ბიზანტიის ჯარმა იოანე კურკუასის მეთაურობით დააპირა დვინის აღებაც, მაგრამ მას წინააღმდეგობას უწევდა სომეხთა მეფე **აშოტ II ერკათი (914-929)**, რომელიც დვინის ამირას უჭერდა მხარს. **აშოტმა ხალიფასგან მიიღო შაჰინშას ტიტული.**

დვინთან წარუმატებლობის შემდეგ იოანე კურკუასმა მაჰმადიანებისგან გაათავისუფლა ქალაქი ხლათი და 931 წელს ბიზანტიელთა ჯარები შევიდნენ ხლათსა და ბერკრში, ვასპურაკანის სამეფო ბიზანტიელთა გავლენის სფეროში აღმოჩნდა.

978 წელს ბარდა სკლიაროსის დამარცხების ჯილდოდ დავით კურაპალატს გადაეცა სხვა რეგიონებთან ერთად ჰარკის და აპაჰუნიქის ოლქები ქ. მანასკერტთან ახლოს. ეს ქალაქი ამ დროისათვის მაჰმადიანი ამირას ხელში იყო (ის დავით კურაპალატმა ბიზანტიელებს წაართვა).

990 წელს დავით კურაპალატმა დალაშქრა მანასკერტი და ალყის შემდეგ აიღო. აქ მას ჩაუსახლება დიდი რაოდენობით ქართველები და სომხები. ამის გამო, თავრიზის ამირას დიდძალი ჯარები დაუძრავს დავით კურაპალატის წინააღმდეგ, დავითს გვერდით ამოუდგნენ ქართველთა მეფე ბაგრატ II, ანის-შირაკის მეფე გაგიკი და ვანანდის (ყარსის) მეფე აბასი. დავითი და მისი მოკავშირეები ქ. ვალაშკერტში დაბანაკებულან.

997-998 წლებში ქართველები იბრძოდნენ ხლათთან, მაგრამ ვერ აიღეს, თუმცა სასტიკად დაამარცხეს თავრიზელი ამირა და მისი მოკავშირეები.

ეკლესიურად, როგორც ჩანს, კონსტანტინოპოლის საპატრიარქო ეწინააღმდეგებოდა ქართველების საეკლესიო იურისდიქციის გავრცელებას ტაოდან ვანის ტბამდე – დავით კურაპალატის მიერ გათავისუფლებულ მიწა-წყალზე, მაგრამ თვითონ, ჩანს, ამ პერიოდში ვერ ახერხებდა თავისი იურისდიქციის განვრცობას ან შენარჩუნებას ამ რეგიონში, ალბათ ამიტომ თანახმა ყოფილა იქ სომხური ეკლესიის უზენაესობა ეცნო. ეს ჩანს იოანე დრასხანაკერტელის ნაშრომიდან, სადაც შემონახულია კონსტანტინოპოლის პატრიარქის ნიკოლოზ მისტიკოსის წერილი.

ბერძენი პატრიარქი წერდა სომეხ კათალიკოსს: „შენი ღვთისმოყვარებისათვის ვგონებ არ არის გაუგებარი ჩვენი გულის დიდი წუხილი და დაუნელებელი ტკივილი სომეხთა, ქართველთა და ალვანელთა შენდამი რწმუნებული ერთობლივი სამწყსოსათვის ჭირის გამო, რომელიც თავს დაგატყდათ სარკინოზ ისმაიტელ მოძალადეთაგან. აწ თუ თქვენი უწმიდესობა მართებულად მიიჩნევს, უპირველეს ყოვლისა, საჭიროა ღმრთის მოხილვის და შებრალებისათვის მთელი გულით ყოვლისმპყრობელი ღმრთის მიმართ ვედრება. სომეხთა, ქართველთა, ალვანელთა შენი სამწყსოსთვის, აღარ შეეგუო მათ დაღუპვას და იზრუნე, რომ განსწავლო ისინი ყველაფერში საღმრთო მეტყველებით. ჩვენ წერილი გამოეუფხავნეთ მაგ კურაპალატსაც და აფხაზთა მეთაურსაც და ვურჩევდი, რომ მათ ესმინოთ თქვენი დარიგება“ (იოანე დრასხანაკერტელი, სომხეთის ისტორია, ცაგარეიშვილის გამოცემა, 1965, გვ. 189-193).

თუ ეს წერილი სანდოა, მასში ჩანს, რომ პატრიარქი ნიკოლოზ მისტიკოსი (852-925) სომხურ ეკლესიას არ მიიჩნევს ეთნიკური ნიშნით შექმნილ სამამამთავროდ, რადგანაც მის მრევლად სომხებთან ერთად მიიჩნევდა ქართველებიც და ალვანელებიც. ამ წერილში ორჯერ ხაზგასმით აღნიშნავს კიდევ – „სომეხთა, ქართველთა და ალვანელთა შენდამი კუთვნილი სამწყსო“.

ერთი შეხედვით ისე ჩანს, თითქოსდა „ქართველთა“ ქვეშ ამ წერილში იგულისხმება სრულიად საქართველოს მოსახლეობა, მაგრამ ეს ასე არაა, რადგანაც თანამედროვე საქართველოს იმუამად „აფხაზეთს“ უწოდებდნენ,

შესაბამისად „ქართველთა ქვეყანას“ ტაოსა და მის მიმდებარე რეგიონებს უწოდებდნენ, მის მოსახლეობას კი – „ქართველებს“.

ამ წერილში „ქართველთა“ ქვეშ იგულისხმება იმ მიწა-წყლის მრეველი, რომელიც იმაჟამად ბიზანტიის ინტერესს წარმოადგენდა, კერძოდ, ტაობასიანის, თეოდოსიოპოლის (კარინ-არზრუმის) ქრისტიანები, ვიდრე ვასპურაკანამდე. შემდგომი ივერიის თემის მოსახლეობა.

კარინ-ევფრატის მოსახლეობა, VII ს-ში ტაოს მრეველიც კი სომხური ეკლესიის იურისდიქციის ქვეშ იმყოფებოდა. იგივე ითქმის ამავე რეგიონის მომიჯნავე ალბანურ ოლქებზეც. ასე რომ, ნიკოლოზ მისტიკოსის ამ საქმიანი წერილით კონსტანტინოპოლი ცნობდა არა სრულიად საქართველოს მრეველზე სომხური ეკლესიის უზენაესობას, არამედ მხოლოდ არზრუმ-ვანის ტბის ქართულ სეგმენტებზე. მიზეზი უნდა ყოფილიყო სურვილი, რათა ძლიერ სომხურ ეკლესიას ხელი არ შეეშალა ბიზანტიური ჯარების წინსვლისათვის ვანის ტბისკენ.

ამ დამამშვიდებელი წერილით კონსტანტინოპოლი აცხადებდა, რომ ის არ იყო სომხური ეკლესიის მეტოქე ამ რეგიონში, ე.ი. თეოდოსიოპოლიდან – ვასპურაკანამდე.

მართლაც, ამავე წერილში ნახსენებია კურაპალატი (ე.ი. ქართველთა კურაპალატი) და აფხაზთა მეთაური (ე.ი. აფხაზთა მეფე), რომელთაც თითქოსდა მოუწოდებდა, რომ მათ ესმინათ სომხური ეკლესიის მეთაურის დარიგება, მაგრამ ეს ალბათ დიპლომატიური ჩანართია, თუმცა ამ სიტყვებიდან ჩანს, რომ ბიზანტიურ იურისდიქციაში არასდროს ყოფილა დასავლეთ საქართველო, ხოლო ტაო საჭიროებდა ზეწოლას, რათა იქ სომხური საეკლესიო დამოკიდებულება აღდგენილიყო.

თუკი დასავლეთ საქართველო იყო ბიზანტიის იურისდიქციაში და ის ბიზანტიური იურისდიქციისაგან სწორედ ნიკოლოზ მისტიკოსის ეპოქაში (IX-X სს-ში) გამოვიდა, (როგორც ამტკიცებს ქართიზაციის თეორია), მაშინ კონსტანტინოპოლის პატრიარქი სომხური ეკლესიის მეთაურს იმას კი არ მიწერდა – „შენი დარიგება ისმინოს აფხაზთა მეფემო“, არამედ ალბათ მიწერდა – „ჩემი საეკლესიო მიწა-წყალია დასავლეთ საქართველო და აფხაზთა მეფემ აქ ჩემი უფლებამოსილება არ უნდა შებღალდოს“.

ამ წერილიდანაც ჩანს, რომ დასავლეთ საქართველო არასოდეს ყოფილა კონსტანტინოპოლის იურისდიქციაში.

ამ წერილიდან ჩანს, რომ „ქართველთა ქვეყანა“ ტაო-კარინი, ასევე ვასპურაკანის სეგმენტები, ანუ „ზემო ქვეყანათა“ მეტი ნაწილი სომხებთან ერთად დასახლებული იყო ქართველი ხალხით, და ისინი სომხური ეკლესიის იურისდიქციის ქვეშ იმყოფებოდნენ. ამ მოსაზრებას ადასტურებს

მეორე არაპირდაპირი, თუმცა მნიშვნელოვანი ცნობა, რომელიც ასევე კონსტანტინოპოლის პატრიარქს ეხება.

კონსტანტინოპოლის პატრიარქს წმიდა ფოტის (857-867, 877-886) მიაკუთვნებენ ცნობას კეისარ ბასილი I-ის (867-886) სომეხ არშაკუნთაგან წარმომავლობის შესახებ. ა. აბდალაძის სიტყვით, ამ თვალსაზრისს არ უარყოფდნენ ბასილი I-ის მემკვიდრეები, რადგანაც ერთ-ერთ მათგანს, კონსტანტინე პორფიროგენეტს (912-959) ეს აზრი შეუტანია თავის თხზულებაში „ბასილის ცხოვრება“. ჩვენი აზრით, მართალი უნდა ყოფილიყო წმიდა ფოტი ასეთი ცნობის გავრცელების დროს, ერთი ქართული წყაროც ამ თვალსაზრისს ამართლებს, კერძოდ, წმიდა ილარიონ ქართველის ცხოვრებაში ნაბრძანებია, რომ ბასილი კეისარმა (866-886) თავისი შვილების მოძღვრებად დააყენა წმიდა ილარიონის მოწაფეები, რომელთაც დაავალა იმპერატორის ვაჟებისთვის ქართული ენა ესწავლებინათ. წმიდა ილარიონ ქართველის მოწაფეებს **„მოჰგარა მეფემან ორნი ძენი ლეონ და ალექსანდრე და რქუა – „ლოცვა ყავთ ამათთვის წმიდანო მამანო და ასწავეთ ამათ ენაი და წიგნი თქვენი“**, (ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, I, 1946, გვ. 175).

ვფიქრობ, აქედან ჩანს შემდეგი – ბასილი I კეისარი ან მისი წინაპრები წარმოშობით იყვნენ „არმენიდან“, ანუ იმ მხარედან მცირე აზიისა, რომელიც არმენიად იწოდებოდა, მაგრამ ბასილი I კეისრის წინაპრები ეთნიკურად არა სომხები, არამედ ქართველები, რადგანაც ბასილიმ ბრძანა თავისი შვილებისთვის, მომავალი იმპერატორებისთვის ესწავლებინათ ქართული ენა და ქართული მწიგნობრობა (და არა სომხური). სხვა საქმეა ის, რომ ამ მხარეებს, მიუხედავად მისი მოსახლეობის ქართული წარმომავლობისა, ერქვა არმენია. ბასილის წინაპრები აქედან მაკედონიაში გადასახლებულან, მაგრამ ბასილის, ჩანს, ჰქონია ცნობა თავისი ქართული წარმომავლობის შესახებ და ამიტომაც დაავალა ქართველ მამებს მისი შვილებისათვის ქართული ენა და მწიგნობრობა ესწავლებინათ.

ბასილის მემკვიდრეების დროს, კერძოდ, კონსტანტინე პორფიროგენეტის დროს, ამ არმენიის იბერიული მხარეების არაბებისაგან გასათავისუფლებლად ბიზანტიელებთან ერთად ყველაზე აქტიურად ქართველები იბრძოდნენ.

ამ მხარეთა მკვიდრმა ქართველობამ გათავისუფლების შემდეგ (X-XI საუკუნიდან) – გაიმყარა ეროვნულ-ქართული თვითშემეცნება და ცდილობდა ეკლესიურადაც განშორებოდა სომხურ ეკლესიას, თუმცა ნიკოლოზ მისტიკოსს ეს სადავო მრევლი, პოლიტიკური მოსაზრებით სომხური ეკლესიისათვის მიუკუთვნებია შემდეგი სიტყვებით: „შენდამი რწმუნებული სომეხთა, **ქართველთა** და ალვანთა სამწესო“.

ასეთი ვითარების გამო, ბიზანტიაში არმენიის იბერიულ მხარეთა მკვიდრი ქართველები ყველას არწმუნებდნენ, რომ ისინი ეთნიკური წარმომავლობით, გვარ-ტომობით ქართველები იყვნენ. ერთი ასეთი იყო ამ მხარეთა მკვიდრი, ტაოელი გრიგოლ ბაკურიანის ძე. ის, ჩანს, იყო ასევე ვანანდის ოლქის მემამულეც, ანუ ის ჩანს უფრო ვანანდელი (კარელი) იყო, ვიდრე ტაოელი.

არმენიაში მცხოვრებ იბერიელთა თვითშემეცნების აღორძინების პროცესმა გამოიწვია იქამდე პოლიეთნიკური სომხური ეკლესიის დაშლა. სომხური ეკლესიის იურისდიქციაში მოქცეულმა ქართველების ნაწილმა ეროვნულ-ეთნიკური ნიშნით დატოვა სომხური ეკლესია და ქართული ეკლესიის წიაღს დაუბრუნდა.

წმიდა მამები ექვთიმე მთაწმიდელი, სტეფანე მტბევარი და სხვანი სომხური ეკლესიის მძღაერობის შესახებ

ეროვნულ-ეკლესიური გათავისუფლება, რაც ჯერ კიდევ კირონმა დაიწყო, გუგარქის ქართველთა შორის გაგრძელდა შემდეგ საუკუნეებშიც „ე.წ. არმენიის იბერიაში“.

ტაო-ბასიანისა და სხვა რეგიონების ქართველობა“ VIII-IX საუკუნეებში თავს ითავისუფლებდა სომხური ეკლესიის უღლისაგან, რომლის ქვეშაც მათი წინაპრები აღმოჩნდნენ ისტორიული კატაკლიზმების შედეგად.

„ხემო ქვეყნების“ მკვიდრ ქართველთა ეროვნულ-პატრიოტულ სულის-კვეთებას კარგად გამოხატავენ ძირითადად ამ მხარეებიდან გამოსული სომხური საეკლესიო უღლისაგან გათავისუფლებული ქართველები, კერძოდ, ის ბერები, რომლებიც შეადგენდნენ უმრავლესობას ათონისა ან სინას მთის ქართული სამმთავროებისას.

მათი გულანთებული ეროვნულობა მათი ღოცვებიდანაც ჩანს, მაგალითად, სინას მთის ქართველი ბერები შესთხოვენ უფალს – „ქრისტე შეიწყალე... ყოველნი ძმანი და ყოველნი ქრისტიანნი და უფროის ყოველთასა ყოველნი ქართველნი“ (ძველი ქართული ლიტურატიურის ქრესტომათია, I, 1946, გვ. 86).

მათი ღოცვა შესმენილ იქნა, რასაც ასახავს XII ს-ის სომეხი მოღვაწე: „შეხედეთ ჩვენგან გამოყოფილი ქართველთა ნათესავი დღითი დღე როგორ ბრწყინდება ქრისტეს მიმართ“ (ა. აბდალაძე, დასახ. ნაშრ. იქვე, გვ. 87)

სომხური ეკლესიის უღლისაგან გათავისუფლების შედეგად ქართულმა ეკლესიამ დიდ ბრწყინვალებას მიაღწია გათავისუფლებულ მხარეებში.

საბჭოთა ეპოქაში აღორძინდა XIX ს-ში პეტერბურგის უნივერსიტეტის არმენოლოგიის კათედრაზე ჩამოყალიბებული თეორია, რომლის მიხედვითაც ტაო-ბასიანის მკვიდრი სომხური მოსახლეობა თითქოსდა „გაქართველდა მათი გაქალკედონიტების შედეგად“, სინამდვილეში კი ამ რეგიონში სომხური ეკლესია მძლავრობდა როგორც ბიზანტიის იმპერიის, ისე არაბთა ბატონობისას. ამის გამო, ძლიერი იყო როგორც სომხურ-ქალკედონური, ისე სომხურ-მონოფიზიტური ეკლესია.

VII ს-ში პერაკლე კეისრის შემდეგ სომხური „უნიტური“ ეკლესია მრავალი ქალკედონიტი კათალიკოსის მიერ იმართებოდა, რაც მასში ქალკედონიტი მრევლის სიჭარბეს გულისხმობს.

არაბთა შემოსევებმა გარკვეულწილად გააძლიერა სომხური მონოფიზიტური ეკლესია, მაგრამ იქ მაინც არ გამქრალა ქალკედონიტი მრევლი, ქალკედონურ სარწმუნოებაზე მოქცეულა სომეხთა კათალიკოსი ვაჰან I (968-69) და სხვანი, რომელთა რიცხვი ისე დიდი ყოფილა, რომ ასოლიკის ცნობით, ჯერ კიდევ ვაჰან I-მდე, კათალიკოს ანანიას (946-68) დროს სომხურ ეკლესიაში დაუდგენიათ „ქალკედონანთა წესით მონათლულის ხელახლა მონათვლა“ (იქვე, გვ. 91).

ქალკედონიტ სომეხთა დიდი რიცხვის გამო ნ. მარის მოსაზრება, რომ ხდებოდა მათი დენაციონალიზაცია-გაქართველება, არასწორია, რადგან ქალკედონიტი სომეხი კათალიკოს-პატრიარქები ქართველებად არ გადაქცეულან, ისევე, როგორც მათი სამწყსო. სინამდვილეში, მრავალეროვანი სომხური ეკლესია VIII საუკუნის შემდეგ დაიშალა ეთნიკური ნიშნით (ისიც მხოლოდ ნაწილობრივ), კერძოდ, ქალკედონიტური აღმსარებლობის ეთნიკური სომეხების ნაწილი მშობლიური სომხური (ე.ი მონოფიზიტური) ეკლესიის წიადს დაუბრუნდნენ, ხოლო ეთნიკური ქართველები, რომელნიც სარწმუნოებით ქალკედონიტები იყვნენ, ცდილობდნენ თავი დაეღწიათ არამშობლიური სომხური ეკლესიისაგან, და შეერთებოდნენ დედა ქართული ეკლესიის სამწყსოს.

უნდა ითქვას, რომ ამ ეპოქაშიც კი ქართველთა უმრავლესობამ, მიუხედავად ხელსაყრელი ვითარებისა, მაინც ვერ შეძლო სომხური ეკლესიის დატოვება და დარჩა ამ ეკლესიის წევრად, საბოლოოდ კი გასომხდა.

სომხურ საეკლესიო წიაღში ქართველთა არმენიზაციით დიდად დაზიანდა და დაზარალდა რაოდენობრივად და ზნეობრივად ქართველი ხალხი.

აღნიშნული ადგილებიდან, კერძოდ, ტაოდან იყო წარმოშობით ექვთიმე მთაწმინდელი.

ტაო სომხური საეკლესიო ბატონობის ქვეშ იმყოფებოდა რამდენიმე საუკუნის მანძილზე, ამიტომაც აქურმა წმიდა მამამ, **ექვთიმე მთაწმინდელმა**, კარგად იცოდა იმ ეროვნული გადაგვარების საფრთხის შესახებ, რაც ელოდა სომხური ეკლესიის წევრ ქართველობას.

ექვთიმე მთაწმინდელი ამიტომაც შეაგონებდა ამ მხარეთა (ტაო-ბასიან-ვალაშკერტის) მამებს, სასულიერო ქართველობას – „**სომეხთა ეკრძალე, ნუ ასვინდიკოზებ, ნურც ამზახებ ქართველთა – უკანონო არს**“, ანუ „**სომეხთა ეკრძალე, ნუ მოანათვლინებ და ნუ დაუნათესავებ ქართველებს – უკანონო არის**“ (იქვე).

ქართველთა მასობრივი გასომხებით შეპრწუნებულ ექვთიმე მთაწმინდელს, იმისთვის, რათა შემდგომშიც არ გაგრძელებულიყო ეს პროცესი, გრიგოლ ნაზიანზელის ერთ-ერთ თხზულებაში ნათქვამი სიტყვები სომეხთა შესახებ ასე უთარგმნია – „**არს ნათესავი იგი სომეხთა არა წრფელი, არამედ მზაკვარი და გულარძნილი და ბოროტი... სხვა უც გულსა და სიწრფოება მათ თანა არა არს**“ (ა. აბღალაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 106). სიტყვა „ნათესავი“ ეთნიკურ წარმოშობას გულისხმობს და არა სარწმუნოებრივ აღმსარებლობას.

სტეფანე მტბეგარიც თავისი გამოცდილებით, რათა თავიდან აიცილინოს ქართველთა კვლავ არმენიზაცია, გრიგოლ ნაზიანზელის მსგავსად აფასებს სომხებს. ამის საშიშროება კი რეალური იყო. მაგალითად, როცა ეთნიკურმა ქართველმა „ტაშირის მამფალმა“ „ქართული რჯული“ აღიდგინა, ის სასტიკად დაუსჯია ტაშირ-ძორაკერტის მეფეს დავითს (996-1049) (იქვე, გვ. 109).

ამავე პერიოდში წმიდა დინარა დედოფალმა შეძლო თავისი ჰერეთის სამეფოს გამოყვანა სომხური ეკლესიის იურისდიქციიდან, რითაც ჰერეთის ქართველობა გასომხების საფრთხეს გადაარჩინა.

ბასიანის მხარე და მიმდებარე ოლქები მკვიდრი ეთნიკური ქართველებით (და არა გაქალკედონიტებული სომხებით) რომ იყო დასახლებული, თვით

სომხური წყაროებიდანაც ჩანს. მაგალითად, ასოლიკის ცნობით, X ს-ის ბოლოს ცნობილი სომეხი ვარდაპეტი (მოძღვარი) ჰოვჰანესი სიცოცხლეს გამოესალმა „გაცოფებული ქართველთა ტომისაგან მახვილით და დაიმარხა საგანეში, რომელსაც ასკიგომი ეწოდება, ბასიანის გაგარში“ (იქვე, გვ.110).

ასოლიკი წერს – „ქართველთა ტომი“, და გულისხმობს იმ ბასიანელებს, რომელთაც სომეხი მოძღვარი მოკლეს, ე.ი. მიუთითებს ეთნიკური ქართველების შესახებ. ისინი ქალკედონიტი სომხები რომ ყოფილიყვნენ, მიუთითებდა კიდევ. არისტაკეს ლასტივერტეცი კი წერს ვალაშკერტის ქართული საეპისკოპოსოს და ამ ეპარქიის მღვდელმთავრის ზაქარია ვალაშკერტელის შესახებ (არისტაკეს ლასტივერტეცი, გვ. 45-51).

ის ეთნიკური სომეხი რომ ყოფილიყო, ლასტივერტეცი ამას უთუოდ მიუთითებდა.

ამ მხარეთა მფლობელ სომეხთა მეფე აშოტ I-ს IX ს-ის ბოლოს არაბთა ხელისუფლებამ მიანიჭა: „სომეხთა და ქართველთა მთავართა მთავარი“, ხოლო 922 წელს სომეხთა მეფე აშოტ ერკათს არაბებმა უბოძეს ტიტული – „სომეხთა და ქართველთა შაჰინშა“. ამ ტიტულში მოხსენიებულ ქართველთა ქვეშ ტაო-ბასიანის ქართველობა იგულისხმება.

იოანე დრასხანაკერტელის ცნობით, სომხეთის მეზობელი მაჰმადიანი მმართველები უკმაყოფილონი იყვნენ იმის გამო, რომ მათ ქვეყნებში და მათ სამთავრო კარზეც კი სომხური ეკლესია დიდი ქრთამის გაღებით ასერხებდა „სომხური ქრისტიანობის გავრცელებას“ (იოანე დრასხანაკერტელი, სომხეთის ისტორია, 1905, გვ. 92-94), მითუმეტეს, სომხური ეკლესიისათვის გაცილებით ადვილი იქნებოდა მათი სახელმწიფოებრივი გავლენის სფეროში, კერძოდ ტაშირ-ძორაგერტის სამეფოსა და ტფილისის საამიროში მოქცეულ ქართულ მხარეებში (ქვემო ქართლი, ტაშირი, გუგარქი, და ასევე კარინიდან ვანის ტბამდე) ქართველთა შორის სომხური ქრისტიანობის გავრცელება.

შიდა ქართლიც გარკვეულ დროს ამ სფეროში მოქცეულა.

იოანე დრასხანაკერტელის სიტყვით, სომეხთა მეფე სმბატის საბრძანებელში შედიოდა ტაო-კლარჯეთი და სხვა ქართული მხარეები და მას ტაოს „ქართველთა მეფედ“ დაუდგენია ადარნასე.

დრასხანაკერტელი ტაოს „ძველისძველ ქართულ“ პროვინციად, „ქართველთა მეფის“ ადარნასეს მამულად თვლიდა (იქვე, გვ. 90), ამასთანავე, ძველი სომხური სახელმწიფოს ნაწილად მიჩნევდა, ე.ი. მისი აზრით – ტაო არმენიის სახელმწიფოს შემადგენლობაში შედიოდა, მაგრამ ის ეთნიკური ქართველებით იყო დასახლებული, ისევე, როგორც ტაშირ-ძორაგერტის სამეფო, ეთნიკური ქართველების ქვეყანა, რომელსაც სომხური ეკლესიის წევრი მმართველები ჰყავდა.

ვანანდის სომხურ, ანუ ყარსის სამეფოში ქართველთა წილი მნიშვნელოვანი იყო. ქართველთა მკვიდრობის შესახებ ანის-შირაკის სომხურ სამეფოში მიუთითებს ანისში ქართული საეპისკოპოსოს არსებობა, ქართველთა პატრიარქს აქ, ანისის ახლოს, სხვა ქართული ეკლესიებიც უკურთხებია, და ისინი ნაკურთხნი იყვნენ არა „გაქართველებული სომხებისათვის“, როგორც მიიჩნევს საბჭოთა ისტორიოგრაფია, არამედ იმ მკვიდრ ქართველთათვის, რომელნიც საერთოდ აქ, ისტორიულად მდ. არაქსის მარცხენა სანაპიროზე ცხოვრობდნენ.

სომხურ ქვეყნებში ცხოვრებისას (იგულისხმება ბიზანტიური არმენია, პერსარმენია და შემდეგ არაბული არმენია) მკვიდრი ქართველები მასიურად რომ სომხდებოდნენ, სომეხი ისტორიკოსების მიერაც დადასტურებულია, მაგალითად ცნობილი სომეხი ისტორიკოსი ა. ალპოაჭიანი წერს – „სელჩუკების ასპარეზზე გამოსვლის დროისათვის საქართველო სანახევროდ გასომხებული მხარე იყო“ (ა. აბდალაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 242).

გასომხებისაგან თავისი ერის დასაცავად იყო მიმართული სტეფანოზ მტბევარის, ექვთიმე და გიორგი მთაწმინდელების, გიორგი მცირეს, ღრტილის კრების მამების და სხვათა გამონათქვამები სომეხთა ეკლესიის „მტაცებლობის“ შესახებ, ყველანი ისინი აღნიშნული მხარეებიდან იყვნენ და კარგად იცნობდნენ თავიანთი მხარეების ცხოვრებას.

ყოფილი არმენიის ეროვნებით ქართველი ქალკედონიტური მრევლი, რომელმაც თავი დაადწია სომხურ ეკლესიას, დიდწილად ვერ დაუბრუნდა მშობლიურ ქართულ ეკლესიას, რადგანაც მათი ქვეყნის მპყრობელმა ბიზანტიამ მათთვის ე.წ. ლაზიკის სამიტროპოლიტო დააარსა (ცენტრით ტრაპეზუნტში).

ყოფილი არმენიის ქალკედონიტური მრევლი ბერძნულ საეპისკოპოსოებში გააერთიანეს (Ш. Диль, Основные проблемы Византийской истории, М., 1947, с. 31, 58).

საფიქრებელია, რომ მალევე თურქ-სელჯუკების შემოსევის გამო უკანდახეულ ბიზანტიელთაგან უპატრონოდ მიტოვებული ლაზიკის სამიტროპოლიტოს მართლმადიდებელი მრევლის ერთი ნაწილი, კვლავ სომხურმა ეკლესიამ მიისაკუთრა, რისი ძლიერი უნარიც მას შესწევდა საუკუნეთა მანძილზე, ერთი ნაწილი კი დედა ქართულ ეკლესიას დაუბრუნდა.

როგორც ითქვა, ამ მხარეებიდან „ზემო ქვეყნებიდან“ და ტაოდან გასული ქართველები IX-X-XI სს-ის უცხოეთის ქართული მონასტრების ბერების მნიშვნელოვან რიცხვს წარმოადგენდნენ, მაგრამ რადგანაც ამ მიწა-წყალს ბიზანტიაში არაბობამდე „არმენია“ ეწოდებოდა, ზოგჯერ ამ

ადგილებიდან გამოსულებს ასევე „სომხებს“ უწოდებდნენ. თუმცა კი, ასეთი „სომეხი“ ბერები თავიანთ თავს „გვარ-ტომობით ქართველებს“ უწოდებდნენ.

ამ ვითარების შედეგი უნდა ყოფილიყო გიორგი მცირეს ცნობაში ასახული ფაქტი იმისა, რომ ანტიოქიის პატრიარქის წინაშე „სომხები“ უწოდეს შავი მთის მონასტრის ქართველ ბერებს – **„არ ვიცით, ისინი სომხები არიან თუ ქართველები“**, იხივლეს მათ პატრიარქთან, რასაც გიორგი მთაწმინდელმა სათანადოდ უპასუხა. საქმე ისაა, რომ თურმე ეს ქართველი ბერები საკუთარი სამოსით, ე.ი. საგანგებო სამღვდელო შესამოსელის გარეშე ადასრულებდნენ ზოგიერთ წესს, ეს კი ცოტაოდენი ხნით ადრე აიკრძალა საეკლესიო კრების მიერ, ცნობა აკრძალვის შესახებ ამ „სოფლურ მამებადგე“ მიღწეული არ ყოფილა. **„ქვეყანასა მას სომხითისასა თვინიერ შესამოსელისა ხუცესნი ადასრულებენ წირვასა თვისივე შესამოსელითა და ესე დიდი წვალება არს“** – წერდა ამ ამბადგე ცოტა ხნით ადრე „მცირე სჯულის კანონში“ ექვთიმე მთაწმინდელი (მცირე სჯულისკანონი, 1972, გვ. 33-77). ე.ი. „ქვეყანასა მას სომხითისასა“ უწოდებდა საეკლესიო კრება ქართველთა იმ უძველეს საცხოვრისებს, რომელნიც იმჟამად არმენიაში იყვნენ მოქცეულნი.

XI საუკუნის 60-იანი წლებისათვის ბიზანტიელების ხელში იყო მთელი ე.წ. ისტორიული სომხეთის მიწა-წყალი, მასში შემავალი ქართული „ხემო ქვეყნები“ ლაზიკის ეპარქიის ცენტრალურ ნაწილად იქცა.

იქამდე ანის-შირაკის მეფემ თავისი სამფლობელო XI ს-ის I ნახევარში ანდერძით გადასცა ბიზანტიელებს ისევე, როგორც უფრო ადრე დავით კურაპალატმა. ბიზანტიელთა ხელში ყარსის (ვანანდის) სამეფოც მოექცა, ამ მხარეებში ბიზანტიური მფლობელობა დაკანონდა იმპერატორ ბასილი II-ს შემოსევისას, რომელმაც საქართველოს მეფე გიორგი I დაამარცხა და ჩამოართვა მისი სამეფოს სამხრეთი მხარეები XI ს-ის დასაწყისში, თუმცა ბიზანტია ანისისთვის 1045 წელსაც იბრძოდა. ტაშირ-ძორაკერტის მეფეც კი თავის თავს ბიზანტიის ვასალად მიიჩნევდა.

საქართველოს სახელმწიფოც იბრძოდა ანისისა და ტაშირ-ძორაკერტისათვის, 1045 წელს ის დაკარგა ბაგრატ IV-მ, მაგრამ 1064 წელს ანისიდან ბიზანტიელები განდევნეს თურქ-სელჩუკებმა. იქამდე, ტარონი (966 წლიდან), ტაო (1001 წლიდან), ვასპურაკანი (1021 წლიდან), ანის-შირაკი (1045 წლიდან), ვანანდი (ყარსი) (1065 წლიდან) – ბიზანტიელებს ეკუთვნოდათ.

სომხური ეკლესიის პოლიეთნიკურობა, ანუ მრავალეროვნულობა და სომხური ეკლესიის ბატონობა არასომხურ მოსახლეობაზე უნდა ყოფილიყო იმ მწვალებლობათა წარმოშობის მიზეზი, რომელნიც აღმოცენდნენ

ისტორიულ არმენიაში X-XI საუკუნეებში (იქამდეც და მის შემდეგაც), მაგალითად, თონდრაკელობა, პავლიკიანობა და სხვა.

სომხურ მონოფიზიტურ ეკლესიას სასტიკად ებრძოდნენ თონდრაკელები. ისტორიკოს ლასტივერცის ცნობით, თონდრაკელობა აღმოცენდა ჰარკის გავარში და მრავალნი შეაცდინა, ჰარკი მდებარეობდა ბასიანის სამხრეთით ვანის ტბისაკენ. თონდრაკელთა მიერ სომხური ეკლესიის წეს-ჩვეულებების სრული სიძულვილი გვაფიქრებინებს, რომ **თონდრაკელობა გავრცელდა იმ არასომხურ მოსახლეობაში, რომელთაც სურდათ გასვლა სომხური მონოფიზიტური ეკლესიიდან, მაგრამ ამის საშუალება მათ არ მისცა ძლიერმა სომხურმა ეკლესიამ.**

საპასუხო პროტესტი, ჩანს, გამოიხატა იმით, რომ წარმოიშვა სექტა, რომელიც სწორედ სომხურ ეკლესიას უარყოფდა. სექტანტები განსაკუთრებით მონოფიზიტურ სომხურ ეკლესიას და მის წეს-ჩვეულებებს არ ცნობდნენ (არისტაკეს ლასტივერტეცი, ისტორია, ე. ცაგარეიშივილის გამოცემა, 1974, გვ. 114-125). სომხეთის საერო და სასულიერო ხელისუფლებამ X-XI საუკუნეებში ვერ შეძლო თონდრაკელობის აღმოფხვრა, იმდენად მძლავრი და სიცოცხლისუნარიანი იყო ის (ა. აბდალაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 92).

ამ პერიოდში, ანუ XI საუკუნეში, უნდა დაარსებულყო და, ჩანს, ამავე საუკუნეშივე, (თურქ-სელჩუკთა შემოსევის გამო) გაქრა კიდევ ლაზიკის, ანუ ტრაპეზუნტის სამიტროპოლიტო, თუმცა მაჰმადიანურ გარემოში ტერიტორიულად დამცრობილი სახით ის შესაძლოა შემდგომაც ახერხებდა არსებობას.

„სომეხ-ქალკედონიტთა“ ნამდვილი ვინაობა

(აღმსარებლობა და ენა)

ნ. აღონცი წერს: „ლაზიკის მთავარი ქალაქები იუსტინიანემ I არმენიაში შეიყვანა“. აღონცისათვის ლაზიკა იყო არა დასავლეთ საქართველო, არამედ ძირითადად ტრაპეზუნტის რეგიონი, მიმდებარე მხარეებით, ქალდეა-ჭანეთით. ბიზანტიაში შემავალ ამ მიწა-წყალზე საიმპერატორო კარმა კიდევ რამდენიმე „არმენია“ დააფუძნა. **თუმცა, ტრაპეზუნტის მთებში მცხოვრები მოსახლეობა ეთნიკური ქართული ტომები იყვნენ და არა სომხები.**

ნ. აღონცი ჩივის, რომ დასავლეთ არმენიაში სომხურ-ქალკედონიტური საეპისკოპოსოების მრევლი ბერძნულენოვანი ღვთისმსახურების დანერგვის შედეგად ბერძნდებოდა, ეს შეიძლება სადავო იყოს, რადგანაც **სომხები ახერხებდნენ ბერძნული იურისდიქციის ქვეშაც წირვა-ლოცვის ენა სომხური ყოფილიყო**, ამის შესახებ აღონცი თვითვე მიუთითებს. თუმცა კი სამართლიანად წერს – „ნაციონალური იდეისა და გრძნობებისათვის კონფესიონალური საკითხები არცთუ მცირე საფრთხეს წარმოადგენდნენ, რომელნიც დროის მსვლელობასთან ერთად ისე იძაბებოდნენ, რომ შეეძლოთ ეროვნული ინტერესების ჩახშობა. აღმსარებლობითი განსხვავებების მიხედვით იმ დროისთვის ისაზღვრებოდა ენის გამოყენება“ (ნ. აღონცი, არმენია იუსტინიანეს ეპოქაში, 1908. გვ. 202).

როგორც აღინიშნა, ნ. აღონცი წერდა – „აღმსარებლობითი განსხვავებულობა იმ დროს განსაზღვრავდა ენის გამოყენებას არა მხოლოდ ღვთისმსახურებისას, არამედ საეკლესიო სულისკვეთებით გამსჭვალულ ლიტერატურაშიც. ამის შესაბამისად სომხები, რომლებიც მიეკედლნენ საიმპერიო ეკლესიას, უნარმოკლებულნი აღმოჩნდნენ შეექმნათ ეროვნული დამწერლობა მცირე არმენიის საზღვრებში. ეროვნული განათლებისა და ლიტერატურის არ არსებობისას, ენის ბედი და ეროვნული ცნობიერება ხდებოდა არამყარი. სომხობა, სომხური ცნობიერება შეიძლება ჩახშობილიყო მცირე არმენიაში სახელმწიფოებრივი ცხოვრებისა და ინტერესების ორომტრიალში, რომ არა ახალი სასიცოცხლო ძალების მოზღვაგება მეზობელი სომხეთის კუთხეებიდან მას რომ არ განეახლებინა ახალი სულით და არ გაეღვიძებინა მცირე არმენიაში ეროვნული თვითშემეცნება“ (ნ. აღონცი, არმენია, გვ. 202).

ნ. აღონცი ძალზე წუხს, რომ დასავლეთ ანუ მცირე არმენიაში ბერძნულ ეკლესიას „მიეკედლებულ სომხებს“ ეროვნული ძალა არ შესწევდათ შეექმნათ სომხურენოვანი ლიტერატურა და ისინი სომხურ ენას ივიწყებდნენ, მაგრამ, სამწუხაროდ, არ წარმოაჩენს სინამდვილეს, რომ იმპერიამ მცირე არმენიის ოლქში შეიყვანა სხვადასხვა წარმოშობის არასომხური ტომები. სინამდვილეში, დასავლეთ არმენიის, ანუ ტრაპეზუნტის აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთისა და მის იქით მთებში მცხოვრები მოსახლეობა ეთნიკური ქართული ტომები იყვნენ და არა სომხები.

თეოდოსიოპოლისიდან ტრაპეზუნტამდე ვრცელი რეგიონი ჭანებითა და სხვა ქართული ტომებით იყვნენ დასახლებულნი. ისინი VI-VII საუკუნეებში იმპერიამ „არმენიის“ ერთ-ერთ ოლქში შეიყვანა, იქ არსებობდა მრავალი საეპისკოპოსო. კონსტანტინოპოლის პატრიარქის იურისდიქციაში.

კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს კათედრათა ნუსხებში დასავლეთ არმენიის ოლქში მდებარე ცნობილი ქალაქების ბიზანის, ლერიონის, თუ პაიპერტის საეპისკოპოსოები უმიზეზოდ არ იწოდებოდნენ „ლაზიკის ქვეყანაში მდებარე ტრაპეზუნტის სამიტროპოლიტოს საეპისკოპოსოებად“.

ნ. ადონცი ხშირად ახსენებს ამ საეპისკოპოსოებს, მაგრამ არასოდეს მიუთითებს, რომ ბერძნული საეკლესიო გეოგრაფია ამ საეპისკოპოსოების მომცველ ქვეყანას ლაზიკას უწოდებს, თუმცა კი ადმინისტრაციულად ისინი ნამდვილად იმყოფებოდნენ ერთ-ერთ „არმენიაში“. ნ. ადონცის წუხილი, რომ დასავლეთ არმენიაში სომხები არ იყენებდნენ სომხურ დამწერლობასა და ლიტერატურას, რომ მათში სომხური ეროვნული ცნობიერება მიმქრალი იყო, არაა გულწრფელი, რადგანაც, სინამდვილეში, დასავლეთ არმენიის მკვიდრი მოსახლეობა ვერ ფლობდა სომხურ ენას და მათში სომხური ნაციონალური გრძნობები არ იყო იმიტომ, რომ ისინი საერთოდ არ იყვნენ ამ ერის შვილები (ე.ი. სომხები) .

ჭოროხის, ევფრატის და არაქსის სათავეებში და მის ჩრდილოეთით, დასავლეთ არმენიის ოლქში, მოსახლეობის უმრავლესობას წარმოადგენდა არა სომხობა, არამედ ადგილობრივი მკვიდრი მოსახლეობა, ეთნიკური ქართველი ტომები (ჭანები, ლაზები, მესხები), რომლებსაც ნ. ადონცი სომხებს უწოდებს, რომელნიც, თითქოსდა, „მიეკედნენ საიმპერიო (ე.ი. ბერძნულ) ეკლესიას და ამის გამო ისინი უნარმოკლებულნი აღმოჩნდნენ შეექმნათ ეროვნული დამწერლობა (ნ. ადონცის აზრით, სომხური) მცირე არმენიის საზღვრებში. ეროვნული (ნ. ადონცის აზრით – სომხური) განათლებისა და ლიტერატურის არარსებობის გამო ენის ბედი და ეროვნული ცნობიერება ხდებოდა არამყარი“. თითქოსდა, დასავლეთ არმენიის მოსახლეობაში, აღნიშნულის გამო (ე.ი. ბერძნული ეკლესიისადმი დაქვემდებარების გამო) სომხური ცნობიერება არამყარი ხდებოდა, სინამდვილეში კი ადგილობრივთა უმრავლესობას შინაგანად არც არასდროს ჰქონია სომხური, ე.ი. მათთვის უცხო ცნობიერება. მათი ცნობიერება კერძო ტომობრივი (ჭანური, ლაზური ან მესხური) იყო. სამწუხაროდ, მათი ნამდვილი ანუ ქართული ცნობიერება დიდი ხნის შერყეული იყო (იგულისხმება ჭოროხის, არაქსისა და ევფრატის სათავეებში მცხოვრები ქართული მოსახლეობა, ასევე მათი მეზობელი რეგიონების მკვიდრი ქართველობა), მიზეზი ამისა იყო ისა, რომ მათი სამშობლო ქვეყანა ჯერ კიდევ ქრისტეშობამდე ჩამოაჭრა არმენიამ იბერიას, სტრაბონის ცნობით, შემდეგ კი რომაულ-ბერძნული მპყრობელობის დროს იმპერიამ ისინი ერთ-ერთ სომხურ პროვინციას მიაკუთვნა. ამ ფაქტმა ქართული და არა სომხური ცნობიერება შეარყია მათში. მათი დიდი ნაწილი მართლმადიდებელი იყო, ამიტომაც ბერძნულ ეკლესიას

მიეკედლნენ კიდეც (იბერიის სამეფო საკმაოდ დაშორებული იყო მათგან, განსაკუთრებით იუსტინიანეს ეპოქაში), თუმცა, მაინც, ისინი თავს ქართველებად, არასომხებად რომ თვლიდნენ, გამოჩნდა VIII-IX სს-დან, როცა ბედის წადმართი შემოტრიალების შედეგად მათი განსახლების ახლოს ჩამოყალიბდა ტაო-კლარჯეთის ქართველთა სამეფო. ამ პოლიტიკურმა მოვლენამ არმენიის მოსახლეობის შესაბამის ნაწილს გაუღვიძა მინავლებული ეროვნულ-ქართული ცნობიერება და უსწრაფესად, ერთბაშად სიამაყით განაცხადეს ქართველი ერისადმი თავიანთი კუთვნილების შესახებ და სასწრაფოდ ეროვნულ-ქართული ეკლესიის უერთგულეს მრევლად გადაიქცნენ. ასე რომ, ხდებოდა არა ე.წ. „სომეხი ქალკედონიტების“ გაქართველება, როგორც ეს მიღებულია საბჭოურ ისტორიოგრაფიაში, არამედ მკვიდრი, იქამდე სომხურ-ბერძნული ეკლესიის (ანუ სომხურ-ქალკედონიტური) ეკლესიის წიაღიდან თავდაღწეული ქართველები დაუბრუნდნენ მშობლიურს.

აღნიშნული რეგიონის მოსახლეობის (თეოდოსიოპოლისიდან ტრაპეზუნტამდე) საცხოვრისს ნ. ადონცი სომხეთს მიაკუთვნებს, ხოლო **ბერძნული საეკლესიო გეოგრაფია – ლაზიკას (აქ იყო ლერიონის, ბიზანის, პაიპერტისა და ლაზიკის სხვა საეპისკოპოსოები).** ამ მოსახლეობის ეთნოისტორია ძალზე წააგავს XVII-XIX სს-ში სამცხე-ჯავახეთის მკვიდრი კათოლიკე ქართველებისას. კერძოდ, ეს უკანასკნელნი (ახალციხის რეგიონის ქართველობა) ოსმალეთის იმპერიაში ცხოვრების დროს სარწმუნოებრივად იყვნენ ე.წ. „ფრანგები“ (კათოლიკები), ეკლესიაში სომხურენოვანი წირვა-ლოცვა (რიტი) უტარდებოდათ, ხოლო სახელმწიფოებრივად მაჰმადიანურ ქვეყანაში ცხოვრობდნენ. ასე რომ, ამ უკანასკნელთ, სამცხის ქართველებს ოსმალეთის იმპერიაში, არავითარი ქართული ინსტიტუტი არ გააჩნდათ თავიანთ ისტორიულ სამშობლოში, შესაბამისად, ისინი (ეს ქართველები) **ერთდროულად იყვნენ ფრანგებიც, სომხებიც და ოსმალებიც.** სამცხელი კათოლიკების ეთნოცნობიერებაც შესაბამისად იყო შერყეული, მათი ქართველობა სამმაგი შრის იქით იყო ჩამალული, გასომხდნენ კიდეც, რადგანაც კათოლიკური სარწმუნოება მათში სომხურენოვნებით იყო შემოფარგლული, განათლებაც, შესაბამისად, სომხური გააჩნდათ, სამცხელთაგან მხოლოდ ერთი მცირე ნაწილი დაუბრუნდა ქართულ ცნობიერებას მას შემდეგ, რაც რუსებმა ოსმალები განდევნეს ახალციხიდან. XIX ს-ის ბოლოს მათგან გამოსულმა რამდენიმე სასულიერო პირმა გაიხსენა თავისი ბუნებრივი ეროვნული ვინაობა.

საუკუნეებით ადრე ასეთივე ვითარებაში იმყოფებოდა ტრაპეზუნტის სამიტროპოლიტოს საეპისკოპოსოების მრევლი „ლაზიკაში“. ისინი VI ს-ში და VII ს-ის დასაწყისში (იქამდეც და შემდეგაც) ბიზანტიის იმპერიის მიერ

სომხური რეგიონისადმი იყვნენ მიკედლებულნი, თუმცა ეკლესიებში ბერძნულენოვანი წირვა-ლოცვა ჰქონდათ, შესაბამისად, სომხდებოდნენ ანდა ბერძნდებოდნენ იმის მიხედვით, თუ რომელი მხარე გამოავლენდა უფრო მეტ დაინტერესებას მათ მიმართ.

თუ რა სახისა იყო მცირე არმენიის მკვიდრ მოსახლეობაზე სომხური კულტურული ძალადობა, თავისდაუნებლიედ კარგად აღწერს ნ. აღონცი – „სომხური ცნობიერება მცირე არმენიაში საბოლოოდ ჩაკვდებოდა, თუ არა ახალი ძალების მოზღვაება მეზობელი სომხური ოლქებიდან. ისინი ანახლებდნენ მკვიდრი მოსახლეობის სულისკვეთებას და აცოცხლებდნენ მათში ეროვნულ (ე.ი. სომხურ) შემეცნებას“ (ნ. აღონცი, არმენია... 1908, გვ. 202). ე.ი. მცირე არმენიის ქართული ტომების საბოლოო არმენიზაციას სომხეთიდან ახალი მიგრაცია აპირობებდა.

როგორც ითქვა, აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის მკვიდრი ქართული მოსახლეობა რომაულ-ბიზანტიური ადმინისტრაციული დაყოფის შედეგად სომეხი ერის ჰეგემონობის ქვეშ აღმოჩნდა, რასაც მუდამ თან სდევდა, როგორც ნ. აღონცი უწოდებს, აქ შიდა სომხური ოლქებიდან სომხურ-ნაციონალური სულისკვეთების გავრცელება, რის შედეგადაც ბიზანტიური იმპერიის ხელქვეშ მყოფი ქართველობა უცხო-სომხური კულტურის ზეგავლენის ქვეშ აღმოჩნდა, ამავე დროს ამ ქართველებს არც ეროვნული ეკლესია გააჩნდათ.

ეს პროცესი კი ნ. აღონცს მიაჩნია „აღორძინების დასაწყისად“. სინამდვილეში კი ქართველთა შორის სომხური თვითშემეცნების დასაწყისად. ის წერს – „ის გარემოება, რომ იუსტინიანეს პროვინციალური რეფორმისას მცირე არმენიის მიწებმა არა მხოლოდ არმენიის სახელი შეინარჩუნეს, არამედ ეს სახელი გავრცელდა მათ მეზობელ მიწებზეც, გვიმტკიცებს, რომ აღორძინების პროცესი იქამდეც დაწყებული იყო“ (ნ. აღონცი, არმენია... გვ. 202).

მაშასადამე, ნ. აღონცის თანახმად, „აღორძინების“, ანუ ქართველთა გასომხების პროცესი იუსტინიანემდეც საკმაო ხნის დაწყებული იყო, და ამიტომაც მათი მიწა-წყალი მოექცა კიდევ „მცირე არმენიის“ პროვინციაში.

აქედან ჩანს, რომ სტრაბონის მიერ აღწერილ ფაქტს იბერიის მიწების პარიადრეს, ხორძენესა და გოგარენის მიტაცებას არმენიის მიერ უკვალოდ არ ჩაუვლია.

იუსტინიანეს ეპოქამდე ამ ქართულ მიწა-წყალზე უკვე დაწყებულია მკვიდრი ქართული მოსახლეობის გასომხების პროცესი, რაც დაუფიქსირებია იუსტინიანეს თავისი ადმინისტრაციული რეფორმით, როცა იბერიის ეს ყოფილი მიწები (ხორძენე და პარიადრე) არმენიას მიაკუთვნა.

ნ. აღონცი, მართალია არაპირდაპირ, მაგრამ მაინც აღიარებს, რომ ე.წ. მცირე და დიდი არმენიების დასავლეთ პერიფერიებზე მცხოვრები მოსახლეობა ქართველთა ეთნოჯგუფს წარმოადგენდა. მაგალითად, ის აღნიშნავს, რომ საიმპერიო დაყოფის შემდეგ კაპადოკიაც სომხურ მიწა-წყალს მიაკუთვნა იუსტინიანემ, ამ ფაქტის გამო ნ. აღონცს ახსენდება მოვსეს ხორენაცი, რომელიც აღნიშნავდა, რომ პონტოს მიწა-წყალი სომხეთის საზღვრებში შედიოდა. აქ ისიც უნდა გახსენებოდა ნ. აღონცს, რომ პონტო-მაჯაქის მიწა-წყლის მმართველად ივერიელი მთავარი იქნა დანიშნული. საერთოდ კი, მ. ხორენაცის თანახმად, აღნიშნული მიწა-წყალი საერთოდ ქართველებით (ივერიელებით) იყო დასახლებული, მას თავისი თეორიაც ჰქონდა ამ ფაქტის ასახსნელად. პონტოს ანუ შავი ზღვის აღმოსავლეთში ქართველები ქრისტეშობამდე 600 წლით ადრე ნაბუქოდონოსორს დაუსახლებია. ამის გამო ტერიტორია პონტო-კაპადოკიიდან დასავლეთ საქართველოს ჩათვლით ქართველებით ყოფილა დასახლებული. ამ ორივე ქართულ მხარეს (ე.ი. პონტო-კაპადოკია-ლაზიკას და დასავლეთ საქართველოს) ერთი მმართველი დინასტიაც – მირდატიანები ჰყოლია. მ. ხორენაცი გუგარქის პიტიახშებს პონტოს მეფეების ნათესაურ მახლობლებად მიიჩნევს – „შარას ნაშიერს, გუშარს ერგო კანგარქი, ნახევარი ჯავახეთი, კოლბი, წოფი და ძორი ჰნაკერტის ციხე-სიმაგრე. აშოცის უფლად და ტაშირის სეპუჰად ვალარშაკმა ჰაიკიანი გუშარის შთამომავალი განამწყესა, ხოლო კავკასიის მთის მოპირდაპირე მხარეს, ჩრდილოეთით განმგებლად დაადგინა დიდი და ძლევაძმოსილი გვარი, რომლის უფალთ გუგარელთა პიტიახშები დაერქვათ. ისინი იყვნენ შთამომავალნი დარეჰის ნახარარის მიჰრდატისა, რომელიც წამოიყვანა ალექსანდრემ და მთავრად დაუსვა ნაბუქოდონოსორის მიერ ტყვედ მოყვანილ ივერიელთა მოდგმას. ამის შესახებ აბიდენოსი ამბობს: „ძლევაძმოსილმა ნაბუქოდონოსორმა, რომელიც ჰერაკლესზე უფრო ღონიერი იყო, შეჰყარა ჯარი და მიაღწია ლიბიელთა, აგრეთვე ივერიელთა ქვეყნებს, შემუსრა და დაიმორჩილა ისინი და მათი ერთი ნაწილი წამოასხა იქიდან და პონტოს ზღვის მარჯვენა მხარეს დაასახლა“ (ივერია ქვეყნიერების დასავლეთ საზღვარზე მდებარეობს). ბასიანის დიდ ხევში ხელისუფლად დაადგინა ორტუნი, ჰაიკის თესლ-ტომი“ (მოვსეს ხორენაცი, სომხეთის ისტორია, 1984, გვ. 406).

მ. ხორენაცი ჩამოთვლის ქართულ ქვეყნებს – ჯავახეთს, კოლბს, წოფს, ძორს, აშოცს, ტაშირს, „ჩრდილეთს“, „პონტოს ზღვის მარჯვენა მხარეს“, ბასიანს, მათ რიცხვში, ჩანს, ის პონტო-კაპადოკიასაც მიიჩნევდა, რადგანაც პონტო-კაპადოკიისა და მისი დედაქალაქის მაჯაქის მმართველად

ქართველთა სამთავრო სახლის შვილი მიჰრდატი იქნა დანიშნული – სომხეთის მეფე ტიგრანმა „მიჰრდატს მიანდო მაჟაქი“ (იქვე, გვ. 114).

შემდგომ ტიგრანმა მას „ადარ მისცა არც თავისი სამფლობელო, არც კუთვნილი ქართველთა ქვეყანა“ (იქვე, გვ. 116).

„ქართველთა ქვეყანა“ კავკასიის მთებთან მდებარე გუგარქი და დასავლეთ საქართველოა აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთთან ერთად, სადაც ნაბუქოდონოსორმა ჩაასახლა ისინი, ხოლო პონტო-კაპადოკია, მართალია, სომხური ადმინისტრაციული ერთეულია მ. ხორენაცის მიხედვით, მაგრამ მისი მართვა ქართული სამთავრო სახლის წევრის მიერ მიუთითებს, რომ ალბათ მ. ხორენაცის პონტო-კაპადოკიაც ქართველი ხალხით დასახლებულ მხარედ მიაჩნია და ამიტომაც მის ქართველ მმართველს რაღაც მხარდაჭერა ექნებოდა მოსახლეობის მხრიდან.

ხორენაციდან ერთი საუკუნის შემდეგ იუსტინიანეს პონტო-კაპადოკია, არმენიის ადმინისტრაციულ ერთეულში შეუყვანია. ის წერს – „იუსტინიანემ გააფართოვა მცირე არმენიის მიწები მეზობელი მხარეების ხარჯზე და მათ მიიჩნევს არმენიად, იმპერიის ნაწილ დიდი არმენიის თანასწორად“ (ნ. ადონცი, არმენია, გვ. 203).

მ. ხორენაცის თანახმად, როგორც ითქვა, მთელი პონტოს ანუ შავი ზღვის აღმოსავლეთი მხარე ქართველებით იყო დასახლებული უძველესი დროიდანვე, ყოველ შემთხვევაში ნაბუქოდონოსორის დროიდან. მაგრამ იმდენად ძლიერ შერყეულა იქაურ ქართველთა ცნობიერება აღმოსავლეთიდან შემოსული სომხური სულისკვეთებით, რომ VII ს-ის დასაწყისში ბიზანტიის იმპერიას აქ ჩამოუყალიბებია „არმენიაკონის თემი“ - ახალი ადმინისტრაციული ერთეული (იქვე, გვ. 203).

„არმენიაკონის თემი“ განვრცობილი ყოფილა კესარია-კაპადოკიიდან შავ ზღვამდე – სინოპიდან ფაზისამდე და ეფფრატამდე (იქვე, გვ. 203).

აღსანიშნავია, რომ არმენიაკონის თემის სასაზღვრო მდინარე „ფაზისი“ იყო არა რიონი, არამედ ჭოროხი. ხუფათი – სასაზღვრო პუნქტი საქართველოსა და ბიზანტიას შორის ახლოს მდებარეობდა ჭოროხთან, ანუ „ფაზისთან“, ჩანს აქამდე აღწევდა ეს თემი.

ადონცის მიხედვით მთელ ამ მხარეებში გაძლიერებულა სომხური ელემენტი, სომხური სულისკვეთება. ის ამას ხსნის იმით, რომ ამ მხარეებში შიდა სომხეთიდან გადასახლდა სომხური მოსახლეობა. შესაძლოა ეს მართლაც ასე მოხდა და პონტო-ზღვისპირეთში მართლაც გადასახლდნენ სომხები, მაგრამ ეს მიწა-წყალი ხომ არ იყო უკაცრიელი მხარე, იქ ხომ ადგილობრივი მკვიდრი მოსახლეობა ცხოვრობდა. სომხების გადასახლების გამო მათ მიატოვეს თავიანთი მიწა-წყალი? ცნობები ადასტურებენ ასეთ მიგრაციას?

სომეხთა მიმართ მკვიდრი ქართველი მოსახლეობის დამოკიდებულებას კარგად გამოხატავს შავშეთის ეპისკოპოსი მტბევარი სტეფანოზი, რომელიც წმიდა გობრონის ცხოვრებაში აღწერს იმ მძიმე სურათს, რომელიც ამ დროს ქართველებს გასწენიათ სომეხთა მიმართ. მეორე მხრივ, გაბატონებულ სომეხებსაც ჩამოუყალიბდათ აზრი ქართველთა შესახებ – მათი აზრით, ქართველები, როგორც მდაბალი და დაჩაგრული ფენა „უგუნურები“ არიან მაგალითად, სომეხი ისტორიკოსი XIII საუკუნისა ვარდან არეველცი ქართველებს „უგუნურებს“ უწოდებს, მიუხედავად დავით აღმაშენებლის პოლიტიკური წარმატებისა, – „ის ძლიერ ზრუნავდა უგუნურ ქართველ ხალხზე“ (ვ. არეველცი, მსოფლიო ისტორია, თბ. 2002, გვ. 140).

ქართველები შავიზღვისპირსა და შიდა მხარეებში იმყოფებოდნენ ბიზანტიელთა და არაბთა ხელქვეშ, ორივე დამპყრობლის ეპოქაში ისინი იყვნენ პასიური, ინერტული, შესაბამისად, უზნარო და „უგუნური“, რომელიც აქტიური და უნარიანი სომხური მხარის მიერ დენაციონალიზაციის პროცესში იმყოფებოდა (კარგავდა ეროვნულ ვინაობას და თვითშემეცნებას).

ქართველები, როგორც მონოფიზიტები, ისე ქალკედონიტები სომხური ეკლესიის წიაღში სომხურენოვნები ხდებოდნენ. ეს პოლიტიკური ბედუკუღმართობის შედეგი იყო.

საბედნიეროდ, კლარჯეთ-შავშეთში და შემდეგ ტაოშიც ქართველობამ, უცხო პოლიტიკური უღლისაგან გათავისუფლებისთანავე, გაიცნობიერა დენაციონალიზაციის საფრთხე და შესაბამისი შეფასებაც მიეცა სომხურ სულიერ მპყრობელობას, რომელიც პოლიტიკურზე უფრო მძიმეა – „რამეთუ მიწა იგი სომხითისა ამპარტავან, უწყალო, უყვარულ და ყოვლითა უკეთურებითაა სავსე“ (სტეფანე მტბევარი ეპისკოპოსი, წამება წმიდისა მოწამისა გობრონისი, ძველი ქართ. აგიოგრ. ლიტ. ძეგლები, I, 1964, გვ. 175). ქართველები თვლიდნენ, რომ სომეხების ქმედება, რომელიც ქართველთა დენაციონალიზაციისაკენ იყო მიმართული, ბოროტებას წარმოადგენდა, ამიტომაც წერდა ქართველი ეპისკოპოსი – „სცოდა ბოროტი დიდმან სახლმან სომხითისამან, ვითარცა თქვა იერემია, „სიტყვითა გამობისათა შეაწუხეს სული წმიდა და საქმითა ბილწებისათა გარდარეულად განარისხეს შემოქმედი თვისი“ (იქვე, გვ. 174).

სომეხთა ანუ უფრო ზუსტად სომეხ-ქალკედონიტთა, თუ სომეხ-მონოფიზიტ საეკლესიო მესვეურთა სულიერი ძალადობა – უწყალოებად და უყვარულობად ფასდებოდა ქართველ ეპისკოპოსთა მიერ. ასე აფასებდა მათ არსენ დიდი კათალიკოსი წიგნში „განყოფისათვის სომეხთა და ქართველთა“ და ეპისკოპოსი სტეფანე (მტბევარი) ნაშრომში „წამება წმიდისა გობრონისი“ – „უყვარულ და ყოვლითა უკეთურებითა სავსე,

რომელსა შინა არა იპოვა თავისა მისადრეკელი ქრისტეისი, რომელთათვის ქრისტე ცუდად მოკვდა“ (ძველი ქართული აგიოგრ. ლიტ. ძეგლები, I, 1964, გვ. 175).

რა იგულისხმება სიტყვებში „მისთვის ქრისტე ცუდად მოკვდა“. ესაა ისეთი კაცი თუ საზოგადოება, რომლისთვისაც აშკარა ფაქტი, ჭეშმარიტება – არაფერს ნიშნავს, რომელიც რეალობას სიცრუით ამრუდებს. ასეთნი ყოფილან არა მხოლოდ სტეფანე მტბევარის თანამედროვე ზოგიერთი სომეხი იერარქები და სწავლულები.

სომეხ სწავლულთა მიერ იოანე და ექვთიმე მთაწმიდელები და გრიგოლ ბაკურიანის ძე სომხებად ცხადდებიან, თუმცა კი ეს მოღვაწეები სხვადასხვაგვარი ხერხით და მინიშნებით, პირდაპირ თუ არაპირდაპირ წერდნენ, რომ ისინი არიან ნათესავით ე.ი. ეთნიკური ქართველები გვარტომობით, ჩამომავლობით, სულისკვეთებით, ცხოვრების წესით, ამასთანავე ისინი გამობდნენ სომხურ თუ ბერძნულ ძალადობას ქართველთა მიმართ.

სომეხ-ქალკედონიტთა იერარქიული დამოკიდებულება იმპერიის ეკლესიის მიმართ (VI-VII-VIII სს.)

ნ. აღონცი წერს, რომ სპარსეთს და ბიზანტიას შორის გაყოფილ სომხეთში წარმოიქმნა სხვადასხვა იერარქიული დამოკიდებულება.

კესარიამი შემდგარი საეკლესიო კრების გადაწყვეტილებით წმიდა ბასილი დიდის ეპოქაში, ბიზანტიური სომხეთის ეპისკოპოსთა კურთხევა უთუოდ უნდა მომხდარიყო კესარიის სამიტროპოლიტოში. ხოლო სპარსულ სომხეთში სომხურმა ეკლესიამ მიიღო ეროვნული საეკლესიო ხასიათი იმით, რომ იქ ჩამოყალიბდა საკათალიკოსო – იერარქიულად დამოუკიდებელი ავტონომიური სისტემა.

ბიზანტიაზე საეკლესიო დაქვემდებარება გაღრმავდა VI-VII სს-ში.

იმპერიას შეუერთდა შიდა სომხეთიც. შემოღებული წესის მიხედვით აქაური სომხური საეპისკოპოსოებიც დამოკიდებულნი გახდნენ იმპერიის ეკლესიაზე, იმით, რომ მისგან (ე.ი. ბიზანტიური სამიტროპოლიტოებიდან) იღებდნენ კურთხევას (ნ. აღონცი, სომხეთი იუსტინიანეს ეპოქაში. 1908, რუს. ენაზე. გვ. 364). კერძოდ კი, მახლობელი უმაღლესი ტახტისაგან (წინა საუკუნეებში ასეთი იყო კესარიის ეკლესია), შესაბამისად, დასავლეთ და შუა სომხეთის საეპისკოპოსოები უშუალოდ ექვემდებარებოდნენ კონსტანტინოპოლის პატრიარქს (ნ. აღონცი, გვ. 364).

არაბების შემოსევის შედეგად, რაც ბიზანტიის იმპერიამ დაკარგა გავლენა სომხეთის შუა ნაწილზე, და, ნაწილობრივ, დასავლეთ სომხეთზე (რომელშიც ეთნიკურად ქართული პროვინციებიც შედიოდნენ), სომხური ეროვნული (მონოფიზიტური) ეკლესია არაბთა ხელშეწყობით თანდათან გაძლიერდა და მისი იერარქიული ავტონომიურობა კიდევ უფრო გაიზარდა.

ბიზანტიამ VIII ს-სათვის თანდათანობით შეძლო არაბების მიერ დაპყრობილი მიწების გათავისუფლება და ბიზანტიამ კვლავ მოითხოვა ძველი იერარქიული დამოკიდებულების განახლება, მაგრამ, ამის საპირისპიროდ, 726 წლის მანასკერტის კრებაზე გაიმარჯვა სომხურ-ეროვნულმა საეკლესიო მიმართულებამ, ამის შედეგად იქამდე სომხურ-ქალკედონური ეკლესიები უარს ამბობდნენ ბიზანტიასთან იერარქიულ დამოკიდებულების განახლებაზე და უერთდებოდნენ სომხურ-ეროვნულ ეკლესიას, ანუ სომხურ საკათალიკოსოს.

ამ საყოველთაო, სომხურ-ეროვნულ ეკლესიასთან დაბრუნების პროცესს თავი აარიდეს ბიზანტიის სომხეთის არასომხურმა ქალკედონიტურმა ეპარქიებმა, კერძოდ კი ქართველი მრევლის საეპისკოპოსოებმა.

ბიზანტიური სომხეთის ეთნიკურად ქართული მრევლის ერთი ნაწილი ახალ ვითარებაში შეუერთდა არა სომხურ ეკლესიას, არამედ ქართულ, მათთვის ეროვნულ, ეკლესიას, იმავდროულად, საქართველოს მოშორებით მცხოვრები ბიზანტიური სომხეთის ქართული მრევლის უმეტესმა ნაწილმა უმჯობესად მიიჩნია ბერძნულში დარჩენა და კატეგორიულად არ შევიდა სომხური ეკლესიის იურისდიქციაში.

მიზეზი ამისა ის იყო რომ ქართული ეკლესიის იურისდიქციის ძალა ვერ წვდებოდა მათ არეალს – საცხოვრებელ ოლქს რომელსაც ბერძნები „ლაზიკის ქვეყანას“ უწოდებდნენ. ისინი იყვნენ ტრაპეზუნტის მიტროპოლიტის იურისდიქციის ქვეშ. სომხები მათ ამჟამად „სომეხ-ქალკედონიტებს“ უწოდებენ და სომხურ-ქალკედონური ეკლესიის ნაწილად მიიჩნევენ. სინამდვილეში კი ისინი, როგორც ითქვა, იყვნენ ეთნიკურად ქართველი ქალკედონიტები, ზოგჯერ სომხური ლიტურგიკული ენით, ოღონდ კონსტანტინოპოლის იურისდიქციის ქვეშ (როგორც აღინიშნა, სომხური ეროვნული ეკლესია მონოფიზიტობას მიემხრო).

სომხურ-ქალკედონური ეპარქიები ლაზიკაში

ე.წ. „სომეხი-ქალკედონიტები“ ლაზიკას უკავშირდებიან. ქართული ისტორიოგრაფიის ორი გადაუჭრელი და, ამასთანავე, საკვანძო საკითხი ერთმანეთთან დაკავშირებული აღმოჩნდა. პირველია ე.წ. სომხურ-ქალკედონური ეპარქიების საკითხი, მეორე კი არის ის, თუ სად მდებარეობდა ლაზიკა.

ქართველ მეცნიერთა თვალსაზრისით, ლაზიკა დასავლეთ საქართველოს ერქვა, მაგრამ ნოტიციების მიხედვით, „ლაზიკის“ ეპარქიაში მდებარეობდა პაიპერტის, ლერიონის, ბიზანის, ოლნუტის და სხვა საეპისკოპოსოები (იხ. გეორგიკა, IV, ნაკვეთი II, 1952, გვ. 185, ნოტიციები Xა და III).

აღნიშნული საეპისკოპოსოების ადგილმდებარეობის საკითხი განხილულია „პრავოსლავნაია ენციკლოპედია“ სტატიაში „სომეხი-ქალკედონიტები“ და მათი ადგილმდებარეობა იქვე დართულ რუკაზეა

დატანილი (იხ. II. 9., 2001, ტ. III, გვ. 328). ამ რუკიდან ჩანს, რომ ლერიონის, ბიზანას, ოლნუტის და პაიპერტის (ბაიბერდის) და სხვა საეპისკოპოსოები მოქცეულნი იყვნენ ტრაპეზუნტ-ვანის ტბის შემაერთებელ გზაზე, კერძოდ, ტრაპეზუნტ-გიუმიშხანე-არზრუმ-მანასკერტ-ვანის ტბის შემაერთებელ გზაზე, ამ ქვეყანას სომხები უწოდებდნენ „დასავლეთ არმენიას“, ამიტომაც თანამედროვე სომეხ მეცნიერებს მიაჩნიათ, რომ აღნიშნული საეპისკოპოსოები იყვნენ ე.წ. „სომეხ-ქალკედონიტთა“ კათედრები. ამ ქვეყანას ნოტიციებში ეწოდება „ლაზიკა“. ესაა ისტორიული ჭანიკა (ჭანეთი) – ბასიანის ზოლი, ტრაპეზუნტიდან ვანის ტბამდე, უძველეს ხანაშივე ქართველთა მოღვმის ტომების საცხოვრისი.

ასე რომ, „ლაზიკა“, ბერძნული საეკლესიო გეოგრაფიის მიხედვით, ერქვა არა დასავლეთ საქართველოს, არამედ ჭანეთ-ბასიანის მხარეს, ამჟამად, საკმაოდ დაშორებულს საქართველოდან, ამიტომაც ამ ერთიან ეკონომიკურ და, შეიძლება ითქვას, ერთიან გეოგრაფიულ არიალზე თანამედროვე ქართველებს ძალზე ბუნდოვანი წარმოდგენა აქვთ, მაგრამ ისტორიულად, როგორც ბერძნული ნოტიციების მითითება აჩვენებს, ეს ყოფილა ქართველებით დასახლებული ქვეყანა, რომლის საეპისკოპოსოებიც ექვემდებარებოდნენ კონსტანტინოპოლს, მას ბერძნები ეკლესიურად „ლაზიკას“ უწოდებდნენ, მიუხედავად იმისა, რომ ეს მხარე, შემავალი ბიზანტიის იმპერიაში, ბიზანტიური პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული დაყოფის შესაბამისად „არმენიად“ იწოდებოდა. მიუხედავად ამისა, ამ ქვეყნის მოსახლეობა ეთნიკური ლაზები (ქართველები) იყვნენ და შესაბამისად მრევლი მათ ქვეყანაში მდებარე ე.წ. სომხურ-ქალკედონური საეპისკოპოსოებისა, ამიტომ ისინი იყვნენ არა „სომეხი-ქალკედონიტები“ არამედ ეთნიკური „ლაზები“.

თავი IX

ქართული წარმოშობის იერარქი არმენიის იბერიაში

წმიდა ნერსე იშხნელი

ნერსე იშხნელის შესახებ მისი ეპოქის სხვადასხვა ავტორები წერენ, ესენია:

„დავით და ტარიჭანის ცხოვრების“ ავტორი, რომელმაც აღწერა VII ს-ის ამბები, ის ნერსე იშხნელს „წმიდას“ უწოდებს.

„იყო სანახებთა მათ სოფლისა სომხითისასა, ჟამთა ნეტარისა დიდისა ნერსე კათალიკოზისა, ...ხევისა ბასიანისასა, დაბასა ონკომ“ (საქ. სამოციქ. ეკლ. ისტორია. 2009, გვ. 531).

ბასიანიდან დედა და შვილები „წარმოივლტოდა ჩრდილოით კერძო ქვეყანად ტავოსა“ „ნერსე სრბით მიიწია დივრის“.

„ეუწვა საქმე ესე წმიდასა მამასა ჩვენსა ნერსეს კათალიკოზსა სომხითისასა“ (გვ. 698).

ვალაშკერტში ნერსე სომეხთა კათალიკოსმა ააგო ღვთისმშობლის ეკლესია, ლასტივერტეცის ცნობით, აქ X ს-ში „იჯდა ქართველი ეპისკოპოსი“ (ნ. აღონცი, არმენია იუსტინიანეს ეპოქაში, გვ. 24).

არსენ საფარელი წერს – „ეზრას შემდგომ საკათალიკოსო ტახტზე ღვთის ნებით ავიდა ნერსე იშხნელი. კაცი ღირსი და მართლმორწმუნე“ (საქ. სამოციქ. ეკლ. ისტორია. 2009, გვ. 378).

გიორგი მერჩულე – „ნებითა ღვთისათა იქმნა საბა ეპისკოპოს იშხანს ზედა, ნეტარისა ნერსე კათალიკოზისა აღშენებულისა კათოლიკე ეკლესიასა და საყდარსა მისისა, რომელი წელიწადთა მრავალთა დაქვრივებულ იყო“ (იქვე, გვ. 459).

ქართული წყაროები ნერსეს უწოდებენ – „წმიდას“, „ნეტარს“, „ღირსს“ და „მართლმორწმუნეს“.

ბიზანტიის იმპერატორი კონსტანს (კონსტანტინე) II სომხეთში

იმპერატორი კონსტანს II მე-7 საუკუნის შუა წლებში აკონტროლებდა სომხეთს და ცდილობდა სომხური ეკლესიის ქალკედონური ფრთის

გაძლიერებას. სომეხთა კათალიკოსი ნერსე III ტაოელი (641-661) იყო მისი მოძღვარი, ძალზე დაახლოებული სასულიერო პირი ბიზანტიის ამ იმპერატორისა, რომელიც თავის მოძღვრისათვის არ იშურებდა სახსრებს, კონსტანს II-ის სახსრებით ნერსე ტაოელმა ააშენა ცნობილი ზვარტნოცის ტაძარი წმიდა გრიგოლის სახელზე (ვ. გოილაძე, ბიზანტიის აღმოსავლური პოლიტიკის ასახვა ქართულ ეპოგრაფიკაში, 2008, გვ. 40).

სომეხი ისტორიკოს სებეოსის ცნობით სომეხთა კათალიკოსი ნერსე სოფელ იშხნიდან იყო წარმოშობით, ახალგაზრდობაში შეისწავლა რომაელთა ენა და მწერლობა, რადგანაც ბიზანტიაში აღიზარდა, შევიდა სამხედრო სამსახურში, გაეცნო მრავალ ქვეყანას, იყო მართლმადიდებელი ქალკედონიტი, მაგრამ თავის ამ სარწმუნოებას უმაღლავდა სომეხებს. სომეხეთში მიაღწია საეპისკოპოსო ხარისხს და მიწვეული იქნა საპატრიარქო ტახტზე (იქვე, გვ. 41).

661 წელს კათალიკოსმა ნერსემ დაასრულა ზვარტნოცის ტაძრის მშენებლობა და მის კურთხევას დაესწრო იმპერატორი კონსტანს II, ამ ტაძრის მშენებლობა 20 წელი გაგრძელდა.

ვალაშკერტში ნერსესის მიერ აგებული ყოვლადწმიდა ღვთისმშობლის ტაძრის შესახებ წერს ნ. აღონცი. როგორც ითქვა, ვალაშკერტში ნერსეს სომეხთა კათალიკოსმა ააგო ღვთისმშობლის ეკლესია, ლასტივერცის ცნობით, აქ X ს-ში იჯდა ქართველი ეპისკოპოსი“ (ნ. აღონცი, გვ. 24).

ვ. გოილაძის ვარაუდით სომეხთა კათალიკოსი ნერსე შესაძლოა ყოფილიყო ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა სახლის წარმომადგენელი (ვ. გოილაძე, ბიზანტიის აღმოსავლური პოლიტიკის ასახვა ქართულ ეპოგრაფიკაში, 2008, იქვე, გვ. 42).

გიორგი მერჩულეს ცნობით, ნერსესს ტაოში - იშხნის ეკლესია აუშენებია, რომელიც შემდეგ არაბთა შემოსევების დროს დაქვრივებულია (იქვე, გვ. 43).

რა იძლევა საფუძველს იმისა, რომ ვივარაუდოთ ნერსე იშხნელის სომეხთა კათალიკოსის ეთნიკური ქართველობა?

ამის მიზეზი მრავალია, ერთ-ერთია ის, რომ ე.წ. სომეხთა და ქართველთა განყოფის შემდეგაც სომხურ ეკლესიაში მრავალი ეთნიკურად არასომეხი ეთნოსი იყო გაერთიანებული (მაგალითად, ეთნიკური ალბანელები სომხურ ეკლესიაში ძლიერ ფრთას ქმნიდნენ). ამ გაყოფის შემდეგაც სომხური ეკლესიის ერთგულ მრევლს VII ს-სათვის წარმოადგენდნენ ტაოელი, ბასიანელი, სპერელი და თეოდოსიოპოლელი ქართველები, იმ ეპოქაში მათი საცხოვრებელი არე (ე.ი. ტაო, ბასიანი, სპერი და თეოდოსიოპოლის მხარეები) იწოდებოდა „ივერიად“ (IX-X სს-ში) და არა აღმოსავლეთ საქართველო.

საქმე ის იყო, რომ აფხაზთა სამეფოს გაფართოების შედეგად IX-X საუკუნეებში, რაც აფხაზთა სამეფომ თავისი საზღვრები მიიტანა თბილისამდე, შიდა ქართლი მის ნაწილად, ე.ი. „აფხაზეთად“ იქცა, ამავე დროს თბილისის საამიროს ერთ დიდ ნაწილში (ქვემო ქართლში) ე.წ. „სომეხთა სამეფო“ (ტაშირ-ძორაკერტისა) ჩამოყალიბდა. მაშასადამე, შესაბამისად, ამ მხარეს სომხითი ეწოდა, ხოლო თბილისის აღმოსავლეთით კახეთის საქორეპისკოპოსო ჩამოყალიბდა.

შესაბამისად, IX-X საუკუნეებში აღმოსავლეთ საქართველო პოლიტიკური თვალსაზრისით „აფხაზეთად“, „სომხითად“ და „კახეთად“ იწოდებოდა, ხოლო ივერია ანუ „ქართველთა ქვეყანა“ იმ ეპოქაში ტაო-ბასიან-სპერ-თეოდოსიოპოლისს ერქვა.

ამ პოლიტიკურმა ტერმინოლოგიამ ასახვა ჰპოვა ბიზანტიაში. კერძოდ, კონსტანტინოპოლში საიმპერატორო კარმა „იბერიის თემი“ უწოდა სწორედ ტაო-სპერ-ბასიან-თეოდოსიოპოლისს, ხოლო იმავე ეპოქის ბიზანტიელი ისტორიკოსები იმ ქვეყანას, რომელსაც ჩვენ „საქართველოს სამეფოს“ ვუწოდებთ, უწოდებდნენ არა ივერიას, არამედ „აფხაზეთს“, მის მეფეებს კი „აფხაზთა მეფეებს“.

მაშასადამე, იმ ეპოქაში იმუამინდელ საქართველოს ერქვა „აფხაზთა სამეფო“, ხოლო „ივერია“ ეწოდებოდა ტაო-ბასიან-სპერსა და თეოდოსიოპოლისის ოლქს.

როგორც ითქვა, იქამდეც ე.ი. VII და VIII საუკუნეებში, იბერები (ე.ი. ტაო-ბასიან-სპერელები) და ალბანელები სომხური ეკლესიის მრევლად ითვლებოდნენ.

სომხური ეკლესიის მრევლად გადაქცეული ალბანელები, ისევე, როგორც იბერები, ცხადია არ იყვნენ ეთნიკური სომხები. სომხეთში მცხოვრები იბერების ეთნიკურ ქართველობაში მხოლოდ პატკანოვ-მარის მომხრე ისტორიკოსებსა და ფილოლოგებს შეჰქონდათ ეჭვი XX ს-ში.

ტაო იყო იბერიის ერთ-ერთი უმთავრესი ნაწილი, თუმცა კი სომხური ეკლესიის იურისდიქციაში შედიოდა.

მხოლოდ ნერსე კათალიკოსის გარდაცვალებიდან ნახევარი საუკუნის შემდეგ, 726 წლის მანასკერტის კრების შემდეგ, თანდათანობით გაუჩნდათ ტაოელებს სურვილი გასულიყვნენ სომხური ეკლესიის წიადიდან და შეერთებოდნენ თავიანთი ეთნიკური თანამომხმეების ე.ი. ქართველების ეკლესიას.

საბაბი ამისა იყო ის, რომ მანასკერტის კრებამ დაგმო ქალკედონიტობა და აღიარა მონოფიზიტობა.

ეს კარგი საბაბი იყო ტაოელი ქართველებისათვის მსურვალედ შეენარჩუნებინათ ქალკედონიტური სარწმუნოება და ქართული ეკლესიის წიაღს შეერთებოდნენ.

მაშასადამე, „განყოფა“ სომხური და ქართული ეკლესიებისა, რომელიც კირიონის დროს, დაიწყო გუგარქში, დასრულდა VIII ს-ის 20-30-იან წლებში ტაოსა და ბასიანში.

კირიონის ეპოქაში „განყოფის“ I ეტაპმა მოიცვა მხოლოდ ქვემო ქართლი ე.ი. გუგარქის ვრცელი ქვეყნის ერთი ნაწილი, ხოლო განყოფის II ეტაპმა VIII ს-ში მოიცვა ტაო, ბასიანი და ივერიის ვრცელი მხარეები არაქსამდე, ეფვრატის სათავეებამდე, არზრუმამდე და შეიძლება ვანის ტბამდეც კი, რადგანაც ეს ვრცელი მხარეები იბერების ბუნებრივ საცხოვრისს წარმოადგენდა ქრისტეშობამდეც. ამის ასხნა შემდეგია – ზოგადად, როგორც მრავალჯერ ითქვა, იბერია ანუ „იბერიის თემი“ მოიცავდა ისტორიული არიან-ქართლის მიწა-წყალს ანუ ტაო-კლარჯეთ-ბასიან-კარინ-ვანანდს. ეს იყო ყოფილი ე.წ. „დიდი იბერიის“ ის ნაწილი, რომელიც სტრაბონის ცნობით არმენიამ წაართვა იბერიას. ეს მომხდარა ქრისტეშობამდე II ს-ში.

იქამდეც, ძვ. წ. IV-III ს-ში აზონის მამის (იარედოსის) ეპოქაშიც, ჩანს, შემოჭრილი სომხების სამხედრო წარმატებამ არიან-ქართლში აიძულა აზონი ახალი პოლიტიკური ცენტრი ეძებნა უფრო ჩრდილოეთით – თანამედროვე საქართველოში.

მართალია, შემდეგ ამ მხარეებს, ანუ არიან-ქართლის ერთ ნაწილს, დასავლეთ არმენია უწოდეს, მაგრამ იქ დარჩენილა ძველი იბერების დიდი ნაწილი, რომელთაც შექმნეს შემდგომში, ხელსაყრელი მომენტის დადგომისთანავე, ტაოს ანუ „ქართველთა სამეფო“ დააარსეს.

ხელსაყრელი მომენტის დადგომისას აღნიშნულ „სომხეთის მიწა-წყალზე“ ტაოში ჩამოყალიბდა „ქართველთა სამეფო“, რომელიც სწრაფად გაიზარდა.

აქედან ჩანს, რომ სინამდვილეში VII-VIII საუკუნეებშიც დიდი დაპირისპირება იყო ე.წ. დასავლეთ სომხეთის ქართველებსა და შიდა სომხეთის სომხებს შორის. ამან ასახვა კპოვა სხვადასხვა ცნობებში. მაგალითად, როცა ბიზანტიის იმპერატორი კონსტანს II ნერსე კათალიკოსის მიწვევით მივიდა სომხეთში ზვარტნოცის ტაძრის კურთხევაზე მონაწილეობის მისაღებად, ის ჯერ, გზის შესაბამისად, შევიდა თეოდოსიოპოლში (კარინში). აქ მასთან შესახვედრად მივიდნენ ამ ქალაქის ირგვლივ მდებარე ივერთა მიწების დიდებულები, კერძოდ „სპერელები, ბაგრატუნი თავადები, დიდებულები ტაოსა და ბასიანის პროვინციიდან, ასევე სხვა მხარეთა დიდებულები ჯარებითა და თავიანთი ნათესავებით. იმპერატორთან შესახვედრად ტაოდან ჩავიდა კათალიკოსი ნერსეც“ (გ. გოილაძე, ბიზანტიის აღმოსავლური პოლიტიკის ასახვა, 2008, გვ. 44).

იმპერატორის ირგვლივ, ბიზანტიელთა მიერ „სომხეთად“ სახელდებული ქვეყნის ქართველი დიდებულები შეიკრიბნენ, რომელთაც, როგორც ჩანს, მტრობდნენ სომეხი დიდებულები, ეს მტრობა გამოიხატებოდა სხვადასხვა სახით, მაგალითად, იმპერატორთან მისული ქართველები მხარს უჭერდნენ სომხეთის იმ სარდალს, რომელსაც მხარდაჭერა არ ჰქონდა თანამემამულე სომხების მხრიდან, მაგრამ, როცა მან ეს მხარდაჭერა მოიპოვა, მას ქართველები განუდგნენ (იგულისხმება სარდალი თეოდოროს რშტუნი).

მაშასადამე, სომხეთის მნიშვნელოვან თანამდებობაზე ქართველები და სომხები ერთმანეთს ედავებოდნენ.

სომხეთში სომეხთა და ქართველთა ურთიერთქიშპი გადაიზარდა სარწმუნოებრივ ურთიერთბრძოლაში, რაც ბოლოს დასრულდა საეკლესიო განხეთქილებით – ტაოელებმა და საერთოდ **სომხეთის ქართველებმა, როგორც ითქვა, შეინარჩუნეს ქალკედონიტობა, ხოლო ეთნიკური სომხები, მათ შორის ქალკედონიტებიც (ერთი ნაწილი), შეუერთდნენ სომხურ მონოფიზიტურ ეკლესიას.**

სომხეთის ქართველებისა და ეთნიკური სომხების ამ მტრობა-დავის დროს ნერსე კათალიკოსის მხარეს ყოველთვის ქართველები იდგნენ.

მაგალითად, აღმოსავლეთში თავისი ერთ-ერთი ყოფნისას იმპერატორმა ანგარიში გაუწია სომეხ დიდებულებს (რომელნიც ძალზე დიდ ძალას წარმოადგენდნენ) და თანამდებობიდან გადააყენა თეოდოროს რშტუნი (რომელთა მოკავშირეები იყვნენ ქართველები და ალბანელები).

კონსტანს II-მ სომხეთის ცხენოსანი ჯარის სარდლად დანიშნა მუშელ მამიკონიანი, ამავე დროს საგანგებო მაცნეები გააგზავნა იბერიასა, ალბანეთსა და სივნიეთში რათა მათ თეოდოსოს რშტუნთან კავშირი გაეწყვიტათ (იქვე, გვ. 44).

კონსტანს II, ამ დროს, შექერდა ქ. დვინში, კათალიკოს ნერსეს სახლში.

ნერსე III-მ ისარგებლა ამ მომენტით, მოიწვია საეკლესიო კრება და გამოაცხადა თავისი ქალკედონიტური რწმენა, მართალია იმპერატორის იქ ყოფნისას ზოგიერთმა სომეხმა თავი შეიკავა, მაგრამ უმეტესი ნაწილი აღშფოთდა.

ამის გამო, შემფოთებული ნერსე III თან გაჰყვა დვინიდან უკან დაბრუნებულ იმპერატორს.

ნერსემ თავი შეაფარა ტაოს, სადაც მისი დამცველები იყვნენ ტაოელი ქართველები.

სებუოსის თხრობით ნერსეს ქალკედონიტობით აღშფოთდა სომხეთის ჯარი, მათ მიემხრო თეოდოროს რშტუნი, მიიღო არაბებისაგან დამხმარე ძალები, დაიწყო ომი ბიზანტიელთა წინააღმდეგ და აიღო ტრაპიზონი.

როგორც ითქვა, კათალიკოსი ნერსე იმპერატორთან ერთად გამგზავრებულია კონსტანტინოპოლში და დაბრუნდა უკან ტაოში და იქ დარჩა თეოდოსოს რშტუნის გარდაცვალებამდე.

6 წლიანი დევნის შემდეგ ქართველებისა და იმპერატორის შეწყვენით ნერსესი კვლავ ავიდა სომხეთის საპატრიარქო ტახტზე და დაამთავრა ზვარტნოცის ქალკედონიტური ტაძრის მშენებლობა, რომლის კურთხევასაც იმპერატორი დაესწრო („ისტორია ეპისკოპოს სებეოსისა“ (რუსულ ენაზე), ერევანი, 1939, გვ. 119-127). სომეხ მონოფიზიტებს ეს ტაძარი უცხოვდ, არაეროვნულად მიაჩნდათ.

მაშასადამე, ნერსე ტაოელს მტრობდნენ სომეხი დიდებულები და ის იმუჟამინდელი სომხეთის ქართველების მხარდაჭერით სარგებლობდა. მის დროს სომხეთის მრავალმა ეთნიკურმა ქართველმა აღიარა ქალკედონიტობა ტაოს გარეთაც.

როგორც ითქვა, ტაოში ნერსეს, კერძოდ იშხანში, ეპისკოპოსობისას VII ს-ის 30-იან წლებში აუგია იშხნის იმუჟამად მრგვალი ტაძარი (ბანასა და ზვარტნოცის ტიპისა).

საერთოდ, როგორც ავანის, ისე ზვარტნოცის ქალკედონიტური და სხვა ქალკედონიტური ტაძრები სომხეთის ქართველთა თავშესაფარს, მათი ეთნოიდენტობის სადგურებს წარმოადგენდნენ. სომხურ ეკლესიაში თავიანთი ყოფნის დროს ქართველები ცდილობდნენ საეკლესიო არქიტექტურითაც განსხვავებული ყოფილიყვნენ ეთნიკური სომხებისაგან.

ქალკედონიტური ტაძრები ავანისა და ზვარტნოცისა წარმოადგენდნენ სომხეთში მცხოვრები ქართველების საეკლესიო თვითგამოყოფის, ეთნოიდენტობის წარმოჩინების ნიშან-ტაძრებს, ამიტომაც უწოდებდნენ ზვარტნოცის მშენებელ ნერსეს ქართველები „წმიდას“.

ნერსეს გარდა ქალკედონიტური სარწმუნოება სომხეთის სხვა კათალიკოსებსაც ჰქონდათ, მაგრამ ქართველ მამებს ისინი წმიდათა რიგში არ შეუყვანიათ, მათგან ნერსესი გამორჩეული იყო თავისი ეთნიკური წარმომავლობით, ის ქართველი იყო ტაოელთა მსგავსად და ამიტომაც მუდამ დაცული და პატივცემული თანამემამულეების (ე.ი. სომხეთში მცხოვრები ქართველების) მიერ.

სომეხ-ქართველთა დავის ეპოქაში მცხოვრები არსენ საფარელი, გიორგი მერჩულე, დავით და ტარიჭანის ცხოვრების აღმწერი და სხვები, წმიდას და „ღვთის კაცს“ არ უწოდებდნენ სომეხთა არაქართველ კათალიკოსს.

არსენ საფარელის ცნობით, საკათალიკოსო ტახტზე ნერსე „ღვთის ნებით“ ავიდა, ის იყო „ღირსი და მართლმორწმუნე“, ხოლო გიორგი

მერჩულე მას „ნეტარს“ უწოდებს. უფრო მეტად განადიდებს მათ დავით და ტარიჭანის ცხოვრების აღმწერი და უწოდებს „ჩვენს წმიდა მამას“.

სომხეთში, როგორც აღინიშნა IV-VIII სს-ში მრავალი ქართველი სასულიერო პირი მოღვაწეობდა. მათ შორის, ჩვენთვის ცნობილია კირიონ კათალიკოსი - სომხეთის ცენტრალური ნაწილის, აირარატის ეპისკოპოსი, მოსე გუგარქელ ქართველთა ეპისკოპოსი (თუმცა მონოფიზიტი), წმიდა გრიგორის ცხოვრების არაბულად მთარგმნელი და ალბათ სხვებიც, რომელთაც მომავალი მკვლევარები გამოავლენენ.

სომხურ ეკლესიაში, შემდგომშიც, კერძოდ XVII-XVIII სს-შიც, უამრავი ქართველი მონოფიზიტი სასულიერო პირი მოღვაწეობდა, რაც ჩანს მატენადარანში დაცული მათი ქართულენოვანი წერილებიდან, ზოგიერთის ქართული გვარიც ცნობილია. ერთ-ერთი ასეთია სომხურ ეკლესიაში დროებით მოღვაწე ქართველი სასულიერო პირი ცნობილი არქიმანდრიტი იოანე ხელაშვილი. იოანე ბატონიშვილს „კალმასობაში“ აღწერილი აქვს ასეთი ამბავი: ქართლ-კახეთის სამეფოს გაუქმებით ანუ ქართველთა უმოქმედობითა და უთავბოლოობით ისე აღშფოთდა იოანე ხელაშვილი, რომ მან დატოვა ქართული ეკლესია და გადავიდა სომხურ ეკლესიაში. მაშინვე, ერთ-ერთ სომხურ მონასტერში მას გაუჩინეს უღუფა და მისცეს თავისი სენაკი, სადაც მის ღოცვას აღწერს კიდევ მწერალი (იოანე ბატონიშვილი), შემდგომ იოანე ხელაშვილი კვლავ დაუბრუნდა მშობლიურ ეკლესიას. ასე, რომ ქართველები IV საუკუნიდან XIX საუკუნის ჩათვლით მრავლად იღწოდნენ სომხურ ეკლესიაში.

როგორც ითქვა, VII-VIII სს-ში სომხურ ეკლესიაში გაერთიანებულნი იყო რამდენიმე ქართული თემი, მათ შორის ყველაზე მნიშვნელოვანი ტაოა. მხოლოდ ქართველთა თვითშემეცნების გამოღვიძების შემდეგ დაუბრუნდა ეს მხარე დედასამშობლოს ეკლესიურადაც.

ფიქრობ, არზრუმ-ლაზისტანის ქართველთა ეთნიკური თვითგამოღვიძების პროცესი ჯერაც არ დამთავრებულა, კერძოდ, ქრისტიანი ლაზები XVI-XIX საუკუნეებში შეერივნენ „ურუმებსა“ და „რომოსებს“ (ბერძნებს), ხოლო მაჰმადიანი ლაზები – ოსმალთურქებს. შესაძლოა მათი თვითშემეცნების გამოღვიძების შემთხვევაში ისინი კვლავ დაუბრუნდნენ თავიანთ ეთნოიდენტობას.

გუგარქელი, ტაოელი, განანდელი და არზრუმელი აზნაურები სომხური ეკლესიის წინააღმდეგ

მკვიდრი მოსახლეობის თვალსაზრისსა და ნებას, როგორც წესი, შუა საუკუნეებში გამოხატავდა მოსახლეობის თავისუფალი ფენა, ანუ აზნაურები. დაბალი ფენა – გლეხები უუფლებონი და ძირითადად უიდენტონი იყვნენ. აზნაურები – მეპატრონენი იყვნენ და ქვეყნის ეთნიკურ სახესაც წარმოაჩენდნენ.

საბედნიეროდ, გუგარქში სომხური ეკლესიის გაძლიერებისას, მის აგრესიულ სურვილს თავის მრევლად გადაექცია ქართული მოსახლეობა, წინ აღუდგა მკვიდრი აზნაურობა ანუ **გუგარქელმა აზნაურებმა ქართულ ეკლესიას დაუჭირეს მხარი კირიონ კათალიკოსის დროს** (იხ. ა. ჯაფარიძე, საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის ისტორია, ტ. II).

თუ არა მათი (მკვიდრი აზნაურების) მხარდაჭერა, სომხური ეკლესიის შემოტევა იმუამად დასუსტებული ქართული ეკლესია ვერ დაუპირისპირდებოდა.

ქართული ეკლესიის დასუსტება კი გამოიწვია ჩვენი ქვეყნის დამპყრობელი სპარსეთის შაჰების პროსომხურმა მიკერძოებამ, კერძოდ, მათმა მონოფიზიტურმა საეკლესიო ორიენტაციამ.

სპარსელები ქართული ეკლესიის დიოფიზიტოზმს პრობიზანტიურ ორიენტაციად მიიჩნევდნენ და დევნიდნენ.

როცა მავრიკე კეისარმა შეძლო ბიზანტია-სპარსეთის საზღვრის თბილისამდე მოტანა, ამით ზურგგამაგრებულმა კირიონმა გაბედა და ნაბიჯი გადადგა გუგარქის მკვიდრ ქართველებისათვის წირვა-ლოცვის ქართულენოვნების ასაღორძინებლად, რამაც სასტიკად გააღიზიანა სომხური ეკლესია.

გუგარქი – კირიონის სამწყსო იყო. ამ **ქვეყნის ნამდვილი მფლობელები კი, როგორც ითქვა მკვიდრი აზნაურობა იყო**, ამიტომაც სომეხთა კათალიკოსმა საგანგებო ეპისტოლით მიმართა გუგარქის აზნაურებს მხარი დაეჭირათ სომხური ეკლესიისათვის კირიონის ნების საწინააღმდეგოდ იქაური მოსე კვლავ ეპისკოპოსად დაებრუნებინათ, ის იმუამად თავს სომეხთს აფარებდა. სწორედ ამ **გადამწყვეტ მომენტში გუგარქელმა აზნაურებმა მხარი დაუჭირეს ქართულ ეკლესიას**, რითაც ძლიერ განაწყენდა სომეხი კათალიკოსი. „ჩვენ ეს სარწმუნოებაც გვაქვს და ვგეც, თუ უნდა მოსე ეპისკოპოსს, მოვიდეს და კირიონს დაემორჩილოს“ ასეთი იყო გუგარქელ აზნაურთა პასუხი. აქედან კარგად ჩანს მათი ეთნიკური ვინაობა - ისინი საეკლესიო მთლიანობას ანუ ქართული ეკლესიის გაუზარველობას უფრო დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ, ვიდრე სომეხი კათალიკოსის მოწოდებას.

ლასტივერტეცის თანახმად, არზრუმელმა, ტაოელმა და ბასიანელმა აზნაურებმა გუგარქელ აზნაურთა მსგავსად დაუჭირეს მხარი ქართულ ეკლესიას (ა. ლასტივერტეცი, ისტორია, 1974, გვ. 44).

აქ შეიძლება გავიხსენოთ, რომ ეთნიკურ სომხურ ოლქებში აზნაურები მხარს სომხურ ეკლესიას უჭერდნენ. მაგალითად, „ეპისტოლეთა წიგნში“ კარგად ჩანს, რომ ვრკანის მარზპანი დევნიდა ქართულ ეკლესიას და მხარს უჭერდა სომხურს.

ხოლო ეთნიკურ ქართულ რეგიონებში აზნაურები, როგორც ითქვა, მხარს ქართულ ეკლესიას უჭერდნენ, ამ ფაქტის კარგი გამოხატულებაა მაგალითი ტაოელ-ვანანდელ-კარელი დიდებულებისა: ბაკურიანისძეებისა, ჩორდვანელებისა, ვანანდელი აზნაურებისა, თორნიკე ერისთავისა და მისი თანამოსაგრე ქართველი დიდებულებისა – ისინი იყვნენ ერთგული მრევლი ქართული ეკლესიისა.

გუგარქელმა, ტაოელმა, ვანანდელმა და არზრუმელმა აზნაურებმა კარგად იცოდნენ, რომ თუ ისინი მხარს დაუჭერდნენ ქართულ ეკლესიას ქვეყანა შეინარჩუნებდა ქართველობას, წინააღმდეგ შემთხვევაში კი გასომხდებოდა.

ბასიანის სოფელი ოკომი და ანისის სომხური ჯვარი

არისტაკეს ლასტივერტეცის ცნობით, ბასიანი და 12 ახლო გავარი დასახლებული იყო ქართველებით, რომელნიც ებრძოდნენ სომხურ ეკლესიას. მათ ანისის სომხური ჯვრის ლურსმნები მოაძვრეს და გაიძახოდნენ „ამ ლურსმნებისგან ცხენის ნალებს გავაკეთებთ“, ქართველები. ავტორის აზრით, ამის გამო, დაისაჯნენ ბასილი იმპერატორის ხელით.

ბასილი იმპერატორმა, ქართველთა ქვეყნები და სოფლები მოაოხრა, მათ შორის იყო ბასიანის ერთ-ერთი ცენტრი და მთელი მხარეები ოკომი – „მეფე ძლიერ განრისხდა და ბრძანა ცეცხლით, მახვილითა და ტყვეობით გაენადგურებინათ დიდი დაბა-ქალაქი ოკომი და მის გარშემო მდებარე სოფლები, აოხრდა მიწის სავარგულები, რომლებიც იმ მხარეში იყო, ხოლო ტყვეები წაეყვანათ ქალდიის გავარში, თვითონ კი ბასიანისაკენ გაემართა და მიადწია ვანანდის გავარს... მეფემ ქვეყნის ოთხივე მხარეს ჯარი გაგზავნა მარბიელი მოჰფინა, მკაცრი ბრძანებით მოითხოვა, რათა არ დაენდოთ არც მოხუცი, არც ახალგაზრდა, არც ყრმა, არც ასაკოვანი, არც კაცი, არც ქალი და საერთოდ არცერთი ასაკისა, ამგვარად, მან დაანგრია და მოაოხრა თორმეტი გავარი... გადაიწვა, დაინგრა, განადგურდა, მათი

პატრონები მახვილით ამოწყდნენ... ეს თავს გადახდათ ნაცვლად იმისა, რომ მათ მოგლიჯეს წმიდა კათოლიკე ეკლესიის კარიდან სამეფო ნიშნის მქონე ჯვრის ლურსმნები და შეურაცხმყოფელად გაიძახოდნენ: ცხენებისთვის ნალი უნდა გაგაკეთოთ. ასე სამართლიანად მათ თავს დაატყდათ უბედურება.. ვაი მეფის შეუბრალებელ ბრძანებას... გაუჟაცრიელდა კეთილმოწყობილი ქვეყანა და დაცარიელდა. მაგრამ არ ვიცი რისთვის შეემთხვა მათ ყოველივე ეს, ჭკუის დარიგებისთვის თუ ქვეყნის მოსახლეობის ადვირახსნილობის გამო“ (არისტაკეს ლასტივერტეცი, ისტორია, 1974, გვ. 47).

აქედან ჩანს, რომ დაბა-ქალაქი ოკომი, ბასიანი და მის ირგვლივ 12 სხვა მხარე – ქართველებით იყო დასახლებული, რომელნიც ანისის „ჯვრის ლურსმნების“ უპატივცემულობის გამო დაისაჯნენ – წერს ა. ლასტივერტეცი ე. ი. არ იყვნენ სომხები, ამიტომაც არ სცემდნენ პატივს სომხურ ნიშნებს.

ანისის ჯვრის ლურსმნები

არისტაკეს ლასტივერტეცის ცნობით, ტაოელ და ბასიანელ ქართველ აზნაურთა ჯარმა, რომელიც თან ახლდა აფხაზთა მეფე გიორგი I-ს, პატივი არ სცა ანისის ჯვარს, მისი ლურსმნები დააძვრეს და წაიღეს.

„შაჰინშად წოდებული ანისის მეფის გაგიკის გარდაცვალების შემდეგ მემკვიდრეობისთვის ერთმანეთს წაეკიდნენ მისი შვილები სუმბატი და აშოტი, საჭირო შეიქმნა სასამართლო, მათთან ვითარცა მოსამართლე მოვიდა აფხაზთა მეფე გიორგი და მშვიდობიანად შეარიგა ისინი, სუმბატს მისცა ანისის ციხე გავარებითურთ, ხოლო აშოტს ქვეყნის შიდა მხარე, რომელიც სპარსეთსა და საქართველოს უყურებდა“ (არისტაკეს ლასტივერტეცი, ისტორია, 1974, გვ. 44).

მაღევე სუმბათმა გიორგი I-ის ეს სასამართლო გადაწყვეტილება დაარღვია, ამიტომაც გიორგი I კვლავ შევიდა ანისში დამნაშავის დასასჯელად. ანისიდან გამოსვლისას გიორგის მხლებლებმა გაძარცვეს საკათედრო ტაძრის მოკაზმულობა, მოგლიჯეს ჯვრის ლურსმნები და თან ლანძღვით გაიძახოდნენ „მიგვაქვს, რათა ცხენების ნალი გაგაკეთოთ“ (იქვე, გვ. 44).

არისტაკეს ლასტივერტეცი შემდგომ უფრო დაწვრილებით წერს, რომ სუმბატს ერგო ქალაქი ანისი თავისი შემოგარენით, ხოლო მის ძმას აშოტს შიდა მხარე სომხეთისა, ანუ ანისის სამხრეთით მდებარე ქვეყანა,

რომელსაც აღმოსავლეთით სპარსეთი, ხოლო დასავლეთის მხრიდან კი „საქართველო“ ესაზღვრებოდა. ამ შემთხვევაში ის საქართველოს უწოდებს ტაო-ბასიან-ვანანდ-კარინის მხარეებს, რომელთაც ბიზანტიელები ივერიას უწოდებდნენ. მაშასადამე, არისტაკეს ლასტივერტეცისათვის „საქართველო“ არა ანისის ჩრდილოეთით მდებარე ქვეყანა, არამედ ამ ქალაქის დასავლეთით მდებარე, მართლაც, ანისის ჩრდილოეთით თბილისის საამირო მდებარეობდა, ხოლო დასავლეთით კი ტაო-ბასიანის მხარეები, კარინის (არზრუმის) ველი და ვანანდის ნაწილი, საქართველოს მეფის საგამგეო ქვეყანა. ამ ამბიდან რამდენიმე წლის შემდეგ ამ ივერიას – საქართველოს შემოესია იმპერატორი ბასილი ბულგართმმუსვრელი, და დადგა „კარინის ფართო ველზე“, შემდეგ გადავიდა ბასიანიში და ვანანდში (ყარსის მხარეს).

ა. ლასტივერტეცის ცნობით, ბასილი ბულგართმმუსვრელმა ამ ქართული ქვეყნების ე.ი. კარინის, ტაოს, ბასიანის და ვანანდის „**ოთხივე მხარეს ჯარი გაგზავნა, მარბიელი მოჰფინა, მკაცრი ბრძანებით მოითხოვა არ დაენდოთ არც მოხუცი, არც ახალგაზრდა, არც ყრმა, არც ასაკოვანი, არც კაცი და არც ქალი არცერთი ასაკისა, ამგვარად მან დაანგრია და მოაოხრა თორმეტი გავარი... ამ დროის ბოროტმოქმედებანი: სისხლში ამოსვრილი მოხუცთა საპატიო ჭაღარა, მახვილით ამოწყვეტილი ახალგაზრდები, ურიცხვი ბრძეები, რომელთაც თვალები დაუბნელეს, ვფიქრობ, ყოველივე ეს თავს გადახდათ ნაცვლად იმისა, რომ მათ მოგლიჯეს წმიდა კათოლიკე ეკლესიის კარიდან სამეფო ნიშნის მქონე ჯვრის ლურსმნები და შეურაცხმყოფელად გაიძახოდნენ: ცხენებისათვის ნალი უნდა გაგაკეთოთო. ასე სამართლიანად მათ თავს დაატყდათ უბედურება, რაც საზარელ სანახაობს ქმნის - აზნაური ქალები მოედანზე გამოიყვანეს, მოხადეს თავსაბურავები, ძუძუმწოვარა ყრმებს ზოგს დედის მკერდიდან გლეჯდნენ და ქვებს ურტყამდნენ, ნაწილს კი დედის მკერდზე აკლავდნენ შუბით და დედის რძეს ყრმების სისხლს ურევდნენ, სხვებს გზაჯვარედინებზე ცხენების ჩლიქებში აგდებდნენ და მით ხოცავდნენ... ვაი მეფის (ბიზანტიის იმპერატორის) შეუბრალებელ ბრძანებას, მაგრამ არ დაცხრა მისი რისხვა, კვლავ აღმართა ხელი, რათა ყველა ბოროტებისათვის გადაეჭარბებინა, ასეთი საქმიანობით გაუკაცრიელდა ქვეყანა, ზამთრის მოსვლამდე აოხრდა და დაცარიელდა ირგვლივ ყოველივე“ (იქვე, გვ. 47).**

ბასილმა დასაჯა საქართველოს მეფის ერთგული მოსახლეობა, ისინი ეთნიკური ქართველები, იქედან ჩანს, რომ ისინი არ აღიარებდნენ სომხურ სარწმუნოებას და ამიტომ მათ, ლასტივერტეცის სიტყვით, შეურაცხვეს ანისის სომხური ტაძარი. ისინი ეთნიკურად უცხონი იყვნენ

ლასტივერტეცისათვის, ის ამ ქართველებს მიიჩნევს არა თავისი ერის, არამედ სხვა ერის ნაწილად, არა „ჩვენ“ ჯგუფის იდენტური ნაწილად, არამედ სხვა „იმათი“ ერისა, ამიტომაც წერს – „არ ვიცი რისთვის შეემთხვათ მათ ყოველივე ეს, ჭკუის დარიგებისათვის, თუ ქვეყნის მოსახლეობის აღვირახსნილობის გამო“ (არისტაკეს ლასტივერტეცი, ისტორია, 1974, გვ. 47).

მაშასადამე, ბასიანის, ტაოს, ვანანდისა და კარინის მოსახლეობა სომეხ ისტორიკოსს მიაჩნდა **სხვა ეთრო ჯგუფად – ქართველებად, რომელნიც დაისაჯნენ აღვირახსნილი ცხოვრებისა და სომხური ანისის ეკლესიის გაძარცვის გამო.** ბასილმა სასტიკად დასაჯა ჯერ დიდი დაბა-ქალაქის ოკომის მოსახლეობა და მის გარშემო სოფლები „ცეცხლით, მახვილთა და ტყვეობით“ (გვ. 45), შემდეგ კი 12 ვრცელი ქართული ქვეყანა ბასიანსა და მიმდებარე ქვეყნებისა.

ოლთისის (ანუ სომხურად უხტიქის) შენობები კი ოკომის სანაცვლოდ საქართველოს მეფეს გიორგის გადაუწვავს.

ოლთისის მოსახლეობის ქართველობას მიუთითებს იქვე ლასტივერტეცი – გიორგიმ „უბრძანა ჯარებს გადაეწვათ ლამაზი ნაგებობები, იავარყოთ მისი მთელი საქონელი, მაგრამ ხალხისათვის ვნება არ მიეყენებიათ“ (იქვე, გვ. 45).

ხალხს რატომ არ უნდა მიაყენოს ქართველმა ჯარმა ვნება? იქნებ იმის გამო, რომ მოსახლეობა ქართულია. ნაგებობებში შენახული ქონება კი მტერს არ უნდა გამოეყენებინა, ამ მიზეზით გადაწვა ოლთისი გიორგი მეფემ, ამ დროს, ჩანს რამდენიმე ეკლესიაც დაიწვა, რამაც საფუძველი მისცა საბჭოთა ეპოქის ისტორიკოსებს განეცხადებინათ რომ თითქოსდა „გიორგი მეფემ გადაწვა სომხური ეკლესიები“.

რაც შეეხება ანისის ჯვრის ლურსმნების მომენტს, ისინი დაადრვეს არა სარწმუნოებრივი უთანხმოების გამო, არამედ იმიტომ, რომ ლურსმნებზე ამოტვიფრული ყოფილა ანისის მფლობელის დამნაშავე სუმბატის ნიშანი, მას დიდის დიდებით შეუმკია ეს ჯვარი ამ ნიშნებით, სუმბატის დასასჯელად შესულ ქართველთა ჯარს, ჩანს სადაც კი უნახავს სუმბატის ნიშანი, მოუხსნია და თან წაუღია, მათ შორის ჯვრის ლურსმნებიც. „მოგლიჯეს ეკლესიის კარიდან სამეფო ნიშნის მქონე ჯვრის ლურსმანი“ გასაგებად წერს მემატიანე, ვფიქრობთ ამ საკითხშიც არასწორი იყვნენ საბჭოთა ეპოქის ისტორიკოსები, მაგალითად, ი. აბულაძე, რომელიც ოლთისის ეკლესიების გადაწვისა და ანისის ჯვართან დაკავშირებულ ამბებს ისე აღწერდა თითქოსდა ეს ძალადობა გამოიწვია ქართული ეკლესიის ძალადობრივმა შეჭრამ სიმხური ეკლესიის იურისდიქციის სფეროში, ის წერს – „ერთი ეკლესია იჭრება მეორეში, ეკლესიათა წვა და

ჯვრების მსხვერველ ამას მიუთითებს“, თითქოსდა ქართული ეკლესია შეიჭრა სომხურში, დაწვა სომხური ეკლესიები და ამათ ტაოელი და ბასიანელი სომხები „გააქართველა“, ასეთ ყალბ საფუძველზე აიგო ე.წ. „ქართიზაციის“ თეორია.

მაშასადამე, ანისის ჯვრის ღურსმნები არ მოუხსნიათ სარწმუნოებრივი განსხვავების გამო და არც ეკლესიები დაუწვავთ ამ ნიშნით. ამ მხრივ, საბჭოთა ეპოქის ისტორიკოსების ნააზრევს ეწინააღმდეგება არისტაკეს ლასტივერტეცის ცნობები. მისი აზრით, ამ ქმედებებს ეთნიკური საფუძველი ჰქონდა.

აღსანიშნავია, რომ იმპერატორმა ბასილიმ, ტაო-ბასიანის ივერიის განადგურებით ფაქტიურად ხელი შეუწყო თურქ-სელჯუკების მიერ ტაო-ბასან-ვანანდ-კარინისა და სხვა ქვეყნების დაპყრობას, რადგანაც მან ამ ქვეყნების მკვიდრი ქართველი მოსახლეობა სასტიკად დაასუსტა საკუთარი დანაშაულებრივი ქმედებებით, რომელთაც ლასტივერტეცი „ბოროტმოქმედებს“ უწოდებს (გვ. 46).

თავი X

„აღმოსავლეთის“ საკათალიკოსო

„ივერთა“ (აგანის) საკათალიკოსო (VII ს-ის დასაწყისი)

(„კათალიკოსნი აღმოსავლისანი“)

X-XVI სს-თა ქართულ სამყაროში „აღმოსავლეთი“ ერქვა სამხრეთ ტაობასიანსა და მათ მომიჯნავე მხარეებს. წინა საუკუნეთა მსგავსად სიტყვა „აღმოსავლეთი“ ამ მნიშვნელობით გვხვდება XVI ს-ის დოკუმენტებშიც.

საქართველოს დაშლის შემდეგ სამცხელი მთავრის სეპარატიზმის გამართლების მიზნით კონსტანტინოპოლში ბერძნულ ენაზე შეიქმნა თხზულება ე.წ. „მანუელის გარდამოცემა“. „ის ასახავს მზეჭაბუკის სულისკვეთებას – მეფობის სურვილს სამცხის მიწა-წყალზე“ (მ. ზაღდასტანიშვილი, კიდევ ერთხელ ათაბაგთა განკერძოების შესახებ, მაცნე, ისტორიის სერია, 2012, 2. გვ. 57).

სამცხის მთავარი, იმჟამად, დიდ ტერიტორიას ფლობდა **ბასიანიდან ტრაპეზუნტის რეგიონამდე**.

სეპარატიზტი მთავრის დაკვეთით ანტიოქიის პატრიარქ დოროთეოსსაც გამოუცია საგანგებო „წიგნი“. „მასში მზეჭაბუკი მოხსენებულია, როგორც, „ყოვლისა აღმოსავლეთისა ხელმწიფე“ (ქრ. შარაშიძე, სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები (XV-XVI სს.), 1961, გვ. 96).

ორივე დოკუმენტში მზეჭაბუკს „მთელი ზემო იბერიის თვითმპყრობელი“ ეწოდება. მაშასადამე დოკუმენტებში „აღმოსავლეთის“ ქვეშ მოიაზრება – „ზემო იბერია“ ანუ სამცხე, ტაო და ბასიანი მიმდგომი მხარეებით ვიდრე **ტრაპეზუნტის რეგიონამდე**.

ამავე მნიშვნელობით იხმარებოდა სიტყვა „აღმოსავლეთი“ წინა საუკუნეებშიც.

მას შემდეგ რაც „ზემონი ქვეყანანი“ დავით კურაპალატმა თავის ქართველთა სამეფოს შეუერთა, მის პოლიტიკურ მემკვიდრეთა ტიტულატურაში გაჩნდა წოდება – „ყოვლისა აღმოსავლეთისა კურაპალატი“, რაც აღნიშნული ქვეყნების ფლობის მემკვიდრეობითობას მიუთითებდა. ამ ტიტულს ფლობდნენ ბაგრატ III, გიორგი I და ბაგრატ IV

(ვ. გოილაძე, „ყოვლისა აღმოსავლეთისა კურაპალატის“ წოდება, ბიზანტია, ქართული წყაროები, 2010. გვ. 129).

„აღმოსავლეთი“ ქართველთათვის, როგორც აღინიშნა, იმ პერიოდში, ტაო-ბასიანის რეგიონს ერქვა, გადაშლილს ვიდრე ავანამდე, იმ ქვეყნებს, სადაც შემდგომ ბიზანტიამ დაარსა იბერიის თემი.

შესაბამისად, „აღმოსავლეთის კათალიკოსნი“ და „აღმოსავლეთს პატრიარქი“ ერქვა, იმ რეგიონის ქართველ მამამთავარს, რომელიც შემდგომ **„იბერიის თემმა“** მოიცვა.

ჯერ კიდევ კირიონ II-მ გამოთქვა თვალსაზრისი, რომ საქართველოს **„აღმოსავლეთის“** პროვინციას, ანუ იმიერტაო-ბასიანსა და მიმდებარე ოლქებს ჰყავდა თავისი ქართველი კათალიკოსი. მას **„ივერთა კათალიკოსსაც“** უწოდებდნენ, ქვეყნის სახელის შესაბამისად, ივერთა კი, როგორც სომხურ, ისე ბერძნულ წყაროებში იმუამად (VIII-X სს-ში) ტაო-ბასიანის რეგიონს ერქვა და ამიტომაც აქ, XI ს-ში, ბიზანტიამ „იბერიის თემი“ ჩამოაყალიბა.

საქმე ისაა, რომ ამ პერიოდში, უკვე თითქმის IX საუკუნედან, მცხეთათბილისის რეგიონის დასავლეთით მდებარე რეგიონს უკვე „აფხაზეთს“ მიაკუთვნებდნენ, რადგანაც შიდა ქართლი აფხაზ მეფეთა მისწრაფების რეგიონად იქცა. რაც შეეხება ტერმინ „ივერთა“-ს, იმუამად ის ტაო-ბასიანსა და მის მიმდებარე მხარეებს ერქვა.

VI ს-ის ბოლოს (VII ს-ის დასაწყისში) ავანის საკათალიკოსო სარწმუნოებრივი ნიშნით გამოეყო დეინის საკათალიკოსოს. ის თავის იურისდიქციას ძირითადად ავრცელებდა ქართველებით დასახლებულ მიწა-წყალზე, ტაო-ბასიანზე და აგრეთვე გუგარქად წოდებულ ტერიტორიაზე, რომელიც სომხური გეოგრაფიის მიხედვით ჭოროხამდე ვრცელდებოდა. ამ რეგიონს ერქვა როგორც „აღმოსავლეთი“, ისე „ივერთა“, მას „ქართველები“ აღმოსავლეთს უწოდებენ, უცხოელები კი „ივერთას“. **ეს ოლქები მართალია ქართველებით იყო დასახლებული, მაგრამ საუკუნეთა მანძილზე იყო მიტაცებული და სომხეთის შემადგენლობაში შედიოდა VI-VII საუკუნეებში, ავანის საკათალიკოსოს არსებობისას, რომელიც მალევე გააუქმეს.**

იქაური ქართველობა იმუამად, სომხური კულტურისა და ეკლესიის გავლენის ქვეშ იყვნენ, თუმცა ეთნიკურ-ეროვნული (ქართული) იდენტობა ბოლომდე დაკარგული არ ჰქონდათ.

ამ მოსახლეობამ შემდგომშიც, კერძოდ VIII ს-დან წამოიწყო უდიდესი მნიშვნელობის საქმე: კერძოდ, როგორც კი შესაძლებელი გახდა, განერიდა სომხური საეკლესიო ცენტრის მონოფიზიტურ აღმსარებლობას და ქალკედონიტობა აღიარა თავის სარწმუნოებრივ მიმართულებად 726 წლის კრების შემდეგ, ტაო-ბასიანსა და მათ გვერდითა ოლქებში, იქამდე, VI ს-ის

ბოლოს, ავანის საკათალიკოსო სარწმუნოებრივი ნიშნით, მაგრამ შინაგანი ეროვნულობის, თავისი არასომხურობის (ანუ ქართველობის) გამო განშორდა სომხურ ეკლესიას და თავის სარწმუნოებად ქალკედონიტობა ანუ ქართულ-ეროვნული აღმსარებლობა გამოაცხადა, ასევე მიზანდასახულად მიიღო ქართული ეკლესიისათვის სხვა დამახასიათებელი ნიშნებიც, მაგალითად საეკლესიო არქიტექტურა (ავანის ტაძარი მცხეთის ჯვრის ასლია. ავანის ტაძარი ერთი ამოსუნთქვით აიგო იოანე ბაგარანელის მიერ, რადგანაც მას უკვე ჰქონდა ნიმუში მცხეთის ჯვრის სახით, რაც შეეხება თვითონ მცხეთის ჯვარს, მისი მშენებლობა IV საუკუნიდანვე დაიწყო, აღწერილია მის ცენტრში მდგარი ხის წმიდა ჯვრის გუმბათით გადახურვის ისტორიაც და მხოლოდ VI-VII საუკუნეთა მიჯნაზე მიიღო საბოლოო სახე მცხეთის ეკლესიამ, ავანისათვის ის უკვე მზამზარეული ნიმუში იყო, ვითარცა ქართულ-ქალკედონური საეკლესიო არქიტექტურისა).

ავანის საკათალიკოსო, მას რომ დაცლოდა, ასევე მიიღებდა საეკლესიო და კულტურული საჭიროებისათვის ქართულ ენასაც. ავანის საკათალიკოსო მალევე გააუქმა სომხურმა ეკლესიამ. ავანის საკათალიკოსოში ტაო-ბასიან-აირარატი მოიაზრება.

შემდგომში, როგორც აღინიშნა, ეს დაწყებული საქმე მაინც გაგრძელდა. დაახლოებით ერთი საუკუნის შემდეგ, გუგარქის მსგავსად, ტაოსა და ბასიანის ქართველობამ თანდათანობით აღიდგინა ქართულენოვნება, ანუ თუკი იქამდე მათი წირვა-ლოცვისა და ლიტურატიურის ენა იყო სომხური, ახლა ის უარყოფილ იქნა და მის ნაცვლად მოსახლეობამ ქართულენოვნება დაიბრუნა საეკლესიო საჭიროებისას (ე.ი. მათი საშინაო-ოჯახური (ქართული) ენა ახლა უკვე საზოგადოებრივი ურთიერთობის საშუალებად, კულტურის ენად იქცა).

„იბერიელი“ იოანე ბაგარანელის დელეგაცია ანტოქიაში და მისი ტაძარი ავანში

არისტაკეს ლასტივერტეცის ცნობით ივერია მდებარეობდა არა ანისის ჩრდილოეთით, არამედ მის დასავლეთით, რადგანაც, როგორც აღინიშნა, მისი პერიოდის სომხურ საისტორიო გეოგრაფიაში „ივერია“ ძირითადად ერქვა ტაოსა და ბასიანს.

VI ს-ში „ივერთა მთავარი“ ტაოს მფლობელს ერქვა.

რაც შეეხება შიდა ქართლისა და ანისის ჩრდილოეთის რეგიონს, VII-X სს-ში, არაბთა შემოსევების შემდეგ, ანისის ჩრდილოეთით მდებარე სახელმწიფოებრივ წარმონაქმნებს ოფიციალურად ეწოდებოდა არა „ივერთა“ არამედ თბილისის საამირო და ტაშირ-ძორაკერტის სამეფო, ხოლო შიდა ქართლი სადავო ქვეყნად იყო აფხაზეთის, კახეთის, სომხეთისა და თბილისის საამირო-სამთავროთა შორის.

ამ დროსაც სახელი „ივერთა“ ძველებურადვე ერქვა ტაოს მიწა-წყალს (ბასიანთან ერთად) და ტაოს მომიჯნავე მხარეებსაც, ანისის დასავლეთით.

ამ მიზეზის გამო, როგორც აღინიშნა, XI ს-ში, იმიერ ტაოს სამეფოს მიწა-წყალს ბიზანტიელებმა მისი დაპყრობის შემდეგ, „ივერთის თემი“ უწოდეს და მასში ანისიც შეიყვანეს.

ბიზანტიელები „ივერთას“ კონსტანტინე პორფიროგენეტის ეპოქამდეც უწოდებდნენ ტაოს ოლქსა და მის მომიჯნავე მხარეებს.

X ს-ში აღნიშნული იმპერატორის ცნობით ივერიელებს არაქსის მარცხენა სანაპიროს ქვეყნები ეკუთვნოდა.

კონსტანტინე პორფიროგენეტი ბევრს საუბრობს ამის შესახებ.

მაშასადამე, არაქსის დასავლეთ სანაპიროს ქვეყნები, სადაც მდებარეობდნენ თვით დედაქალაქებიც კი სომხური ადმინისტრაციული ერთეულებისა, მაინც „ივერთად“ იწოდებოდა და ეს წოდება (ივერთა) ამ მხარეებისათვის არ იყო უსაფუძვლო:

ამის მიზეზი იყო ის, რომ როგორც მრავალგზის აღინიშნა, ისტორიულადაც ივერიელებით დასახლებული მიწები, ძვ.წ. II საუკუნისათვის, სტრაბონის ცნობით, არმენიამ მიიტაცა. სტრაბონის ხორძენა სწორედ ამ მხარეებში უნდა ვეძიოთ.

სომხური ეკლესიის ჩამოყალიბების შემდეგ, აღნიშნულ მხარეების არმენიზაციის ხარისხი ჯერ კიდევ არ იყო ყოველისმომცველი.

ჩანს, ამ მიზეზის გამო, ავანის საკათალიკოსო გამოეყო სომხური ეკლესიის მთავარ ცენტრს – დვინს.

ამ გამოყოფის მიზეზად მიიჩნევა სარწმუნოებრივი მომენტი, მაგრამ მას უფრო მეტად ეთნიკური საფუძველი უნდა ჰქონოდა.

კერძოდ, 588 წლიდან (სხვა აზრით 591 წლიდან) ძველ სოფელ ავანში (თანამედროვე ერევნის ჩრდილო-აღმოსავლეთით) რეზიდენცია დაიდო არმენიის მართლმადიდებელმა (ქალკელონიტმა) პატრიარქმა.

მიიჩნევა, რომ ამას საფუძველი დაუდო იმპერატორ მავრიკეს (582-602) საზავო ხელშეკრულებამ სპარსეთთან, რის შედეგადაც ავანი და ტაო ბიზანტიის იმპერიაში მოექცა.

ეს ფაქტი უნდა ყოფილიყო საფუძველი (და არა მიზეზი), რამაც გააბედინა ადგილობრივ, მეტწილად ქართული წარმოშობის ტაოელ-ბასიანელ და ავანელ მოსახლეობასა და სამღვდელეობას მიეღოთ იმ სარწმუნოებრივი მიმართულების საპირისპირო აღმსარებლობა, რომელსაც ღვინის სომხური საკათალიკოსო აღიარებდა.

ცნობილი კანონისტი კარტაშევი, თავის წიგნში „საეკლესიო კრებები“ (პარიზი, 1963, რუს.ენაზე), წერს, რომ VI საუკუნეში ეგვიპტელებმა, სირიელებმა და სომხებმა მონოფიზიტური აღმსარებლობა ძირითადად მიიღეს არა სარწმუნოებრივი, არამედ ეთნიკური ნიშნის გამო. კერძოდ, მათ სურდათ ბიზანტიის ცენტრისაგან თავიანთი ეთნიკური განსხვავებულობის სარწმუნოებრივი სახითაც გამოხატვა. ამიტომაც როცა ბიზანტიის ცენტრმა მტკიცედ დაუჭირა მხარი ქალკედონიტობას, პერიფერიებმა მის საპირისპიროდ – მონოფიზიტობა აღიარეს.

თუ კარტაშევის ამ მოსაზრებას მივუსადაგებთ ეთნიკურად ისეთ რთულ რეგიონს, როგორიც იყო ტაო-ბასიან-ავანის მხარეები, შეიძლება მსგავსი სურათი დაინახოთ.

ტაო და ბასიანი იყო არასომხური მხარეები, მისი მოსახლეობა „ივერებად“ ძველთაგანვე იწოდებოდა, თუმცა კი სომხური საეკლესიო და ადმინისტრაციული უღელის ქვეშ. აირარატის პროვინციაშიც მრავალი მკვიდრი ქართველი ცხოვრობდა და სომეხთა იქ დამკვიდრებამდე ძველი ტომის – ალაროდელეების სამშობლოდ იწოდება. ქსენოფონტის ცნობით, აქ ცხოვრობდნენ ფასიანები, ხალიბები და ტაოხები, ქართული ტომები, ალაროდელეები ქართველთა ერთ-ერთი ტომი უნდა ყოფილიყო, ყოველ შემთხვევაში აირარატის პროვინციაშიც VII ს-ის დასწყისში უამრავი ქალკედონიტი ცხოვრობდა, რომელნიც მიემხრნენ ავანის ქალკედონის კათალიკოსს. ამის შესახებ მიუთითებს არსენ საფარელიც თავის თხზულებაში „განყოფისათვის სომეხთა და ქართველთა“. ის წერს: „უბრძანა ბერძენთა მეფემ სომეხთის კათალიკოს მოსე ელივარდელს (574-604) და მის ეპისკოპოსებს, რათა მისუღიყვნენ კონსტანტინოპოლში და კვლავ გამოწვლილვით გამოეძიათ სარწმუნოებრივი სიმართლე, მართალი კი დაემტკიცებინათ. ხოლო მოსე კათალიკოსი არ დაემორჩილა და არ წავიდა, არამედ უთხრა ბერძენთა მოციქულებს: არ გადავალ მდინარე აზატზე, რომელიც საზღვარია სპარსთა და ბერძენთა შორის, არ შევჭამ ბერძენთა ფურნიდს და არ შევსვამ ბერძენთა თერმონს (ფურნიდს აფუებულ პურს ეწოდებდა, თერმონს წყლით გაზავებულ ღვინოს), ასევე უპასუხეს ვასპურაგანის ეპისკოპოსებმაც, რომელნიც სპარსთა სახელმწიფოს ემორჩილებოდნენ. არც მათ ინებეს წასვლა. ხოლო ტაოს ეპისკოპოსი და სხვა ბერძენთა მორჩილი სომეხი ეპისკოპოსები სასწრაფოდ ჩავიდნენ

კონსტანტინოპოლში. კვლავ გამოიძიეს და მეორედ დაამტკიცეს ქალკედონის კრების სისწორე მავრიკ მეფის წინაშე. ყველამ ერთობით აღიარა ქრისტეს ჭეშმარიტი ორი ბუნება. დაწერეს ფიცი ბერძნებთან ერთობის შესახებ და წამოვიდნენ. როცა სომხეთში მოვიდნენ, მათი სარწმუნოება არ შეიწყნარა მოსე კათალიკოსმა და მისმა სხვა ეპისკოპოსებმა, რომელნიც სპარსთა მიერ დაპყრობილ ნაწილში ცხოვრობდნენ. გაიყო სომხეთი სარწმუნოებრივად. ქალკედონიტებმა დაიდგინეს კათალიკოსად **იოანე კოგოვიტელი (590-611)**. ქართველმა კათალიკოსმა კირიონ მცხეთელმა და ჰერთა კათალიკოსმა აბაზმა იხილეს, რომ სომხური ეკლესია კვლავ დვინის იმ კრების ერთგულია, რომელმაც წმიდა მსოფლიო საყოველთაო კათოლიკე ეკლესიას ჩამოაცილა სომხური ეკლესია. როცა ასეთი პრაქტიკა კვლავ აღორძინებული იხილეს კირიონ კათალიკოსმა (591-615), ჰერთა კათალიკოსმა აბაზმა (552-596) და სივნიეთის ეპისკოპოსმა გრიგორმა, შეიქნა დიდი დავა სომხეთსა და ქართლს შორის. ამ მხილების შემდეგ სომხებმა ქართლი დააბეზდეს სპარსთა მეფესთან, რომ ქართველებს რომაელთა (საბერძნეთის) სარწმუნოება აქეთო. ასეთივე დავა იყო ქართველთა და სომეხთა შორის ნერსე II-ის დროსაც. ასევე იყო მის საკათალიკოსო ტახტზე მჯდომ აბრაამის დროსაც. ამ დროს განდევნა ქართლის კათალიკოსმა კირიონმა მოსე ცურტავის ეპისკოპოსი თავისი ეპარქიიდან, რომელიც წმიდა შუშანიკის საფლავზე იყო. თხოვა აბრაამმა კირიონს ეს ეპარქია, ხოლო მან არ მისცა. და გადიდდა მათ შორის ცილობა. მოუხმო აბრაამმა **არარატის პროვინციის სამღვდელოებას და უთხრა მათ: ან შეაჩვენეთ ქალკედონის კრება, ან გადით ჩვენი სამკვიდრებელიდან. ზოგიერთი დაემორჩილა და შეაჩვენეს წმიდა კრება, ზოგიერთი კი არ დაემორჩილა და განიდევნენ**“ (არსენ საფარელი, განყოფისათვის...).

არსენ საფარელის თხზულებიდან ჩანს, რომ ავანის კათალიკოსის იურისდიქციაში ტაოსთან ერთად **აირარატიც** შედიოდა, ამიტომაც სპარსელთა მხარდაჭერით დვინის კათალიკოსმა აბრაამმა **აირარატის ქალკედონიტი სამღვდელოებაც** დასაჯა, ამიტომაც მოუხმო აბრაამმა **არარატის პროვინციის სამღვდელოებას და უთხრა მათ: „ან შეაჩვენეთ ქალკედონის კრება, ან გადით ჩვენი სამკვიდრებელიდან. ზოგიერთი დაემორჩილა და შეაჩვენეს წმიდა კრება, ზოგიერთი კი არ დაემორჩილა და განიდევნენ**“.

აირარატის პროვინცია, ჩანს, მიუხედავად მისი ღრმა არმენიზაციისა, მაინც განსხვავებულ ოლქად დარჩენილა, ეს უნდა ყოფილიყო ნაკვალევო იმისა, რომ სულ რამდენიმე საუკუნის წინ ის იბერთა მიწას წარმოადგენდა. ჩანს, მას (აირარატს) სტრაბონი ხორძენას უწოდებდა.

სტრაბონის ცნობით, ხორძენა, პარიადრესა და გოგარენასთან ერთად, არმენიის მეფეებმა ძვ.წ. II საუკუნეში იბერებს წაართვეს და არმენიას შეუერთეს. რადგანაც გოგარენას სტრაბონი ათავსებდა „მტკვრის იქით“, ანუ მარცხენა სანაპიროზე, ამიტომაც ხორძენა მდებარეობდა პარიადრედან ვიდრე მტკვრამდე, ანუ შემდეგროინდელი **აირარატი** სტრაბონის ეპოქაში ხორძენად იწოდებოდა. მისი მოსახლეობა, მიუხედავად თითქმის 500 წლოვანი არმენიზაციისა, ჩანს კვლავ გრძნობდა თავის თავში იბერიულ საწყისებს, ამიტომაც, მის რეალიზებას ცდილობდა სარწმუნოებრივ სფეროში, მიჯნავდა თავისთავს დვინის სომხურნაციონალური ეკლესიიდან და ცდილობდა დაახლოებოდა მცხეთის ქართულ ეკლესიას. **ტაო-ბასიან-აირარატმა** ხელსაყრელი პოლიტიკური მომენტის დადგომისთანავე, ბიზანტიის იმპერატორის მხარდაჭერით, მყისვე შექმნეს დვინის საწინააღმდეგოდ საეკლესიო ცენტრი ავანში, ქალკედონიტური საკათალიკოსოს სახით, **მკვეთრად გამოსატული ქართული არქიტექტურით** აგებული ეკლესიებითა და ჩანს, ასევე სხვა მრავალი ქართული ნიშნით.

გ. არუთინოვა-ფიდანიანი რა თქმა უნდა, ავანის არქიტექტურას არ აკავშირებს ქართულთან და მიიჩნევს, რომ „მას აქვს ენშიაძინის, ბიზანტიური მარტიოიუმების და კონსტანტინოპოლის სოფიის ტაძრის“ გავლენა („პრავოსლავანია ენციკლოპედია“ ტ 1. მოსკოვი, 2000, გვ. 74). ავანის „არქიტექტურული ანსამბლი სომხური არქიტექტურის ერთ-ერთი პირველი მიღწევაა, მის გვერდით მდებარე სასახლესთან ერთად აგებულია 588-597 წლებში კათოლიკოს იოანეს მიერ“ (იქვე გვ.74).

თითქოსდა, ჯერ ის აუგიათ და შემდეგ მისი გეგმით მცხეთის ჯვარი, მაგრამ როგორც აღინიშნა, ქართულ წყაროებში ნათლად ჩანს, თუ როგორ მიიღო საუკუნეთა მანძილზე მცხეთის ჯვარმა თავისი ჩამოყალიბებული საბოლოო სახე, ავანის აგების შესახებ ასეთი ცნობები არ არსებობს.

კერძოდ, მცხეთის ბორცვზე წმინდა ნინოს მიერ ჯერ აღიმართა დიდი ზომის ჯვარი, შემდეგ კი ეს ჯვარი გუმბათით გადაახურინა რვე მეფემ IV ს-ის ბოლოს, ამავე დროს ჯვარს გარშემო გაუკეთეს „კუბო“. ანუ ის შემოსაზღვრეს კედლებით. ე.ი. მას ჰქონდა კედლებიც და სახურავიც (გუმბათი).

ჯვრის ტაძრის გუმბათის სიმაღლე განსაზღვრა იმ ხემ, რომელიც მოკვეთეს წმინდა ნინოს დროს და რომლისგანაც შეამზადეს ჯვარი.

მატიანეში მოთხრობილია: „**ვითარცა ნათელ იღეს მეფემან და ... ყოველმან ერმან, მაშინ დგა ხე ერთი ადგილსა ერთსა... აუწყეს ეპისკოპოსსა ხისა მისთვის, ხოლო ეპისკოპოსმან თქვა... „მის ხისაგან ჯერ არს შექმნად ჯვარი პატიოსანი, რომელსა თაყვანი სცეს ყოველმა სიმრავლემან ქართლისამან... მოჰკვეთეს ხე იგი... მოაქვნდა ათსა ათეულსა**

კაცსა... სასწაულითა ზეცისათა ჩვენებით ჯვარი პატიოსანი მცხეთას იპყრეს ხელითა კაცობრივითა და მივედით ბორცვსა მას ქვეშე... ხოლო ხვალისა დღე აღვიდეს კლდესა მას ზედა... მუნ აღიმართა ჯვარი იგი დიდებითა მეფეთაგან და მოდრკა ერი იგი ურიცხვი და თაყვანი სცეს ჯვარს... რაოდენისამე დღისა შემდგომად, მარტვილისა უკან, იხილეს სასწაული დიდი... სვეტი ნათლისა, სახედ ჯვარისა დგა ჯვარსა მას ზედა და თორმეტნი იგი ვარსკვლავნი სახედ გვირგვინისა, გარემოს მისა, ხოლო ბორცვი იგი კუმოდა სახედ სულნელად და ხედვიდეს სასწაულსა ამას ყოველნი და მრავალნი უღმრთოთაგანნი მოიქცეს... მერე კუალად იხილნეს სხვა სასწაული ჯვარისა, ვითარცა რა ცეცხლი დგა თავსა ზედა მისა, შვიდ წილად მზისა უბრწყინვალესი ზედა დაადგრა მას და, ვითარცა სახუმილისა ნაბერწყალნი ალაგლენ, ეგრესახედ ანგელოზნი ღვთისანი აღვიდოდეს და გარდამოვიდოდეს მას ზედა, ხოლო ბორცვი იგი იძვროდა ძლიერად... იქმნებოდეს სასწაული იგი წლითი წლად და ყოველი ერი... მოვიდოდეს თაყვანისმცემად გულსმოდგინედ. და მას ჟამსა რევის ძესა მეფისასა, ესგა ყმაწვილი მცირე და იყო სნეულ და მიწვეწულ იყო სიკვდილად ... და მოიღო და დადგა იგი წინაშე ჯვარისა და ცრემლით იტყოდა: „უკუეთუ მიბოძო ყმა ესე ცოცხალი აღვაშენო კუბო საყუდელად შენდა“ და მუნქვესვე განიკურნა ყრმა იგი... მოვიდა (რევი) აღნათქვამისა აღმასრულებლად... და გულმოდგინებით აღაშენა კუბო ჯვარისა მცხეთისა რევ, ძემან მეფისამან... გუარამ კურაპალატი დადგა მორჩილებასა ზედა ბერძენთასა... ამან იწყო ეკლესია ჯვარისა პატიოსნისა და აქამომდე ჯვარი ველსა ზედა იყო და ქმნა ეკლესია წელიამდის ოდენ... გუარამ კურაპალატსა ესხნეს ძენი... სტეფანოზ და დემეტრე. ...ძმა სტეფანოზისი სახელით დემეტრე აღაშენებდა ეკლესიასა ჯვარისა პატიოსნისა, რამეთუ სენიცა იყო მის თანა დ ავერ შემძლებელ იყო განშორებად კარსა ეკლესიისასა“ (ქ. ც., I, გვ. 120-140).

სტეფანოზი და დემეტრე ბაგრატიონები ჰერაკლე კეისარმა პროსპარსული ორიენტაციისათვის ტახტიდან გადააყენა, მის ნაცვლად ქართლის ტახტი მისცა ადარნასე ხოსროიანს „...მაშინ მოუწოდა კეისარმა ძესა ბაკურისასა, ქართველთა მეფისასა ნათესავსა დაჩისასა, ვახტანგის ძისასა, რომელი ერისთაობდა კახეთს, რომელსა ერქვა ადარნასე“.

მატიანედან ჩანს, რომ მცხეთის ჯვრის ტაძრის მშენებლობა დაიწყო IV ს-ის ბოლოს რევ მეფემ, მან „კუბო“ ანუ კედლები და სახურავი (გუმბათი) აუშენა ჯვარს, მის გვერდით სხვა ეკლესიის მშენებლობა გუარამ კურაპალატის დროს VI ს-ის ბოლოს დაიწყო.

ჩანს, რომ რევ მეფის მიერ აშენებული „კუბოს“ ფორმა იმეორებდა ჯვრის ფრთების ფორმას.

ჯვრის ეკლესიას უკვე მეოთხე საუკუნის ბოლოსვე ექნებოდა ჯვრის ორი ფრთის შესატყვისი კედელი, რომელმაც საბოლოოდ ტეტრაკონქის სახე მიიღო ანუ ტეტრაკონქის მშენებლობა განსაზღვრა ტაძრის ცენტრში აღმართულმა ჯვრის ფორმამ.

იმდენად მისაღები ყოფილა ქართული ეკლესიისათვის ჯვრის ტაძრის ფორმა, რომ უკვე VI ს-ის შუა წლებში მის შესაბამისად ააგეს **ნინოწმიდის** ეკლესია. VI ს-ის ბოლოს კვლავ აღსდგა ჯვრის ტაძრის მშენებლობა მაგრამ არა ნებისმიერი არქიტექტურით, არამედ იმ ფორმით, რომელიც ასსოვდა მოსახლეობას და ბორცვზე აღმართული ამ ჯვრისათვის უკვე ტრადიციული იყო. VII ს-ის ჯვრის ტაძრის არქიტექტურა გაიმეორეს **ჭყონდიდში**.

ასე, რომ მცხეთის ჯვრის ტაძარი საუკუნეთა მანძილზე შენდებოდა და მან თავისი არქიტექტურული სახე თანდათანობით მიიღო, ხოლო გუმბათის ფორმა ქართული ხალხური არქიტექტურისაგანაა გადმოღებული.

სოფლის სახლებში მცხეთის ჯვრის გუმბათის მსგავს გუმბათებს XX ს-ის დასაწყისშიც კი აგებდნენ. მაგალითად, ის (გუმბათი) გამოყენებულია ლენხუმში სოფელ საირმის საცხოვრებელი სახლების გადახურვის სისტემაში.

აქედან გამომდინარე IV-VI სს-ში ჩამოყალიბდა ჯვრის ტაძრის არქიტექტურა, რომელიც გაიმეორეს ავანის არქიტექტორებმა, რადგანაც ქართულ-ეთნიკური წარმომავლობის გამო ცდილობდნენ ავანის არქიტექტურაშიც ქართული ელემენტები შეეტანათ.

როგორც ითქვა – **ტაო-ბასიანს და მის მიმდებარე მიწებს – სომხებიც და ბიზანტიელებიც „ივერიას“ უწოდებდნენ.**

ამიტომაც უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ რეგიონის მომცველი ავანის ქალკედონური საკათალიკოსო – „**ივერიის ეკლესიად**“ იწოდებოდა საერთაშორისო-საეკლესიო წრეებში.

ჩანს ანტიოქიის საპატრიარქო ავანის საკათალიკოსოს და მის შემკვიდრე ქალკედონურ ეპარქიებს – „**ივერიის ეკლესიას**“ უწოდებდა.

საქმე ისაა, რომ თეოდოსიოპოლის-არზრუმის რეგიონში ანტიოქიის იურისდიქციის ქვეშ იყო რამდენიმე ქალკედონური საეპისკოპოსო, საერთოდ, ეს მიწა-წყალი – ანტიოქიას თავისი საპატრიარქო იურისდიქციად მიაჩნდა. ამიტომაც, შესაძლოა ავანის ანუ „**ივერიის საკათალიკოსო**“ მას შემდეგ, რაც განშორდა დვინს, თავდაცვის მიზნით შეუერთდა ძლიერი ანტიოქიის საპატრიარქოს იურისდიქციას (ანდა ის რომელიმე სხვა ეკლესიას უნდა მიკედლებოდა ავტოკეფალიის საერთაშორისო დადასტურებამდე).

არაბების შემოსევების შემდეგ კავშირი ანტიოქიასა და ავანის მემკვიდრე ქალკედონურ ეპარქიებს შორის გაწყვეტილა, შემდეგ კი ჩანს ანტიოქიაში კვლავ განუხილავთ ამ ე.წ. მეორე „ივერიის ეკლესიის“ საკითხი.

საქმე ისაა, რომ მართალია ავანის ერთადერთი კათალიკოსის იოანე ბაგარანელის (+609/10) შემდეგ გაუქმდა ავანის კათედრა, მაგრამ მისი ქალკედონური მემკვიდრეოდა მიიღო ტაომ, სადაც VII საუკუნეში ქალკედონური საეპისკოპოსო ცენტრი იშხნისა და სხვა ჩამოყალიბდა.

სომხურმა ეკლესიამ VII ს-ში უკანვე შეიერთა ქალკედონური კათედრები, რითიც ჩანს ანტიოქიაც გაანაწყენა. ანტიოქიას მიწა-წყალი არზრუმამდე თავის იურისდიქციაში შემაჯავალ „იბერიალ“ მიაჩნდა.

სომხური ეკლესია VII ს-ში თავის საეკლესიო მთლიანობას იმით ინარჩუნებდა რომ გარკვეულ კომპრომისზე მიდიოდა და საერთო სომხურ საეკლესიო ტახტზე ქალკედონიტ კათალიკოსებსაც სვამდა, რჩეული მათ შორის **ნერსე III ტაოელი, ჩანს, ეთნიკური ქართველი იყო, ისევე, როგორც, ვთქვით, იქამდე სომხურ ეკლესიაში მოღვაწე აირარატის ქორეპისკოპოსი კირიონი.**

726 წელს მანასკერტის მონოფიზიტური კრების შემდეგ ქალკედონური ტაო-ბასიანი განშორდა სომხურ ეკლესიას. ამ დროს, ჩანს, აქ, ანუ „ივერიაში“, კვლავ, გაიხსენეს ანტიოქიის ეკლესია და მისგან მოითხოვეს ავტოკეფალია, საეკლესიო თავისთავადობის საერთაშორისო დასტური. ამ დროს არა მხოლოდ ტაო-ბასიანში. არამედ მის გარეთაც ქართველი ქალკედონიტები აარსებდნენ თავიანთ კათედრებს, მაგალითად ვალაშკერტში.

ვალაშკერტის მღვდელთმთავრის წოდება „მამათმთავარი“ შესაძლოა ნიშნავდეს, რომ ის ერთ პერიოდში იქცა „ივერიის ქალკედონური“ ეკლესიის მემკვიდრედ, რომელსაც სათავე, ჩანს, ასევე ქართული წარმოშობის, იოანე ბაგარანელმა დაუდო.

ე.წ. ანტიოქიური ქრონიკების ნაწყვეტები იძლევა კიდევ ზემოთ აღნიშნული მოსაზრების საფუძველს – „ქართლის ცხოვრების“ ცნობილი ჩანართი უნდა ეხებოდეს ავანის ანუ ივერიელთა (ქართველთა) ქალკედონურ ეკლესიასა და ანტიოქიას შორის ურთიერთობას და არა მცხეთისა და ანტიოქიისა: „და წარგზავნეს ანტიოქიას მონაზონი ერთი საკურთხეველად, რამეთუ განწესებულ იყო კურთხევა ანტიოქიით კათალიკოსისა და ვერღარავის ხელეწიფებოდა სვლად გზასა ანტიოქიისასა... ხოლო დღეთა თეოფილაქტე ანტიოქიელ პატრიარქისა წარავლინეს მოციქულნი.. და მიუთხრეს... დიდსა ჭირსა შინა არიან ქრისტიანენი, მკვიდრნი ქართველთა სოფლებისანი, რამეთუ დღითგან

ნეტარისა ანასტასი მღვდელმოწამისათა (VII ს-ის დასაწყისი) არა კურთხეულ არს სიძნელისათვის გზათასა. ხოლო მან ჰყო კრება და განაჩინა... რათა შეკრებოდნენ ეპისკოპოსნი სიმრავლისა მისისანი და აკურთხევდნენ კათალიკოსსა ჟამითი-ჟამად ... ხელდასხმულ ჰყო... ერთი მოვლინებულთა მონაზონთაგანი, სახელით იოანე... ამას ანტიოქიის კრებასა შინა გაპატიოსნდა“ (ქ.ც. I, გვ. 226).

„ქართლის ცხოვრების“ ამ ჩანართის შესახებ ჯერ კიდევ 1906 წელს გამოთქვა თავისი მოსაზრება კირიონ II კათალიკოსმა, რომ ეს მონათხრობი ეხებოდა სამხრეთ საქართველოს ტაო-ბასიანის მხარეების საეკლესიო მოწყობას, ვ. გოილაძის აზრით კი, აქ გადმოცემულია აფხაზეთის საკათალიკოსოს დაარსების ცნობა. მისგან განსხვავებით, აფხაზეთის საკათალიკოსოს დაარსების შესახებ ცნობას გვაწვდის ქართლის ცხოვრების სხვა ჩანართი - „ამან ბაგრატ განაჩინა კათალიკოსი აფხაზეთს“ (IX ს-ში).

ე.ი ზემოთ აღნიშნული პირველი ჩანართი ქართლის ცხოვრების მიხედვით არ უკავშირდება აფხაზეთს, ამიტომაც სწორი უნდა იყოს კირიონ II, რომ ეს ჩანართი უკავშირდებოდა ტაო-ბასიანის (შესაბამისად ავანის) საეკლესიო მოწყობის საკითხს.

ჩანართში ნახსენებია „ქრისტიანენი, მკვიდრნი ქართველთა სოფლებისანი“ (ქ. ც., I, გვ. 226).

„ქართველთა“ პროვინცია ერქვა, როგორც ზემოთ აღინიშნა, ტაო-ბასიანის მხარეებს და მის ირგვლივ ტერიტორიას, რომელიც დროებით, არმენიაში მდებარეობდა.

ამ ჩანართში ამიტომაც განმარტავს ანტიოქიის პატრიარქი, რომ საქმე შეეხება „ქართველთა სოფლების მკვიდრთ“.

ასეთ შემთხვევაში ქრონოლოგიურადაც უფრო დალაგებულია მსჯელობა – ანასტასი ანტიოქიელი პატრიარქი თითქმის თანამედროვე იყო ავანის ქალკედონიტი კათალიკოსის იოანე ბაგარანელისა, რომელიც 609 თუ 610 წელს გარდაიცვალა.

ამის შემდგომ, არაბობის შემოსევების გამო, რთული იქნებოდა ანტიოქიისა და ტაო-ავანის საეკლესიო ურთიერთობა.

ავანის კათედრა მართლაც უმღვდელთმთავროდ დარჩა და ქალკედონიტი ეპისკოპოსები შეიერთა სომხურმა ეკლესიამ VII ს-ში, მაგრამ ეს მდგომარეობა, ანუ ეთნიკური მღვდელთმთავრის გარეშე ყოფნა, არ აკმაყოფილებდა ტაო-ბასიანის ქართული ქალკედონიტური სოფლების მრევლს.

მათ ჩანს, სურდათ საერთაშორისო მხარდაჭერის მოპოვებით გამოეხსნათ თავიანთი თავი სომხური ეკლესიისაგან.

მაგალითად, მოღწეულია იშხანის ტაძრის მინაწერი, სადაც ადგილობრივი მღვდელთმთავარი ტრაპეზუნტში ჩაივინა, რათა კონსტანტინოპოლის პატრიარქს დაესხა მისთვის ხელი. ამით იშხანის მღვდელთმთავარს სურდა თავის დასხნა სომხური იურისდიქციისაგან.

არზრუმ-თეოდოსიოპოლი ტრადიციულად ანტიოქიელი პატრიარქის სამწყსოს განეკუთვნებოდა და იქვე მდებარეობდა კიდევ ავანის მემკვიდრე ტაო-ბასიანის ქალკედონიტური ვრცელი ქართული სამრევლო.

იბერიის ეკლესიის პირველიერარქად ანტიოქიამ დანიშნა ქართველი მონაზონი სახელით იოანე. ასევე, იოანე ერქვა VIII ს-ში აღდგენილ ივერიის ავტოკეფალური პირველი ეკლესიის მეთაურსაც.

ეს ნიშნეულია, რადგანაც ავანის პირველ კათალიკოსსაც იოანე ერქვა.

ასე, რომ ავანის ქალკედონიტური კათედრის წარმოშობის მთავარი მიზეზი უნდა ყოფილიყო ეთნიკური განსხვავებულობის გამო ქართული მრევლის გამოყოფა სომხური ეკლესიისგან და დამოუკიდებელ საკათალიკოსოდ ჩამოყალიბება.

ასეთ თვალსაზრისამდე მივალთ თუკი აღნიშნულ ჩანართს დაეუკავშირებთ სამხრეთ საქართველოს – ტაო-ბასიანის მხარეებს.

სამხრეთ ტაოს სამეფო კარზე – დავით III კურაპალატის ეპოქაში, მრავალი უცხოელი ავტორი ახსენებს ქართველ კათალიკოსს თუ ქართველ პატრიარქს. შესაძლოა სამხრეთ საქართველოს ამ საეკლესიო ერთეულს მართლაც მიანიჭა ანტიოქიამ ავტოკეფალია, შემდეგ ათასწლეულში კი ეს ცნობები მცხეთის ეკლესიას დაუკავშირეს და მიიჩნიეს მცხეთის ეკლესიის ავტოკეფალიის დამადასტურებელ დოკუმენტად.

ტაოს (იბერიის) სამეფოს ადგილზე დავით კურაპალატის მემკვიდრეობის დაუფლების შემდეგ, როგორც ითქვა, ბიზანტიამ ჩამოაყალიბა ადმინისტრაციული ერთეული – „იბერიის თემის“ სახელწოდებით – XI ს-ს დასაწყისში.

მაშასადამე, შესაძლებელია, ავანის საკათალიკოსო უცხოელთათვის, კერძოდ კი ანტიოქიის ქალკედონიტებისათვის წარმოადგენდა არა სომხურ, არამედ ქართველთა, ანუ „ივერიელთა“ ეკლესიას. მიზეზი ამისა იყო მისი მრევლის უმეტესი ნაწილის (ტაო-ბასიანის) ქართულობა.

როგორც ითქვა, იოანე ბაგარანელის დროს, სომხურ მონოფიზიტურ ეკლესიას გამოეყო ქალკედონიტური ფრთა, რომელმაც დამოუკიდებელი საკათალიკოსო დაარსა. ისმის კითხვა: ეცდებოდა თუ არა ეს ეკლესია თავისი დამოუკიდებლობის აღიარებას, ანდა დაკავშირებას უცხოეთის სხვა მართლმადიდებელ საპატრიარქოებთან, როგორც თავისთავადი ეკლესია?

ჩანს, ასეთი ურთიერთობა მათ დაუმყარებიათ ანტიოქიის საპატრიარქოსთან ნეტარი ანასტასი მღვდელმთავრის ზეობისას, მაგრამ

შემდეგ ავანის ეკლესიის თავისთავადობა გაუქმდა. ტაო-ბასიანის ივერიელმა მოსახლეობამ მოითხოვა კვლავ ეძებნათ თავისთავადი ეკლესიის ჩამოყალიბების გზები და მისი საერთაშორისო აღიარება.

ეს მოუხერხებიათ ანტიოქიის პატრიარქ ნეტარი თეოფილაქტეს დროს – შესაბამისად, ჩამოყალიბდა ტაო-ბასიანის, ანუ დავით კურაპალატის სამეფოს საეკლესიო სამამამთავრო, უკვე ქართული საეკლესიო ერთეული.

ამით იქამდე სომხურენოვანმა ავანის საკათალიკოსოს მემკვიდე ეპარქიებმა აღადგინეს ქართულენოვანება.

საერთოდ, უნდა აღინიშნოს, რომ III მსოფლიო კრებაში (431 წ.) მონაწილე იბერიელი (ურჰაელი) ქართველი ეპისკოპოსი იერემია უნდა ყოფილიყო ისტორიული არიან ქართლის მიწაზე მცხოვრები იბერიელების ეპისკოპოსი, ანუ ის შედიოდა არა მცხეთის (ქართლის) ეკლესიის იურისდიქციაში, არამედ ე.წ. სპარსული ქართლის საეპისკოპოსოთა იურისდიქციაში. ეს ე.წ. სპარსული ქართლი მდებარეობდა ძირითადად არაქსისი ხეობასა და ვანის ტბისაკენ მიმართულ მიწა-წყალზე. ეს იყო ქართველთა ისტორიული საცხოვრისი.

431 წელს ეფესოს III მსოფლიო საეკლესიო კრების მომზადებაში მონაწილე ქართლის ე.წ. „სპარსული ნაწილის“ ეპისკოპოსი იერემია (ვ. გოილაძე, ქართლის სამეფო. ავტორეფერატი დოქტორის ხარისხის მოსაპოვებლად, 1998 წ., გვ. 20), როგორც მას უწოდებენ, „იბერიელი იერემია“ ყოფილა ნესტორიანელთა წინააღმდეგ მებრძოლი (კ. კეკელიძე, ეტიუდები I. 51, 62). წმ. გრიგოლ ფერაძის ცნობით, კონსტანტინოპოლში ყოფილა „დიდაქეს“, ანუ „12 მოციქულთა მოძღვრების“ კანონიკური მწერლობის ერთ-ერთი ადრინდელი ძეგლის – თარგმანი, გადაღებული 1923 წელს, ვინმე ფეიქრიშვილის მიერ. ფერაძის აზრით, იგი გადათარგმნილია ბერძნულიდან ქართულ ენაზე V ს-ში, იერემია იბერიელის მიერ. ეს იერემია თავის თავს ასე უწოდებს: „იერემია ურჰაელი ქართველი მართლმადიდებელი, ყარბობის გამო თავისიანებსა და სამშობლოს დაშორებულნი“ (კ. კეკელიძე, იერემია იბერიელი ანტინესტორიანელი მოღვაწე V საუკუნისა, თბილისის უნივერსიტეტის მოამბე, №9, 1928 წ. გვ. 187, 198).

„სპარსული იბერიიდან“ წარმოშობილი იერემია ქ. ურჰაში იყო გადასული სამოღვაწეოდ.

შესაძლოა, იერემია იბერიელის სამშობლო „სპარსული იბერია“ ის ტერიტორიაა, სადაც შემდგომ ავანის საკათალიკოსოს იურისდიქცია განივრცო, როგორც ვთქვით, ეს იყო იბერიელების საცხოვრისი. საბოლოოდ, კიდევ ერთხელ აღვნიშნავთ, რომ აქ, მრავლად ცხოვრობდნენ იბერიელები, რომელთა გამაღებული არმენიზაცია მიმდინარეობდა IV-V სს-ში, მას შემდგომ, რაც ამ მიწა-წყალზე მძლავრი სომხური ეკლესია

ჩამოყალიბდა. სომხეთში მცხოვრები იბერიელები მუდამ ცდილობდნენ ეკლესიურად როგორმე გამოყოფოდნენ სომხურ ეკლესიას, რაც მხოლოდ VI ს-ის შემდგომ, საბოლოოდ კი VIII ს-დან გახდა შესაძლებელი.

მამათმთავარ-პატრიარქი დავით კურაპალატის კარზე (X ს.)

ასოლიკის ცნობით დავით კურაპალატის კარზე იყო პიროვნება პატრიარქის წოდებით, მაგალითად 1001 წელს, როდესაც დავითის გარდაცვალების შემდეგ ბასილი II მივიდა ქართველთა ქვეყანაში, ერთ-ერთი შიდა შებრძოლების დროს დაიხოცნენ ტაოს დიდებულები, მათ შორის იყვნენ: „დიდი მთავართმთავარი პატრიარხი, ოჩოპენტრეს ორი შვილი გაბრიელი და იოანე, აბულხაბრის შვილიშვილი ჩორდვანელი და სხვა მრავალნი“ (ვ. კოპალიანი, საქართველოსა და ბიზანტიის პოლიტიკური ურთიერთობა 970-1070 წლებში, 1969, გვ. 76).

ასოლიკის ცნობით გარდაცვლილი პატრიარქი ტაოს დიდებულთა წრეს ეკუთვნოდა.

იაპია ანტიოქიელიც ასევე იძლევა ცნობას, რომ დავით კურაპალატის კარზე ნამდვილად იყო კათალიკოსი, რომელიც ამავე წრეს განეკუთვნება.

იაპია ანტიოქიელის ცნობით, იქამდე, რამდენიმე ხნით ადრე „დამარცხებულმა დავით კურაპალატმა კათალიკოსი და დიდებულები გაგზავნა ბიზანტიაში, რათა მათ ერთგულების ფიცი მიეცათ ბასილ კეისრისათვის“ (იქვე, გვ. 307).

მაშასადამე, სხვადასხვა წყარო მიუთითებს, რომ დავით კურაპალატის კარზე ნამდვილად იყო უმაღლესი სასულიერო პატივის მქონე პირი პატრიარქის ან კათალიკოსის წოდებით ადგილობრივი წარმოშობისა.

ის ბასილი II-სთან მოლაპარაკებისათვის ბიზანტიაში გამგზავრებულა, ხოლო მოლაპარაკების ჩაშლის შემდეგ ტაოში შემოსულ მტერს მოუკლავს.

დავით კურაპალატის კარზე მცხეთელი კათალიკოს-პატრიარქი იმყოფებოდა თუ ადგილობრივი, ტაოში ჩამოყალიბებული ახალი ქართული საეკლესიო-ადმინისტრაციული ოლქის, ახალი ქართული საკათალიკოსოს მეთაური?

იქნებ დავით კურაპალატმა თავის სამეფოში ადმინისტრაციულად ახალი ქართული სამიტროპოლიტო ოლქი შექმნა, რომლის მეთაურსაც

მამათმთავრის წოდება ჰქონდა აფხაზთა სამეფოში ჩამოყალიბებული აფხაზეთის კათალიკოსის მსგავსად?

მისი მემკვიდრე ხომ არ იყო საკათალიკოსო ტახტზე ზაქარია ვალაშკერტელი? ქართული წყარო მიუთითებს, რომ ზაქარია ვალაშკერტელსაც ჰქონია „მამათმთავრის“ წოდება, რაც, როგორც ითქვა, სიტყვა **პატრიარქის** შესატყვისია და შეესაბამება სამიტროპოლიტო ოლქის მეთაურს.

ზაქარია მამათმთავარი (იხევე, როგორც 1001 წელს მოკლული ტაოელი პატრიარქი) განეკუთვნებოდა ტაოს (ანუ იბერიის) უბრწყინვალეს საგვარეულოს, კერძოდ ზაქარია იყო გრიგოლ ბაკურიანის ბიძის თევდრატეს ნათესავი, ასევე ფერის ჯოჯიკის ძის ნათესავი.

მართლაც, წყაროები იძლევა შესაძლებლობას იმისა, რომ დავუშვათ ვარაუდი ტაოში საკათალიკოსო (სამიტროპოლიტო)-საეკლესიო ოლქის ჩამოყალიბებისა, ამის ვარაუდს ეხმიანება ფაქტი იმისა, რომ დავით კურაპალატს თავისი სამეფო სრულყოფილი სამოხელეო სისტემით აღუჭურვია: დავით კურაპალატის კარზე იყვნენ ისეთი იშვიათი მოხელეთმთავრები, როგორცაა – „მწერალთა მთავარი“, ან „მეგანძურთა უხუცესი“. ასევე მის სამეფო კარზე ყოფილა პირი „მთავართა მთავრის“ წოდებით.

ვ. კოპალიანს გარკვეული აქვს, რომ „სომხეთის სამეფო კარზე მთავართა-მთავრის ტიტულს ის პირი ატარებდა, რომელიც პასუხისმგებელი იყო მეფის წინაშე ყველა ვასალის მოქმედებაზე“ (ვ. კოპალიანი, საქართველოსა და ბიზანტიის პოლიტიკური ურთიერთობა 970-1070 წლებში, 1969 გვ. 34). მასვე ექვემდებარებოდნენ საგადასახადო მოხელეები, იგივე პირი ნიშნავდა ციხისთავებს. ფარნავაზის დროს ასეთი მოხელე ქართლის სამეფოში იყო სპასპეტი, მას ერისთავები ემორჩილებოდნენ. ასეთი მოხელე (მთავართამთავარი) დავით კურაპალატის კარზე ყოფილა ცნობილი დიდებული ჯოჯიკი, მას თავისი საკუთარი „მეგანძურთა უხუცესი“ – გვირპელი ჰყოლია.

ასეთი სრულყოფილი სამოხელეო იერარქიის არსებობა სამხრეთ ტაოს სამეფო კარზე კიდევ უფრო გვაფიქრებინებს, რომ ზაქარია ვალაშკერტელის ტიტული – „მამათმთავარი“ არ იყო შემთხვევითი სახელი, რომ როგორც მთავართამთავრის მიმართ ვასალებს ეკისრებოდათ პასუხისმგებლობა, ასევე ზაქარიას (ვითარცა მამათმთავრის) მიმართ ეპისკოპოსებს გააჩნდათ პასუხისმგებლობა, ანუ ის ეპისკოპოსთა მთავარი ანუ სამხრეთ ტაოს ადმინისტრაციულად თავისთავადი საეკლესიო ოლქის მმართველი იყო. მისი წინამოსაყდრენი უნდა ყოფილიყვნენ ტაოს მეფის კარზე მყოფი პატრიარქი და კათალიკოსი, ერთერთი ასეთი პატრიარქი

უნდა ყოფილიყო იოანე (შესაძლოა, მისი სახელია წარწერილი X ს-ის პარხალის ეკლესიის კედელზე, ის ქართლის ანუ ივერიის პატრიარქი ყოფილა ანუ ტაოს სამეფოში არსებული სამიტროპოლიტო ოლქის მეთაური).

ტაოს სამამამთავროს საზღვრები (X ს.)

აშოტ დიდი ბაგრატიონი – ტაო-კლარჯულ ბაგრატიონთა წინაპარი – „ნებითა ბერძენთა მეფისათა“ ფლობდა ტერიტორიებს ვიდრე ქსნამდე, სუმბატ დავითის ძის მატთანით კი – ვიდრე ბარდვამდე.

მისი შთამომავლობა ორ სამთავრო სახლთა შორის გადანაწილდა – ტაოსა და კლარჯეთისა.

ტაოს შტო რეზიდენციად ირჩევს ბანას, უკვე ადარნასე I კურაპალატის დროიდან (888-923), ის იყო პირველი „ქართველთა მეფე“ (ნარკვ. II, გვ. 455), კლარჯეთის შტო არტანუჯის ციხე-სიმაგრეს.

როგორც აღინიშნა, ტაოს (ანუ ქართველთა) სამეფოც ორ ნაწილად იყოფოდა, ერთს X ს-ის მეორე ნახევარში „ქართველთა მეფე“ ბაგრატ II რეგვენი მართავდა, მეორეს კი დავით კურაპალატი.

საფიქრებელია, რომ ბაგრატ II რეგვენის გარდაცვალების შემდეგ „ქართველთა მეფის“ წოდება დავით კურაპალატმა მიიღო, ვითარცა „საგვარეულოში უხუცესმა“, დავით კურაპალატის გარდაცვალების შემდეგ კი „ქართველთა მეფის“ წოდება მიიღო „უხუცესმა“ გურგენ მაგისტროსმა (ბაგრატ II-ის ძემ, ჩანს 1001 წელს), მისგან კი მისმა შვილმა – ბაგრატ III-მ, რომელიც იქამდე უკვე იყო აფხაზთა მეფე.

ამიერ ტაო ბაგრატ ქართველთა მეფეს ეკუთვნოდა, ხოლო იმიერ ტაო, ჩრდილო ბასიანითურთ, თორთომი და სპერი X ს-ის 60-იანი წლებიდან დავით დიდი კურაპალატის სამფლობელოს შეადგენდა“ (ვ. კოპალიანი, ბიზანტია-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან. გვ. 111).

იმიერ ტაოს სამეფო დამოუკიდებელი სახელმწიფო იყო ისევე, როგორც ამიერ ტაოს სამეფო და აფხაზთა სამეფო და მას ყველაზე დიდი ძლიერების დრო დავით კურაპალატის ჟამს დაუდგა X საუკუნის მეორე ნახევარში. მისი საეკლესიო-ადმინისტრაციული ოლქი – ტაოს ეპარქია – უშუალოდ ემიჯნებოდა ლაზიკის ეპარქიას, ტაო ქართული ეკლესიის ნაწილი იყო, ხოლო ლაზიკის ეპარქია – ბიზანტიურისა.

„სამხრეთ-დასავლეთიდან ტაოს სამეფო უშუალოდ ბიზანტიის იმპერიის სამფლობელოებს ემიჯნებოდა და მისი საზღვარი მდ. არაქსზე გადიოდა“ (გეორგიკა IV, გვ. 271-272).

სამხრეთ-აღმოსავლეთით ტაოს სამეფოს თურქული მოდგმის ხალხით დასახლებული სომხეთის მიწა-წყალი ემიჯნებოდა, სადაც ამ დროს მაჰმადიანური საამიროები იყო შექმნილი.

ტაოს ქართველთა სამეფო ეკლესიურ-ეპარქიალურადაც ორ ნაწილად იყო გაყოფილი თავიანთი საკუთარი მმართველებით.

ამიერ ანუ ჩრდილო ტაოში ორი უმთავრესი საეპისკოპოსო კათედრა არსებობდა – იშხნისა და ბანასი, ხოლო სამხრეთ ტაომ, თავისი საზღვრები ვრცლად გადაწია არაქსისა და ვანის ტბის მიმართულებით, რაც ასევე მისი მომცველი ეპარქიის საზღვრების ზრდასაც განაპირობებდა. ის თანდათანობით სამამამთავროდ ყალიბდებოდა **ქ. ვალაშეერთის კათედრის მეტაურობით.**

ტაოს სამეფოს ნაწილად იქცა ე.წ. ბიზანტიის „ზემონი ქვეყანანი“, კარინის ოლქი, იქამდე ბიზანტიასთან სადავო სამხრეთ ბასიანი, ჩორმაირის თემი ჭოროხის სათავეებთან, ციხე სევუკი არაქსთან, აპაპუნის პროვინცია. ამ პროვინციებსვე მოიცავდა **სამხრეთ ტაოს ქართული სამამამთავრო, რომელიც ისეთივე დამოუკიდებელ ქართულ სამიტროპოლიტო ოლქად ყალიბდებოდა დავით კურაპალატის დროს, როგორც იყო მაგალითად აფხაზეთის საკათალიკოსო.**

თუკი სამხრეთ ტაოს ეპარქია ჩამოყალიბდა ვითარცა სამიტროპოლიტო ოლქი, რის საფუძველსაც წარმოადგენდა ტაოს დამოუკიდებელი სახელმწიფოს არსებობა, მისი საზღვრები საეკლესიო წესების თანახმად უნდა დამთხვეოდა კიდევ სახელმწიფო-ადმინისტრაციულ საზღვრებს.

მაშასადამე, ტაოს სამამამთავრო მოიცავდა იმ პროვინციებს, რომელნიც შედიოდნენ ტაოს სამეფოში. ესენი კი, როგორც აღინიშნა იყვნენ თვით „ტაო, ორივე ბასიანი (ზემო და ქვემო), კარინის ოლქი არზრუშითურთ, ჩორმაირის თემი, სევუკი არაქსის სათავეებთან, ჰაქსისა და აპაპუნის პროვინცია აღმოსავლეთ ევფრატის ზემო ხეობაში (საქ. ისტ. ნარკვევები, II, გვ. 478). მას სახელმწიფო საზღვრების გაფართოებასთან ერთად კიდევ უნდა შემატებოდა ახალი ტერიტორიები ვანის ტბის დასავლეთ სანაპირომდე.

სამიტროპოლიტო ოლქის (ანუ ქართულად სამამამთავროს) არსებობა თავისთავად გულისხმობს საეკლესიო ოლქის მეტაურ მღვდელმთავარს, რომელსაც უშუალოდ ექვემდებარება თავისი ეპისკოპოსები. ასეთი სამამამთავრო ოლქები ქართულ ეკლესიაში კიდევ სხვებიც არსებობდა, ასეთები იყვნენ მაგალითად, აფხაზეთა საკათალიკოსო და ქართლის საკათალიკოსო. აფხაზეთა საკათალიკოსოში ადგილობრივ კათალიკოსს უშუალოდ ექვემდებარებოდნენ საკუთარი ანუ დასავლეთ საქართველოს ეპისკოპოსები, ქართლის კათალიკოსს კი აღმოსავლეთ საქართველოს

ეპისკოპოსები, შესაბამისად, კლარჯეთის საეპისკოპოსოები მცხეთელ კათალიკოსს ექვემდებარებოდა, ჩანს ასევე გაგრძელდა შემდგომაც.

ტაოში დამოუკიდებელი სამეფოს წარმოქმნამ, შექმნა პირობები იმისათვის, რომ ამ, ე.წ. ბიზანტიური „ზემო ქვეყნების“ ეთნიკურად ქართული მოსახლეობა ეკლესიურად დაქვემდებარებოდა არა ბერძნულ-ბიზანტიურ ანდა სომხურ ქალკედონურ ცენტრებს, არამედ მათი სახელმწიფოს – იმიერ ანუ სამხრეთ ტაოს საეკლესიო ოლქს, რასაც საეკლესიო კანონებიც მოითხოვდა. ალბათ, ამ პოლიტიკურმა სიახლემ საფუძველი ჩაუყარა ტაოს სამამამთავროს. მისი უმთავრესი კათედრა იყო ბანაში, შემდეგ კი ვალაშკერტის საეპისკოპოსო იყო. ჩვენი კვლევით ვალაშკერტის კათედრა მდებარეობდა არა სოფელ ჩანგლში, არამედ ამჟამინდელ ქალაქ ვალაშკერტში, საერთაშორისო სავაჭრო გზაზე.

უნდა ვიფიქროთ, რომ ტაოს სამამამთავრო თავისთავადი სამიტროპოლიტო ოლქის სახით არსებობდა ფრიად მცირე ხნის მანძილზე, („ზემო ქვეყნების“ ტაოს სამეფოში ყოფნის პერიოდში).

როგორც ვიცით ე.წ. „ზემონი ქვეყანანი“ ბიზანტიამ დავით კურაპალატს გადასცა დაახლოებით 979-980 წლებში, ხოლო 20-22 წლის შემდეგ, მისი დამოუკიდებლობა შეწყდა და ბასილი II-მ ამ მიწების ერთი ნაწილის ხელში ჩაგდება შეძლო. ამის შემდეგ ცხადია შემცირდა ტაოს საზღვრები, „ზემონი ქვეყანანი“ დაიკარგა.

უნდა ვიფიქროთ, ამ მიწების სუვერენიტეტის დაკარგვის შემდეგ მისი ქართული მართლმადიდებელი მოსახლეობა ბიზანტიამ ლაზიკის ეპარქიაში შეიყვანა.

ასე, რომ ალბათ ტაოს ქართული სამამამთავრო დაახლოებით 20-22 წელი არსებობდა, ტაოს სუვერენულ სამეფოში ბასილისა თუ რომანოზ კეისრების დროს მისი მრევლის დიდი ნაწილი ლაზიკის ეპარქიაში მოექცა.

როგორც ცნობილია, ბასილი II-ის შემდეგ ლაზიკის ბერძნული ეპარქიის (ანუ სამიტროპოლიტო ოლქის) საზღვრები განივრცო ტრაპეზუნტიდან ვიდრე ვანის ტბამდე. ტაოს ქართული სამამამთავროს ადგილი ამ მიმართულებით ბიზანტიურმა ლაზიკის ეპარქიამ დაიჭირა (იშხნის წარწერით მისი ერთ-ერთი პირველი მღვდელმთავრისათვის ხელი დაუსხამს არა მცხეთელ კათალიკოსს, არამედ ტრაპეზუნტში სტუმრად ჩასულ კონსტანტინოპოლის პატრიარქს, ალბათ სომხურ ეკლესიასთან დავის გამო თუ მიიჩნიეს საჭიროდ ტაოს მესვეურებმა ასეთი დემონსტრაციული ცერემონიალი, ამასვე მიუთითებს ოშკის წარწერა ბასილი II-ის მოხსენიებით).

„აღმოსავლეთის კათალიკოსნი“

რომელ ქვეყანას ერქვა ძველ საქართველოში „აღმოსავლეთი“, რომელსაც თავისთავადი საეკლესიო ხელისუფალი ჰყავდა კათალიკოსის ტიტულით?

გვხდება თუ არა წყაროებში ტიტული „აღმოსავლეთის კათალიკოსი“ ანდა „აღმოსავლეთის პატრიარქი“?

როგორც ცნობილია, ტაო-კლარჯეთში პარხლის მონასტრის წარწერაში, რომელიც შესრულებული არის მეფე დავით კურაპალატის (+1001) დროს (X საუკუნის 80-იან წლებში) მოხსენიებული არის „ქართლისა და ყოვლისა აღმოსავლეთისა პატრიარქი იოვანე“ (ვ. სილოგავა, პატრიარქი X ს-ის საქართველოში, გვ. 302).

ამავე პერიოდში ზაქარია ვალაშკერტელი თავის ანდერძში ახსენებს „პატრიარქ ასათს“, რომელიც ბანელი პირველიერარქი ანუ ტაოს უპირველესი მღვდელმთავარი ყოფილა ე. მეტრეველის აზრით (ე. მეტრეველი, ნარკვევი ათონის კულტურულ-საგანმანათლებლო კერის ისტორიიდან, 1996, გვ. 177).

აღმოსავლეთის პატრიარქის გარდა წყაროში ჩვენ გვხვდება ტიტული „აღმოსავლეთის კათალიკოსი“. წყაროთა მონაცემები აშკარად მიუთითებს რომ სიტყვა „აღმოსავლეთის“ ქვეშ ჩვენი წინაპრების მიერ იგულისხმებოდა ქართველი ხალხით დასახლებული „ზემონი ქვეყანანი“, ანუ სამხრეთ ტაო, ბასიანი და სხვა მიმდგომი მხარეები.

გგოილაძის კვლევიტაც „ყოვლისა აღმოსავლეთისა კურაპალატის“ წოდება გულისხმობდა ფლობას ანდა პრეტენზიას იმ მიწებზე, რომელიც დავით კურაპალატის სამეფოში შედიოდა მისთვის ე.წ. „ზემო ქვეყნების“ გადაცემის შემდეგ (ვ. გოილაძე, ათასწლოვანი სვეტიცხოველი, 2011, გვ. 196).

ამავე ტერიტორიას მოიცავდა თავის იურისდიქციაში „აღმოსავლეთის კათალიკოსი“ ბასილი II-ის შემოსევებამდე.

გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში ნახსენები ცნობილი ფრაზა, რომ „აღმოსავლისა კათალიკოსთა წმ. მირონი იერუსალიმით მოჰყვანდათ“, გულისხმობდა არა მცხეთის ქართლის ანდა არა აფხაზეთის საკათალიკოსოს, არამედ იმიერტაო-ბასიან-ზემოქვეყანათა საკათალიკოსოს. ჩამოთვლილი მხარეებისაგან შედგენილ ქვეყანას ერქვა აღმოსავლეთი, რომელსაც თავისი ქართველი კათალიკოსი მართავდა. მას შეიძლება ვუწოდოთ ქართული „აღმოსავლეთი“. მაშასადამე, ტაო-ბასიანის კათალიკოსებს მოჰქონდათ წმიდა მირონი იერუსალიმიდან.

ქართული „აღმოსავლეთის კათალიკოსებს“ მირონი იერუსალიმიდან მიჰქონდათ თავიანთ ეკლესიებში, ეპისკოპოს ეფრემის დვაწლით ქართული „აღმოსავლეთის კათალიკოსები“ შემდგომში მირონს იღებდნენ არა

იერუსალიმში, არამედ მცხეთის ქართლში, მირონის კურთხევა ქართლს განეწესა, რადგანაც ქართლია ტაო-ბასიანი და ყველა ის მხარეც, სადაც ქართულ ენაზე აღესრულება წირვა ღოცვა.

კიდევ ერთხელ დავსვათ კითხვა – რომელ ქვეყანას ერქვა ქართველთა სამყაროში „აღმოსავლეთი“?

როგორც ითქვა, უფრო მეტად ტაო-ბასიანის მხარეებსა და აგრეთვე იმ ქვეყნებს, რომელნიც დავით კურაპალატმა შემოუერთა თავის სამეფოს.

ამ ქვეყნებს ბიზანტიაში „ზემონი ქვეყანანი“ ერქვა, მაგრამ იმჟამად ჰეგემონ აფხაზთა სამეფოში მცხოვრებ ქართველთათვის ეს ქვეყნები რეალურად აღმოსავლეთში მდებარეობდნენ, ამიტომაც ჩანს „აღმოსავლეთს“ უწოდებდნენ კიდევ, უფრო დასავლეთით მდებარე აფხაზთა სამეფო კი იმჟამად, თბილისის არაბთაგან პყრობის გამო, ქართული სახელმწიფოებრიობისა და შემეცნების ცენტრს წარმოადგენდა. სწორედ მასთან შედარებით, მის აღმოსავლეთით მდებარე მხარეს ერქვა „აღმოსავლეთი“.

აღნიშნული ქართული წყაროების გარდა, უცხოური წყაროებიც მიუთითებენ ტაოს სამეფოში პატრიარქისა და კათალიკოსის წოდების მქონე პირების შესახებ.

იაჰია ანტიოქიელისა და ასოდიკის ცნობებით მეფე დავით კურაპალატის კარზე იყო უმაღლესი რანგის სასულიერო პირი პატრიარქისა და კათალიკოსის წოდებით. შემდგომში ვალაშკერტელ ეპისკოპოსსაც „მამამთავრის“ წოდება ჰქონდა.

ჩვენ გამოთქმული გვაქვს მოსაზრება, რომ დავით კურაპალატის სამეფოში ერთ პერიოდში ჩამოყალიბდა თავისთავადი ქართული საეკლესიო-ადმინისტრაციული ერთეული აფხაზეთის საკათალიკოსოს მსგავსი, რომელსაც თავისი მმართველი უმაღლესი სასულიერო პირი ჰყავდა. ჩანს სწორედ მას უწოდებდნენ ქართველები „აღმოსავლეთის საკათალიკოსოს“.

დავით კურაპალატის დროის პარხლის ეკლესიის წარწერაში ნახსენები „აღმოსავლეთის პატრიარქი იოანე“ – უნდა იყოს არა მცხეთის პატრიარქი, არამედ მის დაქვემდებარებაში მყოფი ტაოს სამეფოს მართლმადიდებელთა მამამთავარი ანუ „პატრიარქი“. მისი სახელი იყო იოანე.

უფრო სავარაუდოა, რომ „ქართლი“ ანუ მცხეთის სამწყსო და აღნიშნული „აღმოსავლეთი“ ანუ ტაოს სამეფოს სამწყსო, ამ პერიოდში გაერთიანდა და ერთიანი მმართველობის ქვეშ მოექცა. თითქოს ამას მიუთითებს წარწერა:

როგორც ითქვა, პარხლის მონასტრის წარწერაში, რომელიც შესრულებული არის მეფე დავით კურაპალატის (+1001) დროს, მოხსენიებული არის „ქართლისა და ყოვლისა აღმოსავლეთისა პატრიარქი იოვანე“. მაშასადამე, „ქართლისა და ყოველი აღმოსავლეთის“ სამწყსოები იოანეს დროს გაერთიანებულია, თუმცა ამ წარწერაში „ქართლი“ და „ყოველი აღმოსავლეთი“ შეიძლება სინონიმური მნიშვნელობითაც იხსენიებოდეს.

„მეორე ივერიის“ ანუ „აღმოსავლეთის“ ქართულ საკათალიკოსოს ავტოკეფალობა მოუპოვებია არა კონსტანტინოპოლიდან, არამედ ანტიოქიიდან VIII საუკუნეში, მისი თავისთავადობა რეალობად იქცა X საუკუნეში მეფე დავით კურაპალატის დროს და გაუქმდა XI საუკუნის დასაწყისში იმიერ ტაოს სამეფოს გაუქმების კვალდაკვალ ბასილი II ბულგართმმუსვრელის მიერ.

დავით კურაპალატის სამეფოს გაუქმების შემდეგ ტაოს ანუ აღმოსავლეთის ყოფილი ეკლესიის ტერიტორია იმპერიამ ლაზიკის ეპარქიას ანუ ტრაპეზუნტის სამიტროპოლიტოს მიუერთა.

ამის შემდგომ, ტაოს სამღვდელთა ზაქარია ვალაშკერტელის მეთაურობით ცდილობდა მიეღწია, რომ ყოფილი ტაოს სამეფოს მიწა-წყალზე მდებარე ეკლესიებში, რომელნიც უკვე ბიზანტიის საეკლესიო ცენტრებს ექვემდებარებოდნენ, წირვა-ლოცვა და ღვთისმსახურება არა ბერძნულ, არამედ ქართულ ენაზე მაინც ყოფილიყო.

ამ იდეის აღსრულების საქმეს ემსახურებოდა ის დიდი მუშაობა, რაც გასწიეს იმუამად ათონის წმიდა მთასა და იმპერიაში მცხოვრებმა მამებმა ბერძნულიდან ქართულ ენაზე საღვთისმსახურო წიგნების თარგმნისას. ვ. სილოგავას კვლევით დავით კურაპალატის დროს ტაოში თავისთავადი ქართული საეკლესიო ერთეული ჩამოყალიბდა, რომლის მეთაურის ძირითადი რეზიდენცია ბანაში იყო, მისი ტიტულები იყო „მამათმთავართა მთავარი“ და პატრიარქი. „ტაოს მფლობელმა დავით კუროპალატმა, რომლის სამფლობელოშიც შედიოდა ბანას ეპარქია, ბანის ეპარქიის მმართველისათვის პატრიარქის ტიტულის მინიჭებით, კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოსაგან ეკლესიის სრული დამოუკიდებლობის გზაზე პირველი ნაბიჯი გადადგა“ – წერს ვ. სილოგავა (ვ. გოილაძე, ათასწლოვანი სვეტიცხოველი, 2011, გვ. 158).

ვ. სილოგავას წყაროთა მრავალი ჩვენება უფლებას აძლევდა, ევარაუდა ტაოში თავისთავადი ეკლესიის არსებობა, თუმცა, ამ ეკლესიამ ავტოკეფალია მიიღო არა X ს-ში კონსტანტინოპოლიდან, არამედ VIII ს-ში ანტიოქიისაგან, მას ავტოკეფალობა ესაჭიროებოდა სომხური ეკლესიისაგან თავის დასაცავად. თუმცა „მეორე ივერია“ ავტოკეფალობის მიღების შემდეგ

ვალდებული იყო მირონი მიეღო ანტიოქიიდან და იერუსალიმიდან. დავით კურაპალატის ეპოქაში ის ამ ვალდებულებისაგანაც გათავისუფლდა. ამის შემდეგ მირონის კურთხევა ივერიაში ანუ ქართლშივე განწესდა.

აღმოსავლეთის საკათალიკოსოს მიწა-წყალი ანუ იგივე „ზემონი ქვეყანანი“ მართალია ქართველებით იყო დასახლებული, მაგრამ VIII ს-მდე, როგორც ითქვა, სომხური ეკლესიის იურისდიქციაში იყო მოქცეული, მისგან გათავისუფლების შემდეგ ის წმ. მირონს იერუსალიმიდან იღებდა თითქმის საუკუნის განმავლობაში, მაგრამ ქართველი მამების მეცადინეობით IX ს.-დან ახლა უკვე „ქართლს“ (ე.ი. მეორე ივერიაში) განეწესა მირონის კურთხევა, რადგანაც ეს ე.წ. „აღმოსავლეთი“ თვითონაც ქართლის ნაწილს წარმოადგენდა იქაურ ტაძრებსა და მონასტრებში გაჩაღებული ქართულენოვანი წირვა-ლოცვის გამო. პირველ ივერიაში ანუ მცხეთის ქართლში მირონი უძველესი ხანიდანვე, ამ ამბებისაგან დამოუკიდებლად, იკურთხეოდა. ტაოს ანუ ივერიის ეკლესიის პატრიარქები ყოფილან 1. იოანე; 2. ასათი; 3. სავარაუდოდ ზაქარია ვალაშკერტელი. ასათი ერთ-ერთი შებრძოლებისას მოუკლავთ ბიზანტიელებს.

„ქართლისა და ყოვლისა აღმოსავლეთისა პატრიარქი იოვანე“

(პარხლის მონასტრის წარწერა მეფე დავით კურაპალატის (+1001) დროისა)

ეგრემ მცირემ XI საუკუნის ბოლოსთვის გამოაქვეყნა ნაშრომი „უწყება მიზეზისა ქართველთა მოქცევისასა, თუ რომელთა წიგნთა შინა მოიხსენების“ (თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, I, 75-76). მისმა ცნობებმა ერთგვარად გაუგებარი გახადა გიორგი მთაწმინდელის მიერ დალაგებული ცნობები საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის შესახებ.

კირიონ მეორის აზრით VIII-XI საუკუნეებში ავტოკეფალიისათვის იბრძოდა არა მცხეთის საკათალიკოსო, არამედ ე.წ. სამხრეთ ივერიის

ეკლესია ანუ ტაო-ბასიანისა და მიმდებარე ოლქების მომცველი ეკლესია, რომელმაც მოიპოვა კიდევ ავტოკეფალია იმ დროს. ჩანს ამ ავტოკეფალიას აღწერდა ეფრემ მცირე.

წმ. კირიონ მეორემ 1906 წელს გაარკვია, რომ ეფრემის ცნობები ეხებოდა არა მცხეთის საკათალიკოსო ეკლესიის ავტოკეფალიას, არამედ „მეორე ივერიის“ ეკლესიის ავტოკეფალიას.

მეორე ივერია მდებარეობდა იქ, სადაც შემდგომ ბიზანტიამ „იბერიის თემი“ დაარსა, ის მოიცავდა მიწაწყალს ავანიდან (ანისისა და აირარატის ნაწილის ჩათვლით) ბასიან-ტაომდე, ისტორიული არიან-ქართლის მიწაწყალს.

ავანი ქალკედონიტური თავისთავადი ეკლესიის ცენტრი იყო VII ს-ის დასაწყისში.

ავანი პუნქტია ამჟამინდელ ერევანთან, სომხეთში.

იმ ეპოქაში, კერძოდ VII ს-ის დასაწყისში, სპარსეთის იმპერიის სრულიად განსაკუთრებული მხარდაჭერით სომხურმა ეკლესიამ შეძლო ალბანელებისა და ტაო-ბასიან-გუგარქის იბერების ეკლესიური დამორჩილება და ისინი გადააქცია სომხური ეკლესიის მრევლად.

ამ დროს მრავალეთნიკური სომხური ეკლესიის ერთერთმა იერარქმა იოანემ გაბედა და ეკლესიურად გამოეყო სომხეთის საპატრიარქოს. სომხური ეკლესია ორად გაიყო. მისი ერთერთი ცენტრი გახდა აღნიშნული პუნქტი ავანი, მდებარე არაქსის მარცხენა სანაპიროზე მდებარე ვრცელ ქვეყანაში, რომელიც ყოველთვის და მათ შორის კონსტანტინე პორფიროგენეტის დროსაც იბერებით იყო დასახლებული.

იქამდე სომხურმა ეკლესიამ სწორედ ეს იბერები ანუ ჭოროხიდან ავანამდე მცხოვრები ქართველი მოსახლეობა გადააქცია სომხური ეკლესიის მრევლად.

ავანის საკათალიკოსოს უცხოელები, ჩანს, ივერთა საკათალიკოსოს უწოდებდნენ მისი სამწყსოს ეთნიკური ნიშნის მიხედვით. ეს საკათალიკოსო VII საუკუნეშივე გაუქმდა, მისი მრევლის დიდი ნაწილი მალევე დაუბრუნეს სომხური ეკლესიის წიაღს და სადაც ისინი საბოლოოდ გასომხდნენ ალბანელების მსგავსად.

არა მხოლოდ ქართველები, ალბანელებიც VII ს-ში (განსაკუთრებით არაბთა შემოსევების შემდგომ) კიდევ უფრო ღრმად დაუქვემდებარეს სომეხ სასულიერო მმართველებს, მაგრამ საბედნიეროდ ტაო-ბასიანის ქართველობამ VIII ს-ის შემდეგ, ძირითადად IX-X სს-ში გადაიგდო სომხური ეკლესიის ბატონობის უღელი და დაუბრუნდა ეროვნულ, ე.ი. ქართულ საეკლესიო წიაღს, ალბანელებმა კი ეს ვერ შეძლეს, მათი

ეროვნული ეკლესია სომხურმა ეკლესიამ შთანთქა, ალბანურენოვანი წირვა-ლოცვა გაუქმდა და არმენიზებული ალბანელები უფალს სომხურ ენაზე აღიდებდნენ. სომხურენოვნება მთელ ალბანეთში განივრცო.

როგორც აღინიშნა, ივერების ანუ ქართველების ერთმა ჯგუფმა, რომლებიც ბასიანიდან ავანამდე სახლობდა ალბანელების მსგავსად ველარასოდეს შეძლო სომხური სასულიერო მმართველობის წიაღიდან თავის დაღწევა, რამაც საბოლოოდ ეს ხალხი სომხებად აქცია.

ამ პროცესს პატკანოვ-მარის გუნდი საპირისპიროდ სახავდა – თითქოსდა, ამ საუკუნეებში მიმდინარეობდა სომხების ე.წ. ქართიზაცია და ამჟამადაც მათ მიერ შემუშავებული „ქართიზაციის თეორია“ ბატონობს პოსტსაბჭოურ საისტორიო და ფილოლოგიურ სივრცეში.

ეფრემ მცირეს ეს ცნობა, რომელიც მას ანტიოქიის ქრონიკებში უნახავს შეეხებოდა იმ ივერებს, რომელთაც VII ს-ის დასაწყისში გაბედეს და ავანის საკათალიკოსო დააარსეს სომხური ეკლესიისაგან გამოყოფის მიზნით.

ავანის კათალიკოსმა იოანემ სომხური ეკლესიისგან გამოყოფა შეძლო მხოლოდ სარწმუნოებრივი ნიშნით.

კერძოდ, ავანის კათალიკოსი იოანე მხარს უჭერდა ქალკედონიტურ აღმსარებლობას, მის იერარქებთან და მისი სამრევლოს მორწმუნეებთან ერთად, მაშინ როცა სომხური საპატრიარქო ძველებურად მონოფიზიტურ პლატფორმაზე იდგა.

ავანის კათალიკოსებმა ისიც კი მოახერხეს, რომ VII ს-ის დასაწყისში დაუკავშირდნენ ანტიოქიის საპატრიარქოს და მისგან მოითხოვეს აღიარება ივერიის ამ საკათალიკოსო ეკლესიის თავისუფლებისა. მაგრამ შემდგომ, ავანის საკათალიკოსომ კვლავ დაკარგა თავისუფლება. მალე არაბები შემოესივნენ კავკასიას, სიტუაციის ერთგვარი დაწყნარების შემდეგ, დაახლოებით, VIII საუკუნისთვის აღნიშნული მხარის ივერიელების ნაწილმა, ყოფილი ავანის საკათალიკოსოს მრევლმა, კერძოდ ტაოსა და ბასიანის ივერებმა, კვლავ შეძლოს ქალკედონიტურ ნიადაგზე განაცალკეებდნენ სომხურ საპატრიარქოს და დამოუკიდებელ საეკლესიო ოლქად ჩამოყალიბდნენ. ამ დროს მათ, ჩანს, გაიხსენეს ანტიოქიის საპატრიარქო და მისგან კვლავ მოითხოვეს აღიარება თავიანთი თავისთავადობისა.

აი, ეს ანტიოქიური ცნობა ჩავარდნია ხელში ეფრემ მცირეს და გამოუქვეყნებია. ის წერს – იოანე „წარგზავნეს ანტიოქიას და მისთანა მონაზონი ერთი მოციქულადცა და საკურთხეველადცა [ე.ი. VII ს-ის დასაწყისში], რამეთუ განწესებული იყო კურთხევა ანტიოქიით კათალიკოსისა. და ველარავის ხელეწიფებოდა სლვად გზასა ანტიოქიისასა

[არაბობის გამო]. ამისთვის დიდი ზრუნვა აქუნდა ქართველთა. ხოლო დღეთა თეოფილაქტე ანტიოქიელ პატრიარქისა წარავლინეს მოციქულნი და მივიდეს წინაში თეოფილაქტე ანტიოქიელ პატრიარქისა (745-751) და მიუთხრეს ნეტარსა თეოფილაქტეს, ვითარმედ დიდსა ჭირსა შინა არიან ქრისტიანენი, მკვიდრნი ქართველთა სოფლებისანი [იგულისხმება ტაობასიან-ვაღაშკერტ-ავანის ივერიელები], რამეთუ დღითგან ნეტარისა ანასტასისა (602-610) მღვდელმოწამისათა (602-610) არა კურთხეულ არს სიძნელისათვის გზათსა. ხოლო მან ჰყო საზოგადო კრება და განაჩინა ბჭობითა კრებისათა, მთავარეპისკოპოსთა, მიტროპოლიტთა და ეპისკოპოსთა თვისთა თანა რათა შეკრებოდეს ეპისკოპოსნი სამრევლოსა მისისანი და აკურთხევდენ კათალიკოსსა ჟამითი ჟამად, რომელთაცა საღმრთომან მადლმან უწვენოს მათ და რომელნი გამოირჩიონ და თნდეს მეფესა და ეპისკოპოსთა [იგულისხმება ტაოს მეფეები] და ერსა მოყვასთა მის ეკლესიისასა და შეუქმნა მათ აღწერილი მოსახსენებელი თავისა თვისისათვის – მუნ შემოკრებულისა კრებისათვის და ხელდასხმულ ჰყო ერთი ორთა მათ მისსა მოვლინებულთან მონაზონთაგან, სახელით იოანე, მის ჟამისა კათალიკოსად მათდა. ხოლო ამას ანტიოქიის კრებასა შინა გაპატიოსნდა და გათავისუფლდა მათგან კათალიკოსი, რამეთუ ხელქვეით აღარ არის პატრიარქთა, აღარც აკურთხევდენ, არამედ თვისნი ეპისკოპოსნი აკურთხევდენ, და მიერთგან განეფინა ქვეყანასა ზედა ვითარმედ გათავისუფლდა კრებასა შინა ანტიოქიისასა“ (ქ. ც., I, გვ. 226).

ამ ცნობაში არ იხსენიება სიტყვები „ქართლი და მცხეთა“, იხსენიება „იბერიელი“. იბერიელები, როგორც ცნობილია ცხოვრობენ არა მხოლოდ „ქართლში“, არამედ მის სამხრეთითაც, როგორც ითქვა კონსტანტინე პორფიროგენეტის დროსაც კი მდინარე არაქსი ერთმანეთისაგან ჰყოფდა იბერიელებისა და ბიზანტიელთა მიწებს.

ყველა ერი ტაოს სამეფოს „იბერიას“ უწოდებდა, ხოლო მის ახლო მცხოვრებ ქართველებს იბერიელებს. ეს არეალი ანისიდან არზრუმამდე იბერიელების ისტორიული საცხოვრისი იყო, ამას მიუთითებს არა მხოლოდ ის ფაქტი, რომ ბიზანტიელებმა XI ს-ში სწორედ ამ მიწებზე ანისიდან არზრუმამდე დააარსეს სახელმწიფოებრივი ერთეული „იბერიის თემის“ სახელწოდებით, ამას მიუთითებს სტრაბონის ცნობაც, რომ ძველი წელთაღრიცხვის II საუკუნეში არმენიამ იბერიელებს წაართვეს ხორძენა, გოგარენა და პარიადეს კალთები. ანტიოქიას სწორედ ტაოს, ანისსა და არზრუმს შუა მდებარე ქვეყნის ივერიელებისათვის მიუნიჭებიათ ნება საკუთარი მღვდელთმთავრის ყოლისა, რომელიც აღარ იქნებოდა ვინმეს ხელქვეით და მიუღწევიათ შედეგებისათვის, როგორც ითქვა იპაია

ანტიოქიელი და არისტაკეს ლასტივერტეცი ადასტურებენ ტაოს სამეფოში დავით კურაპალატის კარზე „პატრიარქისა“ და „კათალიკოსის“ ყოფნას.

რა დამოკიდებულება იყო მცხეთასა და ავანს შორის? მიუხედავად სარწმუნოებრივ-ეთნიკური მთლიანობისა, მცხეთას VII ს-ის დასაწყისში, ისევე როგორც VI ს-ში არ შეეძლო დახმარებოდა ავანს, რამე საკითხის გადაჭრისას, რადგანაც თვითონვე იყო სპარსელების თუ არაბების მიერ სასტიკად დევნილი ამ დროს. ამიტომაც, ავანს ანტიოქიის მხარდაჭერა ესაჭიროებოდა. ავანის სამხრეთი მხარეები ოდესღაც პირველქრისტიანთა ეპოქაში ანტიოქიის იურისდიქციაში შედიოდა როგორც პროვინცია „აღმოსავლეთი“.

ჯერ კიდევ კირიონ კათალიკოსმა განაცხადა 1906 წელს „წინასაკრებო სასინოდო შეკრებაზე“, რომ იბერიის ეკლესიის ავტოკეფალიის შესახებ ცნობილი ეფრემისეული ცნობა ეხებოდა არა ზოგადქართულ ეკლესიას, არამედ „აღმოსავლის“ ანუ ტაო-ბასიანის მხარეების ქართულ საეკლესიო ერთეულს.

ავანის საკათალიკოსოს დამსობის შემდეგ ივერიის ანუ ტაო-ბასიანის მხარეების ეკლესიას ჩანს „აღმოსავლის საკათალიკოსოს“ უწოდებდნენ, რადგანაც მას აღარ გააჩნდა გამოკვეთილი საეკლესიო ცენტრი. ეს იყო ივერებით დასახლებული ვრცელი რეგიონები, რომლის იერარქები ზოგჯერ ვალაშკერტში, უფრო კი ჩანს იშხანსა და ბანა-ოლთისში ცხოვრობდნენ.

XI ს-ის „ვალაშკერტელი მამამთავარი“ ზაქარია ერთ-ერთი ბოლო „კათალიკოსი“ უნდა ყოფილიყო ივერიის ამ მხარეებისა, რომლის პირველიერარქი ოდესღაც იყო ანტიოქიაში ნაკურთხი ზემოაღნიშნული „იოანე“.

იოანედან ზაქარიამდე ბევრჯერ ივერიის ანუ „აღმოსავლის“ (ასე ერქვა ამ ქვეყანას პოლიტიკურადაც) საკათალიკოსო ტახტი დაქვრივებული იყო. ეს ივერიელები ერთ-ერთ მათ იერარქად მოიაზრებდნენ ნერსე მაშენებელ-ქალკედონიტ კათალიკოსსაც VII ს-შივე.

მცხეთასა და „აღმოსავლის საკათალიკოსოს“ შორის ურთიერთობის საკითხი დადგა გრიგოლ ხანძთელის ეპოქაში.

ამ წმიდა მამის სულიერმა შვილებმა გადაწყვიტეს წმიდა მირონით გაეერთიანებინათ ივერიის ორი დიდი ეკლესია – მცხეთა და „აღმოსავალი“.

მას შემდეგ, რაც 726 წლის მანასკერტის საეკლესიო კრების შემდეგ სომხური ეკლესია საბოლოოდ დაუკავშირდა მონოფიზიტობას, კვლავ აღორძინდა იდეა ივერიელების, ანუ ქართველების სომხური ეკლესიისგან გათავისუფლებისა ქალკედონური აღმსარებლობის საფუძველზე. მართლაც, ტაო-ბასიანისა და მიმდგომი მხარეების ივერიელები კიდევ ერთხელ განშორდნენ სომხეთის ეკლესიას, ტაოს სამეფოს დაარსებამ მათი

მცდელობა გამარჯვებულ საქმედ აქცია – ჩამოყალიბდა „აღმოსავლის საკათალიკოსო“, ჩანს, მაშინვე დასმულა კითხვა თუ ვისგან უნდა მიეღო მას მირონი კანონიერი გზით.

ეს რთული საკითხი იერუსალიმსა და ანტიოქიაში გადაუჭრიათ – „აღმოსავლეთის“ ივერიელები წინათ მათგან ყიდულობდნენ მირონს, მათგან მოჰქონდათ მირონი.

გრიგოლ ხანძთელის მოწაფეებმა ამ საქმეს სხვა, ეროვნული კუთხით შეხედეს.

მათ იბრძოდნენ და ანტიოქია-იერუსალიმისაგან მიიღეს კანონიკური უფლება რათა ამ ივერიელთა ეკლესიის „აღმოსავლისა კათალიკოსებს“ არა ანტიოქია-იერუსალიმიდან, არამედ მცხეთიდან მიეღოთ მირონი: „რამეთუ პირველად აღმოსავლისა კათალიკოსთა მიჰრონი იერუსალიმით მოჰქონდათ, ხოლო ეგრემ ქრისტესმიერთა ბრძანებითა მირონის კურთხევა ქართლს განაწესა იერუსალიმის პატრიარქისა განწესებითა“ (გიორგი მერჩულე).

ანუ „აღმოსავლის“ ივერიელთა ქვეყანაც „ქართლია“, რადგანაც აქ წირვა ლოცვის ენა ქართულია და არა სომხური. შესაბამისად, მირონიც აქ ქართლიდან უნდა ყოფილიყო მიღებული. „არამედ ქართლად ფრიადი ქვეყანა აღირაცხების, რომელსაცა შინა ქართულითა ენითა ჟამი შეიწირვის და ლოცვა ყოველი აღესრულების“ (გიორგი მერჩულე, გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება).

ეგრემ მცირესული ცნობით, მირონის კურთხევის საქმე ასე ყოფილა: „მირონის შესასყიდად ქართველებს ანტიოქიისათვის უნდა ეძლიათ ათასი კომლის გადასახადი.

მცირე ხნის შემდეგ ანტიოქიამ ათასი კომლის გადასახადის ნაცვლად ითხოვა ათასი დრაჰკანი ყოველწლიურად.

მაღევე ანტიოქიამ, ბერძენთა მეფის შუამავლობით, ქართველების 1000 დრაჰკანი გადასცა იერუსალიმის საპატრიარქოს, ახლა უკვე მირონის შესასყიდად თანხა ქართველებს იერუსალიმისთვის უნდა ეძლოთ“ (მიტროპოლიტი ანანია ჯაფარიძე, საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის ისტორია, 2009, გვ. 509).

ეგრემის წყაროში ნახსენები იერუსალიმის პატრიარქი ორესტი და მეფე ბასილი – VIII-X საუკუნეთა მოღვაწენი.

მაშასადამე, რეალური ვითარება ჩანს ასეთი ყოფილა – ავანის, ანუ ივერთა საკათალიკოსოს თავისთავადობა აღიარა ანტიოქიელმა პატრიარქმა ანასტასი მღვდელმოწამემ (602-610). არაბთა პირველი ტალღისა და 726 წლის მანასკერტის მონოფიზიტური კრების შემდეგ ხელგახსნილი

ქალკედონიტობის მომხრე იბერიელები მთლიანად განშორდნენ სომხურ ეკლესიას.

ამ ივერებმა, VIII ს-ის შუა წლებში ანტიოქიელი თეოფილაქტე პატრიარქისაგან მიიღეს კიდევ ერთი ახალი დადასტურება საეკლესიო თავისთავადობისა, მაგრამ ერთი პირობით – მირონი ანტიოქიაში უნდა შეეძინათ 1000 დრაჰკანის საფასურისა.

ეს თანხა შემდეგ იმპერატორმა იერუსალიმს გადასცა, ხოლო გრიგოლ ხანძთელის მოწაფის ეფრემის დროს ქართველებს იერუსალიმისავე ნებით უფლება მიეცათ მირონი მიეღოთ მცხეთიდან, ანუ ადგილზევე ეკურთხებინათ. სახელი „იოვანე“ მემკვიდრეობით გადაეცემოდათ აღმოსავლეთის კათალიკოსებს და მათთვის ნიშნეული იყო. მაგალითად, მრავალ აფხაზეთის კათალიკოსს ერქვა სახელი იოვაკიმე, ასეთი სამემკვიდრეო სახელი აღმოსავლეთის ივერთა ეკლესიაში იყო იოანე. სახელი იოანე ერქვა ავანის პირველ კათალიკოსს იოანე ბაგარანელს, ეფრემის ცნობით, იოანე იყო VII ს-ის დასაწყისში ანტიოქიაში ნაკურთხი ივერთა კათალიკოსი. ასევე, იოანე იყო VIII ს-ში ნაკურთხი კათალიკოსი და ასევე, იოანე იხსენიება დავთ კურაპალატის ეპოქის პარხლის ეკლესიის წარწერაში.

ეფრემ მცირეს შესახებ ივ. ჯავახიშვილი (ქართველი ერის ისტორია, I, გვ. 403-404) წერს – „ეფრემ მცირე თავის ცნობილ გამოკვლევაში „უწყებათა მიზეზსა ქართველთა მოქცევისასა, თუ რომელთა წიგნთა შინა მოიხსენების“ სხვა საკითხთა შორის იმ პრობლემასაც შეეხო „თუ ოდეს იწყეს ხელდასხმად, ვითარმედ არა თვინიერ წესისა და ბრძანებისა“ ცნობა ამ საკითხის შესახებ მას უპოვია „ხრონოგრაფსა შინა ანტიოქიას აღწერილსა“ – ამ ცნობის მიხედვით გამოდის, რომ VII ს-ის დამდეგიდან მოყოლებული VIII ს-ის შუა წლებამდის ქართულ ეკლესიას და ანტიოქიის ეკლესიას შორის კავშირი შეწყვეტილი ყოფილა. ამ განცხადების თანახმად საფიქრებელი ხდება, რომ მანამდე, VII საუკუნის დამდეგამდე, ქართული ეკლესიის საჭეთმპყრობელი ხელდასხმისთვის ანტიოქიაში მიდიოდა იქაურ პატრიარქთან“ (ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია I, გვ. 40) ამ „ანტიოქიურ ხრონოგრაფიაში“ შემდეგი ყოფილა მოთხრობილი: VIII ს-ის ანტიოქიის პატრიარქ თეოფილაქტესა (745-751) და იმპერატორ კონსტანტინე სკორის (741-775) დროს იბერიიდან ანტიოქიაში ჩასულმა ორმა მონაზონმა განაცხადა, რომ ანასტას პატრიარქის (ანასტასი II (602-610) შემდეგ მათ აღარ უკურთხებიან იბერიის საყოველთაო ეპისკოპოსი (კათალიკოსი).

თეოფილაქტემ (745-751) მოიწვია საეპისკოპოსოთა კრება, რომელმაც გამოსცა წერილობითი ნებართვა იმისა, რომ ამის შემდეგ იბერთა

ეკლესიის ეპისკოპოსების მიერვე ხელი დასხმოდა იბერთა კათოლიკოსს და იქვე აკურთხეს იბერთა ახალი კათალიკოსი.

ეს ცნობა მრავალ გაუგებრობას იწვევს მკვლევართა შორის. თუ ამ წყაროს ვენდობით თვით VIII საუკუნის შუა წლებშიც კი ქართული ეკლესია ავტოკეფალური არ ყოფილა.

სინამდვილეში კი, „ანტიოქიური ქრონოგრაფის ცნობა“ ეხება არა მცხეთის საკათალიკოსო ეკლესიას, არამედ ავან-ბასიან-ტაოს ივერთა ეკლესიას, რომელიც თავს ითავისუფლებდა სომხური ეკლესიისაგან.

უფრო ადრე, წინა წლებში, ვფიქრობდით, რომ ეს ცნობა ეხებოდა აფხაზეთის საკათალიკოსოს (მიტროპოლიტი ანანია ჯაფარიძე, ეკლესიის ისტორია, 2009, გვ. 333), მაგრამ ჩვენი ახალი კვლევა აჩვენებს, რომ ანტიოქიური ქრონოგრაფი შეეხება ავანის ანუ იბერთა საკათალიკოსოს, ე.ი ტაო-ბასიან-ვალაშკერტ-ავანის ეკლესიას. გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში მოყვანილი ფრაზა, რომ „აღმოსავლეთისა კათალიკოსთა მირონი იერუსალიმით მოჰყვანდა“ – უნდა გავიგოთ ასე, რომ მცხეთისა და აფხაზეთის საკათალიკოსოების გარდა არსებობდა კიდევ ერთი ქართული საკათალიკოსო – „აღმოსავალის-აღმოსავლეთისა“. აღმოსავლეთის ანუ ავან-ვალაშკერტ-ტაოს კათალიკოსებს ანტიოქია-იერუსალიმის საპატრიარქოსთან ჰქონიათ კავშირი, მირონსაც მათგან იღებდნენ გრიგოლ ხანძთელის მოწაფე ეპისკოპოს ეფრემამდე, რომლის დამსახურებითაც ანტიოქია-იერუსალიმს უცვნიან „აღმოსავლეთის“ ქართულ საეკლესიო სივრცეში დარუნება, ანუ მას უკვე წმ. მირონი მცხეთიდან უნდა მიეღო.

იშხანი – ავანი

სოფელი ავანი მდებარეობდა ერევნის ახლოს მის ჩრდილო-აღმოსავლეთით (ამჟამად ერევნის საზღვრებშია), ხოლო დვინი ერევნის სამხრეთ-აღმოსავლეთით. ავანი მართლმადიდებლური სომხური ეკლესიის ცენტრი იყო, ხოლო დვინი – მონოფიზიტურისა.

588 (591) წლიდან ავანში მდებარეობდა ცენტრი ქალკედონური სომხური საკათალიკოსოსი. ის შეიქმნა იმპერატორ მავრიკეს (582-602) მხარდაჭერით, სომხეთის იმ ნაწილისთვის, რომელიც ბიზანტიის შემადგენლობაში შევიდა. ერთადერთი კათალიკოსი ავანისა იყო იოანე ბაგარანელი (+609), სპარსთა შემოტევის შემდეგ ავანის კათედრა გააუქმეს (602-603 წწ.).

ავანის არქიტექტურული ანსამბლი – სომხური არქიტექტურის მიღწევად მიიჩნევა. მისი მთავარი ნაწილი, თუ დაუფუჯერებთ მის მკვლევარს არუთინოვა-ფიდანთანს, არის ჯვრის ტიპის ეკლესია (588-597), ტეტრაქონქი (მსგავსია – მცხეთის ჯვარი და რიფსიმე ენშიაძინში). მიიჩნევა, რომ კომპოზიციაში აქვს გავლენა ენშიაძინის ტაძრის არქიტექტურისა და ბიზანტიური მარტირიუმებისა (ოქტაგონებისა), ასევე კონსტანტინოპოლის სოფის ტაძრისა. აქ არის ქალკედონიტი კათალიკოსის ეზრა I-ის (630-641) ბერძნულ-სომხური წარწერები, 1219 წლის „სომხებისა და ქართველების ათაბაგებისა“ ივანესი (მხარგრძელისა), 1285 წლის ქართველი დაგით უფლისწულის, 1287 წ. ათაბაგ ხუტლუბუღასი, ავანის მოსახლეობა XIII ს-ის ბოლომდე მართლმადიდებლური იყო (პრაგ. ენციკლ., I, გვ. 74).

ავანი, ისევე როგორც იშხანი, მდებარეობდა მხარეში, რომელიც ძირითადად დასახლებული იყო არმენიზებული ქართველებით. ამიტომაც, ავანისა და იშხანის „ქალკედონიტობის“ საფუძველი იყო ეთნიკურად ქართული მოსახლეობა, რომელიც ცდილობდა თავის ძირითად ერს – ე.ი. ქართველობას სარწმუნოებითაც დამსგავსებოდა. ასე რომ, ავანის ქართული წარწერები და ქართული არქიტექტურა, ისე, როგორც იშხანისა – ქართული და არა სომხური მოვლენაა. მიმდინარეობდა არა „სომხების გაქალკედონიტება-გაქართველება“, არამედ „არმენიზებული ქართველების“ დაბრუნება „ეროვნულ-სარწმუნოებრივ“ წიადში.

მცხეთის ჯვრის არქიტექტურა იქმნებოდა თანდათანობით, საუკუნეთა მანძილზე. მაგალითად, მირიანის ქემ რეგმა მის ჯვარს დაადგა „გუმბადი“, რაც გაიმეორეს ალბათ შემდეგმა არქიტექტორებმა. მათ შორის ავანის არქიტექტორმა, რადგანაც მისთვის ყოველივე ქართული ქალკედონიტობის სიმბოლოს წარმოადგენდა. ავანს არ ჰქონდა სარწმუნოებრივი წარსული ანუ ის არ წარმოადგენდა ქრისტიანული სიწმიდის მქონე სარწმუნოებრივ ადგილს. აქ იგულისხმება ის, რომ მცხეთის ჯვრის ისტორია წმიდა ნინოსთან იყო დაკავშირებული. გარდა ამისა, რაც უფრო მნიშვნელოვანია, IV ს-ში ჯვრის აღმართვის შემდეგვე, მოხდა უდიდესი სასწაული, ჯვარს დაადგა დიდი ნათელი, მცხეთის მოსახლეობა ხედავდა ჯვარზე გადმოსულ ანგელოზებს, ამავე დროს მთა ირყეოდა მიწისძვრის მსგავსად და იდგა საკმეველის სუნი. ამ სასწაულმა ხელი შეუწყო ქართლის მოსახლეობის მასობრივ გაქრისტიანებას. ამ ჯვარს მიენიჭა დიდი სასწაულთმოქმედი ძალა. აღადგენდა ავადმყოფებს, აცოცხლებდა მკვდრებს – წმ. ნინოს ცხოვრების თანახმად. ყოველივე ეს ჩვენთვის იმითაა საინტერესო, რომ ამ ჯვარზე არქიტექტურული ნაკებობების შენება დაიწყო IV საუკუნიდანვე, კერძოდ, მეფის ძე რევს ჯვარმა მკვდარი შვილი გაუცოცხლა. ამიტომაც, მან აღასრულა თავისი აღნათქვამი ღვთისადმი და იქამდე ღია ცის ქვეშ

მდებარე ჯვარი გუმბათით გადახურა. სიტყვა გუმბათს თვით წყარო ასხენებს. ჯვარზე მოხვევა და შეხება, უშუალოდ მის წინ ლოცვა – ხალხს შეეძლო, რადგან შეხებით იღებდნენ ჯვრის მადლს ანუ გუმბათით და მისი დამჭერი კედლებით ჯვარი კი არ დაიფარა მლოცველთათვის, არამედ მასზე დაიდგა ეკლესიის მსგავსი ნაგებობა თავისი გუმბათით. გუმბათის აღმართვას კი ითხოვდა ჯვრის შთამბეჭდავი სიმაღლე. წყაროსვე ცნობით ჯვარი დაამზადეს მთელ არემარეში ყველაზე გამორჩეული ხისაგან, ასე, რომ ის მაღალი იქნებოდა და მისი გუმბათიც შესაბამისი იქნებოდა. ბუნებრივია, ქრისტიანობის განმტკიცებისა და მისი სახელმწიფოებრივ სიმაღლეზე აყვანის კვალდაკვალ მცხეთის ჯვარზე დადგმული არქიტექტურული ნაგებობა იხვეწებოდა, თანდათან უფრო სრულყოფილი ხდებოდა. ხის კედლები ქვით შეიცვლებოდა და მასზე დადგმული გუმბათის ფორმაც გაუმჯობესდებოდა. ეს პროცესი კი ორ – V და VI საუკუნეებს მოიცავდა.

ასე, რომ მცხეთის ჯვრის თავისთავადი და ორიგინალური არქიტექტურა აგანის ტაძრის აშენებამდე სამ საუკუნეს მოიცავდა და მის ფორმას სამასწლოვანი საეკლესიო ტრადიცია ჰქონდა.

მას შემდეგ, რაც არსენ საფარელის ცნობით, VI საუკუნის შუა წლებში ნერსე მიჯინის დროს სომხური ეკლესია განშორდა მართლმადიდებლობას, ქართული ეკლესია და შესაბამისად, მისი არქიტექტურა ქალკედონიტური სარწმუნოების სიმბოლოდაც გადაიქცა.

მაშასადამე, მცხეთის ჯვრის არქიტექტურა უკვე VI ს-ის ბოლოს ქალკედონიტობის სიმბოლოს წარმოადგენდა.

ამ დროიდან ამ ტაძრის აღდგენა და მის ქვის ერთიან ანსამბლად გადაქცევა სამეფო ოჯახის ზრუნვის საგნად იქცა. მისი უკვე ტრადიციული ქალკედონური არქიტექტურა გაიმეორეს აგანის, მარტვილის, ნინოწმიდისა თუ რიფსიმეს ქალკედონიტმა მშენებლებმა.

სომხური განმარტებითი წარწერები

არმენიის მიერ იბერიის ტერიტორიების მიტაცების გამო, ხორძენასა და პარიადრეს მკვიდრი იბერიული (ქართული) მოსახლეობა გაქრისტიანების შემდეგ თანდათან სომხური ეკლესიის მრევლად გადაიქცა სომხური საეკლესიო ენით.

მათმა ერთმა ნაწილმა ამის მიუხედავად შეძლო ქართული იდენტობის შენარჩუნება, **726 წლის შემდეგ არმენიის ამ ქართველებმა შეადგინეს სომხურ-ქალკედონური ეკლესიის რაოდენობრივად ძალზე მნიშვნელოვანი ნაწილი**, ხოლო უფრო ჩრდილოეთით, ბასიან-ტაოსა და მიმდებარე მხარეების ქართველობა დედაქართული ეკლესიის მრევლად იქცა. ახლა ისინი ეკლესიებში უკვე არა სომხურ, არამედ ქართულ წირვა-ლოცვას ისმენდნენ. ყოფილ საეკლესიო სომხურენოვან ქართველთა მიერ ქართულენოვნების დაბრუნება თავის ეტაპებს მოიცავდა. არსებობს რამდენიმე საინტერესო მაგალითი:

დავით გარეჯის ერთ-ერთ მონასტერში ფრესკებზე აღმოჩნდა სომხური განმარტებითი წარწერები, მსგავსი სომხური მინაწერები აღმოაჩინა ი. აბულაძემ მიქაელ მოდრეკილის კრებულში და სხვაგანაც.

ქართული საეკლესიო კულტურის ამ ძეგლებზე აღმოჩენილმა სომხურმა განმარტებითმა წარწერებმა ადაფრთოვანა „ქართიზაცია-გაქართველების“ თეორიის სკოლის წარმომადგენლები, მათი თვალსაზრისით ასეთი სომხური წარწერების არსებობა ფაქტია იმისა, რომ ეთნიკური სომხები ქართველდებოდნენ.

ჩვენი აზრით, ეს ძეგლები აჩვენებენ, რომ მიმდინარეობდა პირიქითა პროცესი – ყოფილი არმენიის ეთნიკური ქართველები იბრუნებდნენ ეროვნულ ანუ ქართულ-კულტურულ იდენტობას, რაც ქვემოთაა აღწერილი.

ი. აბულაძე განმარტავს თუ როგორ „ქართველდებოდნენ“ სომხები ტაო-კლარჯეთში, ის წერს, რომ ეფრემ მცირე „წარმოშობით იმ კუთხიდან ითვლება სადაც სომხური ენა და ამ ენაზე არსებული მწერლობა მისი მოღვაწეობის ხანაზე უწინარეს ერთ დროს გავრცელებული იყო გარკვეულ წრეებში. ეს კუთხეა ტაო, სადაც საკუთარი ენით და მწერლობით არსებობდა IX საუკუნემდე სომხური მოსახლეობა, რომელიც გარკვეული მიზეზების გამო ამ საუკუნიდან დაადგა გაქართველების გზას ენითაც და კულტურითაც“ (ი. აბულაძე, შრომები. ტ. II, 1971, გვ. 115).

ი. აბულაძე ხმარობს სიტყვა „გაქართველებას“.

ი. აბულაძის სკოლის თვალსაზრისით, ტაოს სომხებმა IX-X საუკუნეებში დაივიწყეს მშობლიური სომხური ენა, რის შედეგადაც „გაქართველდნენ“. თუმცა ამ სკოლის აზრით, „გაქართველებულ“ სომხებს მაინც სცოდნიათ სომხური ენა და მწერლობა, რომელსაც იყენებდნენ კიდევ, მაგალითად მიქაელ მოდრეკილის ნაშრომის გადაწერის დროს.

მიქაელ მოდრეკილის იადგარის გადაწერის დროს (სავარაუდოდ 978-988 წლებში) სხვადასხვა გვერდზე საგალობელთა მუხლების უკანასკნელ სტრიქონზე, ადგილ-ადგილ მიუწერიათ სომხური სიტყვები ან ფრაზები ე.ი. ზოგიერთ ქართულ საგალობელს მიწერილი აქვს რამდენიმე სიტყვიანი სომხური წარწერა. როგორც ვიცით საგალობლები უამრავია, ხსენებული სომხური წარწერები კი სულ 29 დაითვალა ი. აბულაძემ (ი. აბულაძე, სომხური დიალექტური ფორმები, შრომები. ტ. II, 1976, გვ. 276).

ეს სომხური სიტყვები ზოგიერთი ქართული საგალობლის ბოლოს მიუწერიათ მათ, ვინც გადაწერა მიქაელ მოდრეკილის იადგარი. სომხური მინაწერები განმარტავენ, თუ რომელ დღესასწაულს ეძღვნება ესა თუ ის საგალობელი. აღნიშნული 29-დან 15 მინაწერი პირდაპირ განმარტავს თუ რომელი დღესასწაულის ქართული ტექსტია მინაწერის წინ.

მაგალითად, მინაწერი ნომერი 8, „შობა ქრისტესი“ (სომხურად), აღნიშნავს, რომ ამ სიტყვების წინა ტექსტი ქართული საგალობელია ქრისტეშობისა.

ნომერი 11 მინაწერი, სომხურად, არის „ტრანსლიტერაცია იმავე სტრიქონზე მის წინ მდგომი ქართული სიტყვისა – „ბრწყინვალესა“.

დანარჩენი 19 მინაწერი, ამ უკანასკნელის მსგავსად, მათ წინ უშუალოდ მდგომი ქართული ტექსტის ბოლო სიტყვას გადმოსცემს, მხოლოდ არა ტრანსლიტერაციით, არამედ თითქმის ზედმიწევნითი სომხური თარგმანით“ (იქვე, გვ. 277).

მაშასადამე, 29 მინაწერიდან 20 აშკარად წარმოადგენს განმარტებას იმისა თუ რა ქართული საგალობელია ამ სომხური მინაწერის წინ.

მსგავსივეა დანარჩენი 9 მინაწერიც.

სომხური მინაწერების დანიშნულებაა განუმარტოს სომხური ანბანის მცოდნე მკითხველს, თუ რა სახის ქართული საგალობელია მის წინ. მაშასადამე, ზოგიერთი საგალობელის სომხური მინაწერი განუმარტავს სომხური წერა-კითხვის მცოდნეს, თუ რა სახისაა ქართული საგალობელი.

ვისთვის იყო საჭირო სომხური განმარტებითი წარწერების არსებობა?

პასუხი ასეთია: საჭირო იყო იმ ეთნიკურ ქართველთათვის, რომელთაც აინტერესებდათ ქართული საგალობლები, მაგრამ არ შეეძლოთ ქართულენოვანი ტექსტების ადვილად წაკითხვა, რადგანაც მათ სიყმაწვილიდანვე ტაოსა და ზოგიერთ მიმდებარე მხარეში შეასწავლეს არა

ქართული, არამედ სომხური წერა-კითხვა და ამიტომ მათ უჭირდათ ქართული ნაწერის წაკითხვა-გაგება.

შესაძლებელია თუ არა ყოფილიყო ასეთი მკითხველი?

დიახ, შესაძლებელია, ჩვენს ისტორიაში იყო იდენტური მაგალითები.

მაგალითად, მე პირადად მიხილავს XIX საუკუნის ქართული კონდაკები, რომლებსაც ჰქონდათ ამ კონდაკთა თავდაპირველ მეპატრონე ქართველ მღვდელთა მიერ გაკეთებული რუსული განმარტებითი მინაწერები შესრულებული მელნით ან ფანქრით.

ვისთვის იყო ისინი საჭირო? იმ ქართველი სასულიერო პირებისათვის, რომელთაც XIX საუკუნეში დაამთავრეს რუსულენოვანი სემინარია, ისწავლეს რუსული წერა-კითხვა და შემდეგ სამსახური მიიღეს ქართული სოფლების ეკლესიებში, ეს ქართველი მღვდლები გაჭირვებით კითხულობდნენ ქართულ, მით უფრო ხუცურ ტექსტებს, მათ რუსული უფრო ეხერხებოდათ, ამიტომაც, ისინი წირვა-ლოცვისას, დროის დაზოგვის მიზნით წინდაწინ რუსულ განმარტებითი წარწერებს უკეთებდნენ ვრცელ ნაბეჭდ ქართულ ტექსტებს, სადაც წირვის მოქმედებათა წესები იყო გადმოცემული.

ასეთი ქართული წიგნები რუსულენოვანი მინაწერებით უამრავი იყო საბჭოთა ეპოქაში. ჩვენ, XX ს-ის ქართველი სასულიერო პირები, ათეისტურ ანუ საბჭოთა ეპოქაში, ძველ, XIX საუკუნეში ნაბეჭდ წიგნებს ვხმარობდით.

იმის გამო, რომ იმუამად აღარ იბეჭდებოდა სასულიერი წიგნები, ჩვენ ვსარგებლობდით XIX საუკუნის ნახმარი წიგნებით, როგორც ითქვა ისინი იმ ქართველი მღვდლებისა იყვნენ, რომლებიც რუსული წერა-კითხვის უკეთ მცოდნენი იყვნენ ვიდრე ქართულისა, რუსულენოვან სემინარიაში განსწავლის გამო.

ავტოკეფალიის აღდგენისა და ქართულენოვანი წირვა-ლოცვის დაკანონების შემდეგ ათეისტური ეპოქაც დადგა, ამ დროს უკვე ძველი, ნახმარი ქართული წიგნები გამოიყენებოდა, მათ კი რუსული განმარტებითი წარწერები ჰქონდათ. ძველი სამღვდელოება გარუსებული იყო იმ თვალსაზრისით, რომ მათთვის რუსული წერა-კითხვა ბუნებრივი იყო, ქართული კი შემდეგ ნასწავლი. მათ, რუსულ სემინარიაში ნასწავლ ქართველ მღვდლებს, რთული ქართული ტექსტების წაკითხვა უჭირდათ.

კიდევ ერთი მაგალითი, ახლახან ბატონმა აკაკი ბრეგვაძემ გამოსცა XIX-XX სს ქართველ მღვდელმთავართა ქადაგებანი („მწიგნობრობა ქართული“, ტ. 16, 2013), მასშია XIX ს-ის ერთ-ერთი ქართველი მღვდელმთავრის (იმუამად არქიმანდრიტ ალექსანდრე ოქროპირიძის 1861 წლის) ჩანაწერები, რომელიც დასავლეთ საქართველოში მოღვაწეობდა, ის თვით იხდის

ბოდიშს თავისი ძალზე ცუდი ქართულისათვის, ენის ცუდ ცოდნას აბრალებს რუსულ სემინარიას. მაშასადამე, ამ ქართველმა სასულიერო პირმა რუსული კარგად იცოდა, ქართული კი ცუდად. რუსულის უცოდინარს იმუამინდელ საქართველოში მღვდელმთავრად არც დანიშნავდნენ, რადგანაც მისი ქართული ქვეყანა რუსული ეკლესიის იურისდიქციაში იმყოფებოდა.

ჩანს, მსგავსი ვითარება იყო IX-X საუკუნეთა ტაოში, იქამდე ეს ქართული ქვეყანა სომხური ეკლესიის იურისდიქციაში იმყოფებოდა. გათავისუფლების ეპოქაში, ანუ IX-X სს-ში, ქართველი სასულიერო პირები სომხურენოვანი სასწავლებლების დასრულების შემდეგ ქართულ წიგნებში რთავდნენ სომხურ განმარტებებით წარწერებს, რადგან მათ უკვე ქართულენოვანი ლიტურგია მოეთხოვებოდათ, ამ ქართველებს კი სომხურენოვანი ქალკედონური სასწავლებლები ჰქონდათ დამთავრებული, და ალბათ, ქართულზე უკეთ სომხური წერა-კითხვა ეხერხებოდათ.

VI-VIII საუკუნეებში სომხეთში მრავალი ქართველი ცხოვრობდა და ისინი იქვე სწავლობდნენ. ერთი მაგალითია კათალიკოსი კირიონ I, ცხადია, მან სომხური ბრწყინვალედ იცოდა.

ისმის კითხვა, რომელ ენაზე იღებდნენ სწავლა-განათლებას ტაოელი ქართველები ვთქვათ VII საუკუნეში, როცა იქ, ტაოში, იშხანში, სომხური საეპისკოპოსო კათედრა მოქმედებდა?

ცხადია, მკვიდრი ქართველობა იყო ბუნებითი მრევლი ტაოს მართლმადიდებლური სომხური საეპისკოპოსოსი, რომლის ერთ ყველაზე ცნობილ მღვდელმთავარს, კათალიკოს ნერსე იშხნელს ნეტარად მოიხსენიებდნენ თითქმის მისი თანამედროვე ქართველი სასულიერო პირები.

ნეტარი ნერსე იშხნელი, მართლმადიდებელი სომხურენოვანი იშხანის ტაძრიდან მწყსავდა ტაოელ ქართველებს, სხვადასხვა კუთხის სამწყსოსთან ერთად. ასეთ ვითარებაში, წირვა-ლოცვის ენა ცხადია იყო სომხური, ამიტომაც, შესაბამისად მთელ ტაოს სასწავლებლებში ქართველი ემაწვილები სწავლობდნენ არა ქართულ, არამედ სომხურ წერა-კითხვას, ემზადებოდნენ სომხურ ეკლესიაში სამოღვაწეოდ, რომელიც იმუამად მათთვის სრულიად მისაღები იყო ამ ეკლესიის მართლმადიდებლობის გამო, ისევე, როგორც XIX ს-ში ქართლ-კახეთის ქართველობისათვის თბილისის სიონის ტაძარში რუსულენოვანი წირვა-ლოცვა იყო მისაღები.

ვითარება, როგორც მრავალგზის აღინიშნა, მკვეთრად შეიცვალა 726 წლიდან, მას შემდეგ, რაც სომხური ეკლესია საბოლოოდ გაემიჯნა მართლმადიდებლობას და მტკიცედ მიიღო მონოფიზიტური მრწამსი. ამ მომენტმა გამოაფხიზლა ტაოელი ქართველები და არა მარტო ისინი,

საერთოდ იქამდე სომხური ეკლესიის ომფორის (იურისდიქციის) ქვეშ მოქცეული ქართველობა.

726 წლიდან დაიწყო მტკიცე ნაციონალიზაცია სომხური ეკლესიისა ანუ სომხურ-ქალკედონური ეკლესიის წევრი ეთნიკური სომხები შეუერთნენ მათთვის უკვე დედა სომხურ მონოფიზიტურ ეკლესიას, ხოლო იქამდე სომხური ეკლესიის მრევლი ეთნიკური ქართველები ცდილობდნენ გამოსულიყვნენ მათთვის უკვე არაეროვნული სომხური ეკლესიიდან და მიკედლებოდნენ საკუთარს – ქართულეროვნულს.

მართლმადიდებლობის მოყვარულ ქართველებს ახლა საშუალება ეძლეოდათ ქართული მართლმადიდებელი ეკლესიის წიაღში დამკვიდრებულყვნენ. მთელი ტაო – ქართულ ეკლესიად იქცა.

დედაქართულ ეკლესიასთან დაბრუნების პროცესი, როგორც ითქვა, აღმტაცი და სიხარულის მომგვრელი იყო ქართველებისათვის ორმაგად, რადგანაც ისინი უკვე როგორც ეროვნული, ასევე მართლმადიდებელი ეკლესიის წევრები იყვნენ. მათ იქამდე ეს სიხარული აკლდათ. ჩანს კარგად გრძნობდნენ, რომ იქამდე VI-VIII სს-ში მართალია იყვნენ ქართველები, მაგრამ სომხური საეკლესიო კულტურის სფეროში იმყოფებოდნენ, ჩანს მათ აღელვებდათ ის, რომ ქართული ენა მათი მშობლიური ენა კულტურული და სახელმწიფოებრივი სფეროებიდან განდევნილი იყო, რასაც მიუთითებს, სწორედ აღნიშნული ქართველი მხარეებიდან გამოსული ქართველი ბერების მიერ ნალოლიაგები და გადაწერილი „ქება და დიდება ქართლისა ენისა“, რომელშიც ქართული ენა წარმოჩენილია, როგორც მდაბალი, დაწუნებული და დამარხული (შენახული, მოუხმარებელი), როგორც მართლაც იყო ქართული ენა ტაოში VI-VIII სს-ში.

ერთი სიტყვით, VI-IX საუკუნეებში, ტაოდან და მიმდებარე ქართული პროვინციებიდან გამოსულმა ქართველების ნაწილმა ქართული ენა კი იცოდა, მაგრამ ნაკლებად იცოდა ქართული წერა-კითხვა, სამაგიეროდ ნასწავლი და შეთვისებული ჰქონდათ სომხური მწიგნობრობა, ამიტომაც, ჩანს მათთვის, IX და შემდეგ საუკუნეებშიც, ქართულ წიგნებში რთავდნენ სომხურ განმარტებით წარწერებს, რათა ადვილად გაეგოთ შინაარსი ანდა არსი რომელიმე ვრცელი ქართული ტექსტისა. ვთქვათ ვრცელი საგალობლის გვერდით კეთდებოდა სომხური განმარტებითი წარწერა, რომ ესაა ამა და ამ წმიდანის საგალობელი ანდა ამა და ამ დღესასწაულისა. ეს აადვილებდა მათთვის ღვთისმსახურებას. ჩვენ პირადად მსგავსი ქართული წიგნები რუსული განმარტებითი მინაწერებითაც გვინახავს, რაც ზემოთ აღინიშნა. ასე რომ მსგავსი პრაქტიკა მიღებული იყო.

მსგავსია დავით გარეჯის ერთ-ერთი მონასტრის ფრესკების სომხური განმარტებითი წარწერებიც. ჰერეთელმა ქართველებმა ტაოელი

ქართველების მსგავსად სომხური ეკლესიის უდლიდან ასევე X საუკუნეში დაიხსნეს თავი. მათ, ტაოელი თანამომხეების მსგავსად იცოდნენ სომხური წერა-კითხვა, რადგანაც სიყრმიდანვე ნასწავლი ჰქონდათ და ამავე დროს, აღნიშნულ გარდამავალ მომენტში ნაკლებად იცოდნენ ქართული წერა-კითხვა. ამ ეთნიკური ქართველებისათვის გაკეთდა კიდევ დავით გარეჯის ერთერთი მონასტრის ფრესკებზე წარწერები. მაგალითად, ჯვარცმაზე წააწერეს სომხურად „ესაა ჯვარცმა“ და ა.შ.

საბოლოოდ, უნდა ვიფიქროთ, რომ „ქართიზაცია-გაქართველების“ თეორიის მომხრეების, მათ შორის ილია აბულაძისა და სხვათა ანალიზი არ ასახავს რეალობას. ამ სომხურ წარწერებს ე.წ. გარდამავალ პერიოდში აკეთებდნენ არა გაქართველებული სომხები, არამედ სომხურენოვანი ეთნიკური ქართველები.

მათ ქართველობას ისიც მიუთითებს, რომ ზოგიერთი სომხური წარწერა შეცდომით, არაგრამატიკულადაა დაწერილი.

ამ ბოლო ფაქტმა ილია აბულაძეს აღუძრა ფანტაზია, რომ ტაოში ცხოვრობდნენ უცნობი სომხური დიალექტის მქონე სომხები, რომლებიც ქართველებოდნენ და თავიანთ დიალექტზე წერდნენ სომხურად. სომხური კულტურის ისტორიისათვის ფაქტი სომხური დიალექტის შესახებ უცნობია, თვით სომეხ მეცნიერთათვისაც კი.

ი. აბულაძე წერს – „იადგარის სომხური მინაწერების ენის გაცნობა უდავოდ მეტყველებს იმაზე, რომ სომხურის ფორმა ის მაინც არაა, რაც მაშინდელი სალიტერატურო სომხურისათვის იყო დამახასიათებელი. მინაწერების ენა უფრო ცოცხალი სამეტყველო სომხური ენის თვისებებს ამჟღავნებს, ვიდრე სამწერლო ენისას. მისი გადახვევანი სალიტერატურო სომხური ენის გრამატიკული ნორმებისაგან დიალექტის დამახასიათებელ ნიშნებზე მიგვიითებენ ფონეტიკისა და მორფოლოგიის დარგში. რამდენადაც ეს მინაწერები ტაო-კლარჯეთში სრულდება, იმდენად დიალექტური მოვლენები, რომლებიც მათში შეინიშნება, შეიძლება მივიჩნიოთ სომხური ენის ტაოს დიალექტის დამახასიათებლად X საუკუნისათვის“ (ი. აბულაძე, შრომები, II, გვ. 278).

ი. აბულაძე ასკვნის, რომ X საუკუნისათვის ტაოში ცხოვრობდნენ სომხები, რომელთა ენაც იყო სომხურის ერთ-ერთი დიალექტი, რადგანაც, მათ მიერ შესრულებული სომხური მინაწერები არაგრამატიკულადაა შესრულებული.

სინამდვილეში კი ამ მინაწერებს ის ქართველი ბერები ასრულებდნენ, რომელთაც სურდათ სომხური წერა-კითხვის მცოდნე ქართველი ბერებისათვის მიეწოდებინათ ინფორმაცია მათ წინ მდებარე ქართული ტექსტის შინაარსის შესახებ. მაშასადამე, ტერმინი „სომხურენოვანი

ქართველი“ ეწოდება ისეთ ქართველს, რომელმაც იცის ქართული ენა, მაგრამ განათლება მიიღო სომხურ სასწავლებელში, ისწავლა სომხური წერა-კითხვა, თუმცა კი სომხური ენა მაინც ვერ აითვისა სრულყოფილად. მათთვის კეთდებოდა პრაქტიკული დანიშნულების განმარტებითი წარწერები.

ქართველთა მიერ შესრულებული მინაწერების ავტორებს არც ჰქონდათ მიზნად ლიტერატურული ნორმების დაცვა, მათი მიზანი იყო, როგორმე იქამდე სომხური ეკლესიის წიაღში მოღვაწე ქართველებისათვის გაეცნოთ ქართული ტექსტები, რომელთაც გამოიყენებდნენ პრაქტიკული დანიშნულებისათვის მოცემულ მომენტში.

ტაოს მოსახლეობა სომხური რომ არ იყო და ამიტომ მათ VI-VIII სს-ში კარგად რომ არ იცოდნენ სომხური ენა, ამას მიუთითებს VIII ს-ის სომეხი ავტორის სტეფანოს სივნიელის ცნობა, რომ „ტაოში არსებობს თავისებური მეტყველება“ (იქვე, გვ. 281). ჩვენ ეს ცნობა მიგვაჩნია დასტურად იმისა, რომ ტაოში ქართველები ცხოვრობდნენ, რომელნიც მართალია იმჟამად სომხური ეკლესიის იურისდიქციაში იყვნენ მოქცეულნი, მაგრამ მაინც „თავისებურად“, ე.ი. ქართულად, მეტყველებდნენ.

დიდი გაქცევა სომხური ეკლესიიდან (გვირგვინის საკითხი)

ვინც გაეცნობა ექვთიმე და გიორგი მთაწმინდელების, გიორგი მცირესა და სხვათა ღვაწლს, რათა ქართული წმიდა წერილიდან აღმოფხვრილიყო სომხურის ყოველგვარი ნაკვალევი, რის შესახებაც მიუთითებდა კიდევ გიორგი მცირე, მისთვის მაინცდამაინც ძნელი არ იქნება წარმოდგენა იმისა, რომ ე.წ. ყოფილი „არმენიის“ მიწა-წყალზე მცხოვრები ქართველების მიზანი იყო როგორმე განეშორებინათ თავიანთი თავი სომხური ეკლესიისაგან, სომხური კულტურისაგან, სომხური ტრადიციებისაგან, რათა შეენარჩუნებინათ თავიანთი ეროვნული ვინაობა. ისინი კარგად ხედავდნენ, რომ მათ თვალწინ კვლავ გრძელდებოდა საუკუნეთა წინ დაწყებული მასობრივი პროცესი სომხებში ქართველთა ასიმილაციისა.

X საუკუნის მეორე ნახევრიდან სამხრეთ იბერიაში იმძლავრა ძლიერმა პატრიოტულმა პოლიტიკურმა დასმა, რომლის სათავეში იმიერ ტაოს მეფე დავით კურაპალატი იდგა, ქართული ენის, ქართული კულტურის, ქართული სახელმწიფოებრიობისა და ეკლესიის დიდი მოამაგე. მართალია ის უშვილო იყო, მაგრამ მისი იდეები და მისწრაფებები მისი ქვეყნის თაობებმა აიტაცა და საბოლოოდ განახორციელა კიდევც. „წყაროები აშკარად მიუთითებენ,

რომ დავითის ქვეშევრდომები, საერო თუ საეკლესიო პირები, სამშობლოში თუ ბიზანტიურ სამყაროში, მტკიცედ ატარებდნენ დავითის იდეებს“ – წერს ვ. კოპალიანი (ვ. კოპალიანი, ბიზანტიისა და საქართველოს ურთიერთობა, 1969, გვ. 64).

ტაოსა და სამხრეთ იბერიის მხარეებიდან გამოსული მოღვაწეები მსურვალე შემართებით აშენებდნენ ქართულ კულტურას, თავიანთ თავს „ქართველებად“ მოიხსენებდნენ და ამასთანავე მტკიცე თანმიმდევრულობით უარყოფდნენ ყოველივე სომხურს. მიუხედავად ამისა, ნ. მარის შემდეგ, მათ მაინც სომხებად მოიხსენიებენ, განსაკუთრებით სომეხი ავტორები ზოგიერთ, მეორე ხარისხოვან ცნობაზე დაყრდნობით.

ერთი ასეთია ცნობა: „**მოვიდა გვირპელი, ჯოჯიკის მეგანძურთა უხუცესი და მონათლა, რამეთუ სომეხი იყო და არსენი უწოდეს**“ (ცხოვრება იოვანესი და ექვთიმესი, გვ. 112).

ამ ცნობაზე დაყრდნობით, წერენ, რომ ეთნიკურად სომეხი გვირპელი მონათვლის შედეგად „გაქართველდა“, ამით თითქოს ეთნიკურ სომეხს უწოდეს ქართველი. სინამდვილეში კი ასეთი რამ წყაროში არ წერია.

ამასთანავე უნდა აღინიშნოს, რომ იმ დროისათვის ანუ IX-XI საუკუნეებში ტაოსა და მიმდებარე მხარეებში არ არსებობდა „ქართული სარწმუნოება“ ამ სიტყვის პირდაპირი მნიშვნელობით, პირიქით ქართველების სარწმუნოება იყო ბერძნული, ანუ ქალკედონიტურ მართლმადიდებლური სარწმუნოება. ქალკედონიტობა, ამ რეგიონში, საზოგადოდ, გაიდენტებული იყო ბერძნულ ეთნოსთან და არა ქართულთან, მაშინ, როცა აღნიშნული დროისათვის ამ რეგიონში სომხური ეკლესია წარმოადგენდა მონოფიზიტური სარწმუნოების ყველაზე სახელოვანსა და ცნობილ უმძლავრეს კერას, შესაბამისად, არსებობდა „სომხური სარწმუნოება“.

იმ დროს „სარწმუნოებით სომეხი“ ნიშნავდა სომხური ეკლესიის წევრს. სომხური ეკლესიის წევრები კი სამხრეთ კავკასიაში მრავალი არასომეხი იყო, ასევე ქართველები.

როგორც ცნობილია, სპარსელებიცა და არაბებიც ბიზანტიური ორიენტაციის ქართველებს გაცილებით უფრო მეტად დევნიდნენ, ვიდრე მონოფიზიტ სომხებს, რომელნიც ბერძნული სარწმუნოების საწინააღმდეგოდ ყველგან და ყოველი შემთხვევისას დალადებდნენ.

აქედან გამომდინარე, სპარსელთა და არაბთა მიერ სომხური სარწმუნოების მქონე პირები უფრო დაცულები იყვნენ, შესაბამისად, ამ რეგიონის (ყოფილი პერსარმენიის) ქართველთათვის სომხური სარწმუნოება მიმზიდველი იყო. პოლიტიკურ-სოციალური ვითარებისა და იძულების გამო ამ რეგიონში მრავალი ქართველი იღებდა სომხურ სარწმუნოებას. ეთნიკურ

ქართველს, რომელიც სომხური ეკლესიის წევრს წარმოადგენდა „სომეხს“ უწოდებდნენ. ერთი ასეთი პირი ანუ „სარწმუნოებით სომეხი“ ეთნიკურად კი ქართველი უნდა ყოფილიყო ტაოელი გვირპედი.

ჩანს, ზემოთ აღნიშნული ცნობის ავტორს სურდა დაეწერა „მოვიდა გვირპედი და მოინათლა, რამეთუ სომეხი იყო სარწმუნოებით“ ანუ გვირპედი იყო ეთნიკური ქართველი, რომელსაც ჰქონდა სომხური სარწმუნოება, მსგავსად იმისა, როგორც ეკლესიურად იყვნენ იმიერ ტაოელი ქართველები წინა რამდენიმე საუკუნე, იმ ეპოქაში როცა იძულებულნი იყვნენ ეცხოვრათ სომხურ სახელმწიფოში.

სომხური სარწმუნოებისგან გათავისუფლება და ეროვნული ეკლესიის წიაღში დაბრუნება ტაოელთა და სამხრეთელ იბერიელთა დიდი ნაწილის ოცნება იყო, რომელიც მათ აღუსრულდათ დავით კურაპალატისა და მისი წინაპრების დროს.

სამხრეთ იბერიელ ქართველთაგან ქართული წერა-კითხვა ყველამ არ იცოდა, რადგანაც ისინი სომხური ეკლესიის ზეგავლენის წიაღში აღიზარდნენ, თუმცა კი ძალზე ცდილობდნენ ამ ნაკლის შევსებას, გრიგოლ ბაკურიანისძის მონასტერში ამ ცოდნას ყურადღება ექცეოდა – „ქართული წერა-კითხვისა და ენის მცოდნე“ ბერები, ტიპიკონის მიხედვით სრული წევრები იყვნენ მონასტრისა. უცოდინარებს კი სასწავლებელში ასწავლიდნენ.

გრიგოლ ბაკურიანისძის მიერ შემუშავებული ტიპიკონიდან ჩანს, რომ ის კარგად არჩევდა ერთმანეთისაგან ეთნიკურ კუთვნილობასა და სარწმუნოებას. მაგალითად, როცა აღნიშნავს, რომ **ჩვენ ქართველები ვართ მხნე მებრძოლები** და იქვე აღნიშნავს – „არასოდეს დამიზოგავს სისხლი, ბიზანტიის იმპერიის გაძლიერებისათვის არც ჩემთან მყოფ ნათესავებისა, რომ კარგად ყოფილიყო მათი მეფობის ძალაუფლება... ე.ი. ბიზანტიელი იმპერატორებისა. იშვიათად თუ ვინმე ჩვენი ტომისაგანი საკუთარ სარეცელზე ბუნებრივი სიკვდილით მომკვდარა, ყველამ სისხლი დაღვარა საბერძნეთის მტერთა მახვილითა და ხელითო“ (გეორგიკა, V, 119). ამ ჩანაწერში ლაპარაკია არა სარწმუნოებრივ ორიენტაციაზე, არამედ ეთნიკურ ვინაობაზე და გრიგოლი ასხენებს კიდევ შესაბამის ტერმინს „ტომს“, ჩვენი ტომის ქვეშ **ჩვენ ქართველებს** – ეთნიკურ ქართველს გულისხმობს და არა სომეხს.

სამხრეთ იბერიის, მათ შორის ტაო-ბასიანის მოსახლეობა ამტკიცებდა, რომ ისინი „ნათესავით ქართველნი“ იყვნენ და არა „ქალკედონიტი სომხები“, როგორც სურთ მათი წარმოდგენა.

მაგალითად, გიორგი მთაწმინდელი, როცა ანტიოქიის პატრიარქს ეკამათებოდა და ამბობდა „უგუნურად შეგირაცხიეს ნათესავი ქართველთა

და თავნი თქვენნი ბრძენ და მძიმე გიყოფიანო“, ცხადია, სიტყვა „ნათესავის“ ქვეშ გულისხმობდა ეროვნებით ქართველს და არა „სომეხ ქალკედონიტებს“.

კარინელმა თორნიკე ერისთავმა და ტაოელმა იოანე მთაწმინდელმა ივერთა მონასტერი „ქართველთა ნათესავისათვის“ ააგეს და არა „ქალკედონიტი სომხებისათვის“, ამ უკანასკნელთ ისედაც მრავალი საეპისკოპოსო და მონასტერი ჰქონდათ ბიზანტიის იმპერიაში, სადაც განადიდებდნენ კიდევ სომხურ ეთნოსს.

VII საუკუნეში, ისევე როგორც იქამდეც, მრავალი სომეხი იყო მართლმადიდებელი ეკლესიის წევრი, მაგრამ ისინი სომხები იყვნენ და არა ქართველები. ტაოელ დიდებულთა წრეს განეკუთვნებოდა პატარა „უფლისწული“ ექვთიმე, რომელსაც თვით ყოვლადწმიდა ღვთისმშობლის ჩვენებით დაუბრუნდა ქართული ენის ცოდნა, რადგანაც მას ის დაავიწყდა ბიზანტიაში მძევლად ყოფნის წლებში. მაშასადამე, მისი მშობლიური სიყრმის ენა იყო ქართული და ამ ენის ცოდნა დაუბრუნდა მას.

უნდა ითქვას ისიც, რომ ბიზანტია და მისი იმპერატორები არ სწყალობდნენ ქართულ ეკლესიას, ისევე, როგორც ადრე სპარსელები და არაბები. მაგალითად, იბერიასთან ომის დროს, როგორც აღვნიშნეთ იმპერატორები განარისხა ქართული ეკლესიის პატრიოტიზმმა. შესაბამისად, ისინი სჯიდნენ კიდევ ქართულ ეკლესიას, აუქმებდნენ ქართულენოვან საეპისკოპოსოებსა და სამრევლოებს იბერიის თემში, მაშინ, როცა იმავე დროს სწყალობდნენ სომხურ ეკლესიას. ლასტივერტეცის აღწერილი აქვს, როცა ქართველ ეპისკოპოსებს ბიზანტიაში ასახლებდნენ და სხვა ქართველი ეპისკოპოსები სახალხო ომს მეთაურობდნენ ბიზანტიის საწინააღმდეგოდ, იმ დროს სომეხთა პატრიარქები დიდად აღზევებულნი იყვნენ კეისართა მიერ.

ვ. კოპალიანი წერს: „ანისის წარჩინებულთა ერთი ნაწილი, რომელთა შორის პირველი კათალიკოსი პეტროსი იყო ბიზანტიის იმპერიის აგენტის როლში გამოვიდა, კეისარს მხარი დაუჭირა და მისი სურვილის დაკმაყოფილება მოითხოვა“ (იქვე, გვ. 106). კეისრის სურვილი კი ანისის სომხური სამეფოს დაპყრობა იყო. ცხადია, რადგანაც სომეხი პატრიარქი ასეთ მძიმე დროს მხარს უჭერდა ბიზანტიას, კეისარიც ღლიაღურად იყო განწყობილი სომხური ეკლესიის მიმართ. საერთოდ ჰერაკლე კეისრიდან, ვიდრე ბასილი II-მდე და მის შემდეგაც, ბიზანტიის იმპერატორები არც თუ იშვიათად სომხური ეკლესიის მფარველებად წარმოჩნდებოდნენ კიდევ. ამიტომაც სომხეთში მიიჩნეოდა, რომ მრავალი იმპერატორი იყო სომხური წარმოშობისა, მათ შორის ჰერაკლე კეისარი და მაკედონელთა დინასტიაც, რომლის წარმომადგენელი იყვნენ ბასილი მეორე და კონსტანტინე VIII,

მათ ფაქტიურად მოსპეს სამხრეთ იბერიის ქართული სახელმწიფო, რითაც ხელი შეუწევს პოლიტიკური თვალსაზრისით თურქ-სელჯუკების წინსვლას ბიზანტიისაკენ, ხოლო სარწმუნოებრივი თვალსაზრისით იბერიის თემში დარჩენილი ქართველების კვლავ არმენიზაციას, ანუ მათ უკან, კვლავ სომხური ეკლესიის წიაღში დაბრუნებას. ბიზანტიელებმა ქართული საეკლესიო ინსტიტუტები ამ რეგიონში მოსპეს (არსებობს მოსაზრება, რომ თონდრაკელობა სწორედ იმ ოლქებში ჩამოყალიბდა, სადაც ეროვნულ ეკლესიას მოწყვეტილი ქართველები ცხოვრობდნენ, რომელთაც აიძულებდნენ გამხდარიყვნენ სომხური ეკლესიის წევრები, მათ კი ირჩიეს რაღაც სხვა სარწმუნოებრივი გზის გამონახვა. ჯერ კიდევ IX ს-დან ეს მოძრაობა დაწყებულია აპაჰუნიკის მხარეში. საფიქრებელია, რომ მას შემდეგ რაც ეს რეგიონი შევიდა დაეით III კურაპალატის ქართველთა სამეფოში, ალბათ მოძრაობა შენედა, რადგანაც შესაძლოა აქ ქართულმა ეკლესიამ შეძლო მოღვაწეობის წარმართვა, მაგრამ რადგანაც მალევე აქ ბიზანტია გაბატონდა, მოძრაობა ალბათ კვლავ განახლდა. თონდრაკელები არ ერიდებოდნენ არც არაბებთან და არც ბიზანტიელებთან ომს, რადგანაც ორივენი მხარს უჭერდნენ მათთვის მიუღებელ სომხურ ეკლესიას).

კარი მესამე
ქართველთა
სახელმწიფოებრივი
ერთეულები ისტორიულ
არიან-ქართლში

თავი XI

„ქართველთა სამეფოსა“ და „ივერიის თემის“
აღორძინება ისტორიულ არიან-ქართლის მიწაზე
სომხური სახელმწიფოებრივი ერთეულების
დაუძღურების შემდეგ

„ქართველთა სამეფოს“ დაარსება (IX-X სს.)

(იონე დრასხანაკერტელი, სომეხთა ისტორია, 1965)

იონე დრასხანაკერტელი გვაუწყებს – „ქართველთა დიდი კურაპალატი ადარნასე სმბატ მეფესთან ყველაფერში ერთობის, სიყვარულისა და მშვიდობის მტკიცე პირობას იცავდა. იგი მთელი თავისი შეგნებითა და ძლიერებით, დიდი მოკრძალებით, როგორც მამას, ანდა ამაზე უფრო მეტადაც ემორჩილებოდა მას... თვალს არ აშორებდა მეფეს... და საკუთარი თავიც მიანდო. ამის გამო სმბატ მეფე მეტად კმაყოფილი იყო ადარნასეთი და მოსწონდა იგი. მან დიდი მზრუნველობით ადარნასე თავისთან მიიყვანა და გაამხნევა. შემდეგ დიდი პატივითა და დიდებით გვირგვინი დაადგა მას, შესაფერისი ლამაზი სამკაულითა და საჭურვლით შეამკო მეფის წესის თანახმად, – ქართველთა ქვეყნის მეფედ დაადგინა და მის შემდეგ, თავისი სამფლობელოს მეორე პირად დაამტკიცა იგი. მიიღო რა სამეფო პატივი, და მიაღწია წარმატებას, ადარნასე კი არ გამედიდურებულა, არამედ მუდამ თავმდაბლად ექცეოდა სმბატს“ (იონე დრასხანაკერტელი, სომეხთა ისტორია, ე. ცაგარეიშვილის გამ. თბ., 1965, გვ. 89-90).

თანამედროვე ისტორიკოსების თვალსაზრისით თავდაპირველი „ქართველთა სამეფო“ მოიცავდა არტანუჯის კლარჯეთის ტერიტორიას.

მაგრამ ეს ასე არ იყო.

სომხური წყაროებიდან ჩანს, რომ „ქართველთა ქვეყანა“ VI-VII სს-ში მოიცავდა „სომეხთა მეფის“ იმ ტერიტორიებს, რომელნიც ქართველებით იყო დასახლებული, პირველ რიგში იმიერ ტაოს (საერთოდ ტაოს) და მომიჯნავე მხარეებს. თუ ეს ასე იყო, და „ქართველთა ქვეყანა“ თავდაპირველად ერქვა იმუამინდელ სომხეთის სამეფოში (ანუ ყოფილ არიან-ქართლში) მდებარე ტაოს, მაშინ შედარებით გასაგები ხდება სომეხთა სმბატ მეფის ქმედება. იმუამად სომხეთის სამეფო და მასში შემავალი იმიერ ტაო, რომელსაც ასევე „ივერია“ ერქვა, არაბთა გავლენის სფეროში შედიოდა, ხოლო მისი მეზობელი კლარჯეთი – ბიზანტიის გავლენის სფეროში. კლარჯეთს ქართველი ბაგრატიონები მართავდნენ – ბიზანტიის ვასალები (კლარჯეთს ქართველთა საკურაპალატო ერქვა). სომეხთა მეფეები კი არაბთა ვასალები იყვნენ, იმუამად არაბთაგან მიიღეს კიდევ „მეფის“ ტიტული და დიდი უფლებები.

როგორც ითქვა, ტაო და მისი მომიჯნავე მხარეები ანუ „ივერია“ იმუამად სომხეთის მეფეთა სამეფოში შედიოდა, ამიტომაც მათ „სომეხთა და ქართველთა მეფეებიც“ ერქვათ. მაშასადამე, კლარჯეთის ქართველთა ქვეყანა ბიზანტიის, ხოლო ტაოს ქართველთა ქვეყანა არაბთა გავლენის სფეროში იყვნენ.

თავდაპირველად სმბატს ტახტზე ასვლაში დაეხმარა ადარნასე, მეზობელი კლარჯეთის ერთერთი მფლობელი, სამაგიეროდ, მადლიერების ნიშნად, მას სმბატმა სამფლობელოდ გადასცა თავისი სამეფოს ქართული ნაწილი (ტაო) და ამავე დროს დაადგინა „თავისი სამეფოს მეორე პირად“ ანუ სომხეთის ვრცელ სამეფოში ტაოს მმართველი ადარნასე გახდა სომეხთა სახელმწიფოს მეორე პირი. მაშასადამე, კლარჯეთის ქართველთა საკურაპალატოს გვერდით ამოუდგა ტაოს ქართველთა სამეფო.

აღსანიშნავია, რომ ძველ დროსაც, ბაგრატუნები არშაკუნიანების სამეფოში მეორე პირები იყვნენ. შემდეგშიც ვაშდენ ქართველთა (ე.ი. ტაოს) მთავარი სომხეთის უფალთა შორის ერთ-ერთი უპირატესი პირი იყო.

ტერმინი „ქართველთა სამეფო“, იმჟამად, IX-X სს-ში, მხოლოდ ტაოს გულისხმობდა, „ქართველთა საკურაპალატო“ კი არტანუჯ-კლარჯეთს, რაც შეეხება შიდა ქართლს, ის იმჟამად დანაწილებული იყო აფხაზეთისა და კახეთის სამეფოთა შორის, მისი ერთი ნაწილი თბილისის საამიროსაც ეკუთვნოდა, ამიტომაც ის თავისთავადი პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული ერთეულის სახით არ არსებობდა, აქედან გამომდინარე მას არც გააჩნდა პოლიტიკური სახელი: იმჟამად „ივერია“ ერქვა არა შიდა ქართლს, არამედ ტაოს ადმინისტრაციულ ოლქს, რომლის მმართველობა (მეფობა) აღმოჩნდა კლარჯეთის კურაპალატის ხელში. ეს ორივე თანამდებობა – მეფობა და კურაპალატობა ახლა უკვე ერთი პირის, ადარნასეს ოჯახის ხელში გაერთიანდა და გადაეცემოდა კიდევ მემკვიდრეობით.

იმხანად „კურაპალატობა“ – ბიზანტიის ვასალობას გულისხმობდა, „ქართველთა მეფობა“ კი – არაბი ხალიფისაგან გამომდინარეობდა.

არაბთა ხალიფამ IX-X საუკუნეებში სომეხთა მეფეებს უწყალობა ტიტული „სომეხთა და ქართველთა მეფე“. ამ ტიტულში **„ქართველთა სამეფოს“ ქვეშ იგულისხმებოდა არა შიდა ქართლი, არამედ სომხეთის სამეფოში შემავალი ქართველებით დასახლებული ტაო-ბასიანი.** ტაოს მმართველებს იქამდე უკვე ჰქონდათ „ივერთა მთავრის“ ტიტული, ახლა კი არაბთა მიერ „ქართველთა მეფის“ ტიტულის ტარების უფლება მიენიჭა სომეხთა მეფეს, რაც მას უდასტურებდა, რომ შეეძლო ქართველთა აღნიშნული მხარეების ავტონომიური მართვა. ერთ-ერთი ბოლო „სომეხთა და ქართველთა“ მეფე იყო სმბა-ტი, მან კი ქართველთა მეფის ტიტული გადასცა ადარნასე ქართველთა კურაპალატს.

ამ ტიტულს ატარებდნენ:

აშოტ I 884 – სომეხთა და ქართველთა მეფე;

სმბატ I 914 – ჯერ სომეხთა და ქართველთა მეფე, მერე სომეხთა მეფე;

აშოტ ერკათი 918/922/ – სომეხთა და ქართველთა მეფე (საფიქრებელია, რომ აშოტ ერკათმა ქართველთა მეფის ტიტული მიიღო საოჯახო-დინასტიური გზით, კერძოდ მისი მეორე სიმამრი ყოფილა **„ქართველთა**

დიდი მთავარი საჰაიკი“, რომელსაც, ი. დრასხანაკერტელის სიტყვით, აშოტი თავის მემკვიდრედ გამოუცხადებია).

მაშასადამე, **ქართველთა მეფის ტიტული ტაოს მფლობელობას გულისხმობდა.**

ბაგრატ აშოტის ძე ბაგრატიონმა „ქართველთა მეფის“ ტიტული მიიღო ცოლის მზითვის სახით.

ბაგრატის ცოლი იყო „სომეხთა და ქართველთა“ მეფის აშოტ I ბაგრატუნის დაი, მას მზითვის სახით გააყოლეს ქართველებით დასახლებული იმიერ ტაო-ბასიანი, რომელიც იმჟამად სომეხთა სამეფოში შედიოდა.

ტაოს – ივერიას ანუ „ქართველთა ქვეყანას“ უწოდებდნენ სომხები, ბიზანტიელები და არაბები.

იმიერ ტაოს ქართველთა ქვეყანა, იმჟამად, როგორც აღინიშნა, სომხეთის სამეფოში შედიოდა, ამიტომაც არმენიის (სომხეთის) მეფეს არაბთა ხალიფამ „სომეხთა და ქართველთა მეფის“ ტიტული მიანიჭა.

მაღე ამ სამეფოს გამოეყო „ქართველთა“ ანუ ტაოს სამეფო.

მისი მეფეები ატარებდნენ ტიტულს „ქართველთა მეფე“, ამავე ოჯახის წევრები კიდევ უფრო ადრიდან ატარებდნენ ტიტულს „**კლარჯი ხელმწიფეები**“. როგორც ითქვა, კლარჯეთთან ერთად ტაო ქართველთა ქვეყნის სახელს ატარებდა.

ტაო, სამთავროს სახით კიდევ უფრო ადრიდან არსებობდა, ბაგრატი შესაძლოა თავდაპირველად „ქართველთა მთავრის“ ტიტულს ატარებდა, რაც ტაოს მფლობელობას უდრიდა (ეს უფლება მან, როგორც აღინიშნა ცოლის გზით მიიღო), ჩანს, ასევე მისი ვაჟი – დავითიც, ხოლო დავითის შვილი აღარნასე II „ქართველთა მეფედ“ უკვე ოფიციალურად იქნა აღიარებული.

წინა საუკუნეებში „ქართველთა მთავრის“ ტიტული შესაძლოა ტაოს სხვა საგვარეულოს ჰქონდა, მაგრამ ახლა უკვე ეს ტიტული კლარჯმა ბაგრატიონებმა მოიპოვეს აშოტ კურაპალატის ძის ბაგრატისა და შვილიშვილების დროს.

ამ სქემიდან ჩანს, რომ ადარნასე მეორემ „კურაპალატის“ ტიტული მიიღო აშოტ ბაგრატიონის ხაზით, ხოლო „ქართველთა მეფის“ ტიტული მიიღო აშოტ ბაგრატიონის ხაზით.

მართლაც, კურაპალატები იყვნენ ბიზანტიის იმპერატორის ვასალები, ხოლო ბაგრატიონები, არაბთა ხალიფას ემორჩილებოდნენ, მათ „ქართველთა და სომეხთა მეფის“ ტიტული მიიღეს არაბი ხალიფასაგან, ვითარცა ხალიფების ვასალებმა. „ქართველთა მეფის“ ტიტული გულისხმობდა ტაო-ბასიანის ანუ ივერიის მიწის მფლობელობას.

მეფეები სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში

„ქართველთა სამეფოს“ სახელწოდება და „ქართველთა მეფის“ ტიტული დაკავშირებულია ტაოსთან და ბასიან-კარინთან.

მაგალითად, სუმბატ დავითისძის თხზულება „ქართველთა მეფედ“ პირველად ახსენებს ადარნასეს, დავით I-ის ძეს – „ამან ადარნასე ადაშენა ბანა, ხელითა კვირიკე ბანელისათა“ („ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა“, 1990, გვ. 48) ეს მოხდა IX საუკუნის ბოლოს.

ადარნასე (მეფობდა 888-923) იყო შვილიშვილი ბაგრატ I კურაპალატისა (+876) და, როგორც აღინიშნა, შვილი დავით I-ისა (+881) მას ჰქონდა „ქართველთა მეფის“ წოდება.

ადარნასე I ეკუთვნოდა აშოტ I-ის (786-826) შთამომავალთა ტაოს შტოს (მხოლოდ ამ შტოს ჰქონდა „ქართველთა მეფის“ ტიტულის ტარების უფლება).

აშოტ I-ის შთამომავალთა მეორე, კლარჯეთის შტო ამ ტიტულს არ ატარებდა. ბიზანტიური კარიც განსხვავდებოდა ამ შტოებს და ტაოს შტოს წევრებს უფრო მაღალ ტიტულს „კურაპალატისას“ ანიჭებდა, მაშინ, როცა კლარჯული შტოს ზოგიერთ წევრს „მაგისტროსობით“ აკმაყოფილებდა.

923 წლიდან 958 წლამდე ადარნასე I-ის შვილებს – დავით II-ს, ბაგრატ I-ს, აშოტ II-სა და სუმბატ I-ს მორიგეობით გადაეცათ „ქართველთა მეფის“ ტიტული, ანუ ისინი (ძმები) ჩანს, ასაკის უფროსობის შესაბამისად, ერთიმეორის შემდეგ ატარებდნენ ამ ტიტულს. მათ შვილებსაც (შთამომავლობასაც) ჩანს ასაკით უფროსობის მიხედვით მიენიჭათ უფლება „ქართველთა მეფის“ წოდებისა.

კერძოდ, სუმბატ I-ის შვილი ბაგრატ II რეგენი 958-994 წლებში იყო „ქართველთა მეფე“, მის შემდეგ კი მათი დიდი ოჯახის (სახლის) შვილი ბაგრატ პირველის ძე დავით III კურაპალატი 994-1001 წლებში იყო „ქართველთა მეფე“.

აქედან ჩანს შემდეგი, „ქართველთა მეფის“ ტიტული გადაეცემოდა არა მამიდან უფროს ძეს (როგორც მცხეთელ მეფეებს ჰქონდათ ასეთი წესი), არამედ გადაეცემოდა სამეფო სახლის (სამეფო ოჯახის) წევრებს უფროსობის მიხედვით, ეს უფროსობა ალბათ განისაზღვრებოდა ასაკით, ხნოვანებით.

„ქართველთა სამეფო სახლის“ თანაბარუფლებიანი წევრები იყვნენ ადარნასე I-ის შვილები და შვილიშვილები, ე.ი. დავით II, ბაგრატ I, აშოტ II და სუმბატ I, მათი შვილები ბაგრატ II რეგენი, დავით III კურაპალატი და სხვა ის წევრები ამ სამეფო ოჯახისა, რომელნიც იმჟამად ყველაზე უფროსები იყვნენ ხნოვანებით. როცა მათ შორის რომელიმე გარდაიცვლებოდა „ქართველთა მეფის“ ტიტული სამეფო ოჯახის იმ წევრს გადაეცემოდა, რომელიც ასაკით ყველაზე უფროსი იყო.

ძველი იბერიის სამეფო სახლში ასეთივე წესის არსებობის შესახებ მიუთითებდა სტრაბონი.

ეს წესი ჩანს ასახულია ფარნავაზის ცხოვრებაში, როცა ქუჯი უცხადებს ფარნავაზს, რომ „შენ ხარ შვილი თავთა მათ ქართლისათა, შენ გმართებს უფლობა ჩემი“, ანდა „მე ვარ მონა შენი“, აქედან ჩანს რომ ქუჯი და ფარნავაზი ერთი სამეფო სახლის წევრები იყვნენ, მაგრამ ამ დროს სახლის უფროსობა ალბათ ასაკის შესაბამისად ფარნავაზს ეკუთვნოდა. რადგანაც

ფარნავაზის და ქუჯიმ შეერთო, შესაძლოა მართლაც ქუჯი ასაკით ფარნავაზზე უფრო პატარა იყო.

ყოველ შემთხვევაში ასეთი წესის არსებობა ტაოს ანუ ქართველთა სამეფოში ცხადია.

როგორც აღინიშნა „ქართველთა მეფობა“ გადაეცა ადარნასე I-ს და შემდეგ მის შვილებს მორიგეობით. კერძოდ, ჯერ ქართველთა მეფე გახდა დავით II მაგისტროსი (923-937 წლებში), მის შემდეგ 937-945 წლებში ქართველთა მეფე იყო მისი ძმა ბაგრატ I მაგისტროსი, ამის შემდეგ აშოტ II კურაპალატი 945-954 წლებში, 954-958 წლებში კი სუმბატ I ერისთავთ-ერისთავი, ამ უკანასკნელის ძე ბაგრატ II რეგვენი გახდა ქართველთა მეფე 958-994 წლებში, 994-1001 წლებში კი „ქართველთა მეფე“ იყო დავით III კურაპალატი, რომელიც იყო ბაგრატ II რეგვენის მამის „სახლის“ წევრი, ანუ ბაგრატ II რეგვენის მამის ძმის („ქართველთა მეფის“) ბაგრატ I მაგისტროსის შვილიშვილი.

ბაგრატ II-ის შემდეგ ასაკის მიხედვით ჩანს „ქართველთა მეფობა“ უნდა მიეღოთ ბაგრატ II-ის ძმათა შვილებს უფროსობის მიხედვით და რადგანაც ადარნასე II გარდაცვლილი იყო, ეს ტიტული და ტახტი ერგო მის ძეს დავით III კურაპალატს (ძმათა შორის სამეფო ტახტის გადაცემის წესი აღდგენილა შემდეგ მუხრანელ ბაგრატიონთა ოჯახში. მაგალითად, გიორგი XI-ის შემდეგ ქართლის ტახტი მის ძმას ერგო, შემდეგ კი სხვა ძმებს. ამ წესის აღდგენას, როგორც ფიქრობენ, ცდილობდა დარეჯან დედოფალი, ერეკლე II-ის მეუღლე, რათა უფროსობის წესით, ძმათა შემდეგ ტახტი მის შვილსაც რეგებოდა).

ისმის კითხვა, რატომ მიიღო აშოტ I დიდის შთამომავალთაგან მხოლოდ ერთმა შტომ „ქართველთა მეფის“ ტიტული? ეს ტიტული, მხოლოდ ტაოს ქვეყნის მფლობელებს ენიჭებოდათ და ეს ტიტული იმავდროულად ტაოს მეფობას ნიშნავდა. საერთოდ, **„ქართველთა მეფის“ წოდება ტაოსთანაა დაკავშირებული.**

აშოტ I-ის შთამომავალთა ტაოს შტოს ეს ტიტული უნდა მიეღო ან მცხეთელი ხოსროანი მეფეების მემკვიდრეობით, ანდა სხვა გზით.

ფიქრობენ, რომ მცხეთის ხოსროიანი მეფეები ტაოს არ ფლობდნენ, მაშასადამე საძებნია სხვა გზა.

სავარაუდოდ, „ქართველთა მეფის“ ტიტული აშოტის ოჯახში მზითვის სახით შეიტანა აშოტის ძის ბაგრატ I-ის მეუღლემ, სომეხთა მეფის სუმბატ აღმსარებლის ასულმა. მისი ძმა, აშოტ I ბაგრატუნი ნამდვილად ფლობდა ტიტულს – „სომეხთა და ქართველთა მეფე“.

ტაოს „ქართველთა სამეფოს“ ლეგიტიმაციის შესახებ ჩვენ ცნობები შესაძლოა მოვიძიოთ არმენიის ბაგრატიუნი მეფეების IX-X სს-ის ტიტულატურიდან: „სომეხთა და ქართველთა მეფე“.

უფრო ადრე მათ ჰქონდათ ტიტული „სომეხთა და ქართველთა ერისთავთ-ერისთავი“.

ცნობილია, რომ XII ს-დან გაერთიანებული საქართველოს მეფეებსაც ჰქონდათ მსგავსი ტიტული „აფხაზთა, ქართველთა, რანთა, კახთა, სომეხთა მეფეები, შაჰინშა და შირვანშა“, მაგრამ არმენიის მეფეებს გაცილებით ადრე, არაბობის დროს ჰქონდათ წოდება „სომეხთა და ქართველთა მეფე“. ეს ტიტული თავისთავად გულისხმობს, რომ მისი მფლობელი აერთიანებდა სომეხებისა და ქართველების ქვეყნებს.

სად მდებარეობდა ის „ქართველთა ქვეყანა“, რომელსაც იმუამად არმენიის მეფე ფლობდა? ცხადია ეს იყო საქართველოს რომელიღაც მხარე.

ჩვენთვის საინტერესოა, ის თუ IX-X სს-ში არმენიის მეფეთა ტიტულატურაში რომელ ტერიტორიაზე მდებარე ადმინისტრაციული ერთეული იგულისხმებოდა „ქართველთა ქვეყნის (ქართველთა საერისთავოს, ქართველთა სამეფოს)“ ქვეშ?

თუ ვიტყვით, რომ აქ იგულისხმებოდა მცხეთის ქართლის სამეფო, უნდა ითქვას, რომ არაბობის შემდეგ ასეთი სამეფო აღარ არსებობდა, პირიქით, თბილისში ჩამოყალიბდა არაბული საამირო, რომელშიც მცხეთაც მოიაზრებოდა ტერიტორიულად, ასე რომ, თანამედროვე შიდა ქართლში IX-X საუკუნეებში სახელმწიფოებრივი ერთეულის – „ქართველთა სამეფოს“ სახით არ არსებობდა. არაბთა საამიროს დასუსტების შემდეგ შიდა ქართლი „აფხაზეთის“ ნაწილად მოიაზრებოდა. უხტანესთან მცხეთის და თბილისის მიმდებარე ქართლს „აფხაზთა ქვეყანა“ ეწოდება. მას „აფხაზთა“ მეფეები მართავდნენ და არა „ქართველთა“ მეფეები. მაშასადამე, არმენიის მეფეთა ტიტულატურა „ქართველთა მეფე“, არ გულისხმობდა შიდა ქართლის მმართველობას.

„ქართველთა სამეფოს“, როგორც წესი, ამ პერიოდში (X ს-დან) უწოდებდნენ ტაო-კლარჯეთის სამეფოს, უფრო ზუსტად ტაოს სამეფოს. მას ბაგრატიონი მეფეები მართავდნენ კლარჯეთთან ერთად.

კიდევ ერთხელ, რომ ვთქვათ „ქართველთა სამეფოს“ ქვეშ იგულისხმებოდა ტაოს სამეფო.

იქნებ არმენიის მეფეთა ტიტულატურაშიც „ქართველთა მეფე“ გულისხმებოდა ტაოს და ასევე მიმდებარე ქართული პროვინციების (ბასინის, კარინის ან ვანანდის) მფლობელობას?

მართლაც არმენიის მეფეების ტიტული „სომეხთა და ქართველთა მეფე“ არ გულისხმობდა შიდა ქართლის ფლობას, რადგანაც ის სადავო

ტერიტორია იყო, განსაკუთრებით საამიროს დასუსტების შემდეგ იქცა სადავოდ.

არმენიის მეფეების ტიტული „ქართველთა მეფე“ რეალურად ადმინისტრაციულ ერთეულს გულისხმობს და ეს უნდა ყოფილიყო „ტაო-ბასიანი“.

მართლაც, ეს ასე ჩანს არისტაკეს ლასტივერტეცის ნაშრომის მიხედვით. არისტაკეს ლასტივერტეცისთვის „ქართველთა ქვეყანა“, „საქართველო“ მდებარეობდა არა ანისის ჩრდილოეთით, არამედ ანისის დასავლეთით. მისთვის „ქართველთა ქვეყანა“ და „საქართველო“ მოქცეული იყო ბერძენთა და სპარსელთა ქვეყნებს შორის. მიზეზი ამისა იყო ის, რომ მართლაც, ანისის ჩრდილოეთით ტაშირ-ძორაკერტის „სომხური სამეფო“ მდებარეობდა, ხოლო მის მაღლა, როგორც ითქვა თბილისის საამირო, რომელიც ებრჭინებოდა „კავკასიელი მთიელების“ ქვეყნებს.

ჩვენ გვაინტერესებს, როგორც ითქვა, IX-X საუკუნეებში რომელ ქვეყანას უწოდებდნენ სომხები „ქართველთა ქვეყანას“, „საქართველოს“ და „ქართველთა სამეფოს“. არისტაკეს ლასტივერტეცი გამჭვირვალედ წერს იმის შესახებ, რომ „ქართველთა“ ქვეყნები მოქცეულნი იყვნენ ანისის დასავლეთით, კარინის (არზრუმის) მხარეს და მასში ტაოსთან ერთად ბასიანიც იგულისხმებოდა.

მაგალითად, ა. ლასტივერტეცი გადმოგვცემს ასეთ ამბავს, გიორგი აფხაზთა მეფემ შეარიგა ანისის მეფის გაგიკის შვილები – „მოვიდა აფხაზთა მეფე გიორგი და მშვიდობიანად შეარიგა ისინი. სუმბატს ასაკით უფროსობის გამო გიორგიმ მისცა წილი – ანისის ციხე, მის გარშემო მდებარე გავარებითურთ, ხოლო აშოტს – ქვეყნის შიდა მხარე, რომელიც სპარსეთსა და საქართველოს უყურებდა. სუმბატი დათანხმდა და დაბრუნდა თავის ქალაქში“ (ა. ლასტივერტეცი, ისტორია, 1974, გვ. 44).

ამ ისტორიიდან ჩანს, თუ სად მდებარეობდა იმ ეპოქის სომხებისათვის „საქართველო“: სუმბატს მიეცა ანისის ქვეყანა, მის ძმას - აშოტს, ანისის ქვეყნის სამხრეთით მდებარე არმენიის „შიდა მხარე“, რომელსაც დასავლეთით ესაზღვრებოდა „საქართველო“ (ის „საქართველოს უყურებდა“), აღმოსავლეთით კი „სპარსეთი“ („სპარსეთს უყურებდა“). ანუ „საქართველო“ („ქართველების ქვეყანა“) შიდა სომხეთის დასავლეთით იყო, იმ შიდა სომხეთისა, რომელსაც ჩრდილოეთით ანისის მხარე ესაზღვრებოდა, აღმოსავლეთით კი სპარსეთი (შიდა სომხეთს ჩრდილოეთიდან ანისის მხარე ესაზღვრება, დასავლეთიდან საქართველო-ქართველთა მხარე (ტაო-ბასიანი), აღმოსავლეთიდან – სპარსეთი).

მაშასადამე, არისტაკესის მიერ იგულისხმებოდა, რომ „შიდა სომხეთის“ დასავლეთით მდებარე ბასიანი, ტაო და სხვა მხარეები იყო „საქართველო“.

გიორგი I-ის სამფლობელო კი იყო ანისის ჩრდილოეთით მდებარე „აფხაზეთი“ ანუ ის რასაც ჩვენ ამჟამად ვუწოდებთ „საქართველოს“ არისტოკრატისათვის იყო „აფხაზეთი“, ხოლო ბასიანი (და ტაო) მისთვის იყო „საქართველო“.

არისტოკრასი მუდამ წერს, რომ ბასიანი – ქართველთა ქვეყანაა, მაგალითად, ბასიანის აღმოსავლეთით მდებარე შირიმნის ბრძოლის შესახებ ა. ლასტივერტეცი გადმოგვცემს ასეთ ამბავს, შირიმნის (სომხურად შლფა) ბრძოლაში ქართველთა დამარცხების შემდეგ, მოხდა ბუნების სასწაული, კერძოდ დაიჭირა ძალზე დიდი ყინვები, ისეთი, რომ ყინვის გამო ბასილის ჯარი უკუიქცა და მათი ქონება ადგილობრივ მოსახლეობას დარჩა. საბოლოოდ, ბიზანტიის იმპერატორი „აშკარად მიხვდა, რომ მხოლოდ უფლის ხელს შეუძლია მისთვის ქართველების ქვეყნის გადაცემა, როგორც მეფეთა წიგნში წერია: „ვერ უძლოს ძლიერმან კაცმან, უფალმან უძღურ ყოს მხდომი თვისი“, მეფე დაიძრა ჯარით, განელო მრავალი ადგილი, წავიდა და მიადწია თავის ქალაქ კონსტანტინოპოლს. სამი წლის შემდეგ მან დიდი ძღვენით გაგზავნა აფხაზის შვილი, თვითონ კი იგი სასიკვდილო სენმა შეიპყრო“ (ა. ლასტივერტეცი, ისტორია, 1974, გვ. 53).

მაშასადამე, მართალია ბასილი ბულგართმშუსვრელმა დაამარცხა ქართველები ტაო-ბასიანში, მაგრამ მაინც ქართველთა ქვეყანა საბოლოოდ მას არ მისცა უფალმა, რადგანაც უფლის მიერ მოვლინებული ყინვის გამო ბასიანიდან იძულებით დაბრუნდა კონსტანტინოპოლში და მძევლად წაყვანილი „აფხაზი“ მეფის გიორგი I-ის ძე 3 წლის შემდეგ უკან დააბრუნა.

აქ ჩვენთვის მთავარია, თუ რომელი ქვეყანა იყო ქართველთა ქვეყანა არისტოკრატის ლასტივერტეცის მიხედვით ესენი იყვნენ – ტაო, ბასიანი და თვითონ შლფას ანუ შირიმნის ქვეყანა, რომელიც აირარატის არშარუნიქის გაგარში, არშავირში, არაქსისა და აშურიანის შესართავში მდებარეობდა, ამ არეალში ჯერ კიდევ ცხოვრობდნენ ქართველები, რომელთაც უფალი შეეწიათ ბასილი II-ის კონსტანტინოპოლში უკანდახვევის დროს ყინვის სახით, ამიტომაც წერს არისტოკრატის ლასტივერტეცი – ამ ადგილებიდან ყინვის გამო გაქცეული ბასილი მიხვდა, რომ „მხოლოდ უფლის ხელს შეუძლია მისთვის ქართველთა ქვეყნის გადაცემა“ (იქვე, გვ. 53).

მაშასადამე, „ქართველთა ქვეყანა“ (ივერთა ქვეყანა) ქალაქ ანისის დასავლეთით მდებარეობდა.

ამიტომაც დაარსა აღნიშნულ ტერიტორიაზე (ანისის დასავლეთით) ბასილი II-ის ძმამ იმპერატორმა კონსტანტინემ ბიზანტიური ადმინისტრაციული ერთეული „იბერიის თემი“.

იბერიის თემში ანისიცი კი შეიყვანეს, მართლაც ანისსა და მის გარშემო მრავალი ქართული ეკლესია და ქართული საეპისკოპოსოც არსებობდა, რასაც ჩქმაღავდნენ საბჭოთა ისტორიკოსები.

ამ უკანასკნელთა აზრით „პროზელიტურმა ქართულმა ეკლესიამ“ დაიწყო აღნიშნულ ქვეყნებში (ე.ი. ტაო-ბასიან-კარინ-აირარატ-შირაქში) სომხების „გაქართველება“ ქალკედონიტობის მიღებით. სინამდვილეში, ქართულ ეკლესიას ასეთი ქმედების სურვილი არასოდეს ჰქონია, მისი გამარჯვება ემყარებოდა მკვიდრი მოსახლეობის ეთნიკურ ქართულ თვითშემეცნებას, მათ ეროვნულ გამოფხიზლებას არაბთა უღლის გადაგდების შემდეგ.

ისტორიული იბერიის მიწა-წყალზე (გუგარქში, სორძენასა და პარიადრეში), მცხოვრები ქართველები მართალია, თითქმის ათასი წელი სომხურ-ბიზანტიურ-სპარსულ და არაბულ გარემოში იმყოფებოდნენ, მაგრამ მათ მაინც შეძლეს ეროვნულ-ეთნიკური ვინაობის შენარჩუნება I ათასწლეულში, ამიტომაც შექმნეს კიდევ მალევე „იბერიის თემი“, ადმინისტრაციული ერთეული ბიზანტიის იმპერიაში. არზრუმ-ტაო-ბასიან-ვალაშკერტში ქართველობა კიდევ დიდხანს ცხოვრობდა, მათ საბოლოო გამუსულმანებამდე ანუ, XVII-XVIII საუკუნეებამდე (ერთი-ორი ქართველი მღვდელი აქ XIX საუკუნეშიც მოქმედებდა).

ტაო-ბასიანის მფლობელ სომეხ მეფეებს IX-X სს-ში (ამ ტერიტორიაზე ქართველთა ცხოვრების გამო) ასევე ჰქონდათ ტიტული „ქართველთა მეფისა“, უფრო ადრე კი „სომეხთა და ქართველთა ერისთავთ-ერისთავებისა“. ეს ტიტული გულისხმობდა სომხეთის სამეფოში შემავალ ქართველებით დასახლებულ ტაო-ბასიან-კარანის ფლობას.

არმენიაში შემავალი „ქართველთა სამეფოს“ ქვეშ, როგორც ითქვა, არ იგულისხმებოდა შიდა ქართლი და მცხეთა, არამედ ტაო და ბასიანი მიმდებარე მხარეებითურთ.

პ. ინგოროყვას კვლევით უფრო ადრე, დაახლოებით VII ს-სათვის, ტაოს მფლობელს ჰქონია „ქართველთა მთავრის“ ტიტული. მისი სახელი ვაშდენი ყოფილა. მაშასადამე, ტაო-ბასიანი „ქართველთა სამთავროდ“ VI-VII სს-შიც იწოდებოდა, თუმცა არმენიაში იყო მოქცეული, შემდეგ ის „ქართველთა სამეფოდ“ იწოდა კვლავ არმენელი მეფეების მფლობელობის ქვეშ.

შესაძლოა, არმენიის მეფე სუმბატ აღმსარებელმა, რომელიც ალბათ ასევე იწოდებოდა „სომეხთა და ქართველთა მეფედ“, თავის ქალიშვილს მზითვად გაატანა „ქართველთა სამეფო“ (ანუ ტაო-ბასიანი), ეს ქალიშვილი კი შეირთო აშოტ I კურაპალატის ძემ ბაგრატ I-მა, რომელიც 876 წელს გარდაიცვალა. ბაგრატ I-ის ძეებს ეწოდათ „ტაოს შტო“ და ისინი როგორც აღვნიშნეთ მის შემდეგ იწოდებოდნენ „ქართველთა მეფეებად“. მაშასადამე,

თუ ასეთი მოსაზრება სწორია, ბაგრატ I-ის შთამომავლებს „ქართველთა მეფის“ ტიტული ერგოთ დედისაგან ანუ ბაგრატ I-ის მეუღლისაგან, რომელიც სომეხთა მეფის სუმბატ აღმსარებლის ქალიშვილი იყო. შესაძლოა მან მზითვის სახით ქმრის, ბაგრატ I-ის, ოჯახში შეიტანა ტაო-ბასიანის მფლობელობა ტიტულ – „ქართველთა მეფესთან“ ერთად და ეს ტიტული მისმა შვილებმა და შთამომავლებმა დაინარჩუნეს. I ათასწლეულში ეს ჩვეულებრივი მოვლენა იყო.

აშოტ კურაპალტის ძის ბაგრატ I ბაგრატიონის ცოლი იყო „სომეხთა და ქართველთა“ მეფის აშოტ I ბაგრატიონის დაი (შვილი სუმბატ აღმსარებლისა“).

ქართველთა მეფის ტიტული

„სომეხთა და ქართველთა“ მეფის აშოტ I ბაგრატიონის და (შვილი სუმბატ აღმსარებლისა) შერთეს ბაგრატ აშოტის ძე ბაგრატიონს და მას მზითვის სახით გააყოლეს „ქართველთა ქვეყანა“ ანუ ტაო-ბასიანი.

ამ ნაშრომის გვერდ 315-ზე მოყვანილი სქემიდან ჩანს, რომ ადარნასე მეორემ „კურაპალატის“ ტიტული მიიღო აშოტ ბაგრატიონის ხაზით, ხოლო „ქართველთა მეფის“ ტიტული მიიღო აშოტ ბაგრატიონის ხაზით.

მართლაც კურაპალატები იყვნენ ბიზანტიის იმპერატორის ვასალები, ხოლო „ქართველთა და სომეხთა მეფის“ ტიტული ბაგრატიონებმა მიიღეს არაბ ხალიფასაგან, ვითარცა ხალიფების ვასალებმა. „ქართველთა მეფის“ ტიტული გულისხმობდა ტაო-ბასიანის ანუ ივერიის მიწის მფლობელობას.

სხვა საკითხია ის, თუ IX-X სს-მდე რატომ ჰქონდა სომხეთის მეფეს ტიტული „ქართველთა მეფე“ ?

ამის მიზეზი უნდა ყოფილიყო ის, რომ არმენიამ ადრიდანვე ხელში ჩაიგდო ის მიწა-წყალი, რომელსაც ოდესღაც „არიან-ქართლი“ ერქვა. მის მეფეს, არსენ ბერის სიტყვით, არიან-ქართველთა მეფის ტიტული ჰქონდა ანუ მას „ქართველთა მეფე“ ეწოდებოდა.

„ქართველთა სამეფო“ ანუ არიან-ქართლი მოიცავდა ტაო-ბასიანის ნაწილსა და მიმდებარე არზრუმის რეგიონის მხარეს.

შემდეგში, სომხეთში შემავალი „ქართველთა სამთავრო“ ძირითადად ამავე ოლქს მოიცავდა, ახლა უკვე მის მფლობელ სომხეთის მეფეს შესაბამისად ეწოდა - „ქართველთა მეფე“, რაც ამ ქვეყნის (ტაო-ბასიანის) მფლობელობას გულისხმობდა.

როგორც აღინიშნა, ეს „ქართველთა სამეფო“ IX საუკუნიდან არტანუჯელი კურაპალატების ხელში გადავიდა და ამის შესაბამისად

მიიღეს კიდევ „ქართველთა მეფის“ ტიტული კლარჯმა ხელმწიფეებმა. ე.ი. მათ ხელში გადავიდა ტაოც.

„სომეხთა და ქართველთა მეფე“

870-880 წლებისათვის „სომხეთშიაც მოიკრიბეს ძალა ადგილობრივმა ერისთავებმა. სხვებზე უფრო ძლიერი იყო ერისთავთ-ერისთავი აშოტ ბაგრატიუნი... მას „სომეხთა და ქართველთა ერისთავთ-ერისთავის“ სახელი მიუღია“ (ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, ტომი II, 1983, გვ. 102).

ივ. ჯავახიშვილის ვარაუდით აშოტ ბაგრატიუნმა „სომეხთა და ქართველთა ერისთავთ-ერისთავის“ სახელი ალბათ იმის გამო მიიღო, რომ მას შიდა ქართლში ულაშქრია, სადაც აფხაზთა მეფეს შებრძოლება და კიდევ გაუმარჯვნია, როგორც აღნიშნული ტიტული აფიქრებინებს მეცნიერს. მაშასადამე, შიდა ქართლი სომეხთა მეფის ხელში გადასულა. როგორც ითქვა ესაა ვარაუდი, რაიმე წყარო ამას არ მიუთითებს. ივ. ჯავახიშვილს როგორც ითქვა მხოლოდ აშოტის „სომეხთა და ქართველთა ერისთავთ-ერისთავის“ ტიტული აფიქრებინებდა ამას.

ჩვენი აზრით, კი „ქართველთა ერისთავთ-ერისთავის“ თუ „ქართველთა მეფის“ ტიტული მიუთითებდა არა შიდა ქართლის, არამედ ტაო-ბასიანის მფლობელობას, მართლაც „ქართველთა მეფის“ ტიტული მალევე, შემდგომში ტაოს მფლობელებს ჰქონდათ.

მეორე მაგალითიც გვაქვს, რომელიც ჩვენს მოსაზრებას გარკვეულად აძლიერებს. ეს მაგალითია ტიტული ტაო-ბასიანის მფლობელებისა VI-VII სს-ში. როგორც ითქვა, პ. ინგოროყვა ძველ სომხურ წყაროზე დაყრდნობით მიუთითებს, რომ, ამ მხარეების მფლობელს VI-VII სს-ში „ქართველთა მთავრის“ ანუ „ივერთა მთავრის ტიტული“ ჰქონდა.

მაშასადამე, ამ ტიტულის შესაბამისად ტაო-ბასიანის მხარეებში VI-VII სს-ში არსებობდა პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული ერთეული „ქართველთა სამთავრო“ (შევადართ, რომ IX-X სს-ში იქ იყო „ქართველთა სამეფო“).

აღნიშნული „ქართველთა სამთავრო“ არსებობდა ქვეყანაში, რომელსაც ხან „ბიზანტიური არმენია“ ხან კი „პერსარმენია“ ერქვა. VI-VII სს-ში ტაო-

ბასიანის უფალს „ქართველთა მთავარი ვაშდენი“ ერქვა. ვაშდენ „ქართველთა მთავარს“ თავის დისწულ ჰამამთან დავა ჰქონია.

ჰამამი ქალდეა-ჭანეთ-ზღვისპირეთის მფლობელი ყოფილა. ვაშდენი კი, როგორც ითქვა, მის ზემოთ, ზეგანზე გადაშლილი და ვრცელი ქვეყნისა, ტაო-ბასიანისა.

მაშასადამე, მართალია ეს ქვეყანა არმენიის ნაწილად ითვლებოდა (იგულისხმება ტაო-ბასიანი), მაგრამ მკვიდრი მოსახლეობის ეთნიკური თვითსახელის შესაბამისად „ქართველთა სამთავრო“ ერქვა VI-VII სს-ში.

„ქართველთა სამთავრო“, ჩანს, IX საუკუნეში სომეხთა მთავრის ანუ ერისთავთ-ერისთავის აშოტის ხელქვეშ მოქცეულა. მაშასადამე, შესაბამისად მას მიუღია წოდება „სომეხთა და ქართველთა ერისთავთ-ერისთავისა“ შემდეგ კი წოდება „სომეხთა და ქართველთა მეფისა“ (დაახლოებით IX საუკუნის 70-იან წლებში).

ერთი თაობის შემდეგ „ქართველთა მეფის“ ტიტული მიენიჭა ადარნასე I კურაპალატს, ქართველ ბაგრატიონთა შტოდან, ქართველი აშოტ I დიდი კურაპალატის შვილთაშვილს, ადარნასე ამავე დროს იყო ტაოს ერთპიროვნული მფლობელი. მაშასადამე, ტაოს მფლობელობა მის მეპატრონეს აძლევდა უფლებას ჰქონოდა ტიტული „ქართველთა მთავარი“ ანდა „ქართველთა მეფე“, ტაოს მფლობელობა მის მეპატრონეს უფლებას აძლევდა „ქართველთა ერისთავთ-ერისთავის“ წოდება ჰქონოდა.

თუ დაეუბრუნდებით ქართველ ბაგრატიონებს შეიძლება დაისვას კითხვა, როგორ გახდა ადარნასე I ტაოს მფლობელი?

ტაოს მფლობელობა მას უფლებას აძლევდა „ქართველთა მეფის“ ტიტული ეტარებინა. იყო თუ არა მისი მამა დავით I ტაოს მფლობელი?

თუ დავით I, რომელიც 881 წელს მოკლეს, არ იყო ტაოს მფლობელი უნდა ვიფიქროთ, რომ მისმა შვილმა ადარნასე I-მა აშოტ სომეხთა მეფის მემკვიდრეებისაგან მიიღო სამართავად ტაოს (ე.ი. „ქართველთა“) ქვეყანა, ხომ არ მიათხოვა აშოტ სომეხთა მეფის მემკვიდრემ თავისი ქალიშვილი ადარნასე I-ს და მზითვეის სახით მიიღო ტაო სიძემ? დიახ, ეს ასე ყოფილა, რაც ზემოთაა აღწერილი.

ასევე საკითხავია, იყო თუ არა სომეხი ბაგრატიონი აშოტი ვაშდენ „ივერთა მთავრის“ უფლებრივი მემკვიდრე, ვაშდენ ივერთა მთავრის სამართლებრივი მემკვიდრენი იქნებ ქართველი ბაგრატიონები ადარნასე, დავით I და მისი მამა ბაგრატ I იყვნენ?

ბაგრატიონთა ლეგიტიმაცია

გრიგოლ ხანცთელი – „დავით წინასწარმეტყველისა და უფლისა მიერ ცხებულსა შვილად წოდებულო ხელმწიფო მეფობა მისნი დაგიმკვიდრენ ქრისტემან ღმერთმან, რომლისთვისცა ამას მოგახსენებ:

არა მოაკლდეს მთავრობა შვილთა შენთა და ნათესავთა მათთა ქვეყანათა ამათ უკუნისამდე ჟამთა, იყვნენ იგინი მტკიცედ უფროის კლდეთა მყართა და მათთა საუკუნეთა და დიდებულ იყვნენ უკუნისამდე“

კონსტანტინე პორფიროგენეტი – „კურაპალატის იბერები, ამბობენ რომ ისინი ურიას (ხეთელის) ცოლის შთამომავლები არიან, რომელიც დავით წინასწარმეტყველმა შეაცდინა, მისი შვილისგან შთამომავლობენ, დავითისგან რომ შეეძინა, ისინი ღვთისმშობლის ნათესავები არიან, რადგან ისიც დავითისაგანაა“.

ჯუანშერი, ქართლის ცხოვრება – მაშინ მოვიდა მისა მთავარი ერთი, რომელი იყო ნათესავისგან დავით წინასწარმეტყველისა, სახელით ადარნასე, ძმისწული ადარნასე ბრმისა, რომლისა მამა მისი მზახებულ იყო ბაგრატიონიანთადვე, და ბერძენთა მიერ დადგინებულ იყო ერისთავად არეთა სომხისათა, და ტყვეობასა მას ყრუისასა შთასრულ იყო იგი შვილთა თანა გუარამ კურაპალიტისთა კლარჯეთს, და მუნ დარჩომილ იყო. ითხოვა არჩილისგან და რქუა: „უკეთუ ინებო და მყო მე ვითარცა მკვიდრი შენი, მომეც ქვეყანა.“ და მისცა არტანი.“

ლატავრი იყო აშოტ მეფის და , რომელიც მიათხოვეს ფარნავაზიან არჩილ მეფის ძეს ჯუანშერს.

ქართლის ცხოვრება – გუარამ ბაგრატიონი (ქართლის მეფე მე-ნ საუკუნეში – „ხოლო ესე გუარამ იყო დედით ხოსროიანი და მამით ბაგრატიონი. და ესე ბაგრატიონნი შვილისშვილნი და ნათესავნი არიან ამა გუარამისნი“

ამბავი ბაგრატიონთა, სუმბატ დავითის ძე – „და ვიწყით ყოველივე ამბავი ბაგრატიონთა, თუ ვითარ არიან ნათესავნი დავით წინასწარმეტყველისანი და სოლომონისნი, ანუ ვითარ მოიწივნეს ქვეყანასა ჩუენსა. ვიწყით ადამითგან, და წარმოვთქუათ ყოველი ნათესაობა მათი“

...და ესენი შვიდნი ძმანი, ძენი ამის სოლომისანი, მოიწივნეს ეკლესს წინაშე რაქაელ დედოფლისა და მისგან ნათელ-იდეს.

და დაშთეს იგინი ქვეყანათა სომხისითისათა, და მუნ დღეინდელად დღემდე შვილნი მთავრობენ სომხითს.

და ოთხნი მათნი ძმანი მოვიდეს ქართლს. ხოლო ერთი მათგანი, სახელით გუარამ, განაჩინეს ერისთავად, და ესე არს ერისთავი ქართლისა და მამაი ბაგრატიონთა. და ესე ბაგრატიონიანნი შვილისშვილნი და ნათესაენი არიან გუარამისნი.

ხოლო ძმა მისი, სახელით საჰაკ, წარვიდა კახეთს და დაემზახა იგი ნერსეს.

და სხუანი ორნი იგი ძმანი ამათ, სახელით ასამ და ვარზავარდ, წარვიდეს კამბეჩანს, და მოკლეს მათ სპარსთა სპასალარი და დაიპყრეს კამბეჩანი, და დასხდეს მუნ იგინი ცხოვრებად ხორნაბუჯს. და ამა ჟამამდე შვილნი მათნი მთავრობენ მას შინა.

ესენი წარმოვიდეს ეკლესიით, რომელნი მონათლა რაქაელ დედოფალმა, ძმანი შვიდნი ჰურიანი, ტყუეობით მოსრულნი ქუეყანით ფილისტიმით, და ნათელ იდეს ეკლესს ხელითა რაქაელ დედოფლისათა, რომელმან სამთა მათგანთა უცვალა სახელი, რამეთუ ერთსა სახელ-სდგა მუშელ, და ერთსა ბაგრატ, რომელ არს მამა ბაგრატიონთა, ერთსა აბგავარ, ერთი შემოიყვანა სიძედ, და ორნი მათგანი ამზახნა სომეხთ მეფეთა.

ხოლო ოთხნი ესე ძმანი წარმოემართნეს ქართლს, ვითა ზემო ვახსენეთ, და გუარამ განაჩინეს ერისთავად“.

მირდატის ძენი და ბაგრატიონები კლარჯეთში

ვახტანგ გორგასალს მეორე ცოლისაგან, ელენესაგან შეეძინა ძე, მირდატი და ასევე ასული, რომელსაც წყაროებში „და მირდატისა“ ეწოდება. შემდეგში „და მირდატისა“ შერთეს გურამ ბაგრატიონს.

სიკვდილის წინ ვახტანგ გორგასალმა კეისრის ასულისაგან შეძენილი შვილების სამყოფელად დაადგინა ქართლის სამეფოს ის ტერიტორია, რომელიც მოქცეულია ეგრისწყალსა და კლისურას შუა, რადგანაც ეს ტერიტორია მზითვის სახით მოყვა მათ დედას, კეისრის ქალიშვილს ქართლის მეფეთა ოჯახში შესვლისას, კეისარმა ბიზანტიის ეს ტერიტორია ქართლს გადასცა კეისრის ასულის ხელით.

ვახტანგ მეფის ანდერძი უფლისწულ დაჩისადმი (მომავალი მეფისადმი) ასეთი იყო – **„საზღვარი აფხაზეთისა, რომელიც მოცემულ არს ეგრისწყალსა და კლისურას შუა, იგი თვით ძმათა შერთა დედისა არს – იგი აქუნდეს მათ“** (ქ.ც. I, გვ. 204). დაჩის ძმათა (გერთა) დედა იყო კეისრის ასული ელენე, მისი მზითვი იყო ტერიტორია ეგრისწყალსა და კლისურას შუა.

მართლაც, როგორც ითქვა, კეისრის ასულს ტერიტორია კლისურასა და ეგრისწყალს შუა მზითვად მოჰყვა და ის შეუერთდა ქართლის სამეფოს. ეს ტერიტორია (კლისურასა და ეგრისწყალს მოქცეული) ერგო საერისთავოს სახით ელენეს შვილებს. ამ მიწა-წყალს ეწოდა „დასავლეთი ქართლისა“, რადგანაც მდ. კლისურა ქართლის სამეფოს უკიდურესი საზღვარი იყო დასავლეთით.

ვახტანგის ანდერძის აღსასრულებლად – **„ცოლი და ორნი ძენი ვახტანგისანი წარიყვანეს ერისთავთა და დაიპყრეს დასავლეთი ქართლისა“** (ქ. ც., I, გვ. 204), ე.ი. ფაქტობრივად დაეუფლნენ ტერიტორიას ეგრისწყალსა და კლისურას შუა.

როგორც ითქვა, ეგრისწყალსა და კლისურას შუა მოქცეულ ტერიტორიას **„დასავლეთი ქართლისა“** ეწოდებოდა (ქ. ც., I, გვ. 204). მათი ერისთავები იყვნენ ვახტანგის შვილები ლეონი და მირდატი.

ლეონის გარდაცვალების შემდეგ დაჩი მეფემ გადაწყვიტა ეთხოვა ამ მირდატისათვის, რათა მას გაეცვალა ტერიტორია, ე.ი. მოენაცვლებინა თავისი საერისთავო, მართლაც – **„დაჩი მეფემან გაუცვალა ქვეყანა და აღიღო მირდატისაგან ეგრის-წყალსა და კლისურას შუა მირდატის დედული საზღვარი საბერძნეთისა და მისცა ნაცვლად ჯაფახეთი ტასისკარიდან ვიდრე ზღუამდე სპერისა და ერისთავობდა მუნ“** (ქ. ც., I, გვ. 205).

ე.ი. ტერიტორია ეგრის-წყალსა და კლისურას თვით ქართლის მეფე დაჩიმ დაიჭირა, როგორც სამეფო მიწა-წყალი, სანაცვლოდ იქაურ მირდატ

ერისთავს უფრო სამხრეთით – ტაშისკარიდან ზღვამდე მოქცეული ტერიტორია გადასცა საერისთავოდ.

კლარჯეთში იქამდე ერისთავები იყვნენ არტავაზის შთამომავლები. მათ ახლა დაემატათ ახალი ერისთავები – ვახტანგ მეფის შთამომავლები, მათ „შვილნი მირდატისნი“ ერქვათ.

VI ს-ში „შვილნი დაჩისანი ჰმორჩილებდეს სპარსთა, ხოლო შვილი მირდატისნი დაადგრეს მორჩილებასა ბერძენთასა“ (ქ. ც., I, გვ. 207).

VI ს-ში ქართლის სპარსთაგან დაპყრობის უამს – ქართველ მეფეთა სახლის შვილები – „შვილნი ბაკურისნი დარჩეს მთიულეთს კახეთისასა და ნათესავნი მირდატისნი, ვახტანგის ძისანი, რომელნი მთავრობდეს კლარჯეთს და ჯავახეთს, იგინი დარჩეს კლდეთა შინა კლარჯეთისათა“ (ქ. ც., I, გვ. 217).

ამ უმეფობის უამს „რა უცალო იქმნეს სპარსნი, მაშინ შეითქვნეს ყოველნი ერისთავნი ქართლისანი ზემონი და ქვემონი და წარგზავნეს მოციქული წინაშე ბერძენთა მეფისა და ითხოვეს რათა უჩინოს მეფე“ (ქ. ც., I, გვ. 217).

„მაშინ კეისარმა მოსცა მეფედ დისწული მირდატისი, ვახტანგის ძისა, ბერძნის ცოლისაგან, რომელსა ერქვა გუარამ, რომელი მთავრობდა კლარჯეთს და ჯავახეთს, მოსცა კეისარმან კურაპალატობა და წარმოგზავნა მცხეთას“ (ქ. ც., I, გვ. 218).

ბაგრატიონები ვახტანგ გორგასლის ბერძენი მეუღლის შთამომავლების – მირდატისა და მისი დის გენეტიკური და ლეგიტიმური მემკვიდრეები იყვნენ, კერძოდ, მირდატის დის ძე იყო იბერიის ანუ ქართლის სამეფოს პირველი კურაპალატი გუარამ I ბაგრატიონი –

„ხოლო ესე გუარამ იყო დედით ხოსროიანი და მამით ბაგრატიონი. ესე ბაგრატიონნი შვილის-შვილნი და ნათესავნი არიან ამა გუარამისნი“ (ქ. ც., I, გვ. 218). „ესე გუარამ კურაპალატი დადგა მორჩილებასა ზედა ბერძენთასა“ (ქ. ც., I, გვ. 221).

მემატინის ცნობით, საზოგადოდ, ვახტანგ გორგასლის ძეებიდან ორი შტო ჩამოყალიბდა – ბაქარიანები და მირდატიანები.

ბაქარიანები მართავდნენ ქვეყანას VI ს-ში, როცა სპარსელებმა ქართლი დაიპყრეს. ბაქარიანებმა მეფობა დაკარგეს. ქვეყანა უმეფოდ დარჩა. სპარსეთში არეულობის დაწყებით ისარგებლეს ქართველმა დიდებულებმა და ბიზანტიის კეისარს თხოვეს მათთვის მეფე დაენიშნა.

მართლაც, კეისარმა ქართლის მეფედ დანიშნა „მირდატის დის“ შვილი – გუარამ ბაგრატიონი.

აქ შეუსაბამობა ქრონოლოგიურად ისაა, რომ მირდატი V ს-ში ცხოვრობდა, ხოლო გუარამ კურაპალატი თითქმის ასი წლის შემდეგ. ასე

რომ, „მირდატის და“ უშუალოდ გუარამ I კურაპალატის დედა ვერ იქნებოდა.

საფიქრებელია, რომ „მირდატის დაი“ კლარჯეთში შეერთო ადგილობრივმა დიდებულმა და ამ ოჯახიდან გამოსული ქალიშვილი შემდგომში შერთეს გუარამ კურაპალატს.

ყოველ შემთხვევაში, კლარჯეთიდანაა წარმომავლობით გუარამ კურაპალატი და მისი ოჯახი. მემატიანის ცნობით, კურაპალატი გუარამ II ბაგრატიონი იყო – „ოცდამეცხრამეტე მეფე ქართლისა“.

თუ ლიგან-კლარჯეთი ლაზიკაა, ბერძნული წყაროებით ცნობილია მათი „ბასილევსების“ სახელები – ესენი იყვნენ გუბაზი და წათე. ხოლო ქართული წყაროებით კლარჯეთის ერისთავი იყო არტავაზი.

ამ ადგილობრივი დიდებულების (წათეს, გუბაზის და არტავაზის) ოჯახებიდან უნდა ყოფილიყო გუარამ კურაპალატის დედა, თავისთავად იგულისხმება, რომ ეს ოჯახები თავის დროზე მირდატთან, ვახტანგის ძესთან იყვნენ დამოყვრებულნი. (შეიძლება „მირდატის დის“ წყალობით შევიდა გუბაზისა და წათეს ოჯახში „ბასილევსად“ წოდების ლეგიტიმური უფლება).

შემდეგ კი ამ ოჯახის სიძემ – გუარამმა (შესაძლოა, ასევე „ბასილევსმა“) მიიღო ქართლის მეფის წოდება, თუმცა იმპერატორმა მხოლოდ „კურაპალატობა“ აკმარა. არაბობის დროს კი ეს ოჯახი მცხეთიდან კვლავ კლარჯეთს დაუბრუნდა.

ძველი ლაზიკის მეფეების წარმომავლობა ჭანეთ-ტაოს სამეფოდან

ლაზები და ჭანები ზოგჯერ ერთ ტომად, ზოგჯერ კი ერთმანეთის მეზობლებად წარმოდგებიან ბიზანტიელ მწერალთა მიერ, ლაზიკა ჭანეთს მოიცავდა და უფრო ზოგადი ერთეული იყო.

ლაზთა რამდენიმე მეფეა დასახელებული წყაროებში IV-V საუკუნეებისა, თუმცა კი იქვეა ნათქვამი, რომ არსებობდა წინანდელ ლაზთა მეფეთა გენეალოგიური სიები.

ფავსტოს ბიზანტიელის თხზულებიდან შეიძლება გავიგოთ, რომ ლაზთა მეფეების ქვეშ იგულისხმება ჭანთა მეფეები და ჭანეთის სამეფო, რომელიც IV საუკუნეშიც არსებობდა.

ძველი ლაზეთის სამეფო მდებარეობდა არა დასავლეთ საქართველოში, არამედ ისტორიული ქართლის სამეფოს გარეთ და მოიცავდა ჭანეთს, მიმდებარე ზოგიერთ მხარესთან ერთად, მისგან განსხვავებით, ახალი ლაზეთის სამეფო კლარჯეთ-ლიგანს მოიცავდა.

კერძოდ, ფავსტოსი წერს, რომ IV ს-ში სომხეთის მეფეს მიმართა ტაოს მფლობელმა მანუელ მამიკონიანმა შემდეგი სიტყვებით: „ჩვენი წინაპრები ჭენასტანის მეფეები იყვნენ... სისხლისღვრის გამო დავტოვეთ სამშობლო და მოვედით თქვენს კარზე მშვიდობის საძებნელად“, ე.ი. ჭენისტანის მეფეები ტაოს მფლობელები იყვნენ.

პ. ინგოროყვა იმოწმებს ნ. ადონცს, რომ „ჭენასტანი“ არის ჭანეთი, ტაოს გვერდით.

ფავსტოსის ცნობით, ჭანეთის, ანუ ლაზეთის ძველი სამეფო, ჩანს, ერთ პერიოდში იმდენად ძლიერი ყოფილა, რომ მისი მეფეების ღირსება არანაკლები ყოფილა სომეხთა მეფეებისაზე.

ამასთან დაკავშირებით მანუელი სომეხთა მეფის წინაშე ამბობს – „ჩვენ არასოდეს ვყოფილვართ თქვენი მსახურნი (ე.ი. ჭანეთის სამეფო დამოუკიდებელი სახელმწიფო იყო), არამედ ვიყავით თქვენი ამხანაგი (ანუ ღირსებით თანასწორი) და იქნებ თქვენზე მეტად სახელგანთქცნი“.

ამ ცნობიდან ჩანს, რომ ძველ ლაზეთს, ანუ ჭანეთს IV საუკუნემდე ჰყავდა სახელოვანი სამეფო დინასტია.

ამ დინასტიიდან უნდა ყოფილიყვნენ ლაზთა მეფეები წათე, გუბაზი და სხვები, შემდეგ მათ სამმართველოდ კლარჯეთ-ლიგანიც გადაეცათ (ისტორიული ჭანეთის გარეთ VI ს-ის ლაზიკაში შედიოდა ფაზისის ანუ მდ. ჭოროხის შესართავი და მისი დასავლეთი სანაპირო, აღმოსავლეთის ერთ ნაწილთან ერთად ჭოროხის სათავეების ჩათვლით).

პ. ინგოროყვა, სომხურ წყაროებზე დაყრდნობით ვარაუდობს, რომ III საუკუნისათვის ჭანეთის სამეფო ჭანეთთან ერთად მოიცავდა ტაოსაც.

III საუკუნეში სამეფო სახლის შიგნით შინაური შფოთის გამო ტაო იქაურმა მმართველმა (ჭანეთის სამეფო ოჯახის ტაოს შტომ) გადასცა სომეხთა სამეფოს, ანუ ტაო დაპყრობის გარეშე შევიდა სომხეთის სამეფოს შემადგენლობაში (პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, გვ. 490) და ასევე

დაპყრობის გარეშე (დაახლოებით 500 წლის შემდეგ) ტაო სომხეთის მეფემ უკან გადასცა საქართველოს – აშოტ I კურაპალატის ძეს ბაგრატ I-ს

ჭანეთს – ქალდეა/ქართუა ერქვა, ტაოს კი – „ქართველთა“ სამეფო. მაშასადამე, ორივე ამ ქვეყანას-ჭანეთსა და ტაოს ანუ „ქალდეასა“ და „ქართველთა“ სამეფოს თვითსახელწოდება – „ქალდეა“ – „ქართუ“ ერთი ფუძიდან ამომავალი სიტყვებია, აქედან გამომდინარე ეს ორი ქვეყანა ალბათ ოდესმე ერთ მთლიან სამეფოს შეადგენდა „ქართუ“ სახელის მქონეს („არიან-ქართლი“-კოლხეთი სახელთა ფუძეებიც /ქართ-კოლ/ იდენტურები არიან).

როგორც აღინიშნა, ფავსტოს ბიზანტიელის საისტორიო თხზულებაში მანუელი შემდეგი სიტყვებით მიმართავს სომხეთის მეფეს ვარაზდატს (374-377წწ.) „ჩვენ არასოდეს ვყოფილვართ თქვენი მსახურნი, არამედ ვიყავით თქვენი ამხანაგნი და იქნებ თქვენზე მეტად სახელოვანიც, რადგან ჩვენი წინაპარნი იყვნენ მეფენი ჭენასტანში, მაგრამ ძმათა შორის განხეთქილების გამო მოხდა დიდი სისხლისღვრა, ჩვენ დავტოვეთ სამშობლო და მოვედით აქ მშვიდობის საძებნელად“ (პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, გვ. 489).

როგორც აღინიშნა, ჭანისტანს, ანუ ჭანეთს თავისი მეფეები ჰყოლია უკვე III საუკუნეში, რადგანაც მანუელს მეფისათვის მიუმართავს 228-297 წლებში (იქვე, გვ. 490).

ფავსტოს ბიზანტიელის ეს ცნობა ეთანადება სხვა ბერძენ-ბიზანტიელ ავტორთა ცნობებს, რომლებიც ლაზთა, ანუ კოლხთა მეფეებისა და ტომის შესახებ ამბობდნენ: „ისინი ძალზე ამაყები არიან და ქედმაღლობენ კოლხეთის ძველი დიდების გამო“, ფავსტოსის ცნობითაც, ჭანების მეფეთა შთამომავალი არმენიის მეფესთან ამბობს: „ჩვენი დინასტია თქვენზე მეტად სახელოვანიც შეიძლება იყოს“. ეს ორი ცნობა ერთმანეთის იდენტურია და მიუთითებს კოლხეთ-ლაზეთის ძველი სამეფოს შესახებ.

აქედან გამომდინარე, შეიძლება დავასკვნათ, რომ ძველი ლაზიკის ანუ ჭანეთის დინასტიის ერთი ფრთა, ჩანს შიგა არეულობის გამო იძულებული გამხდარა თავი სომხეთისათვის შეეფარებინა და თავისი სამეფოს ერთი ნაწილის (ტაოს) გადაცემით სომეხთა მხარდაჭერა მოუპოვებია, ხოლო მეორე ფრთას ჭანეთის ძირითადი ნაწილი დაუკარგავს V საუკუნეში. ამ დროს ბიზანტიის იმპერატორი მოლაპარაკებია ლაზთა მეფე გუბაზ I-ს და მისთვის სამეფოს ერთი ნაწილი ჩამოურთმევია. ამ დროს საზღვარი პუნქტ ხუფათზე გადაბუღა. სანაცვლოდ, VI საუკუნეში იუსტინიანეს დროს ლაზთა მეფეებისათვის მმართველობაში გადაუციათ კლარჯეთ-ლიგანი. ასე ჩამოყალიბებულა „ახალი ლაზიკის“ სამეფო „ძველი ლაზიკის“ სახელოვანი დინასტიის მმართველობით.

ბაგრატიონები ბაიბერდიდან კლარჯეთში

ბაგრატიონების საგვარეულო (თავდაპირველი) ციხე-სიმაგრე ყოფილა ბაიბერდი- ისტორიულ სპერში. ნ. აღონცი წერს „ვიცით, რომ კანტონი სპერი ეკუთვნოდა ბაგრატიდ მთავრებს“ (ნ. აღონცი, არმენია იუსტინიანეს ეპოქაში, 1908, გვ. 122).

ნ. აღონცი ცნობებს იმის შესახებ, რომ სპერი – ბაგრატიონების თავდაპირველი მამული იყო, იღებს ძველი სომხური წყაროებიდან და წყაროდ მიუთითებს „ფაუსტი“, V, 44; სებეოსი, 139.

პონტოს ზღვისპირეთში ჩამოსახლებული ქართველებისათვის ნაბუქოდონოსორს, ხორენაცის მიხედვით, უფლად დაუდგენია მიჰრდატის – დარეჰის (დარიოსის) შთამომავლები (მ. ხორენაცი, სომხეთის ისტორია, 1984, გვ.107). ეს „პონტოსპირეთი“ მოიცავდა ვრცელ მხარეს სინოპიდან დასავლეთ საქართველოს ჩათვლით, ტრაპეზუნტის ოლქს ბაიბურდისა და შემდგომი არზრუმის ჩათვლით. ბაგრატიონთა თავდაპირველი საცხოვრისი, როგორც ითქვა, ბაიბერდი ყოფილა.

ბაიბერდი ჩვენთვის იმითაა საინტერესო, რომ აქ ყოფილა პაიპერტის საეპისკოპოსო, შემაგალი ტრაპეზუნტის სამიტროპოლიტოში. ეს სამიტროპოლიტო კი, ნოტიციების მიხედვით, ლაზიკაში ყოფილა.

აქვე, სპერთან მდებარეობდა ჭანეთის მთიანეთი. მათი საერთო ბერძნული სახელი „ლაზიკა“ ყოფილა, VI ს-ში იუსტინიანემ დაიპყრო ტრაპეზუნტის ჩრდილო შავიზღვისპირეთი და იქ დააარსა ქალაქი პეტრა. რამაც საფუძველი დაუდო სპარს-რომაელთა ომებს პეტრასათვის.

გ. მელიქიშვილის თანახმად, კოლხეთის ბარში ჩასახლებულა ტრაპეზუნტის სამხრეთ-აღმოსავლეთ მთიანეთის მოსახლეობა-ჭანები (სანები?), ბერძნები მათ, ჩანს, – ლაზებს უწოდებდნენ. მათ აღბათ ბაგრატიონების ცნობილი საგვარეულოს წარმომადგენლებიც წაყვანენ (ჭანიკა ბაიბერდთან ახლოს მდებარეობდა). ეს საგვარეულო VI საუკუნეში იბერიაში გამეფდა დროებით, IX საუკუნიდან კი ცნობილია ბაგრატიონ მეფეთა კლარჯულ-არტანუჯული და ტაოური სახლები. საფიქრებელია, რომ ისინი ყველანი გამომდინარეობდნენ სპერის (ბაიბერდის) ფუძე საგვარეულო სახლიდან.

კიდევ ერთხელ მივუთითებთ აღონცის ფრაზას – „კანტონი სპერი ეკუთვნოდა ბაგრატიდ მთავრებს“ (ნ. აღონცი, არმენია იუსტინიანეს ეპოქაში, 1908, გვ. 122) და ის წყაროდ მიუთითებს „ფაუსტი“, V, 44; სებეოსი, 139.

ბაგრატიონებს თავიანთი გვარი აღებული ჰქონდათ დედის მხრიდან

„გადმოვიდა არჩილ ეგრისით და დაჯდა ნაციხარსა ხიდრისასა. მაშინ მოვიდა მისა მთავარი ერთი, რომელი იყო ნათესავისაგან დავით წინასწარმეტყველის, სახელით ადარნასე, ძმისწული ადარნასე ბრმისა, რომლისა მამა მისი მზახებულ იყო ბაგრატიონიანთადე და ბერძენთა მიერ დადგინებული იყო ერისთავად არეთა სომხითისათა და ტყვეობასა მას ყრუსასა შთასულ იყო იგი შვილთა თანა გუარამ კურაპალატისათა კლარჯეთს და მუნ დარჩომილ იყო. ითხოვა არჩილისაგან და რქუა „უკუეთუ ინებო და მყო მე ვითარცა მკვიდრი შენი, მომეც ქუეყანა“ და მისცა შულავერი და არტაანი“ (ქართლის ცხოვრება, 1955, I, გვ. 243).

ქვემოთ შევეცადოთ ავხსნათ, რომ ადარნასე მთავარი, რომელიც მივიდა მეფე არჩილთან, იყო დავით წინასწარმეტყველის შთამომავალი მამის მხრიდან, ხოლო დედის მხრიდან ის იყო ბაგრატიონიანი (ბაგრატიონი), ანუ თვითონ ამ მთავარს და მის მამასაც ბაგრატიონიანი ქალები ჰყავდათ შერთული, მათი შვილები დედით ბაგრატიონები, ხოლო მამით „ნათესავისაგან დავით წინასწარმეტყველისა“ ანუ ებრაელები იყვნენ.

ეს თვალსაზრისი გამომდინარეობს წყაროში ნახმარი სიტყვიდან „მზახალი“. „დამზახება“ – ნიშნავს „დამოყვრებას“ („ძველი ქართული ენის შეერთებული ლექსიკონი“, 2008, გვ. 102). მძახალი ახლაც ცოლის (რძლის) ნათესავია.

„რომლისა მამა მზახებულ იყო ბაგრატიონიანთადე“ – ნიშნავს, რომ ადარნასე მთავრის მამასაც და თვით ადარნასესაც ბაგრატიონების ქალები ჰყავდა შერთული, ანუ ბაგრატიონები ადარნასეს „მზახლები“ – ანუ ნათესავები იყვნენ დედისა და ცოლის მხრიდან.

„ბერძენთა მიერ დადგინებულ იყო არეთა სომხითისათა“ ნიშნავს, შემდეგს – არტაანი არჩილის სამეფოში შედიოდა, კლარჯეთი „ბერძენთა“ უფლების ქვეშ იყო, ხოლო დანარჩენი ქვემო მხარეები (ტაო, თორთომი, სპერი და ა.შ.) – იმ მომენტში „სომხეთის არედ“ ითვლებოდა (ჰერაკლე კეისრის წყალობით), სადაც ბიზანტიელთა ნებით მთავრობდა ადარნასე, დავით წინასწარმეტყველის შთამომავალი.

არაბთა შემოსევების შემდეგ ის (ადარნასე) მორიდებია არაბებს და კლარჯეთში გადასულა, სადაც დარჩენილა საცხოვრებლად.

აღმოსავლეთ საქართველოში არჩილ ქართლის ხოსროიანი მეფის დაბრუნების შემდეგ კი, მისულა მასთან და მისთვის უთხოვია რათა მიეღო ქვეყნის მკვიდრად და ჩაერიცხა სამეფო ერისთავთა წრეში.

არჩილმა შეუსრულა თხოვნა და მისცა სამფლობელოდ ქართლის სამეფოს არტაანისა და შულავერის პროვინციები.

მაშასადამე, ადარნასეს უკვე უფლება გააჩნდა სამ ქართულ პროვინციაზე; 1. მისი იმჟამინდელი მამულები ბიზანტიის ხელდებულ კლარჯეთში იყო; 2. ამავე დროს ის იყო ქართლის სამეფოს ერისთავი; 3. ხოლო მისი ძირიმაძეული ტაო-სპერის მხარეები იყო.

კლარჯეთი, არტაანი, და ტაო – ბაგრატიონთა ქვეყნებად იქცა.

მაშასადამე, ადარნასე მთავარი, თავდაპირველად, დადგენილი იყო „სომხეთის არეთა ერისთავად“ (იგულისხმება იმჟამად არმენიის ქართული მხარეები ტაო-სპერი და ბასიანი), აქედან შემდეგ არაბობის გამო გადასულა კლარჯეთში (ბიზანტიელთა ხელდებულ ქვეყანაში).

კლარჯეთის მეზობელი არტაანისა და შულავერის „ქვეყნები“ არჩილის სამეფოში შედიოდა. შემდეგში ისინი (ეს ქვეყნები) გადაეცა ადარნასე ბაგრატიონს არჩილის მიერ.

(აქედანაა შემდგომი ტიტულები „არტანუჯელი ხელმწიფე“, „კლარჯელი ხელმწიფე, „ტაოელი ანუ ქართველთა მეფე“, რადგანაც ტაო ივერიად იწოდებოდა, როგორც სომეხთა, ისე ბიზანტიელთა მიერ).

ბერძნული საკარისკაცო ტიტულები

ბერძნული საკარისკაცო ტიტულები არ ჰქონდათ ფარნავაზიან-ხოსროიან მეფეებს, მაგრამ VI ს-დან ის დამკვიდრდა ქართულ სამეფო კარზე, ამ ტიტულის მქონეთაგან პირველი, იყო კლარჯეთის ერისთავი გურამ ბაგრატიონი, ვახტანგ გორგასლის სიძე, რომელიც ავიდა სამეფო ტახტზე. მის შემდგომ ეს ტიტულები („კურაპალატი“ და სხვა) ვიდრე XII ს-მდე ჰქონდათ ქართველ მეფე-ერისთავებს.

ჩემი აზრით, ეს ტიტული იქამდე ჰქონდათ ლაზიკის (ე.ი. კლარჯეთის) ბასილევსებს (ერისთავებს) და ქართლში გამეფების შემდეგ (იგულისხმება გურამ ბაგრატიონი VI ს-ში) ის (ტიტული) შეინარჩუნეს.

შესაძლოა, ასეთი ბიზანტიური ტიტულები აბაზგ ერისთავებსაც ჰქონდათ (ე.ი. VI-VII სს.) და როცა საქართველოს ტახტზე ავიდნენ ძველი ტიტულებიც დაინარჩუნეს).

შესაძლოა, პირველი ბაგრატიონები იყვნენ ლეგიტიმური მემკვიდრეები ლაზთა ანუ „კლარჯთა“ „მეფეებისა“ ანუ იმ „ლაზთა მეფეებისა“, რომელთაც ბერძნულ-ბიზანტიური სამეფო კარი ანიჭებდა სამეფო

ტიტულებსა და სიგელებს (ამას უნდა მიუთითებდეს პირველი ბაგრატიონი მეფეების ტიტულატურა „კლარჯელი ხელმწიფე“).

(ჩანს, ამ „ლეგიტიმური“ უფლებით აღჭურვილ-გამშვენებული გუარამ I ბაგრატიონი შევიდა ხოსროინთა სამეფო ოჯახში ვითარცა სიძე ვახტანგ გორგასლის დროს, ხოლო შემდეგში კი ბაგრატიონებმა არჩილ მეფის სამეფო სახლის მემკვიდრეობა მიიღეს).

ტაოელები „არიან-ქართველთა“ მემკვიდრეები

ტაოსა და „ზემო ქვეყანათა“ მკვიდრი მოსახლეობა ოდესღაც „არიან-ქართველებად“ იწოდებოდა, და ამ მხარეებში ძველთაგანვე ცხოვრობდა.

გ. მელიქიშვილის მტკიცებით არიან-ქართლის სამეფო მდებარეობდა იბერიის იმ მიწებზე, რომელიც არმენიამ ძვ.წ. II საუკუნეში მიიტაცა იბერიისაგან.

I საუკუნეში, როცა გაძლიერდა მცხეთის იბერიის სამეფო, იმდენად, რომ სომხეთის სამეფო ტახტზე ქართველები აღიოდნენ, ალბათ, ეს „ზემო ქვეყნებიც“ გათავისუფლდნენ სომეხთა ბატონობისაგან.

ყოველ შემთხვევაში VI-VII საუკუნეებში აქ ყოფილა „ივერთა სამთავრო“ ვაშდენის მეთაურობით, მალევე აქ ჩამოყალიბდა „ქართველთა სამეფო“.

ფაქტი იმისა, რომ სწორედ ტაოსა და მიმდებარე რეგიონებსა და მის მოსახლეობას უწოდებდნენ უცხოელები „იბერიასა“ და „იბერებს“, თანამედროვე საქართველოს კი „აფხაზეთს“, მიუთითებს, რომ უცხოელებისათვისაც ტაოელები ქართველები იყვნენ. ამიტომაც ეწოდა კიდევ აქ ჩამოყალიბებულ სამეფოს „ქართველთა სამეფო“. ჩანს, აღნიშნულ მიწა-წყალზე მცხოვრებ „არიან-ქართველებს“ იბერიელების სახელით იცნობდნენ უცხოელები. ეს ეთნოსი ცხოვრობდა აქ ისტორიულად და მათ X-XI სს-მდეც მიუღწევიათ.

ამის თქმის საჭიროება გამოწვეულია ჩვენში გაბატონებული აზრის გამო, რომლის მიხედვითაც ამ მხარეთა ძირითადი მოსახლეობა თითქოსდა ეთნიკური სომხები იყვნენ, რომელნიც „გაქართველდნენ“ და ამით შეადგინეს ამ რეგიონის ქართული მასა.

არაა სწორი მტკიცება, თითქოსდა ტაოში ჩასახლდნენ ქალკედონელი სომხები, „გაქართველდნენ“ და შემდეგ კი ასე ვთქვათ ჯაჭვური რეაქციის სახით „გაქართველდა“ ზემო ქვეყნების ქალკედონური სომხური მოსახლეობაც.

სინამდვილეში პროცესი იყო პირიქით – იქამდე არმენიაში (ბიზანტიურ თუ პერსარმენიაში) მოქცეული ქართველობა, რომელიც სომხურმა ეკლესიამ დაიქვემდებარა, არაბობის ეპოქაში ნაწილობრივ გათავისუფლდა სომხური ეკლესიის უღლისაგან, არაბობის გამო სომხების ძალის შესუსტების შემდეგ იქაურმა ქართველობამ აღიდგინა თავისი იდენტობა, დაიბრუნა ეროვნული სახე.

სტეფანოს ტარონცი (ასოდიკი) წერს: „ღმობიერებით დავით კურაპალატი ყველას აღმატებოდა, მისი წყალობით დამყარდა მშვიდობა სომხეთსა და იბერიაში“ (Асохик, 198, ნარკვ. II, გვ. 486). აქ, ცხადია, იბერიის ქვეშ ტაოს ანუ „ქართველთა“ სამეფო იგულისხმება.

მკვიდრი მოსახლეობის ერთგულება (X ს.)

დავით კურაპალატის მიერ „ზემო ქვეყანათა“ ფლობა მიუთითებს, რომ ამ ქვეყანათა აზნაურ-დიდებულები და, შესაბამისად, მკვიდრი მოსახლეობა წარმოადგენდა ამ „ფლობის“ პოლიტიკურ საყრდენს.

იმუამინდელი სოციალური ვითარების გამო რომელიმე ტერიტორიაზე მკვიდრი მოსახლეობის ერთგულების გარეშე არავის შეეძლო პოლიტიკური ნების განხორციელება. მაგალითად, როცა ბაგრატ IV-ს სიყმაწვილის წლებში დიდებული ტაოელი აზნაურები „წარვიდეს საბერძნეთს“ ანუ კეისრის მხარეზე გადავიდნენ („განდგეს კუალად აზნაურნი“, „წარვიდა ჩანჩახი ფალელი საბერძნეთს, მისცა ციხე გარყლობისა, მიერთო ბერძენთა“ და ასევე სხვები) - ამის შედეგად ტაოში შეირყა ბაგრატ IV-ის მმართველობა, მითუმეტეს, რომ დიდებულებმა „ერიც ააღვლეს და აამოძრავეს“, ანუ ტაოს მკვიდრი მოსახლეობაც ბერძენთა მხარეს გადაიხარა. ამან ცხადია შეარყია მეფის მმართველობა (თუ არა საბა მტბეგარი და ეზრა ანჩელ ეპისკოპოსების გმირული თავდადება, ქვეყანა

დაიკარგებოდა) შესაბამისად, მსგავსადვე, თუ არა „ზემო ქვეყანათა“ ხალხის ერთგულება ქართველთა მეფის მიმართ, დავით კურაპალატი ამ ქვეყნებს ვერ დაიჭერდა.

მართალია, ბიზანტიამ დავით კურაპალატს დაუთმო „ზემონი ქვეყანანი“, მაგრამ დავითმა ეს ქვეყნები რეალურად დაიჭირა არა ბიზანტიელთა დახმარებით, არამედ მკვიდრი მოსახლეობის მხარდაჭერით. ეს მხარდაჭერა და საოცარი ერთგულება კარგად აქვს აღწერილი არისტაკეს ლასტივერტცის. მაგალითად, დავით კურაპალატის გარდაცვალების შემდეგ ამ ქვეყნებში გაბატონება ინებეს ბიზანტიელებმა, მკვიდრმა მოსახლეობამ მათ წინააღმდეგობა გაუწია, რის გამოც ბიზანტიელები დაუნდობლად და მასიურად ხოცავდნენ ხალხს, არ ინდობდნენ არც მოხუცს, ახალგაზრდას, ქალს თუ ბავშვს, მოსპეს უამრავი სოფელი, დაბა და ქალაქი, დაანგრიეს მთელი მხარეები და ქვეყნები.

ცხადია, „ზემო ქვეყანათა“, მკვიდრ მოსახლეობას შეეძლო იმთავითვე მიმხრობოდა ბიზანტიელებს, განეცხადებინათ ერთგულება კეისრის მიმართ, გამოეხატათ ორგულობა ქართველთა მეფის მიმართ, ბოლოს შეეძლოთ ბიზანტიური ჯარის იმედით აჯანყებულიყვნენ კიდევ ქართველთა წინააღმდეგ, მაგრამ არა, მკვიდრი მოსახლეობის ერთგულება და თავდადება ქართული სახელმწიფოს მიმართ მტკიცე იყო. და, პირიქით, როცა ბიზანტიელებმა შემდეგში შეძლეს ამ მხარეთა დაპყრობა, საკმაოდ ხშირ აჯანყებებს კეისრის წინააღმდეგ ქართველები ედგნენ სათავეში, მაგალითად ფერის ჯოჯიკის ძე, ზაქარია ვალაშკერტელი და სხვები.

რით იყო განპირობებული ქართველთა მიმართ ე.წ. „ზემო ქვეყანათა“ მოსახლეობის ერთგულება? ჩვენი აზრით ეს იმით იყო გამოწვეული, რომ ზემო ქვეყანათა მკვიდრი მოსახლეობის უმეტესი ნაწილი ქართველები იყვნენ და მათი ერთგულება ნაციონალურ საფუძველს ეყრდნობოდა.

არსებობს სხვა თვალსაზრისი, რომელიც გაბატონებულია თანამედროვე ისტორიოგრაფიაში, რომ მკვიდრი მოსახლეობა იყო არა ეთნიკური ქართველები, არამედ ე. წ. ქალკედონიტი სომხები. თუ ისინი ქართველები არ იყვნენ და მხოლოდ სარწმუნოების გამო დებდნენ თავს ქართველობის მიმართ, განა უფრო ძველ მართლმადიდებლებად ბერძენები არ მიიჩნეოდა? ზემო ქვეყნებს ხომ ქართველი მეფეები სულ რამდენიმე ათეული წელი მართავდნენ, ისიც დიდი გაჭირვებით, მათ ხან მაჰმადიანებთან, ხან კი ბერძენებთან უხდებოდათ ბრძოლა. ამიტომაც ისმის კითხვა, როგორ მოხდა, რომ მიუხედავად ბერძენთა მიერ „ზემო ქვეყნების“ დაპყრობისა და მოსახლეობის კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს იურისდიქციაში შესვლისა, მაინც ამ მოვლენათა შემდეგ, საუკუნეთა მანძილზე, აღნიშნულ

ქვეყნათა მკვიდრი მოსახლეობა მტკიცედ ქართველობდა და საეპისკოპოსოებიც. მაშასადამე, ეკლესიებიც ქართული ჰქონდათ? ერთი ასეთია ვთქვათ ვალაშკერტის ქართული საეპისკოპოსო, რომელიც თითქმის ვიდრე XVII საუკუნემდე არსებობდა.

განმათავისუფლებელი ლაშქრობა ხალხის მხარდაჭერით (X ს.)

989 წელს ბარდა ფოკას აჯანყების დაცხრომის შემდეგ აჯანყების თანამონაწილე დავით კურაპალატი იძულებული გახდა თავისი სამფლობელოები ბასილი II-ისათვის ეანდერძებინა. მაგრამ, ამის შემდეგაც მან ილაშქრა ვანის ტბის მიმართულებით და 990 წელს აიღო ძალზე მნიშვნელოვანი ქალაქ მანასკერტი, რომელიც, ასოლიკის ცნობით, ქართველებითა და სომხებით დაასახლა, რადგანაც ის დამარცხებულ მაჰმადიანებს მიუტოვებიათ.

ქართველთა ხელში ვანის ტბის მიმდებარე ქვეყნები XI ს-ის პირველ ათეულ წლებამდე იყო.

ამ ქვეყნებში (არმენიის ივერიულ ზოლში) მრავალი ქართველი მართლმადილებელი ქრისტიანი ცხოვრობდა, რომელთაც თავიანთი სამრევლოები, ეკლესიები და საეპისკოპოსოებიც კი ჰქონდათ, ჩანს, სწორედ ისინი იყვნენ გაერთიანებულნი ტაოს სამამამთავროში, ერთ-ერთი უდიდესი საეპისკოპოსო ამ მხარეებში იყო ვალაშკერტისა.

ეპისკოპოსი ვალაშკერტელი ქართული ეკლესიის იერარქიაში საუკუნეთა მანძილზე შედიოდა.

„მართალია, იმ პოლიტიკური მარცხის გამო, მას რომ 989 წელს შეემთხვა, დავით კურაპალატი იძულებული შეიქმნა თავისი სამფლობელო ბიზანტიის იმპერიისთვის ეანდერძა, მაგრამ ალბათ, მაინც ფიქრობდა ამ მდგომარეობის გამოსწორებას და ამის საკომპენსაციოდ 90-იან წლებში იწყებს იმ დიდ დაპყრობით ომებს, რომელთა შედეგად ხელთ იგდებს მთელ რიგ სომხურ პროვინციებს“ (ნარკვ. II, გვ. 487).

საბჭოური ეპოქის ისტორიკოსებს ამ საკითხში ვერ დავეთანხმებით, რომ თითქოს ქართველთა ომები ამ მიმართულებით იყო „დაპყრობითი“, ომები „სომხური პროვინციებს ხელში ჩასაგდებად“.

დავით კურაპალატის ომები ვანის ტბის მიმართულებით იყო არა დაპყრობითი, არამედ განმათავისუფლებელი.

ის იმ თურქულ ტომებს ებრძოდა, რომელთაც ვანის ტბის მიდამოები დაიპყრეს.

ეს ტერიტორიები ქართველთა ისტორიული სამშობლოს ნაწილი იყო, ამ ადგილებთან იხილა ქსენოფონტემ ქართველთა ტომები, სტრაბონის ცნობით, ამ მხარეებთან ახლოს მდებარეობდა ხორძენა, იქვე გოგარენა და პარიადრეს კალთები, რომელნიც არმენიამ იბერიისაგან მიიტაცა.

მიტაცების მიუხედავად იქ დარჩნენ და საუკუნეთა მანძილზე ცხოვრობდნენ აქაურ ქართულ ტომთა შთამომავალნი, რომელთაც დავით კურაპალატის ქართველთა სამეფოს გაფართოვებამ ეროვნულ-ქართული იდენტობა გამოუცოცხლა. ასე, რომ ამ ე.წ. „სომხურ პროვინციებში“ ძირძველი ქართველებიც ცხოვრობდნენ და ამ მხარეებში ქართველთა გამარჯვებები აჩვენებს, რომ მათი რიცხვი მცირე არ ყოფილა.

დავითის ტრიუმფალური, მოულოდნელი გამარჯვებების ძირითადი მიზეზი უნდა ყოფილიყო ადგილობრივი ქართული მოსახლეობის მხარდაჭერა.

ქართული წარმოშობის მოსახლეობა ორმაგად იყო აღფრთოვანებული ქართული ჯარის მათ ქვეყანაში შესვლით, რადგანაც სომხური ეკლესიის უღლისაგანაც თავისუფლდებოდნენ და ქართულ სახელმწიფოებრიობასაც იბრუნებდნენ.

ისინი იყვნენ არა ე. წ. „სომეხი ქალკედონიტები“ არამედ ეთნიკური ქართველები, სომხურ-ქალკედონური ეკლესიის არასომხური მრევლი, რომელიც ელოდა ხელსაყრელ მომენტს რელიგიურ-ეკლესიური თავისუფლების მოსაპოვებლად. ეს მომენტი კი მათ დავით კურაპალატის დროს დაუდგათ.

თუ რა უთანასწორო იყო ქართველთა ბრძოლა მანასკერტის, ხლათის, ბერკრისა თუ არჭემის გასათავისუფლებლად იქედანაც ჩანს, რომ მაგალითად მანასკერტისა და ხლათის გათავისუფლების შემდეგ მაჰმადიანებმა 100 000-იანი ლაშქარი შეკრიბეს ქართულ ჯართან საომრად, ქართველებმა კი მათ ძლიეს სულ რამდენიმე ათასი ჯარისკაცით (6000 მხედარი გაიგზავნა ფერის ჯოჯიკის ძის სარდლობით).

ასეთ გამარჯვებას 100 000-იან ჯართან ქართული ჯარი ვერ შეძლებდა, თუ არა ადგილობრივი მოსახლეობის მხარდაჭერა.

ვალაშკერტში, სადაც ქართული საეპისკოპოსო კათედრა იდგა, მნიშვნელოვანი ოდენობის ქართული მრევლის ცხოვრებაზე შეიძლება ის ფაქტიც მიუთითებდეს, რომ მანასკერტის ბრძოლების დროს დავით

კურაპალატის ღაშქარი ვალაშკერტში დაბანაკდა, ალბათ იმის გამოც, რომ აქ თავს დაცულად გრძობდა მკვიდრი მოსახლეობის კეთილგანწყობის გამო, რადგანაც სომხური მოსახლეობა ქართული ჯარის მიმართ კეთილგანწყობილი არ იყო.

სომხურ მოსახლეობაში ნერგავდნენ აზრს, თითქოსდა ქართული ჯარი მათ სომხურ საეკლესიო სიწმინდეებს ბილწავდა.

სტეფანოს ტარონელმა (ასოლიკი) გააგრძელა ცნობა, რომ ქალაქ ხლათის ადებისათვის გაცხარებული ომის დროს ქალაქგარეთ მდებარე მიტოვებული სომხური ეკლესიები ქართველმა ჯარისკაცებმა „გადააქციეს თავლებად და სადგომებად იბერიელთა ღაშქრისათვის“ (ასოლიკი, გვ. 193, ნარკვ. II, გვ. 487).

ქართველები ამ ცხარე განმათავისუფლებელი ომის დროს, ჩანს, მაინც და მაინც არ ენდობოდნენ სომხებს, პირიქით, ისინი არ მიაჩნდათ მყარ დასაყრდენად, ეს ჩანს, იქიდან, რომ, ქ. ხლათის სომხური ეკლესიების თავლებად გადააქცივის შემდეგ ქართველი ჯარისკაცები ამბობდნენ – „ჩვენ ერთნაირ მნიშვნელობას ვაძლევთ მუსულმანურ და სომხურ სალოცავებს“ (იქვე, გვ. 193).

ეკლესიების თავლებად გამოყენებით გაცემული მაჰმადიანები ქალაქის კედლებთან მიმდგარ ქართველებს უყვიროდნენ – „ასე სცემთ ქრისტიანები პატივს ქრისტიანულ სალოცავებს? ამაზე იბერიელები პასუხობდნენ - „ჩვენ ერთნაირად ვუყურებთ სომხურ ეკლესიას და თქვენს მეჩეთს“ (ასოლიკი, გვ. 193, ნარკვ. II, გვ. 487).

აქედან ჩანს, რომ ქართული ჯარისა და ქართული განმანთავისუფლებელი მოძრაობის დასაყრდენი ვანის ტბის ქვეყნებში იყო არა სომხური, არამედ ადგილობრივი ქართული მოსახლეობა.

ასოლიკი წერს, რომ დავით კურაპალატი „სომეხთა მოწყალე“ ხელმწიფე იყო, რადგანაც ის ქრისტიანების ქვეყანას დამპყრობლისაგან ათავისუფლებდა.

თავის მხრივ მაჰმადიანთაგან გათავისუფლებული მხარეების ქართველობა თავისუფლდებოდა არა მხოლოდ მაჰმადიანებისგან, არამედ სომხური ეკლესიის ბატონობისაგანაც.

ვანის ტბის მიმართულებით მცხოვრები ქართველებისათვის დავით კურაპალატი ორმაგი განმათავისუფლებელი იყო.

მკვიდრი ქართველების რიცხვი კი ამ მხარეებში ძალზე დიდი იყო, რაზეც, როგორც ითქვა ამ მხარეებში ქართული საეპისკოპოსოს არსებობა მიუთითებს, იგულისხმება ჩვენთვის ცნობილი ვალაშკერტის კათედრა,

სავარაუდოდ აქ ჩვენთვის უცნობი სხვა ქართული კათედრებიც უნდა ყოფილიყო.

სომხური და მაჰმადიანური ზეწოლისაგან გათავისუფლების შემდეგ აქაური ქართველები უდიდესი ენერგიით ავსებდნენ დავით კურაპალატის ლაშქარს, ეს აპირობებდა ქართველთა სწრაფ მარშს ვანის ტბის სანაპირო ქვეყნებში.

ასოლიკი წერს, და მას ეთანხმებიან ისტორიკოსები, რომ დავით კურაპალატი ვანის ტბის მიმდებარე გათავისუფლებულ და შემოერთებულ ქალაქებში „ქართველებსა და სომხებს ასახლებდა“.

ისმის კითხვა, საიდან უნდა მოეყვანა დავითს ქართული მოსახლეობა ასეთ შორეულ ქვეყანაში? ტაოდან?

ტაო თვითონ იყო მცირე ქვეყანა, უნდა ვიფიქროთ, რომ მაჰმადიანთაგან გათავისუფლებულ ქალაქებში დავით კურაპალატი ასახლებდა ამ ქალაქების ირგვლივ მდებარე სოფლებში მცხოვრებ ქართულ და სომხურ მოსახლეობას, ქართველები და სომხები კი იქვე ცხოვრობდნენ, გათავისუფლებული ქალაქების მიმდებარე სოფლებში.

იქამდე ეს ქართველები არ ჩანდნენ, რადგანაც ისინი სომხური ეკლესიის მრევლში ირიცხებოდნენ, კურაპალატის ლაშქრობებმა კი მათი იდენტობა წარმოაჩინა, ამით გულმიცემულებმა უკვე დაუფარავად განაცხადეს, რომ ისინი არა სომხები, არამედ ეთნიკური ქართველები იყვნენ, ამით უნდა აიხსნას ქართველთა რიცხოვნობის საოცარი ზრდა ტაოს მიმდებარე ქვეყნებში და არა ე.წ. „სომეხთა გაქალკედონიტებით“ ე.წ. გაქართველებით.

ვანისტბისპირა ქართველობის ბედი საქართველოს პოლიტიკურ წრეებს დიდხანს, აღელვებდა, და მის გადაჭრას ცდილობდნენ ყოველი ხელსაყრელი მომენტის დროს. მაგალითად, საქართველოს გაძლიერებამ XIII საუკუნის დასწყისში კვლავ გააქტიურა ეს საკითხი და გადაწყდა ვანისტბისპირეთში სამხედრო ექსპედიციის მოწყობა. „1204-1210 წლებში ქართველთა სამხედრო ექსპედიციები უმთავრესად მიმართული იყო ვანის ტბის რეგიონისაკენ“ (ა. თვარაძე, V ჯვაროსნული ლაშქრობა..., მაცნე, ისტორიის სერია, 2012, 2. გვ. 37).

შემდგომ საუკუნეებში, სამცხე საათაბაგოს სამთავრომაც მიაღწია ვალაშქერტამდე, ჩანს ამავე მიზეზის გამო, თუმცა ამ დროისათვის ვანისტბისპირეთის ქართველობას ძირითად მთლიანად ჰქონდა დაკარგული იდენტობა და გასომხებული იყო.

არმენიის იბერიული ზოლის ქართველობის არმენიზაცია კიდევ უფრო დააჩქარა თამარ მეფის ეპოქაში ჭყონდიდელის ინსტიტუტის დამარცხებამ და ძალოვანი სტრუქტურების სომეხ მხარგრძელთა ხელში გადასვლამ.

მხარგრძელთ მიეცათ კიდევ არმენიის იბერიული ზოლის მთავარი ნაწილები სამართავად. ამ ფაქტს გადამწვეტი მნიშვნელობა მიეცა არაქსისპირა და ვანისტბისპირა იბერიელების საბოლოო არმენიზაციისას.

თავი XII

იბერიის თემი

იბერიის თემი (XI ს.)

(პ. ინგოროყვა)

1021-1023 წლებში ბიზანტიის იმპერატორი ბასილი ბულგართმმუსვრელი სათავეში ჩაუდგა თავის ჯარს, რომელიც ტრაპეზუნტიდან შევიდა და ბასიანში შეებრძოლა საქართველოს მეფე გიორგი I-ს. ამ ომში დამარცხების გამო საქართველომ დაკარგა „ხემო ქვეყანანი“. „ამ ტერიტორიებიდან შეიქმნა ორი „თემი“ (ოლქი) ბიზანტიის იმპერიის ფარგლებში: ერთი – თეოდოსიოპოლის თემი, რომელიც მოიცავდა დასავლეთ ევფრატის ხეობაში მდებარე ზონას (არზრუმის მხარე), მეორე ოლქი, რომელსაც ბიზანტიელებმა დაარქვეს „იბერიის თემი“, აერთიანებდა თავის ფარგლებში სამხრეთ ტაოს სამფლობელოს, ბასიანის მხარეს და არაწანის ხეობის მიმდებარე რაიონებს“ (პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, 1954, გვ. 526).

თუმცა, არსებობს მოსაზრებაც, რომ იბერიის თემის დედაქალაქი იყო თეოდოსიოპოლისი, მაშასადამე, ის იბერიის თემში შედიოდა.

როგორც ითქვა, არაწანის (აღმოსავლეთ ევფრატის) სათავე ვანის ტბასთან ახლოა.

იბერიის და თეოდოსიოპოლის (ერზრუმის) თემებს შორის მოქცეული იყო ბიზანასა და ოლნუტის საეპისკოპოსოები, აქვე (ბიზანასა და ოლნუტს შუა) იყო ხორძენა, ისტორიული მხარე. ის ტარონის პროვინციის ჩრდილო საზღვართან მდებარეობდა. ხორძენას ჩრდილოეთით კი მანრალია იყო. მანრალია, სომხური VII ს. გეოგრაფიით, სამხრეთ ეგრისის ქვეყნის მხარეს ერქვა.

„იბერიის თემი“ ბიზანტიის შემადგენლობაში 1023-1074 წლებში იყო, 1068 წელს იბერიის თემს შეუერთდა კარის მხარე (ის კარის სომეხმა მეფემ გაგიკმა დაუთმო ბიზანტიას), იბერიის თემს შეუერთდა ანისიც. ანდაკის საეპისკოპოსო კარიდან 60-ოდე კმ-ით იყო დაშორებული.

ლაზიკის ეპარქია მოიცავდა ისტორიულ სამხრეთ ეგრისს (შემდგომ ქალდეას თემს), ასევე თეოდოსიოპოლისისა და იბერიის თემებს.

იბერიის თემი „ბიზანტიის ისტორიის“ მიხედვით

(История Византии, т. 2, М. 1967)

1967 წ. მოსკოვში დასტამბულ „ბიზანტიის ისტორიის“ II ტომში ნათქვამია: „იმპერატორმა ბასილი ბულგართმმუსერელმა მნიშვნელოვნად გააფართოვა იმპერიის საზღვრები ჩრდილო-აღმოსავლეთით მცირე აზიაში – არმენიასა და ივერიაში. 990 წელს მან ილაშქრა კავკასიაში ივერიის მმართველ დავითისა და ბაგრატიდების წინააღმდეგ, რომლებიც დაეხმარნენ ბარდა ფოკას. ბაგრატიდებისა და დავითის გაერთიანებული ჯარი დამარცხდა. დავითმა აღიარა ბიზანტიაზე დამოკიდებულება და მისი ძალაუფლების ქვეშ მდებარე მიწები იმპერატორს უანდერძა. 1001 წელს დავითი გარდაიცვალა. ივერიის ზოგიერთმა დიდებულმა არ ინება დავითის ანდერძის ცნობა და ბასილი სასწრაფოდ კავკასიაში გაემგზავრა. ტაოს ოლქის დიდებულები ვალდებულნი იყვნენ დამორჩილებოდნენ, შიდა ივერიის არხონტმა უარი განაცხადა ეცნო ეს ანდერძი.

მაგრამ იმპერიის პოზიციების განმტკიცება ივერიასა და არმენიაში ბასილმა მხოლოდ თავისი მეფობის დასასრულს შეძლო, 1021-1024 წლების ლაშქრობისას ბასილი II-მ რამდენჯერმე დაამარცხა აფხაზეთის მმართველი გიორგი, შეძლო აღეკვეთა მისი მცდელობა შეეკრა სამხედრო კავშირი აღ-ხაკიმთან და აჯანყებულ სამხედრო დიდებულებთან, გიორგი იძულებული გახდა ეცნო იმპერიისადმი დამოკიდებულება, მძევლად მისცა იმპერატორს თავისი ძე ბაგრატი.

ამ ლაშქრობების დროს ვასპურაკანის მმართველმა გადასცა ბასილს თავისი მიწები. 1020 წელს გარდაცვლილი ანისის მეფის გაგიკ I-ის ძემ, სმბატმა ასევე დადო ბასილთან ხელშეკრულება, იმის მსგავსად, რომელიც ბასილთან ადრე დადო დავითმა.

ამ შემატებათა შედეგად, იმპერიის ჩრდილო-აღმოსავლეთით წარმოიშვა ახალი თემები: ვასპურაკანი, ივერია და თეოდოსიოპოლისი“ (История Византии, т. 2, М. 1967, стр. 225).

მანრაღია და მარდაღია – იბერიის თემის ძირითადი ნაწილები

(ნ. აღონცი, არმენია იუსტინიანეს ეპოქაში, 1908, რუს. ენაზე)

ნ. მარი ჭან-ლაზებს იბერებს უწოდებდა, მეგრულს კი ივერიულ ენას. სომხური გეოგრაფიით, სამხრეთ ეგრისში შემავალი ოლქები მანრაღია და

მარდალია (ბასიანის სამხრეთ-დასავლეთით) იბერიის თემის ნაწილებს შეადგენდნენ.

სომხური გეოგრაფიით სამხრეთ ეგრისის ანუ „ეგრის“ ქვეყანა მოიცავდა ჭანიკას, ლაზეთს, მანრალიას და ეგრივს. ნ. ადონცი, ისტორიული გეოგრაფიის საყოველთაოდ აღიარებული მცოდნე, მანრალიასა და მარდალიას ოლქების მდებარეობას თეოდოსიოპოლის-არზრუმის სამხრეთით და სამხრეთ-აღმოსავლეთით განსაზღვრავდა. როგორც უკვე აღინიშნა, ეს მხარეები (ოლქები) XI ს-ის ბიზანტიური იბერიის თემის ცენტრალურ ნაწილებს წარმოადგენდნენ, ანუ ეგრი და სამხრეთ იბერია ერთმანეთს ფარავდნენ. იქვე იყო იბერიის თემის სხვა ნაწილები, ანუ სამხრეთის ამ მხარეებში იბერია და ეგრი (ეგრისი) ერთმანეთს ფარავდნენ. იბერიისა და ეგრისის იგივეობა ძველ ეპოქაში ალბათ არც იყო გასაკვირი, რადგანაც პროტოქართული ენის და შემდეგ მისგან მიღებული ე.წ. ზანურ-ქართული ენის დიფერენციაცია გამყრელიძისა და მაჭავარიანის მიხედვით დაიწყო ახალი წელთაღრიცხვის დასაწყისში („წელთაღრიცხვათა მიჯნაზე“, თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი, „სონანტთა სისტემა“), ანუ ეგრისელთა და იბერთა ენა ერთი და იგივე ყოფილა ჯერ კიდევ ახალი წელთაღრიცხვის დასაწყისში, შესაძლოა, ისინი I ათასწლეულში ერთმანეთის მიმართ ძალზე ახლო მდგომ დიალექტებს წარმოადგენდნენ, იმდენად ახლოს მყოფ, რომ მათ ქრისტიანული ღვთისმსახურებისათვის შემოიღეს ორივე ტომისათვის საერთო ენა, რომელსაც ამჟამად „ძველი ქართული ენა“ ეწოდება.

ენობრივი მთლიანობის გამო ტაოს სამხრეთით იბერიის თემი და ეგრის ოლქი ერთ მთლიანობას შეადგენდნენ არა მხოლოდ გეოგრაფიულად, არამედ ეთნიკურადაც.

ბასიანელი ანუ მესხნი

ქართლის ცხოვრების მიხედვით (IX-XI სს.)

IX-XI საუკუნეების საქართველოს ყოველ სახელმწიფოებრივ წარმონაქმნში მცხოვრებ ქართველობას სახელი საკუთარი კუთხის მიხედვით ჰქონდა მიღებული. მაგალითად, აფხაზეთის სამეფოს ხალხს ერქვა - აფხაზები, კახეთისას – კახელები, ტაოს და ქართლის „ქართველთა სამეფოს“ ხალხს – „ქართველები“, ვის ერქვა მესხნი IX-XI სს-ში?

აღსანიშნავია, რომ აღნიშნულ საუკუნეთა წყაროებში „მესხი“ გვხვდება მას შემდეგ, რაც ბასიანის პროვინცია შემოვიდა ქართულ პოლიტიკურ

სამყაროში. პირველად ეს მოხდა ტაოს მეფის დავით კურაპალატის დროს, რომელმაც „ზემონი ქვეყანანი“, ანუ თეოდოსიოპოლ-ბასიანის მხარეები შემოიერთა. როგორც ცნობილია, „მესხი“ ამ დროს პირველად იქნა მოხსენიებული მატიანე ქართლისაისაში – **„გამოვიდა თეოდოსი საბერძნეთით, მოვიდა სამცხეს და დადგა მარგის მერეს, უხმობდა მესხთა აზნაურთა“** (ქ.ც., I, გვ. 270).

სიტყვა „მესხი“ სახელ „ბასიანთან“ უნდა იყოს დაკავშირებული ეტიმოლოგიურადაც, როგორც ცნობილია „ხი“ ვინაობა-სადაურობის მაწარმოებელი სუფიქსია – კოლხი, კახი და სხვა. ბასიანის, ანუ ფასიანის მცხოვრებს „ბასხი“ – მესხი უნდა რქმეოდა (როგორც, ეს დაამტკიცა პ. ინგოროყვამ აფხაზეთის მხარეთა განხილვის დროს).

შემდეგ სიტყვა „მესხი“ იხსენიება ბაგრატ IV-სთან კავშირში, როცა ის საბერძნეთიდან დაბრუნდა, მოვიდა, ჯერ არზრუმ-ბასიანის ქვეყანაში, რადგანაც ტრაპეზუნტიდან გზა ჯერ იქ აღიოდა. აქ მას დახვდნენ – **„დიდებულნი, ერისთავნი, აზნაურნი ტაოელნი, მესხნი და ქართველნი“** (ქ.ც., I, გვ. 284).

აქ „ქართველი“ ნიშნავს ყოფილი „ქართლის სამეფოს“ ხალხს, ტაოელნი ნიშნავს ყოფილი „ტაოს სამეფოს“ ხალხს (ტაოს ბოლო მეფე იყო დავით დიდი კურაპალატი), ხოლო მესხნი კი უნდა ნიშნავდეს ბასიანის ქვეყნის ხალხს, ანუ ამ შემთხვევაში ბასიანელ დიდებულებს.

რატომ უნდა შეხვედროდნენ ბაგრატ IV-ს ბასიანელები, ეს პროვინცია ხომ მის მამას, გიორგი I-ს იმპერიამ ჩამოართვა?

საქმე ისაა, რომ მიუხედავად დამარცხებისა, გიორგი I-ს იმპერატორმა ბასილიმ შეთანხმების შესაბამისად დაუტოვა ცალკეული ადგილები და სოფლები „ზემო ქვეყნებში“.

მატიანე წერს – **„ყვეს მშვიდობა და დაიზავნეს და მისცა გიორგი მეფემან... ქვეყანა, რომელი ჰქონდა დავით კურაპალატსა ტაოსა, ბასიანს, კოლა-არტანთა და ჯავახეთს. ხოლო რომელიმე ამა ქვეყანათაგან ეკლესიანი, სოფელნი და ადგილნი დაულოცნა გიორგი მეფესა“** (ქ.ც., I, გვ. 288).

მაშასადამე, ბაგრატ IV-ის მმართველობის დასაწყისში საქართველოს სახელმწიფოს ეკუთვნოდა ტაოსა, ბასიანსა და კოლა-არტაან-ჯავახეთში ზოგიერთი ეკლესია, სოფელი და ადგილი. ამ სოფლებისა და ადგილების, ასევე ეკლესიების რიცხვი, ცხადია, არც თუ მცირე იქნებოდა, რადგანაც ისინი თვით ბასილი იმპერატორმა „დაულოცა გიორგი მეფეს“, ანუ ლოცვა-ფიცით მიართვა. სწორედ ამ ადგილების დიდებულები, ერისთავები და აზნაურები, (თავიანთი თანმხლები ლაშქრით) შეხვდნენ ბაგრატ IV-ს ბიზანტიიდან დაბრუნებისას.

ეს ადგილები ყოფილა ტაოში, ბასიანში, და კოლა-არტან-ჯავახეთში, აქაურებს კი ერქვათ „ტაოელნი, მესხნი და ქართველნი“, ანუ ტაოდან – ტაოელები, ბასიანიდან მესხები, კოლა-არტან-ჯავახეთიდან – ქართველები, ანუ ამ ქართველობას სახელები ერქვათ თავიანთი მხარეების მომცველი პოლიტიკურ ადმინისტრაციული ერთეულების სახელების მიხედვით. იმუამად, ჩანს, ეს სამხარეო სახელწოდებანი ჯერ კიდევ არ ატარებდა ჩამოყალიბებულ ეთნოგრაფიულ ნიშანს, არამედ აღნიშნავდა მხოლოდ ქვეყნის მაცხოვრებლებს, მაგრამ შემდგომ საუკუნეებში ამ სახელებმა კუთხურ-ეთნიკური ნიშანი შეიძინეს.

საუკუნეთა პოლიტიკური საზღვრების ცვლილებების შესაბამისად კუთხეთა მცხოვრებლების სახელებიც იცვლებოდა. შუა საუკუნეებში, მას შემდეგ, რაც დაიშალა ერთიანი საქართველოს სახელმწიფო, „ქართველნი“ დაერქვათ ქართლის სამეფოს მცხოვრებთ, ხოლო მესხნი დაერქვათ სამცხე-საათაბაგოს მცხოვრებთ, მაგრამ X ს-ის დასაწყისში ასე არ ყოფილა, ჩვენს წყაროებში, როგორც ითქვა, „ქართველი“ იყო კოლა-არტან-ჯავახელი, ე.ი. ქართველთა სამეფოში მცხოვრები, ხოლო „მესხი“ – ბასიანელი.

XI-XII სს-ში, რაც გაუქმდა ე.წ. „ქართველთა სამეფო“, „მესხის“ მნიშვნელობა გაიზარდა იმით, რომ „მესხებს“ ახლა უწოდებდნენ სამცხე-ტაო-ბასიანის მცხოვრებთ, ბაგრატ IV-ის დროსვე „გამოიყვანა მაწყვერელმან მესხნი შევლად მეფისა... ლიპარიტ შეკრიბნა კახნი“ (ქ. ც., I, გვ. 300).

აქ „მესხი“ სამცხე-ტაოელ-ჯავახელია, კახი კი კახეთის მცხოვრები.

მესხნი არიან კალმახისა და არტანუჯის, მისი მიმდებარე ქართული ქვეყნების მცხოვრებნი. „სულა ერისთავმან კალმახისაგან, გრიგოლ ერისთავმან არტანუჯისაგან შეაერთეს სიტყვა და შეიწვივნეს მათ თანა სხვანიცა აზნურნი მესხნი“ (იქვე, გვ. 301).

ერთიან სახელმწიფოში „ქართლი“ მხოლოდ შიდა ქართლს ეწოდებოდა, ამიტომაც სამხრეთ საქართველოს მცხოვრებნი მესხებად იწოდნენ. „მესხნი აზნაურნი და ზემოსა კერძისანი ძლიერად დგეს ახალქალაქს“ (ქ. ც., I, გვ. 306) – იგულისხმება სულტან არფასარანის შემოსევების დრო. გიორგი II „გარდმოვიდა სამცხეს, მოირთნა მესხნი“ (გვ. 316).

დავით აღმაშენებლის დროს, როცა თურქებმა ტაო-ბასიანი დაიჭირეს, მათ წინააღმდეგ უბრძანა, ანუ „აცნობა ქართველთა და მესხთა, რათა კლარჯეთს დაუხვდნენ პაემანსა“ (ქ. ც., I, გვ. 333). თვითონ კი ქუთაისიდან ლაშქრით განვლო ზღვისპირი ხუფათის გზით შევიდა კლარჯეთში და შეებრძოლა თურქებს ბასიანში.

მაშასადამე, სახელი მესხი IX-XII სს-ში ჯერ კიდევ არ ატარებდა სატომო-ეთნიკურ ნიშანს, არამედ ეწოდებოდა სხვადასხვა რეგიონალურ-

ადმინისტრაციული ერთეულის შიგნით მცხოვრებთ ზოგად მესხეთის საზღვრებში.

ანისი – იბერიის თემის ერთ-ერთი დედაქალაქი, ერევანი – „საქართველოს ქალაქი“

„იბერიის თემში, ანუ იბერიის საკატეპანოში შედიოდა იმიერ ტაო, ჩრდილო ბასიანი, ოლთისი, თორთომი, კოლა, არტაანი, შავშეთი, ჯავახეთი და ე.წ. „ზემონი ქვეყანანი“ – არაქს-ევფრატის აუზში მდებარე ვრცელი ეთნიკურად არაერთგვაროვანი მოსახლეობით იყო დასახლებული ტერიტორია, რომელშიც მრავალრიცხოვნობის გამო დომინანტურ ეთნოსს იბერები ანუ ქართველები შეადგენდნენ. ამ თემს ქართველთა სიჭარბის გამო „ივერიის ფემა“ ანუ თემი უწოდეს ბიზანტიელებმა. ამ სახელის მინიჭების დროს ბიზანტიელები გააფთრებით ებრძოდნენ იბერებს დავით კურაპალატის მემკვიდრეობისათვის. ეს ბრძოლა ისე იყო გამძაფრებული, რომ თვით იმპერატორები წინამძღვრობდნენ იბერიაში მებრძოლ თავიანთ ჯარებს. მრავალი მარცხითა და ადგილობრივი მოსახლეობის წინააღმდეგობით გამწარებულ ბასილი II კეისარს ისიც კი უკადრებია, „ქართლის ცხოვრების“ ცნობით, რომ ძელიცხოვლის წმიდა სასწაულთმოქმედი ჯვრის მიმართ უპატივცემულობა გამოუჩენია, მიწაზე დაუსვენებია და საჯაროდ განუცხადებია – „არღარა თაყვანის გცე უკუნისამდე“, თუკი ამ ომში ქართველები (ივერები) გაიმარჯვებენო“. უფრო მეტი, ბასილი II-ის საფლავის წარწერაში იმპერიისათვის ყველაზე საძულველ ხალხთა შორის იბერები ყოფილან დასახლებული. იბერთა სახელი, იმჟამად, არცთუ კარგად ჟღერდა ბიზანტიელ ხელისუფალთა ყურში. ამის მიუხედავად, ისინი იძულებული გახდნენ თავიანთი იმპერიის ერთერთი ნაწილისათვის მაინც „იბერიის თემი“ ეწოდებინათ და საბოლოოდ დაპყრობილ იბერიას ბიზანტიელებმა „იბერიის თემი“ უწოდეს.

იმჟამად მათთვის მიუღებელ სახელს ბიზანტიელები თავიანთ თემს არ უწოდებდნენ, თუ არა იძულება იმისა, რომ ეს მიწა-წყლი იბერებისად ანუ ქართველებისად იწოდებოდა საყოველთაოდ. ეს მიწა-წყალი ძირითადად იბერებით იყო დასახლებული, რადგანაც ადგილობრივმა მკვიდრმა მოსახლეობამ ამ ურთულეს ეპოქაში მოახერხა თვითიდენტიფიკაცია, დაუფარავად აღიარა თავისი ვინაობა, რომ ის ეთნიკურად იყო არა სომეხი, არამედ ქართველი ანუ იბერი, მართალია, კულტურულად გარკვეულწილად არმენიზებული, მაგრამ არა იმ დონით, რომ თავისი ეთნიკური ვინაობა ვერ

გაერკვია. უფო მეტიც, იბერებთან მეგრძოლ ბიზანტიელებს ადგილობრივი მოსახლეობა ებრძოდა ვითარცა ეთნიკური იბერები, და არა ვითარცა ე.წ. „სომეხი-ქალკედონიტები“. ბიზანტიელებისათვის ეს ომი იბერ ხალხთან ომი იყო და არა ომი მართლმადიდებლებთან, როგორც ხატავენ არუთინოვა-ფიდანიანი და სხვანი. ამ ომისას ბიზანტიელთა წინაშე მკვიდრი მოსახლეობა თუკი ეთნიკურ სომხებად წარადგენდა თავის თავს ხოცვა-ჟლეტასა და ოჯახის აოხრებას თავს დაადწვედა. ამ ეპოქის ომების აღმწერი ა. ლასტივერტეცი კარგად აღწერს ამ იბერიაში იბერებისა და მათი სოფელ-ქალაქების რბევა-აოხრებას ბიზანტიელთა მიერ.

მოგვიანებით იბერიის თემის შემადგენლობაში შევიდა კლარჯეთის მიწა-წყალი, ხოლო კონსტანტინე X მონომაქოსის დროს (1042-55) – შირაქის სამეფო და ქალაქი ანისი, რომელიც იბერიის თემის დედაქალაქად იქცა 1045 წლისათვის. აქაც, რთული ვითარების მიუხედავად ქართველებმა ანუ იბერებმა კარგად გაარკვიეს, რომ ისინი ეთნიკური ქართველები იყვნენ. ასეთი ვინაობა აღორძინებული ხალხი მოსახლეობის ძირითად ნაწილად იქცა, ამიტომაც მათი ოლქებიც შეუერთეს იბერიის თემს, იბერიის თემს ჩრდილო-აღმოსავლეთით ესაზღვრებოდა ქართველთა და ვანანდის სამეფოები (ქართველთა სამეფოსთან საზღვარი ბანის წყალზე გადიოდა), დასავლეთით ბიზანტიის ადმინისტრაციული ერთეული – ქალდიის თემი, სამხრეთ-დასავლეთით და სამხრეთ-აღმოსავლეთით ტარონისა და ვასპურაკანის ოლქები. თემმა არსებობა შეწყვიტა სელჯუკთა შემოსევების შედეგად 1072-1074 წლებში (ქსე, 5, 1980, გვ. 68).

იბერიის თემის დიდი ნაწილი იყო „დავით კურაპალატის მემკვიდრეობა“, ანუ ის მიწა-წყალი, რომელიც დავით III-მ უანდერძა კეისარს. დავით III-ის სამემკვიდრეო სამფლობელოს შეადგენდა იმიერ ტაო ჩრდილო ბასიანითურთ. 979 წელს აჯანყებული ბარდა სკლიაროსის წინააღმდეგ გაწეული დახმარებისათვის ბიზანტიამ დავითს გადასცა „ზემონი ქვეყანანი საბერძნეთისანი, რათა თავის სიცოცხლესა ჰქონდინ“ (გ. მთაწმიდელი).

XI ს-ის სომეხი ისტორიკოსის სტეფანოზ ტარონელის (ასოლიკი) ცნობით, ეს ქვეყნები იყო: ციხე ხალტო -არიჭი და მასთან მდებარე კლისურა დასავლეთ ევფრატის ხეობაში, ჩორმაირის თემი მდ. ჭოროხის სათავეებთან, კარინი ანუ თეოდოსიოპოლი თავისი თემით, ციხე სეფუკი მარდალიის კანტონში, მდ. არაქსის სათავეებთან, ჰარკისა და აპაუნიკის პროვინციები აღმოსავლეთ ევფრატის ხეობაში (ქსე, 3, 1978, გვ. 340).

მოსკოვში დასტამბული „ბიზანტიის ისტორიის“ თანახმად, XI ს-ში ტრაპეზუნტიდან ვანის ტბამდე ბიზანტიამ დააარსა ახალი ადმინისტრაციული ერთეულები – „ვასპურაკანის თემი, იბერიის თემი და თეოდოსიოპოლის თემი“. იქამდე არსებობდა „ქალდეას თემი“. ლაზიკის

სამიტროპოლიტოდ წოდებული ბიზანტიური საეკლესიო ერთეული შესაბამისად მოიცავდა აღნიშნულ მხარეთა დიდ ნაწილს და ისიც XI ს-ში უნდა გაფართოებულიყო ამ თემებზე საეკლესიო იურისდიქციის განვრცობის შედეგად. როგორც აღინიშნა, ოლნუტის საეპისკოპოსო მარდალიაში, ხორძენა და ბიზანა მანრალიასთან ახლოს, ტარონის მიმართულებით, ანდაკი – ვანანდში (ყარსის ოლქში) იყვნენ განლაგებულნი. ეს, ყოფილი არიან-ქართლის მხარეები, კიდევ დიდხანს იწოდებოდნენ ივერიად და საქართველოდ.

მაგალითად, არსებობს საკმაოდ მრავალი სომხური წყარო, რომლებშიც ერევანი საქართველოს ქალაქად იწოდება, XIV ს-ის სომეხი პოეტი და ხელნაწერთა გადამწერი ტერტერ ერევანცი, იმუამად ყირიმში მცხოვრები, თავის მშობლიურ ქალაქ ერევანს უწოდებს „საქართველოს ქალაქს“, ის წერს: „მე, ტერტერი, უღირსი მწერალი... მოვედი საქართველოდან, ხორვირაპისა და ენშიაძინის მეზობელი შესანიშნავი ქალაქიდან – ერევანიდან“ (სომხურ ხელნაწერთა ანდერძების ცნობები საქართველოს შესახებ, 1978, გვ. 23).

აქედან კარგად ჩანს, რომ ერევანი საქართველოს ქალაქად მიიჩნეოდა თვით ერევნელი სომხების მიერ. აქ იგულისხმება არა მხოლოდ ერევნის მხარე, არამედ ვრცელი მიწა-წყალი – არაქსის რეგიონში.

მხოლოდ ერევნელები მიიჩნევდნენ თავიანთ ქალაქს საქართველოში მდებარედ, თუ ამავე, სამხრეთის რეგიონის სხვა ქალაქთა მცხოვრებნიც?

ამ კითხვას თითქოს პასუხობს ქალაქ ბაიბურდში მცხოვრები XIV ს-ის სომეხი მწერალი, ის არზუმიდან ანისისაკენ მიმართულ ტერიტორიას „ქართველთა ქვეყანას“ უწოდებს.

ქართველთა ამ ქვეყანას მისი სიტყვით ასევე ერქვა „აღმოსავლეთი“.

ის წერს – „თეოდოსიოპოლი დაცარიელდა. ასევე გაუდაბურდა აღმოსავლეთი, ე.ი. ქართველთა ქვეყანა, სადაც ბევრი ამოწყდა“ (იქვე, გვ. 24). ის ასახავს იმ რეალობას, როცა ეს მხარეები ივერიად იწოდებოდა.

იქამდე, XI ს-ში ამ რეგიონს (თეოდოსიოპოლ-არზრუმისა და ანისის ჩათვლით) XI საუკუნისათვის „იბერიის თემი“ ერქვა, შემდგომ კი, XII-XIV საუკუნეებში, ერევანი და სხვა ახლო ქალაქები, საქართველოს შემადგენლობაში შედიოდა, ავანი (ამუამად ერევნის ერთერთი უბანი), XI-XV საუკუნეებში, როგორც ბიზანტიის იმპერიის დროს, ისე შემდეგაც შედიოდა იბერიის თემის ანდა საქართველოს შემადგენლობაში.

ერევნის მეზობლად მდებარე ოლქი სიუნქი (სისკანი) საქართველოში შედიოდა, რაც იმუამინდელი სომხური წყაროდან ჩანს.

სომხურ XIV საუკუნის ხელნაწერის მინაწერშია – „დაიწერა სისკანში, სომეხთა და ქართველთა დიდი მხედართმთავრის ბურთელის მბრძანებლობისას“ (იქვე, გვ. 23).

სანაინის მონასტერი, XIV ს-ის სომეხი მწერლის ცნობით, საქართველოში მდებარეობდა. ის წერს: „გვქონდა შესაძლებლობა აქ, სანაინად ხმობილი საღვინებლის კარზე დამკვიდრებისა გიორგის მეფობაში, მის დროს დიდი მშიდობიანობა იყო საქართველოში“ (იქვე, გვ. 26). ე.ი. სანაინი საქართველოში მდებარეობდა.

ასეთივე ვითარება იყო შემდგ საუკუნეშიც.

ავანი დიდხანს იყო საქართველოს შემადგენლობაში და საქართველოს ქალაქად მიიჩნეოდა, მიზეზი ამისა ის იყო რომ მისი რეგიონი ქართველებით იყო დასახლებული, რომელიც საბოლოოდ სომხური ეკლესიის მრევლად იქცა. ავანის ეკლესიის არქიტექტურა, ისევე როგორც ქალკედონური რიფსიმეს მონასტრისა, ქართული სტილითაა აშენებული, მკვიდრი ქართული მოსახლეობის გემოვნებისა და ეროვნული მიდრეკილებების შესაბამისად.

გოგარენა – „ჭერეთი“

(პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, 1954)

სომეხთა კათალიკოსი იოანე X ს-ში გოგარენას უწოდებდა მთელ აღმოსავლეთ საქართველოს, მტკვრის მარჯვენა და მარცხენა სანაპიროებს, მის მოსახლეობას კი ივერებს (პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, გვ. 463).

ეს რამდენადმე ეთანადება სტრაბონის ცნობას, რომ გოგარენა მდებარეობდა მტკვრის „იმიერ“, ე.ი. მარცხენა სანაპიროზე (სტრაბონი, XI, XIV, 5).

სტრაბონი გარკვევით წერს, რომ „გოგარენა მტკვრის იქით“ მდებარეობდა და ის „არმენიელებმა წაართვეს იბერებს“, მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე გოგარენას გარდა, სტრაბონისავე ცნობით ასევე მდებარეობდა „შუა იბერია“, ანუ „შუა ქართლი“ (შიდა ქართლი).

მაშასადამე, სტრაბონისავე ცნობებით მტკვრის იქით მდებარეობდა თავისუფალი იბერიის ერთ-ერთი ნაწილი ე.წ. „შუა იბერია“ და მისი მეზობელი აღმოსავლეთით დაპყრობილი იბერიის გოგარენა, ისინი სტრაბონის დროს სხვადასხვა ოლქები იყვნენ.

მაშასადამე, გოგარენა „შუა იბერიის“ მეზობლად მდებარეობდა მტკვრის იქით. რეალურად ასეთი ტერიტორია იყო კახეთის გვერდით მდებარე ე.წ. პერეთი. ანუ შემდგომი შაქი, რომლის იქითაც აღბანეთი იყო.

„საზღვარი იბერიასა და სომხეთს შორის, სტრაბონის ცნობათა მიხედვით, იწყებოდა ტაოს სამხრეთით, ნაწილობრივ გასდევდა არაქსს (ბასიანის ზონაში), შემდეგ მიჰყვებოდა „მოსხის მთებს“ (ე.ი. წყალგამყოფ მთებს, რომელიც გაჰყოფს მტკვრის ხეობებს არაქსის ხეობიდან), ხოლო უფრო აღმოსავლეთით მტკვარს (გოგარენის სექტორში)“ – წერს პ. ინგოროყვა (დასახ. ნაშრ. გვ. 467).

მისი სიტყვით, ამ საკითხში სტრაბონს ეთანხმებიან პლინიუს სეკუნდუ (23-79), რომლის მიხედვითაც იბერიაში შედიოდა ტაშირი და თრიალეთი პარიადრეს (ანუ ბამბაკის) მთებამდე, პლუტარქე (46-126), რომლის მიხედვით მტკვრის სათავე იბერიის მთებში იყო, კლავდი პტოლემე, რომლის მიხედვითაც იბერიის საზღვრებში შედიოდა არტაანი (არტანისა) და ქართული წყარო „მოქცევა ქართლისა“, რომლის მიხედვით IV ს-ში მეფე მირიანის დროს საეკლესიო მშენებლობა დაიწყო არტაანის მხარეში – ერუშეთში.

მ. ხორენაცი ქართლის პიტიახშს არშუშას უწოდებს „გოგარენის პიტიახშს“. **სომხური გეოგრაფიის ცნობით, გოგარენი შეიცავდა ტაშირს, გარდაბანს (ძორს, კოლბს, წოფს და კანგრს), თრიალეთს, ჯავახეთს, არტაანსა და კლარჯეთს“** (იქვე, გვ. 405-465). აქედან ჩანს, რომ გოგარენა – ზოგადი სახელი იყო ქართული ტერიტორიებისა, როგორც მტკვრის ერთ, ისე მეორე მხარეს. სტრაბონის დროს ის მტკვრის იქითა მხარეს ერქვა, იოანე კათალიკოსის დროს კი ორივე მხარეს.

ზოგადად ჩანს, რომ გოგარენა არის ქართლი, იბერია, ზოგჯერ მტკვრის ორივე სანაპირო. მართლაც, სიტყვა „გოგარენაში“ ფუძისეული თანხმონები „გგრ“ ეთნიკური ქართველის გამომხატველი სიტყვების საერთო ფუძეა არა მარტო ქართულში, არამედ უცხოურშიც. მაგალითად, გეორგიენ (გრგ), გურჯ (გრჯ), ჯურზან, გურზან (გრზ), საიდანაც მიღებულია ქართველთა აღმნიშვნელი ყველა დასახელება სხვადასხვა ენებში – გეორგია (გრგ), გრუზია (გრზ) და სხვა. ამავე სიტყვათა რიგშია გუგარი (გგრ), ქართული თვითდასახელებები გურია, ეგრისი, არგვეთი (გრ, რგ), საერთოდ, ჩანს, ფუძით გრ (რგ) და ასევე გგრ(გრგ) გამოიხატებოდა სახელები ეთნიკური ქართველებისა და მათი ქვეყნების; ერთი ასეთი ყოფილა გუგარქ. კლარჯეთი, ძორი თუ კოლბი და სხვა რეგიონები გუგარქში შედიოდნენ. შემდგომში გუგარქი სომხურ სამყაროში მხოლოდ მტკვრის მარჯვენა სანაპიროს მომცველ ქვეყანას ერქვა, მისგან განსხვავებით კი სტრაბონის გოგარენა მტკვრის „იქით“, ანუ მარცხენა სანაპიროზე მდებარეობდა.

მაშასადამე, სხვადასხვა ქვეყნები იყვნენ გოგარენა და გუგარქი.
ეტიმოლოგიურად კი ორივე ქართველთა ქვეყანას აღნიშნავდა.

თავი XIII

იბერიის თემის ქართული სამამამთავრო

(ლაზიკის ეპარქიის ტერიტორიის ზრდა იბერიის თემის დაარსების შემდეგ)

„იბერიის თემის“ ოლქები და გზები

არაბთა შემოსევების შემდეგ ბიზანტიის იმპერიამ მიატოვა მცირე აზიის მნიშვნელოვანი ნაწილი, მაგრამ სახალიფოს მოუძღვრებისას IX-X სს-ში კვლავ განაცხადა პრეტენზიები თავისი ყოფილი ტერიტორიების მიმართ.

აღსანიშნავია ისიც, რომ ზოგჯერ ბიზანტიას არ ყოფნიდა ძალები მუსლიმების წინააღმდეგ საბრძოლველად, ასეთ დროს, ჯერ კიდევ მტრის ხელქვეშ მყოფ ტერიტორიებს, დროებითი სარგებლობის სახით აძლევდა ქართულ სამთავროებს.

ბიზანტიამ, მაგალითად, სამხრეთ ტაოს მეფეს დავით კურაპალატს ბარდა სკლიაროსის აჯანყებისას დახმარების სანაცვლოდ გადასცა ვრცელი მიწა-წყალი, რომელიც განფენილი იყო ოლთისიდან თითქმის ვანის ტბამდე, მეტი წილი ამ მიწა-წყლისა მუსლიმთა ხელში იყო.

ამ მიწა-წყლით დაინტერესებული იყო ქართველობა, რადგანაც მიაჩნდათ რომ იქ, მათ თანამეტომენი (ეთნიკური, თუმცა არმენიზებული ქართველები) კომპაქტურად ცხოვრობდნენ.

საუბარია ტერიტორიებზე სადაც ქსენოფონტემ ჯერ კიდევ ქრისტეშობამდე V საუკუნეში აღწერა მრავალი ქართული ტომი, მათ შორის ტაოხებისა, ფასიანებისა, ხალიბებისა და კარდუხებისა.

ტაოხებისა და ფასიანების საცხოვრის ადგილზე, როგორც ფიქრობენ, ჩამოყალიბებულა პროვინციები ტაო და ბასიანი. სომეხი ავტორის ლასტიგერტეცის ცნობით, ბასიანი X ს-სათვის ქართველებით იყო დასახლებული. ტაო, ბასიანი და თორთომი ძირითადი ტერიტორიები იყო სამხრეთ ტაოს ქართული სახელმწიფოსი, რომელსაც X ს-ის 60-იანი წლებიდან დავით მესამე კურაპალატი მართავდა. ამ სახელმწიფოს უცხოელები, მათ შორის ბერძენი და სომეხი ავტორები, უწოდებდნენ

„იბერიას (ივერიას)“, ქართველები კი „ტაოს სამეფოს“. მისი დედაქალაქი იყო ოლთისი.

ზოგადად, ტაოს ვრცელი ქვეყანა ორ ნაწილად, ორ სამეფოდ იყო გაყოფილი.

სამხრეთ ტაოს სახელწიფოს ჩრდილოეთით არსებობდა ტაოს მეორე ქართული სახელმწიფო. ქართველი მწერლები, როგორც ჩანს, მას უწოდებდნენ „ქართველთა სამეფოს“, მისი დედაქალაქი იყო ბანა. ამ სამეფოში შედიოდა ჩრდილო ტაო და მიმდებარე ტერიტორიები. X საუკუნის 50-იან წლებიდან მას მართავდნენ ბაგრატ მეორე „რეგვენი“ და შემდეგ გურგენი – მასაც „იბერიის მეფე“ ერქვა.

იბერიის ანუ ტაოს ეს ორი სამეფო, ორი ივერია, ორი „ქართველთა სამეფო“ იმიერ ტაო და ამიერ ტაო ერთმანეთისაგან იყოფოდა მდინარე ბანას წყლით.

სხვა სამთავრო იყო კლარჯეთი, რომელსაც ადარნასე აშოტის ძის შთამომავლები მართავდნენ.

ზოგადად, ამ ქართული პოლიტიკური ერთეულების საზღვრები ბიზანტიასთან მტკიცედ იყო დადგენილი, მაგ., კონსტანტინე პორფიროგენეტის ცნობით ბიზანტიის საზღვარი იბერიასთან გადიოდა მდინარე ფახისზე ანუ არაქსზე. მეორე სასაზღვრო ხაზი იდო შავი ზღვის პირზე პუნქტ ხუფათთან (ხოფა).

საზღვარზე იდო ხუფათი, პარხალი, თორთომი, ბასიანი, ტაო და არაქსის მიწები.

ქართული მიწები არაქსის სამხრეთითაც იდო, ჯერ კიდევ სკლიაროსის აჯანყებამდე გაცილებით ადრე კონსტანტინე პორფიროგენეტის დროს. „აბნიკის ციხე ფახიანის ანუ არაქსის სამხრეთით იყო და, ამრიგად აშოტ IV კურაპალატი არაქსის სამხრეთით მდებარე მიწა-წყალს მოითხოვდა“ (გ. კოპალიანი, საქართველოსა და ბიზანტიის პოლიტიკური ურთიერთობა 970-1070 წლებში, 1969, გვ. 18). ეს ხდებოდა X ს-ის დასაწყისში, რადგანაც აშოტ IV 954 წ. გარდაიცვალა.

საერთოდ, ქართველები მუდამ მიისწრაფვოდნენ მდ. არაქსის და ეფვრატის სათავეების მომცველ ტერიტორიებისაკენ, ქ. თეოდოსიოპოლის (არზრუმის) მიმდებარე მხარეებისაკენ, რადგანაც ისინი მათი ისტორიული სამშობლოს ნაწილებად მიაჩნდათ.

კონსტანტინე პორფიროგენეტი გაცხადებული წერს კიდევაც, რომ ქართველებს არ უნდოდათ ბიზანტიის „ხელში გადასულიყო თეოდოსიოპოლი ამ ქალაქის „სიყვარულის გამო და იმის გამო, რომ თეოდოსიოპოლის ციხე არ განადგურებულიყო“ (გეორგიკა, ტ. IV, ნაწ. II, გვ. 266).

არაბთა მოუძღვრების შემდეგ, როგორც მრავალგზის აღინიშნა, ბიზანტიელებმა გადაწყვიტეს ხელში ჩაეგდოთ უძველესი ქალაქი თეოდოსიოპოლი (კარნუ-ქალაქი) თავისი მიმდებარე ქვეყნით, მაგრამ ახლა უკვე ქალაქის მკვიდრები უწევდნენ სასტიკ წინააღმდეგობას მტრებს. ბიზანტიელები თითქმის ნახევარი საუკუნე იბრძოდნენ ქალაქის ხელში ჩასაგდებად, მათ შორის უსასტიკესი ხერხებითაც, მაგალითად, ალყა შემოარტყეს ქალაქს და გადაწყვიტეს შიმშილით ამოეხოცათ მოქალაქეები, მიზანს ვერ მიაღწიეს, მათ აღმოაჩინეს, რომ ქართველები თავიანთი ქაჯის (კეჯეს) ციხიდან ფარულად სურსათით ამარაგებდნენ ქალაქს. ბიზანტიელებმა ხანგრძლივი მოლაპარაკებით სცადეს ქართველთა ინტერესების განელება. ბოლოს დარწმუნდნენ, რომ ქართველებს „უყვარდათ ქალაქი“, მისი მოქალაქეები და საერთოდ კარინის ანუ კარნუ-ქალაქის მხარის მოსახლეობა.

ეს საინტერესო მომენტიცაა, იმიტომ, რომ სწორედ ამ მხარეებში ივარაუდება ისტორიული არიან-ქართლის არსებობა, ეს მხარეები ჩანს IX-X საუკუნეებში ჯერ კიდევ ქართველებით იყო დასახლებული, და სწორედ ამის გამო „უყვარდათ“ ქართველთა ლაშქარსა და პოლიტიკურ მოღვაწეებს ეს მხარეები და თეოდოსიოპოლის მოქალაქეები ენანებოდათ მტრის მიერ დასახოცად. სხვაგვარი „სიყვარული“ ძალზე უცნაურად გამოჩნდებოდა, იმდენად ბუნებრივი იყო შუა საუკუნეებში ხალხის ხოცვა-ჟლეტა და მიწათა დაპყრობანი, მათ შორის დაპყრობაც ბიზანტიელთა მიერ.

სხვადასხვა ავტორების მიერ არიან-ქართლის ქვეყნად მოიაზრება ტაო, ბასიანი და მათ სამხრეთით მდებარე ქვეყანა, კერძოდ აქემენიდური სპარსეთის მე-18 და მე-19 სატრაპიების ერთი ნაწილი.

როგორც ითქვა, ეს ის ქვეყნებია, სადაც ქსენოფონტემ ქართული ტომები ნახა არაქსის ხეობის გაყოფებით, ეფფრატის სათავეების ჩათვლით, ვიდრე თითქმის ვანის ტბამდე.

ქართულ პოლიტიკურ ერთეულებს ამ ქვეყნების მიმართ გააჩნდათ ინტერესი და სწორედ ეს ქვეყნები გადასცა ბიზანტიამ დავით III კურაპალატს.

კერძოდ ეს ქვეყნები ყოფილა:

1. დასავლეთ ეფფრატის ხეობაში მდებარე კლისურა და მისი ციხე ხალტო -არიჭი;
2. არაქსის სათავეებთან მარდალიის კანტონის ციხე სეეუკი;
3. ვანის ტბის ჩრდილო-დასავლეთ რაიონებში ჰარკისა და აპაჰუნის პროვინციები;
4. სამხრეთ ბასიანი;
5. თეოდოსიოპოლი (არზრუმი) თავისი თემით, ანუ კარინი;
6. ჭოროხის სათავეებთან ჩორმაირის თემი (კოპალიანი, დასახ. ნაშრ. გვ. 38).

როგორც აქედან ჩანს, დავით III კურაპალატს გადაეცა ვრცელი ტერიტორიები ჭოროხის სათავეებიდან ვიდრე ვანის ტბამდე. ეს იყო

ისტორიული მიწა-წყალი ქართული ტომებისა, სავარაუდოდ ისტორიული არიან-ქართლი.

ამ ქვეყნებს XI ს-ის ქართული წყარო უწოდებს „ზემონი ქვეყანანი საბერძნეთისანი“.

ვ. კოპლიანის თვალსაზრისით ის დავით კურაპალატს გადაეცა არა ერთბაშად, არამედ სხვადასხვა წლებში, კერძოდ პირველად 965 წელს ერთი ნაწილი გადასცა „ბერძენთა მეფემ“, მეორედ კი გადასცეს „ბერძენთა მეფეებმა“ 979 წ.

ეს მეფეები ყოფილან ჯერ კიდევ ბავშვები ბასილი და კონსტანტინე.

გადაცემა, როგორც ითქვა, გულისხმობდა იმასაც, რომ ამ მიწა-წყლის ერთი ნაწილის მუსულმანთაგან განთავისუფლების შემდგომ ქართველებს უფლება ჰქონდათ ემართათ ის დროებით, დავით კურაპალატის სიცოცხლის პერიოდში, შემდეგ კი უკან უნდა დაბრუნებოდა ბიზანტიას.

მართლაც, ხანგრძლივი ომების შემდგომ, ბიზანტიამ უკან დაიბრუნა აღნიშნული მიწა-წყალი. მის ქართულობას სხვადასხვა წყაროთა გარდა მიუთითებს ისიც რომ ქართველებით ძალზე განაწყენებულმა ბიზანტიამ ამ მხარეებს მაინც „იბერიის თემი“ უწოდა.

ამ დროისათვის ბიზანტიაში იყო მრავალი ადმინისტრაციულ-პოლიტიკურ ერთეული, მათ შორის XI ს-ის 20-30 წწ. ჩამოყალიბდა ახალი ბიზანტიური ადმინისტრაციული ერთეული **იბერიის თემი**.

აღნიშნული ტერიტორიების გარდა მასში შევიდა ასევე **სამხრეთ ტაო, ჩრდილო ბასიანი და თორთომი**, ანუ ის ტერიტორიები, რომელსაც იქამდე იბერიის ანუ სამხრეთ ტაოს მეფე დავით კურაპალატი ფლობდა.

„იბერიის თემს“ იმდროინდელი ავტორები უბრალოდ **იბერიას** უწოდებდნენ, მასში მოიაზრებოდა, როგორც ითქვა, ტერიტორიები მდებარენი ჭოროხის სათავეებიდან ვიდრე თითქმის ვანის ტბამდე.

იქამდე თავისუფლების შენარჩუნების მიზნით იბერიის თემის მოსახლეობა მედგრად ებრძოდა ბასილი II ბულგართმუსვრელს, და შემდეგ იმპერატორებს – კონსტანტინესა და რომანოზს.

ათეულობით წლის მანძილზე მკვიდრი ქართველობის წინააღმდეგობა იმდენად დიდი იყო, რომ ლასტივერტცის ცნობით ბიზანტიელები დაუნდობლად ხოცავდნენ იბერიელ ქალებსა და ბავშვებს, მოხუცებსა და ახალგაზრდებს, ანადგურებდნენ მთელ სოფლებსა და ქალაქებს ისე, რომ დიდი ნაწილი აღგავეს პირისაგან მიწისა, სამხრეთ ტაოს დაპყრობის შემდეგ ახლად მიტაცებული მიწა-წყლის ხარჯზე ბიზანტიის ხელისუფლებამ, როგორც ითქვა, დააარსა **იბერიის თემი, ანუ იბერიის საკატეპანო**, და იქ მმართველად დანიშნა თავისი მოხელე წოდებით – კატეპანი.

იბერიის თემის მმართველი („კატეპანი“) სამხედრო პატივით იყო აღჭურვილი. მას ზოგჯერ **იბერიის მთავარსაც** უწოდებდნენ. მისი სამმართველო ქვეყანა, როგორც ითქვა ვრცლად იყო გადაჭიმული ჭოროხის სათავეებიდან ვიდრე თითქმის ვანის ტბამდე. **მისი დედაქალაქი იყო თეოდოსიოპოლი, ან ოლთისი.**

დასავლეთით იბერიის თემს ესაზღვრებოდა ასევე ქართველებით დასახლებული ხალდიის თემი (ანუ ტრაპეზუნტის ოლქი).

ბიზანტიის ეს ოლქები სასაზღვროდ ითვლებოდა და იქ ბიზანტიური ჯარი იყო განლაგებული, კერძოდ მათ ამ თემებში ვარიაგების ჯარი ჰყოლიათ (ვ. კოპალიანი, საქართველოსა და ბიზანტიის პოლიტიკური ურთიერთობა 970-1070 წლებში, 1969, გვ. 239).

იბერიის თემი მოიცავდა ასევე არაბობის ეპოქაში ყოფილი სომხეთის სამეფოში შექმავალ ე.წ. „ივერთა სამთავროს“ (VII ს-ში, როგორც ითქვა ივერთა მთავარი ყოფილა ვაშდენი). აღსანიშნავია, რომ დაპყრობის შემდეგ ბიზანტიელებმა ანისიც იბერიის თემს შეუერთეს, ჩანს, იმის გამო, რომ კონსტანტინე პორფიროგენეტის სიტყვით საზღვარი ბიზანტიასა და იბერებს შორის X ს-ში მდ. არაქზე იდო, ბიზანტიური დაპყრობების შემდეგ მათ არაქსის დასავლეთიც, ე.ი იბერების მხარეც მოიცვეს. ამ მხარეს მდებარეობდა ანისი.

1047-49 წლებში იბერიის თემის მმართველი ყოფილა კატაკალონ კეკავმენოსი (იქვე, გვ. 245).

1054 წელს თურქ-სელჯუკები მესამედ შეესივნენ იბერიის თემს. გარკვეული მოსაზრებით ბიზანტია ხელს უწყობდა თურქ-სელჯუკების მიერ იბერიის თემის დასუსტებას.

ბიზანტია იბერიის თემს იმითაც ასუსტებდა, გიორგი კედრენეს გადმოცემით, რომ იქ დიდძალ გადასახადს აკრეფინებდა „**უღვთო გადასახადის ამკრებლებს, მათი მეშვეობით აგროვებდა ფულს უსამართლო წყაროებიდან**“ (იქვე, გვ. 262). ასე ვთქვათ, თანამედროვე თურქეთის ჩრდილო აღმოსავლეთ მხარე (იბერიის თემი) თვით ბიზანტიელების წინასწარგანზრახული თუ უგუნური პოლიტიკის წყალობით თურქ-სელჯუკების ხელში მოექცა.

აღმოსავლეთის პროვინციების და კერძოდ, იბერიის თემის შესახებ გიორგი კედრენე წერდა: „**განუწყვეტელი თავდასხმებისა და ძარცვა-გლეჯის გამო ყველაფერი ნადგურდებოდა, ამიტომ იბერიის მდიდარი ქვეყანაც, რომელმაც უკვე წინათაც განიცადა რბევა და დასუსტებული იყო, საბოლოოდ დაეცა და განადგურდაო**“ (გეორგიკა V, გვ. 82).

ვ. კოპალიანი აღნიშნავს, რომ იმდენად გაწამებული იყვნენ იბერიელები ბიზანტიელების მიერ, რომ წყაროს ცნობით ისინი თავიანთ

მტრებად თვლიდნენ რომაელებსო, ანუ ბიზანტიელებსაო (ვ. კოპალიანი, საქართველოსა და ბიზანტიის პოლიტიკური ურთიერთობა 970-1070 წლებში, 1969, გვ. 263).

იმპერატორ კონსტანტინე დუკას (1059-1067) დროს ბიზანტიის აღმოსავლეთში „ყველაფერი ინგრეოდა და ნადგურდებოდა თურქთა თავდასხმების და ძალადობის გამო, იბერიის მდიდარი ქვეყანაც განადგურდა“ (იქვე, გვ. 275). ე.ი. მას ბიზანტიელებიცა და თურქებიც ანადგურებდნენ.

მაშასადამე, იბერიის თემი მდიდარი ქვეყანა ყოფილა, დადგენილია მისი სიმდიდრის წყაროებიც, უპირველესი იყო მასზე გამავალი საერთაშორისო მნიშვნელობის გზა, რომელიც, ბასილი II-ს სიტყვით ბიზანტიას სპარსეთთან აერთებდა.

იბერიის თემის შემოსავლის მნიშვნელოვანი წყარო იყო, ის, რომ იბერიელები (ვითარცა მხნე მხედრები) დაქირავებული ჯარისკაცების სახით მსახურობდნენ ბიზანტიურ არმიაში და მათ ქირა ეძლეოდათ. მათი რიცხვი დიდი იყო, მაგალითად კედრენეს ცნობით იმპერატორ კონსტანტინე მონომახის დროს 1053 წელს ბიზანტიის „იბერიული ჯარი“ 50000 (ორმოცდაათი ათასი) კაცისაგან შედგებოდა, როგორც ითქვა, ისინი იყვნენ იბერიის თემიდან ანუ ჭოროხის სათავეებიდან ვიდრე ვანის ტბამდე გადაშლილი ქვეყნის მოსახლეობიდან გამოსულნი. მათი რიცხვი კიდევ უფრო მეტი უნდა ყოფილიყო, რადგანაც აღნიშნული მხოლოდ ის რიცხვია ჯარისკაცებისა, რომელიც იმპერატორმა სამსახურიდან დაითხოვა აღნიშნულ წელს (იქვე, გვ. 262). იბერიის თემიდან გამოსულ ლაშქარს ბიზანტია ზოგჯერ საქართველოს წინააღმდეგაც იყენებდა (იქვე, გვ. 262).

ქსენოფონტეს ცნობითაც ფასიანიდან და მიმდგომი ქართული ქვეყნებიდან დაქირავებულ ჯარისკაცებს ჯერ კიდევ ქრისტეშობამდე V ს-ში იყენებდნენ სპარსულ არმიაში, ამიტომაც არაა საკვირველი, რომ ბასიანიდან და მიმდგომი ქვეყნებიდან (ე.ი. ივერიის თემიდან) დაქირავებულ ჯარისკაცებს IX-X საუკუნეებშიც იყენებდნენ უცხო ქვეყნები.

მაგალითად, იმპერატორ ნიკიფორე ფოკას 964 წელს იბერიულ ჯართან ერთად კილიკიაში ულაშქრია – „თითქმის ყველა დიდ ბრძოლაში, რომელიც კი ამ პერიოდში ბიზანტიას აღმოსავლეთის ფრონტზე (მესოპოტამიაში, სელევკიაში და სხვ.) უწარმოებია ქართველთა ლაშქარი იღებდა მონაწილეობას“ (იქვე, გვ. 23).

ქართველები არა მხოლოდ იმპერატორის, არამედ იმპერატორობის მოწინააღმდეგე აჯანყებული ბიზანტიელი მხედართმთავრების ჯარშიც მნიშვნელოვან ძალას შეადგენდნენ. მაგალითად, კონსტანტინოპოლის

წინააღმდეგ ბარდა ფოკას აჯანყებისას, „ქართველთა ქვეითი ჯარი შეადგენდა საუკეთესო ლაშქარს“ (იქვე, გვ. 76).

მკვლევარი ვასილევსკი აღნიშნავს, რომ ამ აჯანყების ჩახშობის შემდეგ „ბიზანტიის არმიაში ქართველების ადგილი რუსებმა დაიკავეს“ (ე. კოპალიანი, საქართველოსა და ბიზანტიის პოლიტიკური ურთიერთობა 970-1070 წლებში, 1969, გვ. 77).

საერთოდ, ბარდა ფოკასადმი მხარდაჭერა გახდა მთავარი მიზეზი სამხრეთ ტაოს სახელმწიფოს განადგურებისა და მის ადგილზე იბერიის თემის დაარსებისა.

დავით კურაპალატის სამეფო ბიზანტიამ შეიერთა, თუმცა ამის შემდეგაც გაჰყავდათ იბერიის თემიდან ჯარისკაცები ბიზანტიურ არმიაში, როგორც ითქვა კონსტანტინე მონომახს მარტო 1053 წელს 50000 იბერიელი ჯარისკაცი დაუთხოვია სამხედრო სამსახურიდან.

მოქირავნე ჯარისკაცების ქირა იბერიის თემის სიმდიდრის ერთ-ერთი წყარო იყო, უმთავრესი კი იყო ის შემოსავალი, რომელსაც იღებდა მასზე გამავალი საერთაშორისო გზით მოსარგებლე ვაჭრებისაგან.

იქამდეც, იბერიის თემის დაარსებამდე, მაშინ, როცა აღნიშნული ტერიტორიები სამხრეთ ტაოს ანუ დავით კურაპალატის სამეფოში შედიოდა, იქ გაჩაღებული იყო ძალზე მნიშვნელოვანი ალებ-მიცემობა უმეტესად ამ გზის წყალობით.

სამხრეთ ტაოს სამეფო იქამდეც მდიდარი სახელმწიფო იყო, მაგრამ X ს-ის ბოლოდან ახალი ოლქების შემოერთებამ მისი პოლიტიკური და ეკონომიკური მდგომარეობა კიდევ უფრო გააუმჯობესა.

ამ მიწა-წყალზე (ჭოროხიდან და ტრაპზონიდან ვანის ტბამდე) გადიოდა „სახალიფოდან წამოსული უდიდესი სავაჭრო გზა, რომელიც მცირე აზიასა და პონტოში მიემართებოდა. ამ გზაზე მრავალი სავაჭრო ცენტრი იყო და მათ შორის ყველაზე უფრო ცნობილი – არცნი და კარნუ ქალაქი, იგივე თეოდოსიოპოლი, დღევანდელი არზრუმი. არცნი თეოდოსიოპოლის ახლოს მდ. ევფრატის უკიდურეს სათავეში მდებარეობდა, სადაც არისტაკე ლასტივერტეცის ცნობით, უდიდესი სიმდიდრე მოდიოდა „ზღვითა და ხმელეთით“ (იქვე, გვ. 43).

არცნი (არწე) უდიდესი და ძლიერი სავაჭრო ცენტრი იყო. ის იდგა მთავარ სავაჭრო გზაზე, რომელიც კონსტანტინოპოლიდან (და ტრაპეზუნტიდან) – ყარსის, ანისისა და დვინის გავლით ირანში მიემართებოდა, მის შესახებ კედრენეც წერდა: არცნიში ვაჭრობდნენ ირანიდან, ინდოეთიდან და სხვადასხვა მხრიდან შემოსული აზიური საქონლით.

არანაკლები სავაჭრო ქალაქი იყო არზრუმი.

სახალიფოდან და სპარსეთიდან კონსტანტინოპოლისკენ მიმავალი გზა ჯერ გაივლიდა დვინს, ანისსა და ყარსს. ამის შემდეგ, ყარსის რაიონში გზა ორად იყოფოდა. ერთი, **ჩრდილოეთის შტო შედიოდა არტანუჯში**, რომელიც უდიდესი სავაჭრო კვანძი იყო, ხოლო მეორე, გზის **სამხრეთი შტო შედიოდა არზრუმში**, შემდეგ ორივე ეს შტო ისევ ერთიანდებოდა. მათი შეერთების პუნქტი იყო **ტრაპიზონი**.

„ეს ანიჭებდა ტრაპიზონს უდიდეს მნიშვნელობას. აღმოსავლეთში ბიზანტიის იმპერიის ყველაზე უდიდესი ქალაქი ეკონომიკური თვალსაზრისით იყო ტრაპიზონი. მას მხოლოდ კონსტანტინეპოლი აღემატებოდა ეკონომიკური თვალსაზრისით“ (იქვე, გვ. 44).

არზრუმისაკენ მიმავალი გზის გასაღები იყო ყარსი, ხოლო თავის მხრივ არზრუმში იყო კონსტანტინოპოლის გასაღები, რადგანაც წარმოადგენდა ანატოლიის სტრატეგიული და სავაჭრო გზების ცენტრალურ პუნქტს (იქვე, გვ. 44).

თითქმის მსგავსი მნიშვნელობა ჰქონდა არტანუჯს, სადაც ასევე ყარსიდან შედიოდა გზა არტაანის გავლით.

ყარსში კი, როგორც ითქვა, გზები შედიოდა დვინიდან, ანისიდან, არტანუჯიდან და არზრუმიდან.

ამ ქალაქთა შორის, კონსტანტინოპოლის სტრატეგიულ გზაზე არზრუმში იდგა, რომელსაც X ს-ში დავით კურაპალატი აკონტროლებდა.

იბერიის სამეფოს შემადგენლობაში გადმოსულ ოლქებს ბიზანტიის იმპერიისათვის უდიდესი ეკონომიური და სტრატეგიული მნიშვნელობა ჰქონდა.

„პოლიტიკურმა გაჭირვებამ აიძულა ბიზანტიის მთავრობა დროებით დავით კურაპალატის მფლობელობაში ეცნო ეს ოლქები, მაგრამ მოძლიერების შემდეგ გააფთრებით დაიწყო ბრძოლა ამ მიწის ისევ მისატაცებლად“ (იქვე, გვ. 45).

მაშასადამე, **საერთაშორისო გზები ასეთი იყო:**

1) დვინი-ანისი-ყარსი-არტაანი-არტანუჯი-ართვინი-შავი ზღვა;

2) დვინი-ანისი-ყარსი-არზრუმი-ტრაპეზუნტი.

ამ გზებით ზღვისპირა პორტები უერთებოდა დვინს, იქიდან კი სპარსეთსა და სახალიფოს.

პირველ ანუ დვინი-არტანუჯ-შავი ზღვის საერთაშორისო გზის ერთ მნიშვნელოვან მონაკვეთს კლარჯი ხელმწიფეები აკონტროლებდნენ, ხოლო მეორე – დვინი-ტრაპეზუნტის საერთაშორისო გზისას ტაოს მეფეები, რადგანაც მათ ხელში იყო არზრუმის შესასვლელები.

ამ გზათა ბაჟით მათ დიდი სიმდიდრე დააგროვეს, შეძლეს გრანდიოზული მშენებლობების წამოწყება და დასრულება, მათ შორის ბანასა და ოშკის სახელოვანი ტაძრებისა.

ბიზანტიაში ამ გზის გაკონტროლებას დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ და მას „გზა სპარსეთისა“ ერქვა, რადგანაც აერთიანებდა ტრაპეზუნტს სპარსეთთან.

ეს გზა ვითარდა სტრატეგიული ობიექტი ყველაზე მეტად აინტერესებდა ბიზანტიას და ცდილობდა მის ხელში ჩაგდებას, რადგანაც ამ გზას ბასილი კეისრამდე ქართველები აკონტროლებდნენ, ამიტომ არისტაკეს ლასტივერტეცის სიტყვით თხოვდა კიდევ იმპერატორი ბასილი II მეფე გიორგი I-ს – „სპარსეთის გზაზე ნუ მელობები“ ანუ ითხოვდა მისგან სწორედ ამ სტრატეგიული გზის გადაცემას, რაც ცხადია მიმდებარე ქვეყნების გადაცემასაც ითვალისწინებდა.

გაძლიერების შემდეგ ბასილი კეისარს სურდა ამ გზის მთლიანად გაკონტროლება, ამიტომაც ბასიანის ქვეყანაში თავისი ჯარებით შესვლის შემდეგ საქართველოს მეფეს გიორგი პირველს, როგორც აღინიშნა, ელჩად გაუგზავნა ვალაშ-კერ-ტე-ლი ქართველი ეპისკოპოსი ზაქარია და „ტკბილი სიტყვებით მიწერა... ნუ გადამელობები გზაზე, რომელიც სპარსეთისაკენ მიდისო“ (ა. ლასტივერტეცი, ისტორია, 1974. გვ. 51).

ეს გზები მოქმედი იყო XIX საუკუნემდე. გერმანელი მოგზაურისა მეცნიერის გუსტავ რადეს აღწერიდან კარგად ჩანს, რომ ჭოროხის ხეობაში გამავალი საერთაშორისო გზა ერთმანეთთან აერთებდა ყარსს ბათუმთან და შავ ზღვასთან.

ამ გზამ საერთაშორისო მნიშვნელობა დაკარგა რუსების ბატონობის დროს XIX-XX სს-ში.

გუსტავ რადე წერს: *„ართეინმა, როგორც სავაჭრო ცენტრმა, რომელიც უწინ ერთმანეთთან აკავშირებდა ერთ მხრივ, კონსტანტინოპოლსა და ტრაპიზონს, მეორე მხრივ ყარსსა და არდაგანს, რუსების გაბატონების შემდეგ, თავისი მნიშვნელობა დაკარგა და ეს პროცესი ამჟამადაც გრძელდება, სავაჭრო ბრუნვა ადგილობრივი მცხოვრებლების მასობრივი გადინების გამო მნიშვნელოვნად შემცირდა“* (გ.საითიძე, ი.ადლადე, გერმანელი მეცნიერი და მოგზაური გუსტავ რადე, მაცნე, ისტორიის სერია, 2012, 2, გვ. 121).

ის XIX ს. 70-90 წლებში მოგზაურობდა.

(ჭოროხის ხეობის მისეული აღწერა სრულიად ეთანადება სტრაბონის, პროკოფი კესარიელისა თუ აგათიას მიერ აღწერილ ლაზიკის აღწერას. მაგალითად ერთნაირად აღიწერება ის ფაქტი რომ ცხენების საკვები ძალზე მცირეა, ამის გამო ლაზიკაში სპარსელებს 20000 ცხენი დაეღუპათ, გუსტავ რადე წერს – *„ცხენებისათვის საკვების შეძენა გვინდოდა, მაგრამ ვერსად ვიშოვეთ“* (იქვე, გვ. 117) ანდა ის წერს, *„ჭოროხის ხეობაში საკვების შოვნა უჭირთ“* (იქვე, გვ. 120). ეს სიტყვები გვაგონებს ცნობას, რომ

სარაპანასა და აკანდაში ღვინო, პური და საკვები უჭირდათ. მისი აღწერით ხალხით დატვირთული ნავი (კატარდა) არტოვინიდან ბათუმში 5 საათში ჩალიოდა. რომ ჭოროხი წყალუხვი იყო და ართვინთან ძალზე „ყურისწამლებად“ ხმაურობდა (იქვე, გვ.122), ისევე როგორც ფაზისი სარაპანასთან სტრაბონის ცნობით. ხალიბთა „ქალღუს ქვეყანა“ არიან-ქართლის საფუძველი).

საერთოდ, დავით კურაპალატის სამფლობელო, ანუ „ქართველთა სამეფოს“ დიდი ნაწილი (ანუ ტაოს სამეფო) ძალზე მომგებიანი და შემოსავლიანი საერთაშორისო გზებით იყო დასერილი. კლარჯეთის ზღვისპირეთში იმ საზღვაო პუნქტს, სადაც მთავრდებოდა არტანუჯ-ღვინისაკენ მიმავალი საერთაშორისო გზა X საუკუნეში შეიძლება ყოფილიყო ხუფათი (ხოფა), რადგან მის ახლო მდგარი ძველი პეტრას ცნობილი სიმაგრე უკვე VI საუკუნეშივე დაინგრა.

„ხემონი ქვეყანანის“ შემოერთებამ აღამაღლა ტაოს სამეფოს ეკონომიკური მდგომარეობა. როგორც ითქვა, შემოერთებულ ქვეყანაზე გადიოდა იმდროინდელი აღმოსავლეთის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი სავაჭრო გზა, რომელზედაც მდებარეობდა ქალაქები არცნი, კარნუ ქალაქი (იგივე თეოდოსიოპოლი, არზრუმი).

ეს სავაჭრო გზა სახალიფოდან არტანუჯის გავლით ღვინზე გადადიოდა და ტრაპეზუნტამდე მიემართებოდა. ამ სავაჭრო გზიდან და ქალაქებიდან სამეფოს დიდი შემოსავალი შემოსდიოდა“ (ნარკვ. II. გვ. 484, А. Манандян. О торговле в городах Армении, გვ. 215).

წინა თავებში აღინიშნა, რომ არტანუჯ-ღვინის დამაკავშირებელი გზა შავიზღვისპირა პორტებს პერსარმენიასთან აერთებდა VI საუკუნეში, რითაც ინტერესდებოდა როგორც ბიზანტიის ისე სპარსეთის იმპერიები. შაჰი ხოსრო სწორედ ღვინი-არტანუჯის გზით უნდა შესულიყო ლაზიკაში პეტრას ციხესთან (პროკოფის ლაზიკა ჭოროხის ხეობას მოიცავდა ზღვისპირეთთან ერთად).

პროკოფი კესარიელის დროს შესაძლოა არტანუჯს სხვა სახელი ერქვა.

არტანუჯ-ღვინის სავაჭრო გზას გულისხმობდა კონსტანტინე პორფიროგენეტიც, როცა არტანუჯის სავაჭრო მნიშვნელობის შესახებ წერდა.

დავით კურაპალატის დროსაც ა. მანანდიანისა და ქართველი ისტორიკოსების კვლევით არტანუჯ-ღვინის მაგისტრალი ერთ-ერთი მთავარი მონაკვეთი ყოფილა, რომელიც სახალიფოს ტრაპეზუნტთან აკავშირებდა.

ბასილი II-ისა და სხვა იმპერატორების ომები იბერიის წინააღმდეგ (1001-1054 წწ.)

1001 წელს გარდაიცვალა დავით კურაპალატი, ამ ცნობის მიღებისთანავე იმპერატორი ბასილი II თავისი ლაშქრით სწრაფი მარშით გამოეშურა ტაოს სამეფოს დასაპყრობად, რადგანაც დავითი თავისი ანდერძით მას უტოვებდა თავის ვრცელ სამფლობელოებს.

დავით კურაპალატის სამეფო, რომელსაც უცხოელები იბერიას (ივერიას) უწოდებდნენ, როგორც ითქვა, მოიცავდა **სამხრეთ ტაოს, ჩრდილო ბასიანსა და თორთომს**, ამის გარდა კი მას დროებით სარგებლობაში ჰქონდა ვრცელი მიწა-წყალი თითქმის ვანის ტბამდე – **დასავლეთ ევფრატის ხეობაში მდებარე კლისურა და მისი ციხე ხალტოი-არიჭი**; არაქსის სათავეებთან მარდალიის კანტონის ციხე სეგუკი; ვანის ტბის ჩრდილო-დასავლეთ რაიონებში ჰარქისა და აპაჭუნის პროვინციები; სამხრეთ ბასიანი; თეოდოსიოპოლი (არზრუმი) თავისი თემით, ანუ კარინი; ჭოროხის სათავეებთან ჩორმაირის თემი.

მთლიანად ეს მხარეები ახლა უკვე ბასილ II-მ დაიკანონა.

„დაიპყრა ბასილი მეფემან მამული დავით კურაპალატისა“ – წერს სუმბატ დავითის ძე, ამასთანავე, აიძულა ქვეყნის აზნაურები თავიანთი საკუთარი ციხეები ბიზანტიელებისთვის გადაეცათ, დიდგვარიანთაგან ყველაზე გამორჩენილი პატრიოტები კი ბიზანტიაში გადაასახლა.

კედრენე წერს: „იბერიაში რომ ჩავიდა, მიცემული მემკვიდრეობა დაიდგინა... თან წაიყვანა იბერიის დიდგვარიანები, რომელთაგან

უმთავრესნი იყვნენ **ბაკურიანი, თევდრატე და ფერსი** – დვიძლი ძმები, რომელნიც პატრიკიოსთა ხარისხში აიყვანა“ (გეორგიკა, V, გვ. 45).

როგორც ითქვა, ტაოში ორი სახელმწიფო იყო.

ჩრდილო ტაოს სახელმწიფოს მეფე გურგენს, ბასილმა შეუნარჩუნა დამოუკიდებლობა, უფრო მეტიც შეკრა მასთან ზავი, რომლის პირობითაც გურგენს თავისი ლაშქრით არ უნდა ებრძოლა სამხრეთ ტაოს გასათავისუფლებლად, მას იმპერატორმა მაგისტროსობა უბოძა. ბასილს შეეგება ასევე გურგენის ვაჟი ბაგრატი, რომელიც უკვე იყო აფხაზთა მეფე, მას უფრო მეტი პატივი – კურაპალატობა უბოძა.

კედრენე ჩრდილო ტაოს სამეფოს – „შიდა იბერიას“ უწოდებს (ვ. კოპალიანი, საქართველოსა და ბიზანტიის პოლიტიკური ურთიერთობა 970-1070 წლებში, 1969, გვ. 46).

„შიდა იბერიის“ ანუ ჩრდილო ტაოს მეფე გურგენი ვერ შეურიგდა უდიდეს დანაკლისს, რაც ქვეყანას სამხრეთ ივერიის დაკარგვით მიადგა, ამიტომაც მთელი თავისი ლაშქრით შეიჭრა ოლთისში – სამხრეთ ტაოს დედაქალაქში, მაგრამ ბასილი II-მ მას დიდი ჯარი დაახვედრა და კიდევ ერთხელ დაუზავდა.

ქვეყნის დაკარგვა განსაკუთრებით აშფოთებდათ სამხრეთ ივერიის აზნაურებსა და დიდებულებს, ამიტომაც ბასილს მალევე დასჭირდა ხელმეორედ ლაშქრობა ქვეყნის დასაუფლებლად. ქართველი აზნაურები ბიზანტიაში გადაასახლეს და იქ მამულები დაურიგეს (ვ. კოპალიანი, დასახ. ნაშრ. გვ. 81).

როგორც ითქვა დაპყრობილ სამხრეთ ივერიაში ბიზანტიამ ე.წ. იბერიის თემი – საკატეპანო დააარსა.

სამხრეთ იბერიის მოსახლეობა, მკვიდრი ქართველობა, ვერ ურიგდებოდა სამშობლოს თავისუფლების დაკარგვას, ესენი იყვნენ არა მარტო, როგორც მემკვიდრე უწოდებს მამაცი ტაოელები, ბასიანელები, არამედ არზრუმის ქვეყნის, (ანუ კარინის) და სხვა მხარეების ქართველები, მაგალითად, უფრო ადრე კარინში მამულები და მონასტრები ჰქონია თორნიკე ერისთავს, და იქ, კარინის ქართულ მონასტრებში, მრავალი ქართული წიგნი იწერებოდა. კარინის მიმდებარე მხარეებიდან იყვნენ ის ქართველი დიდებულები, რომლებმაც იბერიის დამოუკიდებლობისათვის თავი დადეს.

ლასტივერტეცის თხზულებიდან კარგად ჩანს, რომ არა მხოლოდ ქართველი დიდგვაროვნები და აზნაურები იბრძოდნენ ბიზანტიელთა წინააღმდეგ, არამედ უბრალო ადამიანებიც. ამიტომაც, მთელ მათ სოფლებსა და ქალაქებს მტერი სასტიკად ანადგურებდა.

სამხრეთ იბერიის მოსახლეობის განწყობილებამ და პატრიოტიზმმა ერთგვარი სტიმული მისცა ჩრდილოეთით მდებარე საქართველოს მეფეს გიორგი I-ს (ბაგრატ III ძეს), ესარგებლა იმით, რომ როცა ბასილი II

დაკავებული იყო ბულგარელებთან ომით, გაეფართოვებინა თავისი საზღვრები და დაახლოებით 1013-1020 წლებში ბიზანტიელებს ხელიდან გამოგლიჯა ყველა ის ციხე-სიმაგრე, რომლებიც ადრე დავით III კურაპალატს ეკუთვნოდა.

ბულგარელების დამარცხების შემდეგ ბასილი II-მ ეპისტოლე გაუგზავნა გიორგი I-ს და მოითხოვა აღნიშნული ციხე-სიმაგრეების დაცლა. უარის მიღების შემდეგ ბიზანტიური ლაშქარი გააგზავნა ქართველ მეფესთან საომრად.

„ბიზანტიელთა წინააღმდეგ ა. ლასტივერტეცის ცნობით, ტაოელები მამაცურად იბრძოდნენ და უხტივის (ოლთისის ახლოს) ბრძოლიდან ბიზანტიელთა ლაშქარი გააქციეს“ (ვ. კოპალიანი, დასახ. ნაშრ. გვ. 91).

თავისი ლაშქრის ამ დამარცხებამ განარისხა ბასილი II, და ის 1021 წ. პირადად შემოუძღვა თავის საიმპერიო ჯარს.

თავის მხრივ, საქართველოს მეფემ გიორგიმ შეკრიბა დიდი ლაშქარი ბიზანტიის იმპერატორთან საბრძოლველად.

ბიზანტიური და ქართული ლაშქარი ერთმანეთს შეხვდა ბასიანის ქვეყანაში და ერთმანეთის პირისპირ დადგნენ რამდენიმე დღის მანძილზე, ბრძოლის გარეშე. ამ დროს ქართულმა სარდლობამ, როგორც ჩანს შეცდომა დაუშვა და უკან დახევის ბრძანება გასცა. ამან მტერი უფრო გაააქტიურა, ის ქართველთა ლაშქარს უკან დაედევნა.

სასაწყობო შენობები, სურსათისა და იარაღის სათავსოები ქართულ ლაშქარს ქ. ოლთისში გადაუწვავს, რათა მტერს არ ესარგებლა ამით.

უკან დახეული ქართული ლაშქრის ბოლო ნაწილებს წამოეწია ბიზანტიის მოწინავე ლაშქარი, ბრძოლა გაიმართა პალაკაციოს ტბასთან სოფელ შირიმნთან.

ომის შესახებ ხმა გიორგი მეფეს საკმაოდ გვიან მიუვიდა. ის მივიდა ომის ადგილას, სადაც ამ დროს ბასილი მეფეც მოვიდა – ქართლის ცხოვრების ცნობით, „იქმნა ბრძოლა დიდი, და მოსრნეს ბერძენნი ფრიად და წარმოიდეს ავარი, ეზომ გაგრძელდა მათ შორის ბრძოლა, რომელ სიველტოლად განემზადა ბასილი მეფე“ მაგრამ, სამწუხაროდ „სულმოკლე იქმნეს ქართველნი, მორიდეს და წარმოვიდეს“.

მტერმა გაიმარჯვა. ბასილიმ გაგზავნა ჯარები სხვა და სხვა მიმართულებით და უბრძანა მათ არავინ შეებრალეებინათ, არც მოხუცი, არც ახალგაზრდა, არც ბავშვი, არც ქალი. ასე დაანგრია და მოსპო თორმეტი ქართული ქვეყანა.

იაპია ანტიოქიელის ცნობით **ბასილმა თვალები დათხარა ორასი ათასზე მეტ ქართველ მამაკაცს** (ვ. კოპალიანი საქართველოსა და ბიზანტიის პოლიტიკური ურთიერთობა 970-1070 წლებში, 1969, გვ. 95).

ამასობაში კახეთისა და ჰერეთის ლაშქრით გაძლიერდა გიორგი I, ბასილი იძულებული გახდა უკან დაბრუნებულიყო და ტრაპიზონში გამოიზამთრა.

ქართულ მიწა-წყალზე კვლავ, ხელმეორედ შემოსულ მტერს შეებრძოლა საქართველოს ლაშქარი 1022 წლის 11 სექტემბერს არზრუმთან ახლოს, შერფთან – ლასტივერტეცის ცნობით, მაგრამ ქართველები კვლავ დამარცხდნენ.

დაიდო ზავი, რომლის თანახმადაც დავით კურაპალატის მთელი მიწა-წყალი მტერმა მიითვისა.

ერთ დროს აყვავებული სამხრეთ იბერია განადგურდა, 1025 წ. ბასილი II გარდაიცვალა, მაგრამ მან მოასწრო და მძევლად წაყვანილი მეფე გიორგის ძე ბაგრატე უკან დააბრუნა.

ყოფილი სამხრეთ იბერიის ადგილას, როგორც ითქვა, ჩამოყალიბდა ბიზანტიაში შემავალი იბერიის თემი. მიუხედავად ამისა ქართველები ამ თემში მაინც განაგრძობდნენ დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლას, ამიტომაც 1025-1028 წლებში იმპერატორმა კონსტანტინე VIII-მაც თავისი ლაშქარი კვლავ აომა იქ მოჯანყეთა წინააღმდეგ. ეს ომი გრძელდებოდა იმპერატორ რომანოზის დროსაც, 1028-1034 წლებში.

ვაღაშკერტი და თორმეტი ქართული გავარი (XI ს.)

ა. ლასტივერტეცის ცნობით

1021 წელს იმპერატორი ბასილი II დიდი ჯარით შემოვიდა კარინის ქვეყანაში ქართველთა ქვეყნის ასაღებად, თავდაპირველად ელჩი გაუგზავნა საქართველოს მეფე გიორგი I-ს. ეს ელჩი იყო „ქართველი ეპისკოპოსი რომელიც ქალაქ ვაღარშაკერტში იჯდა, შეეგება მეფეს (ე.ი. იმპერატორს) და დაამედა იგი, რომ როგორც კი ეკელეაცში (ე.ი. ეკელეცში) ან კარინში ამოხვალ, გიორგი შენ გაახლებათ. მეფემ დაიჯერა ეპისკოპოსის სიტყვები და დარჩა გიორგის მოსვლის მოლოდინში, ხოლო გიორგიმ ვერ გაბედა წასულიყო მეფის დაძახილზე... როცა ჩაიშალა ელჩობა, მეფე ძლიერ განრისხდა და ბრძანა ცეცხლით, მახვილითა და ტყვეობით გაენადგურებინათ დიდი დაბა-ქალაქი ოკომი და მის გარშემო მდებარე სოფლები, აოხრდა მიწის სავარგულები, ბრძანა ტყვეები წაყვანათ ქალდიის გავარში, თვითონ კი ბასიანისაკენ გაემართა და მიაღწია განანდის გავარს, ხოლო გიორგიმ მიაღწია ქალაქ უხტიქს (ე.ი. ოლთისს)

უბრძანა ჯარებს დაეწვათ ლამაზი ნაგებობები, იავარყეთ მათი საქონელი, მაგრამ ხალხისათვის ვნება არ მიეყენებინათ (!), ეს რომ შეიტყო მეფემ (იმპერატორმა) უფრო განრისხდა... ქვეყნის ოთხივე მხარეს ჯარი გაგზავნა, მარბიელი მოჰფინა, მკაცრი ბრძანებით მოითხოვა არ დაენდოთ არც მოხუცი და არც ახალგაზრდა, არც ყრმა, არც სრულასაკოვანი, არც კაცი, არც ქალი და საერთოდ არც ერთი ასაკისა. ამგვარად მან დაანგრია და ააოხრა თორმეტი გავარი... ვფიქრობ, ყოველივე ეს თავს გადახდათ ნაცვლად იმისა, რომ მათ მოგლიჯეს წმიდა კათოლიკე ეკლესიის კარიდან სამეფო ნიშნის მქონე ჯვრის ლურსმნები და შეურაცხყოფელად გაიძახოდნენ - ცხენებისათვის ნალი უნდა გაგაკეთოთ. ასე სამართლიანად მათ (!) თავს დაატყდათ უბედურება, რაც საზარელ სანახაობას ქმნის... ძუძუმწოვარა ყრმებს, ზოგს დედის მკერდიდან გლეჯდნენ და ქვებს ურტყამდნენ, ნაწილს კი დედის მკერდზე აკლავდნენ შუბით... ცხენის ჩლიქებში აგდებდნენ... გაუჟაცრიელდა კეთილმოწყობილი ქვეყანა“ (ა. ლასტივერტეცი, ისტორია, 1974, გვ. 47).

ა. ლასტივერტეცის ცნობიდან ძალზე კარგად ჩანს, რომ ბასიანის, კარინის, ტაოსა და ვანანდის მოსახლეობა ქართულია, რადგანაც ისინი, მისი სიტყვით, სამართლიანად დაისაჯნენ ანისის ეკლესიის ჯვრის შეურაცხყოფისათვის, ანისის სომხური ეკლესიის ჯვარი ქართველებმა შეურაცხვევს, რისთვისაც მწარედ დაისაჯნენ. ეს „სამართლიანად“ დასჯილები კი ოკომისა და მიმდებარე 12 გავარის მცხოვრებნი იყვნენ. ანუ ოკომისა და მიმდებარე 12 გავარის მოსახლეობა ქართულია, აქ უპირველესად იგულისხმება კარინ-ტაო-ბასიან-ვანანდის დასჯილი ქართველობა. ასე აღწერს ისტორიკოსი.

ქალაქი ვალაშკერტი მდებარეობდა საერთაშორისო მნიშვნელობის გზაზე, ბასიანის აღმოსავლეთ მხარეს.

ამ ქალაქზე გამავალი გზა ერთმანეთთან აერთებდა ტრაპეზუნტსა (ბიზანტიასა) და სპარსეთს. X საუკუნის ბოლოსათვის აღმოჩნდა, რომ ამ გზის მნიშვნელოვანი ნაწილი ქარ-თველთა ხელში იყო, რადგანაც ისინი აქ სახლობდნენ – ბასიანში, ტაოში, ვალაშკერტიდან თეოდოსიოპოლამდე ანუ არზრუმამდე, ჩანს არაქსსა და მურად-სუს შუაღ.

გიორგი I-ისათვის აღნიშნული ტერიტორია არ იყო შორეული მხარე, ის იყო ქართველებით დასახლებული მიწა-წყალი, რომლისაგანაც იღებდა კიდევ დიდ ძალას, განსაკუთრებით მკვიდრი დიდებულების (აზნაურების) მხრიდან. მაგალითად, მომიჯნავე, კიდევ უფრო სამხრეთით მდებარე ტურუბერანის გავარის მმართველობა ჯოჯიკ ერისთავთ-ერისთავის საგვარეულოს ხელში იყო მოქცეული, ისინი იქ მკვიდრები იყვნენ, ამ

ქართველ პატრიოტთა სახლის წევრი იყო ცნობილი ფერსი ჯოჯიკის ძე. ის იყო მემამულე ვრცელი მიწებისა ზემო არაქსსა და მურად-სუს შუა, რომელსაც ტვარწაბაფი ერქვა (ე. მეტრეველი, ნარკვევები ათონის კერის ისტორიიდან, 1996, გვ. 32). იქ, სადაც ქსენოფონტეს ქართული ტომები შესვდა (არაქსსა და მურად სუს შუა). ფერსი ჯოჯიკის ძე მუდამ საქართველოს ინტერესების დამცველი იყო, უშიშარი მებრძოლი ბიზანტიელების წინააღმდეგ,

ჯერ კიდევ 1001 წელს იბერიაში თავისი პირველი ლაშქრობის შემდეგ იმპერატორმა ბასილიმ კონსტანტინეპოლში გადაასახლა ფერსი (ფერის) ჯოჯიკის ძე და მისი ძმა თევდრატი სხვა დიდაზნაურების ოჯახებთან ერთად, იმედი ჰქონდათ, რომ ისინი იქ დაივიწყებდნენ სამშობლოს, მაგრამ არა. ფერსი 1019 წელს დაბრუნდა მშობლიურ მიწა-წყალზე და დაიწყო აჯანყება იმპერიის წინააღმდეგ, იმდენად შთამბეჭდავი, რომ იმპერატორის ტახტი საგრძნობლად შეირყა, კერძოდ, ქართველთა ქვეყნის სიღრმეში (ბასიანში) ბასილი II-ის ჯარის დაბანაკების შემდეგ მის ზურგში მომზადდა დიდი აჯანყება იმპერატორის წინააღმდეგ. კეისრის სპასპეტმა და ბარდა ფოკას ძე წარვეზიმ ისეთი დიდი ჯარი შეკრიბეს, რომ იმპერიის აღმოსავლეთი მათ ხელში მოექცა „დიდად შეძრწუნდა ამისთვის ბასილი“ (სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება ბაგრატონთა, 1990, გვ. 55). მოჯანყეთა ერთ-ერთი ძირითადი ძალა ქართველი აზნაურები რომ იყვნენ, იქედანაც ჩანს, რომ გამარჯვების შემდეგ ბასილი II-მ უპირველესად ფერის ჯოჯიკის ძე დაასჯევინა სიკვდილით.

აჯანყების ჩაქრობის შემდეგ ა. ლასტივერტეცის ცნობით ბასილი II-ს უპირველეს საქმედ მიუჩნევია ფერსის და მისი სიძის ანდრონიკეს შეპყრობა „მოიყვანეს ხაღტოიაროჭის ციხე-სიმაგრემდე, კარინის საზღვარზე, მათ მიაღწიეს ციხესიმაგრის პირდაპირ მდებარე მინდორს, იქ შეჩერდნენ, მოიყვანეს ფერსი და ანდრონიკე და თავები მოჰკვეთეს, ეს მეფისაგან იყო ნაბრძანები, რადგანაც ფერსი და ანდრონიკე თავიანთი აჯანყების დროს აფხაზის მოკავშირენი იყვნენ და აღუთქვეს მას ამ ადგილამდე მთელი ტერიტორიის მიცემა, ვინაიდან ჯერ კიდევ წინათ ეს ადგილები დავით კურაპალატს ეპყრა“ (ა. ლასტივერტეცი, ისტორია, გვ. 50).

მაშასადამე, „ქართველთა მთავარი“ ფერსი ანუ ფერის ჯოჯიკის ძე სხვა პატრიოტებთან ერთად მიიყვანეს კარინის ანუ თეოდოსიოპოლის ქვეყანაში, რადგანაც ამ ქვეყნის გადაცემა სურდათ მათ „აფხაზთა“ მეფისათვის, გიორგი I-სათვის, და სწორედ ამიტომ ბასილი II-მ საგანგებოდ აქვე დასაჯა ისინი.

როგორც ითქვა, რომ არ ყოფილიყო კარინელი ქართველების დიდი მხარდაჭერა, ფერსი ჯოჯიკის ძე ვერ გადასცემდა ამ მიწა-წყალს საქართველოს (აფხაზთა) მეფეს.

ამ ქვეყანაში მხოლოდ ორი ძალა ჩანდა (ბიზანტიური და ქართული), სომეხი პატრიოტის ა. ლასტივერტეცის ნაშრომში ოდნავი მინიშნებაც კი არ არის იმისა, რომ იყო მესამე – სომხური ძალა, რომელსაც თავისი პოლიტიკური ნება ან ზრახვები ჰქონდა კარინსა თუ ბასიანში, მაშასადამე, როგორც ჩანს, ფერის „ქართველთა მთავარი“ აზრუმის (კარინის) დასაბრუნებლად იბრძოდა, რათა საქართველოს შემოერთებოდა ის, ვითარცა კიდევ ერთი ქართული მხარე.

როგორც ითქვა, „ქართველთა მთავრის“ ტიტული ჰქონდა ასევე VII საუკუნეში ვაშდენს („ქართველთა მთავარს“), რაც მემკვიდრეობით გადაეცემოდა მის ოჯახს. შესაძლოა, ამ ოჯახის მემკვიდრე იყო ფერის ჯოჯიკის ძე, თუმცა იმჟამად მისი ქვეყანა (ანუ ტაო და მიმდებარე მხარეები) სომხური ეკლესიის იურისდიქციაში იყო მოქცეული. სომხური ეკლესიის უდიდესი ნაწილი VII ს-ში ქალკედონიტური იყო, ამიტომაც სომხური ეკლესიის მრევლისა და იერარქიის ერთ ნაწილს მაშინ ეთნიკური ქართველები შეადგენდნენ, განსაკუთრებით ტაოსა და მიმდებარე მხარეებში.

საეკლესიო იურისდიქციათა ცვლილება (XI ს.)

ივანე ჯავახიშვილის მიერ გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ბიზანტიური ადმინისტრაციული ერთეული – ივერიის ანუ იბერიის თემი დააარსა იმპერატორმა კონსტანტინემ, რომელიც რომანოზის შემდეგ მეფობდა.

„ბაგრატ IV-ის თანამედროვე კეისარმა კონსტანტინემ ბიზანტია-საქართველოს საზღვრებს განსაკუთრებული ყურადღება მიაქცია და დაუცხრომლად ცდილობდა თანდათანობით როგორმე გამოეგლიჯა საქართველოსათვის მონაპირე ქვეყნები. მან დააარსა ივერიის თემი - საკატეპანო, რომელიც თავდაპირველად დავით კურაპალატის სამფლობელოსაგან შედგებოდა, მაგრამ მერე სხვა მიწებიც მიემატა“ (ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, ტ. II, 1983, გვ. 137).

ამ მომენტიდან, თუ უფრო ადრეიდან არა, მთლიანად შეიცვალა საეკლესიო იურისდიქციაც. კერძოდ, ბიზანტიური ადმინისტრაციული ერთეულის ივერიის თემის დაარსება თავისთავად გულისხმობდა იმას, რომ ამ მიწაზე ქართული ეკლესიის ადგილს იჭერდა კონსტანტინოპოლის საპატრიარქო. მაშასადამე, ვალაშკერტის ან ბანას ქართული სამამამთავრო უკვე ეკლესიურად აღარ იყო უფლებამოსილი ივერიის თემის მიწა-წყალზე,

მის ადგილს ახლა დაიჭერდა კონსტანტინოპოლის რომელიმე სამიტროპოლიტო.

ივერიის თემი, როგორც აღინიშნა მოიცავდა დავით კურაპალატის სამფლობელოებს, კერძოდ, იმიერ ტაოს, ბასიანს, მის მიმდებარე ვრცელ ქვეყნებს ვიდრე ვანის ტბამდე, მათ შორის ვალაშკერტსაც, დასავლეთით კი ალბათ არზრუმსაც. ამ მიწა-წყალზე მართლაც მრავალი ქალკედონური საეპისკოპოსო იყო, რომელნიც კონსტანტინოპოლმა დაუქვემდებარა „ლაზიკის ეპარქიას“.

კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს ლაზიკის ეპარქიის ცენტრი ტრაპეზუნტი იყო, ახლა მისი საზღვრები გაიზარდა, მოიცვა იბერიის თემიც, ანუ ვრცელი მიწა-წყალი ვიდრე ვანის ტბამდე.

იმიერ ტაოს ტერიტორიების მეტი წილი „იბერიის თემში“ შევიდა, შესაბამისად გამოიყვანეს ქართული ეკლესიის იურისდიქციიდან და დაუქვემდებარეს კონსტანტინოპოლის პატრიარქს.

იბერიის თემის ჩამოყალიბებამ შეცვალა ბიზანტიური იურისდიქცია, კერძოდ ეს ახალი ადმინისტრაციული ერთეული ეკლესიურად გადაუციათ ლაზიკის ეპარქიისათვის, ანუ ტრაპეზუნტის სამიტროპოლიტოსათვის.

შესაბამისად, იბერიის თემის დაარსების შემდეგ კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს ლაზიკის ეპარქიაში შევიდა ვრცელი მიწა-წყალი მრავალი საეპისკოპოსოთი ვანის ტბის მიმართულებით, იქამდე ისინი შედიოდა დავით კურაპალატის სამეფოს ტაო-ვალაშკერტის ქართულ სამამამთავროში.

საბა მტბევარი, ეზრა ანჩელი, ბანელი იოანე და ზაქარია
ვალაშკერტელი (XI ს.)

**(ქართულენოვანი სამიტროპოლიტო ოლქი ბიზანტიის იმპერიაში
(1001-1025 წწ.)**

ქართველი მღვდელმთავრები, ეპისკოპოსები და თვით კათალიკოს-მამამთავრებიც აქტიურად მონაწილეობდნენ ბიზანტია-საქართველოს ომისას მხარეთა დასახვევლად.

1021 წელს ტრაპეზუნტში გამოსახამთრებლად დაბანაკებულმა ბასილიმ და საქართველოს მთავრობამ გადაწყვიტეს დაზავება, კერძოდ გიორგი I დათანხმდა დაეთმო დავით III კურაპალატის სრული მემკვიდრეობა. ბიზანტიას დაზავება სურდა, გიორგი I ზავს დათანხმდა იძულებით.

ზავის გარანტორებად ბასილიმ აირჩია საქართველოს ეკლესიის მეთაურები.

იმპერატორმა გიორგი I-ის ელჩებს თან გააყოლა თავისი წარმომადგენლები, რათა მათი თანდასწრებით ქართველთა ეკლესიის მეთაურებს პირობა ჩამოერთმიათ გიორგი I-ისათვის, რომ ის აღარ იბძროლებდა დავით კურაპალატის მემკვიდრეობისათვის.

მაღევე ბასილი II-ის წინააღმდეგ ბიზანტიაში მოეწყო დიდი აჯანყება ბარდა ფოკას შვილის ნიკიფორესა და ანატოლიის მმართველ ქსიფეს მეთაურობით. საქართველოს მთავრობა მიემხრო აჯანყებულებს. მაშასადამე, მიღწეული ზავი დაირღვა.

რადგანაც ზავის გარანტორი ქართული ეკლესია იყო და ზავის დარღვევის გამო ბასილი II აღარ ენდობოდა მას, მითუმეტეს, რომ უფრო ადრე, იბერიაში შემოსვლის წინ არისტაკეს ლასტივერტეცის თქმით კეისარმა მეფე გიორგისთან გააგზავნა ვალაშკერტელი ქართველი ეპისკოპოსი ზაქარია, წინადადებით, ხელი აეღო დავით III-ის მემკვიდრეობაზე – **„ტკბილი სიტყვებით წერდა მას, რომ რაც მემკვიდრეობით შენი არაა, ხელი აიღე იმაზე, ნუ დამიბრკოლებ გზას სპარსეთისკენ“.**

ვალაშკერტელმა ეპისკოპოსმა ზაქარიამ დაარწმუნა მეფე გიორგი I დათანხმებოდა ბასილის მოთხოვნებს, ჩამოართვა მეფეს ხელწერილი, რომ ის უთმობდა ბასილს თავისი წინაპრის დავით კურაპალატის მემკვიდრეობას და სიხარულით წავიდა იმპერატორთან, მაგრამ გზაში მას დაეწია მეფე გიორგის მაღემსრობლი და მოითხოვა წერილის უკან დაბრუნება.

ხელმოცარული ზაქარია ვალაშკერტელი ეპისკოპოსი არც იმპერატორმა შეიწყნარა, პირიქით, ცილიც დასწამა, თითქოს ის აჯანყებულებს ემხრობოდა. საბოლოოდ კი ნაწყენმა ბასილ მეორემ დასაჯა ქართველი

ეპისკოპოსი იმით, რომ ჩამოაცილა ვალაშკერტის კათედრას, თავის ქვეყანას და საცხოვრებლად კონსტანტინოპოლში გაამგზავრა.

ლასტივერტეცის ცნობით ზაქარიას იმპერატორის ბრძანებით ენაც ამოგლიჯეს, სხვა ცნობით კი ზაქარიას ენა მოკვეთეს არა 1021 წელს, არამედ შემდეგ, დაახლოებით 1025 წელს სხვა აჯანყებაში მონაწილეობის გამო.

გარდა ბასილისა, არც სხვა იმპერატორები სწყალობდნენ იმუამად ქართულ ეკლესიას.

იმპერატორ კონსტანტინეს ბრძანებით 1027 (1028) წელს იმპერიის ლაშქარმა მოარბია სამხრეთ იბერიის ქვეყანა და ზოგადად დიდი საფრთხე შეუქმნა საქართველოს სახელმწიფოებრიობას – მემატინეს სიტყვით „განდგეს კვალად აზნაურნი და წარვიდეს ივინი საბერძნეთს“ ეს იმას ნიშნავს, რომ ქვეყნის დიდებულებისა და აზნაურების ერთმა ნაწილმა ბიზანტიის სახელმწიფოს გადასცა საკუთარი მამულები და მიწა-წყალი და ციხე-სიმაგრეები და რომელთა სანაცვლოდაც იმპერიაში მიიღეს სხვა მიწა-წყალი და სასახლეები, ასე რომ ქვეყნის შუა გულშიც ბიზანტიის იმპერიას სამართლებრივად გაუჩნდა საკუთარი მიწა-წყალი, მამულები და ციხე-სიმაგრეები. სუმბატ დავითის ძის ცნობით ბიზანტიელებს წვრილი ერის ერთი ნაწილიც, ანუ გლეხობაც მიმხრობია, ხოლო საქართველოს მეფემ თავისი ლაშქარი მოარიდა მტერს, საქართველოს სახელმწიფოებრიობისათვის ასეთ უმძიმეს დროს ქვეყნის დაცვის წმინდა საქმე თავის ხელში აიღო ქართულმა ეკლესიამ, კერძოდ შავშეთის ეპისკოპოსმა საბა მტბევარმა და მეორე ეპისკოპოსმა, ასევე ძალზე სახელოვანი კათედრის მღვდელმთავარმა ეზრა ანჩელმა.

ეპისკოპოსებმა საბა მტბევარმა და ეზრა ანჩელმა თავის ხელში აიღეს ქვეყნის თავდაცვის ორგანიზაციის საქმე, ააშენეს თავდაცვის ცენტრი, დიდი ციხე-სიმაგრე ე.წ. „სვეტი“, და მართლაც ღვთის შეწევნით შეიძლება ითქვას მოხდა ნამდვილი სასწაულებრივი მოვლენა – ბიზანტიის ლაშქარმა და მათმა მეთაურმა ნიკიტა პარაკიმანოსმა, რომელსაც კონსტანტინე კეისრის მიერ საქართველოს წინააღმდეგ ბრძოლა ევალებოდა, ვერ შეძლეს ქართველი ეპისკოპოსების მიერ მოწყობილი თავდაცვითი ხაზის გარღვევა.

მტერმა ვერ დაიმორჩილა „სვეტი“, ანუ როგორც აღვნიშნეთ, ვერ შეძლეს ეპისკოპოსების მიერ აღმართული ციხე-სიმაგრის დამორჩილება.

სუმბატ დავითის ძე წერს, რომ სვეტსა მას შინა მყოფნი „ვითარცა ერთგულნი და ჭეშმარიტნი მარტვილნი საღმრთონი თავთა თვისთა განწირვიდეს და სისხლთა დასთხევდეს სიტყვისაებრ მოციქულთასა და განძლიერდებოდეს“.

საბა მტბევარი ასე ამხნევებდა თავის მებრძოლებს „ნუმცა შეგვიტყუებენ ჩვენ ლიქნანი ესე და საფასენი მსწრაფლწარმავალნი, არამედ მოვიგოთ

მადლი ერთგულებისა და გვირგვინი ახოვანებისა“. აქედან ჩანს, რომ არა მხოლოდ უბრალო მებრძოლებსა და „წვრილ ერს“, არამედ თვითონ ეპისკოპოსებსაც კი ბიზანტიელი აგენტები პირდებოდნენ დიდ სიმდიდრეს და ლაღატის სანაცვლოდ, ისევე როგორც ზემოთ ხსენებული აზნაურები და დიდებულები მოხიბლეს ბიზანტიაში ქონების მიცემით.

საბედნიეროდ, ამჯერად ქართულმა ეკლესიამ გაიმარჯვა და ბიზანტიელები იძულებულები გახდნენ დაეთმოთ.

ყოველივე ზემოთ აღნიშნულმა **ბასილი კეისარი, შემდეგ კი კონსტანტინე VIII და საერთოდ ბიზანტიური მთავრობა განაწყო ქართული ეკლესიის წინააღმდეგ, რაც გამოიხატა ქართული მონასტრების ბერების დევნით ბიზანტიის იმპერიაში XI ს-ის I ნახევარში.**

ქართული ეკლესია და ქართული სასულიერო პირები განსაკუთრებულად იდევნებოდნენ ბიზანტიის მიერ დაპყრობილ დავით III კურაპალატის ეგრეთწოდებულ სამემკვიდრო მიწა-წყალზე, ანუ არზრუმიდან ვიდრე ვანის ტბამდე, ამის მაგალითია ზაქარია ვალაშკერტელი ეპისკოპოსის დევნა და ამის მაგალითი უნდა იყოს ასევე ბანელი ეპისკოპოსი იოვანეს საბერძნეთში წასვლა. **ბანელი ეპისკოპოს იოვანეს ბიზანტიაში მიწვევა ემსგავსება XIX ს-ში ქართლის კათალიკოსის ანტონ II-ს რუსეთში მიწვევას და გადასახლებას.**

როგორც აღინიშნა, XI საუკუნის 20-იან წლებში ბიზანტიელებმა დავით კურაპალატის სამემკვიდრო მიწა-წყალზე, მისი დაპყრობის შემდეგ, დააარსეს იბერიის თემი.

იქამდე, როგორც ცნობილი არის, ტაოში, და მის ხელდებულ მიწებზე, არსებობდა ქართული სამრევლოები, ქართული მონასტრები და ქართული საეპისკოპოსოები - ამიერ ტაოში ბანას ცნობილი სამღვდელმთავრო კათედრა, იმიერ ტაოს სამეფოში, როგორც ჩანს, მსგავსი ღირსებისა და დიდებულების მქონე ქართული სამღვდელმთავრო კათედრა იყო ქალაქ ვალაშკერტში.

ქალაქი ვალაშკერტი (თანამედროვე ვლაშკერტი) მდებარეობდა ბასიანის საზღვართან ახლოს, ერთ-ერთ უმთავრეს საერთაშორისო სავაჭრო გზაზე, უფრო მეტიც ამ ქალაქთან იკვრებოდა სავაჭრო გზების კვანძი. ქ. ვალაშკერტში, მაგალითად დაიბანაკა დავით კურაპალატმა, როდესაც ის ვანის ტბისაკენ გაემგზავრა მანასკერტისა და არჭეშის გასათავისუფლებლად მაჰმადიანთა ბატონობისაგან.

ვალაშკერტელი ეპისკოპოსი ზაქარია ცნობილი ქართველი საეკლესიო მოღვაწე იყო. როგორც აღვნიშნეთ, ის 1021 წელს ბასილი II-მ გააგზავნა გიორგი I-თან მოსალაპარაკებლად.

წყაროებში საკმაოდ ხშირად ვალაშკერტელ ეპისკოპოსს ეწოდება ასევე მამათმთავარი. ის ასევე ყოფილა ბანელი სეინგელოზი.

მამათმთავარი, საეკლესიო სამართლის ტერმინია და არის თარგმანი სიტყვისა პატრიარქი.

„მამათმთავარის“ მაღალი სასულიერო წოდება ტაოს დამოუკიდებელი სახელმწიფოს შემთხვევაში, ჩანს, გულისხმობდა სამიტროპოლიტო ოლქის მეთაურობას.

როგორც ვიცით სამიტროპოლიტო ოლქის მეთაურს, ანუ მიტროპოლიტს თავის ხელქვეით ჰყავდა ეპისკოპოსები, რომელთა კურთხევის უფლებაც მას ჰქონდა. ასეთი იყო პირველქრისტიანული ეკლესიის მოწყობის წესი.

ასეთი გაგებით საქართველოს საპატრიარქოში, ძირითადათ, ორი სამიტროპოლიტო ოლქი არსებობდა: ქართლის საკათალიკოსო და აფხაზეთის საკათალიკოსო, ოღონდ მათ მეთაურებს არა მიტროპოლიტი, ანდა არქიეპისკოპოსი, არამედ კათალიკოსი (საყოველთაო ეპისკოპოსი) ეწოდებოდა.

IX-X სს-ში, საქართველოს ეკლესიის საზღვრების ზრდის კვალდაკვალ, ახალწარმოქმნილ ქართულ სახელმწიფოებრივ ერთეულებში ქართული სამიტროპოლიტო ოლქებიც ყალიბდებოდა მაგალითად ერთი ასეთი იყო აფხაზეთის საკათალიკოსო – თავისთავადი ქართული საეკლესიო-ადმინისტრაციული ერთეული, როგორც ჩანს XIV-XV საუკუნეებში ჩრდილო კავკასიაში დაღესტანში ჩამოყალიბებულა მეორე ასეთი საეკლესიო ერთეული ხუნძეთის საკათალიკოსო, მოღწეულია მისი მეთაურის სახელი – „ხუნძელი კათალიკოსი ოქროპირი“. როგორც ჩანს მას დაქვემდებარებაში საკუთარი საეპისკოპოსოებიც ჰყავდა, ალბათ წახუ-რისა, ანწუხისა და სხვა, ანუ ხუნძეთის საკათალიკოსო, აფხაზეთის საკათალიკოსოს მსგავსად წარმოადგენდა ბერძნული გაგებით სამიტროპოლიტო ოლქს.

ჩვენ გამოვთქვამთ თვალსაზრისს, რომ შესაძლოა დავით III კურაპალატის ვრცლად გადაშლილ მიწა-წყალზე ოლთისიდან არზრუმამდე და ვანის ტბამდე ვითარცა დამოუკიდებელ სამეფოში ჩამოყალიბდა ახალი ქართული საეკლესიო ერთეული, სამიტროპოლიტო ოლქის სტატუსის მქონე, ისეთივე როგორებიც იქამდეც იყვნენ, ვთქვათ ქართლის საკათალიკოსო, ანდა აფხაზეთის საკათალიკოსო, ხოლო ამ ახალი სამიტროპოლიტო ოლქის მეთაურს გააჩნდა არა წოდება კათალიკოსისა, არამედ მამათმთავრისა.

ჩვენ ვფიქრობთ, ასეთი ხანმოკლე რომ არ ყოფილიყო დავით კურაპალატის სამხრეთ ტაოს სამეფოს არსებობა, აღნიშნული ქართული სამიტროპოლიტო ოლქი არზრუმიდან ვანის ტბამდე ალბათ რეალურ სახეს მიიღებდა, მაგრამ როგორც ჩანს მისი არსებობა გაგრძელდა სულ

რამდენიმე ათეული წელი და ზაქარია ვალაშკერტელთან ერთად გაქრა ასპარეზიდან.

აღნიშნულ ტერიტორიაზე, როგორც ვთქვით, შემდეგ ბიზანტიური „იბერიის თემი“ ჩამოყალიბდა, რომლის მიწაწყალზე, დავით კურაპალატის ყოფილ სამეფოში იქამდე არსებული ქართული მართლმადიდებლური საეპისკოპოსოები ბიზანტიამ შეუერთა ლაზიკის, ანუ ტრაპეზუნტის სამიტროპოლიტო ოლქს.

აღბათ, იბერიის თემის დაარსებამდე ატარებდა ზაქარია ვალაშკერტელი მამათმთავრის ტიტულს ე.ი XI ს-ის 20-25-იან წლებამდე.

ექვთიმე მთაწმინდელის მიერ თარგმნილ და ზაქარია ვალაშკერტელისათვის გადაწერილ სჯულისკანონის მინაწერებში იკითხება „უფალო იესო ქრისტე ადიდე წმიდა მამათმთავარი ზაქარია ვალაშკერტელი“, და „ღმერთო ადიდე ზაქარია მამათმთავარი აქა და საუკუნესა“ (თ. ჟორდანიას კრონიკები, ტ. I, გვ. 155).

თ. ჟორდანიას ცნობით ყოფილა ასევე სხვა წიგნის მინაწერი „ქრისტე ადიდე ორთავე შინა ცხოვრებათა ზაქარია მამათმთავარი, ბანელი სვინგელოზი“ და აღნიშნავს, რომ ზაქარია ვალაშკერტელი უნდა გამდხარიყოს ბანელ სვინგელოზად. შესაძლოა ზაქარია ვალაშკერტელი და ბანელი სვინგელოზი სხვადასხვა პირი იყო.

ვ. კოპალიანი წერს „თუ ზაქარია ვალაშკერტელი იყო მაშინ როცა მას ენა მოჰკვეთეს, ამის შემდეგ ის ბანელი სვინგელოზი ვერ გახდებოდა. როგორც ჩანს ზაქარიას ენა მოჰკვეთეს არა 1021 წელს, არამედ 1025 წელს, რადგანაც სკილიცე ზაქარიას 1025 წლის შეთქმულების მონაწილედ, და ამის გამო დასჯილად თვლის (ვ. კოპალიანი, დასახ. ნაშრ. გვ. 115). შესაძლოა 1021 წლამდე ვალაშკერტელი ზაქარია 1025 წლამდე ბანელი სვინგელოზი გახდა, აღბათ კონსტანტინეპოლში მისცეს მას ეს საპატიო წოდება მას შემდეგ რაც იოვანე ბანელმა ეპისკოპოსმა ბანას კათედრა დატოვა.

ამასთან დაკავშირებით მნიშვნელოვანია ვ. კოპალიანის მოსაზრება – „შეიძლება დანამდვილებით ითქვას, რომ ზაქარია არა საქართველოს სამეფოში შემავალი საეკლესიო ობიექტის მამათმთავარი არამედ, ქართული პროვინციის, მაგრამ ბიზანტიის იმპერიის მიერ დაპყრობილი რომელიღაც საეკლესიო ცენტრისა და მისი მრევლის მამათმთავარია“ (ვ. კოპალიანი, საქართველოსა და ბიზანტიის პოლიტიკური ურთიერთობა 970-1070 წლებში, 1969, გვ. 116).

ჩვენ ვეთანხმებით ამ მოსაზრებას და მიგვაჩნია, რომ ზაქარია იყო მამათმთავარი და-ვით კურაპალატის სამეფოს მართლმადიდებელი მრევლისა, ხოლო მას შემდეგ რაც 1001 წელს ეს სამეფო დაიპყრო ბიზანტიამ, ბიზანტია ერთ ხანს კიდევ ითმენდა ამ დაპყრობილ ქვეყანაში

ამ ქართული საეკლესიო ოლქის არსებობას, თუმცა კი მისი მამათმთავარი კონსტანტინეპოლში იყო გადასახლებული, ხოლო 1025 წლიდან ზაქარიას დასჯის შემდეგ ქართული სამიტროპოლიტო ოლქი გაუქმდა და იბერიის თემის მართლმადიდებელი მრევლი გადაეცა ტრაპეზუნტის, ანუ ლაზიკის მიტროპოლიტს.

ამ გადაცემამდე, ანუ 1001 წლიდან 1025 წლამდე თითქმის მეოთხედი საუკუნის განმავლობაში ბიზანტიაში მოღვაწე ქართველი სასულიერო პირები ყოველი ღონისძიებით თავდადებული შრომით ცდილობდნენ როგორმე შეენარჩუნებინათ ტაოს ყოფილ ტერიტორიაზე ეკლესიის ქართულენოვნება, რათა აღნიშნული მიწა-წყლის ეკლესიებსა და საეპისკოპოსო კათედრებში წირვა-ლოცვა ყოფილიყო კვლავ ქართულენოვანი. როგორც ჩანს ბერძენთა მხრიდან ეს წამოწყება დიდ წინააღმდეგობას აწყდებოდა, ბერძენებს არ შეეძლოთ პირდაპირი უარით ქართველი მრევლისათვის ქართულენოვანი წირვა-ლოცვის აკრძალვა, ამიტომაც ეძებდნენ საბაბს. გამოჩენილან „მაყვედრებლები“, რომლებიც ამტკიცებდნენ, რომ ქართული წმინდა წერილი არ იყო სწორად თარგმნილი, რომ მას რაღაც მონოფიზიტური ბიწი გააჩნდა, რადგანაც სომხური რედაქციებიდან იყო თარგმნილი.

გიორგი მცირე, თავის „გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრებაში“ აღნიშნავს კიდევ, რომ ქართული საეკლესიო ლიტურატურის ნაწილი ნამდვილად იყო თარგმნილი სომხურიდან. უნდა ვიფიქროთ, რომ ათონის მთის წმიდა მამათა მთელი შემართება, რათა ბერძნულიდან ეთარგმნათ საეკლესიო ლიტურატურა მიზანმიმართულად ემსახურებოდა იბერიის თემში ქართულენოვანი ღვთისმსახურების შენარჩუნების საქმეს, რათა ქართულენოვანი წირვა-ლოცვა არ აეკრძალათ, რაიმე მომიზეზებით, და მის ნაცვლად არ დაენერგათ ბერძნულენოვანი წირვა-ლოცვა.

გიორგი მცირეს სიტყვით, ბრალდებათა გამო, ივერთა მონასტერში, ათონის წმინდა მთაზე, ექვთიმე მთაწმინდელმა წამოიწყო დიდი შრომა, რათა ქართული წმინდა წიგნები შეეჯერებინათ და გაესწორებინათ იმუამად მიღებული ბერძნული რედაქციების მიხედვით. ამ შრომას ეწეოდა რადენიმე თაობა, მაგრამ, პირველი, ექვთიმე მთაწმიდელისა და ზაქარია ვალაშკერტელის თაობის შემართება ამ მხრივ გასაოცარი იყო.

საბოლოოდ მაინც, სამხრეთ ტაოს ქართული სამეფო იქცა ბერძნულ „იბერიის თემად“, საიდანაც გაძევებული იქმნა ქართული საეკლესიო იერარქია და ის ეკლესიურად კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს ლაზიკის ეპარქიის ნაწილად იქცა.

ზაქარია მამათმთავარი აქტიურად თანამშრომლობდა ათონის მთის მთარგმნელ მამებთან, რათა თავის ეპარქიის მრევლისათვის „უბიწო“

ქართულენოვანი ლიტურგიკული ლიტერატურა შეეთავაზებინა, რომ ამით ბერძენ „მაბრალბელთა“ გული მოეგო, მაგრამ პოლიტიკური მიზეზების გამო მისი შრომა ამო აღმოჩნდა, მის მრევლს ქართულის ნაცვლად ბერძენულენოვანი წირვა-ლოცვა დაუწესეს.

ჩანს, ჩრდილო ტაოს უმთავრესი საეკლესიო ცენტრი ბანაც იბერიის თემმა შეიერთა.

ამ დიდი საეკლესიო მარცხის შემდეგაც, როცა ქართველმა მამებმა ვერ შეძლეს „იბერიის თემში“ ქართულენოვანი ეპარქიის შენარჩუნება (თუნდაც კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს იურისდიქციაში), ისინი უკვე იღვწოდნენ რათა დანარჩენი საქართველოს მრევლს მაინც შეენარჩუნებინა ეროვნულ-ეკლესიური თავისთავადობა.

უნდა ითქვას, რომ XI ს-ის 20-50-იანი წლებში ქართული ეკლესიის თავდადებული ბრძოლა საქართველოს თავისუფლებისათვის მტრულად განაწყობდა ბიზანტიის სახელმწიფო და საეკლესიო ცენტრებს ქართული ეკლესიის მიმართ.

მთელ ბიზანტიის იმპერიაში დაწყებული დევნა ქართული სასულიერო პირებისა და მონასტრებისა გაგრძელდა 1054-1057 წლებამდე და ძირითადად შეწყდა ბაგრატ IV-ს კონსტანტინეპოლში ჩასვლის და მოლაპარაკებათა დამთავრების შემდეგ.

„იბერიის თემში“ ქართულენოვანი ეპარქიის გაუქმება (XI ს.)

საეკლესიო იურისდიქცია, როგორც წესი, ასახავს პოლიტიკურ ცვლილებას. შესაბამისად, ტაოს სამეფოს გაუქმებამ და მისი ტერიტორიების ბიზანტიის იმპერიაში შეყვანამ საეკლესიო იურისდიქციაც შეცვალა.

იქამდე ტაოს ქართული ეპარქია თავისი ქართულენოვანი საეპისკოპოსო კათედრებითა და მონასტრებით ბრწყინავდა მთელ ქართულ ეკლესიაში, მაგრამ, მას შემდეგ, რაც ტაოს „ქართველთა სამეფო“ გააუქმა ბიზანტიის იმპერიამ და მის ტერიტორიაზე თავისი ადმინისტრაციული ერთეული „იბერიის თემი“ დააარსა, შეიცვალა საეკლესიო იურისდიქციაც.

ახლა უკვე ტაოს ყოფილ სამეფოში, რომელიც ვრცელ „იბერიის თემად“ გადაიქცა, ქართული ეკლესიის ადგილი კონსტანტინოპოლის საპატრიარქომ დაიჭირა.

„იბერიის თემის“ ქართული ეკლესია-მონასტრები კონსტანტინოპოლის იურისდიქციას, კერძოდ ლაზიკის სამიტროპოლიტოს დაექვემდებარა.

კონსტანტინოპოლის იურისდიქციაში ყოფნა ცხადია ითვალისწინებდა ბერძნულენოვან წირვა-ლოცვას, მაგრამ ეს მკაცრად სავალდებულო არ იყო პირველ ეტაპზე მაინც.

როგორც მასალა მიუთითებს, ქართველი მამები XI საუკუნის 20-30-იან წლებში (და შემდეგაც) იბრძოდნენ იმისათვის, რათა ბიზანტიაში შემავალი „იბერიის თემის“ ეპარქია ყოფილიყო ქართულენოვანი, რომ კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოში შესულ ამ მიწა-წყალზე ეკლესია-მონასტრებში ქართულენოვანი წირვა-ლოცვა შენარჩუნებულიყო, შეაბამისი ქართულენოვანი წიგნებით, გალობითა და სხვა წესებით.

ერთი სიტყვით, **ქართველ მამებს სურდათ, კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს „იბერიის თემის“ ეპარქია ქართულენოვანი ყოფილიყო.** ამ იდეის მთავარი სულისჩამდგმელი და განმასრვლებელი იყო ვალაშკერტელი ქართველი ეპისკოპოსი ზაქარია. მართალია იგი კონსტანტინოპოლში იყო გადასახლებული იმპერატორ ბასილი II-ის მიერ, მაგრამ ჩანს ინარჩუნებდა საეკლესიო თანამდებობებსა და ხარისხებს, ჩანს, ის სვინგელოზადაც იწოდებოდა.

კონსტანტინოპოლის პატრიარქის მეკარე ბერი – სვინგელოზი მაღალი წოდება იყო და როგორც წესი ენიჭებოდა სხვებთან ერთად იბერიელ დიდგვაროვნებს (პატრიკოსმა თორნიკე ერისთავმა ბარდა სკლიაროსთან გამარჯვების შემდეგ სვინგელოზის წოდება მიიღო), ჩანს ზაქარია ვალაშკერტელი იბერიელი დიდგვაროვანი იყო და დაიმსახურა ეს წოდება.

ზაქარია ვალაშკერტელი კონსტანტინოპოლში დიდად იღვწოდა, რათა იბერიის თემის ეპარქია ქართულენოვანი ყოფილიყო და მან დიდ წარმატებასაც მიაღწია, მაგრამ XI ს-ის 30-იან წლებში იმპერატორის წინააღმდეგ შეთქმულება დაბრალდა, რისთვისაც დაისაჯა.

უნდა ვიფიქროთ, რომ ზაქარია ვალაშკერტელის დასჯის შემდეგ, ე. ი. XI ს-ის 30-50-იანი წლებიდან „იბერიის თემის“ ეპარქია უკვე უშუალოდ დაექვემდებარა ტრაპეზუნტის სამიტროპოლიტოს და გაერთიანებული იქნა ლაზიკის ბერძნულენოვან ეპარქიაში. ამით **„იბერიის თემის“, ასე ვთქვათ, კულტურული ავტონომიურობა გაუქმდა.**

მაგრამ, ამას ძნელად ეგუებოდნენ ქართველი მამები და XI საუკუნის პირველ ნახევარში, გარდამავალ ეტაპზე, ბიზანტია-საქართველოს ზავის დადებამდე (1054-1057 წლებამდე), თავდაუზოგავად იღწოდნენ „იბერიის თემის“ საეკლესიო ქართულენოვნებისათვის.

მათ წინააღმდეგ „იბერიის თემის“ ბერძნულენოვნების მოსურნე ბიზანტიელ სასულიერო პირებს ნამდვილი ომი ჰქონდათ გაჩაღებული

კულტურის სფეროში. კერძოდ, ბიზანტიელი მამები მოითხოვდნენ ქართულენოვანი წიგნების, წმიდა წერილის ამოღებას იბერიის თემის საეკლესიო პრაქტიკიდან, რადგანაც, მათი მტკიცებით ქართული წიგნები არასწორად იყო თარგმნილი, მიუთითებდნენ, რომ ისინი თარგმნილნი იყვნენ სომხური რედაქციების ე. ი. ბიწიერი, არასწორი, შერყენილი ტექსტებიდან, ამის შესახებ ვრცლად წერენ ათონის მთის მამათა ღვაწლის აღმწერი მწერლები.

ამის გამო, XI საუკუნის მთელი პირველი ნახევარი მიეძღვნა ქართული რედაქციების ბერძნულის მიხედვით ჩასწორებას. მთარგმნელობითი მუშაობის სათავეებთან იდგნენ ტაოელი, ზოგადად „იბერიის თემიდან“ გამოსული ქართველი მამები. ბერძნულის მიხედვით თარგმნა-რედაქტირების ეს პროცესი დაიწყო განსაკუთრებით კეისარ ბასილის ტაო-ბასიანში 1001 წელს ლაშქრობის შემდეგ, რადგანაც მაშინ უკვე შეერყა ტაოს ქართულ ეპარქიას საფუძველი.

სამწუხაროდ, დიდი, გრანდიოზული შემოქმედებითი სამუშაოს შესრულების მიუხედავად ვერ მოხერხდა შენარჩუნება „იბერიის თემის“ ეპარქიის ქართულენოვნებისა. მართალია, მისი ზოგიერთი ეკლესია-მონასტერი კვლავ ქართულენოვანი ტიპიკონით მოქმედებდა, მაგრამ საბოლოოდ მთლიანად „იბერიის თემის“ ეპარქია ბერძნულენოვანი გახდა.

„იბერიის თემის“ მიწა-წყალი, როგორც ითქვა, მიუერთეს ლაზიკის ბერძნულ ეპარქიას, რომლის სამიტროპოლიტო ცენტრი ტრაპეზუნტში მდებარეობდა. ე.ი. 1001 წლიდან 1030-იან წლებამდე ეს ეპარქია ქართულენოვანი იყო, ხოლო 30-70-იან წლებში თანდათან ბერძნულენოვნად იქცა.

იქამდე, ბასილი II-ის შემოჭრამდე, 1001 წლამდე, იმიერ ტაოს „ქართველთა სამეფოში“ შემავალი მიწა-წყლის სასულიერო ცენტრად გამოცხადდა ქ. ვალაშკერტი (პ. ინგოროყვა. გიორგი მერჩულე, 1954, გვ. 67-68) და ვალაშკერტელი ეპისკოპოსი ფაქტიურ მიტროპოლიტს წარმოადგენდა, რომელიც მეთაურობდა ტაოს მიერ ახლადშემოერთებული ქვეყნების ქართულ ეკლესია-მონასტრებს, თავის მხრივ, ეს ქართული ეპარქია მცხეთას ექვემდებარებოდა უკვე X ს-ის 70-იანი წლებიდან. ვალაშკერტის ეპარქიის იურისდიქციაში ჩანს შედიოდა ქართველთა მიერ გათავისუფლებული მიწა-წყალი – „ხემონი ქვეყანანი“ შესულნი ტაოს სამეფოში.

ამ ვრცელი მხარეების მკვიდრმა ქართველმა მოსახლეობამ გათავისუფლებისთანავე გადაიგდო სომხური საეკლესიო უღელი და დაუბრუნდა დედაქართულ ეკლესიას, რომელსაც მოწყვეტილი იყო საუკუნეთა მანძილზე.

მათი სულიერი მამები, ეთნიკურად ასევე ქართველები, ჩანს იქამდეც, გათავისუფლებამდეც, ზრუნავდნენ, რათა მათ მრევლს არ დაეკარგა ეროვ-

ნულ-ქართული იდენტობა, თვითშემეცნება და ქალკედონური სარწმუნოება. ასე უკვე შემზადებულმა ქართულმა მრევლმა შეადგინა მთელი სისასვე ვალაშკერტის ეპარქიის მრავალრიცხოვანი სამწყსოსი.

ეს შეუძლებელი იქნებოდა თუ არა მრევლის საოჯახო ქართულენოვნება და მათი დიდი სურვილი დაბრუნებოდნენ დედაეკლესიას. დავით კურაპალატმა მათი დიდი ხნის ოცნება აღასრულა. დავით კურაპალატის დროს, ისინი ქართული სახელმწიფოს მოქალაქეებად იქცნენ, იქ მოღვაწე სულიერმა ქართველმა მამებმა კი განაგრძეს იქამდე, დიდი ხნით ადრე დაწყებული საქმე.

საუბედუროდ, ეს დიდი ეროვნულ-ეკლესიური აღტკინება უმოწყალოდ ჩაკლა ბიზანტიის ჯარმა და იმპერატორმა ბასილ II-მ, რომელიც 1001 წელს შევიდა ტაოში, დავით კურაპალატის მემკვიდრეობის მისაღებად.

1018 წელს ბასილ II მეორედ შემოიჭრა საქართველოში კიდევ უფრო დიდი ჯარით, ქართული ჯარი უკუიქცა, მტერმა კოლა-არტაანი და ჯავახეთი გაანადგურა ბასიანთან და ტაოსთან ერთად. **1022 წელს დაიღო ქართველთათვის მძიმე ზავი. იმპერიაში დაიწყო ქართველი ბერების, საერთოდ ქართველების დევნა. ე. ხინთიბაძის სიტყვით, საიმპერატორო კარზე იბერთა სახელი იმპერიის ორგულ მტერთა საძულველ სახელებს შორის იხსენიებოდა.**

ბასილი II-ს ამ დაპყრობილ ივერიის მიწებზე შეუქმნია სამხედრო-ადმინისტრაციული ერთეული „იბერიის საკატეპანო“, იგივე „იბერიის თემი“, მის ერთ-ერთ მმართველს „მატიანე ქართლისა“ უწოდებს „აღმოსავლეთის კატაბანს“, რომელსაც იქამდე მძევლად წაყვანილი ყრმა ბაგრატ IV კონსტანტინოპოლიდან ამიერ ტაოში დაუბრუნებია.

„იბერიის თემში“, ანუ ე.წ. „აღმოსავლეთში“ ზოგიერთი ისტორიკოსის თვალსაზრისით, შედიოდა – იმიერ ტაო, ჩრდილო ბასიანი, ოლთისი, თორთომი, და ასევე კოლა, არტაანი, შავშეთი, ჯავახეთი და ასევე ის ვრცელი მიწა-წყალი, რომელიც შედიოდა არაქს-ევფრატის ხეობებში.

გ. გოილაძის აზრით ამ ქვეყნების მიერთებისთანავე იმპერიის ეკლესიამ თავისი იურისდიქცია გაავრცელა მათზე, ამის გამო მისი აზრით ოშკის ცნობილი ტაძარიც კი ამ პერიოდში იმპერიის ეკლესიაში შედიოდა, (გ. გოილაძე, ბიზანტიის აღმოსავლური პოლიტიკის ასახვა ქართულ ეპოგრაფიკაში, 2008, გვ. 122).

ბიზანტიის იმპერიის ეკლესიაში შესულა დავით კურაპალატის სამეფოს მთელი ტერიტორია (იქვე, გვ. 125).

იმპერიის შემადგენლობაში ეს ქართული ტერიტორიები დარჩენილა 1001 წლიდან 1072-74 წლებამდე – თურქსელჩუკების მიერ მათ დაპყრობამდე.

ვალაშკერტი, რომელიც იქამდე იმიერ ტაოს სამეფოს სასულიერო ცენტრი იყო – კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს იურისდიქციას დაექვემდებარა ოშკის ტაძართან და სხვა ქართულ ეკლესია-მონასტრებთან ერთად (იხ. იქვე, გვ. 137). თუმცა ისიც უნდა ითქვას, რომ 1018 წლამდე ბიზანტიის ბატონობა ამ მიწაზე არ იყო მყარი, აქ ისევ იგრძნობოდა ქართული სახელმწიფოს ხელი.

XI საუკუნის 30-იან წლებამდე, როგორც ითქვა, ქართველი სასულიერო პირები ცდილობდნენ შეენარჩუნებინათ ბიზანტიის იმპერიაში შესული ამ მიწა-წყლის ეკლესიების ქართულენოვნება. ქართული წმიდა წერილის ხელახალმა რედაქტირებამ, ბერძნულ რედაქციებთან შედარებამ, თითქმის ნახევარი საუკუნე მოიცვა.

საბოლოოდ კი მაინც იბერიის თემის ეპარქია ბერძნულენოვანი გახდა ზოგადი თვალსაზრისით, თუმცა ეკლესია-მონასტრების არცთუ მცირე ნაწილმა შეინარჩუნა ქართულენოვნება.

დავით კურაპალატის ყოფილი სამეფოს ქართული საეპისკოპოსოების მრევლი შემდგომ საუკუნეებშიც ქართული ეკლესიის წევრად დარჩა თურქ-სელჩუკებისა და ოსმალების ბატონობის დროსაც კი, ასეთები იყვნენ არა მხოლოდ ოშკისა, ბანასა თუ ხახულის, არამედ ვალაშკერტისა და არზრუმის და სხვა ქართველი საეპისკოპოსოების მრევლიც.

ვალაშკერტის სამამამთავრო და ლაზიკის სამიტროპოლიტო (XI ს.)

ძირითადი საეკლესიო ადმინისტრაციული ერთეულის – სამიტროპოლიტოს მეთაურს ანუ მიტროპოლიტს, როგორც ცნობილია, თავის უშუალო დაქვემდებარებაში ჰყავს საკუთარი ეპისკოპოსები. ასეთი საეკლესიო ერთეულები საქართველოში, როგორც ითქვა, იყო ქართლისა და აფხაზეთის საკათალიკოსოები (კათალიკოსი ისეთივე საეკლესიო ხელისუფალი იყო, როგორც ბერძნულ ეკლესიაში არის მიტროპოლიტი).

საზოგადოდ, მსოფლიო პირველქრისტიანულ ეკლესიაში სამიტროპოლიტო ოლქთა იურისდიქცია ვრცელდებოდა მის მომცველ ადგილობრივ პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულ ერთეულებზე, ესენი იყვნენ თავის დროზე რომაული პროვინციები, შემდეგ ბიზანტიური ტერიტორიული პოლიტიკური ერთეულები.

საქართველოშიც აფხაზეთის საკათალიკოსოს იურისდიქცია ვრცელდებოდა აფხაზეთა სამეფოს ფარგლებში, მცხეთისა – დანარჩენი საქართველოს ფარგლებში.

ვალაშკერტის სამამამთავროს, ანუ ვალაშკერტის „სამიტროპოლიტო ოლქის“ იურისდიქცია, ჩანს, ვრცელდებოდა ტაოს სამეფოს (იმიერ ტაოს) ფარგლებში. ტაოს სამეფო თავდაპირველად მოიცავდა იმიერ ტაოს, შემდგომ, დავით კურაპალატის დროს მას მიუერთდა ვრცელი მიწები ე.წ. „ზემონი ქვეყანანი“, გადაჭიმული თითქმის ვანის ტბამდე. მაშასადამე, ამ მიწა-წყლის მომცველი „ტაოს სამეფო“ იყო ვალაშკერტის „მამამთავრის“ იურისდიქციის ქვეშ. სხვა სიტყვით რომ ვთქვათ, საქართველოს ეკლესიაში იყო იმდენი საკათალიკოსო ერთეული, რამდენი პოლიტიკური ერთეული ანუ „სამეფოც“ არსებობდა ქვეყანაში, თუმცა კახეთის სამეფოს შიგნით არსებობდა თუ არა ასეთი „სამიტროპოლიტო“ ჩვენთვის უცნობია, აქ შეიძლება იყოს გამონაკლისი, რადგანაც კახეთს თავდაპირველად ქორეპისკოპოსები მართავდნენ ვითარცა საერო-საეკლესიო ხელისუფალნი, ქორეპისკოპოსები კი მცხეთელი კათალიკოსის ხელქვეითები იყვნენ. ჩანს, კახეთის საქორეპისკოპოსო ძველი ქართლის სამეფოს საეკლესიო იურისდიქციაში იყო. აფხაზეთში ვითარცა თავისთავად სამეფოში – საეკლესიო იურისდიქციას ადგილობრივი მიტროპოლიტი, ანუ კათალიკოსი ახორციელებდა, აფხაზეთის გარეთ მსგავსი პოლიტიკური ერთეულები, როგორც ითქვა, იყო ქართლისა და ტაოს სამეფოები. მაშასადამე, ჩვენი აზრით, ტაოს საზღვრებში ჩამოყალიბდა ტაოს ქართული საეკლესიო-ადმინისტრაციული ერთეული – ტაოს სამამამთავრო, რომლის იურისდიქცია თითქმის ვანის ტბამდე განივრცო.

„ნათესავით ქართველნი“ (გრიგოლ ბაკურიანის ძე)

იბერიაში მოსვლისას ბასილი კეისარმა ზავი შეკრა შიდა იბერიის მმართველთან და ბიზანტიაში მძევლებად „წაიყვანა იბერიის დიდგვარიანები, რომელთაგან უმთავრესნი იყვნენ ბაკურიანი, თევდრატე და ფერსი, ღვიძლი ძმები“ – წერს კედრენე (გეორგიკა, V, გვ. 45).

შემდეგში ცნობილი დიდებული, იბერიელი დიდგვაროვანი – გრიგოლი - იყო ერთ-ერთი ამ გადასახლებულის – ბაკურიანის ძე.

გრიგოლი თვითონვე აღნიშნავს თუ ვინ იყო ის – „ვარ ღვიძლი შვილი ნეტარი ბაკურიანისა, ბრწყინვალე ერისთავ-ერისთავისა, წარმოშობით ვარ

ადმოსავლეთის მხარეებიდან იბერთა უბრწყინვალესი გვარიდან“ (გეორგიკა, V, გვ. 99).

თავის ეროვნული წარმომავლობის, თავისი ქართველობის შესახებ გრიგოლი პეტრიწონის მონასტრის ტიპიკონში აღნიშნავს – ჩვენ ვართ მამაცი ქართველები და გამოვლილი გვაქვს ყოველგვარი სამხედრო ცხოვრებაო – **„რომელნი ესე მკვიდრ ვართ მონასტერსა ამას შინა... ქართველნი ვართ ნათესავით მხნენი და მხედრობათა შინა აღზრდილნი“**.

გრიგოლ ბაკურიანის ძე ამაცობდა თავისი ქართული წარმოშობით, ქართველებს მხნე ანუ მამაც ერს უწოდებდა, სამხედრო საქმეში დახელოვნებულს (შეიძლება ისიც ვიფიქროთ, რომ გრიგოლმა, მხედართმთავარმა, თავის მონასტერში შეკრიბა უკვე მოხუცებული (დემობილიზებული) ქართველი ჯარისკაცები, რომელთაც ბერობა გადაწყვიტეს).

თანამედროვე სომეხი მეცნიერები გრიგოლს ეთნიკურ სომხად მიიჩნევენ, რომელსაც თითქოსდა „ნათესავით ქართველი“ მართლმადიდებლობის გამო ერქვა.

პეტრიწონის ტიპიკონში, ისევე, როგორც ყველგან, სიტყვა „ნათესავი“ ეროვნულ ვინაობას, ეთნიკურ წარმომავლობას აღნიშნავს და არა სარწმუნოებრივ ორიენტაციას. გრიგოლი წერს **„ვართ ქართველნი ნათესავით მხნენი“**. ის მხნე ანუ გამირული, ჰეროიკული სულისკვეთების მქონე ერის, „ქართველთა ნათესავის“ წევრია და არა **ჰეროიკული კონფესიისა**. კონფესიას „მხნეს“ არავინ უწოდებს, რაც შეეხება ერებს, ზოგი ჰეროიკული, მეომრული სულისკვეთებისაა, ზოგი კი არა.

ვ. კოპალიანი აღნიშნავს, რომ გრიგოლს (მაშასადამე, ასევე თევდრატეს, ფერსს, ბაკურიანს, ზაქარია ვალაშკერტელსა და სხვებს) ქართველად მიიჩნევდნენ თვით მათი თანამედროვე სომეხი ავტორები – სტეფანოზ ტარნელი, მათე ედესელი, არისტაკეს ლასტივერტეცი (ის გრიგოლის ნათესავ ზაქარია ვალაშკერტელს „ქართველს“ უწოდებს), სხვა ავტორებიდან იაჰია ანტიოქიელი, სკილიცე, კედრენე და სხვები (ვ. კოპალიანი, საქართველოსა და ბიზანტიის პოლიტიკური ურთიერთობა 970-1070 წლებში, 1969, გვ. 307).

ანა კომენე გრიგოლს სომეხს უწოდებს, ჩანს იმის გამო, რომ გრიგოლის მამულს – ტაოს, ბასიანს, ვანანდს თუ კარინს ზოგადად „არმენიის“ ოლქებად მიიჩნევდნენ უკვე მის შემდეგ, რაც პარიადრე, ხორძენა და გოგარენა არმენიის მეფეებმა იბერებისაგან მიიტაცეს ჯერ კიდევ ქრისტეშობამდე. გრიგოლი იმ იბერთა ღირსეული შთამომავალი იყო, რომელნიც უკვე არმენიად წოდებულ რეგიონში ცხოვრობდნენ.

გრიგოლის ოჯახის ყველა წევრი საქართველოსათვის თავდადებული იყო.

ერთ-ერთი იყო ბიზანტიაში გადასახლებული ფერის ჯოჯიკის ძე, ის ცდილობდა როგორმე ჩამოეშორებინა საიმპერატორო ტახტიდან ბასილი, რომელმაც დაიპყრო სამხრეთ ტაო და მოსპო იქ ქართული სახელმწიფოებრიობა. ფერის უნარი შესწევდა და შეძლო კიდევ ბასილის საწინააღმდეგო დიდ აჯანყებაში აქტიური მონაწილეობის მიღება. ის მართლაც აჯანყდა. გრიგოლის ბიძას ფერის ჯოჯიკის ძეს სამშობლოსათვის თავგანწირვის გამო „თავი წარეკვეთა“ ბიზანტიის იმპერატორის ბრძანებით.

აჯანყების დამარცხების შემდეგ, დაახლოებით 1022 წელს, ფერის ჯოჯიკის ძე ბასილმა დაასჯევინა თავის საკუთარ მამულთან ახლოს კარინის ქვეყანაში. აჯანყება ისეთი დიდი მასშტაბის იყო, რომ ბასილის სამხედრო ბანაკი „შიშმა და ძრწოლამ მოიცვა“.

1025 წელს სამშობლოს გასათავისუფლებლად მოწყობილ სხვა აჯანყებაში მონაწილეობისათვის დასაჯეს გრიგოლის ოჯახის წევრი ზაქარია ვალაშკერტელი ეპისკოპოსი. თავის მხრივ ის იყო ასევე იბერიის თავისუფლებისათვის დასჯილი – „თევდრატე პატრიკოსის ნათესავი“. ამავე ოჯახიდან იყვნენ თევდრატეს ძმისშვილები, სამშობლოს დამოუკიდებლობისათვის შემდგომში აჯანყებული ცნობილი პირები გიორგი და ვარაზვანე. თევდრატეს, როგორც ვიცით ორი ძმა ჰყავდა ბაკურიანი და ფერისი, ბაკურიანის შვილების სახელები ცნობილია, ამიტომაც ფიქრობს ვ. კოპალიანი „იქნებ ფერისის შვილები არიან გიორგი და ვარაზვანე“ (ვ. კოპალიანი, საქართველოსა და ბიზანტიის პოლიტიკური ურთიერთობა 970-1070 წლებში, 1969, გვ. 174).

იმპერატორი რომანოზ არგვიროსის საწინააღმდეგო შეთქმულებაში მონაწილეობისათვის კედრენეს სიტყვით 1028 წ. „თეოდოსი პატრიკის ძმისშვილები გიორგი და ვარაზვანე გაროზგეს და სახალხოდ გამოყვანილნი გადაასახლეს“ (იქვე, გვ. 172).

კოპალიანი ეთანხმება ნ. სკაბალანოვიჩს და მიიჩნევს, რომ კონსტანტინე VIII-ს მიერ დასჯილი ზაქარია ვალაშკერტელი ნათესავი უნდა ყოფილიყო გიორგისა და ვარაზვანესი.

აღსანიშნავია, რომ რომანოზის წინააღმდეგ აჯანყებაში მონაწილეობისათვის დასაჯეს აგრეთვე მესამე წინამძღვარი ივერთა მონასტრისა გიორგი მაშენებელი (გიორგი უკეთური). კ. კეკელიძე ფიქრობდა, რომ ზემოთ აღნიშნულ გიორგი და ვარაზვანე არა ორი, არამედ

ერთი პირი იყვნენ, იგივე გიორგი მაშენებელი, რასაც არ ეთანხმებიან სხვა მკვლევარები, რადგანაც მათ მიიჩნევენ არა სასულიერო, არამედ საერო პირებად.

იბერიის თავისუფლების ძიებისათვის ასე დაისაჯნენ მრავალგზის აჯანყებული სახელოვანი ქართველი დიდებულები, გრიგოლის ნათესავეები.

დაპრობის შემდგომ ბიზანტიამ ვერ უპატრონა და მტრისაგან ვერ დაიცვა სამხრეთ იბერია.

პირიქით „მხნე იბერიელთა“ დამარცხებამ თურქ-სელჯუკებს გზა გაუხსნა კონსტანტინოპოლისაკენ.

სამხრეთ ტაოს სამეფოს ყოფილი მიწა-წყალის ალხრებით მტერს გზა გაეხსნა ტრაპეზუნტისა და ბიზანტიის სიღრმეებისაკენ.

ასეთ დროს, ჩანს, ბიზანტიაში მაღალი თანამდებობის ქართველები ცდილობდნენ დაეთანხმებინათ საიმპერატორო კარი, რათა კვლავ საქართველოს შემადგენლობაში დაბრუნებულიყო სამხრეთ იბერიის ნაწილი მაინც.

ერთი ასეთი მოღვაწე ყოფილა **გრიგოლ ბაკურიანის ძე**, რომელიც პირადად ეახლა ბანაში საქართველოს მეფე გიორგი II-ს და მას ბიზანტიის სახელით გადაეცა ქალაქ კარი (ყარსი).

მემატიანის ცნობით, გრიგოლ ბაკურიანის ძის ხელში ყოფილა იმჟამად ოლთისი (სამხრეთ ტაოს ყოფილი დედაქალაქი) და ასევე არზრუმი (კარნუ ქალაქი).

გიორგი II-ს კარი (ყარსი) გადაეცა მისი მიმდგომი ქვეყნით ანუ განანდით.

უფრო ადრე, დავით კურაპალატის ეპოქაში ქართველთა სამეფო საოცარი სისწრაფით გაიზარდა, მისი საზღვრები თითქმის ვანის ტბამდე გადაიწია, როგორც ითქვა, ეს შეუძლებელი იქნებოდა ევფრატის სათავეებისა და ვანის ტბის დასავლეთით მცხოვრები მოსახლეობა რომ არ ყოფილიყო ეთნიკური ქართველობა, რომელთაც სურდათ და ნატრობდნენ ქართულ სახელმწიფოში ცხოვრებას.

ქართველების რიცხვი აღნიშნულ რეგიონებში ძალზე დიდი რომ იყო, იქედანაც ჩანს, რომ ამ მოვლენის ახსნას ჩვენი თანამედროვე სომეხი ისტორიკოსები იმით უძებნიან, რომ ისინი ე.წ. „ქალკელონიტი სომხები“ იყვნენ, რომელნიც თითქოსდა „გაქართველდნენ“. სინამდვილეში კი, ისინი იყვნენ პირდაპირი შთამომავალნი ფასიანების, ქალდებისა და ტაოხების იმ ქართული ტომებისა, რომელნიც ქსენოფონტემ ამ ადგილებში იხილა ქრისტეშობამდე 400 წლით ადრე და რომელთა ეროვნულ-ეთნიკური

ქართული იდენტობა მკვეთრად გამოიკვეთა დავით კურაპალატის ეპოქაში, რაც გრიგოლ ბაკურიანის დროსაც გრძელდებოდა.

ქართული საეპისკოპოსოები ყოფილი მესხეთის მიწებზე (XII-XVI ს. „ქრონიკების“ მიხედვით)

სამხრეთ იბერიის დიდმა ნაწილმა XI-XII სს-ში შეძლო იმ დიდი ჭრილობების მოშუშება, რომელიც მას მიაღება ბიზანტიის იმპერატორებისა და თურქ-სელჯუკების შემოსევათა შემდეგ. ქართველობა კვლავ გამრავლდა და მრავალი საეპისკოპოსო ჩამოაყალიბა. საეკლესიო ჩანაწერების მიხედვით ესენია:

1. **„იშნელის“** სამწყსო გურჯიბოლაზის აქეთ სულა თორთომი, ტაოს ქვემოთი, არტანუჯის თავი (საკრულავი ჰქვიან, იმას აქეთი), დაღმით ორჯოხის მთის აქეთი, სულა საკაგკასიძეო-საკაგკასი(ძ)ო, ისპირი, ტრაპიზონის მთას გადმოღმა.

2. **ანჩელის** სამწყსო, სამწყალს აქეთი ხანცხას. (ხანცთას) და ოპიზას შუა დახატულა, ამის ქვემოთი ნიგლის-ხევი, გადაღმა და გამოღმართი, გონიის სამძღვრამდინ.

3. **მტბევარის** სამწყსო, დახატულას ზედათი, ანკერთს აქეთი, სულა შავშეთი, მიჭიხიანთ ბატონის კათალიკოსის ყოფილა, იმ ქვეყნის ეპისკოპოსის იასაულიც ის ყოფილა. აჭარა დანდალოს ზევითი მას ჰქონებია და დანდალოს ქვემოთი აჭარა ქუთათელის სამწყსო ყოფილა.

4. **წურწყაბელის** სამწყსო, ხურსიძის სახლი, სულა ბოცოთ-ხევი, ხერთვისის ქვეითი, – მისია.

5. **წყაროსთველის** სამწყსო, ზევითი, და იმას ზეით პალაკაციო კოლის სამძღვრამდინ, მტკუარს აქეთი არტანი.

6. **ერუშნელის** სამწყსო, ტალაშოს ზეითი, სულა არტანა, კოლის სამძღვრამდინ.

7. **ვალაშკერტელის** სამწყსო, ყაზევანს ზეითი, ვალაშკეთის აქათ, ხინუსი და დევაბონის აქეთი (თ. ჟორდანიას შენიშვნა – ხინუსი – ბაიბურთის ახლოს).

8. **ანელის** სამწყსო სულა ზარიშტიანი და შირვონი და ბადასბერეთი

9. **კარელის** სამწყსო სულა კარი და კოლისა და ოლთისის სამზღვრის გარდმოდმა გგეჩვიანი და კაღზევანი.

10. **ბანელის** სამწყსო სულა ბანი, ტაოსკარი, ფანასკერტი, პარიზის ხეობა, სულა ოლთისი და ნამურაკანი.

11. **დადაშნელის** სამწყსო სულა კოლა და ხორტევეანი, ყარასალზედ მიდგომამდინ.

ამ ეპისკოპოსთა მწყემსი და უპირატესი საქართველოს კათალიკოსი ამის ხელათ ყოფილან“ (ქრონიკები, II, 1897, გვ. 53-54).

ყოფილი იბერიის თემის მიმდებარე ქართული საეპისკოპოსოები (XIV-XVII სს.)

ყოფილი „იბერიის თემის“ ქართველობა აირარატში, შირაკში, ვანანდში, ტაოსა, კოლასა და არტაანში XIV-XV საუკუნეებში კვლავ აღორძინდა და ეკლესიურად მრავალი ქართული საეპისკოპოსო დააარსა ამ მხარეებში, კერძოდ XIV-XV საუკუნეების ხელნაწერის მიხედვით ესენი იყვნენ – ვანის ტბის ჩრდილო-დასავლეთით – ყოფილ იბერიის თემში, ისტორიული არიან-ქართლის მიწაზე:

1. აირარატში **ვალაშკერტის** ქართული საეპისკოპოსო. მისი საზღვრები იყო – „ყაღზევანს ზეით, ვალაშკეთს აქეთ ხინური, დევაბონის აქეთი;

2. შირაკში – **ანელი** – ანისის ქართული საეპისკოპოსოს საზღვრები იყო: „სულა ზირიშტიანი და შირავონი და მადასბერეთი“;

3. ვანანდში **კარელი** (ყარსის) ქართული საეპისკოპოსოს სამწყსო იყო: „სულა კარი და კოლისა და ოლთისის საზღვრის გარდმოდმა გაგჩევანი და კაღზევანი“;

4. ტაოში **ბანელი** ეპისკოპოსის სამწყსო იყო ფანასკერტი, პარიზის ხეობა, ოლთისის ქვეყანა და ნარუმაკანი;

5. კოლაში **დადაშნელი** ეპისკოპოსის – „კოლა, ხორტევეანი ყარასალზედ მიდგომამდი“;

6. არტაანში **ერუშნელი** ეპისკოპოსისა – არტაანი ტალოშიდან კოლას საზღვრამდე;

7. პალაკაციოში **წყაროსთაველისა** – პალაკაციოს ტბიდან არტაანი კოლამდე.

ქართველთა მკვიდრობას და ძირეულობას ყოფილ „იბერიის თემში“ მიუთითებს ის, რომ მიუხედავად მტრების გამანადგურებელი შემოსევებისა კარინის (არზუმის), თორთომის, ტაოს, ვანანდის (კარის), ბასიანის და მიმდებარე მხარეების კუთხეებში ტრაპიზონიდან – ვანის ტბამდე (ვალაშკერტი) ქართული საეპისკოპოსოები უწყვეტად არსებობდნენ **XV-XVII საუკუნეშიც** კი. აღნიშნულთა გარდა მ. თამარაშვილის ცნობით სხვებიც არსებობდნენ:

ა) ა. ლამბერტის ცნობით ქართული საეპისკოპოსო **XVII საუკუნეში** მდ. **ეფვრატთან** იყო, მისი საკათედრო ტაძარი ყოველადწმიდა ღვთისმშობლის სახელობისა ყოფილა, „არქანჯელო ლამბერტი 1633-1653 წლებში წერდა: „**არზრუმის** ქალაქის მახლობლად ახლაც ქართული სოფლებია. თვით ამ ქალაქში იჯდა ქართველი ეპისკოპოსი – არზრუმელად წოდებული“ („მოამბე“, 1900, 4).

ბ) **ართვინშიც** იყო ქართული საეპისკოპოსო, მისი საკათედრო ტაძარი მოციქულ ბართლომეს სახელზე ყოფილა ნაკურთხი, საერთოდ აღსანიშნავია, რომ ტაო-კლარჯეთში სამხრეთ საქართველოს განმანათლებლად მოციქული ბართლომე მიაჩნდათ.

გ) **სპერშიც** იჯდა ქართველი ეპისკოპოსი, მისი მთავარი ტაძარი მოციქულ ანდრიას სახელობის იყო.

დ) განსაკუთრებითაა აღსანიშნავი, რომ **XVII საუკუნეში არზრუმში და მის რეგიონში, ჩანს, მეორე ქართველი ეპისკოპოსიც იჯდა**, მისი ტაძარი მოციქულ თომას სახელობის იყო.

ე) **ლლთისში**, რომელსაც სომხები უხტიკს უწოდებდნენ ამავე საუკუნეში კვლავ იჯდა ქართველი ეპისკოპოსი, მისი ტაძარი მოციქულ პეტრეს სახელს ატარებდა.

ვ) ა. ლამბერტის ცნობით მის დროს საეპისკოპოსოები იყო **ერუშეთში, კუმურდოში, იშხანში, დადაშენში, კარში (ყარსში), ანისში (ანში), ტბეთში**, ის ჩამოთვლის ასევე ამავე რეგიონის სხვა საეპისკოპოსოებს, რომელთა სახელები დამახინჯებულია, ესენი იყვნენ **სხალტელი, აზიკიელი, ანჟელი, სხალტბელი, წურწყაბელი, ისემელი** და სხვა (მ. თამარაშვილი, ქართული ეკლესია დასაბამიდან დღემდე, 1995, გვ. 469). ცხადია, ყველა ისინი სამცხე-საათაბაგოს სამთავროში შედიოდნენ, ზოგი კი მის გარეთ იყო, ერთი სიტყვით, იმ მიწა-წყალზე, რომელიც XI ს-ში „იბერიის თემად“ იწოდებოდა. ჩანს სხალთელი, აძიკველი, სხალ-ტბელი, წურწყაბელი.

ა. ლამბერტის ცნობით გურიაში **ნინოწმიდელი** ეპისკოპოსი მჯდარა, თუმცა აქ ალბათ ხონოწმიდელს გულისხმობდა.

ა. ლამბერტი საქართველოში იმყოფებოდა 1630-1649 წლებში. მის გარდაგებასი კესარიელიც წერს, რომ წმიდა ნინოს მიერ და მის დროს იბერიელებმა და ლაზებმა ერთდროულად მიიღეს ქრისტიანობა, მას ეთანხმება მოვსეს ხორენელი, რომელიც წერს, რომ წმიდა ნინომ იქადაგა „კლარჯეთიდან – მასქუთებამდე“. XVII ს-ში დევნილი ლაზიკის იერარქები წერდნენ, რომ ლაზეთში ივერთა განმანათლებლის სახელობის ეკლესიაც იყო. ლაზთა მიტროპოლიტი ივერთა განმანათლებელს ლაზეთის განმანათლებლადაც მიიხნევდა, თუმცა იქ მოციქულების ბართლომესა და ანდრიას ავტორიტეტი ძალზე მაღალი იყო, რადგანაც მათ მოუვლიათ ეს მხარეები. ლაზიკის მიტროპოლიტის ცნობით, წმიდა ნინოს ოფ-რიზეს კათედრა დაუარსებია.

უნდა ითქვას ისიც, რომ ჩანს ივერიის თემის დაარსებამდეც, კონსტანტინეპოლი აკონტროლებდა ნაწილობრივ ტაოსაც, ეს იქედან ჩანს, რომ გიორგი I-ის სიკვდილისთანავე, როცა ძალზე მცირეწლოვანი ბაგრატ IV ტახტზე ავიდა, ამით ისარგებლეს ტაოელმა ორგულმა დიდებულებმა „წარვიდეს აზნაურნი ტაოელნი საბერძნეთს, ვაჩე კარიჭის ძე და ბანელი ეპისკოპოსი იოანე და მათ თანა სიმრავლე აზნაურთა ტაოელთა“ (მატიანე ქართლისა, გვ. 254).

ეს წასვლა გულისხმობდა იმას, რომ ციხე-სიმაგრეთა მქონე აზნაურები ამ თავიანთ ქონებას და მიწა-წყალს აძლევდნენ იმპერატორს, სანაცვლოდ კი მისგან იღებდნენ მამულებს იმპერიის შიდა პროვინციებში.

მათ შორის ყოფილა ბანელი ეპისკოპოსი იოანეც.

მისი წასვლა გულისხმობდა თუ არა ბანას ტაძრის და მისი ეპარქიის გადაცემას იმპერიისათვის ეს გაურკვეველია, ეს მომხდარა 1027-1028 წლებში.

ბანას ტაძარში, თითქმის მალევე ჯვარი თვით მეფეს ბაგრატ IV-ს დაუწერია. ბაგრატს იქ სამეფო გვირგვინი დაუდგამს.

თუ ბანა მართლაც „წადებული“ იყო ანუ თუ ის ბიზანტიის საეკლესიო იურისდიქციაში გადაიყვანეს, ის მალევე უკან დაუბრუნებიათ ქართველებისათვის, უკანვე დაუბრუნებიათ საქართველოს საეკლესიო იურისდიქციაში. იმპერატორის ნათესავი ელენე დედოფალი ბაგრატ IV-ს მიათხოვეს, ქორწილი და გვირგვინის კურთხევა აღსრულდა ბანას დიდებულ ტაძარში 1029-1030 წლებში.

ბანას და ვალაშკერტის კათედრები სწორედ ამ ეპოქაში, ბიზანტია-საქართველოს ომიანობის დროს გაერთიანებული ყოფილა და მას ერთი მღვდელმთავარი ზაქარია ვალაშკერტელი იგივე ბანელი მართავდა თუ კი ზაქარია ნამდვილად იყო ბანელი სეინგელოზი.

ვალაშკერტი, როგორც ითქვა, დიდ საერთაშორისო გზაზე იდგა. საფიქრებელია, რომ ბასიანში გიორგი I-სა და ბასილი II-ს ჯარებს შორის შებრძოლება აღნიშნული გზის კონტროლის მოსაპოვებლადაც მოხდა (არშარუნიქის გავარის პუნქტ შდფაში, მატიანე ქართლისაის შირიმნში). სავაჭრო გზა დიდი შემოსავლის წყარო იყო ქართველთათვის, ბიზანტიელებისათვის კი სტრატეგიული მნიშვნელობა ჰქონდა, რადგანაც ბასილი II სპარსეთის მიმართულებით აფართოვებდა თავის იმპერიას.

თავი XIV

„ძველი ქართული ენა“ „ძველი ქართული ენა“

ძველი ქართული ენა – სალაპარაკო ნორმა რეგიონებში

ძველი ქართული მწერლობის ძეგლებში არ იგრძნობა კუთხურობა, მხარეებისთვის ნიშანდობლივი მეტყველების (ენაკავებისა თუ დიალექტების) გავლენა. როგორც ითქვა, რომელ რეგიონშიც უნდა იყვნენ ისინი დაწერილნი (აფხაზეთში, ვერისში, სვანეთში, არგვეთში, გურიასა თუ ტაო-კლარჯეთ-კახეთ-ჰერეთში) – ყველგან ენობრივ-გრამატიკული ნორმა ერთნაირია, ერთი და იგივეა.

კუთხურ-რეგიონალურ წარმომავლობას ენობრივ-სტილისტურად არ ასახავს ქართული წერილობითი ძეგლები.

რეგიონალური წარმომავლობის მიუხედავად ჩვენამდე მოღწეულ ძველი ქართული მწერლობის ყველა ძეგლში დაცულია ერთი და იგივე ენობრივი ნორმა.

რა იყო ამის მიზეზი?

მიზეზი, ჩანს, იყო ის, რომ IV-X სს-ში (და შემდეგ) ქართული ენა ჯერ კიდევ არ იყო დაშლილი დიალექტურ დონეზე, ამიტომაც სალიტერატურო ნორმის დაცვა (და მისი შესწავლა) არ იყო საძნელო საქმე კუთხეებში მოღვაწე მწერლებისათვის (ისინი ხომ ძირითადად ბერები იყვნენ, უმეტესად საფიქრებელია, არცთუ მაინც და მაინც განსწავლული).

ძველი ქართული ენა დიალექტურ დონეზე დაშლილი რომ ყოფილიყო I ათასწლეულში (ან მის მახლობელ ხანაში), ეს უთუოდ აისახებოდა მწერლობაში.

მაგალითად, XX საუკუნეში ჩვენ გვყავდა საგანგებოდ, უმაღლეს სასწავლებლებში განსწავლული მწერლები, მიუხედავად ამისა, ისინი თავიანთ ნაშრომებში მაინც ამჟღავნებდნენ თავიანთი კუთხეების მეტყველებათათვის დამახასიათებელ ნიშნებს, მაგალითად, გალაკტიონ ტაბიძეს აქვს – „გაღიწერა ჩემი ლექსი“ (უნდა იყოს გადაიწერა), ვაჟა-ფშაველა და თვით აკაკიც, რომელიც გმობდა ლიტერატურაში კუთხური მეტყველების დანერგვას, თავიანთ შემოქმედებაში ავლენდნენ თავიანთი

კუთხეების სალაპარაკო ნორმებს, თუ არას ვიტყვით ოტია იოსელიანზე, ო. ჩხეიძესა, ე. თათარაიძესა და სხვათა შესახებ. რატომ?

მიზეზი ამისა არის ის, რომ XX საუკუნეში დიალექტურ ღონეზე ქართული ენა მკვეთრად იყო დაყოფილი, რამაც სალიტერატურო მწერლობაშიც გაჟონა. ეს მაგალითი გვიჩვენებს შემდეგს:

ძველად დაყოფილი რომ ყოფილიყო ქართული ენა (ე.ი. ძველი დიალექტები ძალზე განვითარებულნი რომ ყოფილიყვნენ), ეს უთუოდ აისახებოდა ძველ ქართულ ლიტერატურაში, სადაც ამის ნიშან-წყალიც კი არ ჩანს.

მართალია, კ. კეკელიძემ დაამკვიდრა თვალსაზრისი, რომ ჰაემეტობა ანდა ხანმეტობა თითქოსდა დიალექტური ნორმის ასახვა იყო, მაგრამ, საფიქრებელია, რომ ხანმეტობა და ჰაემეტობაც იყო საერთო საზოგადო სალიტერატურო მოვლენა. ე.ი. ხანმეტობის დროს ხანმეტი იყო მთელი ლიტერატურა, ანუ ხანმეტობა მთელი ხალხის სალაპარაკო ენის ნორმა იყო, როცა ხანი შეიცვალა ჰაეთი, ჰაემეტობა იქცა სალიტერატურო ნორმად, ანუ ის არ იყო რომელიმე კუთხის მოვლენა, არამედ მთელ ქვეყანაში სალაპარაკო ენის ნორმა იყო, ენის განვითარების შედეგი.

მეორე მაგალითი, რასაც პატრიარქი ილია II მიუთითებს ხოლმე, არის ის, რომ ძველი ქართულის ნორმები და ლექსიკა ამჟამადაც დაცულია კუთხეებში, მაგალითად, იმერეთში გავრცელებული სიტყვა „ტყლიპი“-ძველი ქართულია (ელენთა – ახალი ქართული სიტყვაა), ძველი ქართულის სიტყვები „კვერი, კვეჟო“ – იმერეთში ახლაცაა გავრცელებული (ახალ ქართულშია- ჩაქუჩი), ასევე სიტყვა „კურო“ (ახალი ქართულის ბუღა) და სხვა.

ამჟამადაც, როგორც მთის, ისე ბარის კილოების უამრავი გრამატიკული წარმოთქმა და ლექსიკური ერთეული – ძველი ქართულიდანაა დარჩენილი, რაც მიუთითებს, რომ ძველი ქართული ოდესღაც ამ კუთხეების სალაპარაკო ნორმა იყო.

ზანურ-ქართული ენობრივი ერთობა

ზანურ-ქართული ენობრივი ერთობის შესახებ ძირითადად არსებობს სამი თვალსაზრისი.

1. აკად. გ. მელიქიშვილის ნაშრომების მიხედვით (რომელიც მკაფიოდ აისახა „საქართველოს ისტორიის ნარკვევებში“) კოლხეთის ენა იყო ქართულ-ზანური. ზანურ-ქართული ენობრივი ერთობისათვის ძველი

წელთადრიცხვის XII-VI საუკუნეები იყო შუალედური ხანა, ეს პერიოდი ემთხვევა კოლხური კულტურის აყვავების ხანას, ამიტომაც ქართულ-ზანურ ერთობას ასევე კოლხური პერიოდი ეწოდება, იგულისხმება XII-VI სს.

ამ პერიოდის დასასრულს შეეხება გ. მაჭავარიანის და თ. გამყრელიძის მიერ „სინანტთა სისტემებში“ (1984) გადმოცემული თეორია, რომ ქართულ-ზანური ენობრივი ერთობის დაშლა დაიწყო არა ქრისტეშობამდე VI საუკუნეში, არამედ უფრო გვიან „**ძველი და ახალი წელთადრიცხვების მიჯნაზე**“. ძველი და ახალი წელთადრიცხვების მიჯნის ქვეშ ცხადია უნდა იგულისხმოდნენ I-II საუკუნეები ქრისტეშობის ეპოქა.

ამ დროს ქრისტიანული სარწმუნოების გავრცელებისას, წმ. სახარება ზეპირად ითარგმნებოდა. სახარების ზეპირი თარგმანის ენა მთელ ისტორიულ საქართველოს მიწა-წყალზე ზანურ-ქართული ენა ყოფილა, ამის მიზეზი იყო ზანურ-ქართული ჯერ კიდევ დაუშლელი ენობრივი ერთობა. ანუ როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოში I-III საუკუნეებში იმუშადა მოღვაწე უამრავი მქადაგებელი საქართველოს ხალხს ერთ ენაზე აცნობდნენ წმიდა წერილს, ეს ენა კი ჯერ კიდევ დაუშლელი ზანურ-ქართული იყო, რაც შემდეგ მალევე საფუძვლად დადებია ძველ ქართულ საეკლესიო-სალიტერატურო ენას, რომელზეც ითარგმნა წმიდა წერილი.

2. მეორე თვალსაზრისი გამოთქვა არქეოლოგმა ო. ჯაფარიძემ, რომლის მიხედვითაც ქართულ-ზანური ერთობა არსებობდა უფრო ადრე თრიალეთური და არა კოლხური კულტურის ხანაში, ქართულ-ზანური ერთობა მისი აზრით თრიალეთური კულტურის დასასრულით უნდა დათარიღდეს (ო. ჯაფარიძე, არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში, 1969, გვ. 232-235).

3. მესამე თვალსაზრისი ეკუთვნის თ. მიქელაძეს. ის კოლხურ კულტურას მეგრულ-ჭანურ (ზანურ) ეთნიკურ სამყაროს უკავშირებს. მისი აზრით, ქართულ-ზანურ ერთობის დაშლა არა უგვიანეს ძვ. წ. II ათასწლეულის დამდეგს უნდა მომხდარიყო (იხ. მიქელაძე, ძიებანი კოლხეთისა და სამხრეთ-დასავლეთ შავიზღვისპირეთის უძველესი მოსახლეობის ისტორიიდან, 1974).

მისგან განსხვავებით, ჩვენი თვალსაზრისი მთლიანად ეთანხმება აკად. გ. მელიქიშვილისა და გ. მაჭავარიანის თეორიას, რომელთა მიხედვითაც ზანურ-ქართული ენობრივი ერთობა არსებობდა ფარნავაზის მიერ ძველი ქართული ერთიანი სახელმწიფოს ჩამოყალიბების ეპოქაში და ის მხოლოდ მაშინ იწყებდა დიალექტურ დონეზე დაშლას. უფრო მეტიც, იმ ენობრივი რეფორმების შემდეგ, რომელიც ძველი ქართული საისტორიო წყაროების ცნობით გაატარა მეფე ფარნავაზმა, მოხდა ენობრივი მთლიანობის

სახელმწიფოებრივი დაფიქსირება, ზანურ-ქართული გადაიქცა სახელმწიფო და კულტურის ენად და მას ეწოდება „ძველი ქართული ენა“.

ანუ ძველი ქართული ენა იყო ე.წ. ზანურ-ქართული ჯერ კიდევ დაუშლელი ენა.

წყაროთა მიხედვით ფარნავაზის სამეფოს ფორმირებაში აქტიურად მონაწილეობდა ეგრისის მოსახლეობა. ზან-ქართული ენა, ანუ ჩვენი თვალსაზრისით იგივე ძველი ქართული ენა, გადაიქცა სახელმწიფო სავალდებულო ენად და ამასთანავე ის დაფიქსირდა ვითარცა ერთადერთი ღვთისმსახურების და კულტურის ენა.

ძველი ქართულის პირვანდელი ფორმები ხანმეტური და ჰემეტური – უფრო ახლოს იდგა ზანურ-ქართულ ენასთან, ვიდრე ჩვენი თანამედროვე ქართველური დიალექტები.

მეგრულ-ლაზური დიალექტი რომ სალიტერატურო ზოგადქართული ენის სათავეებთან იდგა, ამას თითქოსდა არქეოლოგიური ძიებაც მიუთითებს.

არქეოლოგ ვირჯილიო კორბოს მიერ მდ. იორდანის ნაპირზე, ბეთლემის ჩრდილოეთით 1952 წელს აღმოჩენილი მონასტერი წყაროებში იწოდება „ლაზთა მონასტრად“ (ე. მამისთვალიშვილი, ქართველები და ბიბლიური სამყარო, გვ. 85).

„ლაზთა მონასტერი“ V საუკუნის 40-იან წლებში აუგია პეტრე იბერის მოძღვარს იოანე ლაზს.

VI ს-ში, პროკოფი კესარიელის ცნობით, იუსტინიანეს განუახლებია „ლაზთა მონასტერი იერუსალიმის უდაბნოში“ (გეორგიკა, II, 1965, გვ. 223).

ე. მამისთვალიშვილის მოსაზრებით წმიდა მიწის ამ მონასტერში იოანე ლაზთან ლაზეთიდან ჩასული ბერ-მონაზვნები იყრიდნენ თავს (ე. მამისთვალიშვილი, ქართველები და ბიბლიური სამყარო, 1998, გვ. 85).

ლაზთა მონასტერი იმითაა საინტერესო, რომ აქ აღმოჩნდა ქართული დამწერლობის ყველაზე ადრინდელი ძეგლები, ლაზთა მონასტრის ქართული წარწერები არიან დღემდე აღმოჩენილ ქართულ წარწერათა შორის ყველაზე უძველესნი, ისინი ნახევარი საუკუნით წინ უსწრებენ დღემდე ყველაზე ძველად მიჩნეულ ბოლნისის წარწერებს (გ. წერეთელი, უძველესი ქართული წარწერები პალესტინიდან, 1960, გვ. 29).

იერუსალიმის უდაბნოს ლაზთა მონასტერში აღმოჩნდა ოთხი ქართული წარწერა.

ისმის კითხვა, რატომ აღმოჩნდა ლაზთა მონასტერში ქართული წარწერები?

საერთოდ, ქართული ენა ისტორიული საქართველოს ყველა კუთხეში (და ლაზეთშიც) ერთადერთი სალიტერატურო, სახელმწიფო, კულტურის, საეკლესიო და ადმინისტრაციის ენას წარმოადგენდა, მაგრამ, რადგანაც

ჩვენს ეპოქაში, XX ს-ში, გაჩნდა ტენდენცია იმისა, რომ სხვა კულტურის ნაწილად წარმოადგინონ ეგრის-ლაზეთი, საჭიროა ამ კითხვის დასმა.

ამ კითხვის პასუხის ძიებისას ჩვენ შეიძლება გავისხენოთ ორი კესარიელის, კერძოდ პროკოპი კესარიელისა და გელასი კესარიელის ცნობები ლაზეთის ენისა და ეკლესიის შესახებ.

მაგალითად, პროკოფი კესარიელის ცნობით ლაზეთის ქვეყნის ცნობილ ქალაქს, რომელსაც ბერძნულად ერქვა „კუტაია“, ლაზურ ენაზე ეწოდებოდა „ქუთათისი“. მაშასადამე, პროკოფი კესარიელის ცნობით „ქუთათისი“ ლაზური სიტყვაა, ლაზების ენის შესაბამისად ნაწარმოები, მაგრამ ეს სიტყვა თავისი სუფიქსებით არის ძველი ქართული ენის მიხედვით ნაწარმოები, ეს მიუთითებს რომ ქართული სალიტერატურო ენა და ლაზური დიალექტი პროკოფი კესარიელის დროს უადრესად ძალზე ახლოს იდგნენ ერთმანეთთან. პროკოფის ცნობა მნიშვნელოვანია, საზოგადოდ, ძველი ქართული სალიტერატურო ენა კი იგივე საეკლესიო ენაა, რომელზეც ითარგმნა წმიდა წერილი და დაიწყო წირვა-ლოცვა საქართველოში.

ლაზების საეკლესიო ენაც ძველი ქართული უნდა იყოს, რადგანაც გელასი კესარიელის ცნობით იბერებმა და ლაზებმა „ტყვე ქალის“, ანუ წმიდა ნინოს მიერ მიიღეს ქრისტიანობა.

ე.ი. გელასი კესარიელის ამ ცნობით წმიდა ნინო ლაზების განმანათლებელი იყო, ამასთანავე, ის იყო ერთიანი ქართული ეკლესიის დამაარსებელი, ერთი ენითა და საეკლესიო ტრადიციებით.

ჩანს, წმიდა ნინოს დროს ლაზური ჯერ კიდევ არ იყო ბოლომდე გამოყოფილი ფუძე ქართული ენისაგან.

მართალია, ამჟამად მიღებულია თვალსაზრისი, რომ ზანურ-ქართული ენობრივი ერთობა დაიშალა ქრისტეშობამდე რამდენიმე საუკუნით ადრე, მაგრამ, როგორც ითქვა, არ უნდა იქნას დავიწყებული გ. მაჭავარიანის ის თვალსაზრისი, რომელიც გამოთქვა წიგნში „სონანტა სისტემა“, რომ ზანურ-ქართული ენობრივი მთლიანობა წელთაღრიცხვის მიჯნაზე ჯერ კიდევ არსებობდა, ანუ ახალი წელთაღრიცხვის დაწყებისას, I-II საუკუნეებში ქრისტიანობის ქადაგებისას ზანურ-ქართული ენობრივი მთლიანობა ჯერ კიდევ არსებობდა.

III-IV საუკუნეებში წმიდა წერილის ადგილობრივ ენაზე ზეპირად ქადაგების ეპოქაში, ჩანს ყველა ქართული ტომისათვის გამოყენებული იქნა იმავე ყველასათვის გასაგები ჯერ კიდევ ერთიანი ენა - ეს უნდა ყოფილიყო ზანურ-ქართული საერთო ენა, რომელსაც შემდგომში ეწოდა „ძველი ქართული ენა“ და გადაიქცა სალიტერატუროდ.

ზანურ-ქართული საერთო ენა, რომელსაც შემდგომში ეწოდა „ძველი ქართული ენა“ ჩანს, საეკლესიო ოფიციალურ ენად გადაიქცა IV საუკუნეში, როცა ზეპირი სალიტერატურო ენა იქცა დამწერლობის ენად.

მოსაზრებას, რომ წმიდა წერილის ქართული თარგმანების ჩაწერის დროს გამოყენებული იქნა მთელ იმუამინდელ ქართულ სამყაროში გავრცელებული ე.წ. ზანურ-ქართული ანუ ძველი ქართული საერთო ენა, განამტკიცებს ის ფაქტები, რომ V საუკუნის იერუსალიმის ლაზურ მონასტერში აღმოჩნდა არა ლაზური დიალექტით შესრულებული წარწერები, არამედ სალიტერატურო ქართულით, ასევე ფაქტი იმისა, რომ იოანე ლაზი V საუკუნის დასაწყისში, ჩვილ პეტრე იბერს წმიდა წერილს ასწავლიდა ქართული ენით.

წმიდა პეტრე იბერიის ცხოვრების მიხედვით 411 წელს დაბადებული პეტრე იბერი მძევლის სახით წაიყვანეს კონსტანტინოპოლის საიმპერატორო კარზე 423 წელს სულ 12 წლის ასაკისა.

ამ დროისათვის მას იოანე ლაზის დახმარებით უკვე ზეპირად ჰქონდა შესწავლილი წმიდა წერილი ქართულ ენაზე, სწორედ ამ ენას შეიძლება ეუწოდოთ „ქართულ-ზანური“, რადგანაც ეს ენა მთელ ქართულ სამყაროში გამოიყენებოდა.

მისი ცხოვრების აღმწერის ცნობით ბერძნული ენა და მწერლობა პეტრე იბერს შეუსწავლია კონსტანტინოპოლში, ხოლო შემდეგ იერუსალიმში შეუსწავლია ასურული ენა და მწერლობა. აქედან ჩანს, რომ პეტრე იბერს სამშობლოში წმიდა წერილი შესწავლილი ჰქონდა არა ბერძნულ და ასურულ ენებზე, არამედ ქართულად. საერთოდ, ქართული ენის მეოხი და ქომაგი იყო პეტრე იბერიის სამეფო ოჯახი. მოვსეს ხორენაცის ცნობითაც, პეტრეს პაპა ბაკური იდგა საეკლესიო ქართული დამწერლობის განვრცობის სათავეებთან. ლაზთა მონასტერში აღმოჩენილი ქართული წარწერები განამტკიცებს ამ მოსაზრებას.

მაშასადამე, იოანე ლაზი, როგორც მემატთანე წერს, „3 წლის ასაკიდან“ პეტრე იბერს ასწავლიდა ქართული ენით, ის საგანგებოდ უნდა მოეწვიათ ლაზეთიდან უფლისწულის აღსაზრდელად.

აქ, ჩვენ შეიძლება დავსვათ კიდევ ერთი კითხვა, უფლისწულის აღსაზრდელად იბერიის სამეფო კარზე ლაზეთიდან მიიწვევდნენ თუ არა ისეთ მოძღვარს, რომელმაც საუკეთესოდ არ იცოდა ქართული ენა? ცხადია, იოანე ლაზი ქართულის შესანიშნავი მცოდნე იყო, იმდენად, რომ უფლისწულს ზეპირად შეასწავლა წმიდა წერილი ქართულ ენაზე, შემდეგ კი მის მონასტერში ქართულად შესანიშნავი წარწერები აღბეჭდეს.

იოანე ლაზის ქართულენოვნების მიზეზი, როგორც ითქვა, უნდა ყოფილიყო ის, რომ ზანურ-ქართული ენობრივი ერთობა I-V საუკუნეებში

ჯერ კიდევ შენარჩუნებული იყო. იმუამად ლაზური და ვთქვათ, ქართლ-კახური, ძალზე ახლო დიალექტებს წარმოადგენდნენ ერთმანეთის მიმართ. მაშასადამე, მეგრულ-ლაზური ისევე იდგა ზოგადქართული საეკლესიო-სალიტერატურო ენის სათავეებთან, როგორც სხვა კუთხეთა დიალექტები.

ქართული სალიტერატურო-საეკლესიო ენა არ წარმოადგენდა ქართლ-კახეთის მოსახლეობის დიალექტზე აღმოცენებულ ენას, როგორც ახლა წერენ, არამედ ზოგადქართულ საერთო-საეკლესიო ენას, რომელიც ლაზეთშიც ისევე გასაგები იყო, როგორც ვთქვათ კახეთში.

როგორც ითქვა, ამ მოსაზრების გამოთქმის უფლებას იძლევა შემდეგი ფაქტები:

1) იერუსალიმის ლაზთა მონასტერში აღმოჩენილი უძველესი IV-V საუკუნეების ქართული წარწერები, ყველაზე პირველნი ქართულ წარწერათა შორის. ე.ი. ქართული წარწერები ლაზთა მონასტერში, ცხადია ლაზი ბერებისა და მლოცველებისთვის კეთდებოდა და მათ ქართული იცოდნენ.

2) გელასი კესარიელის ცნობა, რომ „ტყვე ქალმა“ ანუ წმიდა ნინომ მოაქცია „ლაზები და იბერები“, ე.ი. ლაზების გამაქრისტიანებელი იყო წმიდა ნინო, ზოგადქართული ეკლესიის დამაარსებელი, ამის ასახვა იყო ის, რომ ძველი საქართველოს ყველა კუთხეში, მათ შორის სვანეთსა, აფხაზეთსა თუ სამეგრელოში, ისევე როგორც აღმოსავლეთ საქართველოში არსებობდა ერთადერთი საეკლესიო, ანუ წირვა-ლოცვის ენა, რომელზეც ითარგმნა წმიდა წერილი.

3) ერთადერთი ლაზური სიტყვა, რომელიც შემონახულია ბერძნულ წყაროებში „ქუთათისი“, პროკოფი კესარიელის ცნობით ლაზური ენის შესაბამისად იყო ნაწარმოები, სინამდვილეში ის ზოგადქართული სიტყვაა. რაც საფუძველს იძლევა მოსაზრებისა, რომ ზანურ-ქართული ენობრივი ერთობა ჯერ კიდევ არ იყო დაშლილი VI საუკუნეში. ზანურ-ქართული ენობრივი ერთობის გამო იყვნენ ქართულენოვანნი ეგრის-ლაზეთიდან გამოსული საეკლესიო მოღვაწეები და დიდი მამები – იოანე ლაზი და იოანე მინჩხი, ჭყონდიდელები და სხვანი, ათეულობით და ათასობით მამა, შემოქმედნი ზოგად ქართული კულტურისა.

ქართული კულტურის მკვლევართა მიერ ფაქტიურად დღემდე მივიწყებულია უდიდესი ღვაწლი წმიდა წერილის პირველი ქართველი მთარგმნელებისა, გასაოცარი მთარგმნელობითი შრომა IV-V სს-ის წმიდა მოღვაწეებისა, რომელნიც იდგნენ ქართული სასულიერო მწერლობის სათავეებთან.

მათი ღვაწლი ერთგვარად გადაჩრდილა X-XI საუკუნეების მთარგმნელთა დიდმა მუშაობამ.

უნდა ითქვას, რომ თვითონ X-XI საუკუნეების დიდი მთარგმნელები – გიორგი მთაწმინდელი, ეფრემ მცირე და სხვები ძალზე აფასებდნენ IV-V სს-ის პირველმთარგმნელთა ნამუშავეს.

1500 წელია დღემდე, რაც ქართულ ეკლესიაში კვლავ გამოიყენება ტექსტები თარგმნილი „პირველითგანვე“ ანუ IV-V საუკუნეებში, ისინი თითქმის უცვლელად მოვიდნენ ჩვენამდე და დღესაც გამოყენებულნი არიან საეკლესიო საჭიროებისათვის. ეკლესიაში მედავითნის მიერ წაკითხული ტექსტები (ჟამნის წიგნი თუ სხვა) ძირითადად IV-V სს-დან მოდიან თითქმის უცვლელი სახით.

ექვთიმე და გიორგი მთაწმინდელებმა ხელახლა კი არ თარგმნეს წმიდა წერილი, არამედ პირველმთარგმნელთა ტექსტები შეადარეს და დაუახლოვეს X-XI სს-ში ბიზანტიის ეკლესიაში გამოყენებულ ბერძნულ რედაქციებს.

IV-V სს-ის პირველმთარგმნელთა დიდი პლეადის წევრები უნდა ყოფილიყვნენ იოანე ღაზი, მოძღვარი პეტრე იბერიისა, თვითონ პეტრე იბერი, თითქმის მათი თანამედროვე, იბერიის სამეფო კარზე მოღვაწე პირები და ჩანს იერუსალიმში, პეტრეს გარემოს წევრები.

სომეხთა მიერ წმიდა წერილის თარგმნა იმავე ეპოქაში, IV ს-ის ბოლოსა და V ს-ის დასაწყისში, დაიწყო.

მიიჩნევა, რომ მესროპ მაშტოცმა სომხური ანბანი 405 წელს შექმნა. დაახლოებით ამავე დროს ალბათ უკვე ინტენსიურად მუშაობდნენ წმიდა წერილის ქართულად გადმოსაღებად.

ქართველ პირველმთარგმნელთა დიდი პლეადის წევრი ანდა შეიძლება, მეთაურიც იყო იოანე ღაზი, უნდა ვიფიქროთ, რომ მის მონასტერში იერუსალიმში აღმოჩენილი წარწერები ამას ადასტურებს – ისინი შეიძლება მართლაც პირველი იყვნენ ქართულ საეკლესიო წარწერათა შორის. 414 წლიდან ის უკვე ქართულ წმიდა წერილს ასწავლიდა პეტრე იბერს.

ღაზთა მონასტრის სატრაპეზოს იატაკის მოზაიკურ წარწერაში ნახსენები პირები – ანტონი, აბა და იოსია, საფიქრებელია, წმიდა წერილის ქართველი მთარგმნელები იყვნენ.

იერუსალიმის ღაზთა მონასტერში აღმოჩენილი ტექსტი ასეთია: „**შეწევნითა ქრისტესითა და მეოხებითა წმიდისა თევდორესითა შეიწყალენ ანტონი, აბაი და იოსია, მომსხმელი ამის სეფისაი და დედ-მამაი იოსიაისი, ამენ**“.

მიიჩნევა, რომ მონასტერი აშენებული ყოფილა წმიდა თევდორეს სახელზე, წინამძღვარი ყოფილა ანტონი, მოზაიკა კი დაუმზადებია (მოუსხამს) იოსიას (ე. მამისთვალიშვილი, ქართველები და ბიბლიური სამყარო, 1998, გვ. 86).

ჩვენი აზრით, რომელიც ადრევე გამოვთქვით, აქ მოხსენებული პირები ანტონი, აბა და იოსია უნდა ყოფილიყვნენ წმიდა წერილის ქართველი პირველმთარგმნელები, პეტრე იბერიის მამა-პაპების სამეფო კარის სხვა მოღვაწეებთან ერთად (იხ. მიტროპოლიტი ანანია „იოანე ლაზი“ და „პეტრე იბერი მართლმადიდებელი ეპისკოპოსი“).

ასეთი ვარაუდის გამოთქმის უფლებას იძლევა ის, რომ ჯერ კიდევ XIX ს-ში ამ წარწერის აღმოჩენამდე პირველმთარგმნელების სახელებს თითქმის ამავე თანმიმდევრობით გადმოცემდნენ, ოღონდ მათ უმატებდნენ „დავითის“ სახელს. ხოლო პეტრეს პაპის ბაკურ მეფის კარზე ქართული ანბანის შექმნისათვის და სალიტერატურო-საეკლესიო ენის შემუშავებისათვის გაწეულ ღვაწლს აღწერდნენ მოვსეს ხორენაცი და სხვა სომეხი ავტორები IV-V საუკუნეებისა.

ანტონი და აბა სხვადასხვა პირები უნდა ყოფილიყვნენ.

არა ანტონ აბატი, არამედ ანტონი და აბა .

ძველქართული სახელი აბაი საქართველოში ცნობილი იყო, მისგანაა გვარი აბაიშვილი. იოსია კი უნდა ყოფილიყო არა მოზაიკის მომხსმელი ხელოსანი, არამედ ქტიტორი, რომლის საფასითაც (თანხითაც) მოისხა იატაკი.

საერთოდ, ხელოსნების სახელებს ძველ ტექსტებში ადგილს არ უთმობდნენ, მით უფრო ასეთ გამოჩენილ ადგილას, ხოლო ქტიტორების მოხსენიება, მით უმეტეს თუ ისინი ცნობილი ადამიანები იყვნენ, მიღებული წესი იყო.

მაშასადამე, ჩვენ უნდა ვიფიქროთ, რომ პეტრეს პაპის ბაკურ მეფის კარზე IV ს-ის ბოლოდანვე გაჩაღებული იყო მთარგმნელობითი მუშაობა. ამ საქმისათვის სამეფო კარზე უნდა მიეწვიათ იოანე ლაზი, ხოლო როცა უფლისწული დაიბადა – უფლისწულის აღმზრდელად ანუ განსასწავლად დაინიშნა ის (იოანე ლაზი), როგორც ამ საქმის – ახლადფეხადგმული ქართული ლიტერატურის – სპეციალისტი.

მართლაც, 411 წლისათვის, ქართული საეკლესიო ლიტერატურა სულ ახალი ჩამოყალიბებული უნდა ყოფილიყო (411 წელს, როგორც ითქვა დაიბადა პეტრე იბერი). ძველ სომხურ წყაროებში, როგორც ითქვა, შემონახულია ცნობები, რომ ქართული საეკლესიო ანბანის და ქართული საეკლესიო ენის ჩამოყალიბებისათვის მუშაობა მიმდინარეობდა IV ს-ის ბოლოსა და V ს-ის დასაწყისში ქართლის სამეფო კარზე.

ბაკური – პეტრეს პაპა დედის მხრიდან, ასევე ბუზმარიოსი ბუზ-მიპრი მამის მხრიდან ივერიის მეფეები იყვნენ სწორედ ამ დროს, მათ უთუოდ ღვაწლი მიუძღვით ქართული წმიდა წერილის თარგმნის საქმეში, ჩვენი

აზრით ამიტომაც არიან ისინი მოხსენებულნი ლაზთა მონასტერში სხვა პირველმთარგმნელთა მსგავსად.

პეტრეს მამა – ბუზმარიოსი ცხადია, ამ საქმის ხელისშემწყობი იქნებოდა, დედა – ბაკურდუხტან ერთად (ბუზმარიოსი – ჩანს, ძველ საქართველოში ცნობილი სახელი იყო, ადიგენის რაიონის სოფელ უდემი დაფიქსირებულია ტოპონიმი „ბუზმარეთი“, პეტრეს სახელი კი მარუანი ყოფილა სიყმაწვილეში, სახელ მარუანისგან შეიძლება იყო ნაწარმოები გვარი – მარუაშვილი, საერთოდ კი, სახელი მარუანი იგივე მირიანი უნდა იყოს – იბერიის სამეფო კარზე მიღებული სახელი).

ასე, რომ **„ლაზთა მონასტერში“ ჩვენ უნდა გვქონდეს პირველქართველ მთარგმნელთა სახელების ჩამონათვალი. მათი მოხსენება ამ მონასტერში საჭიროდ მიუჩნევიათ, რადგანაც მათი პლეადის წევრი უნდა ყოფილიყო მონასტრის დამაარსებელი იოანე ლაზი. მათი ღვაწლით გიორგი მთაწმინდელისა და გიორგი მცირეს სიტყვით – „პირველითაგანვე გვქონდეს წერილნიცა და სარწმუნოებაი ჭეშმარიტი და მართალი“.**

წმიდა წერილის ქართული პირველთარგმანები ჭეშმარიტი და მართალი ყოფილა, ამიტომაც X-XI სს-ის „მთარგმნელ-რედაქტორებს“ ისინი არ შეუცვლიათ. ამ ტექსტებმა დღემდე უცვლელად მოაღწიეს და საეკლესიო მსახურებაში ამჟამადაც გამოიყენებიან.

კ. დანელიამ, გამოჩენილმა ენათმეცნიერმა, გამოწვლილვით შეისწავლა XI ს-ის დასაწყისში „თარგმნილი“ ტექსტები და მივიდა დასკვნამდე, რომ სინამდვილეში XI ს-ში ხელახლა კი არ ითარგმნა ბერძნულიდან ქართულ ენაზე წმიდა წერილი და სხვა საეკლესიო ტექსტები, არამედ **მოხდა ძველი, უკვე არსებული ქართული თარგმანების (ტექსტების) შედარება-რედაქტირება იმუამინდელ ბერძნულ რედაქციებთან** და ამის შედეგად მიღებულ იქნა ეკლესიისათვის „კანონიკური“ ტექსტები. მაშასადამე, ექვთიმე და გიორგი მთაწმინდელები, მათი ეპოქის წმიდა მამები იყვნენ არა მთარგმნელები ამ სიტყვის პირდაპირი გაგებით, არამედ მხოლოდ რედაქტორები. **„ამ ფაქტს მხოლოდ დანახვა უნდა“** - წერდა ამ ფაქტში აბსოლუტურად დარწმუნებული კ. დანელია, რადგანაც მან ეს ტექსტები, როგორც ითქვა ენათმეცნიერულად გამოწვლილვით შეისწავლა.

აღსანიშნავია, რომ გიორგი მთაწმინდელი თავის ანდერძში სწორედ ამ ფაქტს აღნიშნავს, რომ ის იყო არა „ახლად მთარგმნელი“ წმიდა წერილისა, არამედ მხოლოდ „შემმოწმებელი“ ანუ რედაქტორი რომელიც „აწამებდა“, აღარებდა ერთმანეთს უკვე არსებულ ძველ ქართულ ტექსტებსა და იმდროინდელ ბერძნულ რედაქციებს.

ერთმანეთთან „შეწამება“ ანუ შედარება ცხადია უდიდეს ცოდნასა და შრომას ითხოვდა მშრომელ-რედაქტორისაგან. გიორგი მთაწმინდელის

ანდერძის ორი რედაქცია არსებობს, ერთი რედაქცია (შეურყვნელი ტექსტი ანდერძისა) დაუცავს სამეგრელოში, მოქვეში დაცულ სახარებას, ასევე ბრეთის, ახალციხისა, ეჩმიადინისა და უბისის სახარებებს. ამ შეურყვნელ ანდერძში ნათქვამია – „ესე წმიდაი ოთხთავი არა თუ ახლად გვითარგმნია, არამედ ფრიადითა იძულებითა ძმათა ვიეთმე, ბერძნულთა სახარებათა შეგვიწამებია ფრიადითა გამოწველილვითა“. ამ ანდერძიდან სრულიად აშკარად ჩანს, რომ გიორგი მთაწმიდელმა კი არ თარგმნა – ამ სიტყვის შემდეგდროინდელი გაგებით წმიდა ოთხთავი, არამედ მხოლოდ „შეაწამა“ ანუ შეადარა ბერძნულ რედაქციებს და ჩაასწორა მათ მიხედვით.

შემდგომ საუკუნეებში აღნიშნულ წმიდა მამებს სიყვარულით უწოდებდნენ „მთარგმნელებს“.

მათი ხელიდან გამოსული წმიდა წერილის რედაქციები იქცა ოფიციალურ საეკლესიო ტექსტებად, ამიტომ პატივისცემისა და სიყვარულის ნიშნად მათ „მთარგმნელების“ აღნიშნული წოდება დაიმკვიდრეს.

ჩანს, ამ დამოკიდებულის გამო, შემდეგში რომელიმე გადამწერს ამ თვალსაზრისის შესაბამისად „შეუსწორებია“ გიორგი მთაწმიდელის ანდერძი, კერძოდ მისგან ამოულია ზოგიერთი სიტყვა, რამაც წარმოშვა ანდერძის ახალი ტექსტი ისეთი სახისა, რომელიც დღესდღეობით უფრო გავრცელდა.

ამჟამად, რატომღაც იმალება ანდერძის პირველსახე, რომელიც შერყვნილად მიიჩნევა.

სინამდვილეში გიორგი მთაწმიდელი თვითონ უხსნის მკითხველს თუ რატომ არ ესაჭიროებოდა ძველ ქართულ ტექსტებს ხელახლა თარგმნა.

მისი ძალზე დაბეჯითებული მტკიცებით დაახლოებით IV-V სს-ში შესრულებული ძველი ქართული თარგმანები „წმიდადაა თარგმნილი“ თავისი დროის მთარგმნელების მიერ. ამის გამო პირველმთარგმნელთა ხელიდან გამოსული ტექსტები იყვნენ „კეთილნი“ ანუ მისაღები ეკლესიისათვის, მაშ რატომ დასჭირდა ამ „წმიდად და კეთილად“ თარგმნილ ტექსტებს შედარება ბერძნულ რედაქციებთან XI ს-ის დასაწყისისათვის? ამ კითხვას თვითონ სცემს პასუხს გიორგი მთაწმიდელი.

გიორგი მცირეს სიტყვით, „ფრიადი იძულებით“ გიორგი მთაწმიდელს გაუწევია უდიდესი შრომა, რომელიც ასე საჭირო იყო იმჟამინდელი ქართული ეკლესიისათვის, რათა ცილისმწამებლებს („მაბრალობლებსა და მაყვედრებლებს“) ავტორიტეტი არ შეებღალათ ქართული წმიდა წერილისათვის. გიორგი მთაწმიდელის სიტყვითაც, მის გვერდით ყოფილან სასულიერო პირები „ძმანნი“, რომელთაც დაბეჯითებით უთხოვნიათ გაეწია ეს შრომა.

ერთი სიტყვით, გიორგი მთაწმიდელმა იღვაწა ქართული წმიდა წერილის ავტორიტეტის ამაღლებისათვის, დაუმტკიცა ყველას, რომ ის ისეთივე ღირსებისა იყო, როგორებიც იყვნენ ყველაზე კარგი ბერძნული რედაქციები მისი დროისა. თუმცა კი მიაჩნია რომ უფრო ძველი, პირველქართული თარგმანები ძალზე კარგი თარგმანები იყვნენ – ის წერს ანდერძში – **„ჩვენნი ყოველნი სახარებანი პირველითგან წმიდად თარგმნილია და კეთილად – ხანმეტნიცა და საბაწმიდურნიცა“** (ნ. პაპუაშვილი, ახალი აღთქმის ქართული თარგმანი, 2007, გვ. 92).

მაშასადამე, გიორგი მთაწმიდელი დიდად აფასებდა ქართველ პირველ მთარგმნელთა სკოლის მუშაობას. ეს სკოლა, როგორც ითქვა, ჩამოყალიბდა IV ს-ის ბოლოსა და V ს-ის დასაწყისში, სომხური წყაროების ცნობით ბაკურ მეფის კარზე. ანუ **პეტრე იბერის პაპის ოჯახი იყო მეცენატი, სპონსორი და დამკვეთი იმ დიდი მუშაობისა, რომელიც ესაჭიროებოდა ახალფუნდამულ ქართულ საეკლესიო მწერლობას, რომელიც ამ ოჯახის თვალწინ ყალიბდებოდა.**

მოვსეს ხორენაცის სიტყვით, ქართველთა სამეფო კარზე შემოუკრებიან ქვეყნის სხვადასხვა კუთხიდან ქართული ენის მცოდნეები.

სხვა წყაროდან ჩანს, რომ მათ შორის ერთერთი რჩეული ყოფილა იოანე ლაზი – რადგანაც სწორედ ის აირჩიეს ახალგაზრდა უფლისწულის აღმზრდელად, ანუ სიტყვიერების მასწავლებლად.

მართლაც, მან პატარა პეტრეს ზეპირად შეასწავლა ახალთარგმნილი წმიდა წერილი.

ეს იყო, ასე ვთქვათ – პირველი აპრობაცია პირველმთარგმნელთა მოღვაწეობის შედეგის დასადგენად.

მისი ცხოვრებიდან ჩანს, რომ პეტრეს მართლაც კეთილად შეუსწავლია წმიდა წერილი, იმდენად, რომ შემდგომში ყველას აოცებდა წმიდა წერილის ცოდნით კონსტანტინოპოლის საიმპერატორო კარზე.

ქართული საეკლესიო დამწერლობაც პირველ ნაბიჯებს დგამდა პეტრეს სიყმაწვილის წლებში.

საქმე ის იყო, რომ თუ კი მესროპ მაშტოცს მრავალი ძიება დასჭირდა სომხური ანბანის ასო-ნიშნების მოხაზულობის მოსაძებნად, ქართველ მამებს არ ესაჭიროებოდა ამდენი ძიება – **ქართლის სამეფო კარზე იქამდე საუკუნეთა მანძილზე იყენებდნენ ე.წ. არმაზულ დამწერლობას.**

არმაზული დამწერლობით შესრულებული წარწერები აღმოჩენილია ვანში, ბორში (დასავლეთ საქართველოში), მცხეთაში და სხვაგან. ეს იყო ფინიკიური დამწერლობიდან წარმოშობილი არამეული დამწერლობის ერთ-ერთი სახე.

როგორც ჩვენი თანამედროვე მკვლევარების (რ. პატარიძე) ნაშრომებიდან ჩანს, ჩვენს პირველ წმიდა მამებს მოუძებნიათ არამეული დამწერლობის

პირველი სახე, ანუ ამ ანბანის საუკეთესო ვარიანტი. და ჩვენი ფიქრით, ის დაუდვიათ საფუძვლად ქართული საეკლესიო დამწერლობისათვის.

მაგალითად, ასომთავრული „ა“, არის არამეული ანბანის პირველი ასო-ნიშანი, რომელიც იგივე სახისაა, მათ შორის განსხვავება ისაა, რომ არამეული „ა“ სწორი ხაზების ურთიერთგადაკვეთითაა მიღებული, ხოლო ასომთავრულის „ა“, იგივე ხაზებია, ოღონდ დამრგვალებული სახისა.

არამეული ანბანის სამკუთხედები – ასომთავრულში წრეებითაა გადმოცემული. მაგალითად, ასო-ნიშანი „ბანი“ არამეულსა და ქართულში ერთიდაიგივეა, ოღონდ არამეულში „ბანი“-ს მუცელი სამკუთხედის ფორმის მქონეა, ხოლო ქართულში ის მრგვალია.

ცხადია, ქართულ საეკლესიო ანბანში საჭირო იქნებოდა რამდენიმე ასო-ნიშნის დამატება, თუმცა, შესაძლოა იქამდეც, არმაზულში ეს ასო-ნიშნები არსებობდა კიდევ.

ყოველ შემთხვევაში, არმაზულის თავდაპირველი დედა-სახე (ძველი არამეული) უნდა ყოფილიყო საფუძველი ქართული საეკლესიო ანბანისა.

მაშასადამე, ქართველმა პირველთარგმანებმა იოანე ლაზისა და პეტრე იბერიის ყრმობის ეპოქაში შეძლეს არმაზულ-არამეული დამწერლობის საფუძველზე ასომთავრულის შექმნა, ამასთანავე ქართულად თარგმნა წმიდა წერილისა და ასევე მისი ჩაწერა ქართულივე, უკვე ქართული საეკლესიო ასოებით.

აქედან ჩანს, რომ იოანე ლაზი იდგა ზოგადქართული სალიტერატურო ენისა და ქართული საეკლესიო დამწერლობის სათავეებთან.

როგორც აღინიშნა, ამის მიზეზი უნდა ყოფილიყო ის, რომ იოანე ლაზის დროს აღმოსავლეთ საქართველოს ხალხის მეტყველება ძალზე ახლოს იდგა იმჟამინდელ მეგრულ-ლაზურთან, ისევე, როგორც საქართველოს სხვადასხვა კუთხეების მეტყველებებთან. **საერთო სალიტერატურო ენა ის-ის იყო ისახებოდა და იბადებოდა იოანე ლაზის შრომით.**

ენათმეცნიერულად ასევე იყო ევროპისა და აზიის სხვა რეგიონებშიც. მაგალითად, IX-X სს-ში როდესაც კირილემ და მეთოდემ სლავურად გადმოიღეს წმიდა წერილი, სლავური საერთო ენას წარმოადგენდა ზოგადად სლავებისათვის, მხოლოდ შემდეგ XIV-XV სს-სათვის თანდათან ჩაისახა სლავურ ენაში უკრაინული, ბელარუსული, და ე.წ. „ველიკორუსული“ (მოსკოვური) ენა-მეტყველებანი, დასავლეთ სლავებში შემდგომ ჩამოყალიბდა სერბული, ბულგარული და სხვა ენები. ასე, რომ სლავური წმიდა წერილი ენობრივად საერთო იყო შემდეგ ჩამოყალიბებული უკრაინელების, ბელარუსების, და სხვა სლავური ხალხებისათვის. მსგავსადვე ლათინური ენა, რომელზეც ითარგმნა პირველ საუკუნეებში წმიდა წერილი, იქცა საფუძვლად შემდეგ ჩამოყალიბებული ფრანგული,

ესპანური, იტალიური თუ რუმინული ენებისათვის. მაშასადამე, ჯერ ითარგმნა ლათინურად წმიდა წერილი, ხოლო შემდგომ ჩამოყალიბდა ლათინური ენის საფუძველზე სხვადასხვა ხალხების ენები, ამიტომაც ამ ხალხებისათვის ლათინურ ენაზე წირვა-ლოცვა პირველ ხანებში, სანამ ამ ხალხების ენები თანამედროვე სახეს მიიღებდა, სრულიად გასაგები იყო. ცხადია, ამ ერთგვარი ზოგადი წესისაგან არ უნდა ყოფილიყო გამონაკლისი ქართულიც.

IV-V სს-ში ზოგადქართულ ენაზე ითარგმნა წმიდა წერილი, რომელიც გასაგები იყო ყველა კუთხის ქართველთათვის, რადგანაც ეს ენა იმჟამად მშობლიური და გასაგები იყო ყველა კუთხის მცხოვრებისათვის, მხოლოდ შემდეგ საუკუნეებში ამ კუთხეების მეტყველებანი გადაიქცა ერთმანეთისაგან დაშორებულ დიალექტებად. ე.ი. იოანე ლაზის დროს ლაზეთისა თუ კახეთის ქართველობა მეტყველებდა ერთმანეთისათვის გასაგებ საერთო ენაზე, რომელზეც ითარგმნა წმიდა წერილი და რომელსაც შემდგომში ეწოდა ძველი ქართული სალიტერატურო ენა. მხოლოდ შემდეგ საუკუნეებში, როგორც ითქვა დაშორდნენ ერთმანეთს ეს მეტყველებანი.

ენები სწრაფად ვითარდებიან, ამიტომაც გვაქვს ძველი ბერძნული, ძველი სომხური, ძველი ქართული და ა.შ. ჩვენ ერთმანეთს ვადარებთ თანამედროვე მეგრულსა და ძველ საეკლესიო-სალიტერატურო ენას. როგორც ვიცით თუ არსებობს თანამედროვე მეგრულ-ლაზური, უნდა ყოფილიყო ძველი მეგრულ-ლაზურიც.

რა სახისა იყო ის (მეგრულ-ლაზური) 1600-1500 წლის წინ, იოანე ლაზის დროს? ჩვენი თვალსაზრისით, როგორც მრავალჯერ აღვნიშნეთ, **IV-V საუკუნეებში მეგრულ-ლაზური ძალზე ახლოს იდგა სალიტერატურო ძველ ქართულთან.** ამიტომაც იოანე ლაზი, ალბათ მშობლიურ დიალექტზე დაყრდნობით სხვადასხვა კუთხეების მამებთან ერთად აყალიბებდა სალიტერატურო-საეკლესიო ენობრივ ნორმას, რათა გასაგები ყოფილიყო როგორც მთის, ისე ბარის მორწმუნეებისათვის, ქვეყნის როგორც ერთ, ისე მეორე კუთხეში.

ჩვენს თვალსაზრისს, რომ იოანე ლაზის ეპოქაში მეგრულ-ლაზური სალიტერატურო ქართულის ერთ-ერთ საფუძველს წარმოადგენდა განამტკიცებს ძველ მატრიანეთა და წყაროთა ცნობები. მაგალითად, „მოქცევა ქართლისა“-ს ცნობით, აღექსანდე მაკედონელის ეპოქაში არიან-ქართლის მეფის ძე აზონი სამხრეთიდან წამოუძღვა სამხედრო ელიტის მრავალსულიან ოჯახებს, რომელთაც ჩამოაყალიბეს სახელმწიფო – „ქართლის სამეფო“. ამავე წყაროს ცნობით მის შემადგენლობაში

შედიოდა ეგრისი – დასავლეთ საქართველო, რადგანაც ამ სახელმწიფოს ჩრდილო-დასავლეთი საზღვარი გადიოდა მდ. ეგრისწყალზე.

სად მდებარეობდა არიან-ქართლის სამეფო, საიდანაც ჩრდილოეთით, მათ შორის ეგრისში, ჩასახლდა ახალი ქართული სახელმწიფოს შემქმნელი აზონის სამხედრო ელიტა? ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით კლარჯეთი აზონის მამული ქვეყანა იყო, მისი მიმდებარე მხარეებით. ე.ი. **არიან-ქართლი მოიცავდა კლარჯეთს, ქალდეას, ტაო-ბასიანსა და იმ მეზობელ კუთხეებს.**

ლაზების ქვეყნის – „ქალდეას“ და „ქართლის“ ეტიმოლოგია ერთი და იგივე უნდა იყოს, რადგან ორივე სიტყვის ფუძეში თანმხოვნებია „ქლ“ და „ქრ“, ცხადია, ეს ერთი ფუძეა, რადგანაც კანონზომიერია გადასვლები ლ-რ, დ-თ. ლაზთა (ჭანთა) ქალდეას შემოუნახავს არიან-ქართლის ქვეყნის სახელის ფუძე „ქართ“.

ძველ წყაროებში „სამეგრელო“ და „სოფელი მეგრელთა“ ერქვა ტრაპეზუნ-ქალდეას რეგიონს, სადაც პირველად იქადაგა ანდრია პირველწოდებულმა. ამ ქვეყნის ანუ ქალდეას ხალხის ენა შემოინახა სალიტერატურო ძველმა ქართულმა ენამ.

XX საუკუნეში, საბჭოთა ოკუპაციის დროს, საქართველოში შესაბამისმა სამეცნიერო წრეებმა გააბატონეს თვალსაზრისი, თითქოსდა ძველ ქართულ სალიტერატურო ენას IV-V საუკუნეებში საფუძვლად დაედო ქართლ-კახური დიალექტი.

ეს თვალსაზრისი ძირეულად განსხვავდებოდა საქართველოში იქამდე ათასწლეულთა მანძილზე არსებულისაგან, რომ ძველი ქართული საერთო ენა იყო ქართული ეკლესიის მრევლისათვის, რომლის იურისდიქციაშიც ყოველი ქართული თემი შედიოდა აფხაზეთ-სვანეთიდან არაქსამდე და შემახამდე. ქართველთა გარდა ამ ფაქტს უცხოელებიც აღნიშნავენ, არქანჯელო ლამბერტი წერს სამეგრელოში გამოიყენება ქართული წიგნები, „რომელიც დაწერილია მათის ნამდვილის, ძველებურისა და წმიდა ენით. ამ ენისაგან მათი მდაბიური ენა ისე განირჩევა, როგორც ჩვენი მდაბიური ლათინურიდან განირჩევა“ (არქანჯელო ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა, 2011, გვ.185). ის წერს: „საქართველოს სამეფო გავრცელებული იყო თავ-რიზამდე, არზრუმამდე და კაფამდე, რომელიც ხერსონესშია. ამ მხრით საქართველო შეიცავდა თავის სამფლობელოში აფხაზებს, ანუ აბასქებს, ჩერქეზებს და ჯიქებს ანუ ძიქებს. საქართველოს სამეფოს რომ ასეთი სივრცე ეჭირა, ამის ცხადი კვალი დღესაც იპოვება იქ. **არზრუმის ქალაქის მახლობლად ახლაც მოიპოვება ქართული სოფლები. უწინდელ დროში თვით ამ ქალაქში იჯდა ქართველი ეპისკოპოსი, არზრუმელად წოდებული. კოლხიდის გარეთ, აფხაზებისა და ჯიქების ქვეყნებში მშვენიერი ტაძრები**

დგანან ქართულად აშენებულები და ქართულის ზედწარწერებით. ირანის მხრითაც, თვით თავრიზამდე, როგორც ქართული ეკლესიების, ისე ქართული სოფლების ცხადი კვალი დღესაც სჩანს“ (იქვე, გვ. 30).

ლაზიკის სამიტროპოლიტოს ძველი მოსახლეობის ენა

ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის ფონდებში დაცულია XV-XVI საუკუნეებით დათარიღებული ქართული ხელნაწერი (№ 3475), რომელსაც აქვს ბერძნულენოვანი მინაწერები, რომელნიც შესრულებულია არა ბერძნული, არამედ ქართული ასოებით.

ხელნაწერი, როგორც ნ. მახარაძემ გამოიკვლია, შესრულებულია სამხრეთ საქართველოს იმ ნაწილში, რომელიც ოსმალებმა მიიტაცეს და შესაბამისად, მისი მართლმადიდებელი მოსახლეობა კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს იურისდიქციაში აღმოჩნდა (ნ. მახარაძე, ლიტურგიკული პრაქტიკა და პონტოური დიალექტის გავლენის სფერო, ბიზანტია, ქართული წყაროები, 2010, გვ. 303).

იქამდე ბიზანტიის ქალდეასა და იბერიის თემების მიწაწყალზე მცხოვრები ეს მრევლი, დაახლოებით XIII-XVI საუკუნეებში კვლავ დედაქართული ეკლესიის წიაღს დაუბრუნდა, მაგრამ შემდეგ, ოსმალთა ბატონობის ეპოქაში, ისინი ხელმეორედ, კვლავ, ბერძნული ეკლესიის იურისდიქციაში აღმოჩნდნენ.

ხელნაწერიდან და მისი მინაწერებიდან ჩანს, რომ ოსმალთა ეპოქაში, ქალდეა-ჭანეთსა და, ასევე, სამცხე-საათაბაგოს სამხრეთ ნაწილში ქართულენოვან მრევლს და მის სამღვდელოებას დაუკანონეს ვალდებულება, რათა მათ წირვა-ლოცვა და ღვთისმსახურება აღარ ჰქონოდათ ქართულად, არამედ ბერძნულად.

ამ ვალდებულების გამო ზემოთ აღნიშნული ხელნაწერის მეპატრონე ქართულენოვანი მღვდელი, რომელსაც ბერძნული არ ცოდნია, იძულებული გახდარა ხმამაღლა, მრევლის გასაგონად წარმოსათქმელი ლოცვა – ე.წ. „ასამაღლებლები“ წარმოეთქვა ბერძნულ ენაზე, ამ დროს კი მას ხელში ეჭირა კონდაკი, სადაც ეს ბერძნული ასამაღლებლები ჩაწერილი იყო ქართული ასოებით. ე.ი. ამ მღვდელმა ბერძნული წერა-კითხვა არ იცოდა, ამიტომ ბერძნულენოვანი ასამაღლებელი ქართული ასოებით დაწერა და წირვის დროს ხმამაღლა წაიკითხა.

ხელნაწერიდან, ჩანს, რომ წირვის დროს ის, ე.წ. „საიდუმლო ღოცვებს“ კვლავ ქართულად კითხულობდა, ხოლო ასამაღლებლებს კი ბერძნულად წარმოთქვამდა, ასევე კვერექსებს. ბერძნული ასამაღლებელი კი, როგორც ითქვა, ქართული ასოებით ჰქონდა დაწერილი.

მკვლევარმა, ხელნაწერის შესწავლით, დაადგინა, რომ ამ რეგიონის მრევლიცა და სამღვდლოებაც ქართულენოვანი იყო, ოღონდ მათ საცხოვრებელ გარემოში უკვე ახალი ენა, ე.წ. პონტოური ბერძნული ენა იკვალავდა გზას.

მკვლევარის მიერ მოძიებული მონაცემთა ერთობლიობა მოწმობს ფაქტს, რომ ამ გარემოში ახალი ენა-მეტყველება ისახება, რომლისთვისაც უკვე „პონტოიკა“ ანუ პონტოს დიალექტი მშობლიური ხდებოდა.

ეს რეგიონი ისტორიული ქალდეა-ჭანეთია, გუმუშხანეს რეგიონი, საიდანაც აყრილი მოსახლეობა XIX საუკუნეში საქართველოში ჩამოსახლდა. მათ იმუამად უკვე „ბერძნებს“ უწოდებდნენ, მაგრამ მათ ყოფილ საეკლესიო ქართულენოვნებას ის ფაქტიც მიუთითებს, რომ მათ ჭანეთის სოფელ იმერადან თან ჩამოიტანეს ქართულენოვანი ძვირფასი სახარება, სხვა ქართულ საეკლესიო წიგნებთან ერთად. ყოფილი ჭანები ბერძნებად იქცნენ, ქართულენოვანი წირვა-ლოცვა, ნიშანი მთელი მათი ისტორიული რეგიონის ქართულობისა – დავიწყებულ იქნა. ისინი მემკვიდრენი იყვნენ პარიადრეს მთიანეთის იბერებისა.

სტრაბონის მიერ ნახსენები პარიადრეს, ხორძენასა, გოგარენასა და მიმდგომი ოლქების მოსახლეობის ანუ ძველი იბერების ენა უნდა ყოფილიყო სუსტად დიფერენცირებული ფუძე-ქართული (ე.წ. ფუძე-ქართველური) ენა, ანუ ის ენა, რომელიც საფუძვლად დაედო ძველ ქართულ სალიტერატურო მწერლობას – ამის გამო ძველი ქართული ენის ცოდნა ამავე რეგიონში მდებარე ტაოს, ბასიანისა და მეზობელი მხარეების მცხოვრებთათვის, ამ მხარეებიდან გამოსული ქართველებისთვის, ბუნებრივი იყო.

ამის ანარეკლია ის, რომ ამ და მიმდგომი მხარეებიდანაც გამოსული მოღვაწეების სომხურენოვან თხზულებებში ქართულენოვნების ნაშთებია შემორჩენილი.

მაგალითად, გრიგოლ პართელის არაბულენოვან ცხოვრებაში ქართული სიტყვები გვხვდება, ისევე, როგორც დავით უძღვევლის ნაშრომებში. აღსანიშნავია, რომ ქართული სიტყვები აღმოჩნდა ასევე, სომხურ ხალხურ საგმირო ეპოს „დავით სასუნცში“, მისი ძირითადი პლასტები VIII-X სს-ს განეკუთვნება (ჩაიწერეს 1874 წ.) და ასახავს 4 თაობის საგმირო საქმეებს.

როგორც აღინიშნა, XI საუკუნეში ბიზანტიამ აღნიშნული მიწა-წყალი ჩამოაშორა საქართველოს. იქაური ქრისტიანი მართლმადიდებლები განაშორა მცხეთის დედა ეკლესიას და შეიყვანა კონსტანტინოპოლის

საპატრიარქოს ლაზიკის სამიტროპოლიტოში, მაგრამ ამ ქმედებით ბიზანტიის იმპერიამ, ისევე, როგორც VI-VII სს-ში, ძირთადად თავისდაუნებლიეთ, ხელი კვლავ შეუწყო ქართველთა შორის სომხური იდენტობის განვრცობას, რადგანაც იქაური ქართველობა ფაქტიურად სომხურ-ქალკედონიტური ეკლესიის იურისდიქციაში მოექცა.

არმენიზაციის პროცესის თავიდან ასაცილებლად იქაურმა ქართველობამ მხოლოდ ის მოახერხა, რომ ეკლესიურად განშორდა სომხურ ცენტრებს და ლაზიკის სამიტროპოლიტოს სომხურ-ქალკედონიტურ საეპისკოპოსოებში გაერთიანდა.

იქაურ ქართულ სამრევლოთა ბაზაზე ჩამოყალიბდა ლაზიკის, ანუ ტრაპეზუნტის სამიტროპოლიტოში ქალკედონური საეპისკოპოსოები – ოლნუტისა, ხორძენასი, ბიზანასი, ანდაკისა და სხვა, ხოლო ვანის ტბის ირგვლივ იყო სომხური მრევლის ქალკედონური საეპისკოპოსოები წმ. ნიკოლოზისა, არჭემისა, ბერკრისა, ვანისა და სხვა.

ქართულენოვნების ნაშთები არმენიაში

სომხეთი ერთენოვანი ქვეყანა არ ყოფილა, აქ გავრცელებული ყოფილა სხვადასხვა ენები, კერძოდ, კორდუელთა ენა, ალბანელთა ენა, სივნიელთა ენა, ხოთიელთა (არტინის) ენა, ორთიელთა ენა, დასავლეთ ჭანეთისკენ კი „არ ისმოდა სომხური ენა“ (პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, გვ. 499).

VIII ს-ის სომეხი მწერალი სტეფანოს სივნიელი წერდა, რომ სომხეთის 7 მხარე სომხეთის სანაპიროებზე, ენობრივად განირჩეოდა შიდა სომხებისაგან, რადგანაც ამ მხარეებში ადგილობრივი ენები („მოსაზღვრე დიალექტები“) ყოფილა გავრცელებული. ეს მხარეები ყოფილა ტაო (იმიერ ტაო), სპერი (ზემო სპერი), ხოთი – სასუნის მხარე, არცახი, სივნიეთი, კორდუენა (კორჭეა) და სხვები. კორდუენაში ამ დროისთვის, პ. ინგოროყვას

სიტყვით, ქართული ყოფილა გავრცელებული, თუმცა კი კორდუნა ძველი ქართული ქვეყანა იყო ნ. აღონცის სიტყვით. ტაოსა და სპერში ქართული ენა ყოფილა გავრცელებული. ხოთელ-სასუნელთა ენა ორთაელთა ენად იწოდებოდა და „არტანი“-ს სახელითაც იწოდებოდა (მდრ. არტანელთა, ანუ ქართულთა ენა). ზემოთ აღნიშნული ეს მხარეები ლაზიკის სამიტროპოლიტოს ფარგლებში აღმოჩნდა, მისი მრევლი ძირითადად იდენტობა და ვინაობა შერყეული ქართველობა იყო, რომელიც ხან სომხურ, ხან კი ბერძნულ ენობრივ გარემოში მოექცა.

ჩრდილო, შუა და დასავლეთ არმენია კარდუხებისა და ხალიბების ეპოქაში (ძვ. წ. V-IV სს.) ქართული ტომებით იყო დასახლებული, ამიტომაც აქ მდებარე ვრცელი მიწა-წყალი პარიადრეს მთიანეთიდან, ხორძენასა და გოგარენას ჩათვლით იბერების საცხოვრისი იყო.

როგორც აღინიშნა, სტრაბონის ცნობით, მხოლოდ ქრისტეშობამდე II საუკუნეში შეძლო იმუამად გაძლიერებულმა არმენიამ იბერებისაგან მიეტაცებინა მათი სამშობლოს მნიშვნელოვანი ნაწილი – პარიადრეს მთისწინეთი, ხორძენა და გოგარენა.

ეს ტერიტორია არმენიის ნაწილად გადაიქცა.

მიუხედავად ამისა, ქართულენოვნების ნაშთები მაინც ჟონავს ამ მხარეებიდან გამოსული ზოგიერთი სომეხი მოღვაწის თხზულებიდან და თვით ხალხური შემოქმედებიდანაც კი. მაგალითად, ქართულენოვნების ნაშთები გვხვდება:

ა. დავით სასუნცის ცხოვრებაში, სადაც გვხვდება შემდეგი ქართული სიტყვები: **ნენა, ამირანი, ბიჭი, კაკაბა, იქვეა ლაზიზმები** (ვ. გოილაძე, ასურელ მამათა სამშობლო, 2002, გვ. 39);

ბ. ქართულენოვნების ნაშთია აგათანგელოზის წმ. გრიგოლის ცხოვრების არაბულ თარგმანში;

გ. ვანის ტბისპირა მხარის ქართულენოვნებას მიანიშნებს ასურელი მამების ქართულენოვნება. ვ. გოილაძის აზრით, ისინი ამ მხარეებიდან იყვნენ;

დ. დავით ანდათის წიგნში გვხვდება ქართული სიტყვა.

არმენიაში ამ ქართულენოვან ნაშთებს ჩვენი მეცნიერები „ქართიზაციად“ თვლიან.

თუ ასე ძლიერი იყო ქართიზაცია და მან შეძლო მესხეთის (ტაო-კლარჯეთის) სრული „გაქართველება“ იმდენად, რომ დღესაც, XXI ს-ის დასაწყისში, ტაოელი გლეხები ქართულად ლაპარაკობენ, მაშინ, როცა ტაო ერთიან საქართველოში სულ 2-3 საუკუნე იყო, რატომ ვერ გახდა ეს

შესაძლებელი ზოგიერთ მხარეში, სადაც ქართული ენა, ეკლესია და კულტურა უწყვეტია დღემდე?

ამიტომ ისეთი სიტყვები, როგორცაა **ბიჭი** (ბუმის მნიშვნელობით, ეს სიტყვა გვხვდება დავით სასუნცის ცხოვრებაში) **გოჭი** (ეს სიტყვა გვხვდება გრიგოლ პართელის ცხოვრების არაბულ თარგმანში) და სხვა, არის ხალხის შიდა ენობრივი სამყაროდან გამოსული და არა კულტურული ზემოქმედების, ანუ ქართიზაციის შედეგი.

ენის შენარჩუნების მიზეზები

ტრაპეზუნტ-არზრუმ-ვალაშკერტის არეალში მცხოვრებმა მკვიდრმა ქართულმა მოსახლეობამ შეძლო ქართულენოვნების შენარჩუნება, რაც განსაკუთრებით გამოვლინდა არაბობის დასრულების შემდგომ IX-X სს-ში.

არაბების შემოსევამდე აღნიშნული მიწა-წყალი ერთმანეთს შორის გაინაწილეს ბიზანტიისა და სპარსეთის იმპერიებმა და მას არმენიის ნაწილად მიიჩნევდნენ, რადგანაც IV-V სს-ში სომხეთის სახელმწიფოში შედიოდა.

რადგანაც ქრისტეშობამდე II საუკუნეში ეს მიწა-წყალი არმენიამ იბერიას ჩამოაცალა, შესაბამისად ბიზანტიელებმაც და სპარსელებმაც თავიანთ მიერ დაპყრობილი ქართული მიწების ნაწილი შეიყვანეს ე.წ. „დასავლეთ არმენიაში“, სხვა ნაწილი „მაღალ არმენიაში“, ნაწილი კი „პერსარმენიაში“ და ა.შ.

მიუხედავად დამპყრობელთა ხშირი ცვლისა, არზრუმ-ტაო-ვალაშკერტის რეგიონის მკვიდრმა ქართველებმა მაინც შეძლეს ქართულენოვნების შენარჩუნება, ამის ერთ-ერთ მიზეზს ასახელებს ვ. გოილაძე, თუმცა სხვა რეგიონთან დაკავშირებით ის წერს: „შუამდინარეთი და ვანის ტბის

ირგვლივ მდებარე რაიონი, მართალია არაერთი დამპყრობლის და სახელმწიფოს ხელში იყო, მაგრამ, როგორც ჩანს, ამა თუ იმ ტერიტორიაზე შესული და გაბატონებული უცხო ეთნიკური ელემენტი, ყოველთვის ვერ ახერხებდა დამხვედური მოსახლეობის ასიმილაციას. მათი მოთავეობით შექმნილი სახელმწიფოს დაცემის შემდეგ ძველი მოსახლეობა არსებობას განაგრძობდა, და არა თუ ეთნიკურ შეგნებას, ზოგჯერ ენასაც მშობლიურს ინარჩუნებდა როგორც ცნობილია, ასე მოხდა აღმოსავლეთ მცირე აზიაში ძვ. წ. XIII ს-ის დამლევს ხეთების სახელმწიფოს დაღუპვის შემდეგ მუშქებმა თავისი ეთნიკური სახე და ენა შეინარჩუნეს, ალბათ ასე მოხდა შუამდინარეთშიც. ასურეთის იმპერიის დაცემის შემდეგ, როგორც „ძველი მსოფლიოს ისტორიაშია“ მითითებული, „არ მომხდარა რაიმე მნიშვნელოვანი ეთნიკური ცვლილება! დაიღუპა მხოლოდ ასირიული საზოგადოების ზედა ფენა, ნაწილობრივ ქალაქელები. სოფლის მოსახლეობა დარჩა თავის ადგილას და მათი შთამომავლები ცხოვრობენ ჩრდილო ერაყში დღემდე, თუმცა აქადური ენა დიდი ხნის წინ დაკარგეს“ (ძველი მსოფლიოს ისტორია, ტ. II, მოსკოვი, 1982, რუს. ენაზე. გვ. 42. ვ. გოილაძე, ასურულ მამათა სამშობლო, 2002, გვ. 49).

მსგავსადვე, არაბთა ბატონობის დასასრულისთანავე, ყოფილი დასავლეთ არმენიისა და აგრეთვე პერსარმენიის მკვიდრმა მოსახლეობამ (ტაოს, ბასიანსა და მიმდებარე რეგიონებში) წარმოაჩინა, რომ ისინი შესანიშნავად ფლობდნენ ქართულ ენას, უფრო მეტიც, მათ გააჩნდათ ქართული იდენტობა, თუმცა კი განათლებული ქართველობა ფლობდა სომხურ ენასა და წერა-კითხვას. ამჟამად მათ, უსაფუძვლოდ, „სომეხი-ქალკედონიტების ერთ გაქართველებულ ნაწილად“ მიიჩნევენ.

სომეხი ქალკედონიტების ენა

ბიზანტიის იმპერიაში სომეხ-ქალკედონიტთა მონასტრებსა და ეკლესიებში წირვა-ლოცვა და საერთოდ ღვთისმსახურება მიმდინარეობდა სომხურ ენაზე. ამის შესახებ არსებობს წყაროები. მაგალითად, წმიდა საბა განწმედლის მონასტერში, რომელიც სომხეთიდან შორს, ანტიოქიაში მდებარეობდა, ღვთისმსახურების ენად სომხებისათვის სომხური იყო ნებადართული.

სომეხი-ქალკედონიტები სომხეთის პატრიოტები იყვნენ და მათთვის ძალზე ძვირფასი იყო ეროვნული კულტურა და სომხური ეკლესიის

ტრადიციები. ამიტომაც მტკიცება მათი ე.წ. „გაქართველებისა“ მათი პატრიოტიზმის შეუფასებლობაა.

„გაქართველების“ თეორია მხოლოდ პოლიტიკური მიზნით ჩამოყალიბდა XX საუკუნის დასაწყისში სომხური ნაციონალური ინტერესების დასაკმაყოფილებლად. აღნიშნულის შესახებ თვით სომეხი ავტორები წერენ „პრაგოსლაგნაია ენციკლოპედიაში“:

„სომეხი ქალკედონიტები თვითონ თავიანთ თავს თვლიდნენ სააკ პართევის, მესროპ მაშტოცის და ნერსე დიდის მემკვიდრეებად (და არა ფარნავაზისა, კირიონისა და გრიგოლ ხანძთელისა, მიტრ. ანანიას). სომხური ენა სომეხ-ქალკედონიტთა საღვთისმსახურო ენა იყო იმ შემთხვევაშიც კი, როცა ისინი შეკედლებულნი იყვნენ ბერძნულ მონასტრებს (მაშ როგორღა ხდებოდა მათი „გაქართველება“? მიტრ. ანანიას), მაგალითად, „სომეხთა საქმეების მოთხრობების“ თანახმად, VI საუკუნეში საბა განწმედილის მონასტერში სომხებს ნებას ოთავდნენ ღვთისმსახურება მშობლიურ ენაზე ჰქონოდათ, იმის შემდეგაც კი, რაც სომხეთში გაიმარჯვა ანტიქალკედონურმა მიმართულებამ, სომეხი-ქალკედონიტები მაინც ინარჩუნებდნენ მშობლიურ ენას და მას იყენებდნენ სამისიონერო მიზნებისათვის (ამის შედეგად შეძლეს მათ VI-VII სს-ში ტაოსა და სხვა ქართულ თავისუფლებადაკარგულ ოლქებში გაბატონება და იმზნის კათედრის დაარსება ქართველ-ქალკედონიტთა შორის. მიტრ. ანანიას), მაგალითად, იოსები, კონსტანტინოპოლის მართლმადიდებლური სომხური თემის წევრი, რომელმაც კონსტანტინოპოლშივე შეისწავლა სომხური ენა და მწიგნობრობა, 991წ. თარგმნა ბერძნულიდან მოკლე წლიური სვინაქსარი კონსტანტინოპოლის ეკლესიისა, რომელიც მან შეავსო სომხური წყაროების ცნობებით და გაგზავნა სომხეთში. სომეხ-ქალკედონიტთა წრეებიდან გამოვიდა ასევე ბერძნულიდან გამომავალი თვენი XI ს-სა, სომეხი-ქალკედონიტები მონაწილეობდნენ სომხური ლიტერატურის შესწავლასა და განვითარებაში“, – წერს პრაგოსლაგნაია ენციკლოპედიას სტატიაში ვ. არუთინოვა-ფიდანიანი (პრაგოსლაგნაია ენც. ტ. III, 2001, გვ. 328).

აღსანიშნავია, რომ ქართულადაც ითარგმნებოდა სომეხ-ქალკედონიტთა მდიდარი სომხურენოვანი ლიტერატურა, ასევე სომეხ-ქალკედონიტთა დოგმატურ-საღვთისმეტყველო პოლემიკური ტრაქტატების შემცველი წიგნებიც (ითარგმნებოდა ქართულ ენაზე) (იქვე, გვ. 328). სომხურ-ქალკედონური აგიოგრაფიული, ეგზეგეტიკური და ფილოსოფიური ლიტერატურის ქართულად თარგმნა მიმდინარეობდა როგორც V-VIII, ისე IX-X სს-შიც (იქვე, გვ. 328).

ქართულთან შედარებით, სომხურ-ქალკედონიტური ლიტერატურა სიღრმითა და სისავსით გამოირჩეოდა. ამის მიზეზი იყო ის, რომ ბერძნული

და სირიული ქალკედონური ტექსტები სომხურ ენაზე ძველთაგანვე ფუნდამენტურად იყო გადმოღებული.

ათონის მთის ბერები აღნიშნავდნენ კიდევ, თუ რა მწირად მიაჩნდათ თავიანთი ეპოქის მშობლიური ლიტერატურა და იღვწოდნენ ეთარგმნათ სხვადასხვა ენებიდან.

არმენიის იბერიული ზოლის მოსახლეობის ერთი ნაწილი სომხურ-ქალკედონური ეკლესიის მრევლი იყო, მათი არმენიზაცია მიმდინარეობდა და არა ქართიზაცია.

აქედანაც ჩანს, რომ სომეხი ქალკედონიტები სომხებადვე დარჩნენ და შეუერთდნენ მათთვის მშობლიურ სომხურ ეკლესიას, ხოლო იმჟამინდელ სომხეთში მცხოვრები ეთნიკური ქართველები ყოველ გზას ეძებდნენ, რათა მშობლიურ ქართულ ეკლესიის წიაღს დაბრუნებოდნენ.

ძვ. ლაზურის და ძვ. ქართულის ერთიანობის მტკიცებულებანი

ბიზანტიურ ეპოქაში ქალდეა ერქვა ბიზანტიის ადმინისტრაციულ ოლქს ანუ თემს ჭანეთ-ლაზიკაში.

ტრაპეზუნტის მიმდებარე მხარეებს იქამდეც ერქვა ქალდეა. ის ძირითადად დასახლებული იყო ჭანებით.

ეს ქვეყანა საინტერესოა თავისი სახელწოდებით.

როგორც ცნობილია, ქალდეა ჯერ კიდევ ქრისტეშობამდე ათასწლეულებით ადრე ერქვა შუამდინარეთის ერთერთ ოლქს, შემდგომში „ქალდეა“ ურარტუელებმა თავიანთ მთავარ „დემერთს“ უწოდეს, მაგრამ მათგან, ანუ სემიტური ქალდისაგან განსხვავდებოდა ქართული „ქალდეა“, რომელიც, როგორც ჩანს, უფრო ლუვიურ-ფრიგიულ სამყაროსთან იყო დაკავშირებული.

გორდუ, ქორდუ, ქალდეა – ფრიგიელ სამყაროში საკმაოდ გავრცელებული სახელები იყო.

სახელი „კარდუ-კარდუხი“, ვანის ტბასთან მცხოვრებ ქართველურ ტომს ერქვა.

კარდუხების ქვეყანაშია საძებნი ის ძველი იბერია, საიდანაც ქრისტეშობამდე VI საუკუნეში ნაბუქოდონოსორს (ბაბილონ-მესოპოტამიის მეფეს) გადმოუსახლებია იბერები პონტოს ზღვისპირეთში, ტრაპეზუნტის რეგიონში, რომელსაც დაერქვა კიდევ სახელი – ქალდეა.

„იბერიელ-მეგრელი შტოს ტომების საკუთარ სახელებში ერთი და იგივე ქვეყნის სახელი გვხვდება. იგი არის ქართუ ანუ კარდუ. რაკი ამ ქვეყნის

სახელი ორივე შტოს ტომების სახელწოდებაში მოიპოვება, უეჭველია იგი ქართველების თავდაპირველი სამშობლო უნდა ყოფილიყო.

სამშობლოს ხსოვნა მესამე შტოს წარმომადგენელს, სვანებსაც აქვთ შერჩენილი - ეს კართუ, ანუ ქართუ განთქმული ქვეყანა ქალდეა არის“ (ივ. ჯავახიშვილი „ქართველი ერის ისტორია, I, 1981, გვ. 403-404).

ჭანეთს – ქალდეას, მის ხალხს კი ქალდეელებს უწოდებდნენ.

ივ. ჯავახიშვილის აზრით სიტყვა „ქალდეელი“ მიღებულია ქართველთა ფუძე ქვეყნის „ქართუ“-ს სახელიდან (აქედანვეა „ქართ“-უელი და სვანების სასოფლო თემების „ხალდე“ და სხვა მსგავსი სახელებიც). სახელები „გალატ“, „გალატუ“ სახელები ასევე მცირე აზიაში გადმოსახლებულ კელტ-გალატებსაც გააჩნდათ.

აღსანიშნავია, რომ პროკოფი და სხვა ძველი ბერძენ-რომაელი ავტორები არ ახსენებენ სიტყვა „ეგრისს“, რადგანაც სახელები „ეგრისი, გურია, არგვეთი“ და სხ. მომდინარეობენ ერთი საერთო ფუძიდან „გურ“, „გორ“, რაც ეტიმოლოგიურად ძალზე ახლოა ფუძე „კოლ“-თან, ამ ფუძიდანაა ნაწარმოები „კოლხი“ და „კოლხიდა“, მდ. ენგურის ძველი სახელწოდება „ეგური“, ასევე ეგრისის ძველი სახელწოდება „ეგური“. ჩანს სახელები ეგური და კოლხიდა ერთმანეთის მიმართ იდენტურნი იყვნენ.

ფუძე „გურ“ საერთო მნიშვნელობისა უნდა ყოფილიყო.

ფუძე „გურ“, როგორც ითქვა, ალბათ იგივე „კოლ“ (კოლხიდა) ფუძეა.

ამავე ფუძიდანაა ჩანს არგვეთი, გურია, ეგურისი (ეგრისი).

ამავე „გრ“ ფუძიდანაა „გარდმანი“, „გარდაბანი“, „აგარაკი“, „გარისი“ (ამჟამად თეთრიწყარო), ალგეთი, ლიგანისხევი (ლიგ-რიგ) და სხვა.

ამავე ფუძიდან („გრ“, „გრ“) უნდა იყოს ნაწარმოები ქართველთა აღმნიშვნელი ეთნო სახელები – „გეორგია“, „გეორგიენ“, „გურჯ“ „გურძ“.

ასე, რომ „კოლხ“ დაკავშირებულია „ქართ“ და ქართველთა ქვეყნის სახელებთან (გურგაქ, გეორგიენ, გეორგია, გურძისტანი). გადასვლებით გ-კ-ქ; ლ-რ; ო-ა (მაგალითად, კოლ – ქარ);

ძველი ავტორები დაბეჯითებით მიუთითებენ, რომ შავიზღვისპირზე (შემდეგდროინდელ აფხაზეთში) ცხოვრობდა „კერკეტების“ ტომი, ხოლო ჩრდილო კავკასიაში ტომი „გეორგები“, ჩემი აზრით „კერკეტები“ იგივე „გერგ“, „გეორგ“ ტომია. ძალზე ცდებოდნენ ქართველი საბჭოთა მეცნიერები, როცა ამტკიცებდნენ, თითქოსდა „კერკეტები“ იგივე „ჩერქეზები“ არიან ეტიმოლოგიური თვალსაზრისით. აქ უცნაური ისაა, რომ თურქული სიტყვა „ჩერქეზ-ჩარქაზ“ არაა ძველი წარმოშობისა და შუა საუკუნეებშია დაფიქსირებული. მაშინ როცა ეტიმოლოგიურად „კერკეტი“ ყველაზე უფრო ახლოა „გერგეტ“ - „გერგ“ „გეორგ“ „გოგარ“ ფუძეებთან (შედ. „გერგეტის მთა“ ყაზბეგის რ-ში).

საბჭოთა ისტორიოგრაფია XX ს-ში ამტკიცებდა, რომ თითქოსდა „კოლხი ხალხი“ სხვა ეთნოსი იყო, ხოლო „ქართველები“ სხვა, ეტიმოლოგიური ძიება სხვას აჩვენებს.

ენობრივადაც ლაზების ანუ „კოლხების“ ენა და დანარჩენი ქართველების ენა ერთიდაიგივე უნდა ყოფილიყო, ახლოს მდგომი ძველ ქართულთან.

როგორც ზემოთ იყო გამოკვლეული, ამ განცხადების თქმის უფლებას იძლევა პროკოფი კესარიელის ცნობა, რომ ლაზების ენით ციხე-სიმაგრე კოტაიონს ერქვა „ქუთათისი“.

პროკოფი წერს: „ამ მხარეს ჩამოუდის ერთი მდინარე, სახელად რეონი, მის სანაპიროებთან ძველადვე კოლხებს აუგიათ ციხე, ... მაშინ ამ ციხეს კოტაიონს უწოდებდნენ ელინური ენით, ამჟამად კი მას ლაზები ქუთათისს ეძახიან, ბერძნული ენის უცოდინარობით მოსდით, რომ ამ სახელწოდების ნამდვილი სახე შერყვნეს. ასე აქვს ეს მოთხრობილი არიანეს.

სხვები კი ამბობენ, ძველ დროში ამ ადგილას ქალაქი იყო და კვიტაიონი ეწოდებოდაო, აქაური იყო აიეტი, რის გამოც პოეტები მას კვიტაიელს ეძახდნენ, კოლხიდის ქვეყანას კი კვიტაიდსო ... ქუთათისის მახლობლად კი არის ერთი მეტად მაგარი ციხე, სახელად უქიმერიონი“ (გეორგიკა, II. გვ. 196).

მაშასადამე, ლაზებმა, თავიანთი ენის ბუნების შესაბამისად, აწარმოეს იმ ციხის სახელი, რომელსაც ბერძნები კვიტაიონს უწოდებდნენ. **ლაზებმა თავიანთ ენაზე მას უწოდეს „ქუთათისი“**. ჩვენ ვიცით, რომ ეს სიტყვა ნაწარმოებია ძველი ქართული ენის შესაბამისად – ქუთათისი (სუფიქსი „ათ“, როგორც, მაგალითად – ბაღდათი, გელათი, მამათი, და სუფიქსი „ისი“, როგორც მაგალითად თბილისი, დმანისი, ძმუისი და ა.შ.), აქედან საფიქრებელია, რომ ლაზური ენა იგივე იყო რაც ძველი ქართული ენა, ყოველშემთხვევაში ეს ასე ყოფილა I საუკუნეში არიანეს დროს, იმ დროსაც თურმე ამ ციხეს ლაზური ენის შესაბამისად „ქუთათისი“ ერქვა და VI ს-შიც პროკოფის დროსაც. ეს ფაქტი ამტკიცებს იმას, რომ ძველი ლაზური და ძველი ქართული ერთი ენა იყო ანდა ერთი ენის ახლო დიალექტები.

ფუძე ქართული ენა ნაკლებად იყო დიფერენცირებული არიანესა და პროკოფის დროს, დიფერენციაცია შემდგომ გაღრმავდა, შესაბამისად ქართული ქრისტიანული კულტურისა და წმიდა წერილის თარგმნის ეპოქაში (IV-V სს-ში) ფუძე ქართული ენა აერთიანებდა იბერებსა და ლაზებს. ისინი ერთ ენობრივ და კულტურულ სივრცეს ქმნიდნენ IV-V სს-ში. ძველი ქართული ენა მათი (ლაზებისა და იბერების) საერთო

კულტურის ენა იყო, ამიტომაც „ქუთათისი“ ერთდროულად ლაზური და ძველი ქართული სიტყვა იყო.

ძვ. ლაზური და ძვ. ქართული ენის ერთიანობის, ერთი ბუნების გამო, როგორც ითქვა, მოღვაწეობდნენ ერთად იოანე ლაზი და პეტრე იბერი იერუსალიმში. სწორედ ქართულ ენას ასწავლიდა პეტრე იბერს მისი აღმზრდელი იოანე ლაზი საქართველოშივე 6 წლის ასაკიდან (მთავარეპისკოპოსი ანანია, „პეტრე იბერი მართლმადიდებელი ეპისკოპოსი“, 2002, გვ. 8).

რადგანაც „ქუთათისი“ ძველი ქართულის ენობრივი ნორმებითაა ნაწარმოები, მაგრამ პროკოფი მას „ლაზურ ენად“ აღიქვამს, უნდა ვიფიქროთ, რომ VI საუკუნისთვის ჯერ კიდევ არ იყო დასრულებული ლაზურ-ქართულის დიფერენციაცია და არსებობდა საერთო ფუძე ენა, რომელიც ერთდროულად იყო ლაზურიცა და ქართულიც. როგორც აღვნიშნეთ, ამ მოსაზრების გამოთქმის უფლებას ალბათ ისიც იძლევა, რომ გ. მაჭავარიანის მიხედვით ზანურ-ქართულის დიფერენციაცია I ათასწლეულში დაიწყო (სონანტოა სისტემა), ჩანს აღნიშნულ რეგიონში ამ დიფერენციაციის პროცესი VI ს-ში ჯერ კიდევ არ იყო დასრულებული. ამით უნდა აიხსნას ალბათ ის მოვლენა, რომ ჩვენ უამრავი ზანური ტოპონიმი და ჰიდრონიმი გვაქვს გურიასა და სამხრეთ საქართველოში. სინამდვილეში შესაძლოა ისინი ჯერ კიდევ გაუდიფერენცირებელი ზანურ-ქართულის ენობრივი ნაშთებია. დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო ქართულენოვნება I ათასწლეულშივე (მაგ. იოანე მინჩხის ქართულენოვნება) გამოწვეული უნდა ყოფილიყო იმით, რომ ეს ენა აქ ყველას ესმოდა, რადგანაც აქაური ადგილობრივი მეტყველებანი წარმოადგენდნენ საერთო კულტურის ენის ერთ-ერთ საფუძველს.

კოლხი და გლეხი ნ. მარის მიხედვით

„ლაზი“ ეთნონიმი, რომლითაც ბერძენი ავტორები მოიხსენებდნენ სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის მოსახლეობას. ეს სიტყვა ცნობილია უკვე I-II საუკუნეებიდან.

აღნიშნული რეგიონი, როგორც ცნობილია დასახლებული იყო ქართველური ტომებით.

როგორც ცნობილია, ქართულ ისტორიულ წყაროებში სიტყვა „ლაზიკა“ არ გვხვდება. ის ყოველთვის ითარგმნებოდა („სოფელი მეგრელთა“ ან

„სამეგრელო“) და იგულისხმებოდა ტრაპეზუნტის სანახები, სადაც, სომხური წყაროებით, „ეგრის“ ოლქი იყო განლაგებული.

მაშასადამე, სიტყვა „ლაზიკა“ ქართული სამყაროსათვის უცხო იყო მისი სუფიქსის -„იკ“ გამო. მართლაც, ჩვენი აზრით, სიტყვა „ლაზიკა“ ნაწარმოებია სომხური ენისათვის დამახასიათებელი სუფიქსით „იკ“, ისევე, როგორც „უტიკ“, „ალზნიკ“, „პარსაიკ“, „კორსაიკ“ და სხვა. თუმცა მისი ფუძე „ლაზ“-ქართულია. სტრაბონის ცნობით ამ ფუძე „ლაზ“-ითაა ნაწარმოები ხალიბების აღმნიშვნელი ეთნონიმი „ალაზონები“ და მათი ქვეყნის სახელი – „ალაზონია“.

ხალიბები ანუ ალაზონები მრავალრიცხოვანი ხალხი იყო.

მათი ზოგიერთი საცხოვრისი შემდეგში სომხებმა დაიმკვიდრეს. მათ შორის უნდა ყოფილიყო სომხური პროვინცია სახელწოდებით – „ალზნიკ“. სიტყვა „ლაზიკ“ შესაძლოა იყოს „ალზნიკის“ ვარიაცია. აღსანიშნავია, რომ XI ს-ში „ალზნიკ“-ში განლაგებული იყო ლაზიკის საეპისკოპოსოსების ერთი ჯგუფი.

კიდევ ერთხელ შეიძლება აღინიშნოს, რომ ტრაპეზუნტის მხარეებისაკენ მცხოვრები ქართული ტომების ეთნონიმებში გვხვდება ქართველთა აღმნიშვნელი ეთნოფუძე „გრ“ სხვადასხვა ვარიაციებით, მაგალითად, ბეჭირების ტომი ცხოვრობდა ტრაპეზუნტიდან აფსაროსამდე და მათ ქვეყანას „ბეჭირიას“ უწოდებენ.

ტრაპეზუნტი მდებარეობდა რეგიონში, რომელიც „მაკრონიად“ იწოდებოდა.

ტრაპეზუნტის დასავლეთით ფარნაკია „ტიბარენიად“ იწოდებოდა.

ყველა ტომის სახელში გამოიყოფა ზემოთ აღნიშნული ფუძე – „გრ“, „ქრ“, „კრ“, „ბგრ“.

ბეჭირები - ბეჭირ = ბქრ = ბგრ

მაკრონები - მაკრონ = კრ = გრ

ტიბარები - ტიბარ = იბარ = ბრ

ბეჭირები ცხოვრობდნენ იქ, სადაც შემდეგ ძიდრიტები, რომელსაც შემდეგ ეწოდა „ლაზიკა“.

ამავე ეთნოფუძით უნდა იყოს ნაწარმოები ცნობილი ეთნოსახელები „კოლხი“ და „კოლხიდა“.

„ნ. მარი ქართული სიტყვა „გლეხის“ შესახებ დასძენს – სოციალური ტერმინი გლეხი შესატყვისი სომხური „გრეჰ-იკ-ისა“, მდაბიური წოდებრივი სახელი. გლეხისაგან წარმოიქმნა „გლახაკი“, „გლახა“. „გლახა“ იგივე „კოლხია“, აღნიშნავს გლეხს ან მონას“ (ი. აბულაძე, შრომები, ტ. II, 1976, გვ. 168).

ნ. მარი წერს „ძირითადი სოციალური ტერმინები კავკასიაში არის ეთნიკური წარმოშობისა, უდაბლესი ფენა ქართველებსა და სომხებში იწოდება კოლხების სახელის მიხედვით ქართულად „გლეხი“, სომხურად „გრეხიკი“ (ნ. მარი, ბათუმი, არდაგანი, ყარსი, პეტროგრადი, 1922, გვ. 31 (რუსულ ენაზე).

„გლეხი“ შეიცავს ფუძე-ძირ „გლ“ ანუ „გრ“-ს ამ ფუძით კი იწოდებოდნენ ქართველები (გეორგიენ, გუგარქი, ეგრისი, გურია და ა.შ.) „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით მათ ზედა ფენად იქცნენ ე.წ. „მაკედონელები“ ანუ „არიან-ქართველები“. „მოქცევა ს“ მიხედვით, შესაბამისად, მკვიდრი ქართველები კი იქცა ქვედა ფენად – გლეხად. ასე, რომ გლეხს კავშირი აქვს არა მხოლოდ სიტყვა „კოლხთან“, არამედ ზოგად ქართულ ეთნო ფუძესთან „გრ“, „გლ“-სთან. ეს ეთნო-ფუძე თითქმის ყველა ქართული ტომის სახელში ჩანს, მაგალითად, გეორგიენ, გურძ, მარგველი, გურული, ეგრელი, პროვინციები – გოგარენა, გუგარქ, გარისი, გარდაბანი და სხვა.

კარი მეოთხე

არიან-ქართლის წარსული

თავი XV

არგონავტები და ამირანიანი

აია-კოლხიდა და პელასგურ-კავკასიური იდენტობა

XX ს-ის დასაწყისში ლინგვისტმა ბერჯის გროზნიმ გაშიფრა ხეთური ლურსმული დამწერლობა და წაიკითხა ხეთების დედაქალაქის მდიდარი სამეფო არქივი. ამ დოკუმენტებში ჩანდა, რომ ხეთების მეზობლად არსებობდა სახელმწიფო ჰაიასა, ზოგიერთი მკვლევარის აზრით ჰაიასას ადგილმდებარეობა ურარტუსას ემთხვეოდა. ის არზრუმის პლატოზეც ჩანდა.

რადგანაც სომხეთს ჰაიასტანს უწოდებენ, სახელმა „ჰაიასამ“ აღაფრთოვანა სომეხი მეცნიერები, ახლა მათ საშუალება ეძლეოდათ, რომ უკვე ძვ. წ. XIV ს-დან ემტკიცებინათ მცირე აზიაში სომხური სახელმწიფოებრიობის არსებობა. რადგანაც იქამდე მიიჩნეოდა, რომ სომხური კვალი მცირე აზიაში მხოლოდ ძვ. წ. VI ს-დან ჩანდა.

იქამდე, ჰაიასას ქვეშ იგულისხმებოდა ძვ. წ. VI ს-დან ურარტუს მეზობლად მდებარე პატარა სომხური სახელმწიფო, რომელმაც ისარგებლა ურარტუს დასუსტებით, დაიწყო მის წინააღმდეგ ბრძოლა, საბოლოოდ მოსპო და მისი ადგილი დაიჭირა.

ხეთურ წარწერებში სიტყვა „ჰაიასას“ ამოკითხვის შემდეგ, სომეხი მეცნიერები ამჟამად ამტკიცებენ, რომ თითქოსდა, ჰაიასას მემკვიდრე იყო ურარტუ და ჰაიასა არის ურარტუს თავდაპირველი, ნამდვილი სახელი, რომ

ურარტუ-ჰაისასა ჰაიკების ანუ სომხების ქვეყანა იყო, რომ შესაბამისად ურარტუელთა ენა იყო სომხური. ასეთი მოსაზრება სხვა წყაროებით არ დასტურდება, ის უსაფუძვლოა.

ჩვენი ფიქრით, ქრისტეშობამდე II ათასწლეულის ჰაისას ქვეყნის ქვეშ უნდა იგულისხმებოდეს არა ჰაიკების ქვეყანა, არამედ ბერძნულ წყაროებში ცნობილი ქვეყანა „აია“ ანუ აია-კოლხიდა. ის (აია-კოლხიდა) ამავე რეგიონს ჭოროხისა და ეფვრატის სათავეებს მოიცავდა ზღვისპირთან ერთად.

აია-კოლხიდა სახელოვანი და ცნობილი ქვეყნის სახითაა მოცემული შემდეგი დროის გადმოცემებსა და მითებში, რომელთაც თავისი საფუძველი უნდა ჰქონოდა.

მიჩნეულია, რომ ჰომეროსის (ძვ.წ. IX-VIII სს.) „ოდისეა“ პირველად იხსენიებს ქვეყანას სახელით – „აია“, ეს კოლხეთის პირვანდელი სახელწოდებაა. ჰომეროსმა არ იცოდა სახელი „კოლხიდა“, ჩანს იმის გამო, რომ მის ეპოქაში კოლხეთის ადგილას მდებარე ქვეყანას სახელი „აია“ ერქვა. „ოდისეაში“ ჰომეროსი გეოგრაფიულ სახელ „აიას“ სამ ადგილას ახსენებს (სიმღერა X, XI, და XII). „ოდისეას“ მიხედვით „აიაიე“ მდებარეობდა მზის ამოსვლის მხარეს, „ოკეანის“ (ასე უწოდებდა ზოგიერთი ანტიკური წყარო შავ ზღვას) აღმოსავლეთით. „აია“ ბერძენ მწერლებს, ჩვეულებრივ, კოლხეთში მდებარე ქვეყნად მიაჩნდათ, ზოგიერთის კომენტარებით ჰომეროსი „კოლხიკეს“ ნაცვლად ხმარობდა „აიას“, როგორც ადგილის აღმნიშვნელ სახელწოდებას, რაც იმას მიუთითებს, რომ „ჰაიასას“ სამეფოს გაქრობის შემდეგ მისი სახელი „აია“ დარჩა, როგორც ადგილობრივი გეოგრაფიული სახელი.

ჰეროდოტეს „აიას“ კოლხეთთან აიგივებს. ის წერს „ხომალდით მისცურეს აია-კოლხიდაში, მდინარე ფაზისთან“.

მიიჩნევა, რომ „აია-კოლხიდაში“ „აია“ ნიშნავს „კოლხიდის“ უძველეს სახელს.

ჰეროდოტეს მიხედვით მის დროინდელ „კოლხიდას“ წინათ, არგონავტების ეპოქაში, სახელად „აია“ ერქვა. ასევეა აპოლონიოს როდოსელთანაც. მისთვის აია კოლხეთის სინონიმი. ზოგი მწერლისათვის აია კოლხეთის ნაწილი, მისი ერთ-ერთი ქალაქია, მაშასადამე, ისინიც აიას კოლხეთთან აკავშირებენ. თავის მხრივ ალბათ, შესაძლებელია ტერმინ კოლხეთის დაკავშირება სიტყვა ქალდეასთან.

ჩვენ ქვემოთ ვიკვლევთ, რომ ამირანის (და ზოგიერთი სხვა) ქართული მითი თითქმის ზუსტად ემთხვევა იმ ბერძნულ მითებს, რომელნიც კოლხურ სამყაროსთანაა დაკავშირებული (მითი არგონავტებისა და მითები პრომეთეს შესახებ). ამირანის მითის ნაშთები შემორჩენილი იყო ვრცელ

ტერიორიაზე – ვანის ტბასთან მდებარე სასუნის მთებიდან ვიდრე აფხაზეთის ჩათვლით ჩრდილო კავკასიამდე. აია-კოლხიდის კულტურის ვრცელი არეალი ეკონტაქტებოდა ბერძნულ-ბალკანურ სამყაროს. მათ ერთნაირი მითებიც კი ჰქონდათ.

ერთ-ერთი ლუვიური მითის თანახმად, როგორც აღინიშნა, მოკვდავ-ადორძინებადი ღვთაება ტელეფინუს სიმბოლო (ნიშანი) – ეიას ხეზე უნდა ჩამოეკიდათ მისდამი მსხვერპლშეწირული ცხვრის ტყავი (საწმისი), ანუ, ოქროს საწმისის მითი არა მხოლოდ კოლხეთში, არამედ უფრო ადრე ლუვია-მუშქების ქვეყანაში იყო ცნობილი.

საერთოდ, ყამარის ხასიათი მიაგავს არგონავტების მითის კოლხეთის მეფის ასულის მედეას ხასიათს, კერძოდ, ყამარი მედეას მსგავსად დალატობს თავის ოჯახს, თავის მამას და მიჰყვება საქმროს. არგონავტების მითის სიუჟეტის მიხედვით იასონს დაედევნება მედეას მამა, ამ დროს მედეა ესმარება იასონს და აკვლევინებს თავისიანებს, ასევე, მსგავსად – ყამარი ესმარება ამირანს, რათა მან მამამისი (ე.ი. ყამარის მამა) მოკლას – „მაღლა ნუ კი სცემ სპილოსა, დაბლა შემოჰკარ რბილოსა, დაეჭრებიან ძარღვები დაეცემიან ძიროსა“ – ურჩევს ყამარი ამირანს, თუ როგორ მოკლას მამამისი. ყამარის მამა ამბობს ამის გამო: „უყურე ბოზსა ქალასა ქმარი ირჩია მამასა“ და სწორედ ასეთივეა მედეას ხასიათი. შესაძლოა, ის ბერძნული მითები, რომელნიც კოლხეთის შესახებ შეითხზა – მოსხების (მუშქების) ქვეყანასთან იყოს დაკავშირებული.

მართლაც, „მოსხები – კოლხური ტომია“ – წერდა ამ ეპოქასთან ყველაზე ახლოს მდგომი ქრისტეშობამდე VI საუკუნის ავტორი ჰეკატოს მილეტელი.

ჩვენი კვლევით, „მოსხები“ იგივე კოლხები, იგივე ქაღდები იყო, ის ეთნოსუბსტრატი, რომელითაც ჩამოყალიბდა ქართველი ხალხი და რომლიდანაც წარმოიშვა ქართველთა ტომები ე.წ. „ქართვები“, „ზანები“ და „სვანები“. მისი მითები აია-კოლხიდას მითებია, მცირე აზიისა და კავკასიის ქართულ სამყაროში გავრცელებული.

ფ. ჰაასის მიერ დადგენილია, რომ მცირეაზიაში გავრცელებული რწმენა-შეხედულებები და მითები იდენტურია ანტიკურ სამყაროში ცნობილი ზოგიერთი მითისა.

ჩვენი თვალსაზრისით იასონისა და მედეას მითი გარკვეულწილად იდენტურია ამირანისა და ყამარის თქმულებისა, რომელიც ჩანს მცირეაზიის მკვიდრ ქართველთა წინაპრებში იყო გავრცელებული, ანუ აია-კოლხიდის ვრცელ სამყაროში, რომლის ერთი ნაწილი შემდგომ ურარტუმ მოიცვა.

იაზონი და ამირანი

ამირანი ყველა ქართულ ქვეყანაში იყო ცნობილი, ვანისტბისპირეთიდან კავკასიის მთებს იქით, ჩანს, ის გავრცელებული იყო არიან-ქართლშიც, აქ უნდა ჰქონოდა ურთიერთობა ქართულ და ბალკანურ სამყაროს.

აქამდე ყურადღება არავის მიუქცევია იმ საოცარი ფაქტისათვის, რომ ქართული ეპოსის გმირის ამირანისა და არგონავტების მეთაურ იაზონის ამბები არა თუ საოცრად ემსგავსება ერთმანეთს, არამედ იდენტურიცაა, კერძოდ ამირანი და იაზონი ერთი სქემით მოქმედებენ:

1. იაზონი მიდის მედეას მამის სამეფოში;
ამირანი მიდის ყამარის მამის კოშკში;
2. მედეას მამა ადამიან-ღმერთია, ზევსის შთამომავალია, მაგიური ძალის მქონეა - თესავს კბილებს და ამოდიან ვეშაპები,
ასეთივე ბუნებისაა ამირანის საცოლის მამაც - „ყამარს მამა ცაში ჰყავს“ - წვიმის და ამინდის მომცემია;
3. მედეა უღალატებს საკუთარ მამას და მიდის თავისი ოჯახიდან,
ასევე ყამარიც ლანძღავს თავის მშობლებს და მიდის მამის სახლიდან - ნაწყენი მშობლებს ეუბნება - „მისუსურებდით დანასა“.
4. მედეას თავისი მამის სახლიდან მალულად მიაქვს საგანძური - ოქროს საწმისი,
ყამარსაც მალულად მიაქვს თავისი ოჯახიდან სიმდიდრე - ჯადოსნური ჯამ-ჭურჭელი.
5. იაზონს დაედევნება მედეას მამა;
ასევე ამირანს დაედევნება ყამარის მამა.
6. ორივე ქალი (ყამარი და მედეა) ასწავლან თავიანთ ქმრებს როგორ დაამარცხონ მისივე (ქალის) ახლონათესაები;
ყამარი ამირანს ასწავლის როგორ დაამარცხოს მამამისი - „მალლა ნუკი სცემ სპილოსა, დაბლა შემოჰკარ რბილოსა, დაეცემიან ძარღვები, დაეცემიან ძიროსა“;
მსგავსადვე, იაზონი მედეას დახმარებით ამარცხებს მის ძმას არფსირტეს და ჰკლავს.
6. იაზონი თავის მეგობარ თანამოლაშქრეებთან ერთად მიდის მედეას ქვეყანაში,

ასევე ამირანიც თავის მეგობარ-თანამოლაშქრეებთან ბადრისთან და უსუპთან ერთად მიდის ყამარის ქვეყანაში.

8. იაზონი კლავს გველეშაპს, ამირანი ჰკლავს ვეშაპს.

9. იაზონიც და ამირანიც ოქროს მფლობელები არიან, იაზონს აქვს ოქროს საწმისი, ამირანს აქვს ოქროს კბილი.

10. იაზონიც და ამირანიც თანამოლაშქრეებთან ერთად იერიშით იღებენ კოშკს ან მაღალი სიმაგრის კედელს (იაზონის მოლაშქრენი). (უკარებო ბროლის კოშკს, რომლის კარი იქ ჩნდება, სადაც ამირანი წიხლს დაკრავს).

უნდა არსებობდეს არგონავტებისა და ამირანის ეპოსების გმირების მოქმედებათა მსგავსების სხვა ნიშნებიც.

მაშასადამე, ამირანი და აზონი ერთი სქემით მოქმედებენ:

1) ამირანი მიდის ყამარის მამის კოშკში,

აზონი მიდის მედეას მამის (აიეტის) სამეფოში;

2) ყამარს მამა ცაში ჰყავს – წვიმის და ამინდის მომცემია,

მედეას მამაც მსგავსი გმირია, თესავს კბილებს და ამოდინს ვეშაპები;

3) ყამარი ლანძღავს თავის მშობლებს და მიდის მამის სახლიდან. ამბობს – „მისუსურებლით დანასა“, თან მიაქვს განძი – ჭურჭელი,

მედეაც მიდის მამის სახლიდან, მიაქვს განძი – საწმისი;

4) ამირანს დაედევნება ყამარის მამა,

იაზონს დაედევნება მედეას მამა;

5) რაც ყველაზე მთავარია, ორივე ეს ქალი ასწავლიან თავიანთ ქმრებს თუ როგორ დაამარცხონ მისი ახლობლები ანუ ცოლის ახლო ნათესავები.

ყამარი თავისი საკუთარი მამის მოკვლის ხერხს ასწავლის ამირანს, ამბობს: „მაღლა ნუ კი სცემ სპილოსა დაბლა შემოჰკარ რბილოსა დაეჭრებიან ძარღვები, დაეცემიან ძიროსა“.

ამ ხერხით, ყამარის დალატით, ამირანი კლავს ყამარის მამას.

მედეაც ასწავლის იაზონს როგორ მოკლას მისი ძმა არფსისტე. ამ ხერხით მედეას დალატით, იაზონი ამარცხებს მედეას ძმას;

6) ამირანს ჰყავს თანამოლაშქრე მეგობრები (არგონავტები) და მათთან ერთად მიდის ყამართან,

იაზონს ჰყავს თანამოლაშქრე მეგობრები (ბადრი და უსუპი) და მათთან ერთად მიდის მედეასთან;

7) იაზონიც ამარცხებს გველეშაპს და ამირანიც;

8) იაზონიც და ამირანიც ორივენი ოქროს მფლობელები არიან, ერთს – ოქროს საწმისი აქვს, მეორეს – ოქროს კბილი;

სტრაბონი, ასევე სხვა ბერძენ-რომაელი ისტორიკოსები მიდებს, ჩრდილო სომხებს, ალბანელებსა და იბერელებს, ასევე კავკასიის ზღვისპირა ტომებს მიიჩნევდნენ არგონავტებისა და მედეას შთამომავლებად.

ამირანისა და იაზონის გმირობის ამბების მსგავსება არ უნდა იყოს შემთხვევითი.

როგორც ჩანს, ბალკანეთიდან კავკასიისაკენ გადმოსახლებათა დროს ფრიგიელებს, პელსაგებს და სხვა ტომებს და უფრო ადრე პირიქით, კავკასიელთ ბალკანეთში, თან გადაჰქონდათ გმირების ამბებიც.

ლუვიაში - ვანისა და ურმიის ტბასთან მცხოვრები კარდუხი – გორდიენები ჩანს გადასახლდნენ ტრაპეზუნტისკენ დაახლოებით ქრისტეშობამდე VIII-VI საუკუნეებში. ამას უნდა ერქვას იბერების გადასახლება და ეს უნდა იყოს ასახული ძველ ავტორთა ცნობაში, რომ ნაბუქოდონოსორმა ლიბიელების (ლუვიელების) მეზობელი იბერები გადაასახლა [ჩანს, კარდუხების (გორდიენების) ქვეყნიდან] პონტოს ზღვისპირეთში, ტრაპეზუნტისაკენ.

იბერები და პელაზგების გმირები ალბათ ამიტომ ემსგავსებიან ერთმანეთს.

ე.ი. კარდუხების ქვეყნიდან ანუ ლუვიიდან ნაბუქოდონოსორმა მოსახლეობა გადაასახლა ტრაპეზუნტისკენ შავიზღვისპირეთში.

ამირანი იასონია, ხოლო მედეა – ყამარი

ფ. ჰაასის თვალსაზრისით ძველი მცირეაზიური რწმენები შემდგომ სიცოცხლეს ბერძნულ ანტიკურობაში პოულობდნენ (ნ. აბაკელია, მედეას მითოლოგიური სახის ინტერპრეტაციისათვის, კრებული – ეთნოგრაფიული ძიებანი, 1988, გვ. 5).

იაზონს თავისი გმირობისათვის „ქაღვთაება“ მედეას დახმარება დასჭირდა.

ფ. ჰაასის მიერ დადგენილია რომ ასეთი მითები მცირეაზიაში იყო გავრცელებული, საიდანაც შეადწია ანტიკურ სამყაროში, შესაბამისად გამოყოფს და ერთმანეთის გვერდით აყენებს წყვილებს ინარასა და ხუფასიას, მედეასა და იაზონს, ნ. აბაკელიამ მათ რიგში ჩააყენა დალი (ნადირთპატრონი) და მონადირე – ქართული მითების პერსონაჟები.

ჩვენი თვალსაზრისით იასონისა და მედეას მითი გარკვეულწილად იდენტურია ამირანისა და ყამარის თქმულებისა, რომელიც ჩანს მცირეაზიის მკვიდრ ქართველთა წინაპრებს შორის იყო გავრცელებული.

ფ. ჰაასის ცნობით ცენტრალურ ანატოლიაში გავრცელებული ყოფილა მითი გველ ილუანქაზე, რომელიც ებრძვის ამინდის ღვთაებას.

ამინდის ღვთაებას კი, თავის მხრივ ეხმარება ქალღმერთი ინარა.

მას (ინარას) სურს დაამარცხოს ილუანქა, რისთვისაც თავის მხრივ მასაც ესაჭიროება მოკვდავი ხუფასიას დახმარება.

ხუფასია და ინარა ამყარებენ სატრფიალო კავშირს, ინარა აძინებს გველს. მიიჩნევა, რომ ეს მცირეაზიულ (ხათურ-პროტოხეთური) მითი საფუძველია იასონ-მედეას ამბისა.

თქმულების ერთი ვერსიით იასონს ყლაპავს გველეშაპი „ამ ეპიზოდს, ფ. ჰაასის აღნიშვნით, ასევე ვხვდებით ქართული „პრომეთეოსის“ ერთ თქმულებაში, რომელშიც გველეშაპი ამირანს ყლაპავს“ (იქვე, გვ. 8).

ჩვენი აზრით, ამირანის თქმულებაში ყამარის მამა, ამინდის ღვთაება უნდა იყოს, რადგანაც მას შეუძლია „ტაროსის შეცვლა“ - მისი ცხენების ჩლიქების მიერ აჩქაფებული წყლის ნამი წვიმად იქცევა.

ფ. ჰაასის აზრით, პარალელები აშკარაა – ინარა და მედეა აძინებენ ურჩხულს, ორივე უახლოვდება მას უშიშრად, ორივეს კავშირი აქვთ ოქროს საწმისთან,

ჩვენი აზრით, სახელები ინარა და ყამარი ემსგავსებიან ერთმანეთს (ყინარა – ყამარი), ასევე სახელები „ხუფასია“ და „არამ-ხუტუ“ (ხუფასია – ხუტუ) (ამირანს მეგრულ-ლაზურ სამყაროში არამხუტუ ერქვა).

ჰაასი ერთმანეთს აკავშირებს ხუფასიას და იასონს.

ფ. ჰაასის აზრით, ამირანი ქართული პრომეთეოსის გმირია.

ჩვენ, ჩვენი მხრივ, ამირანის თქმულებას არგონავტიკასთან ვაკავშირებთ. მოგვეყავს მრავალი მაგალითი იასონისა და ამირანის, მედეასა – ყამარის მსგავსებისა.

ამირანის თქმულება (მისი პირველსახე) ერთ-ერთი წყარო უნდა ყოფილიყო არგონავტების მითისა. ამირანიანი და არგონავტიკა ერთი საერთო თქმულება-წარმოდგენის ნაყოფია.

გამოითქვა მოსაზრება, რომ მითები ოქროს საწმისის შესახებ მცირეაზიულმა მიგრაციულმა ტალღამ შეიტანა ბალკანეთში, შემდგომ კი ძვ. წ. 750 წლიდან უკან, კოლხეთში, შემოიტანეს ბერძენმა კოლონისტებმა.

ამირანი და არგონავტები

ზოგიერთი უცხოელი მკვლევარის აზრით, არგონავტებისა და ოქროს საწმისის თქმულება ხეთურ-აღმოსავლურ ანატოლიაში იყო გაგრძელებული, აღსანიშნავია, რომ ამირანის თქმულებასა და არგონავტების მითს ერთი სიუჟეტი აქვთ. კერძოდ, როგორც ითქვა:

1. ამირანს ყლაპავს გველეშაპი და კიდევ უფრო ძლიერი გამოდის მისი მუცლიდან, მან დანით გაუჭრა შიგნიდან მუცელი გველეშაპს.

ზემო სვანეთში სოფელ ლენჯერის მთავარანგელოზთა ეკლესიის გარე კედელზე გამოხატულია ამირანის ბრძოლა ვეშაპთან, მას აქვს ასეთი წარწერა – „ოდეს ამირან ვეშაპმა შთანთქა, ვეშაპი მოკლა და გამოვიდა“.

იაზონსაც ყლაპავს დრაკონი და მედეას დახმარებით მუცლიდან გამოდის.

2. იაზონი მეგობრებთან ერთად მიემართება სამოგზაუროდ.

ამირანიც მეგობრებთან ერთად (ბადრი და უსუპი) მიემართება სამოგზაუროდ (სალაშქროდ). სვანეთის იმავე ეკლესიის გარეკედელზე დახატულია ამირანის მეგობრები – „ბადრი, სეფედავლე და უსუპი“.

ამ მოგზაურობის დროს იაზონი ამარცხებს გიგანტ ციკლოპს, ამავე ეკლესიის კედელზე გამოხატულია თუ როგორ ჭრის გიგანტ დევს ამირანი თავს, მის გვერდით მისი მეგობრებია შუბითა და ფარით შეიარაღებული;

3. ამირანის საცოლვე ყამარი დალატობს თავისი დედ-მამის ოჯახს, მამის უწუმრად მიჰყვება ამირანს, შემდეგ კი აკვლევინებს საკუთარ მამას.

იაზონის საცოლვე მედეაც აკვლევინებს საკუთარ ძმას და ამარცხებინებს საკუთარ მამას.

4. ამირანის სასიამოროს მაგიური ძალა აქვს – ამინდს ცვლის, მისი ცხენების ჩლიქებით აჩქევებული წყლის ნამი აწვიმებს.

იაზონის სასიამოროსაც ასევე მაგიური ძალა აქვს – სპილენძის ჩლიქიანი ხარები ჰყავს, თესავს კბილებს და ამოდინა ჯარისკაცები.

5. ამირანის საცოლვეს (ყამარს) – ჭურჭლეული აუმხედრდება, ისინი ზეცაში მიჯრით გარბიან რათა შეატყობინონ ასულის დალატი მამას.

იაზონის საცოლვე იპარავს ყველაზე ძვირფას ოქროს საწმისს.

(როგორც ჩანს „ოქროს საწმისის“ იდენტური ამირანიანში არის „საჭურჭლე“ – „ჭურჭელი“).

6. იაზონის ამბავში აპოლონიოს როდოსელი ასხენებს „კვიტაიელი აიეტის კოშკებს“, სიტყვა „კოშკი“ ამირანიანშიც გვხვდება – ალგეთის ხეობაში, „ბროლის კოშკია“, რომელსაც კარები არა აქვს. მას უვლის გარშემო ამირანი, შემდეგ წიხლს კრავს და კოშკის კედელს შეანგრევს.

იაზონიც გადალახავს კედელ-გოდოლს.

დასკვნა: არგონავტების მითი არის არა რეალური ამბავი, არამედ მითი პელაზგურ-თესალიური და მისი მონათესავე ხალხებისა, რომელთა რიცხვშიც ჩანს, ქართველთა წინაპრებიც შედიოდნენ. ან ქართველთა წინაპრებმა გაიტანეს ბალკანეთში ეს მითი.

სახელი „ამირანი“ შემდეგ შეერქვა გმირს. ცეცხლთაყვანისმცემლობის ეპოქაში მას ალბათ „აჰრიმანი“ ეწოდებოდა – „ბოროტი სული“.

ამირანის მამის სახელი „სულკალმახი“ – „კოლხს“ გვაგონებს, მას ერქვა.

სულ-კალმახ-ი
კოლხი

აია – კოლხიდა, შესაძლოა აია-ქალდეასაც ნიშნავდეს.

ქართულში „ქ-გ-კ“ და „ღ-ტ-თ“, ასევე „ა-ო“ გადასვლები იძლევა საფუძველს ვიფიქროთ, რომ სიტყვა „კოლხი“, შესაძლოა უღერდა ასევე, როგორც „ქალხი“, „ქალდი“. სუფიქსები „ხი, ტი, თი, დი“ სიმრავლეს აღნიშნავს და იდენტურია. ამიტომაც შესაძლოა სიტყვამ „კოლხი“, მოგვცეს სიტყვა – „ქალხი“, „ქალდი“.

ეტიმოლოგიურად სიტყვები **კოლხი** და **ქალდი** ერთმანეთის იდენტურია.

ჰაიასას ქვეყნის ქვეშ შესაძლოა იგულისხმებოდეს აია-კოლხიდა ანუ **აია-ქალდეა**.

ქალდეა შემდეგში ერქვა ტრაპეზუნტის რეგიონს, ისტორიულ კოლხეთში, გაცილებით ადრე კი ურარტუს. ქალდეების ტომი, ქსენოფონტის ცნობით, შავი ზღვიდან ვიდრე თითქმის ვანის ტბამდე ცხოვრობდნენ. ასე, რომ „ქალდი“ ტერმინი უწყვეტად ცოცხალი იყო ამ რეგიონში (შავი ზღვიდან ვანის ტბამდე) საუკუნეთა მანძილზე. მისი სახელი კოლხიდიდან ურარტუმდე ქმედებდა.

როგორც ვთქვით, ურარტუს ქალდეა ერქვა და არა ჰაიასა.

ამასთანავე, „აია“ ფუძე-ძირი უღერს ურარტუს თვითსახელწოდებაში – „ბიაიანილი“, ბი-აია-ნილი, სადაც „ბი“, შესაძლოა პრეფიქსი იყოს მრავლობითობის აღმნიშვნელი. „ნილი, ილი“ – ქართული სუფიქსებია.

„ჰაიასას“ ქართულ სამყაროსთან კავშირს უნდა მიუთითებდეს ამ ტერმინის სუფიქსი „სა“. მიიჩნევა, რომ ტერმინში – „ჰაიასა“, სიფიქსი „სა“ არის ხეთური წარმომავლობისა და აღნიშნავს რასაც ქართული „ეთი“. მაგრამ იმავეს აღნიშნავს ასევე ქართული „სა-სი“ (თბილისი, ქუთაისი, უბისა, კვაისა, ჯვარისა და სხვა).

„ჰაიასა“ – „აია-კოლხიდა“, იგივე აია-კარდუ, კოლხიდა-ქალდუ, ქალდეა უნდა იყოს, ანუ სახელი ვრცელი ქვეყნისა ტრაპეზუნტიდან-ვანის ტბამდე.

თავი XVI

არიან-ქართლის წინაისტორია

(აია-კოლხიდა და არიან-ქართლი)

„ჰაიასა“ – „აიას ქვეყანა“ (შემდგომი კოლხიდა)

„ჰაიასა“, „ჰაიასა-აცცი“ (აზზი) – იყო სახელმწიფო, რომელიც მოიხსენიება ხეთურ ლურსმნულ ტექსტებში ძ.წ XVI-XIII საუკუნეებში.

ხეთოლოგთა უმეტესობა ჰაიასას ათავსებს შავიზღვისპირზე ჭოროხისა და ეფვრატის სათავეებთან.

ჰაიასის ქვეყნის არსებობა მსოფლიო სამეცნიერო საზოგადოებისათვის ცნობილი გახდა XX ს-ის დასაწყისისათვის, მას შემდეგ რაც გაიშიფრა ხეთური წარწერები, ამ სიახლეს დიდი რეზონანსი ჰქონდა და შეცვალა იქამდე არსებული წარმოდგენები მსოფლიოს ძველი ისტორიისა.

სიტყვა ჰაიასას და სომეხთა თვითსახელწოდების „ჰაი“-ს მსგავსებამ სომეხ მეცნიერებს ჩამოუყალიბა ამაჟამად სომხეთში დამკვიდრებული თვალსაზრისი, რომ ჰაიასის ქვეყანა იყო სომხური სახელმწიფო და ჰაიასელები პროტოსომეხები იყვნენ.

ეს თვალსაზრისი მსოფლიო სამეცნიერო წრეებში საეჭვოდ მიიჩნევა. თუმცა გავრცელებული არის სომხეთში (და ჩანს საქართველოშიც, როგორც ამას უჩვენებს ქართული საინტერნეტო სტატიები სომხეთისა და სომეხების ეთნოგენეზის შესახებ).

სომეხებს ჰაიასასთან აკავშირებენ ძალზე ცნობილი სომეხი მეცნიერები. ჩვენი აზრი კი განსხვავებულია – აღნიშნულ ტერიტორიაზე (ჭოროხის სათავეებიდან ვიდრე შავ ზღვამდე, სადაც XIV ს-ში მდებარეობდა ჰაიასა), ბერძნული წყაროების თანახმად (ქრისტეშობამდე XIII-XII საუკუნეებისათვის) მდებარეობდა სახელმწიფო სახელწოდებით „აია“ და სწორედ მისი სახელია ასახული ხეთურ წყაროებში.

შესაბამისად, ჰაიასა უნდა იყოს აიას სახელმწიფო, რომელსაც შემდგომში კოლხეთი ეწოდა.

როგორც ცნობილია, კოლხეთის ძველი სახელი არის „აია“, სადაც, მეფე აიეტის დროს, შავი ზღვის სანაპიროს მოადგნენ არგონავტები და მითის

მიხედვით მოიტაცეს ოქროს საწმისი. პეროდოტე წერს: „ელინებმა გრძელი ხომალდით მიცურეს აიაში, კოლხიდაში, მდინარე ფაზისთან, მოიტაცეს მეფის ასული მედეა“ (I. 2).

მართალია „აია“ და არგონავტები მითების სფეროს განეკუთვნებიან, მაგრამ, ხეთური წყაროების „ჰაიასა“ სწორედ აღნიშნულ ადგილას მდებარე სახელმწიფო აღმოჩნდა, თითქმის იმავე სახელწოდებით, ეს ჩვენ შეიძლება მივიჩნიოთ ერთ-ერთ დადასტურებად იმისა რომ მითში აღწერილი ამბები აირეკლავდა ისტორიულ რეალობას.

ჩვენს ერამდე XII საუკუნისათვის, როგორც ჩანს, ჰაიასა დაიშალა და მისი ტერიტორია დაიპყრეს.

ამ პერიოდში ჰაიასას ტერიტორია შეიძლება დაიყენის ნაწილად ჩაითვალოს.

ცნობილია, რომ ჩვენს ერამდე XIV საუკუნეში ჰაიასელები შეიჭრნენ ხეთების ტერიტორიაზე და გადაწვეს მისი დედაქალაქი, რომლის შემდეგაც თავის საზღვრად აქციეს ქალაქი სამუხა. ჰაიასა დროადადრო დებდა სამშვიდობო ზავს ხეთების სამეფოსთან და ხეთებს უხდიდა ხარკს.

ღურსმნული ფირფიტებიდან ცნობილია რამდენიმე ჰაიასელი მეფის სახელი. როდესაც ხეთების სამეფო ტახტზე ავიდა მეფე დუდხალია III ჰაიასელების წინააღმდეგ გაიგზავნა მხედართმთავარი, მემკვიდრე მეფისა.

იმუამად ჰაიასელები თავის ქვეყანაში იფარავდნენ ლტოლვილებს ხეთების ტერიტორიიდან, მხედართმთავარს დაევალა მათი და ქალაქ სამუხას უკან დაბრუნება.

ჰაიასას მეფემ ხეთების მხედართმთავართან დადო სამშვიდობო ხელშეკრულება და დაუზავდა.

ხეთების მეფემ ჰაიასას მეფეს ცოლად მისცა თავისი დაი, იმ პირობით, რომ ჰაიასას მეფეს აეკრძალებოდა ხეთების სამეფო სახლის სხვა ქალებთან რაიმე სახის ურთიერთობა.

სამშვიდობო შეთანხმება შემდგომ დაირღვა და ჰაიასას ბელადი თავს დაესხა ხეთების ერთ-ერთ ოლქს, თავის მხრივ ხეთებმაც ალყა შემოარტყეს ჰაიასა-აცცის ციხე-სიმაგრე ურას. ბრძოლები გაგრძელდა. ხეთების ერთ-ერთმა მეფემ გადალახა პონტოს მთები, გავიდა შავი ზღვის სანაპიროზე და აიღო იქ მდებარე ჰაიასელების ქალაქი არიპსე, იქედან გაემართა აცცის ცენტრისაკენ, ჰაიასის ქვეყანა დამორჩილებულ იქნა.

როგორც ითქვა, ჰაიასის ქვეყნის არსებობის შესახებ მეცნიერებმა შეიტყვეს მხოლოდ ხეთურ-ღურსმნული დამწერლობის გამოყვრის შემდეგ, XX საუკუნის დასაწყისში. იქამდე ურარტუს სახელმწიფოს, ეთნოსსა და კულტურას პროტოქართველებთან, ქართველთა თვითსახელწოდების ფუძე „ქალდთან“ აკავშირებდნენ, არმენიელებს კი ამ არეალზე მხოლოდ ძვ.წ. VI

საუკუნეში გამოჩენილებად მიიხსენიებდნენ, რომელთაც ურარტუს პროტოქართველთა მემკვიდრეობა გაითავისეს.

ამ თეორიას ავითარებდნენ წმ. ილია მართლის ეპოქის გამოჩენილი ევროპელი მეცნიერები. ილიამ ეს ფაქტი ასახა თავის „ქვათა ღაღადში“, სადაც მკაცრად გააკრიტიკა ცნობილი სომეხი ისტორიკოსი ქ. პატკანოვი და, როგორც წერდა: „მისი შევირდი ნიკო მარი“, ტენდენციური კვლევებისათვის.

ი. ჭავჭავაძის შეფასებამ გააღიზიანა ნ. მარი, მან მიზნად დაისახა საკადრისი პასუხით თავისი სამეცნიერო ღირსება დაემტკიცებინა. ამ მიზნის მიღწევას მან მრავალი ათეული წელი და მრავალი ნაშრომი მიუძღვნა. საბოლოოდ, მის კვლევა-ძიებებს ფართო ასპარეზი მიეცა საბჭოთა კავშირში XX ს-ის 20-30-იან წლებში მის სიცოცხლეშივე. ამავე პერიოდში ის და მისი მიმდევრები გაახარა ხეთურ წარწერებში არა ქალდის (ქართველთა ეპონომის), არამედ ჰაიასას (სომეხთა ეპონომის) სახელის ამოკითხვამ. რადგანაც ეს ფაქტი შეიძლება გამოყენებულიყო საწინააღმდეგოდ ილიას მტკიცებისა, რომ ურარტუ ქალდის ე.ი ქალდეელების, ქართველების ქვეყანა იყო. ახლა, ხეთური წარწერები მათ საშუალებას აძლევდა, ფაქტებზე დაყრდნობით საზოგადოებისათვის დაემტკიცებინათ თავიანთი მიუკერძოებლობა.

ამ აღმოჩენამ აღაფრთოვანა ნ. მარის გავლენის სფეროში მომუშავე მეცნიერები, რადგანაც ხეთურმა წარწერებმა მათ საშუალება მისცა „მეცნიერული პასუხი“ გაეცათ ქართველი „მოხალისე ისტორიკოსებისათვის“, რომ არმენიელები არა ძვ.წ. მე-6 საუკუნეში გამოჩნდნენ ურარტუსთან, არამედ უკვე ძვ.წ. 14 საუკუნიდან მკვიდრობდნენ იქამდე ქართულ სამყაროდ მიჩნეულ ქვეყნებში, და მათ არა მხოლოდ ჭოროხ-ეგფრატის სათავეებთან, არამედ მცირე აზიის სხვა რეგიონებშიც საკუთარი სახელმწიფოები ჰქონდათ, და უფრო მეტიც, მათ ახლა უკვე დაიწყო მტკიცება, რომ ურარტუ თვითვე იყო პროტოსომხური სახელმწიფო. თავდაპირველად კი ნ. მარის მიმდევარმა მეცნიერებმა გამოაქვეყნეს დიდტანიანის წიგნები და გამოკვლევები, რომ ურარტუს არ ერქვა ქალდეა, რომ ურარტუს ხალხს არ ერქვა ქალდეელები, რომ ასეთი თვალსაზრისიც კი დიდი შეცდომა იყო და მიუღებელი სამეცნიერო თვალსაზრისით, ახლა მათ დაიწყო მტკიცება, რომ ყველაფერი პირიქით იყო და ხეთურ წარწერებში ჰაიასა ერქვა ჭოროხ-შავიზღვისპირეთის სახელმწიფოს ძვ.წ. XIV ს-ში.

ჯერ კიდევ ჰაიასას ქვეყნის რაობის გააზრებამდე სხვადასხვა წყაროების ურთიერთშეჯერებით გ.გოზალიშვილმა გამოთქვა აზრი, რომ ქვეყანას ჭოროხის სათავეებიდან ვიდრე შემდგომ დროინდელ ტრაპეზუნტამდე ერქვა

სახელი „გაია“, „აია“, „მიწა – ქვეყანა“ (გ. გოზალიშვილი, მითრიდატე პონტოელი 1965 გვ. 8,9).

ძალზე მნიშვნელოვანია გოზალიშვილის აზრი, რომ იქამდე, სანამ აღნიშნულ მიწა-წყალს ეწოდებოდა კოლხიდა, მას ერქვა სახელი „გაია“, გოზალიშვილის ეს აზრი შემდეგში პრაქტიკულად დაადასტურა ხეთური წარწერების ანალიზმა, მათში მართლაც აღმოჩნდა ქვეყანა სახელწოდებით ჰაიასა.

ხეთოლოგთა მიერ აღიარებულია, რომ ამ ტერმინში „ჰაიასა“, ფუძეა „ჰაია“ ხოლო „სა“ არის ხეთური სუფიქსი, გამოყენებული ქვეყნის სახელის საწარმოებლად, იგივეა რაც ვთქვათ ინგლისურში „ლენდ“, „ლანდ“, ანუ ჰაიასა ნიშნავს, ჰაიას ქვეყანას, უნდა აღინიშნოს, რომ ამავე სუფიქსით „სა“, „სი“, ქართულშიც აღინიშნება გეოგრაფიული სახელები, მაგალითად: თბილისი, ქუთაისი, ბოლნისი, კვაისა, ჯვარისა, უბისა, გორისა, დღნორისა, პერევისა, სხვა სოფლებისა და ქალაქების სახელები.

მაშასადამე, ჩვენი აზრით, ჰაიასა იგივეა, რაც ბერძნულ მითოლოგიის აია, აიას ქვეყანა, რომელსაც შემდგომ კოლხიდა უწოდეს.

აღნიშნავენ, რომ ლურსმნულ წარწერებშივე მოიხსენიება ჰაიასას მახლობლად მდებარე ქვეყანა სახელწოდებით „გიურიანი“, „იურია“ ან „გურია“, ამ ქვეყნის სახელი ზუსტად არ იკითხება (მაგრამ მას როგორც აღინიშნა ერქვა გიურიანი, იურია ან გურია) (Дьяконов, И. М. Предистория Армянского народа, глава II, История Армянского нагорья в эпоху бронзы и раннего железа, ст. 43/46).

ქვემოთ, სხვადასხვა სტატიაში მივუთითებთ, რომ აია-კოლხიდა იგივეა რაც ჰაიასა-ქალდი, არიან-ქართლი, რომ ეტიმოლოგიურად ერთმანეთის იდენტურები არიან ტერმინები ჰაიასა, აია და არიანი (აია, ჩანს აქედან სიტყვა – არიანი, აია-არიანი), ასევე ქალდი და კოლხიდა (ქალ-კოლ, „დ“ და „ხ“ მრავლობითობის გამომხატველი იდენტური ნიშნებია).

დიაკონოვი თავის ამ ნაშრომში რამდენჯერმე აღნიშნავს, რომ ქალდები, ქართულ (ქართველურ) ენოვანი ტომი იყო, ის ასევე აღნიშნავს, რომ ნ. მარმა სტრაბონის მიერ მოხსენიებული ჰალიძონ-ქალდები ქართულ სამყაროს დაუკავშირა, ხოლო თავის მხრივ ქალდების ტომი იყო ჰაიასას შემდგომ წარმოქმნილი ურარტუს მრავალეთნიკური სახელმწიფოს ერთ-ერთი შემადგენელი ტომი.

ჩვენ ასევე ერთმანეთს ვუკავშირებთ ძველ ქართულ ტერმინ არიან-ქართლსა და ზემოთ აღნიშნულ ჰაიასა-ქალდს. ტერმინი ქართველი იგივეა რაც ქალდეელი, თავის მხრივ ქალდეუ იყო ურარტუს ხალხთა უზენაესი ღვთაება.

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ჰაიასას უნდა დაუკავშირდეს ტერმინი „აია“ და ასევე ტროას ქვეყნის მეორე სახელი „ილიონი“, „ილია“ (აქედან ჰომეროსის ილიადას, პოემისა და გმირების სახელები).

ამასთანავე, ილიონს ეტიმოლოგიურად უნდა დაუკავშირდეს სტრაბონისა და სხვა ძველი ავტორების მიერ აღნიშნული ტერმინიც – „ჰალიძონი“ (ალი(ძ)ონ – ალიონ – ილიონი).

ვფიქრობთ, რომ სიტყვა ჰალიძონში „ჰ“ და „ძ“ მერყევი და ცვალებადი თანხმოვნები იყვნენ და ზოგჯერ არც კი გამოითქმოდნენ, ამიტომაც ასეთ შემთხვევაში, სიტყვა ალიძონიდან სიტყვა ალიანის ან და ილიონის მიღება შესაძლებელია, ალიანიდან შემდგომში შესაძლებელია მივიღოთ სიტყვა-აღი(არია), აია.

„დაიაენი“, „დიაოხი“, „ბიანალი“ და სხვა აღნიშნულ ტერმინებში მუდამ გამოყენებული ხმოვნები „აია“ უცვლელად გადადიოდა ამავე რეგიონში წარმოქმნილი სახელმწიფოების სახელებში – „აია“, „ილია“, „გაია“, „გიურია“, „ჰაიასი“, „დაიაენი“, „დიაოხი“, „ტაოხი“, „ბიანალი“, მათში, როგორც ითქვა, მუდამ მეორდება ერთი და იგივე ფუძე-ხმოვნები, ეს არის „აია“ (აღსანიშნავია, რომ მეგრულში, შესაბამისად პროტოქართულში, ქვეყანას, მიწა-წყალს, ტერიტორიას ეწოდება „ქიანა“).

აია

გაია

ჰაიასი

დაიაენი

დიაოხი

ტაოხი

ბიანალი

ილია -ილიონი,

ალია -ალიძონი

გიურია და სხვა.

ზოგჯერ ამ ხმოვანთა (იგულისხმება აია) შორის ჩნდებიან სონანტები (სონორები) – „ლ“, „ნ“ და „რ“, და ვიღებთ ამავე რეგიონში ცნობილ სახელებს, მაგალითად: ნაირი, არიანი, და სხვა. ამასთანავე აღნიშნული „ლ“ და „ნ“ უნდა იყვნენ ე.წ. „რბილი ლ“ და „რბილი რ“, რაც დამახასიათებელია ქართულისათვის.

რბილი „რ“ და „ლ“ ხშირად მოისმოდა, როგორც „ი მოკლე“, ანდა არც ისმოდა, შესაბამისად მაგალითად ტერმინი ილიონი, მოისმოდა, როგორც იიანი, ან იია, ალიონი (აქედან ალიძონები), როგორც არიანი, აიანი, აია. მაშასადამე, თუ ასეა, მაშინ ალიანი, არიანი და აია ერთიდა იგივე ტერმინებია, სახელი იმ ქვეყნისა, რომელსაც შემდგომ კოლხიდა ეწოდა.

როგორც ტერმინ „ნაირში“, ასევე ტერმინ „არიანში“ ჩვენ შეგვიძლია გამოვყოთ ხმოვნები „აია“, ასევე თანხმოვნები „რ“ და „ნ“, ისინი, როგორც ითქვა, შეიძლება იყვნენ რბილი „ლ“, რბილი „რ“. ტერმინი „ჰაიასა-აცცი“-ში „აცცი“ ზოგჯერ იწერება როგორც „აზი“, საფიქრებელია, რომ ამ ორ „ზზ“-ს შორის იდგა „რბილი ლ“, მაშინ მივიღებთ ცნობილ ტერმინს „ალზი“ (აქედან აქაური ტომის სახელი ალიზონი ანუ ალიძონი). ეს სახელი („ალზი“) შემდგომ საუკუნეებში ერქვა ქვეყანას ვანის ტბის სიახლოვეს. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ყოფილი ჰაიასა-აზის ქვეყანაში ე.წ. ზღვის ხალხის დასახლებების შემდეგ აზი ანუ ალზი (იგივე ალიძონი) ხალხის ერთი ნაწილი უფრო აღმოსავლეთით გადასახლდა და შექმნა ალზის ოლქი. (აღსანიშნავია, რომ ტერმინი ჰალიძონი შესაძლოა საფუძვლად დაედო მწერალ არიანეს მიერ ნახსენებ ქვეყნის სახელს „**ხორასმიონს**“. ის წერს, რომ ალექსანდრე დიდთან მივიდა ხორასმიონის მეფე ფარასმანი, რომელსაც კონფლიქტი ჰქონდა კოლხებთან. სახელი ხორასმიონი – ჰორასმიონი (ხორაზმ) – ჰორასმ=ჰორასმ=ჰარასმ=ჰალასმ=ჰალაზმ=ჰალაძმ=ჰალაძნ=ჰალაძონ=**ხალიზონ**. ან **ხორაზმ=ხალიზონ**. თუ ასეა ხორასმიონის სამეფო ალაძონების ტომისა ყოფილა. კოლხებისა და ხორასმიელთა ომი შიდა კონფლიქტად უნდა ჩაითვალოს).

აღნიშნული სახელები და ტერმინები არ არის ხელოვნურად მოფიქრებული, არამედ დასტურდებიან ამ ტერიტორიაზე (შავი ზღვისპირეთიდან თითქმის ვანის ტბამდე) სხვადასხვა ეპოქაში წარმოქმნილი სახელმწიფოებისა და ქვეყნების სახელებში, რომელნიც საისტორიო წყაროებითაა დადასტურებული.

ჩვენი აზრით, როგორც ითქვა, ტრაპეზუნტიდან ვიდრე ვანის ტბამდე გადაშლილ მთიანეთს უნდა ეწოდოს „არიან ქართლის“ მთიანეთი, სხვადასხვა საუკუნეებში აქ ჩამოყალიბდა სხვადასხვა სახელმწიფო, რომელთა ტერმინოლოგიაში მუდამ მეორდება ერთი და იგივე ხმოვნები – „აია“.

უნდა ითქვას რომ ამავე მთიანეთში ძალზე ხშირად გამოიყენება ტერმინები **კოლხი, ხალიტუ და ქალდი**, თავის მხრივ ეს ტერმინებიც ერთმანეთთან უნდა იყვნენ დაკავშირებული.

როგორც ვიცით, თანხმოვნები გ, კ, ქ პროტოქართულში გამოითქმოდა ერთი თანხმოვნით, ასევე ჩვენ შეგვიძლია ვთქვათ რომ ერთი საშუალო თანხმოვნით გამოითქმოდა დ.ტ.თ და ხმოვნები ა,ო. თუ ჩვენ აღნიშნულ ტერმინებში, **კოლხსა და ქალდში** აღნიშნულ თანხმოვნებს შევცვლით თანაიდენტური თანხმოვნებით, ანუ „კ“-ს თუ შევცვლით „ქ“-თი, „ო“-ს შევცვლით „ა“-თი, მაშინ სიტყვა კოლხიდან შეიძლება მივიღოთ სიტყვა „ქალხი“.

როგორც ცნობილია „ხი“ გამოხატავს მრავლობითობას, ისევე როგორც ებ (ბ), თ, დ თანხმოვნები, ამიტომაც სიტყვა კოლხში სუფიქს „ხი“-ს შეცვლა შესაძლებელია სუფიქსით დ თანხმოვნით, მაშინ სიტყვა კოლხი „ქალხიდან“ შესაძლოა მივიღოთ სიტყვა „ქალდი“ და „ქალიტუ“ (ხალიტუ). მართლაც, ქალდელები ერქვა კოლხეთში მცხოვრებ ალიძონებს, ასევე, ჩანს, ურარტუს მრავალეთნიკურ ქვეყანაში მცხოვრებთაც, მათ მთავარ „დმერთს“ ამიტომაც ურარტუს – ქალდის ქვეყანაც ერქვა, აქედანვეა ხალიტუ.

საბოლოოდ, უნდა ვთქვათ, რომ ჰაიასას ქვეყანა იყო პროტოქართველების სახელმწიფო, აია-კოლხიდა რომლის ხალხმაც შემდგომ ჭოროხის სათავეებიდან არაქსამდე და ვანის ტბამდე ხალიტუსა და „ნაირის“ ქვეყნები წარმოქმნა, ხოლო შემდგომ ურარტუს – ქალდუს ქვეყანას დაუდო საფუძველი, ძველი კოლხების ანუ იმუამინდელი ქალდების უზენაესი ღვთაების (ქალდის) მეთაურობით, ვფიქრობთ მთელი ეს მიწა წყალი იყო არიან-ქართლი, უძველესი აია-ქალდუ.

როგორც აღვნიშნეთ, ცნობილი ხეთოლოგების მიერ გამოკვლეულია, რომ ტერმინ „ჰაიასაში“ ფუძე ძირია „ჰაია“, ხოლო „სა“ წარმოადგენს ხეთურ სუფიქსს, ამ სუფიქსით (ასა, ისი), ხეთურში აღინიშნებოდა ქვეყანა. ასე რომ „ჰაიასა“ ნიშნავს „ჰაიას ქვეყანას“, უამრავი მცდელობაა, რომ სუფიქსი „სა“ როგორმე დაუკავშირონ იმავე მნიშვნელობის სომხურ სუფიქსს „კ“-ს, ან და ირანულ „სტან“-ს, მაგრამ უშედეგოდ, თუმცა ამის დასამტკიცებლად გამოქვეყნებულია მრავალი ნაშრომი, თუმცა, ამ ნაშრომებში არსად მიუთითებენ რომ „სა“, „ისა“, „ასა“ ქართულ ენაში იმავე მნიშვნელობით გამოიყენებოდა, როგორც ხეთურში „სა“, როგორც ინგლისურში „ლანდ“ და ირანულში „სტან“, რომ ქართულში „ისა“ და „ასა“ აღნიშნავს ქვეყნის, სოფლის თუ ქალაქის სახელს.

ასე, რომ ტერმინი ჰაიასა იყო „ქვეყანა ჰაია“, ეს სიტყვა ქართული სუფიქსით „სა“ – ასე გამოითქმოდა – „ჰაიასა“ (ანუ ქვეყანა ჰაია), იგივეა რაც ბერძნული მითების ცნობილი ქვეყანა „აია“, რომელსაც შემდეგ კოლხიდა ეწოდა.

ე. წ. სომხეთის ზეგანზე ისტორიულად არსებული სახელმწიფოები

(ი. დიაკონოვის მიხედვით)

არიან-ქართლი, სავარაუდოდ, მდებარეობდა ვანის ტბიდან არზრუმ-შავ ზღვამდე მდებარე ტერიტორიაზე, რომელსაც, ი. დიაკონოვი თავის წიგნში („სომეხი ხალხის წინაპრების წინაისტორია“) სომხეთის ზეგანის ანუ მთიანეთის ნაწილად მიიჩნევს და წერს, რომ უძველესი საისტორიო მონაცემები სომხეთის მთიანეთის შესახებ გვხვდება ხეთურ წყაროებში, ჩვენს ერამდე XIV ს-დან, სადაც იხსენიება სახელმწიფო ჰაიასა-აცცი ხეთების სამეფოს ყველაზე ჩრდილოეთით (კასკების სატომო კავშირიდან აღმოსავლეთით).

დღემდე დაუდგენელია ამ ორი სახელის „ჰაიასა“ და „აცცის“ ურთიერთდამოკიდებულება, ისინი იყენენ ერთმანეთთან დაკავშირებული ორი თუ ერთი საზოგადოება.

გავრცელებულია მოსაზრება, რომ ჰაიასა უნდა ვეძიოთ ერზინჯანისა და არზრუმის ახლოს ევფრატის სათავეებთან, მაგრამ ცნობილია, რომ ხეთების მეფე მურსილ II-ის დროს აცცის ერთ-ერთი ყველაზე მთავარი ციხესიმაგრე არიპსა იდგა ზღვის ნაპირზე, მიიჩნევა, რომ ჰაიასა მის იქით მდებარეობდა. დიაკონოვის აზრით აცცი მდებარეობდა პონტოში მდინარე ხარტიშის რეგიონში, ამ შემთხვევაში, ამბობს ის, ჰაიასა შეიძლება მოვათავსოთ ჭოროხის ხეობაში თანამედროვე ბაიბურდთან და შემდგომ მისი ძალაუფლება გავრცელდა ევფრატზეც.

დიაკონოვის აზრით, დღემდე მოღწეული ჰაიასელებისა და აცციელების საკუთარი სახელები და ასევე მათი ღმერთების და მათი დასახლებული პუნქტების სახელები სრული დამაჯერებლობით შეუძლებელია მივაკუთვნოთ რომელიმე ჩვენთვის ცნობილ ენას, ცდილობდნენ მათ დაკავშირებას ხურიტულთან და ასევე ჩვენთვის უცნობ ინდო-ევროპულ ენასთან, მაგრამ ყველა წარმოდგენილი ეტიმოლოგია მასალის სიმცირის გამო ძლიერ უიმედოა, ცდილობენ მის დაკავშირებას ხეთების ანდა ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის ენათა ჯგუფებთან. ასეა თუ ისე ჰაიასელების მიკუთვნება, რომელიმე ენათა ჯგუფთან გადაუწყვეტელი საკითხია. ასევე დაუსაბუთებელი არის მისი მიკუთვნება სომხურ ენასთანაც. ის წერს: „ეს ნაკლებ დამაჯერებელია“.

აცცის სამხრეთით ევფრატის სათავეებთან მდებარეობდა ცუხმა, ასირიულად სუხმუ. მდინარე არაწან (მურადსუ)-ევფრატის შესართავთან მდებარეობდა ისუვა (ასირიულად იშუა), რომელიც იყო ამ რაიონში მნიშვნელოვანი ქვეყანა, ქვემოთ სამხრეთისკენ ევფრატის აღმოსავლეთით მდებარეობდა ტეგარმა (თეგარმა), აქედან ხეთების სამფლობელო იწყებოდა. აქვე მახლობლად იყო ხურების ქვეყანა, რაც მითანის სინონიმადაც მიიჩნეოდა, მათი საკუთარი სახელებიდან ზოგიერთი მიიჩნევა ხურიტულად, ნაწილი კი ლუვიურად (ჩვენი აზრით, როგორც ითქვა, ნაბუქოდონოსორის

მიერ გადასახლებული „ლიბიის გვერდით“ მცხოვრები იბერების ქვეშ უნდა იგულისხმებოდეს ლუვიის ქვეყნის გვერდით მცხოვრები იბერები), აქვე მდებარეობდა ქვეყანა ალზი. მისი მდებარეობა ლოკალიზდება მდინარე ტიგროსის შენაკადების სათავეებთან ისუვას აღმოსავლეთით მდინარე არაწანის დაბლობზე.

ასირიული ანალები ჩვენს ერამდე XIII საუკუნეში იხსენიებენ ქვეყანას ან ტომს (უფრო სწორია ტომთა კავშირი) ურუატრი ანუ ურუატრუ, ვანის ტბის რაიონში.

ტერმინი „ნაირი“ აღნიშნავდა უფრო დაშორებულ მთიან ოლქს, რომელიც მოიცავდა ე.წ. არმენიის მთიანეთს და სამხრეთ კავკასიას.

ჩვენს ერამდე XIV საუკუნეში „აცცის“ ხალხი შეიჭრა ხეთების სამფლობელოში (მდინარე დაღისის ზემოწელზე) და თავის საზღვრად აქციეს ქალაქი სამუხი, ეს მოხდა ხეთების მეფე ხატუსილ III-ის დროს (1275-1250), სხვა მეფეების დროსაც ჩანს მსგავსი პროცესები გრძელდებოდა, მეფე ტუტხალია III-ის დროს ჰაიასამ დროებით მორჩილება გამოაცხადა, თუმცა მათ წინააღმდეგ დამსჯელი ღაშქრობებიც გრძელდებოდა. ტუტხალია III ებრძოდა ჰაიასას მეფეებს კარანისს და ლანისს, ტექსტი ამბობს, რომ ბრძოლა მოხდა კუმმახის ქვემოთ, შემდგომში ხალშეკრულება დაიდო ჰაიასას მეფე ხუკკანასთან.

ჰაიასასთან სამშვიდობო ხელშეკრულების დადების შემდგომ ხეთები მითანს მიუახლოვდნენ, სადაც კანდიდატები ერთმანეთს ტახტისთვის ებრძოდნენ, ამან მისცა საშუალება ხეთების მეფეს ეფერატის სათავეებიდან დაუფარავად შეჭრილიყო მითანში, მათ პლატსდარმად მიიხნევა ტეგარმა. ალზიც მოექცა ხეთების გავლენის ქვეშ, საბოლოოდ ხანგრძლივი ბრძოლების შემდგომ მითანის სამეფო განადგურდა. ერთ ხეთურ ტექსტში ნათქვამია – „მითანი უკვე აღარ არსებობს, ასურისა და ალზის ხალხებმა ის გაიყვეს“.

(ჩვენ დავამატებთ, რომ საერთოდ მთელი ამ ვრცელი ოლქის სახელები და ტერმინოლოგია თავისი ელერადობით საოცრად მიაგავს ქართულს, მაგალითად სახელები დუდხალია (ტუტხალია), სამუხი და სხვა მრავალი, ეს სახელები თითქოსდა თანამედროვე ქართული საოჯახო-საუბნო-ხალხური სიტყვიერებიდან არის აღებული, პირთა ეს სახელები, შეიძლება ითქვას, რომ ახლაც კი ისმის იმ ზედმეტსახელებში, რომელთაც მეზობლები და მახლობლები არქმევენ ქართველ ბავშვებს სკოლამდელ პერიოდში – სახელები ტიტია, მინუა თუ ტუტხალია, ამჟამადაც კი მოგვსმებათ იმერეთისა თუ კახეთის შუკებში (მინუა – ერქვა ერთერთ ურარტუელ მეფეს, „მიტა“ – ფრიგია-მუშქების მეფე მიდასის ადგილობრივი

სახელია, „ტიტია“ – მხედართმთავარისა, „ტუტხალია“ – ხეთების მეფესა, პიხუნია – კასკების (ჰაიასას მეზობელი) ქვეყნის ბელადის სახელია, რაც, როგორც ითქვა, ქართველი ბავშვის ზედმეტსახელს გავს და ა.შ. თითქმის ყველა სახელი ჰაიასა–ურარტუს ვრცელი რეგიონისა – ქართული ქლერადობისაა. მსგავსი ჩანს ჰაიასას მეფეთა სახელები – მარიია, კარანნი, ხუკკანა, ანანია).

ღიაკონოვის სიტყვით ჰაიასას სახელების ქართულთან მსგავსების შესახებ მიუთითებია კაპანიანცს, რომელმაც თავის წიგნში „ჰაიასა – სომეხთა აკვანი“ (ერევანი, 1947) საგანგებოდ გამოიკვლია ეტიმოლოგია ჰაიასას საკუთარი სახელებისა და მიიჩნია, რომ ის იყო ნარევი ტიპის ენა, რომელიც შედგებოდა ქართული ელემენტებისაგანაც (გვ. 247). მას არ ეთანხმება ი. ღიაკონოვი (დასახ. ნაშ. გვ. 31/46).

ი. ღიაკონოვი განაგრძობს, რომ მითანის დამხობის შემდეგ, ისარგებლეს რა იმით, რომ ჰაიასას (აცცის) მეფე ანანიასი შეიჭრა ერთერთ ხეთურ ოლქში და იქიდან ტყვეები გაიტაცა, ხეთებმა ომი დაიწყეს ჰაიასას წინააღმდეგ. ჰაიასელებმა ისიც კი შეძლეს, რომ აიღეს ხეთების ციხე-სიმაგრე, საბოლოოდ ხეთებმა დაკარგეს ტეგარმა და ღალისის ზემოწველის ოლქის მიწები (ეფვრატის დაბლობი ტეგარმას მადლა).

მხოლოდ ომის მეოთხე წელს ხეთების მეფე მურსილისი II პირადად გაემართა ჰაიასა-აცცის წინააღმდეგ და მიაღწია შავიზღვისპირეთამდე არპისის ციხე-სიმაგრემდე, აიღო ის და აცცის ცენტრ ტუკკამასაკენ გასწია. აცცის ქვეყანა ხეთურ სახელმწიფოს შეუერთდა.

ამავე ეპოქაში ასურეთის მეფე სალმანასარ I (1280-1260 ძვ.წ.) – პირადად გაემართა ურუატრისა და სხვა მახლობელი ტომების წინააღმდეგ, აიღო ციხე-სიმაგრე სახელწოდებით „არიანა“, რაც ძალზე წააგავს ქართულ ტერმინს „არიანი“. ასევე იბრძოდა შუბარების (ე.ი. ხურიტების) მთიელი ტომების „ბაბხების“ წინააღმდეგ.

ერთერთი ასირიელი მეფე ებრძოდა ნაირის ქვეყნის 43 ტომის „მეფეებს“. „ნაირი“ – სირიულ ტექსტებში არმენიის მთიანეთს ერქვა (როგორც ითქვა, ამ ნაშრომში მას ჩვენ არიან-ქართლის მთიანეთს ვუწოდებთ).

ხეთების სამეფოს დაცემა უკავშირდება ძვ.წ. XII ს-ში ე.წ. „ზღვის ხალხების“ შემოსევებს. ჯერ კიდევ ეგვიპტის ფარაონი რამზეს III (ძვ.წ. XIII ს-ის დასაწყისი) მიუთითებდა, „ვერცერთმა სახელმწიფომ ვერ შეძლო წინ აღდგომოდა მათ“ (ამ ქვეყნებს შორის მოხსენიებულია „არცავა“, რომელიც მცირე აზიის დასავლეთით მდებარეობდა, ჩვენი აზრით, შესაძლოა ამ სახელით (არცავა) მოიხსენიებოდეს ჰაიასას ქვეყანა „აცცე“. თუ აცცე – იგივე არცავაა, შესაძლოა შემდგომი „არზე“-„არწე“ მისგან იყოს

ნაწარმოები, ამ დასახელებით I ათასწლეულში მრავალი პუნქტი სახელდებოდა აღნიშნულ რეგიონში (არზრუმი, ერზინჯანი, არწე და სხვა).

ზღვის ხალხებში იგულისხმებიან ბალკანეთიდან გადმოსული აქაველები და სხვა ტომები, მათ შორის ფრიგიელებიც, რომელნიც თრაკიიდან ფეხით შევიდნენ მცირე აზიაში, აქაველები კი ზღვით.

ბერძნული ტრადიცია მიიჩნევდა, რომ მცირე აზიაში მდებარე ტროა წარმოადგენდა მიკენის მთავარ მტერს. ეგვიპტელები ტროელებს ეთნიკურად დარღანელებად მიიჩნევდნენ, რომლებიც ხეთებს ესმარებოდნენ ეგვიპტელებთან ომისას. ჰომეროსის ეპოსში, რომელიც ჩანს ჩვენს ერამდე X-IX საუკუნეებში ჩამოყალიბდა, შემორჩა ზოგიერთი სახელი XIII-XII საუკუნეთა ტროელებისა, რომელთა ქალაქი დაწვეს მიკენელმა ბერძნებმა 1200 წლისათვის (ტროას ასევე ერქვა „ილიონი“).

ხეთების მეფე ტუტხალია IV-ის (ძვ.წ. 1250-1220) დროს აქეას მეფე შეიჭრა მცირე აზიაში და დაიჭირა სანაპიროს ქვეყნები, თავის მხრივ ხეთებიც ცდილობდნენ ამ ქვეყნების დაბრუნებას თავის გავლენის სფეროში, მათ შორის იხსენიება „არცავი“.

ჰომეროსის ეპოსის თანახმად ტროას ომამდე რამდენიმე ხნით ადრე ტროას მეფე პრიამოსი, ვითარცა ფრიგიელთა მოკავშირე, ებრძოდა „ამაზონებს“ მდ. სანგარიას (თანამედროვე საქარიას) სანაპიროზე.

ჩვენი ფიქრით, რადგანაც ამადონებისა (ამაზონებისა) და ალაზონების (ქალდების) სახელები იდენტურია, ამიტომაც ამაზონები უნდა ყოფილიყო ერთერთი ქალღური ტომი. ერთერთი ცნობით ამაზონები ქალდების ტომის მამაკაცები იყვნენ, რომელნიც გრძელ თმებს ატარებდნენ და ამიტომ ქალებად მიიჩნევდნენ. ქალდებს – ქართულენოვან ტომებად თვლიან თვით ი. დიაკონოვი და ნ. მარი, ამიტომაც შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ბერძნებს როცა „ქალდების“ ტომის სახელს, ასე ვთქვათ, უთარგმნიდნენ, სიტყვა ქალდში, „ქალ“ მიჩნეული იქნა სიტყვის ფუძე-ძირად, ქართული „ქალის“ (Женщина) შესატყვისად, ხოლო სუფიქსი „დ“ მრავლობითობის ნიშნად. „ქალდი“, ანუ „ქალდების ტომი“ (ჩანს ასე ითარგმნა ქართულიდან ბერძნულად ქალდების ამ მეომარი ტომ ალაზონების – „ამაზონების“ სახელი).

თრაკიელ-ფრიგიელები ევროპიდან მცირე აზიაში შევიდნენ ჰელესპონტოს გავლით, ამიტომაც მათ ბრძოლა უხდებოდათ ქალდებთან, ანუ ამაზონებთან, აქ მოსახლეებთან.

ქართული ენა მიეკუთვნება ე.წ. ნოსტრატიულ ენათა ოჯახს, რომელსაც მიაკუთვნებენ წინაინდოევროპულ, ქართველურ, ურალურ, ალტაურ და ელამო-დრავიდულ ენებს.

ჩანს, ქართულ-ქართველური ენები წინარეინდოევროპულთან ერთად ერთ ენობრივ სივრცეს ქმნიდა. წინარეინდოევროპული ზოგიერთ რეგიონში ინდოევროპულად ფორმირდა.

საფიქრებელია, III-II ათასწლეულში, კავკასიიდან ევროპაში გადასახლებული წინარეინდოევროპული ქართველური ელემენტი, უკან, მცირე აზიასა და კავკასიაში დაბრუნდა ძვ.წ. XII საუკუნის შემდეგ ფრიგიულ-თრაკიული ინდოევროპული ტომების ტალღების სახით, სადაც ზოგჯერ შეტაკებებიც ჰქონდათ ქაღდებთან და სხვა ადგილზე დარჩენილ ქართულ ტომებთან, ზოგჯერ კი ერთიანდებოდნენ საერთო მტრის წინააღმდეგ.

ხეთებისაკენ საომრად სხვა მხრიდანაც (კავკასიიდანაც) დაძრულან ქართული ტომები. დიაკონოვის აზრით ფრიგიელებთან ერთად ხეთებს შეუტყეს კავკასიიდან გამოსულმა ქართულმა ტომებმა, ჯერ კიდევ ტროას ომამდე ხალხთა პირველი ტალღა ბალკანეთიდან შევიდა მცირე აზიაში, ხალხთა მეორე ტალღა კი სამხრეთ კავკასიიდან.

როგორც ჩანს, კავკასიიდან ხალხთა გადაადგილება ასევე ორ პერიოდში მიმდინარეობდა – ჩვენს ერამდე III ათასწლეულსა და ძვ. წ. XIII-XII საუკუნეებში.

ჩვენს ერამდე III-II ათასწლეულებში კავკასიიდან ბალკანეთის გაგლით გადასახლებული ქართველური ტომები სამხრეთ ევროპაში ტრანსფორმირდნენ და ფრიგიელთა სახელით უკან, მცირე აზიაში, დაბრუნდნენ ჩვენს ერამდე დაახლოებით XIII-XII სს-ში. ამ დროს მცირე აზიაში მათ შეუერთდა კავკასიიდან გამოსული ახალი ნაკადი ქართველური ტომებისა. საბოლოოდ კი, მცირე აზიაში მათი კონსოლიდაციის შედეგად ჩამოყალიბდა სხვადასხვა ეროვნებები, მათ შორის ქართუელთა ეროვნებაც.

ი. დიაკონოვი წერს: XII ს-ის დასაწყისში თრაკიულ-ფრიგიული ტომები მცირე აზიის ცენტრში გაბატონდნენ და ჩვენს ერამდე 1165 წლისთვის მიაღწიეს ევფრატის ზემოწელს, სადაც შემდგომში ფრიგიელები ადგილობრივ მოსახლეობასთან ერთად საუკუნეთა მანძილზე ცხოვრობდნენ.

საფიქრებელია, რომ ეს თანაცხოვრება მათი თანამეტომეობითა და ერთენოვნებით იყო გამოწვეული. ფრიგიელების ნაწილი მოსხებადაც იწოდებოდა. მოსხები კი, ძვ. წ. VI ს-ის ავტორის ჰეკატოს მილეტელის ცნობით კოლხური ტომი იყო. კოლხების ქართულენოვნება ი. დიაკონოვს საეჭვოდ არ მიაჩნია.

ჰეკატე წერს – „**მოსხები, კოლხური ხალხია, მიტანელების მეზობელი**“ (რაგმენტა ისტორიკორუმ რაეცორუმ, 1,1, რაგმ. 228).

მიტანელებთან მცხოვრები ფრიგიელი მოსხები კოლხურ ხალხად ითვლებოდა, ანუ მცირე აზიაში მოსხებისა და კოლხების კვლავ ურთიერთშერევით შესაძლებელი გახდა თანამედროვე ქართველი ხალხის ეთნოგენეზი ფრიგიელების შემოსვლის შემდეგ (თავის მხრივ ტერმინებს კოლხსა და ქალდს ეტიმოლოგიური თანხვედრა უნდა ჰქონდეთ, ანუ კოლხების სხვა სახელი შესაძლოა ქალდი იყო). ჩანს, უკვე ჩვენს ერამდე XII ს-დან დაიწყო ქართველთა ეროვნების ჩასახვის პროცესი.

კოლხები, როგორც ითქვა იგივე ქალდეები ანუ ქალდეელები (ქართველები) არიან. კოლხებს – „ქალდებს“ ჯერ კიდევ სტრაბონი უწოდებდა, როცა ის ჰალიდონების ქალდელობას მიუთითებდა. ჰალიდონები კი კოლხეთის მთავარი ტომი იყო.

ი. დიაკონოვი წერს, რომ პონტოს ქალდეებისა და ქსენოფონტეს ქალდეების ერთიდაიგივეობის შესახებ მიუთითა ნ. მარმა და ბ. პიოტროვსკიმ.

სტრაბონი იმეორებს პომპროსის სიტყვებს, რომ ტროელთა დასახმარებლად გაემართნენ ჰალიზონები ალიბეს ქალაქიდან, სადაც „ვერცხლს მოიპოვებენ“.

ითვლება, რომ ალიბეს ქვეყანა ნიკოპოლისის მახლობლად მდებარეობდა (იხ. დიაკონოვი, გვ. 38/46). აქ უნდა იგულისხმებოდეს გიუმუშხანეს რეგიონი, სადაც ვერცხლს გვიანობამდე მოიპოვებდნენ და ის, მიტროპოლიტ ტიმოთეს (გაბაშვილი) ცნობით, ქართველი მეფეების ისტორიულ მიწა-წყალს წარმოადგენდა

ი. დიაკონოვი წერს – „კოლხების ქართველურისადმი კუთვნილება უეჭველია“ (გვ. 10/46), ასევე წერს – „ქართულენოვანი ქალდი-ხალიბები“ (გვ. 10/46) – თავში, რომელსაც ეწოდება – „ხეთების სამეფოს დაცემა, თრაკო-ფრიგიელებისა და ქართველური ტომების წინააღმდეგ“.

როგორც ითქვა, ხეთების მიერ ჰაიასას სამეფოს განადგურებისთანავე მცირე აზიის მიწა-წყალზე ხეთებისა და სხვა დიდი სახელმწიფოების წინააღმდეგ ერთდროულად დაიძრნენ ქართველური ტომები სამხრეთ კავკასიიდან და ფრიგიული ტომები ბალკანეთიდან, მათ თავის მხრივ ხეთების სახელმწიფო განადგურეს და ი. დიაკონოვი ამის შესახებ წერს პარაგრაფში – „ქართველური ტომების წინსვლა-გადაადგილება“.

„მცირე აზიაში თრაკო-ფრიგიული ეთნოსის გამომჩენის დროისათვის (ან ოდნავ მოგვიანებით) ჩრდილო-აღმოსავლეთ მცირე აზიისაკენ სამხრეთ კავკასიიდან მოძრაობას იწყებენ ქართველური ტომები. უკვე პომპროსის პოემები იცნობენ ამ ოლქში ჰალიდონებს, შესაძლო „ქალდაელებს“ ანდა „ქალდებს“ (ურარტული ხალიტუ), არ აგვერიოს ბაბილონის „ქალდეებში“ წერს დიაკონოვი).

ქაღდები დამაჯერებლად ეთანადება დასავლურ-ქართულ ხალხს ჭანებს (ლაზებს), ამჯერადაც პონტოში მცხოვრებთ.

ამრიგად, ამ რაიონში ქართულენოვანი ელემენტი დადასტურებულად იგულისხმება დაახლოებით ძვ.წ. IX საუკუნედან („ილიადას“ დაწერის მიახლოებითი დრო).

შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ის (ქართულენოვანი ელემენტი) აქ უფრო ადრე გამოჩნდა.

დაისმის კითხვა, არსებობდა თუ არა ქართულენოვანი ანდა ქართულთან ახლო მდგომი ელემენტი კასკების შემადგენლობაში ძვ.წ. XIII ს-ის ბოლოს?

ასევე ისმის კითხვა, დასავლეთით ქართული ტომების გადაადგილება ხომ არ უნდა დაუკავშირდეს აცცი-ჰაიასას კავშირის დაშლას XIII საუკუნის ბოლოს?

შესაძლოა, სწორედ ამ ამოძრავებით (გადაადგილებით) იყო გამოწვეული XII ს-ის პირველ ნახევარში კასკების გალაშქრებები ცენტრალურ მცირე აზიასა და ზემო ევფრატის დაბლობზე.

ასირიული წყაროები ამ დაბლობზე შეჭრილ ტომებს ხან „ხეთის ქვეყნის“ კასკებს უწოდებენ, ხან კი აბეშაიელებს. დიაკონოვის აზრით – „ეს ბოლო ეთნონიმი შეიძლება აფხაზების წინაპრებს დაუკავშირდეს. აფხაზურ-ადიდური ტომების ასეთი გადაადგილება შეიძლება დაუკავშირდეს ქართული ტომების კოლხიდასა და პონტოში გადაადგილებას“.

წყაროები მოწმობენ, რომ ძვ.წ. XII ს-ის ბოლოს ჭოროხის ხეობაში ახალი მნიშვნელოვანი სამეფოს – დაიაენის (ურარტული დიაუხის) არსებობის შესახებ, მათ აიგივებენ მოგვიანო ბერძნული წყაროების ტაოხებს.

დაიაენის ეთნიკური კუთვნილება ბოლომდე არ არის გარკვეული.

გ. მელიქიშვილი მათ ხურიტების ტომად მიიჩნევს. ასევე დიაკონოვიც.

დაიაენმა იარსება VIII ს-ის ბოლომდე, წყაროებში დადასტურებულია დაიაენის დასავლეთით მცხოვრები ქართულენოვანი ქალდი-ხალიბები, ისინი აქ უნდა გამოჩენილიყვნენ უფრო ადრე, ჯერ კიდევ დაიაენის დაარსებამდე, სავარაუდოდ ძვ.წ. XII საუკუნის დასაწყისში.

ძვ.წ. VI ს-დან პონტოში დადასტურებულია მოსხების ტომი, რომელთაც ქართულენოვან ტომად ადასტურებენ. დიაკონოვის სიტყვით, მისი სახელწოდება შეიძლება მოწმობს მის ძველ კონტაქტებს ფრიგიელებთან. შეიძლება მოსხები აქ ჯერ კიდევ დაიაენის სამეფოს წარმოქმნამდე გამოჩნდნენ და ისიცაა შესაძლებელი, რომ მოსხებიც იგივე ხალიბები იყვნენ.

ბერძნულმა ტრადიციამ შემოინახა ლეგენდა კოლხიდაში „ოქროს საწმისისათვის“ აქველთა გემის „არგოს“ მიცურვისა (ჯერ კიდევ ტროას ომამდე ერთი თაობით ადრე).

კოლხების ქართველებისადმი მიკუთვნება ეჭვს არ იწვევს.

არგონავტების ლეგენდა პოპულარული გახდებოდა ბერძნების შავ ზღვაზე გამოჩენის ეპოქაში, ანუ არაუადრეს IX საუკუნემდე. საეჭვოდ მიიჩნევა სიტყვა „კოლხიდის“ არსებობა XIII ს-ის ბოლოსათვის (პერიოდში, რომელშიც ლეგენდა ათარიღებს ხომალდ არგოს ნაოსნობას), მაგრამ ის უეჭველად არსებობდა IX-VIII საუკუნეებში ჩვენს ერამდე.

როგორც გ. მელიქიშვილმა აჩვენა ფართო მნიშვნელობით ეს ტერმინი - „კოლხიდა“ იმ დროისათვის მოიცავდა არა მხოლოდ მდ. რიონის ხეობას, არამედ **აღმოსავლეთ პონტოსაც ჭოროხის ხეობით.**

დიაკონოვი აღნიშნავს, რომ კოლხებისა და ასევე სხვადასხვა მცირე ტომების პონტოში გადაადგილება – შეიძლება დათარიღდეს ჭოროხის ხეობაში დაიანის სამეფოს განადგურების შემდგომი პერიოდით (ძვ.წ. VIII ს. მეორე ნახევრიდან) (ამ ტომებში იგულისხმებიან – მაკრონები, მოსინიკები, ბიქერები და შესაძლოა მოსხები, დიაკონოვი სვამს კითხვას, იყვნენ თუ არა ისინი ქართულენოვანნი).

ამრიგად, მონაცემების მთელი წყება (არა პირდაპირი, არამედ ირიბი მონაცემებით), თითქოსდა ადასტურებენ, რომ ერთდროულად (ბალკანეთიდან ევფრატის სათავეებამდე) თრაკიელ-ფრიგიელი ტომების სვლა მიმდინარეობდა ქართულენოვანი ტომების შემხვედრი მოძრაობის ფონზე (კოლხიდასა და პონტოში ძვ.წ. XIII საუკუნის ბოლოდან და XII ს. დასაწყისიდან X-VII საუკუნეებამდე).

„ძვ.წ. I ათასწლეულის შუაში მცირე აზიის ეთნიკური სურათი მთლიანად შეიცვალა“ – წერს ი. დიაკონოვი (გვ. 10/46)

დიაკონოვის აღნიშნული მოსაზრებებიდან მნიშვნელოვანია, რომ ის იმეორებს გ. მელიქიშვილის აზრს, რომ კოლხები ტროას ომის პერიოდისათვის ცხოვრობდნენ არა მხოლოდ რიონის ხეობაში, არამედ ისინი ასევე ცხოვრობდნენ პონტოსა და ჭოროხის ხეობაში.

ჰომეროსის მიერ ნახსენები აღიბედან ტროასაკენ მიმავალი აღიძონების ლაშქარი სტრაბონის მიერ ქაღდებად იწოდება და ისინი კოლხურ ტომად მიიჩნევა.

ქაღდების ქართულენოვნების შესახებ, როგორც აღვნიშნეთ, დიაკონოვი სხვადასხვა ადგილას მიუთითებს. **ქაღდებისაგან ქართველი ხალხის წარმომავლობა შესაბამისად მას არ ეეჭვება**, ამასთანავე, როგორც ითქვა, ჩვენს ერამდე VI საუკუნის ავტორის ჰეკატე მილეტელის თანახმად, მოსხები კოლხური ტომი იყო.

კოლხების ქართულენოვნებას როგორც აღვნიშნეთ დიაკონოვიც მიუთითებს, ამასთანავე, მისი აზრით, მოსხებიც ქართულენოვანი ტომი უნდა ყოფილიყო.

ქაღდებმა, იგივე მოსხებმა და იგივე კოლხებმა, დიაკონოვის აზრით, ჯერ კიდევ ჩვენს ერამდე XII საუკუნის შემდგომ, დაიანის სახელმწიფოს წარმოქმნამდე, შეადწია ეფერატის ხეობასა და მცირე აზიის ცენტრალურ ოლქებში, შესაბამისად ეს ტომები უნდა ყოფილიყვნენ წევრები ნაირის ქვეყნების ტომთა გაერთიანებისა და შემდგომ მნიშვნელოვანი წილი უნდა შეექმნათ ურარტუს ტომთა კავშირში.

დიაკონოვი, ისევე როგორც სხვა ავტორები, კასკებსა და აბეშალაიებში ეძებენ აფხაზთა წინაპრებს და ასევე აფხაზურ-ადიდურ ტომებს, მათი თვალსაზრისი მხოლოდ ზოგიერთი ეთნონიმისა და სატომო სახელის მსგავსებას ეფუძნება.

აფხაზთა წინაპრებად მიიჩნევა ასევე ხეთებისა და ურარტუელების ტომები, მიუხედავად იმისა, რომ ხეთური თუ ურარტული ენები ჯერ კიდევ 3-4 ათასი წლის წინ გაქრნენ და ფაქტიურად ისინი დღემდე შეუსწავლელნი არიან.

ზოგიერთი მკვლევარი მათ (ურარტულსა და სხვა მკვდარ ენებს) ეგრეთწოდებულ სინო-კავკასიურ ენათა ჯგუფს მიაკუთვნებს, რომელშიც გაერთიანებულია ჩინეთის, ტიბეტისა და ციმბირის ხალხის ზოგიერთი ენა, მათ რიცხვში ათავსებენ ჩრდილო კავკასიის ზოგიერთ ენასაც.

ამასთან დაკავშირებით უნდა ითქვას, რომ ზოგიერთი ჩრდილო-კავკასიური ენა ნამდვილად შეიძლება შედიოდეს სინურ-ტიბეტურ-ციმბირულ ენათა ჯგუფში, ამის მიზეზი უნდა იყოს შემდეგი ფაქტი: ახალი წელთაღრიცხვის XIV საუკუნეში დიდმა დამპყრობელმა თემურლენგმა საგანგებოდ ილაშქრა ჩრდილო-კავკასიაში, მოსპო ადგილობრივი მოსახლეობა და იქ ჩაასახლა სულ სხვა ხალხი, კალმიკის, სამხრეთ ურალის და ყაზახეთის სტეპებიდან. ამის შედეგად ჩრდილო-კავკასიაში აღმოჩნდნენ სამხრეთ რუსეთისა და ურალ-ციმბირის ტომები, რომელთაგანაც ზოგიერთი როგორც ჩანს, მატარებელი იყო ეგრეთწოდებული სინო-ციმბირული ენებისა, მათ რიცხვში უნდა ყოფილიყო ადიღეველების ენათა ჯგუფში შემავალი ამჟამინდელი ე.წ. „აფხაზური“ ენა. აფხა-ადიდეველთა ენას ჰქონდა კავშირი არა ურარტუს მთიანეთის უძველეს ხალხებთან, არამედ თემურლენგის ეპოქის სინურ-ციმბირულ ტომებთან. ძველი აფხაზური ენა ქართულ ენათა ჯგუფებში შედიოდა, ახალი „აფხაზური“ კი ადიღურში.

ჩრდილო კავკასიის ზოგიერთი ენა ეგრეთწოდებულ სინურ ენათა ჯგუფს თემურ ლენგის შემდეგ დაუკავშირდა. შესაბამისად, ის, ამჟამად შედის

ეგრეთწოდებული სინურ-კავკასიური ენათა რიგში, ხოლო რაც შეეხება კასკების, ხეთებისა თუ ურარტუელების ენებს, ისინი როგორც ვთქვით სათანადოდ შეუსწავლელია და მათი (საერთოდ, მცირე აზიის მკვლარი ენების) დაკავშირება ჩრდილო-კავკასიის ეგრეთწოდებულ სინურ ენათა მატარებელ ტომებთან ძირითადად ხელოვნურია ან გაუგებრობის ნაყოფია, ზოგჯერ **პოლიტიკასთანაც** არის დაკავშირებული.

ხეთების სახელმწიფოს დაღუპვამ (ჩვენს ერამდე XII საუკუნისათვის) გამოიწვია ასირიის გაძლიერება, იქამდე ხეთების სამეფოს კასკების ტომები აშფოთებდნენ, ხოლო მუშქები (მუშკები), რომელთაც თრაკიულ-ფრიგიულ ტომებსაც უწოდებდნენ, გადავიდნენ ევფრატზე, შევიდნენ მდ. არაწანის ხეობის სიღრმეში და ალზის ქვეყანა დაიკავეს დაახლოებით 1165 წელს ჩვენს ერამდე. ასე, რომ ალზი მუშკების ქვეყნად იქცა, ამასთანავე მუშკები უკავშირდებოდნენ ადგილობრივ ტომებს, ამავე დროს დიაკონოვის აზრით ალზი-შუბარიელთა ანუ ხურიტთა ქვეყანადაც მიიჩნევა, რომელიც დაიჭირეს მუშქებმა.

დაახლოებით 1112 წელს ჩვენს ერამდე ასირიელებმა თავიანთი ძალები გადაისროლეს შავი ზღვის მიმართულებით და მიაღწიეს სანაპირომდე, სადაც 23 ადგილობრივი ტომის მეფეებს შეებრძოლნენ, შემდეგ კი ნაირის ქვეყნის სამოც მეფეს, მიიჩნევა, რომ ნაირის კოალიციის უკანდახევა ხდებოდა მდინარე ჭოროხის ხეობაში ბათუმის მიმართულებით, ამ დროისათვის ამ ტერიტორიაზე უკვე აღარ ჩანს ჰაიასას სახელმწიფო.

ჩვენს ერამდე XI საუკუნეში სირიასა და მესოპოტამიაში მასიურად შევიდნენ დასავლურ-სემიტური ტომები **არამეებისა**. ნ. ადონცის აზრით, სომეხი ხალხი ჩამოყალიბდა ამ სემიტური არამეებიდან, მათი და ფრიგიულ-ქართული ტომების ურთიერთშერევის შედეგად, რომ იქამდე მცირე აზია დასახლებული იყო ძირითადად ქართული ტომებით, რომელთაც ნ. ადონცი მიაკუთვნებდა როგორც კარდუხებს ისე ქაღდებს, მცირე აზიის ეს ქართული ეთნიკური მასა შუაზე გაუჭრია არმენიულ ტომებს, ამის გამო არმენიელთა სამხრეთით ვანის ტბისაკენ ქართველთა კარდუხების ტომი აღმოჩნდა, ხოლო მეორე მხარეს შავიზღვისპირზე ქაღდები, ხოლო არმენიელთა ჩრდილოეთში მცხეთის იბერიის ქართველთა სახელმწიფო ჩამოყალიბდა.

დიაკონოვის აზრით ფრიგიელთა სახელმწიფო ჩამოყალიბდა ხეთების სახელმწიფოს დაცემიდან თითქმის სამი საუკუნის შემდეგ, ისინი ხეთების სახელმწიფოს დამანგრეველებად მიიჩნევიან.

ფრიგიის სახელმწიფო დაახლოებით VIII საუკუნეში ჩამოყალიბებულა. ასირიელები და ურარტუელები ამ სამეფოს უწოდებენ ასე – მუშკუ ან მუშკი, მისი დედაქალაქი იყო გორდონი მდინარე სანგარიაზე, ფრიგიის

სახელმწიფოს პირველი მეფის სახელი ყოფილა გორდია. ფრიგიის მეორე მეფის სახელი ცნობილია, ის იყო მიდასი (მითა), რომლის სიმდიდრეც საარაკოდ იქცა, დიაკონოვი წერს, რომ გორდიონის არქეოლოგიურმა გათხრებმა აჩვენა ფრიგიისა და ურარტუს ძლიერი კავშირი, ერთნაირი ჰქონდათ საღვთისმსახურო წეს-ჩვეულებები და სხვა. ჩვენი აზრით, ეს იმით უნდა ყოფილიყო გამოწვეული, რომ მათ საერთო ეთნიკური კავშირები ჰქონდათ, რომ არა მხოლოდ მუშკები, არამედ ურარტუელთა ძირითადი ტომებიც ქართული წარმომავლობისა იყო. ფრიგიაში იყენებდნენ ანბანურ დამწერლობას ბერძნული წარმოშობისას, ფრიგიის სამხრეთ-დასავლეთით ლუვიელთა პატარა სახელმწიფოები არსებობდნენ და იქვე იყო გაერთიანება ტაბალი. ჩვენი აზრით, როგორც აღინიშნა ის იბერები, რომლებიც თითქოსდა ლიბიასთან ცხოვრობდნენ და მეფე ნაბუქოდონოსორმა გადაასახლა შავიზღვისპირეთში, იყვნენ აღნიშნულ ლუვიასთან მცხოვრები მოსხები, იგივე ქაღდები, რომელიც როგორც ჩანს, ჩვენს ერამდე VI საუკუნეში დაიმორჩილა აღნიშნულმა მეფემ (ნაბუქოდონოსორმა) და მათი ერთი ნაწილი გადაასახლა შავიზღვისპირეთში. ამ მოსაზრებას ის ცნობაც განამტკიცებს, რომ ფრიგიის სამეფოსთან (მოსხებთან და ტაბალებთან) ახლოს მდებარეობდა სამეფო სახელწოდებით **გურგუმი**, ჩვენი კვლევით „**გურგ**“ ქართველთა სატომო ეთნოფუქცია, რომლისგანაც არის წარმოშობილი ტერმინები **ეგრისი, არგვეთი, გურია, გუგარქი**. ქართველთა სახელები **გეორგიენ, გურჯ, გურზ** და სხვა, ამიტომაც ტერმინი **გურგუმი** ქართულ სამყაროსთან შეიძლება იყოს დაკავშირებული.

როგორც რამდენჯერმე აღვნიშნეთ, ეგრეთწოდებული ნაირის სამეფოში არსებობდა მუცაცირის სამთავრო, აქ ქალაქ არდინში იყო ღვთაება ქაღდის ტაძარი (შდრ. არდ-ქაღდ-ქართ). ქაღდის ტაძარში შემდგომში გვირგვინს იდგამდნენ ურარტუელი მეფეები და აქვე ინახებოდა ურარტუს სამეფოს საგანძური, თუმცა მუცაცირი ფორმალურად არ შედიოდა ურარტუს შემადგენლობაში, აქვე მახლობლად იყო ხუბუშქიას სამეფო, უნდა აღვნიშნოთ, რომ ყველა ეს უძველესი ტერმინი დღესაც ქართული ჟღერადობისაა და როგორც ზემოთ აღინიშნა მსგავს სიტყვებს ხშირად გაიგონებთ საქართველოს სოფლებში. ურარტუს ადგილობრივები უწოდებდნენ ასე – ბიანალი, რომელიც ქართული ჟღერადობის სახით ესმის ყურს, ასეთივე ჟღერადობა აქვს ურარტუს წარწერებში ნახსენები ცენტრალურ კავკასიაში მცხოვრები ტომთა გაერთიანებების სახელებს, ესენია: ერიები, ია, ეტივები, აბილიანი, ერი, ერიკუაი და სხვა. უფრო სამხრეთით ცხოვრობდნენ ტომები: ვიტერუ, ლუშა, კატარზა, იგანი, ია,

ზაბახა, ხუშა და მათი მეზობელი კულხა. დიაკონოს ისინი ყველა ქართულენოვან ტომებად მიაჩნია.

დიაკონოვი წერს – ბერძნული წყაროებით რკინის მომწოდებელი იყო მოსინიკების ტომი, რომლებიც ხალიბებს ემორჩილებოდნენ, ანუ ქართულენოვან ქაღდების ტომს, რომელიც პონტოში ცხოვრობდა.

ასირიის მეფემ სალმანასან III (859-821) ჩვენს ერამდე დაიმორჩილა მთელი მესოპოტამია, თავს დაესხა ხუბუშქიას, შეებრძოლა ურარტუს მეფე არამეს და შეაღწია ლაშქრით ევფრატის სათავეებთან, აღზის ქვეყნის გავლით, შემდეგ შეაღწია ჭოროხის ხეობაშიც და ლაშქარი გააგზავნა დაიაენის სამეფოში, შემდგომ უკან დაბრუნებისას დაიკავა ურარტუს ადმინისტრაციული ცენტრი.

ძველი წელთაღრიცხვის 827 წლიდან ასირიაში დაიწყო შიდა აჯანყებები, ამავე პერიოდში ჩამოყალიბდა ურარტუს ძლიერი სახელმწიფო, ის მოიცავდა ვანის ტბას მდინარე არაცანისა და ევფრატის ხეობათა სათავეებს, შემდგომ მან ურმიის ტბისაკენ წაიწია, VIII-VII საუკუნეებში შეძლო ასირიისაკენ გალაშქრება, ამასთანავე ჩრდილოეთით დიაოხამდე მიადწია, დაიაენი (დიაოხი) დაიხარკა. მიადწია ასევე სამხრეთ კავკასიაში, ფრიგიის ანუ მუშქუს მეფე მიდასი ურარტუს მეფე რუსა I-ის მოკავშირედ იქცა.

ჩვენს ერამდე VIII საუკუნეში, შავიზღვისპირეთის ჩრდილოეთიდან სამხრეთ კავკასიაში შემოიჭრნენ კიმერიელები და ურარტუს დარტყმა მიაყენეს, მათ შეებრძოლა ასირიის მეფე.

გ. მედიქიშვილის აზრით ჩვენს ერამდე 676-675 წლებში ურარტუს მეფე რუსა II მეგობრულ ურთიერთობაში იყო ასირიელებთან, შეკრა კავშირი კიმერიელებთან და მათთან ერთად ილაშქრა მცირე აზიაში ევფრატის იქით მუშქებისა და ხალიტუს წინააღმდეგ, ანუ ფრიგიისა და ხალიბების-ქაღდების წინააღმდეგ, ფიქრობენ, რომ ამ პერიოდში გაქრა ფრიგიის სახელმწიფო.

ჩვენს ერამდე VII საუკუნეში სამხრეთ კავკასიაში შემოიჭრნენ სკვითები, რომელთაც ურარტუ დაასუსტეს.

ჩვენს ერამდე VII საუკუნის 30-იან წლებში ასირიაში დაიწყო სამოქალაქო ომი, ამით ისარგებლეს სკვითებმა და ასირიის გავლით ევფრატის საზღვრამდე მიადწიეს. დიაკონოვი წერს – „ამ საყოველთაო არეულობის ეპოქაში, როცა იღუპებოდა ურარტუსა და ასირიის სახელმწიფოები, როგორც მოესეს ხორენაცი აღნიშნავს და მრავალი თანამედროვე მკვლევარი ამას იზიარებს, ამ სახელმწიფოების გაქრობაში თავისი როლი ითამაშა სომეხმა ხალხმა“ (გვ. 27/46).

სომხეთის სამეფოს შექმნა ურარტუს ადგილას უკავშირდება მიდიის მეფე კიაქსარის (625-585) სახელს.

დიაკონოვის აზრით – „სპარსეთის მეფემ დარიოს I-მა (522-485), როგორც ჩანს არმენიაში შექმნა ორი სატრაპია, კერძოდ, მათგან ერთერთი მეცამეტედ იწოდება, იყო საკუთრივ სომხური სატრაპია მეორე – იწოდებოდა მეთვრამეტედ და ის იყო ურარტუს სატრაპია, მათი მმართველები არმენიის პირველ მეფეებს ენათესავებოდნენ“. დიაკონოვი ვარაუდობს – ძვ.წ. VII-VI სს-ში უკვე არსებობდა არმენიის სახელმწიფო და არსებობდა ძველი სომეხი ხალხიც (იქვე გვ. 30/46). სინამდვილეში მე-18 სატრაპია იყო არა სომხური, არამედ ქართული, რადგანაც აქ ქართული ტომები ცხოვრობდნენ, მაგრამ ისინი მუდამ იბრძოდნენ სპარსთა წინააღმდეგ თავისუფლების შესანარჩუნებლად, ამის გამო სპარსეთის იმპერია მათ წინააღმდეგ ბრძოლისას იყენებდა სომხურ ძალებს, რაც კარგად ჩანს ქსენოფონტეს შრომებიდან, რომელიც ქვემოთაა გაანალიზებული.

იარვანდი – იარედოს – არიანი

მხოლოდ 323-200 წლებში ეწოდათ „აირარატის მეფეები“ ერვანდიდებს, ამ დროს წაუღიათ მათ იბერებისაგან აირარატი, სადაც ფასიანები და ქაღლები ტომები მკვიდრობდნენ.

არაქსის ხეობის ქვეყნის, აირარატის, სიძლიერის წყარო იყო ნაყოფიერება მისი მიწებისა.

არაქსის ხეობა ქსენოფონტეს დროს დასახლებული იყო ფასიანებით (არქასს მის დროს ფასისი ერქვა), ფასიანების შთამომავლები –

ბასიანელები, აქ დიდხანს ცხოვრობდნენ და მათი იბერიელობის შესახებ XI საუკუნის სომეხი ისტორიკოსი არისტაკეს ლასტივერტეციც წერდა.

X საუკუნეში არაქსს – იბერიელთა სასაზღვრო მდინარეს უწოდებდა კონსტანტინე პორფიროგენეტი.

როგორც აღინიშნა, ფასიანებს არაქსის ხეობის დიდი ნაწილი დაუკარგავთ ძველი ერის 323-200 წლებში.

ძვ. წ. IV საუკუნეში არაქსის ხეობაში შეებრძოლა ფასიანებისა და ქაღდების გაერთიანებულ ჯარი ქსენოფონტეს ბერძენთა 10 000 კაციან ჯარს. ქართული ტომები ამ ომში დამარცხდნენ.

ქსენოფონტე აღწერს, რომ ბერძენთა ჯარს მსვლელობისას შორიდან თან დასდევდა სომეხთა ჯარი და ბრძოლებში მონაწილეობას არ იღებდა, მაგრამ ბუნებრივია, სომეხთა ჯარი სარგებლობდა ბერძენებთან ომებში დაუძღურებული ფასიანებისა და ქაღდების მდგომარეობით, საბოლოოდ ამარცხებდა და ითვისებდა მათ ქონებას, საცხოვრისსა და მიწა-წყალს. ამ ეპოქაში, ქსენოფონტეს ცნობით, სომეხთა და ქაღდთა შორის დიდი მტრობა იყო ჩამოვარდნილი.

ქსენოფონტე თავის ანაბაზისსა და ასევე კიროპედიაში მიუთითებს რომ სომეხებს ქაღდებთან ომში ეხმარებოდნენ მიდიელები და სპარსელები. ასე, რომ დამპყრობელი იმპერიები სომეხებს ხელს უწყობდნენ ფასიანებისა და ქაღდების მიწა-წყლის, არაქსის ხეობისა და მიმდგომი რეგიონების დაპყრობისას.

ამას შედეგიც აჩვენებს, მაგალითად, თუკი ძვ.წ. V საუკუნეში არაქსის ხეობა მთლიანად ფასიანებისა და ქაღდებს ხელში იყო, უკვე ძვ.წ. III საუკუნეში ის (არაქსის ხეობა), ჩანს სპარსი ერვანდიდების ხელშია, ხოლო ძვ.წ. II ს-ში, არტაქსიასა და ზარიადრეს, დროს, ის უკვე არმენიის სახელმწიფოს შემადგენლობაში იქნა შეყვანილი.

არაქსის ხეობის სამხრეთით მიმდებარე ტერიტორიები მე-18 სპარსულ სატრაპიაში შედიოდა ალექსანდრე მაკედონელამდე, იქ ქართული ტომები მკვიდრობდნენ, მათთვის არმენიელები მიდიურ ანდა სპარსულ დამპყრობელ ძალებთან დაკავშირებული ტომი იყო, ქაღდები (ფასიანებთან ერთად) მათ ხან ებრძოდნენ და ხან უზავდებოდნენ.

საბოლოოდ, არტაქსიასა და ზარიადრეს დროს, არაქსის ხეობა სომხეთის სამეფოს ნაწილად გადაიქცა.

ამავე დროს ძვ.წ. 188 წლისათვის, არმენიის მეფეებს არტაქსიასა და ზარიადრას დროს არმენიელებმა იბერებს წაართვეს ხორძენა, გოგარენა და პარიადრე.

თუ ჩვენ ერვანდს ჩავთვლით აზოს მამა იარედოსად, მაშინ მისი ძე გაქცევიან არმენიელ-სპარსელთა მძლავრობას, ხოლო ერვანდილობა, ანუ

ერვადიდების პოლიტიკური მემკვიდრეობა მიუღია სხვა, უცხო, მათი ქვეყნის დამპყრობელ დინასტიას, რომელნიც ერვანდიდების წოდებით აგრძელებდნენ დაპყრობილი ქვეყნის მართვას, აღსანიშნავია, რომ **სომხური საისტორიო გენეალოგიით ერვანდი ფარნავაზის შორეული მემკვიდრე იყო.** ჩანს მათ დინასტიებს ერთმანეთთან ადრეც აკავშირებდნენ.

„მოქცევა ქართლისა ს“ და „ქართლის ცხოვრების“ თანახმად არიან ქართლის მეფე **იარედოსის ძემ აზონმა** გადაწყვიტა დაეტოვებინა სამეფო (სატახტო ცენტრალური ოლქი) და დიდებულებისა და ლაშქრის ერთ ნაწილთან ერთად სახელმწიფოს ახალი ცენტრი დაეფუძნებინა უფრო ჩრდილოეთით, გამეფებულიყო იქ, და სათავე დაედო ახალი ძლიერი სახელმწიფოსათვის (რომელიც შესაძლოა იქამდეც მამამისის სამეფოს უფრო ნაკლებად განვითარებულ მხარეს წარმოადგენდა).

რამ აიძულა მეფის ძე დაეტოვებინა მამის სახლი და დიდებულების ნაწილთან ერთად გადასახლებულიყო ჩრდილოეთით?

ჩვენი კვლევით, ამის მიზეზი იყო არიან-ქართლის ცენტრალური, სატახტო ოლქის დაპყრობა არმენიელთა მიერ, მსგავსი იმისა რაც შემდგომშიც, თითქმის ერთი საუკუნის შემდეგ განმეორდა, როცა სტრაბონის ცნობით არმენიელებმა იბერებს პარიადრე, ხორძენა და გოგარენა წაართვეს, ამის მიზეზი იყო **სამხრეთიდან ჩრდილოეთით არმენიელთა უწყვეტი გადასახლება ყოფილი XIII სატრაპიიდან მე-18 და მე-19 სატრაპიებისაკენ.**

მე-13 სატრაპია არმენიად იწოდებოდა, ხოლო მე-18 და მე-19 სატრაპიები ქართული ტომებით იყო დასახლებული.

წყაროების მიხედვით იარედოსი იყო მაკედონელი – ალექსანდრე დიდის ნათესავი. აზონიც ალექსანდრე მაკედონელთან დაახლოებული ყოფილა და ამიტომაც ის ქართლის პატრიკად დაუტოვებიათ.

„მოქცევა ქართლისა ს“ თანახმად იარედოსის-ძე აზონი იყო ქართლის პირველი მეფე. მემატიანის ცნობით, როცა ალექსანდრემ დაიპყრო ქართლი, მასთან იყო „არიან ქართლის“ მეფის-ძე და მისთვის უბოძებია სამეფო ქალაქად (ანუ საჯღომად) მცხეთა. დაუდგენია მისი სახელმწიფოს ანუ ქართლის სამეფოს საზღვრები, როგორც აღვნიშნეთ ქართლის სამეფოს დასავლეთი საზღვარი გადიოდა მდინარე ეგრისწყალსა და შავ ზღვაზე, ანუ დასავლეთ საქართველო ქართლის სამეფოში შედიოდა. ამ სამეფოს აღმოსავლეთი ნაწილი მოქცეული იყო სომხითსა და ცროლის მთას შუა ჰერეთამდე, ამის შემდგომ აზო წასულა მამის სამეფოში, „არიან ქართლში“ – საიდანაც წამოუყვანია თავისი 8 და მამა-მამუძის 10 სახლი და დამჯდარა ძველ მცხეთას. ზოგიერთი ცნობით ერთ „სახლში“ შესაძლოა

იგულისხმებოდა 100 და უფრო მეტი სული, მას ასევე წამოუდია კერპები გაცი და გა.

წყარო წერს: „**ესე იყო პირველი მეფე მცხეთას შინა – აზო ძე არიან – ქართველთა მეფისა**“.

ქართლის ცხოვრება აზოს უწოდებს აზონს, ისხენებს არა მეფედ არამედ ქართლის პატრიკად. „**იარედოსის ძე, ნათესავი მისი ქვეყანით მაკედონით**“. ალექსანდრე მაკედონელს მისთვის დაუტოვებია 100.000 ჯარისკაცი, ქვეყანით პრომით, რომელსა ჰქვიათ ფროტათოს და უბრძანებია, რათა ემსახურათ ყოვლის დამბადებელი უხილავი ღმერთისათვის, და პატივი ეცათ მზისთვის, მთვარისთვის და 5 ვარსკვლავისათვის.

აზოს მმართველობის ეპოქაში (დაახლოებით ძვ.წ. 329-305 წ.), საქართველოს სამხრეთით მდებარე ერთერთ მნიშვნელოვან ოლქს მართავდნენ სპარსელი სატრაპები, მათ დინასტიას უწოდებენ **ერვანდილებს** ანუ **ერვანდეანებს** (დაახლოებით ძვ.წ. 323-200 წ.).

ძველი ერის VII-VI სს-დან, ურარტუს დაცემიდან გარკვეული დროის შემდეგ არიან-ქართლის მთიანეთის მნიშვნელოვანი ნაწილი აღმოჩნდა სპარსული იმპერიის სფეროში, სადაც ჩამოაყალიბა XVIII და XIX სატრაპიები.

ჰეროდოტე წერს: „**მატიენებს, საპირებსა და ალაროდელებს** შეწერილი ჰქონდათ 200 ტალანტი, ესაა მეთვრამეტე სატრაპია. **მოსხებს, ტიბარენებს, მაკრონებს, მოსინიკებსა და მარებს** შეწერილი ჰქონდათ 300 ტალანტი. ესაა მეცხრამეტე სატრაპია“ (თ. ყაუხჩიშვილი, ჰეროდოტეს ცნობები საქართველოს შესახებ, 1960, გვ.75).

XVIII სატრაპიაში, როგორც ითქვა, შედიოდნენ ქართული ტომები – **მატიანები, სასპერები და ალაროდეები**, ყოფილი ურარტუს გავლენის სფეროში.

XIX სატრაპიაში – **მუშეები, ტიბარენები, მაკრონები და მოსინიკები**. ეს ტომები უნდა ჩაითვალოს კოლხიდის ტომებად. აღიარებულია, რომ კოლხიდა, ისევე როგორც ზოგიერთი სხვა სატრაპია (მაგალითად საკების, ინდური სატრაპიების ნაწილი, ნუბია და თრაკია) მხოლოდ მიწერილნი იყვნენ იმპერიის პროვინციებად, და სინამდვილეში სპარსელების მიერ არასდროს იმართებოდნენ, თუმცა „**კოლხებმა დაიწესეს**“ ანუ დაივადლებულეს ყოველ ხუთ წელში სპარსელებისათვის საჩუქრად მიერთმიათ 100 ბიჭი და 100 გოგო.

„**კოლხიდიდან მიდია შორს არაა, მხოლოდ ერთი ტომია მათ შორის**“ (I, 104). ესაა სასპერების ტომი, მიდიასთან ახლოს მდებარე კოლხიდის ქვეშ იგულისხმება ტრაპეზუნტის რეგიონის ოლქი, ხოლო მიდიასა და კოლხიდას შუა ჭოროხ-ევფრატის სათავეები და არაქსის ხეობა

მდებარეობდა, სადაც სასპერები ცხოვრობდნენ. არაქსის ხეობა არა არმენიელებით, არამედ ქართველი სასპერებითა და სხვა ქართული ტომებით იყო დასახლებული. ეს მიწა-წყალი, ანუ ხორძენა, სტრაბონის ცნობით, იბერიელებმა დაკარგეს არტაქსიასა და ზარიადრეს დროს, მაგრამ ამ მიწა-წყალზე (არაქსის ხეობაში) იბერიელთა (თუმცა, ალბათ ერთგვარად არმენიზებულითა) კვლავ ცხოვრებას VI საუკუნეშიც კი მიუთითებს პროკოფი კესარიელი რომ იბერიელთა აღმოსავლეთით მის დროს ცხოვრობდნენ სპარსელები. ჩანს, იგულისხმება არაქსის ხეობა და მის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე ოლქი, რომლის აღმოსავლეთით სპარსელები ცხოვრობდნენ. მეწამული ზღვის ზემოთ, „ჩრდილოეთის მიმართულებით ცხოვრობენ მიდიელები, მიდიელების ზემოთ სასპერები, სასპერების ზემოთ კოლხები, რომლებიც ცხოვრობენ ჩრდილოეთის ზღვამდე, რომელსაც ერთვის ფაზისი. ეს ოთხი ტომი ცხოვრობს ზღვიდან ზღვამდე“ (IV, 37). ამ ხალხთა შორის არ არის დასახლებული არმენიელები, მათი საცხოვრისი არაქსის ხეობა რომ ყოფილიყო ჰეროდოტე მათ ზღვიდან ზღვამდე მცხოვრებ ხალხთა შორის ახსენებდა. არაქსის ხეობა სასპერული და კოლხური ანუ ქართული ტომებით იყო დასახლებული.

ჰეროდოტეს ეპოქაში არმენიელები სხვა სატრაპიაში ცხოვრობდნენ.

როგორც აღვნიშნეთ, არმენია შედიოდა სულ სხვა სატრაპიაში – XIII-ში.

XIII სპარსულ სატრაპიაში შედიოდა „**არმენია, რომლის შემადგენლობაშია პაქტია (პაქტიკა) და დანარჩენი ხალხები შავ ზღვამდე**“. ეს სატრაპია თანამედროვე თურქეთის სამხრეთ-დასავლეთით მდებარეობდა და შორს იყო არაქსის ხეობიდან და ვანის ტბიდან. შემდგომში სპარსელების ძლიერი მხარდაჭერით არმენიელებმა თანდათანობით შეძლეს ურარტუს ყოფილ ტერიტორიაზე – ვანისტბისპირეთში, პოლიტიკური ლიდერობის მოპოვება, მოახდინეს არმენიზაცია ადგილობრივი დამარცხებული ტომებისა და მიუახლოვდნენ არაქსისპირეთს.

ბეხისტუნის წარწერაში ჩამოთვლილია რეალურად დაპყრობილი ხალხები: „ამბობს დარიოსი-მეფე: აჭურამაზდას წყალობით ვარ მეფე. აჭურამაზდამ მომცა სამეფო.

ამბობს დარიოსი-მეფე: აი ქვეყნები, რომელნიც მომეცა მე აჭურამაზდას წყალობით, მათი მეფე ვარ – სპარსეთი, ელამი, ბაბილონი, ასურეთი, არაბეთი, ეგვიპტე, ზღვისპირეთი, სპარდა (ლიდია), იაუნა (იონია), მიდია, არმენია, კაპადოკია, პართია, ზრანკა (დრანგიანა), ხარაივა (არია), ხორეზმი, ბაქტრია, სოგდიანა, გაიდარა, საკა, სატაგიდიში, არახოზია (ხარახვატი), მაკა. სულ 23 ქვეყანა“.

ჩამოთვლილ, რეალურად დამორჩილებულ ხალხთა შორის არ არიან **ქაღდები** და სხვა არაქრისტიანული ტომები. არაქრისტიანული ტომები, სასპერები, ალაროდები და სხვები კოლხებთან ერთად ერთ მთლიანობას შეადგენდნენ, ჩანს იქიდანაც, რომ პეროდოტეს ცნობით სამხედრო შეიარაღებაც ერთნაირი ჰქონდათ.

პეროდოტე ხალიბებს მდ. ჰალისის ხეობაში მცხოვრებლად ასახელებს სხვა ტომებთან ერთად. ქსენოფონტე აღწერს, რომ ქაღდები (ხალიბები) სპარსეთის იმპერიისათვის მოჯანყებულ ითვლებოდნენ.

სპარსელები არაქს-ვანისტიპირეთის რეგიონში მტკიცედ უჭერდნენ მხარს არმენიელებს (სომხებს), რადგანაც ისინი (სომხები) მშვიდობიან მიწათმოქმედ, სპარსეთის მორჩილ ხალხად იწოდებოდნენ. მათ იმპერიისაგან ძლიერი მხარდაჭერა ჰქონდათ. ვფიქრობ ქსენოფონტეს ნაშრომიდან ჩანს, თუ როგორ ხდებოდა არმენიზაცია ე. წ. არმენიის მთიანეთისა, რომელსაც ჩვენ არიან-ქართლის მთიანეთს ვუწოდებთ. არმენიელებით დასახლებამდე ეს ტერიტორია (ვანიტიპირეთიდან არაქს ტრაპეზუნტამდე) ქართულ ტომთა საცხოვრისი იყო.

ნ. ხაზარაძის კვლევით, **საზღვარი იბერიასა და არმენიას შორის თავდაპირველად არაქსზე გადიოდა**, შემდეგ კი საზღვარმა გადაიწია, იბერებმა ტერიტორია არაქსთან დაკარგა, და მის ნაცვლად საზღვარი დაიდო მტკვარსა და მოსხურ მთებზე. ეს დასკვნა ეფუძნება სტრაბონის ცნობას – „**იბერთა ნაწილი გადასახლდა პონტოსა და კოლხიდის ზემოთ მდებარე ადგილებში, რომლებიც აპოლოდორეს მტკიცების თანახმად, არმენიას ესაზღვრებიან არაქსით, უფრო კი მტკვრითა და მოსხური მთებით**“ (I, 3, 31).

ნ. ხაზარაძე წერს: „ამგვარად ირკვევა, რომ იბერია-არმენიის **საზღვარი ერთ დროს გადიოდა არაქსზე**, ხოლო შემდეგ მტკვარსა და მოსხურ მთებზე. ამ ცნობაში ორი გარემოებაა საყურადღებო: პირველი ისაა, რომ მასში ორი სხვადასხვა ხანის ვითარებაა ასახული: ადრეული, როდესაც აღნიშნული ქვეყნების **საზღვარი არაქსზე გადიოდა**, და უფრო გვიანდელი, როდესაც იგი მტკვარსა და მოსხურ მთებს გასდევდა“.

ამ მიწაწყალზე (არაქს-ვანისტიპირეთ-ტრაპეზუნტის რეგიონში) მცხოვრებ **ქაღდებსა და მოსხებს, რომელნიც ეთნიკურად ერთ ელემენტს ქმნიდნენ, ურარტუს დაშლის შემდეგ მოუხერხებიათ კონსოლიდაცა და ერთ – იბერ ხალხად ჩამოყალიბება.**

მართლაც ჰეკატე მიუთითებდა, რომ **მოსხები კოლხური ტომი** იყო, ხოლო, როგორც ითქვა, კოლხებისა და ქაღდების ერთიანობა ეტიმოლოგიურადაც ჩანს, ქაღდეა ეწოდა კიდევ ტრაპეზუნტის კოლხეთს.

ამასთანავე, სპარსთა მხარდაჭერით კიდევ უფრო გაძლიერდა ქაღდების არმენიზაცია, მათი ერთი ნაწილი გასომხდა, რასაც მიუთითებს „არმენოხალიბების“ გაჩენა მოსხების ქვეყნის გვერდით (პლინიუსი, VI, 29), კერავნის მთებთან, საკასენებთან, იგულისხმება არაქსისპირეთის მახლობელი რეგიონი. იბერებმა, კონსოლიდაციის შემდეგ, ჩანს არიან-ქართლის სახელმწიფო ჩამოაყალიბეს, რომელსაც არაქსთან სპარსული ერვანდიდების სატრაპია ესაზღვრებოდა.

იარედოსი, აზონის მამა, „არიან ქართლს“ მართავდა ძვ.წ. 323 წლამდე.

როგორც ჩანს, იარედოსის დროს სპარსელთა სატრაპი (რომელიდაც ერვანდიდი) შეიჭრა მის სამეფოში (ე.ი. არიან-ქართლში) და შეარყია მისი ძალაუფლება, ჩანს ამის გამო მეფის-ძე აზო იძულებული გახდა უფრო ჩრდილოეთით გადასახლებულიყო თავის ხალხთან ერთად და სათავე დაედო ქართველთა ახალი სახელმწიფოსათვის.

ერვანდიდების სამფლობელო თანდათანობით ფართოვდებოდა და თავდაპირველად არ მოიცავდა ე.წ. აირარატის ოლქს, ის იქამდე ძირითადად ყოფილი ურარტუს (ქალდეელების) მიწა-წყალს იპყრობდა.

ამ ამბების წინა საერთო სურათი ასეთი უნდა ყოფილიყო: უნდა ვიფიქროთ, რომ ურარტუს სამეფოს დამხობის (ძვ.წ. VII-VI სს.) შემდეგ ქაღდთა ტომები გაძლიერდნენ ტრაპეზუნტ-არაქსის ხეობის ჩრდილო რეგიონში. იქ, სადაც შემდგომში ცხოვრობდნენ ტაოელები, ბასიანელები, გუგარქელები, როგორც ჩანს, აქ ქალდეელები მეთაურობით ქართულ ტომებს დაუარსებიათ „არიან ქართლის სამეფო“, როგორც ჩანს, იმუამად აირარატის ოლქიც „არიან ქართლის“ სამეფოში შედიოდა, შემდგომ კი ის (შემდგომი აირარატის ოლქი) ერვანდიდების ხელში გადასულა. კერძოდ, მხოლოდ 323-200 წლებში ერვანდიდებს ეწოდათ აირარატის მეფეები.

საფიქრებელია, რომ ამ დროს (ძვ.წ. 329-323 წლისათვის) ერვანდიდებმა „არიან ქართლის“ მეფეებს წაართვეს პროვინცია აირარატის ოლქი, მაგრამ ეს იყო მხოლოდ ერთ-ერთი პირველი დანაკლისი.

სტრაბონის ცნობით, დაახლოებით 212-188 წლებში არმენიის მეფეებს არტაქსიასა და ზარიადრას დროს არმენიელებმა იბერებს წაართვეს ხორძენა, გოგარენა და პარიადრე.

ანუ ძვ.წ. 329-188 ერვანდიდებმა იბერებს ყოფილი არიან-ქართლის ტერიტორიის უმთავრესი ნაწილები ჩამოაცალეს, და ფაქტიურად ბოლო მოუდეს ამ სამეფოს.

პარიადრეს მთისწინეთის ადგილსამყოფელი ცნობილია, ის პონტოს ზღვისპირეთში, ტრაპეზუნტის სამხრეთ-დასავლეთით მდებარეობდა.

ასევე სტრაბონის ცნობითვე ცნობილია გოგარენას მდებარეობაც.

გოგარენა „მტკვრის იქით“ მდებარეობდა, მაგრამ მცხეთის იბერიის სამეფოს გარეთ. ამიტომაც უნდა ვიგულისხმოთ, რომ გოგარენა მდებარეობდა თანამედროვე შაქის ოლქთან, მტკვრის მარცხენა მხარეს, შესაბამისად ხორძენა მდებარეობდა პარკადრეს მთისწინეთიდან გოგარენამდე ანუ მტკვრამდე.

თუ ეს ასე იყო, მაშინ ხორძენა მოიცავდა თანამედროვე სომხეთს, ისტორიულ ბასიანს, ტაოსა და არზრუმის ოლქს, ეს მხარეები როგორც აღინიშნა არმენიელებს იბერიებისთვის წაურთმევიათ ქრისტეშობამდე დაახლოებით 188 წელს.

უნდა ვიგულისხმოთ „არიან ქართლის“ სამეფო დიდი დანაკარგების მიუხედავად მაინც არსებობდა ამ დრომდე.

საბოლოოდ, არიან-ქართლის მიწა-წყალის დიდი ნაწილი არმენიის ნაწილად იქცა – ამ დანაკლისს ვერ ურიგდებოდნენ ქართველი მეფეები და ამ დანაკლისის დასაბრუნებლად საკმაოდ ხშირად სწორედ აღნიშნულ მხარეებში ლაშქრობდნენ, აქ (უფრო მეტად არზრუმ-ტრაპეზუნტის მხარეებისაკენ) ილაშქრეს ფარნავაზმა, მეფე მირიანმა, ვახტანგ გორგასალმა, ხოლო ქრისტეშობამდე I და შემდგომ საუკუნეებში I-II საუკუნეებში არმენია თვითონ იმყოფებოდა იბერიელთა მცხეთელი მეფეების ხელქვეით.

რაც შეეხება ერვანდიდებს, მათი ეთნიკური წარმომავლობა უცნობია. ირანული ენციკლოპედიის თანახმად, ისინი ირანული წარმოშობისანი იყვნენ და ყოფილი ურარტუს (ქალდეას) ისტორიულ მიწა-წყალს მართავდნენ ურარტუს დაცემის ახლო პერიოდიდან (დაახლოებით ძვ.წ. 570 წლიდან) – 200 წლამდე.

აქემენიდების სამეფოს დამხობის შემდეგ ეს პროვინცია გადაეცა სპარს მხედართმთავარს მითრენს და ემორჩილებოდნენ სელევკიდებს, მათ ასევე „არმენიის“ მმართველებსაც უწოდებენ. 323 წლისათვის ალექსანდრე მაკედონელის გარდაცვალების შემდეგ ეს სატრაპიაც დაიშალა და ერვანდმა (ორონტიმა) თავისი თავი მეფედ გამოაცხადა – ჩამოყალიბდა ორონტიდების ანუ ერვანდიდების დინასტია.

სახელების იარედოსისა და ერვანდის მსგავსება შეიძლება გვაძლევდეს საფუძველს იმისა, რომ ქართული წყაროები ამ ერვანდს უწოდებდნენ იარედოსს, ხოლო მის სატრაპეას მიიჩნევდნენ „არიან ქართლად“.

ურარტუ – ქალდეელთა ქვეყანა

ურარტუ მდებარეობდა ვანის ტბიდან ვიდრე სამხრეთ კავკასიამდე ზღვის დონიდან 1500-1800 მეტრი სიმაღლის მთიანეთში. ბუნება გამოირჩევა მრავალგვაროვნებით და კონტრასტულობით. ამ მთიანეთში შედის არარატის მთაც, რომელსაც ადრე „კარღუ“ ერქვა.

ამ მთიანეთში იღებს სათავეს წინა აზიის დიდი მდინარეები: ტიგროსი, ევფრატი, მურატი და არაქსი. აქვე მდებარეობს სამი დიდი ტბა: ვანისა, ურმიისა და სევანისა.

ასურული სახელი „ურარტუ“ გამოიყენებოდა ჩვენს ერამდე მეცხრე საუკუნიდან და ამ ტერმინმა იარსება ასირიის სამეფოს დამხობამდე.

ამ სიტყვის წარმომავლობა უცნობია.

ასევე ურარტუს სახელმწიფოს ერქვა ბიანი (ბიანილი). ესაა ადგილობრივი სახელწოდება ამ სახელმწიფოსი.

მიიჩნევა, რომ ბიანი-ბიანილი სიტყვის ეტიმოლოგია უცნობია.

ერთი შეხედვითაც ჩანს, როგორც ეს სიტყვა (ბიანილი), ისე, როგორც სხვა მრავალი ურარტული სიტყვა, თავისი უღერადობით ძალზე მიაგავს ქართულს, მაგალითად ბიანილი, ისევე უღერს, როგორც ყოველდღიურად სახმარი ქართული სიტყვები – მწვანილი, მარილი, სადილი, ქადილი და ასე შემდგომ.

ზოგიერთ წრეებში, ურარტუს ასევე უწოდებენ „ვანის სამეფოს“, რადგანაც მისი დედაქალაქი მდებარეობდა ვანის ტბის პირას. აღსანიშნავია, რომ ასირიაში ურარტუს ტერიტორიაზე ადრე მცხოვრებ ტომთა ჯგუფს ერქვა – „ნაირი“, ამიტომაც ურარტუს „ნაირის“ ქვეყანასაც უწოდებენ. ეს სახელი გვხვდება ძვ. წ. XIII-XI საუკუნეებში, ზოგიერთი მკვლევარი მიიჩნევს, რომ სიტყვა „ნაირი“ იყო ხურიტების ხალხის სახელი. ჩვენი აზრით შესაძლოა სიტყვა „ნაირს“ ქართული სიტყვა „ერი“ უკავშირდებოდეს. ხშირი ქართული შეკითხვა „რა ნაირი კაცია?“ უნდა ნიშნავდეს „რა ერის“ „რომელი ტომის“ კაცია ანუ „ნაირი“ ალბათ ნიშნავს ხალხს, მოსახლეობას, ერს.

ასევე, ურარტუს უწოდებენ „არარატის ქვეყანასაც“. მიაჩნიათ რომ ბიბლიის ტექსტებში შემონახული არამეული „რრტ“ აღნიშნავდა ურარტუს.

ჩვენი აზრით სიტყვა „არარატი“ ახლოა ქართულ ტექსტებში შემონახულ ქვეყნის სახელთან – „არიანი“. ურარტუს ქვეყანაში მრავალი სახელი „არ“ (ერ) წინსართით იწერებოდა. ასეთებია მაგალითად ერებუნი, ერიკუხი, არხაში, არგიშტი (აქედან -არგიშტიხინილი), ურუატრი, ურმია, ურარტუ და სხვა. ასევე, ურარტუს დაცემის შემდგომ წარმოქმნილი ქალაქების თუ მდინარეების სახელები არარატი, არაგაწი, არვანდაშატი, არვანდაკერტი, არმავირი, არაქსი, არაწანი, არშამი, არშამატი და სხვა.

ამ არეებში საუკუნეების მანძილზე განუწყვეტლივ „არ“ – პრეფიქსის ხმარება უფლებას გვაძლევს ვივლით, რომ სწორედ ამ მხარეებში მდებარეობდა ქართული „არიანი“ და აქ იყო ქვეყანა არიან-ქართლი. მითუმეტეს, რომ ურარტუს სახელი ანტიკურ წყაროებში იყო ხალდი (ქალდი). ურარტუს ქვეყანას ძველ ბერძნულ წყაროებში ერქვა „ქალდების ქვეყანა“. ამავე დროს ურარტუს უმთავრესი ღვთაების სახელი იყო „ქალდი“. ანუ როგორც არიანი ასევე ქალდი ამ მიწა-წყალის ტერმინოლოგია იყო. არიან-ქალდი და აქედან ალბათ არიან-ქართლი. თუ ასე იყო, მაშინ ურარტუ ჰაიასა-აცის ქვეყნის გაგრძელებაა.

აღსანიშნავია ისიც, რომ ურარტუს შუმერულ ტექსტებში ერქვა სახელი „არატა“, უფრო სწორად რომ ვთქვათ, არატი-არატა, სახელი ერქვა შუმერების ჩრდილოეთით მდებარე მთიან მხარეს, სადაც შემდგომ ურარტუს სახელმწიფო წარმოიქმნა.

ქალდეელების ქვეყანა, რომელსაც სხვადასხვა სახელები ერქვა – „ურარტუ“, „ბიანი“, „ნაირი“, „არარატი“, „ალაროდების ქვეყანა“, „ქალდეა“ და „არატა“ თავისი შემადგენლობითაც მრავალეროვანი, მრავალტომიანი და მრავალნაციონალური ქვეყანა იყო.

ბოლო დროს სამეცნიერო ლიტერატურაში ურარტუელთა სახელით მხოლოდ ერთ-ერთი ადგილობრივი ტომი იწოდება, რომელმაც შეძლო შეექმნა თავისი დამწერლობა და შეძლო თავისი ენით ამ დამწერლობის გამოყენება. მიიჩნევა, რომ ის იყო ხურიტული წარმოშობისა.

ურარტუს მეორე ძლიერი ტომი – ქალდეები

საფიქრებელია, რომ ქალდების ანუ ურარტუს ქართველების ტომი გარდა ცენტრალური ოლქებისა ასევე ფლობდა ვანის ტბის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე ოლქ მუსასირს (მუცაცირი). მის მთავარ ქალაქში, ასევე სახელწოდებით მუსასირში, აღმართული იყო ქვეყნის ყველაზე მთავარი ტაძარი ურარტუს უმაღლესი ღვთაებისა – ქალდისა. ქალდის ხალხს, მის მორწმუნე მიმდევრებს ჩანს ქალდეელები ერქვათ და ის ფორმირდა როგორც ეთნოსი.

ქალდის მორწმუნენი ანუ ქალდეელები უნდა ყოფილიყვნენ არა მხოლოდ ქურუმები ამ მთავარი ქალაქისა, არამედ აღნიშნული ოლქის ძირითადი მოსახლეობაც (შემდგომში აქვე ახლოს ცხოვრობდნენ კარდუსები. ურარტუს დასუსტების შემდეგ, საფიქრებელია, რომ ურარტუს ქალდის ტომმა შიდა ოლქებიდან გადაინაცვლა უფრო დაცულ ჩრდილოეთში,

არაქსის ხეობაში, იქ, ფასიანებისა და ქაღდების სახელით ცნობილი ტომები, შესაძლოა ქსენოფონტეს ეპოქაში კონსოლიდაციის პროცესში იმყოფებოდნენ, შეძლეს კონსოლიდირება მიმდგომ მხარეებში მცხოვრებ ქართულ ტომებთან ერთად ერთ სახელმწიფოდ – „არიან ქართლად“.

საერთოდ, ქართულ ტომად მიჩნეული კარდუხებისა და ქაღდების სახელების მსგავსება საფუძველს იძლევა ვარაუდისა, რომ კარდუხები ურარტუს ქაღდების შთამომავლობა იყო).

ოლქ მუსასირის გვერდით მდებარეობდა ხუბუბქიას ოლქი, რომლის მოსახლეობასაც ასევე ქართულ სამყაროსთან აკავშირებენ (მ. ქურდიანი).

ურარტუში ქაღდების ტომის მნიშვნელობასა და გავლენას მიუთითებს ფაქტი იმისა, რომ ამ ტომის უმაღლესი ღვთაება „ქაღდი“ ურარტუს ღმერთების პანთეონის უმაღლესი ღვთაება იყო. საერთოდ კი უნდა ითქვას, რომ სწორედ ასირიელების მიერ ქაღდის მთავარი ტაძრის დანგრევის შემდგომ ურარტუს მეფე რუსა I-ის დროს (დაახლოებით 714 წელს ქრისტეშობამდე) დაემცრო თვითონ ურარტუს სახელმწიფოს სიძლიერეც.

როგორც ზემოთ აღინიშნა, ძვ. წ. XIII საუკუნეში ასირიელები მოიხსენიებდნენ „ნაირის მეფეებს“ რაც მიუთითებს რომ იმ დროისათვის ჯერ კიდევ არ იყო ჩამოყალიბებული ურარტუს სახელმწიფო და ის წარმოადგენდა ტომთა კავშირს.

IX საუკუნეში, 858 წლებში მოიხსენება, როგორც ფიქრობენ, ურარტუს პირველი მეფე არამი. ის მართავდა 844 წლამდე.

მეცხრე საუკუნეში 828-810 წლებში სარდური I-ის მეფობის დროს გაძლიერებულმა ურარტუმ შეძლო სამხრეთ კავკასიამდე მიღწევა, ამ დროს მოხდა ურარტუს რელიგიის ცენტრალიზება. ცალკეული ტომების ღვთაებები გააერთიანეს ერთიან პანთეონში, რომლის თავშიც დადგა **ქაღდი**. ამ დროს ჩამოყალიბდა ურარტუს ღურსმული დამწერლობა, ურარტუ კიდევ უფრო გაიზარდა დასავლეთის მიმართულებით მიაღწია ეფფრატის შუა დინებამდე, ასევე სამხრეთით და ამათ ხელში ჩაიგდო სავაჭრო გზები მიმართული ასირიიდან მცირე აზიისაკენ.

არგიშტი I-დროს 760 წლებში ურარტუმ ილაშქრა ურმიის ტბისაკენ და ასევე სამხრეთ კავკასიაში, თანამედროვე სომხეთის ტერიტორიაზე მან ააგო ქალაქი არგიშტიხინილი (რომლის სახელს ამჟამადაც კი, ქართული ელერადობა აქვს, ალბათ იმის გამო, რომ მისი სუფიქსი – ილი, ნილი – ქართული ენის სუფიქსებს ეთანადება). ასევე მან ააგო ქალაქი ერებუნი, თანამედროვე ერევნის ახლოს (ერ-არ პრეფიქსები, როგორც ვთქვით ეთანადება ქართული არიანის სახელს).

ურარტუს სახელმწიფოს მეფეები ფლობდნენ აბსოლუტურ ძალაუფლებას და ცდილობდნენ დაეპყროთ მეზობელი ხალხები. დაპყრობილ ხალხებს იმონებდნენ ანდა სხვა ტერიტორიაზე ასახლებდნენ.

ხალხთა გადასახლების თემა იმით არის საინტერესო, რომ ანტიკური წყაროების ცნობით ბაბილონის მეფე ნაბუქოდონოსორს თავის მიერ დაპყრობილი იბერიიდან იბერი ხალხის ერთი ნაწილი გადაუსახლებია პონტოსპირეთში, ე.ი. ძველ სამშობლოში. პონტოსპირეთის ქვეშ აქ იგულისხმება ის ქვეყანა (ტრაპეზუნტის რეგიონში), რომელსაც შემდგომში **ქალდეა** ეწოდებოდა.

როგორც ვთქვით, **ქალდეები** ურარტუს ერთ-ერთი ტომი იყო და სწორედ ისინი გადაუსახლებია ნაბუქოდონოსორს შავიზღვისპირეთში, ამ მოსაზრების გამოთქმის უფლებას ჩვენ აზრით იძლევა ის, რომ აღნიშნული ქვეყანა – „**იბერია**“, თურმე მდებარეობდა „ლიბიის“ გვერდით.

„ლიბიის“ ქვეშ ამ წყაროში უნდა იგულისხმებოდეს არა აფრიკის ლიბია, არამედ ვანის ტბისპირეთის რეგიონის ქვეყანა „**ლუვია**“, რომელიც ლურსმული დამწერლობის ეპოქაში, ცნობილ ქვეყანას წარმოადგენდა.

ლუვია მდებარეობდა დაახლოებით იქ, სადაც შემდგომში მდებარეობდა ურარტუს ხუბუბქიას ოლქი მუსასირის ოლქის მახლობლად. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, მუსასირის ოლქში მდებარეობდა „ქალდის“ უმთავრესი ტაძარი და ჩანს, აქვე ცხოვრობდნენ ქალდეებიც ანუ ქალდეუებიც. ესენი უნდა იყვნენ იგივე **იბერები**, რომლებიც ნაბუქოდონოსორს გადაუსახლებია ტრაპეზუნტისაკენ, რომლის ოლქსაც ასევე **ქალდეა** დაერქვა. ნაბუქოდონოსორმა ძვ.წ. VI ს-ში საბოლოოდ გაანადგურა ურარტუს ნაშთები.

ამ უკანასკნელთა, ანუ ტრაპეზუნტის **ქალდეების იბერიელობის** შესახებ მიგვითითებს თვით შემდგომ ჩამოყალიბებული ქალდეების ანუ ტრაპეზუნტის იმპერიის მმართველთა ტიტულატურა.

ტრაპეზუნტის იმპერატორები თავიანთ თავს „**იბერების ავტოკრატორს**“ ანუ იბერების მმართველს უწოდებენ. ეს იმას ნიშნავს საიმპერატორო ოჯახის თვალსაზრისით მათი იმპერიის ანუ ქალდეას მოსახლეობა იბერები იყვნენ.

იდენტური მაგალითი განმეორდა რამდენიმე საუკუნის შემდეგ, როდესაც შავიზღვისპირეთში მდებარე სამეგრელოს სამთავროს მეთაურმა ლევან II დადიანმა რუსეთის მეფის წინაშე წარგზავნილ საბუთებში თავის თავს რამდენჯერმე და დაბეჯითებით უწოდა არა სამეგრელოს მმართველი, არამედ **ივერთა ხელმწიფე**, თავის მხრივ რუსეთის მეფეებიც სამეგრელოს ამ მმართველს **ივერიის მეფეს** უწოდებდნენ, აქედანაც ჩანს, რომ ნაბუქოდონოსორის მიერ პონტოსპირეთში ჩასახლებული იბერები იგივე ქალდეები არიან.

როგორც ჩანს ურარტუს სამეფოს დაცემის შემდეგ, ქალდეველთა ანუ ბერთა ტომი ერთ-ერთ დამპყრობელს პონტოსპირეთში გადაუსახლებია.

ურარტუ, როგორც აღვნიშნეთ, წარმოადგენდა კულტურულად და ლინგვისტურად დანაწევრებულ ქვეყანას, მან ერთიანობის შენარჩუნება მხოლოდ მცირე ხნით შეძლო. მართალია მას ძლიერი მტრები ჰყავდა, მაგრამ ურარტუს სახელმწიფო უფრო მეტად განადგურდა და დაიშალა თავისივე ტომების ხშირი აჯანყებების გამო.

ურარტუს რეგიონები ხშირად ებრძოდნენ ცენტრალურ ხელისუფლებას.

ვერ მოხერხდა ურარტუს ტომების ინტეგრირება თავიანთ სახელმწიფოში, ამიტომაც ისინი ძალთა ბალანსის დარღვევის დროს ადვილად ექვემდებარებოდნენ უფრო ძლიერ ცენტრს.

როგორც ითქვა, ურარტუს სახელმწიფოს საბოლოო დასუსტება გამოიწვია ასირიელების მიერ ურარტუს რელიგიური ცენტრის მუსასირის განადგურებამ.

სარგონ II-მ დაანგრია თვითონ ქალაქი და ღმერთ ქალდის მთავარი ტაძარი (ჩვენს ერამდე 715 წელს).

ეს იმდენად მძიმე დარტყმა იყო სახელმწიფოსთვის, რომ ამ ამბის გაგების შემდეგ ურარტუს მეფე რუსა I-მა თავი მოიკლა, მუსასირში ქალდის ტაძარში ხდებოდა ურარტუს მეფეთა კორონაციაც.

მუსასირის დაღუპვის შემდეგ ურარტუს ღმერთ ხალდის (ქალდის) დიდებაც შეირყა.

ფიქრობენ, რომ ურარტუს ძლიერი დასუსტება დაკავშირებული იყო მისი რელიგიური ცენტრის და ღმერთ ქალდის დასუსტებასთან.

ამის შემდგომ ურარტუს მეფეთა ძალაუფლებაც დასუსტდა. ესენი იყვნენ რუსა I-ის შვილი არგიშტი II, რუსა II, სარდური III, სარდური IV, ერიმენა, რუსა III და რუსა IV იყო ურარტუს ბოლო მეფე.

ბოლო მეფეების დროს ურარტუს დედაქალაქი სამხრეთიდან გადანაცვლებული იქნა ჩრდილოეთში.

ეს ქალაქი იყო კავკასიაში მდებარე - თეიშებაინი. დედაქალაქის ჩრდილოეთში გადატანა მიუთითებს ასევე ქვეყნის მოსახლეობის ნაწილის ჩრდილოეთში გადასახლებას, ხალხის სამხრეთიდან ჩრდილოეთში გადასახლებას მიუთითებს „მოქცევაი ქართლისაიც“.

ამ ციხე-ქალაქის ბაბილონელთა ანდა მიდიელთა მიერ დანგრევის შემდგომ დასრულდა ურარტუს ისტორია, აქედანაც ჩანს, რომ **ქალდეების ნაწილი** ურარტუს ქვეყნიდან გადასახლდნენ ჩრდილოეთით და ასევე შავი ზღვისპირეთში, რომ **ქალდეები ურარტუს მთავარი, ჩრდილოეთში გადასახლებული ერთერთი ტომი იყო.** ქალდეების მმართველი ზედაფენის

მოძრაობა სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ, ჩანს განუწყვეტელი იყო ალექსანდრე დიდის ეპოქამდე.

როგორც ითქვა, სწორედ მსგავს ისტორიას გადმოგვცემს უძველესი ქართული წყარო მოქცევაი ქართლისა, რომელიც ამტკიცებს, რომ თანამედროვე საქართველოს სამხრეთით არსებობდა სახელმწიფო არიან ქართლი, რომლის მოსახლეობის ერთი ნაწილი ანუ არიან-ქართველნი მეფის ძე აზონმა გადმოასახლა სამხრეთიდან ჩრდილოეთში და დაასახლა ვრცელ ტერიტორიაზე, დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოში ეგრისწყლიდან ვიდრე ჰერეთამდე.

ურარტუს სახელმწიფოს დანგრევის ეპოქაში მისი ტერიტორიის სამხრეთ-დასავლეთით მცხოვრები არმენიელთა ტომები გაძლიერდნენ და შეძლეს ურარტუს სიღრმეებისაკენ წაწევა.

არმენიელებმა, ასევე ისარგებლეს ქრისტესშობამდე VI საუკუნეში გაძლიერებული სპარსი მეფეების მხარდაჭერით და დაიკავეს ქაღდების მიწა-წყალი, ამის შესახებ შესაძლებელი არის ინფორმაცია მოვიპოვოთ ქსენოფონტეს ნაშრომებიდან, კიროპედიადან, ასევე ანაბაზისიდან.

ამ ნაშრომებში ჩანს, რომ ქაღდების ტომი მუდამ ებრძოდა სპარსელებს, ხოლო არმენიელები სპარსელთა მომხრეები იყვნენ. ამის გამო სპარსელებმა ნაყოფიერი მიწებიდან განდევნეს ქაღდები და ნაყოფიერი მიწები გადასცეს სომხებს. ქაღდები მუდამ თხოულობდნენ სახნავ-სათეს მიწებს, ხოლო არმენიელებს ესაჭიროებოდათ საძოვრები, რომლებიც უნაყოფო მთაგორებში იყო, სადაც ქაღდები იყვნენ განდევნილები. კიროსმა (შემდეგ სპარსეთის მეფემ) თითქოს იზრუნა მათთვის და ისინი დროებით მოარიგა.

აქედან ჩანს, რომ ურარტუს სახელმწიფოს დაცემისთანავე წყაროებში გამოჩენილი ქაღდების, ანუ ხალიბების ტომი იქამდე ურარტუში ცხოვრობდა და იქ მას მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა.

ურარტუს „ღმერთი“ ქაღდი და ქართლის არმაზი

XIX ს-ის ბოლოსა და XX ს-ის დასაწყისში გაჩნდა თვალსაზრისი, რომ მცირე აზიასა და შავი ზღვისპირეთში მცხოვრები ქალდეები წარმოადგენდნენ ურარტუს ტომთა ნაშთებს, რომელნიც თავიანთ თავს სახელს უწოდებდნენ ურარტუს მთავარი „ღმერთის“ – ქალდის პატივსაცემად, ამჟამად, XX ს-ის ბოლოსათვის, ეს მოსაზრება მცდარად ითვლება მეშჩანინოვისა და პიოტროვსკის შრომებზე დაყრდნობით. ეს მეცნიერები ნ. მარის მიმდევრები იყვნენ და რადგანაც საბჭოთა პერიოდში თითქმის 1951 წლამდე მარის შეხედულებათა კრიტიკა აკრძალული იყო, საყოველთაოდ დაინერგა თვალსაზრისი, რომ ურარტუს ქალდსა და მცირე აზიის ქალდებს შორის კავშირი არ არსებობდა, რომ ურარტუს ტომთა მემკვიდრეები არიან არა ქალდი – ქალდეელები (ქართველები), არამედ სომხები.

ურარტუს ქალდებისა და ქართველების მემკვიდრეობითობის შესახებ მიუთითებდა ილია ჭავჭავაძე თავის „ქვათა დაღაღში“, რომელშიც სასტიკად აკრიტიკებდა ნიკო მარს, თავის მხრივ ნიკო მარმაც შემდგომ წლებში თავის მიმდევართა მთელი სკოლა აღზარდა, რომელნიც საპირისპიროს ამტკიცებდნენ.

აღსანიშნავია, რომ ურარტუს „ღმერთი“ ქალდისა და არმაზის გარეგნული აღწერები და ზოგიერთი ნიშანთვისება ერთმანეთის მსგავსია, მაგალითად: „ქართლის ცხოვრების“ თანახმად ქართლოსის საფლავზე აღმართულ არმაზის კერპს, რომელიც დამზადებული იყო ლითონისაგან, ეცვა ჯაჭვის პერანგი, თავზე მუზარადი ეხურა, ხელში ეჭირა ბრწყინვალე ელვის მსგავსი ხმალი, და თითქოსდა ეს ხმალი მოძრაობდა კიდევ, სწორედ ასეთია ურარტუს „ღმერთ“ ქალდის კერპის გამოსახულება, ჩნდება შთაბეჭდილება, რომ მსგავსი გამოსახულებისა იყო არმაზის კერპიც.

ურარტუს ქალდის კერპი ასევე დამზადებული იყო ლითონისაგან, ოქროს (ზოგჯერ სპილენძისაგან) და მასაც ხელში უჭირავს ძალზე გრძელი მახვილის მსგავსი ხმალი, რომლიდანაც (ამ ხმლიდან) ცეცხლის პატარა ენების სახით გამოშვებული იყვნენ პატარა მახვილები, როგორც ჩანს ეს ოქროს მახვილი, (რომლიდანაც კიდევ სხვა პატარა მახვილები გამოდიოდა) სინათლეზე სხვადასხვა კუთხით ეღვარებდა კიდევაც და ამით ბრუნვა-ტრიალის შთაბეჭდილებას ქმნიდა, ანუ ეს იყო „ხმალი ბრწყინვალე“ და მიაგავდა ელვის კრთომას, გაელვებას, გარდა ამისა მნიშვნელოვანი არის ის, რომ ურარტუს ქალდის კერპს ეხურა მუზარადი, ძალზე მყარი და მასიური, მსგავსი იმისა როგორიც არის დღემდე შემორჩენილი ურარტუს მეფის სარდურ II-ისა.

მუზარადი სარდურისა, აღმოჩნდა ციხე-ქალაქ თეიშებაინის გათხრებისას (კამერბლურზე) დამზადებულია ბრინჯაოსაგან და მასიურია, მყარია.

როგორც ითქვა მსგავსი მუზარადი ეხურა ქალღის კერპს, ამ მუზარადს თან ერთვის უკან კისრის დასაცავი ჯაჭვი, ანუ მავთულებისაგან მოქსოვილი ნაჭერი – ჩაბალახი. მსგავსად აღწერს ქართლის ცხოვრებაც არმაზის ჩაფხუტს – „ტანსა მისსა ეცვა ჯაჭვი ოქროსი და თავსა მისსა ჩაბალახი მყარი“.

სწორედ მყარი ჩაფხუტ-ჩაბალახი არის ქალღის კერპის თავსაბურავი მუზარადი. აღსანიშნავია რომ ქალღის კერპს იცავდა თორ-აბჯრის მსგავსი ჩანს ლითონის ფირფიტებისაგან შეკრული ნაჭერი. ეს უნდა იყოს ის რაც ქართლის ცხოვრებით ეცვა არმაზს, კერძოდ „ჯაჭვი ოქროსი“.

როგორც აღვნიშნეთ არმაზს ხელში ეჭირა „ხმალი ბრწყინვალე ვითარცა ელვა“, რომელიც „იქცეოდა“ ანუ მოძრაობდა „ხელთა შინა“, ანუ არმაზის კერპის წინ მდგომ ადამიანს ექმნებოდა შთაბეჭდილება, რომ არმაზის ხმალი მოძრაობდა, აღსანიშნავია რომ იგივე შთაბეჭდილებას ტოვებდა ქალღის კერპის გამოსახულებაც, კერძოდ მის ელვის მსგავს სწორ ხმალს, რომლისგანაც ცეცხლის ენების მსგავსი დანები გამოდის, ასევე ემატება თვით კერპისგანაც გამომავალი ასევე ელვის ენების მსგავსი ხმლები, საერთო შთაბეჭდილება მზის სხივების ანარეკლების სხვადასხვაგვარი გარდატეხის წყალობით ისეთი იყო, რომ თითქოსდა არმაზის მახვილი მოძრაობდა.

გამოთქმულია სხვადასხვა თვალსაზრისი არმაზის კერპთან დაკავშირებით, რომ ის იყო ან მთვარის „ღმერთი“, ან და აჭურამაზდა, მაგრამ აჭურამაზდას არ ქონია თავისი კერპი, მხოლოდ სახელი შეიძლება იყოს აღებული მისი, ხოლო რაც შეეხებ თვით არმაზის კერპს, მისი დაკავშირება ვერ მოხერხდა მცირე აზიის ვერცერთ სხვა კერპთან, როგორც ვთქვით ის უფრო მიაგავს ურარტუს მთავარ „ღმერთ“ ქალღს.

როგორც აღვნიშნეთ ქალღების ტომს ამჟამად არ უკავშირებენ ურარტუს, მაგრამ როგორ ავხსნათ ის ფაქტი რომ ურარტუს დაცემისთანავე მისი ტერიტორიის, როგორც სამხრეთ ისე ჩრდილო ნაწილებში ჩნდებიან ტომები „ქალღ“ სახელის მქონენი, კერძოდ სამხრეთში „კარდუხები“, ხოლო ჩრდილოეთში „ხალიბები და ქალღები“? ეს კითხვა არსებითია და მას პასუხი უნდა გასცენ ურარტუს მკვლევარებმა.

ურარტუს სახელმწიფო არსებობდა ჩვენს ერამდე დაახლოებით 850-580-იან წლებში.

ჩვენს ერამდე VI საუკუნის 80-იან წლებში ურარტუს სამეფო დაეცა, სწორედ ამავე საუკუნეში მოიხსენებს ქსენოფონტე „ხალიბების“ ანუ ქალღების ტომს ურარტუს სახელმწიფოს ტერიტორიის დასავლეთ და ჩრდილო დასავლეთ ნაწილში, ის მათ ახსენებს სპარსეთის მონარქის დამაარსებლის კიროსის (ძვ. წ. 560-529) სახელთან კავშირში. კერძოდ, იმაჟამად მიდიის სარდალს კიროსს მოურიგებია ერთმანეთთან მეომარი

სომხები და ქალები (ხალიბები), იქვე აღწერილია რომ კიროსი მფარველობდა სომხებს და ამ მფარველობის ძალით მათ (სომხებს) ხელში ჩაუგდიათ ხალიბების სახნავ-სათესი მიწები. ამის გამო უმიწაწყლოდ დარჩენილი ხალიბები იძულებული გამხდარან გახიზულიყვნენ სახნავსათესად გამოუსადეგარ მთებში, გაღარიბებულან და მუდამ ებრძოდნენ სომხებს, რათა უკან დაებრუნებინათ სახნავ-სათესი მიწები, თავის მხრივ სომხებს ესაჭიროებოდათ საქონლის გამოსაკვებად მთიანი ადგილები და იალალები, რომელნიც ხალიბების ხელში იყვნენ. კიროსს გადაუწყვეტია ერთმანეთთან მოერიგებინა ისინი.

ასე აღწერს ამ ამბავს ქსენოფონტე კიროპედიაში.

მიიჩნევა, რომ კიროპედია მხატვრული ნაწარმოებია, მაგრამ მისი ცნობები სანდოა არმენიასთან დაკავშირებით. ქსენოფონტე თვით იმყოფებოდა იქ, თავისი თვალით ხედავდა და პირველ პირთაგან ესმოდა ძველი ამბები.

ქსენოფონტე თავის მეორე თხზულება ანაბაზისში აღწერს ყოფილი ურარტუს სამხრეთ-დასავლეთში მცხოვრებ კარდუხებს, რომელთა სახელიც ასევე ქაღდუსთან არის დაკავშირებული, ისინი ცხოვრობდნენ კერპ ქაღდის უმთავრეს ყოფილ სატაძრო ქაღაქ მუსასირთან (მუცაცირთან) ახლოს.

აღსანიშნავია, რომ ისტორიულად ამ ადგილებში შემდგომშიც არსებობდა კორდ სახელის მქონე პროვინციები (კორდვაცი და სხვა).

თუკი ურარტუში ქაღდ სახელის მქონე ტომი არ ცხოვრობდა, მაშინ როგორ აღმოჩნდნენ ურარტუს ტერიტორიაზე ქაღდ სახელის მქონე აღნიშნული ტომები სამეფოს დაშლის-თანავე?

როგორც ცნობილია, ურარტუ არ იყო ერთი ერის სახელმწიფო, ის იყო მრავალეროვანი ქვეყანა, ამიტომაც ბუნებრივია რომ ურარტუს მრავალ ეთნოსს შორის ერთერთი ტომი ყოფილიყო ქაღდი.

ქართლის ცხოვრება ასე აღწერს არმაზის კერპს: „იხილა წმიდამან ნინო, რამეთუ დგა კაცი ერთი სპილენძისა, და ტანსა მისსა ეცუა ჯაჭვი ოქროსი, და თავსა მისსა ჩაბალახი მყარი, და თუალნი ესხნეს ზურმუხტი და ბივრილი, და ხელთა მისთა აქუნდა ხმალი ბრწყინვალე, ვითარცა ელვა, და იქცეოდა ხელთა შინა. უკეთუ ვინმე შეეხებინ, თავი თვისი სიკუდილად განწირის და იტყვან: „ჰოი ჩემდა, ნუ უკუე და-სამე-ვაკლე დიდებასა დიდისა ამის ღმრთისა არმაზისსა, ანუ შე-სამე-ვსცეთ სიტყუად ებრაელთა თანა, გინა მოგუთა თანა სმენისა (და რომელ იტყვიან უცებნი უცხოსა ვისთვისმე ღმრთისა), ნუ უკუე პოოს რამე ბიწი და მცეს მე მახვილი იგი მისი, რომლისაგან ეშინის ყოველსა.

და შიშით თაყუანის-ცემენ მას.

და კუალად იყო მარჯვენით მისსა კაცი ოქროსი და სახელი მისი გაცი;
და მარცხენით მისსა უდგა კაცი ვეცხლისა,
და სახელი მის გაიმ, რომელნი-იგი ღმერთად უჩნდეს ერსა მას
ქართლისასა“. (ქართლის ცხოვრება, 1955, ტ. I. გვ. 90).

ურარტუს „ღმერთთა“ პანთეონს მეთაურობდა სამი მთავარი „ღმერთი“ –
ქალდი (ურარტუს მთავარი ღვთაება), თეიშება და შივინი. მათ შორის
უმთავრესი იყო ქალდი, რომლის სახელზეც იგებოდა ურარტუს მთავარი
ტაძრების უმრავლესობა.

თითქოსდა მისი აღწერილობა მიაგავს იმას, რაც წმინდა ნინოს უთხრეს
არმაზის შესახებ – „ღმერთი ღმერთთა არმაზს, რომელ არა არს მისსა
გარეშე სხვა კერპი“ (იქვე, გვ. 89).

როგორც ვთქვით ურარტუს სამი მთავარი „ღმერთი“ ჰყავდა, მათ შორის
კი უმთავრესი იყო ქალდი, ასევე სამი მთავარი კერპი ჰყავდათ ძველ
ქართველებს, არმაზის კერპის გვერდით იდგნენ გაცი და გაიმი.

აღსანიშნავია, ასევე სხვა მსგავსი თვისებებიც ურარტუსა და ქართულ
პანთეონს შორის.

მაგალითად, ჯერ კიდევ წმინდა ილია მართალმა მიაქცია ყურადღება,
რომ ქართველები ღმერთს ევედრებოდნენ წყალთან დაკავშირებული
სიტყვებით. შეთხოვდნენ წყალს, აქედანაა სიტყვები – წყალობა, მოწყალება
და სხვა. მიიჩნევდა რომ ეს სიტყვები აჩვენებს, რომ შესაძლოა ქართველები
ოდესღაც ძალზედ ცხელ ქვეყანაში ცხოვრობდნენ, სადაც მთავარი
სათხოვარი ღვთისადმი წყალი იყო. აღსანიშნავია და ძალზე
მნიშვნელოვანია ურარტუსთან დაკავშირებით, რომ ურარტუს კერპების
გამოსახულებებზეც საკულტო საგნად ნაჩვენებია წყლიანი ჯამი, კერძოდ
ისინი (წყლის ჯამიანი „ღმერთების“ გამოსახულებები) აღმოჩნდნენ ტუმპის
რაიონში არქეოლოგიური გათხრების დროს მოპოვებულ ურარტულ
საბეჭდავებზე (Религия Урарту, материал из Википедии).

ქალდის გამოსახულებებზე, რომლებიც დღემდე მოღწეული, ზოგჯერ
ქალდი გამოხატული არის ღომზე მდგომ ფრთოსანი მამაკაცის სახით, რო-
მელსაც ერთ ხელში უჭირავს ჯამი, ხოლო მეორე ხელში წყლის
სასხურებლის მსგავსი ნივთი, დღემდე დაუზუსტებელია ამ ჯამისა და
ნივთის მნიშვნელობა, ჩვენი აზრით ის ჯამიდან წყალს ასხურებს ხალხს
ან მლოცვეებს, ანუ ხდება მლოცველის შეწყალება. ასეთი ქმედება დიდ
წყალობად, რომ მიიჩნეოდა, ეს ჩანს მეფე დავით წინასწარმეტყველის ამავე
ეპოქის ღოცვის სიტყვებიდან უზენაესისადმი – „მასხურე მე უსუბითა“,
ქალდსაც მარჯვენა ხელში უსუბი, ხოლო მარცხენაში წყლიანი ჯამი უნდა
ჭეროდა.

როგორც აღვნიშნეთ, ქალდის მთავარი ტაძარი იდგა ქალაქ მუსასირში, ვანის ტბის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, რომელიც გვაღვიანი და უწყლო ადგილია. ამ ტაძარში ურარტუელები ქალდს საუკუნეების მანძილზე წირავდნენ შესაწირ-საგანძურს, ჩვენს ერამდე 734 წელს ურარტუს მეფე რუსა II-ის დროს ასირიელებმა ეს ტაძარი დაანგრიეს და მისი საგანძური გაიტაცეს.

ასირიის მეფე სარგონ II-ს მასალებიდან ჩანს, რომ ის გაცემული იყო ქალდის საგანძურის სიმდიდრით, მისმა არმიამ ქალდის ტაძრიდან დაიტაცა ასი ტონა სპილენძი, 25000 ფარი, 1,5 ათასი შუბი და 300000-ზე მეტი ხმალი და ხანჯალი, დამზადებული სპილენძისა და ბრინჯაოსაგან. ასირიელებს ქალაქ მუსასირიდან ამ დროს წაუღიათ 2 ტონა ოქრო და 10 ტონა ვერცხლი, რომელიც მათ ზოდებად ჩამოუსხიათ.

ქალდის ტაძრის დანგრევამ ბოლო მოუღო ურარტუს სახელმწიფოს ძლიერებას, ასირიელებმა იცოდნენ რომ ურარტუელებს ძალასა და მხნეობას აძლევდა **რწმენა ქალდის უძლეველობისა და მისი იარაღის ძლიერებისა**, ამიტომაც მათ გადაწყვიტეს რომ სწორედ ქალდის ტაძარი დაენგრიათ და ამით დაემტკიცებინათ, რომ ასირიელების „ღმერთის“ აშურისა და მისი იარაღის ძალა მეტი იყო „ღმერთ“ ქალდზე, და ეს თვალსაჩინოდ დაემტკიცებინათ ურარტუელებისათვის ქალდის ტაძრის დანგრევით და „ღმერთ“ ქალდის დატყვევებით. ქალდის კერპი მათ წაუღიათ, მართალია ის ძალადაკარგულად ითვლებოდა მისი ტაძრის დანგრევის შემდგომ, მაგრამ მაინც, ურარტუელებს ის უკან გამოუსყიდიათ დიდი თანხის საფასურად.

აქედან ჩანს, რომ ერთმანეთს ებრძოდა ორი „ღმერთი“, **ქალდი და აშური**, რომ ისინი ერთმანეთის მტრები იყვნენ. აღსანიშნავია, რომ ასევე ერთმანეთს ებრძოდნენ ქართლის **არმაზი და ითრუჯანი**.

არმაზის კერპის დაქცევის შემდეგ რაც ის მეხის დარტყმით განადგურდა, ქარიშხლისას მის წინ მდგარი ქართლის ერი ამბობდა: **„ქალდეველთა ღმერთი ითრუჯან და ჩუენი ესე ღმერთი არმაზ ყოვლადვე მტერ არიან: ამა სამე მას ზედა ზღუა მოაქცია, და აქ მან შური იძია და მის მიერ მოიწია ესე“** (ქართლის ცხოვრება, I, 1955, გვ. 92). „ქართლის ცხოვრება“ ასურელებს ქალდეველებს უწოდებდა, რადგანაც მათი ქვეყანა მესოპოტამიის ჩრდილოეთით, შუამდინარეთის ქალდეად წოდებულ ქვეყანაში მდებარეობდა.

წმინდა ნინოს ცხოვრებაში აღწერილია, რომ ქარიშხლის შემდეგ არმაზის კერპი უკვალოდ გაქრა, ის სრულიად დაიმსხვრა, მოსახლეობას უკვე მაშინვე ჰქონდა მზა-მზარეული პასუხი ამ მოვლენის ასახსნელად, რომ ქალდეველთა „ღმერთმა“ ითრუჯანმა შური იძია და ის გააქრო, ასევე

ოდესღაც, წინა საუკუნეებში გაქრა ქალღის ღმერთიც მუსასირის ტაძრიდან, როცა ის დაატყვევეს და ასურეთში წაიღეს, მაგრამ ის ისევ დაბრუნდა შემდგომ ურარტუში (ასურელებისგან გამოსყიდვის შემდგომ), ამ ორი „ღმერთი“-ს ქალღისა და აშურის (იგივე ითრუჯანის) ბრძოლის დროს თავდაპირველად არმაზმა (ქალღმა) იმარჯვა, ამან „**მასზედა ზღვა მოაქცია**“, ესე იგი აშურზე წყალი მიუშვა, იმდენად მრავლად რომ ის დატბორა. **წყლის მართვა** რომ შეუძლია ქალღს ეს იქიდან ჩანს რომ ქალღის კერპი იხატებოდა **წყლის ჯამით ხელში**.

თუ ქალღი არმაზია მაშინ **აშური** „**ქალღეველთა ღმერთი ითრუჯანია**“.

ცნობილია რომ არამეულ წარწერებში სიტყვები ზოგჯერ იკითხებოდა, როგორც მარცხნიდან მარჯვნივ, ისე მარჯვნიდან მარცხნივ. აქ ერთი წუთით წარმოვიდგინოთ, რომ სიტყვა „**აშური**“ დაწერილია ასე: „**აშურთი**“, „**აჯურთი**“, მაშინ თუ ამ სიტყვას წავიკითხავთ მარჯვნიდან მარცხნივ მივიღებთ სიტყვას „**ითრუჯა**“. „**აშური**“-„**აჯურთი**“-**ითრუჯა** იგივე ითრუჯანია.

მაშასადამე, „ითრუჯა“ იგივეა რაც „**აჯურთი – აშურთი**“, აშურთი – **აშური**.

ჩვენი აზრით ტერმინი **ითრუჯანი** გამომხატველი იყო ასურელთა ანუ ქალღეველთა მთავარი ღმერთის **აშურის** სახელისა, ასეთია ჩვენი სავარაუდო ჰიპოთეზა (შუამდინარეთ-ასურეთს ძველ წყაროებში ქალღეას უწოდებდნენ).

ურარტუელების პანთეონში მრავალი ღმერთი იყო (თითქმის 70-მდე), მათ შორის როგორც ვთქვით **ქალღი, თეიშება და შივინი** უმთავრესი იყვნენ, ითვლება რომ ამ „ღმერთების“ სახელები დაკავშირებული იყო მთა-ბორცვებთან, თუ ასე იყო შეიძლება ქალღის სახელი ჟღერდეს საქართველოს მთების სახელებშიც. მაგალითად, მთა **სკაღლის** სახელში, რომელიც სვანეთშია, ასევე თეშებას სახელი შეიძლება ჟღერდეს ასევე სვანეთის მთის **უშბას** სახელში, ხოლო **შივინის** სახელი თუშეთ ფშავხევსურეთში მდებარე მთა „**ცივი**“-ს სახელში, საერთოდ ყველა „ღმერთი“-ს სახელი მიაგავს ქართულს სიტყვებს და აქვს ქართული ჟღერადობა, ასეთებია მაგალითად: შელარდი, ხარა, აირაინი, არდინი, ებანი, ბაბანია, არუბაინი, ხუბა, ცინვარდი და სხვა. ანუ თითქმის ყველა მთავრდება „ი“ ასოთი, ისევე როგორც ქართული სიტყვები, და როგორც ცნობილია სხვა ენებს ასეთი თვისება არ აქვთ და სხვა თვისებებითაც ჩანს მსგავსება, მაგალითად: გზების ანუ შარაგზების „ღმერთს“ ერქვა სახელი ხარა, შეიძლება ვიფიქროთ რომ მას ერქვა სახელი „შარა“ და შეიძლება აქედან ქართული სიტყვა შარაგზა.

საერთოდ, როგორც მრავალგზის აღინიშნა, უნდა ითქვას, რომ ურარტუ ეთნიკურად არაერთგვაროვანი ქვეყანა იყო და შესაბამისად იქ მრავალი ტომისა და მრავალი ხალხის ენა იყო გავრცელებული, მაგრამ წერილობითი ურარტული ენა ეკუთვნოდა ერთ-ერთ ურარტულ ტომს.

საფიქრებელია, რომ ურარტუს მმართველი ხალხი იყო ქალები, ხოლო ურარტუს წერილობითი ენა ერთ-ერთი კულტუროსანი ადგილობრივი ტომის ენა იყო. მაგალითად, საერთოდ უნდა ითქვას, რომ წინა აზიაში მრავალი ხალხი ხმარობდა არამეულ ენას (თავის წერილობით საბუთებში), თუმცა არამეელებს არაფერი ჰქონდათ საერთო ეთნიკურად ამ ხალხებთან, არამეული მხოლოდ წერილობითი კულტურის ენა იყო, ანუ ტექნიკური საშუალება წარწერების გაკეთებისას, ამიტომაც არ არის საგადასმად ურარტუს წარწერების ენის მქონე ტომი რომ მმართველი ტომი ყოფილიყო. შესაძლოა ეს იყო ერთერთი რიგითი ტომი, ხოლო ქალების ტომი უმთავრესი ტომი უნდა ყოფილიყო, რადგანაც მათი დამერთი ქალები ურარტუს უზენაეს ღვთაებად იქცა.

მიიჩნევა რომ სიტყვა ქალების ეტიმოლოგია უცნობია, ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ქალები და ხურიტი ეტიმოლოგიურად იდენტურნი არიან,

ქ ა ლ - დ ი

ხ ა ლ - დ ი

ხ უ რ - ი ტ ი

ქართულში ნიშანდობლივია გადასვლა **ალ - ურ**, ანუ სიტყვებში შესაძლებელი არის **ალ** შეიცვალოს **ურ**-ით, ამასთანავე აღსანიშნავია ისიც რომ ქართულში როგორც „დ“ ისე „თ“, „ტ“ გამოხატავს მრავლობითობას, ამ შემთხვევაში თუ სიტყვა ხურიტში **ურ**-ის ნაცვლად დავწერთ მის შემცვლელს - „ალ“, ხოლო „ტ“-ს ნაცვლად „დ“, მაშინ სიტყვა ხურიტიდან ჩვენ მივიღებთ სიტყვას **ხალიდი**, აქედან ალბათ სიტყვა **ხალიბი**, რომელიც ერთერთი ცნობილი ქართული ტომის სახელი იყო, ამიტომაც სიტყვა **ქალები** შეიძლება ნიშნავდეს **ხურიტს**, ხურიტები ამავე რეგიონში ერთერთი დიდი ცივილიზაციის შემქმნელები იყვნენ, ჩანს ურარტუელებსაც და ქართველებსაც მათთან აქვთ მემკვიდრეობითი კავშირი. აღსანიშნავია, რომ აბრაამის ეპოქაში შუამდინარეთის ქალებსაც ქვეყანა ხურიტებით ყოფილა დასახლებული. ეს ორი სახელი (ქალები და ხურიტი) ერთმანეთთან კავშირში უნდა იყვნენ. თუ ასეა, მაშინ შუამდინარეთის ქალებსა და ხალიბების ქალებს ერთმანეთთან მემკვიდრეობითი კავშირი აქვთ, შესაძლოა ისიც, რომ ხურიტები, ანუ ამ შემთხვევაში ქალები, ურარტუს ერთერთი ტომი იყო.

ყმაწვილების მსხვერპლად შეწირვა ერთნაირად ყოფილა ქართლსა და ურარტუში.

ქართლის მეფე რეგ მართალმა (III ს.) შეცვალა იქამდე არსებული წესი ყრმათა შეწირვისა – „ამან მეფობასა შინა მისსა არღარავის უტევა ქართლსა შინა ყრმათა კლევა, რომელსა იგი ამისსა უწინარეს და პირველ კერპთა მიმართ შესწირვიდეს მსხვერპლად ყრმათა, და ვიდრე იგი იყო მეფედ, არღარავინ კვლიდა ყრმათა კერპათვის“ (ქ. ც., I, 1955, გვ. 58).

ქართლის მსგავსად ყრმებს მსხვერპლად წირავდნენ ურარტუს კერპ ქალდს, არქეოლოგიური კვლევების შედეგად აღმოჩენილია ნაკვალევი ადამიანთა მსხვერპლად შეწირვისა, რუსა II-ის დროინდელი ერთ-ერთი ციხე-სიმაგრის გათხრებისას აიანისში, აღმოჩნდა ურარტული ლურსმული დოკუმენტი, რომელშიც აღწერილია პროცედურა ყრმის მსხვერპლად შეწირვისა „ღმერთ“ ქალდისადმი – «Обнаружены следы человеческих жертвоприношении, а при раскопках еще одной крепости периода Русы II, Аянисе, был обнаружен урартский клинописный документ, описывающий процедуру жертвоприношения мальчика для бога Халди» (религия Урарту, Википедия).

მაშასადამე, ქალდს ისევე წირავდნენ ყრმებს, როგორც ქართლის კერპებს. აღსანიშნავია, რომ ქართლოსთან იგივე ქალდთან არმაზს მცხეთაშიც აკავშირებდნენ, რადგანაც ეს კერპი ქართლოსის საფლავზე დადგეს.

მაშასადამე, მსგავსება ურარტუს ქალდსა და ქართლის არმაზს შორის შემდეგია:

1. ორივეს წირავდნენ ბიჭებს, ყრმებს;
2. ქალდს ხელში წყლიანი ჯამი უჭირავს და მეორე ხელით ამწყვდობებს ანუ წყალს აკურებს, იგივე თვისება, ე.ი. წყლის სტიქიასთან კავშირი ჰქონდა არმაზსაც, რადგანაც მან „ზღვა მოაქცია“ ანუ წყალი მიმართა ითრუჯანის მიმართ, „ქალდეველთა ღმერთის“ ჩანს, აშურის წინააღმდეგ. აშური და ქალდი ერთმანეთის მტრები იყვნენ.
3. არმაზიცა და ქალდიც უმაღლეს „ღვთაებებად“ ითვლებოდნენ – „ღმერთი ღმერთა არმაზ“, ასევე იყო ქალდი.
4. არმაზსა და ქალდს, ორთავეს ხელში „ბრწყინვალე ხმალი“ ეჭირათ და სხვა გარეგნული ნიშნებიც ერთმანეთის მსგავსი ჰქონდა, ჩაცმულობით განსაკუთრებით ჩანს ეს.
5. ურარტუსა და ქალდშიც პანთეონს მართავდა 3 უმაღლესი კერპი „ღმერთი“.
6. აშურმა ქალდის ტაძარი დაანგრია, ითრუჯანმა კი „არმაზის“ კერპი – „მის მიერ მოიწია ესე“.

ურარტუელები ენის მიხედვით ენათესავენობდნენ ხურიტებს“ («Урарты по языку были родственны хурритам» (Ванское Царство, პტტპ://www.ბიბლიოტეკარ.რუ).

ჩვენი აზრით, ეტიმოლოგიურად ტერმინი „ქალდი“ და ტერმინი „ხურიტი“ იდენტურები არიან, თუკი გავითვალისწინებთ ქართულ გადასვლას **აღ=ურ** და **დ, ტ, თ** თანათანხმოვნებს და სიტყვა ქალდში „აღ“ შეიცვლება „ურ“-ით, ხოლო „დ“ შიცვლება იდენტური „ტ“-თი, მაშინ ქალდი ასეთ სახეს მიიღებს „ქურტი“ ანუ „ხურიტი“. ქალდეველების ანუ ქალდების მემკვიდრეები არიან ქართველები.

შესაბამისად, კიდევ უფრო საკვლევეია ქართულისა და ურარტული ენების შესაძლო კავშირი. რამდენიმე მსგავს სიტყვათა შორის ერთ-ერთია ურარტუს მეფის ცხენის სახელი „არციბინი“, რომელიც ითარგმნება როგორც ქართული სიტყვა არწივი. თანხვედრა იდენტურია. ქალდის მთავარი ტაძარი მდებარეობდა მუსასირის ანუ მუცაცირის პროვინციაში, სადაც ჩვენი ფიქრით იმახად ქალდების საცხოვრისი უნდა ყოფილიყო, აქ უნდა იყოს შემორჩენილი მსგავსი ტოპონიმები. მაგალითად, არცთუ შორს ამ პროვინციიდან მდებარეობდა შემდგომ აღმოცენებული პროვინცია სასუნი. სიტყვა მუცაცირი ანუ „მუსასირი“ შესაძლოა ნაწარმოები იყო ქართული პრეფიქსით „მუ“ და სუფიქსით „ირი“ მუ-სას-ირი. აქ ფუძე-ძირია – „სას“. აღსანიშნავია, ამასთან კავშირში, რომ სიტყვა სასუნის ფუძე-ძირი, ასევე „სას“ უნდა იყოს. არ უნდა იყოს შემთხვევითი, რომ დავით სასუნცის პოემაში აღმოჩენილა რამდენიმე ქართული სიტყვა, რაც შესაძლოა ურარტუს სასუნისა და ქართლის ყოფილი ენობრივი კავშირის ნიშანი შესაძლოა იყოს. საერთოდ კი, ტერმინი „სას“ უღერს ქართულ სიტყვაში „სასა“ (პირის ცა, ანუ ხახის ზედა ნაწილი, უნდა ნიშნავდეს „ზეცა“-ს). ქართული სიტყვა „ცა“ (ზეცა) ასევე კავშირში უნდა იყოს „სას“ ანუ „ცაც“-თან (მუცაცირი).

ერთი სიტყვით, ურარტუს კულტურული და ეთნიკური მემკვიდრე უნდა იყოს ქართველი ხალხი და არ უნდა გამოცხადდეს „ძირშივე მცდარად“ ურარტუსა და ქალდების ტომის კავშირი, როგორი თეზაც გავრცელებულია მსოფლიო მედიაში – «В научной литературе первой половины XX века упоминалось предположение о том, что Халды представляют собой остатки урартских племен... это предположение оказалось в корне ошибочным» (Халды, материал из Википедии).

ქართველები (ქალდეელები) ურარტუსა და ზღვისპირეთში

ილია ჭავჭავაძის მტკიცება ქართველთა ურარტუდან წარმომავლობის შესახებ, მკაცრად იქნა უარყოფილი მეოცე საუკუნეში, მაგრამ ბოლო კვლევები აჩვენებს – ეს უარყოფა უსაფუძვლო იყო, არქეოლოგიური მონაპოვარი და სხვა რაიმე სამეცნიერო მტკიცება ამის საფუძველს არ იძლევა.

ამჟამინდელი სომეხი მეცნიერები მიუთითებენ: „ურარტუს სახელი ანტიკურ ისტორიკოსთა მიერ მართალია „ქალდეად“ (ხალდეად) იწოდება და ურარტუელთა უმაღლეს დმერთს ქალდი (ხალდი) ეწოდებოდა, მაგრამ ეს არის მხოლოდ ფონეტიკური თანხვედრა. ლინგვისტურ-ისტორიული კვლევა-ძიებით, და ასევე შუა საუკუნეთა სომხური წყაროების მიხედვით, ასეთი თანხვედრა შეცდომითია“ (იხ. საიტი რმენიაკე, ჰისტორიკ, Древнее Армянское Царство Урарту (Араратское царство).

მაშასადამე, ილიასა და ასევე მეცხრამეტე საუკუნის ისტორიკოსთა თვალსაზრისი ქართველების ქალდეასთან კავშირის შესახებ უარყოფილი იქნა შუა საუკუნეთა სომხურ წყაროებზე აპელირებით, თუმცა კი ცნობილია, რომ სომხურ წყაროებს ურარტუზე არავითარი ცნობები არ მოეპოვებათ, ურარტუს ისტორიის წყაროდ ისინი არ გამოდგებიან.

სინამდვილეში ურარტუ არქეოლოგიურად შეუსწავლელია.

1916 წლის ი. ორბელისა და ნ. მარის არქეოლოგიური ექსპედიციის შემდეგ ვანის ტბის სანაპიროები (სადაც იყო ცენტრი ურარტუს სახელმწიფოსი) არქეოლოგებს არც კი შეუსწავლიათ, მიზეზად სახელდება აქ მცხოვრები ქურთების ომი დამოუკიდებლობისათვის.

აქვე აღნიშნულია, რომ ფაქტიურად შეუსწავლელია ურარტუს წერილობითი წყაროებიც.

შესაბამის კვლევაში აღნიშნულია, „მართალია თანამედროვე მეცნიერება ფლობს დიდ ცნობებს ურარტუს სახელმწიფოს შესახებ, მაგრამ რჩება მრავალი გადაუწყვეტელი საკითხი და დაუსაბუთებელი მოსაზრება. ეს ძირითადად დაკავშირებული არის არქეოლოგიური მუშაობის არასაკმარის მოცულობასთან.

ურარტუს წერილობით წყაროებთან ერთად შემორჩენილი არის ურარტუს ძეგლები და ხელოვნების ნიმუშები, რომელთაგან მრავალი ცუდადაა შესწავლილი. მაგრამ არსებითია ის, რომ მიუხედავად ურარტუს განფენისა დიდ ტერიტორიაზე, ორგანიზებული არქეოლოგიური გათხრები იქ ჩატარდა მხოლოდ ორ ადგილას – ქალაქ ვანთან და ქალაქ ერევანთან (კარმირ-ბლურის ბორცვზე და ერებუნის ციხე-სიმაგრე არინ-ბერდის მთაზე).

ასე რომ ძველ-სომხურ საისტორიო წყაროებს, თანამედროვე არქეოლოგიასა და ლინგვისტიკას არ შეუძლია ერთმნიშვნელოვნად თქვას, რომ ქართველებს ურარტუსთან კავშირი არ ჰქონდათ და იქ არ სახლობდნენ.

ფაქტები იმისა, რომ ურარტუს სახელი ანტიკურ ავტორთა ცნობებით იყო „ქალდეა“, მათი მთავარი ღმერთის სახელი „ქალდი“, არარატის მთის ძველი სახელი „კარდუ“ და ასევე არქანჯელო ლამბერტის მოწოდებული ცნობა, რომ წმიდა ეპიფანე კიდობნის გაჩერების ადგილს (არარატის მთებს) „არმინელთა და ქართველთა ქვეყნის შუაგულს უწოდებდა“ (ა. ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა, 2011, გვ. 24) საფუძველს გვაძლევს მოსაზრებისა, რომ სწორი იყო მეცხრამეტე საუკუნის ისტორიოგრაფია ამ საკითხის შესახებ, მითუმეტეს, რომ ურარტუ იყო მრავალეროვნული ქვეყანა, დასახლებული სხვადასხვა ტომებით, რომლებიც მუდამ იბრძოდნენ ქვეყნის ცენტრალური ხელისუფლების წინააღმდეგ, დამოუკიდებლობის მოსაპოვებლად.

ურარტუს ტომთა შორის ერთერთი ქალდეების ტომი უნდა ყოფილიყო. მითუმეტეს, რომ ურარტუს სახელმწიფოს დაცემისთანავე ასპარეზზე გამოდიან ქალდეები ანუ ხალიბები მცხოვრები ურარტუს ყოფილი ტერიტორიის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში, ვიდრე შავ ზღვამდე.

ისმის კითხვა, რატომ ერქვათ მათ სახელი „ქალდეები“ (ურარტუს მთავარი ღმერთისა და ქვეყნისა) და ურარტუს სახელმწიფოს დაცემისთანავე რატომ გამოჩნდნენ ასპარეზზე?

ლინგვისტურად, მართალია, მეცხრამეტე საუკუნეში მიიჩნევდნენ, რომ ურარტუს ენა ნათესაობით კავშირში იყო ქართულთან, სომხურთან და სემიტურ ენებთან, მაგრამ მეოცე საუკუნის დასაწყისში ის დაუკავშირეს რამდენიმე კავკასიურ ენას.

ნ. მარის, ი. მემჩანინოვის, ბ. პიოტროვსკის, გ. მელიქიშვილის, ი. დიაკონოვის ძალისხმევით გამოქვეყნდა ურარტუს წარწერათა კორპუსი და მათი თარგმანები. დადგინდა, რომ ურარტუს ენას ხურიტულთან ჰქონდა კავშირი. შემდეგ კი ახალი ჰიპოტეზა შეიმუშავა ს. სტაროსტინმა, რომ ურარტული და ხურიტული ენები ენათესავებიან ნახურ-დადესტნურ ენებს.

აქედან ჩანს, რომ ურარტული ენის ლინგვისტური კვლევა ჯერაც ბურუსშია, ამასთანავე აღიარებულია ისიც, რომ ურარტუს არ აერთიანებდა ერთი ენა და ერთი კულტურა და აღმოჩენილი წარწერები გაკეთებულია არა ზოგად ურარტულ ენაზე, არამედ ერთერთი ტომის ენაზე.

აქედანაც შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ, როგორც ითქვა, ურარტუს ტომების გვერდით ცხოვრობდა სხვა ტომებიც, მათ შორის ქართული ანუ ქალდეუს ტომი, რომელიც იმით იყო სახელოვანი, რომ მისი მთავარი ღმერთი მეთაურობდა ურარტუს ტომთა „ღმერთების“ პანთეონს.

მკვლევარი წერს: „ურარტულ ენას მხოლოდ პირობითად შეიძლება ეწოდოს „ურარტული“. მას ჰქონდა ძალზე გაუგებარი ლექსიკა, ფონეტიკა და გრამატიკული წყობა. ლინგვისტები მკითხაობენ რომელ ენათა ჯგუფს მიაკუთვნონ ეს ენა“ (იქვე).

ურარტუს ენის რაობა დაუდგენელია. ამასთან დაკავშირებით აღსანიშნავია, რომ არამეული ენა წინა აზიის სხვადასხვა სახელმწიფოების, ხალხისა და კულტურის წერილობით ენას წარმოადგენდა, მაგრამ არცერთი ეს ხალხი არ იყო არამეელი. მსგავსადვე, შესაძლებელია, რომ ურარტუს წარწერების ენა იყოს არა ურარტუს ტომთა, არამედ საგანგებოდ ამ წარწერებისთვის აღებული რომელიმე სხვა ენა, შესაბამისად ამ ენით ურარტუს ტომთა ეთნოკუთვნილების დადგენა გაჭირდება.

ამით, როგორც ჩანს, კარგად სარგებლობენ ის სომეხი მეცნიერები, რომელნიც მთელ მსოფლიოში, და განსაკუთრებით საინტერნეტო სივრცეში, ამკვიდრებენ თვალსაზრისს, რომ ურარტუ თავიდანვე იყო არმენიელების ქვეყანა.

სომეხმა მეცნიერებმა (ვ. ხაჩატრიანმა და სხვებმა) წამოაყენეს კონცეფცია, რომ მეორე ათასწლეულის ხეთურ წყაროებში ნახსენები ქვეყანა ხაიასა (ჰაიასა) იყო ქვეყანა „ნაირი-ურარტუ“, რომ ძვ. წ. II ათასწლეულის ჰაიასას ქვეყნის საზღვრები ემთხვეოდა მეშვიდე საუკუნის ავტორის ანანია შირაკაცის მიხედვით შედგენილ სომხეთის რუკას.

მაშასადამე, მათი აზრით, ურარტუ ჰაიასას ანუ სომხების სახელმწიფო იყო თავიდანვე.

როგორც ვთქვით, ამის მიზეზი ის არის, რომ ურარტუ ფაქტიურად არქეოლოგიურად და ლინგვისტურად შეუსწავლელია, ეს იძლევა საფუძველს სრულებით სხვადასხვა თეორიებისა და კონცეფციების წამოყენებას.

შესაბამისად, ტაბუ უნდა აეხსნას თანამედროვე ქართულ ისტორიოგრაფიაში დამკვიდრებულ დოგმას, რომ არ შეიძლება ურარტუს ქართველებთან დაკავშირება. ამისთვის არავითარი სამეცნიერო საფუძველი არ არსებობს. პირიქით საჭირო არის ინტენსიური კვლევა-ძიება ამ კუთხით და ახალი თეორიების გამომზეურება.

ქაღდების სახელი ჩანს ისმოდა არა მხოლოდ ურარტუში, არამედ ვრცელ გეოგრაფიულ სივრცეში ურარტუდან შავ ზღვამდე არაქსისა და ჭოროხ-ევფრატის სათავეების ჩათვლით. აქ საუკუნეთა მაძილზე ფიგურირებდა სახელები – **ხალიტუ, ქაღდუ და ხაღდი (ქაღდი)**

სტრაბონის ცნობით, ტროას ომის დროს ტროელთა დასახმარებლად გაეშურნენ **აღიძონები იგივე ქაღდები.**

ქაღდები სტრაბონის ეპოქაში შავი ზღვისპირეთში, ისტორიულ კოლხეთში, ცხოვრობდნენ. უფრო ადრე კი ქსენოფონტეს დროს (ძვ. წ. 401 წლისათვის) ისინი ასევე ევფრატის და არაწანის ხეობებთან ცხოვრობდნენ.

ქსენოფონტის ლექსიკონში მათ (ქაღდ-ხაღბებს) ეწოდებათ „ჰომეროსის ჰაღბები, ჰაღბონები, აღბებს მკვიდრნი, სტრაბონის დროინდელი ქაღდები, ჭანური ტომი, რომლის კვალი ჩანს მდინარე ფაზისის აუზიდან ჭოროხამდე ძვ. წ. II ათასწლეულში“ (თინათინ გიორგობიანი, ქსენოფონტის ლექსიკონი, თბილისი 2004, გვ. 131).

ჯერ კიდევ წმიდა ილია ჭავჭავაძემ ბრძანა, რომ ძველი ქართველები ურარტუში მკვიდრობდნენ.

ურარტუს „ქაღდას“ ქვეყანა ერქვა და შესაბამისად მის მოსახლეობას ეწოდებოდა „ქაღდელები“. ძველქართულად ქართველებს „ქართულები“ ერქვათ.

აქედან ჩანს, რომ ქართული ტომებით იყო დასახლებული ვრცელი მიწა-წყალი ვანის ტბიდან შავ ზღვამდე.

სტრაბონის ცნობით, ტროას ომის დროს ტროელთა დასახმარებლად გაეშურნენ აღბონები იგივე ქაღდები.

სტრაბონის ეპოქაში ქაღდები შავი ზღვისპირეთში ცხოვრობდნენ. უფრო ადრე კი ქსენოფონტეს დროს (ძვ. წ. 401 წლისათვის) ისინი ასევე ევფრატის და არაწანის ხეობებთან ცხოვრობდნენ.

რატომ ესმარებოდნენ ტროელ-ფრიგიელებს ქაღდები?

ამის მიზეზი უნდა ყოფილიყო მათი ეთნიკური ერთგვაროვნება. ტროელები, რომ ფრიგიელები იყვნენ ამ ცნობას ჩვენ გვაწვდის ქსენოფონტის ლექსიკონი (თინათინ გიორგობიანი, ქსენოფონტის ლექსიკონი, თბილისი 2004, გვ. 131).

ფრიგიელებთან მესხების კავშირის შესახებ ვინკლერის ცნობაზე დაყრდნობით მიუთითებენ სხვებიც (ეპისკოპოსი ანანია ჯაფარიძე, ქართველთა ქართველთა წინაპრების ბიბლიური ისტორია, 1994).

თავის მხრივ კოლხებისა და მესხების იგივეობის შესახებ მიუთითებდა მგვასთენე ქრისტეშობამდე VI საუკუნეში.

როგორც ცნობილია, ტროელები გადასახლებულან იტალიაში და უკან ფრიგიელების სახელით დაბრუნებულან მცირე აზია-კავკასიაში.

მათი ეს მოვზაურობა შეიძლება მივიჩნიოთ მესხურ-კოლხური ანუ ქართული ტომების მიგრაციად კავკასიიდან ევროპაში და უკან მცირე აზიაში. კავკასიიდან ევროპისაკენ გადაადგილების დროს ისინი ნოსტრატულ ანუ პროტოინდოევროპულ ენათა ჯგუფს განეკუთვნებოდნენ

(ამ ჯგუფს აკუთვნებენ ქართულ ენასაც), ხოლო უკან დაბრუნების დროს ინდოევროპულს ანდა კვლავ ნოსტრაციულს.

როგორც ცნობილია, ხალიბები და ქალები მიიხნევა მეტალურგიით სახელგანთქმულ პელაზგურ-კოლხურ ტომად.

ამავე ქსენოფონტის ლექსიკონში მათ (ხალიბებს) ეწოდებათ „ჰომეროსის ჰალიბები, ჰალიძონები, ალიბეს მკვიდრნი, სტრაბონის დროინდელი ქალები, ჭანური ტომი, რომლის კვალი ჩანს მდინარე ფაზისის აუზიდან ჭოროხამდე ძვ. წ. II ათასწლეულში“.

ჯერ კიდევ წმიდა ილია ჭავჭავაძემ ბრძანა, რომ ძველი ქართველები ურარტუში მკვიდრობდნენ.

ურარტუს „ქალებას“ ქვეყანა ერქვა და შესაბამისად მის მოსახლეობას ეწოდებოდა „ქაღდელები“ (ძველქართულად ქართველებს „ქართველები“ ერქვათ). ამჟამად ეს თვალსაზრისი კატეგორიულად მიუღებლად ითვლება სომეხი მეცნიერების აქტიურობის წყალობით, მაგრამ ქართულმა ისტორიოგრაფიამ ამ მიმართულებით კვლევა უნდა გააგრძელოს.

ისმის კითხვა, რა შეიძლება ყოფილიყო მიზეზი იმისა, რომ ქართული ტომებით იყო დასახლებული ვრცელი მიწა-წყალი ვანის ტბიდან შავ ზღვამდე?

ნიკო მარი წერდა, რომ იაფეტური ანუ ქართული მოდგმის ხალხებით იყო დასახლებული ხმელთაშუა ზღვისპირეთი ქრისტეშობამდე ათასწლეულებით ადრე. შემდგომ ისინი შეუვიწროებიან სხვა ხალხებს, მცირე აზია კი ამ მოდგმით დარჩა დასახლებული.

„ნ. მარის გამოკვლევების მიხედვით მთა არარატი (ურარტუში) გვიანდელი სახელწოდებაა, უფრო ადრინდელ ხანაში კი ამ მთის სახელი იყო „კარდუ“ (სუმერული ნასირი)“ – წერდა ზ. გამსახურდია (ჰტტპს://ზვიადგამსაკურდია.წორდბრესს.ცომ).

სამხრეთ კავკასია და მომიჯნავე ქვეყნები ელინიზმის პერიოდში (ლევ გუმილიოვი)

დამოუკიდებელი სახელმწიფოები IV-III სს-ში ჩვენს ერამდე

ალექსანდრე მაკედონელის მიერ აქემენიდთა დამარცხების შემდეგ სამხრეთ კავკასიის ქვეყნების ურთიერთობა ირანთან შეწყდა, მაკედონური ჯარები არ ყოფილან სამხრეთ კავკასიაში და არაქსის სამხრეთით მიმდებარე მთიანეთამდე. ადგილობრივმა სატრაპებმა და ნახევრად დამოკიდებულმა

მეფეებმა, რომელნიც ალექსანდრეს მიმართ ლოიალურები იყვნენ, მისი გარდაცვალების შემდეგ დამოუკიდებლობა მოიპოვეს.

კოლხიდა – დასავლურ-ქართული გაერთიანება დიდი ხანია დამოუკიდებლად იყო. უკვე ჩვენს ერამდე VIII საუკუნეში მან საგარაუდოდ მემკვიდრეობად მიიღო ტაოხების ხურიტული სახელმწიფოს ჩრდილო ნაწილი, ურარტუელების მიერ განადგურებული, რომელიც ჭოროხის ხეობაში მდებარეობდა, მასში საგარაუდოდ შედიოდა, ბათუმი, კოლხიდის თავდაპირველი ცენტრი – წერს გუმილიოვი (ჩემი აზრით, კი აცცი-ჰაიასა და დიაოხი (ტაოხი) იმთავითვე იყო ქართული ანუ კოლხური).

უძველესი კოლხიდა, ჩანს, განადგურდა VIII-VII სს-ში ჩვენს ერამდე კიმერიულ-სკვითური შემოსევებით.

ახალი კოლხიდა, რომლის ცენტრი რიონის ხეობაში იყო, შესაძლოა, I ათასწლეულის შუაში ჩვენს ერამდე დასახლებული იყო მეგრელებისა და შესაძლოა აფხაზების წინაპრებით – ამბობს ის და განაგრძობს:

აქემენიდების დროს მე-19 სატრაპიაში შედიოდნენ დასავლურ-ქართული ტომები (ხალიბები ანუ მოსხები, ჩანს თურქეთში ამჟამად მცხოვრები ჭანების წინაპრები) და ზოგიერთი სხვა, რომელთა კავშირი სპარსულ ხელისუფლებასთან საკმაოდ სუსტი იყო (ტერმინი „ხალიბი“, ჩანს დაკავშირებული რკინის უძველეს სახელთან (ხათური „ხაბალკი“), რომელსაც ისინი თავდაპირველად მონოპოლიურად მოიპოვებდნენ თავიანთ საცხოვრის ტერიტორიაზე, ტერმინი „მოსხი“ შესაძლოა მათ მიერ ფრიგიული კულტურის მიღებასთან იყო დაკავშირებული (ფრიგიელების ერთერთი სახელია – მუშკი), ისინი ასევე ჩანს იწოდებოდნენ ასე – „ხალიტუ“ ანუ „ხალდი“ – ტერმინი, რომელიც ადრე არასწორად გადაიტანეს ურარტუსზე).

კოლხები დროდადრო უგზავნიდნენ აქემენიდებს სიმბოლურ ხარკს – მიწების სახით და უგზავნიდნენ დამხმარე რაზმებს, ჩანს არმენიის განკარგულების ქვეშ.

თავდაპირველად აქემენიდების მე-13 სატრაპია, არმენია, მელიტინად იწოდებოდა.

გუმილიოვი განაგრძობს: „ჩრდილო დასავლეთ არმენია“ (ურარტუ) – შეადგენდა მე-18 სატრაპიას, რომელიც, ჯერ კიდევ არ უნდა ყოფილიყო ბოლომდე არმენიზებული ენობრივად, მის შემადგენლობაში სომხებთან, ურარტუელ-ალაროდებთან, ხურიტ-მატიენებთან ერთად შედიოდნენ ადმოსავლურ ქართული ტომი – სასპერები (ე.ი. გუმილიოვის დასკვნით მე-19-ე სატრაპიაში გასომხდნენ სასპერები და ურარტუს სხვა ტომები – ალაროდები და მატიენები. ხოლო, XVIII სატრაპიის ხალხების –

სასპერების, აღაროდებისა და მატინების გასომხების პროცესი უკვე დაწყებული იყო).

აქემენიდების დაცემის შემდეგ ერთერთი ბოლო სპარსი სატრაპის შვილმა მითრიდატ II-მ (300-266 ძვ.წ.), შეძლო მე-19 სატრაპიდან სამეფოს შექმნა – მას პონტოს სამეფო ერქვა. მისი მოსახლეობის ნაწილი შედგებოდა დასავლურ პროტოქართული ტომებისგან.

ჩანს, პონტომ, თავის გავლენის ქვეშ კოლხიდაც შეიყვანა, თუმცა ამ სამეფოს სიძლიერის საფუძველს ბერძნული (ან ელინიზირებული) ქალაქები შეადგენდნენ (როგორც აღინიშნა გუმილიოვი ხალიბებს ასევე უწოდებს მოსხებს და ასევე ხალდებს (ხალიტუ). მისი აზრით ხალიბები, მოსხები და ხალდები – ერთი ხალხი იყო – ისინი მე-18 სატრაპიის ძირითადი მოსახლეობა იყო, ხოლო მე-19 სატრაპიის ტომები ურარტუელები ანუ აღაროდები, მატინები ანუ ხურიტები და სასპერები – იმ პერიოდში უკვე **არმენიზაციის** პროცესში იმყოფებოდნენ. გუმილიოვის აზრით – სასპერები – ქართული ტომი იყო.

მაშასადამე, ქართველი სასპერები – ურარტუს ძველი ხალხი – გასომხდა.

ჩვენი აზრით, ტერმინები აღაროდი და ხურიტი ერთმანეთთან ეტიმოლოგიურად უნდა იყვნენ დაკავშირებული, თუკი ტერმინ აღაროდში ბგერა „ლ“ იყო ე.წ. „რბილი ლ“, რომელიც გამოითქმოდა როგორც „მოკლე ი“ ან ჰ (ხ), მაშინ მიიღება: აღაროდი = აიაროდი – აჰაროდი – ახაროდი, ახუროდი, ახუროტი, ახურიტი, ხურიტი).

გუმილიოვი წერს: „შესაძლოა „არიან-ქართლი“ – ეს არის ქართულ ტომთა ტერიტორია, რომელიც შედიოდა ერთერთ აქემენიდურ სატრაპიაში და შემდეგ სელივიკიდურ სატრაპიაში, უფრო მეტად მე-18-ში, რადგანაც, ცნობილია, რომ ამ სატრაპიას მიეკუთვნებოდა პროტოქართული სასპერების ტომი“.

არსებობდა ლეგენდა, რომ ივერიაში აზოსთან ერთად ჩამოვიდა გადმოსახლებულთა დიდი ჯგუფი. მათ თავიანთ წარმოშობას უკავშირებდნენ ივერიის ზედა ფენის ზოგიერთი საგვარეულოები. როგორც ჩანს ამ გადმოსახლებულებს მიიხსენებდნენ იმ ქართველებად, რომლებიც ადრე ცხოვრობდნენ **აქემენიდთა ტერიტორიაზე** – წერს გუმილიოვი, მისი თვალსაზრისით უფრო სანდო არის მეორე ქართული გადმოცემა, რომელიც ივერიის სამეფოს ფუძემდებლად მიიხსენებს არა აზოს, არამედ ფარნავაზს, რომელსაც კავშირი ჰქონია სელევიკიდების სამეფოსთან ჩვენს ერამდე III საუკუნეში.

ივერიის სახელმწიფოს დედაქალაქ მცხეთაში ნაპოვნი ძველი წარწერები განეკუთვნებიან I საუკუნეს და ისინი შედგენილია არამეულ ენაზე. ასევე

ნაპოვნია I საუკუნის ბერძნული წარწერა, რომელიც გაუკეთებიათ იმასთან დაკავშირებით, რომ ივერიის მეფის თხოვნით რომაელ ჯარისკაცებს მონაწილეობა მიუღიათ ფორტიპიკაციულ სამუშაოებში.

უფრო ძველი წარწერები საქართველოში მოპოვებული არ არის, (მაგრამ ალბათ აქ ცდება გუმილიოვი, რადგანაც როგორც ვარაუდობენ ვანის ნაქალაქარის გათხრების დროს აღმოჩენილია ჩვენს ერამდე III საუკუნის ბერძნული და არამეული წარწერები), აღნიშნულის გამო I საუკუნეზე უფრო ადრე, ივერიის სამეფოს შესახებ წყაროები არ არსებობს.

სხვა ვითარება არის სომხეთის სამეფოსთან დაკავშირებით, ქსენოფონტეს თავის კიროპედიაში მოცემული აქვს ცნობა სომხეთის სამეფოს შესახებ, მიიხსენიება, რომ ქსენოფონტეს კიროპედია ლიტერატურული თხზულებაა, მაგრამ მკვლევართა აზრით არმენიის შესახებ ქვეთავში ეს თხზულება (იგულისხმება კიროპედია) იძენს ისტორიულობას, რადგანაც ქსენოფონტე თავის 10 000 კაციანი ჯარით თვითონვე იმყოფებოდა არმენიაში, კერძოდ კიროპედიაში აღნიშნულია, რომ ჩვენს ერამდე VI საუკუნეში არსებობდა არმენიის სამეფო, რომელიც მიდიას ემორჩილებოდა, აღებული ჰქონდა ვალდებულება გადაეხადა ხარკი, დახმარებოდა ჯარით და არ აეშენებინა ციხე-სიმაგრეები და სხვა. არ არის დასახელებული არმენიის მეფის სახელი, მაგრამ იხსენიება მისი შვილების კიროსის მეგობარ ტიგრანისა და საბარისის სახელები, აღნიშნული არის ამ სამეფოს სიმდიდრისა და სამხედრო ძლიერების შესახებ, კიროსი იმ დროს ყოფილა არა მეფე, არამედ მხოლოდ მიდიის სარდალი, მან მშვიდობიანი გზით დაიმორჩილა არმენია და ამასთანავე არმენიელებს დაეხმარა დაერეგულირებინა თავიანთი ურთიერთობა ჩრდილო-დასავლელ მეზობელ ხალხებთან – ხალიბებთან, შემდგომში კიროსმა დაამხო მიდიის სამეფო და დააფუძნა საკუთარი სამეფო, ამ დროს ის კვლავ ეყრდნობოდა სომხურ ჯარს, რომელსაც ტიგრანი მეთაურობდა (ესაა გუმილიოვის აზრი).

ჩვენი აზრით, ქსენოფონტე იმეორებს ლეგენდას კიროსის შესახებ, რომელიც მისგან დაშორებული იყო თითქმის საუკუნით, ამიტომაც მისი ცნობა, რომ კიროსის დროს არსებობდა არმენიის სამეფო, მთლად უჭკველი არ არის, მაგრამ, მას კარგად შეუშინევია ის, რაც თავის თვალით ნახა, ეს იყო შეუწყვეტელი ბრძოლა არმენიელებსა და ქართველთა წინაპარ ქაღლებს შორის. მიზეზი ამისა იყო ის, რომ არმენიელები სპარს-მიდიელების მხარდაჭერით ქაღლებს ართმევდნენ საუკეთესო სახნავ-სათეს მიწებს, ტოვებდნენ უმიწაწყლოდ და აძევებდნენ თავიანთი ქვეყნიდან, ნ. აღონცის კვლევით ქართველთა მიწა-წყალი იმ დროისათვის მოიცავდა არაქსის პირებს და მის გაცილებით სამხრეთით მდებარე მიწა-წყალს,

რომელიც შუაზე გაკვეთეს არმენიულმა ტომებმა, სამხრეთით დარჩნენ კარდუხები, ხოლო ჩრდილოეთით ქაღდები.

ქსენოფონტეს ცნობითაც, ქაღდებიც და კარდუხებიც სამკედრო-სასიცოცხლოდ ებრძოდნენ არმენიელებს, მაგრამ მარცხდებოდნენ უთანასწორო ომში, რადგანაც არმენიელებს ესმარებოდნენ როგორც სპარსელები, ისე მათი მემკვიდრე ალექსანდრეს შემდგომი ბერძნულ-ელინისტური სახელმწიფოები. ქსენოფონტე აღწერს თავის ანაბაზისში კარდუხების, ქაღდების და არმენიელების ურთიერთობის შესახებ.

გუმელიოვის აზრით კიროპედიის ცნობით, ჩვენს ერამდე VI საუკუნეში სომხეთის სამეფოს არსებობის შესახებ შეიძლება დადასტურებულად ჩაითვალოს მოვსეს ხორენაცის მსგავსივე ცნობით, სადაც ის იხსენიებს კიროსის დროს სომხების მეფის სახელს ერვანდს, რომელიც მიდიას ებრძოდა. ამავე დროს ბიბლიაშიც ე.წ. თოგარმას სახელი სამეფოდ იწოდება, თუ ეს სამეფო ნამდვილად არსებობდა, ის მალევე გარდაქმნილა სპარსულ სატრაპიად, რადგანაც ბეხისტუნის წარწერაში დარიოს I ლაპარაკობს არმენიის შესახებ, თუმცა კი ბაბილონურ ტექსტში ეს არმენია ჯერ კიდევ ურარტუდ იწოდება, ცნობილია, ასევე დარიოსის მხედართმთავართა აჯანყების შესახებ, რომელთაგანაც ერთერთი არმენიელად იხსენიება.

თითქოსდა, ჰეროდოტეს ცნობიდან გამომდინარეობს, რომ სომხური იყო მე-13 და მე-18 სატრაპიები, მაგრამ მე-18 სატრაპიის შესახებ ცნობები ამას არ მიუთითებს.

ქსენოფონტე, რომელმაც 401 წელს არმენიაზე გაიარა თავისი 10 000 ბერძნით, ახსენებს არმენიის სატრაპს ერვანდ ორონტს, რომელსაც ცოლად ჰყავდა სპარსეთის მეფის ქალიშვილი და ასევე დასავლეთ არმენიის ვიპარხს ტირიბაზს.

ქსენოფონტედან ჩანს, რომ 401 წლისათვის არმენიელები არაქსს არ ფლობდნენ.

ზემოთ აღნიშნულ ცნობათა ურთიერთმსგავსებამ (ძვ.წ. VI საუკუნეში ერვანდს – არმენიის მეფედ იხსენიებს მოვსეს ხორენაცი, ხოლო 401 წელს ქსენოფონტე ასევე ერვანდს უწოდებს არმენიის სატრაპს), წარმოქმნა მყარი ვარაუდი, რომ თითქოსდა ძვ.წ. VI-IV საუკუნეებში არსებობდა ერვანდიდების დინასტია, რომლებიც თავდაპირველად არმენიის მეფეები იყვნენ, შემდგომ არმენიის სატრაპები და შემდგომ კვლავ არმენიის მეფეებად იწოდნენ.

ერვანდიდების შესახებ ცნობები ასეთია:

I. მოვსეს ხორენაციით ჩვენს ერამდე VI ს-ში ერვანდი ერქვა არმენიის მეფეს, ქსენოფონტეს კიროპედიის ცნობით კი – არმენიას თავის მეფე ჰყავდა.

II. 401 წელს ანაბაზისის ცნობით ერვანდი ერქვა არმენიის სატრაპს.

III. 320-იან წლებში ალექსანდრე მაკედონელის ეპოქაში ერვანდი ერქვა დარიოსის სატრაპს არმენიაში, რომელიც შემდგომ არმენიის მეფედ იწოლა.

IV. I საუკუნეში ერვანდი იხსენიება კომაგენეს მეფის წარწერებში.

აღსანიშნავია, რომ სტრაბონი იხსენებს ბოლო ერვანდს ჩვენს ერამდე III საუკუნეში.

ჩვენს ერამდე III საუკუნის არმენიის შესახებ ისტორიის წყაროები ძალზე მწირია.

არაქს-ახურიანის შესართავში ააშენეს აირარატის სამეფოს ახალი დედაქალაქი ერვანდაშატი ურარტუს არგიშტიხინილის ადგილას და ასევე მახლობლად აშენდა სხვა დასახლებები ერვანდის სახელით.

ჩვენს ერამდე 212 წელს ანტიოქოს III-მ გაილაშქრა სოფენას დედაქალაქისაკენ, შეშინებულმა სოფენას მეფემ ზავი ითხოვა, მას ანტიოქოსმა თავისი დაი შერთო ცოლად და ლაშქრობა გააგრძელა ეგვიპტისაკენ, აირარატის სამეფოს ბოლო მმართველი ერვანდი ანტიოქოსს დაემორჩილა.

ატროპატენას სამეფოს შესახებ ცნობილია შემდეგი: როცა ალექსანდრემ დაამარცხა დარიოს III-ის ლაშქარი გავგამელასთან, სპარსელების მხარეს იბრძოდა მიდიის სატრაპი ატროპატი (ასევე არმენიის სატრაპი ერვანდი).

დამარცხების შემდგომ, დარიოსის სატრაპების უმრავლესობა მივიდა ალექსანდრესთან, რომელთაგანაც მან ზოგიერთი დატოვა ძველ თანამდებობაზე, ასევე დატოვა მიდიის სარდალი ატროპატი. ალექსანდრეს სიკვდილის შემდეგ მან (ატროპატმა) თავისი თავი მეფედ გამოაცხადა, თუმცა პრეტენზია არ ჰქონდა მთელი მიდიის სატრაპიაზე, არამედ მხოლოდ მის ჩრდილო ნაწილზე. მან მიდიას ჩამოაცილა ჩრდილო ნაწილი (ურმიის ტბისპირეთი და მდინარე არაქსის ორივე სანაპირო), და შექმნა სამეფო, რომელსაც ერქვა ატროპატის მიდია, რომელსაც შემდგომ ბერძნულად ეწოდა ატროპატენა.

222-230 წლებში ატროპატენას მართავდა არტაბაზანი, მას ეჭირა ასევე არაქსის ჩრდილო და სამხრეთ ტერიტორიები, ატროპატენას დედაქალაქი მაძაკა მდებარეობდა მდინარე არაქსზე.

ბერძენი ისტორიკოსის პოლიბიოსის ცნობით, არტაბაზანის სამფლობელო განფენილი იყო კასპიის ზღვიდან ფაზისის ზემოწელამდე. გუმილიოვი მდ. ფაზისად მიიჩნევს მდინარე რიონს, ამიტომაც მას პოლიბიოსის ცნობა სწორად არ ესმის და მიიჩნევს, რომ არტაბაზანის სამფლობელო გრძელდებოდა კასპიის ზღვიდან რიონის სათავემდე, ანუ მას ჰგონია, რომ აღმოსავლეთ საქართველო არტაბაზანს ეკუთვნოდა, მაგრამ ფაზისად იწოდებოდა არა რიონი, არამედ ჭოროხი, ამიტომაც არტაბაზანის

სამფლობელოში შედიოდა არა აღმოსავლეთ საქართველო, არამედ არაქსისპირეთი ვიდრე ჭოროხის სათავეებამდე.

პოლიბიოსის ცნობაში გუმილიოვს ეჭვი ეპარება, რადგანაც ფიქრობს, რომ ივერია (მისი აზრით ასე ერქვა აღმოსავლეთ საქართველოს) არ ეკუთვნოდა არტაბაზანს, მაგრამ პოლიბიოსის ცნობის კრიტიკა საჭირო არ გახდება იმ შემთხვევაში თუ ფაზისად მივიჩნევთ მდინარე ჭოროხს.

სელევიკიდები (ანტიოქია) და ატროპატენა ერთმანეთს ეცილებოდნენ არაქსის ამ მიწა-წყალს.

ალექსანდრეს შემდეგ ვერცხლის მონეტები იჭრებოდნენ მხოლოდ კოლხეთსა და სოფენაში (ჩვენს ერამდე III საუკუნეში), სავაჭრო გზა გადიოდა ჩრდილოეფრატ-ჭოროხის მონაკვეთზე, ეს უნდა იყოს შემდგომი არტაან-არტანუჯ-ჭოროხის დამაკავშირებელი გზა, რომელიც არტაანიდან უერთდება, როგორც ყარსს ასევე ერზრუმს.

არაქსის ხეობისა და მისი მთიანეთის არმენიზაცია

არიან-ქართლის ცენტრალური ოლქის (შემდგომი აირარატის) არმენიზაცია

ლ. გუმილიოვი, როგორც აღინიშნა, მიიჩნევს, რომ არიან-ქართლი შესაძლოა მე-18 სატრაპიაში მდებარეობდა და იქ (მე-18 სატრაპიაში) მცხოვრები ტომები – **ალაროდები (ურარტუელები), მატეენები (ხურიტები) და სასპერები** – არმენიზაციის პროცესში იმყოფებოდნენ ელინიზმის ეპოქაში.

ასევე აღსანიშნავია, რომ ლ. გუმილიოვს მე-19 სატრაპიის ტომები **ხალიბები, მოსხები და ხალდები** – ერთ პროტოქართულ ეთნოსად მიაჩნია.

ჩვენი აზრით ქაღდები და კოლხები ერთი ხალხი იყო, რადგანაც ტერმინები „ქაღდი“ და „კოლხი“ ერთი ეტიმოლოგიისაა, ამასთანავე ქაღდებისა და კოლხების განსახლების არეალები ერთმანეთს კვეთენ ისტორიულად. **სასპერებიც, ლ. გუმილიოვს იბერებად მიაჩნია, რომელმაც არმენიზაცია განიცადა XVIII სატრაპიაში.**

მე-18 სატრაპია ძირითადად მოიცავდა ურარტუს ყოფილი სამეფოს ტერიტორიას, ვანის ტბისპირეთს, ურმიის ტბისკენ და ასევე არაქსის ხეობისკენ მიმართულ ტერიტორიებს. ურარტუს სამეფოს დაშლისთანავე მის როგორც სამხრეთით, ასევე ჩრდილოეთით – (არაქსის ხეობასთან) ფიქსირდებიან ქართული ტომები **კარდუხები და ქაღდები (ხალიბები).**

შესაბამისად, ჩამოყალიბდა თეორია, რომ **ქაღდებიცა და კარდუხებიც ერთი ხალხი იყო,**

მიიჩნეოდა, რომ ქაღდები (ხაღდები) ერთერთი ძირითადი მმართველი ტომი იყო ურარტუს სამეფოსი, რომლის დმერთიც – ქაღდუ (ხაღდუ) ურარტუს უზენაეს დვთაებად იწოდებოდა და, რომ, საერთოდ, ურარტუს უნდა ეწოდოს ქაღდუს ქვეყანა. ამ თეორიის საფუძველზე XIX ს-ში ილია ჭავჭავაძე მიიჩნევდა კიდევ, რომ ურარტუელები ქართველთა წინაპრები იყვნენ.

ეს თეორია XX საუკუნეში უკუგდებულ იქნა და ამჟამად შეცდომად მიიჩნევა, ძირითადად ეს თეორია უარყოფილ იქნა სომეხი მეცნიერის კვლევების საფუძველზე, რომელთაც შემდგომში ჰაიასას (და არა ქაღდუს) ქვეყნად დასახეს ურარტუ.

მაგრამ ამ შემთხვევაში, როგორც ითქვა, პასუხგაუცემელი რჩება კითხვა, თუ კი ურარტუში ქაღდების ტომი არ ცხოვრობდა, მისი ნგრევისთანავე როგორ აღმოჩნდა როგორც მის ჩრდილოეთში, ისე სამხრეთში ტომები „ქაღდ“ სახელწოდებით (ქაღდები და კარდუხები)? ეს კითხვა უპასუხოა, ანდა პოლიტიზირებული.

ნ. ადონცი მიიჩნევდა, როგორც აღინიშნა, რომ ურარტუს მთიანეთი არაქსისპირეთთან ერთად ქართული ტომების საცხოვრისი იყო, რომელიც შემდეგში შუაზე გაიკვეთა სომხური ტომების მიერ, ამიტომაც **ჩრდილოეთში ქაღდები, სამხრეთში კი კარდუხები აღმოჩნდნენ.**

საერთოდ ურარტუელი **ალაროდების და სასპერების და მატიენების** არმენიზაციის პროცესი დაიწყო და დიდხანს გაგრძელდა. ახლა არის მცდელობა და უამრავი გამოკვლევა კეთდება იმის მტკიცებად, რომ **მატიენები და მუშქებიც** კი, თითქოსდა პროტოსომხური ტომები იყვნენ. ახლა, ეს თვალსაზრისი მთლიანადაა გაზიარებული.

ახლა მუშქები პროტოსომხებად, ხოლო მოსხები – პროტოქართველებად მიიჩნევა.

ყოველ შემთხვევაში ფაქტია, რომ ქართული ტომების არმენიზაცია ქრისტეშობამდე საუკუნეებით ადრე დაიწყო და შუასაუკუნეებშიც გაგრძელდა.

სტრაბონის ეპოქაში, არაქსი ჯერ კიდევ ითვლებოდა საზღვრად იბერებსა და სომხებს შორის. ასევე, არაქსი ითვლებოდა საზღვრად იბერიასა და ბიზანტიას შორის კონსტანტინე პორფიროგენეტის ეპოქაში. XI ს-ში ბიზანტიამ არაქსისპირეთი „იბერიის თემს“ მიაკუთვნა.

ქრისტეშობამდე III საუკუნე იყო პერიოდი სელევკიდების ძლიერებისა, ანტიოქოს III-მ დაიმორჩილა სამხრეთ კავკასიის ნაწილებზეც კი თავისი გავლენა გაავრცელა.

მას შემდეგ, რაც ჩვენს ერამდე 190 წელს ანტიოქოს III რომაელებმა დაამარცხეს მაგნესიასთან, არმენიის აქტიურობა მაშინვე გაძლიერდა.

სტრაბონის ცნობით 189 წელს არმენიამ შექმნა საკუთარი პატარა სამეფო, რომლის მეფე იყო არტაშეს I (იქამდე არმენიის სელევკიდის სტრატეგი), მისი მამა იყო ცნობილი **ზარიადრე**. ამავე დროს სოფენაში აღდგა სამეფო, რომელსაც **სხვა ზარიადრე** მართავდა (ასევე ყოფილი სელევკიდის სტრატეგი), რომელიც ის ზარიადრე უნდა იყოს, რომელმაც **არტაქსიასთან** ერთად იბერებს წაართვა ვრცელი მიწა-წყალი, **პარიადრეს კალთებიდან, ხორძენასა და გოგარენას** ჩათვლით.

ეს მიუთითებს, რომ აღნიშნული სომხური სამეფოები ჩამოყალიბდნენ იბერიელთა მიწებზე.

უფრო ადრეც იბერიელთა მიწების ნაწილი ყოფილი ერვანდიდების სამფლობელოში შედიოდა.

აღნიშნული არტაშესის სამეფო მოიცავდა არარატის დაბლობს შუა არაქსზე, ესეც ერთერთი ნაწილი უნდა ყოფილიყო იბერების იმ მიწა-წყლისა, რომელიც სტრაბონის ცნობით ზარიადრემ და არტაქსიამ წაართვეს იბერებს. მაშასადამე, როგორც ჩანს, არარატის ხეობა შედიოდა ხორძენას ხეობაში, რომელიც სტრაბონისავე ცნობიდან გამომდინარე მდებარეობდა პარიადრესა და გოგარენას შუა, გოგარენა კი მტკვრის იქით მდებარეობდა. მაშასადამე, ხორძენა მოქცეული იყო პარიადრესა და მტკვარს შუა. გოგარენას ადგილმდებარეობის შესახებ სტრაბონი თავისი შრომის ორ ადგილას იძლევა ერთსა და იმავე ცნობა, პირველის მიხედვით გოგარენა მდებარეობდა არაქსის ნაყოფიერი ხეობის ბოლოს მდებარე საკასენას იქით – მტკვრის მეორე სანაპიროზე ანუ მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე. მეორე ცნობაშიც სტრაბონი წერს, რომ გოგარენა მტკვრის იქით, ანუ მარცხენა სანაპიროზე მდებარეობდა. რაც შეეხება ხორძენას, ის მდებარეობდა გოგარენასა და პარიადრეს შუა, მთიან-თოვლიან რეგიონში. მაშასადამე, მტკვარსა და პარიადრეს შუა, აქედან ჩანს, რომ ხორძენა ერქვა არაქსისპირა, მის ჩრდილოეთ მთიანეთს, მტკვარ-არაქსის ხეობათა გამყოფ მთიან ზოლს, გადაშლილს პარიადრედან მტკვრამდე (და არა კლარჯეთთან მდებარე მცირე ტერიტორიას, როგორც ამჟამად მიიჩნევა). თუ ასე იყო, მაშინ არაქსის ხეობის მთიანეთი (ჩრდილო მთიანეთი) იბერებს მხოლოდ ძვ. წ. 188 წელს დაუკარგავთ.

სტრაბონის ცნობა, რომ გოგარენა „მტკვრის იქით“ მდებარეობდა ამჟამად უგულებელყოფილია, ანდა მიიჩნევა, რომ აქ მტკვრის ქვეშ იგულისხმება მისი მონაკვეთი სათავესთან, მაგრამ სტრაბონი გარკვევით ამბობს, რომ გოგარენა „მტკვრის იქით“ მდებარეობდა.

აქ მტკვრის ქვეშ იგულისხმება არა მტკვრის სათავე, არამედ შემდგომი ხუნანის ქვემოთ მტკვრის მონაკვეთი არცახთან. **მტკვრის ამ მონაკვეთის მარცხენა სანაპიროზე მდებარეობდა გოგარენა, ქართული წყაროები მას (ამ რეგიონს) ჰერეთს უწოდებდნენ.** მაშასადამე, პარიადრედან გოგარენამდე ანუ ჰერეთამდე ხორძენა მდებარეობდა. შესაბამისად, არაქსი (მისი ნაწილი) უნდა ყოფილიყო იბერებით დასახლებული.

მდინარე არაქსზე არტაშესს აუგია თავისი პირველი დედაქალაქი არტაშატი, აირარატის სამეფოს ძირითადი ნაწილი აქ მდებარეობდა, აქ მრავალ ქალაქს ერქვა ზარიადრეს სახელი, ანუ იმ პირის, რომელმაც იბერებს ხორძენა წაართვა, პარიადრესა და გოგარენასთან ერთად.

არტაშეს I-მა, ზარიადრეს მამამ გააფართოვა თავისი სამფლობელო იმ ოლქების ხარჯზე, რომელნიც ადრე ატროპატენასა და ივერიას ეკუთვნოდა, გუმილიოვი წერს, რომ **მისი სამფლობელო გაცდა იმ ტერიტორიას, რომელზეც სომხურენოვანი მოსახლეობა ცხოვრობდა.**

მისი მითითებით მოკლეს ივერიის მეფე, ფარნავაზის მემკვიდრე და ტახტზე სომეხი უფლისწული აიყვანეს, შემდგომ არტაშესმა კიდევ უფრო გააფართოვა თავისი საზღვრები დასავლეთისა და სამხრეთის მიმართულებით.

არტაშეს I-ის სიკვდილის შემდეგ დაიწყო პართია-არმენიის ომები, პართიამ თავისი გავლენა გაავრცელა ატროპატენასაკენ, მართალია ის იყო სუსტი სამეფო, მაგრამ შეძლო სომხეთთან გამარჯვება და მძევლად წაიყვანა მეფის ძე ტიგრანი.

ის მალევე გათავისუფლდა და ქრისტეშობამდე 95 წელს ტიგრან II დიდის სახელით ავიდა არმენიის ტახტზე, მან სომხეთს შეუერთა ატროპატენაში ცნობილი 70 უხვმოსავლიანი ველი (ისინი ალბათ არაქსის ხეობაში მდებარეობდნენ) და შემდგომ შეიერთა სოფენა.

ტიგრანი დაუზავდა მითრიდატეს, პონტოს მეფეს, შეერთო ცოლად მისი ქალიშვილი. მათ მოლაპარაკების შემდგომ შუაზე გაიყვეს კაპადოკია.

ტიგრანმა შეიერთა ასევე სირია და ფინიკია.

კაპადოკია მოვსეს ხორენაცის ცნობით იბერებით იყო დასახლებული, მოვსეს ხორენაცი წერს, რომ კაპადოკიის მთავარი ქალაქი მაზაკა ექვემდებარებოდა იბერების იმ მთავარს, რომელიც პონტოსპირეთში მცხოვრები იბერების მმართველად დაადგინა სამხრეთის მეფემ, შესაბამისად პონტოსპირეთი და კაპადოკიაც ხორენაცის ცნობით იბერებით იყო დასახლებული, თავის მხრივ აქ იბერები გადმოუსახლებია ნაბუქოდონოსორს.

არმენიის გაძლიერება ტიგრან II-ის დროს გუმილიოვის აზრით გამოუწვევია იმ ფაქტს, რომ რომი და პირთია სამოქალაქო ომის

ქარცეცხლში იყო გახვეული, ამ ომების დამთავრებისთანავე ტიგრანის სამეფოს სტაბილურობა შეირყა, ტიგრანის სამეფო იყო არამდგრადი, არამყარი, დროებითი და შემთხვევითი პოლიტიკური მოვლენა, ტიგრანის არმენიას ძალა არ შესწევდა დაპყრობილი ხალხის დამორჩილებისა, შესაბამისად, ჩანს მან გადაწყვიტა სახელმწიფოს შემოსავლის მთავარ წყაროდ ექცია სავაჭრო-სახელოსნო ცენტრების, ქალაქების გამრავლება.

ტიგრანმა დააფუძნა ახალი დედაქალაქი ტიგრანაკერტი, ალზის ოლქში. ეს ოლქი ალზი ისტორიულად მუშქებით იყო დასახლებული და ძველი მესხების საცხოვრებელს წარმოადგენდა, ამიტომაც ერთერთი ანტიკური ცნობის თანახმად, ტიგრანმა თავის ქალაქი დააფუძნა იბერიასა და ზევგმას შორის, ჩანს მესხებით დასახლებული ალზის ოლქი და მის ჩრდილოეთით მდებარე ტერიტორიები იბერების მიწა-წყლად მიიჩნეოდა, ეს არ არის გასაკვირი, რადგანაც როგორც აღინიშნა, მთელი ეს არიალი ვანის ტბისპირეთიდან და კარდუხებიდან ტრაპეზუნტამდე და ქალდეზამდე იბერების – ქართველების ისტორიულ მიწა-წყლად მიიჩნეოდა, რომელიც შუაზე გაკვეთეს არმენიულმა ტომებმა.

რომაელებთან დაამარცხებული მითრიდატე გაიქცა ტიგრანთან, მას დაედევნა რომაელი სარდალი ლუკული და მიაღება ტიგრანაკერტს, ტიგრანაკერტის მოსახლეობა აჯანყდა სომხების წინააღმდეგ, რომაელებს დარჩათ ქალაქი და სამეფო საგანძური.

არმენიამ დაკარგა სირია, ფინიკია და მცირე აზიის ნაწილი, მაგრამ ძვ.წ. 68 წელს ლუკული დამარცხდა არტაშატთან არაქსზე, ხოლო მითრიდატე პონტოში დაბრუნდა.

ძვ.წ. 68 წელს პომპეუსმა მითრიდატე დაამარცხა და ტიგრანი დაუზავდა რომაელებს.

არტაშატიდან პომპეუსი გაემართა ივერიისაკენ, ვითარცა ტიგრანის მოკავშირისაკენ და შემდგომ ის გუმელიოვის აზრით, ივერიიდან ფაზისისკენ უკან დაბრუნდა სურამის უღელტეხილის გზით, ჩვენი აზრით პომპეუსი უკან დაბრუნდა არტაან-არტანუჯ-ჭოროხის სამდინარო გზით, რომლის შესართავთანაც (ამუამინდელ გონიოსთან) მდებარეობდა ქალაქი ფაზისი, ფაზისთან პომპეუსს ელოდა რომაული ფლოტი, აქედანვე და ამავე გზით პომპეუსი ადვილად შევიდა უკან სომხეთში და სამხრეთის გავლით გაემართა ალბანეთში, სადაც უწყლო ბასკანის უდაბნოში კასპიის ზღვასთან ახლოს დაამარცხა ალბანელი ჯარი.

იბერია და ალბანეთი რომაელთა მოკავშირეებად იქცნენ. რომთან მეგობრობამ ორივე ეს სახელმწიფო გააძლიერა.

პომპეუსმა კოლხიდა გამოყო პონტოსგან და იქ დასვა ვინმე არისტარხი, რომლის მონეტებიც მოღწეულია, ამასთანავე პონტოს ნაწილი და მცირე არმენია გადასცა გალატის (კელტ) ბელადს დეიოტარს.

ჩვენს ერამდე 55-34 წლებში არმენია და პართია შეკავშირდნენ რომის ჯარის მარცხის გამო, არმენია კვლავ გაფართოვდა დასავლეთის მიმართულებით, ჩვენს ერამდე 36-34 წლებში რომისა და პართიის ომი გადაიზარდა არმენიასთან ომში, რომს ესაჭიროებოდა მეზობელი სახელმწიფოების დახმარება.

არმენიისთვის იბრძოდა ანტონიუსი კლეოპატრას დახმარებით, ქალაქი არტაშატი დაანგრის, მეფეების შეცვლის შემდეგ (არტაშესი, ტიგრან III, ტიგრან IV, ერატო) ტიბერიუსმა არმენია გადასცა პონტოელ უფლისწულს და შემდეგ შეპირდნენ ივერიელ უფლისწულს.

არმენიისთვის იბრძოდნენ რომაელები, პართელები და იბერიელები, საბოლოოდ ამ **ასპარეზზე გაიმარჯვა იბერიამ**. იბერიელმა მეფეებმა **მითრიდატე I-მა და ფარსმან I-მა თავიანთი შვილები არმენიის მეფეებად დასვეს**.

არმენიისთვის იბერიელების გამარჯვება პართელებთან და რომაელებთან ასპარეზისას მიუთითებს, რომ ეთნიკური იბერიელებით ჯერ კიდევ იყო დასახლებული არმენიის ვრცელი ოლქები, არაქსის ხეობასა, ეგრეთწოდებულ დასავლეთ არმენიასა და სხვა მიწა-წყალზე ყოფილ პარიადრესა, ხორძენასა და გოგარენაში, ამ ფაქტორის გარეშე პატარა ივერია ვერ შეძლებდა წინ აღდგომოდა რომისა და პართიის იმპერიების ძალებს.

ჩანს არმენიაში მცხოვრებ იბერებს უსარგებლიათ ხელსაყრელი მომენტი, როცა არმენიელთა ძირითადი ძალები დამარცხებული იყო რომაელებისა და პართელების მიერ, აჯანყებულან არმენიელთა ბატონობის წინააღმდეგ და არმენიის სამართავად მოუწვევიათ მცხეთის იბერიის მეფე და უფლისწულები, მხოლოდ ამ მოსაზრებით თუ შეიძლება აიხსნას მცხეთის ივერიის პატარა სახელმწიფოს გამარჯვება იმ ასპარეზზე, რომელიც გაიმართა არმენიის დასაუფლებლად რომაელებისა და პართელების საუკეთესო მხედართმთავრების მეთაურობით და არა იმით თითქოსდა იბერებს ესმარებოდნენ ალბანები და სარმატები, როგორც მიიჩნევს გუმილიოვი, მისი აზრით ალბანეთიც იბერიის გავლენის ქვეშ შედიოდა.

არმენიაში იბერების ჰეგემონობა მიუღებელი აღმოჩნდა რომისათვის, რომელიც თითქმის ერთი საუკუნე იბრძოდა არმენიისთვის (კორბულონის დროს არტაშატიც კი გადაწვა). 64 წელს (ახალი წელთაღრიცხვით) რანდემში, მდინარე არაწანზე დაიდო სამშვიდობო ხელშეკრულება რომსა

და არმენიაშივე მოძიებულ იმ ძალას შორის, რომელიც მისაღები აღმოჩნდა რომისათვის, თრდატი ჩაიყვანეს რომში, უბოძეს „დამოუკიდებელი მეფის“ ტიტული ნერონის ხელით. ნერონმა მას დიდი თანხა უბოძა დანგრეული არტაშატის აღსადგენად. ასე, რომ იბერიული მიწები არაქსსა, პარიადრესა, ხორძენასა და გოგარენაში იბერიული სახელმწიფოსათვის დაიკარგა. იქ მცხოვრებ იბერებს მეორეჯერ, მხოლოდ არაბობის ეპოქაში (IX-X საუკუნეებში) მიეცათ თავიანთი ეროვნულობის (იდენტობის) აღორძინების საშუალება, აქ კიდევ ერთხელ ჩამოყალიბდა ქართული სამეფო (ტაოს სამეფო), რომლის საზღვრებმა კვლავ განის ტბამდე მიაღწია.

აქაური იბერიელების არმენიზაციის ნაშთი აღმოჩენილა თვით სომხურ ენაში.

გუმილიოვის მტკიცებით სომეხი ხალხი და მისი საზოგადოება წარმოადგენდა გაგრძელებას ხურიტი ურარტუელებისა, მაგალითად სომხურში „მონას“ აღნიშნავდნენ ხურიტულ-ურარტული სიტყვით გლახა (სინამდვილეში გუმილიოვი იმეორებს ნიკო მარის აზრს, რომ სომხურსა და დაბალი ფენის ქართულში სიტყვა „გლახაკი“ თითქოსდა აღნიშნავდა ძველი კოლხების შთამომავლობას, თუ ეს ასეა, მაშინ გუმილიოვს მიაჩნია, რომ ქაღდები და კოლხები ხურიტო-ურარტუელები იყვნენ).

სომხურში სხვა ქართულენოვანი ტერმინებიცაა შემორჩენილი.

გუმილიოვს მიაჩნია, რომ ატროპატენაში, არმენიასა და ივერიაში ჩამოყალიბდა საერთო სახალხო კონე ენები – საშუალო მიდიური, სომხური და ქართული. დასავლეთ საქართველოში გუმილიოვის მტკიცებით კონე არ იყო, ამით ის იმეორებს საბჭოთა ისტორიოგრაფიის მტკიცებას, რომ თითქოსდა ქართული ენა დასავლეთ საქართველოში გავრცელდა ქართიზაციის პროცესის შედეგად IX-X საუკუნეებში, მაშინ როცა ძველი ქართული ისტორიოგრაფიის თანახმად, აზო-ფარნავაზის დროს დასავლეთ საქართველო შედიოდა მათ მიერ დაფუძნებულ ქართლის სამეფოში, რომლის საზღვარი გადიოდა მდინარე ეგრისწყალზე, შესაბამისად დასავლეთ საქართველო აზო-ფარნავაზის დროიდანვე ქართულ სახელმწიფოებრივ და კულტურულ სფეროში შედიოდა, სადაც ფარნავაზმა „განავრცო ენა ქართული და არ იზრახებოდა აქ სხვა ენა თვინიერ ქართულისა“. მაშასადამე, დასავლეთ საქართველო ქართული კონე ენის სფეროში შედიოდა. ეს იყო ენა, რომელიც ჯერ კიდევ ძველ ივერიაში (ყოფილ არიან-ქართლის სამეფოში) იყო შემუშავებული, რაზეც მიუთითებს არა მარტო არსენ ბერის ცნობა, რომ „ჩვენ არიან-ქართველთა ენა ვუწყით“, არამედ ის ფაქტიც, რომ მიუხედავად არმენიის სახელმწიფოში ტაოს, ბასიანისა და მიმდებარე მხარეების მრავალსაუკუნოვანი ყოფნისა, IX-X საუკუნეებშიც კი ადგილობრივი მოსახლეობა შესანიშნავად მეტყველებდა

კონე ქართული ანუ ძველი ქართული ენით, რასაც მიუთითებს ათონის მთაზე ამ მხარეებიდან გამოსული ბერების მიერ დაფუძნებული სალიტერატურო სკოლაც, ასევე ამ მხარეში არსებული ქართული საეპისკოპოსოების საეკლესიო ქართული ენა (მათ შორის ყველაზე სამხრეთით ვალაშკერტის საეპისკოპოსო მდებარეობდა აირარატის ოლქთან და არაქსთან).

10.02.2014

თავი XVII

ეტიმოლოგიური ძიება

ხეთების ქალაქი არინა, ნაირი და არიან-ქართლი

ჩვენ გამოთქმული გვაქვს მოსაზრება რომ არიან-ქართლის სახელი უნდა უღერდეს თანამედროვე საქართველოს სამხრეთით მდებარე რეგიონის ისეთ ტოპონიმებში როგორც არის არზენა, არზნი, არზრუმი, კარინი, კარი, და სხვა. მათ სახელებს შეიძლება ალბათ დაემატოს ერზინჯანი, ანუ არზინჯანი, არტაანი, ართვინი, არტანუჯი და მსგავსი სახელები, რომელთა ფუძეებში უღერს „არ“.

აღნიშნულ რეგიონში „არ“ ფუძის მქონე სახელებს ახსენებენ სომეხი ისტორიკოსები, რომლებიც აღწერენ მე-10-11 საუკუნეების ამბებს. ეს არის არცე – არწნი. ის იყო დიდი ქალაქი თანამედროვე არზუმთან ახლოს, რომელიც თურქ-სელჩუკებს გაუნადგურებიათ. როგორც ითქვა, კონსტანტინე პორფიროგენეტი არტანუჯის მხარეებსაც არზენის ქვეყანას უწოდებდა. ეს სახელი შეიძლება მომდინარეობდეს სიტყვა არიანისაგან.

საგანგებოდაა აღსანიშნავი, რომ აღნიშნული რეგიონის მახლობლად ძველ ხანაში მდებარეობდა ხეთების ქვეყანა, რომლის ქალაქი არინა წარმოადგენდა ხეთების მზის ღმერთის საკულტო ცენტრს. არინას მზის ქალღმერთი ჭექა-ქუხილის ღმერთთან ერთად წარმოადგენდა ხეთების პანთეონის მეთაურს. ამიტომ სიტყვა არინა სახელოვანი სახელი იყო ხეთურ სამყაროში (ი. ტატიშვილი, რამდენი მზე ჰყავდათ ხეთებს, აღმოსავლურ-კავკასიური კრებული, 2001, გვ. 109-120).

ასურული წყაროები ვანის ტბის სარტყელში მდ. ბოხთანუს რეგიონის მომცველ ქვეყანას ნაირის ქვეყანას უწოდებდნენ. ძვ.წ. აღრიცხვის მე-9 საუკუნიდან ასურული წყაროები ნაირის უწოდებდნენ ხუბუშქის სამეფოს. ამავე რეგიონში მდებარე, ასურულ პროვინციასაც ნაირის უწოდებდნენ (გ. მელიქიშვილი, ნაირი-ურარტუ, I ტომი. 1954, გვ. 17-19).

აღნიშნულიდან ჩანს, რომ ქრისტესობამდე სახელი ნაირი - არინა - არიან ეწოდებოდა ვრცელ ტერიტორიას ტაო-ბასიანიდან ვიდრე ვანის ტბამდე.

ვანის ტბასთან მდებარე ნაირის სიახლოვეს შემდგომში ცხოვრობდა **კარდუხების** ქართული ტომი. ცნობილია, რომ აქვე ცხოვრობდნენ აღმოსავლეთის მუშქები. დასავლეთის მუშქები კი ცხოვრობდნენ მდინარე ყიზილირმაკის შუა წელის ქვემოთ. მიიჩნევა, რომ მესხ-იბერები ანუ მოსხები არიან მუშქების მემკვიდრეები. ამ უკანასკნელთ კი აიგივებდნენ ფრიგიელებთან.

ეთნონიმი „ქართველი“ გ. მელიქიშვილის თვალსაზრისით აღნიშნავს ციხე-სიმაგრის მობინადრეს, ასევე ქალაქის ციხე-სიმაგრის აღმნიშვნელი არის ფრიგიელთა დედაქალაქის „გორდიონის“ სახელწოდება. აღსანიშნავია, რომ ფრიგიელთა სახელმწიფოს დამაარსებელს გორდიასი ერქვა. ფრიგიელთა მემკვიდრეებად იგულისხმებიან არა მხოლოდ მუშქები, არამედ ზოგადად იბერები:

„ქართველურ სამყაროსთან ფრიგიელთა მიმართებასთან დაკავშირებით ყურადღებას იპყრობს შიდა ანატოლიაში (იაზილიკიაში) ნაპოვნი ქალღმერთ კიბელასადმი მიძღვნილი ძველ ფრიგიულ არეიასტის წარწერაში (ძვ.წ. მე-VI საუკუნის I ნახევარი) მოხსენიებული ეთნონიმი **„გრეკუნ“**, რომელიც გაიგივებულია ერთერთი ფრიგიული ტომის **ბრეკუნების** ანუ **ბრიგების** სახელწოდებასთან. ჰეროდოტეს ცნობით, ბრიგი იყო ფრიგიელების აღმნიშვნელი ტერმინი, ვიდრე მათ არ მიატოვეს ბალკანეთი, მცირე აზიაში გადმოსახლებაამდე. ეთნონიმი **გრეკუნ** ავლენს მსგავსებას ქართველთა აღმნიშვნელ სომხურ ეთნონიმთან **ვირკ, ვრკან, ვრასტი**-სთან. ტერმინი **ვრკან** გვხვდება მე-X საუკუნის სომეხ ისტორიკოსთან უხტანესთან, ასევე მე-V საუკუნის წყაროში - ლაზარ ფარპეცის სომხეთის ისტორიასა და მოვსეს ხორენაცის ნაშრომში, იგივე დატვირთვა აქვს ტერმინ **ვროის**“ (გ. ქავთარაძე, ანატოლიური წარმომავლობის 2 ამიერკავკასიური ეთნონიმი, კავკასიურ-ახლოაღმოსავლური კრებული 2001, გვ. 57).

აღსანიშნავია, რომ ტერმინი ვრკან მოხსენიებული არის ასევე ეპისტოლეთა წიგნში.

მაშასადამე, **ივარაუდება, რომ ფრიგიელ ტომ ბრიგებისაგან წარმოიშვნენ იბერები, იგივე ვრკან-ვრაცები, ასევე ეთნონიმები ეგრი, ეგრისელი, მარგველი, გურიელი და სხვა მსგავსი ქართული სატომო სახელები ფრიგიულ „ბრიგ“-თან, ასევე გორდიონ, გორდიასთან „გრ“, „რგ“ ფუძით დაკავშირებულნი (ი-ბრიგ, იბრგ, იბერ; იბრგ, ირგ, არგ, ეგრ, გურ).**

ასევე საგულისხმოა, რომ ძველი საეკლესიო ავტორები ქართველებს, სომხებსა და სხვა კავკასიურ ტომს ერთ წინაპარს – თარგამოსს უძებნიდნენ და მიიჩნევდნენ, რომ თარგამოსის მამა თარში თრაკიულ-ელინურ ეთნარქ იავანის ძე იყო იაფეტურ ხალხთა რიგიდან. ანუ ძველ

ქართველთა წარმოდგენით ქართველები იაფეტური (ე.ი. ინდოევროპული) ხალხი იყო თრაკიულ-ბალკანური წრიდან.

„**იაფეტის ძენი-გომერი, მაგოგი, მადაი, იავანი, თუბალი, მეშექი და თირასი... იავანის ძენი-ელიშა, თარშიში, ქითამი და დოდანიმი**“ (დაბადება, 1 0,1-3).

„**ესე თარგამოს იყო ძე თარშიისი, ძისწული იაფეთისი, ძისა ნოესი**“ (ქართლის ცხოვრება, I, 1955, გვ. 3).

ე.ი. გენეალოგია ასე წარმოიდგინება:

ნოე-იავანი-თარში (თარშიში) – თარგამოსი.

იავანი-თრაკიულ-ელინურ ეთნარქად ითვლებოდა, ხოლო მისი ძე თარგამოსი-კაკასიელთა ეთნარქად.

ეს უჩვენებს, რომ ძველ საქართველოში კაკასიელებსა და ბალკანურ ტომებს ერთი წარმოშობის ხალხებად მიიჩნევდნენ.

ძველი ქართველი საეკლესიო ავტორები ქართველებს ინდოევროპელებად მიიჩნევდნენ, კერძოდ კი იაფეტის შთამომავლებად, იაფეტმა კი ყველა ინდოევროპელს დაუდო საფუძველი.

ამ მოსაზრებით ქართველები არიან ინდოევროპელები და არაფერი უშლის ხელს ისინი ფრიგიელთა პირდაპირ შთამომავლებად მივიჩნიოთ, ისევე, როგორც სომხები და ალბათ სხვა ძველი მცირეაზიური ტომებიც. მართალია, ამჟამად გაბატონებულია დოგმა რომ ქართველები არ არიან ინდოევროპელები, მაგრამ ახალმა მიდგომამ შეიძლება მას საფუძველი გამოაცალოს კიდევ.

როგორც ჩანს, ქართველთა ეთნოსის ჩამოყალიბებაში ბრიგების, ფრიგიელ-მუსქების გარდა მონაწილეობა მიიღო ასევე ბალკანური გზით შემოსულმა სხვა ტომებმაც. შესაძლოა გალატებმაც, რომელნიც თავის მხრივ კელტ-იბერიულ სამყაროსთან უნდა ყოფილიყვნენ დაკავშირებული.

საფიქრებელია, რომ გალატების შემოსვლა მცირე აზიაში მოხდა ძვ. წ. III საუკუნემდეც, მათ მცირე აზიაში კონტაქტი ჰქონდათ იმ ფრიგიელებთან, რომელნიც ქართველთა ძირითადი მაფორმირებელი ეთნოსი იყო. ამ მოსაზრების გამოთქმის უფლებას იძლევა ის, რომ ქართლის ცხოვრებით სახელმწიფოს ხერხემალს წარმოადგენდნენ „მაკედონელები“, ისინი მეფე ფარნავაზმა მდ. ეგრისწყლიდან ალბანეთამდე მთელ თავის სახელმწიფოში თანაბრად ჩაასახლა, ვითარცა სამხედრო ელიტარული ზედა ფენა, მათგან „აზნაურები“ ანუ ზედაფენა წარმოშობილა.

ამავე თვალსაზრისისაა „მოქცევა ქართლისა ც“, ამ წყაროს თანახმადაც არიან-ქართლის მეფის ძე აზონი თავის ასეულობით ათასს მხედარს (სახელმწიფოს ფუძემდებელი ზედა ფენის სახით) ანაწილებს მდ. ეგრისწყლიდან ვიდრე ალბანეთამდე.

არსენ ბერს, XII ს-ის მოღვაწეს, მიაჩნია, რომ ქართველი ხალხის, ვითარცა ერთიანი ეთნოსის, ფორმირება მოხდა ჯერ კიდევ არიან-ქართლში. „ჩვენ შვილნი ვართ არიან-ქართლით გამოსულთანი და ენა მათი ვუწყით“ - წერდა ის. არსენ ბერის, და ჩანს ძველ ქართველ საეკლესიო პირთა აზრით, ქართველობა იყო შთამომავალი „არიან-ქართლიდან გამოსულებისა“, არიან-ქართლში ცხოვრობდნენ ქართველები, რომელთა უშუალო შთამომავლებიც იყვნენ XII ს-ის ქართველები, ამასთანავე მათ ერთი ენაც ჰქონიათ. „ქართლის ცხოვრების“ გენეალოგიით ქართველები ინდოევროპელებია, რადგანაც იაფეტის შთამომავალია. ქართლოს-ვეროსის მამა თარგამოსი იაფეტისაგან მომდინარეობას. ე.ი. საეკლესიო თავალსაზრისი ქართველებს იაფეტისაგან წარმოშობილ ინდოევროპელთა ჯგუფს აკუთვნებდა.

ნ. აღონციის მიხედვით სომეხი ხალხის (არმენიელების) ფორმირებაში მონაწილეობა მიუღიათ ქართველებსა და სემიტურ არმას ტომს.

გ. ქავთარაძე წერს: „სომხური ენის მონაცემები მიუთითებენ სომეხთა ბევრად უფრო ადრეულ კონტაქტებზე ქართველურენოვან სამყაროსთან, რასაც საგარაუდოდ ანატოლიაში ჰქონდა ადგილი“ (გ. ქავთარაძე, ანატოლიური წარმომავლობის 2 ამიერკავკასიური ეთნონიმი, კავკასიურ-ახლოაღმოსავლური კრებული 2001, გვ. 56).

ამ ტერიტორიის ქვეშ უნდა იგულისხმებოდეს ის მიწა-წყალი, რომელიც ძვ.წ. II საუკუნეში სომხეთმა მიიტაცა იბერიისაგან, კერძოდ სტრაბონის ცნობით, პარიადრეს კალთები, პარიადრეს მთის გაყოლებაზე მდებარე მიწები, აგრეთვე ხოლარძენა და გოგარენა (სტრაბონი, 11, 14, 5).

ბალკანურ თრაკიულ მოდგმის ფრიგიელების ვითარცა ქართველების (მესხების) წინაპრებად მიჩნევა არ ეწინააღმდეგება ძველი ქართველი საეკლესიო ისტორიკოსების მოსაზრებებს ქართველთა წარმოშობის შესახებ.

გ. მელიქიშვილს მუშქების უძველეს პირველ საცხოვრისად მცირე აზიის ჩრდილო აღმოსავლეთი ტერიტორია მიაჩნია, როგორც ჩანს აქვე ჩამოყალიბდა არიან-ქართლის სამეფო, უფრო ადრე ქრისტეშობამდე მეთორმეტე საუკუნეში მუშქების ერთი ნაწილი (აღმოსავლეთის მუშქები) ჩრდილო მესოპოტამიისკენ გაიჭრნენ. უფრო გვიან კი მუშქების მეორე ნაწილმა (დასავლეთის მუშქებმა) მცირე აზიის ცენტრალურ და დასავლეთ რაიონებზე გაავრცელეს თავიანთი ძალაუფლება. ასირელები მათ სამეფოს მუშქების ქვეყნის სახელით იცნობდნენ. ანტიკური პერიოდის წყაროები კი ფრიგიას ეძახდნენ, ქრისტეშობამდე 676 წელს კიმერიელთა და ურარტუელთა ერთობლივი შემოტევების შედეგად მუშქების სამეფო განადგურდა ამის შემდეგ მუშქების ერთმა ნაწილმა წამოიწია ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ, და იგი გვიანდელი მესხეთის ტერიტორიაზე

დამკვიდრდა (გ. მელიქიშვილი საქართველოში კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს წარმოქმნის საკითხისათვის 1953 წ., გვ. 84).

ძველი ფრიგიიდან ჩრდილოეთში წამოწეულ მესხებს ქრისტეშობამდე VI-IV საუკუნეში უნდა შეექმნა არიან ქართველთა სახელმწიფო. ევფრატისა და ჭოროხის სათავეებთან. აქ შემდგომ დროინდელ ტაო-ბასიანსა, კარინსა და ვანანდში, როგორც ჩანს, ხდებოდა მესოპოტამიიდან ჩრდილოეთისაკენ დაძრული მუშქების – კარდუხების შეღწევა. არიან-ქართლის სამეფოდან კიდევ უფრო ჩრდილოეთით გადანაცვლებულ არიან ქართველებს თანამედროვე საქართველოს ტერიტორიაზე შეუტანიათ არმაზის კერპი.

ჰეკატოს მილეტელი კოლხებს და მესხებს ერთ ხალხად მიიჩნევდა. თ. მიქელაძე მესხებს კოლხურ ხალხად მიიჩნევს (თ. იველაშვილი, სამხრეთ საქართველოს მოსახლეობა, კავკასიურ-ახლო აღმოსავლური კრებული 2001 წ., გვ. 192).

როგორც ჩანს, არიან ქართლში ჯერ კიდევ არ იყო დასრულებული ფუძე ქართულის დიფერენციაციის პროცესი. ამით უნდა ავსხნათ იქაურ ტოპონიმიკაში ზანურად მიჩნეული ენობრივი ფენის არსებობა. ნ. ხაზარაძე მიიჩნევს, რომ არგონავტების თქმულების კოლხეთი საძიებელია არა რიონის დაბლობში, არამედ საქართველოს სამხრეთ დასავლეთით. ასეთი ლოკალიზაცია ეთანხმება მოსაზრებას რომლის მიხედვითაც ფრიქსეს მიერ აგებული ტაძარი და სამისნო, სტრაბონისეული ლევკოთეას, ტაძარი მდებარეობდა ქართლში (მესხეთში). (ნ. ხაზარაძე საქართველოს ძველი ისტორიის ეთნო-პოლიტიკური პრობლემები 1984 წ. გვ. 189).

არიან ქართლი მდებარეობდა, როგორც ჩანს, ევფრატის სათავეებთან და მის აღმოსავლეთით ვიდრე ტიგროსის სანაპირომდე. აქ ვარაუდობს ნ. ხაზარაძე მოსხების მიწა-წყლის არსებობას, ხოლო უფრო ადრე ქრისტეშობამდე მე-12 საუკუნეში მუშქების ოლქის არსებობას. მისი აზრით არიან ქართლი იგივე ზემო ქართლია, მის მეფეთა, ანუ აზოს მამაპაპისეული ადგილსამყოფელი კლარჯეთია (იქვე გვ. 194) არაქსიდან არსიანის მთებამდე.

დასკვნა: ჰეროდოტეს ცნობით მოსხები, ტიბარენები, მაკრონები, მოსინიკები და მარები გაერთიანებული იყვნენ აქემენიდთა იმპერიის 19-ე სატრაპიაში, 18-ში კი სასპეირები, არალოდიელები და მატიენები, ხოლო რაც შეეხება არმენიელებს ისინი შედიოდნენ 13-ე სატრაპიაში.

XVIII და XIX სატრაპიები (აღნიშნული ქართული ტომებით) შემდეგდროინდელ არიან-ქართლს მოიცავდა, ხოლო XIII სატრაპია სულ სხვაგან მდებარეობდა, სამხრეთ-დასავლეთის მიმართულებით.

აქედან ჩანს, რომ ჩვენთვის საინტერესო ტერიტორიაზე, არაქსისპირეთში, ჰეროდოტეს ცნობით, აქემენიდათა ეპოქაში არმენიელები ჯერ კიდევ არ სახლობდნენ.

ომის დროს ქართული ტომები ერთად იბძროდნენ სპარსულ ლაშქარში და მათ გვერდით არ ჩანდნენ არმენიელები, თუმცა როგორც ჩანს ქრისტეშობამდე 5-ე საუკუნეში მათ (არმენიელებს) სამხრეთიდან ჩრდილოეთით გადაუნაცვლებიათ და მიუღწევიათ აღნიშნულ ქართულ ტომებამდე. ამავე დროს აქ მიმდინარეობდა ქართული ტომების კონსოლიდაცია ხალიბების საერთო მეთაურობით, არმენიელებს ხალიბებისათვის საუკეთესო სახნავი მიწები და სავარგულები წაურთმევიათ, და უვარგის მიწებზე გადასახლებულ ხალიბებს პარტიზანული ომები დაუწყიათ არმენიელთა წინააღმდეგ, რაც ქსენოფონტეს ნაშრომებში ჩანს.

ამავე ეპოქაშივე მე-18 და მე-19 სატრაპიების ქართულ ტომთა შერწყმა-გაერთიანების პროცესიც მიმდინარეობდა და მას აჩქარებდა სამხრეთიდან სხვა ქართული ტომების ამ სატრაპიებში შეღწევის პროცესი.

საბოლოოდ, ამ სატრაპიების ქართულ ტომთა შერწყმის შედეგად იქ არიან-ქართლის სახელმწიფო ჩამოყალიბებულა, თუმცა არმენიელების შეტევა გრძელდებოდა და ქართული მოსახლეობის ზედა ფენა უფრო ჩრდილოეთით, თანამედროვე საქართველოს ტერიტორიაზე ინაცვლებდა.

საბოლოოდ კი, ქრისტეშობამდე II საუკუნეში არმენიას იბერიელებისათვის ჩამოუჭრია ვრცელი ტერიტორიები – პარიადრეს კალთები, ხორძენა და გოგარენა.

არიანი-არზენი

სიტყვა ლაზიკა, ჩანს, სუფიქს „იკას“ დართვით ისევეა ნაწარმოები, როგორც მისი ახლო პროვინციების სახელები, მაგალითად, კორჩაიკა (კორდუენა), პარსფაიკა (ნორ-შირვანი), ალზნიკა (არზანენა), უტიკი (ოტენა), გუგარქი, ცოფკი (სოფენა) და სხვა. როგორც ცნობილია სუფიქსი „იკა“ არაა ბერძნული წარმომავლობისა. ბერძნები ლაზიკას უფრო „ლაზიკს“, „ლაზონს“, „ლაზიას“ უწოდებდნენ.

სახელწოდებაში „ლაზიკა“ ფუძე „ლაზ“ რომაა, იქიდანაც ჩანს, რომ მისგანაა ნაწარმოები სიტყვები ლაზეთი და ლაზისტანი.

სიტყვებში კორჩაიკა, პარსფაიკა, ალზნიკა, ლაზიკა სომხური სუფიქსები – „კ“, „კა“, „იკა“ იგივეა, რაც ქართული „ეთი“, იმავე პარალელური მნიშვნელობის სომხური სუფიქსი „ენა“ გვხვდება სიტყვებში „კორდუენა“, „არზანენა“, „ოტენა“, „გოგარენა“, „სოფენა“ და „არზენა“. ეს სუფიქსები ამ

მიწაწყალზე არმენიელების დასახლებამდე მცხოვრები მოსახლეობის უნიდან უნდა შესულიყო სომხურში.

ვანის ტბის დასავლეთით, ევფრატის შენაკად არაცანთან ახლოს, მდებარეობდა ოლქი ალზნიკი, ანუ რაც იგივეა – არზანენა.

ორივე სახელწოდების ფუძეა „ალზნი“ (არზნი), ხოლო „იკ“ (კ) და „ენა“ კი – სუფიქსები. ესაა ყოფილი ოლქის „ალზის“ (ალზის სამეფოს) შემდეგდროინდელი სახელი.

არზნი ანუ არზენა, კონსტანტინე პორფიროგენეტის თქმით, ერქვა ასევე არტანუჯის ოლქსაც (ქართველთა სამეფოში), ამასთანავე, კარინის, ანუ თეოდოსიოპოლის სახელიც არზენ-ერ-რუმი (არზრუმი) – არზენ-თანაა დაკავშირებული.

„არზენ“ სახელი, ჩვენი აზრით, დაკავშირებულია იმ მოსხებთან, რომლებიც ალზის სამეფოს მკვიდრი მოსახლეობა გამხდარა ქრისტეშობამდე XII საუკუნეში. ამ მხრივ მნიშვნელოვანია სტრაბონის ცნობა და ასევე ვრცელი მსჯელობა იმის შესახებ, რომ ხალიბების (ქაღდების) ძველი სახელწოდება ასევე იყო „ალაზონები“ ან „ალიზონები“ (ალაძონები, ალიძონები). ეს სახელწოდებები ნაწარმოებია ფუძისაგან – ალზ-ალძ.

ეს ფუძე „ალძ-ალზ“ უნდა იყოს იგივე „არძ-არზ“, რომელიც შეიძლება „გურძ-გურზ“ სახელშიც ჟღერდეს, რადგანაც სწორედ ასე უწოდებდნენ ალზის სამეფოს მეზობლად მცხოვრები სირიელები ქართველებს.

მდ. არაცანის სახელი, პ. ინგოროყვას აზრით, ჟღერდა როგორც არაწანი, შესაძლოა ის ჟღერდა, როგორც „არაზანი“, ანუ „ალაზანი“ (ქართული სუფიქსი „ანი“, „ონი“).

არეზი ერქვა ასევე არაქსსაც.

შეიძლება თავისი თავდაპირველი ქვეყნის სახელები მესხებმა და ქაღდებმა „ალზნის“ ქვეყნიდან უფრო ჩრდილოეთში განსახლების დროს მიიტანეს.

მესხები, ანუ იბერები, ძველი ავტორების ცნობით, თავიანთი ქვეყნიდან მეფე ნაბუქოდონოსორს გადაუსახლებია პონტოს ზღვის პირას. აქ ისინი გამრავლებულან და „მოდებიან ვრცელ არეალს პონტოს ზღვისპირეთიდან ვიდრე ალბანეთამდე“ (მ. ხორენაცის და სხვა ავტორთა ცნობით). საფიქრებელია, რომ „ალზიდან“ პონტოს ზღვის პირზე გადასახლებულმა მესხებმა (მოსხებმა – კოლხურმა ტომმა მეგასთენეს ცნობით) თან წაიღეს თავისი ქვეყნის სახელი „ალზ“ და დაუმკვიდრეს შავიზღვისპირეთის იმ სანაპირო ქვეყნებს, სადაც განსახლდა – მაგალითად, ალზ-იკა, ალზ-ენა (არზენა-არტანუჯი) და არზენ-ერ-რუმ (არზენა – კარინი).

„ალზიკი“ უნდა იყოს, საფუძველი მისგან ნაწარმოები სახელისა „ლაზიკა“ (ალზიკა-ლაზიკა), რამდენიმე თანხმონის გადაადგილებით სიტყვის ფუძეში.

სტრაბონი, როგორც ითქვა შავიზღვისპირეთში მცხოვრებ „ქალებს“ ასევე უწოდებს „ალაზონებს“, სიტყვა „ლაზონისაგან“ წარმოებულ სახელს. თავის მხრივ „ლაზონის“ ფუძეა „ლაზი“ (ლაზი-ლაზონი-ალაზონი). სტრაბონმა გამოწვლილვით გამოიკვლია თუ რატომ ეწოდებოდა მის დროს ძველ ალიბებს ხალიბები და შემდეგ ქალები, მათვე ასევე ერქვათ „ალაზონები“ და მათივე ტომის ქალების სახელი იყო „ამაზონები“. სონარი ბგერების „ნ“-სა და „მ“-ს ურთიერთგადასვლა ბუნებრივია, ამიტომაც სიტყვა „ალაზონისაგან“ სიტყვა „ამაზონის“ მიღება ადვილი შესაძლებელია. სტრაბონის მიერ წამოჭრილ ამ საკითხს სხვაგან შევეხეთ, ამიტომ აქ არ ვავიშორებთ.

ერთი სიტყვით, „ალზ-ლაზ“ („არზ-არძ“) ერქვა სამხრეთით მდებარე ერთ-ერთ ქართულ ქვეყანას, რომლის სახელი განივრცო შავიზღვისპირეთსა და მის მადლა მდებარე მთიან რეგიონებში.

არიან-ქართლის ადგილები – კარი, კარინი, არწნი, არზრუმი, არტაანი, არტანუჯი, არზენე და ხორძენე

კარ, არწ, არზ, არტ – ძირები და ფუძეებია იმ ვრცელი ქვეყნის ტოპონიმებისა, რომელსაც, როგორც ჩანს არიან-ქართლი ერქვა, ამ ფუძეებს ეტიმოლოგიური კავშირი აქვს ქვეყნის სახელთან „ხორძენე“, ეს სიტყვა შესაძლოა იყოს ბერძნული ფორმა ქართული ხარძ, არძ, არზენე სიტყვისა. აღსანიშნავია, რომ კონსტანტინე პორფიროგენეტის სიტყვით არტანუჯის ქვეყანას არზენე ერქვა.

ხორძენე – ეფფრატის ზემოწველს მოიცავდა. „ს. ჯანაშიას განსაზღვრებით ისტორიული ხორძენე – ხორძენე შეიცავდა ზემო ეფფრატის აუზში გუმუშხანას თემის აღმოსავლეთ ნაწილს და ბაიბურდის თემს (მიახლოებით). ამ ძველი ხორძენეს მემკვიდრეა სომხეთის დასავლური თემი – ხორძიანა (ხორძიანენა). (ს. ჯანაშია, შრომები, II, გვ. 93). ჩვენი კვლევით კი ხორძენე უფრო ვრცელ ოლქს ერქვა – პარიადრედან გოგარენამდე. ეს უკანასკნელი კი, სტრაბონის ცნობით, საკასენას იქით, მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე მდებარეობდა. მაშასადამე, ხორძენა პარიადრედან ვიდრე მტკვრამდე იყო გადაჭიმული.

დასავლეთ ევფრატის ზემოწელშივეა კარინის ოლქი. მისი მთავარი ქალაქები იყო კარინი (თეოდოსიოპოლი, არზრუმი) და არწნი, სოფელი არნათი და სხვ. „კარინის გავარი თავისი მომიჯნავე ტერიტორიით დიდ სომხეთს პირველად შეუერთა არტაშეს I-მა (189-160). კარინის სახელი დაკავშირებულია იქამდე მაღალმთიან სომხეთში დამკვიდრებულ კარინიტებად წოდებულ ტომის სახელთან“ (იქვე, ლასტივერტეცი, ისტორია, 1974, გვ. 163).

როგორც ვთქვით, **კარინის, არზრუმის, ხორძენეს, არზნის და მსგავსი „არ“ ფუძის მქონე სახელების სიუხვე აღნიშნულ რეგიონში, იძლევა საშუალებას მოსაზრებისა, რომ ხორძენეს რეგიონსაც მოიცავდა არიან-ქართლი.**

კარინიტების ტომის სახელი, რომელიც იბერიული წარმოშობისა ჩანს, შეიცავს ფუძე-ძირს „კარ“ – აქედან კარიან – და შესაძლოა „არიან“.

კარინიტების ტომს მიუცია სახელი ვანანდის გავარის ქალაქ კარისათვის. ჩვენთვის ისინი ისტორიული საქართველოს პროვინციებია, რომელნიც თავისი იბერიული მოსახლეობით მიიტაცა სომხეთმა, როცა სტრაბონის ცნობით მიიტაცა ხორძენე, გოგარენასთან და პარიადრესთან ერთად. ისინი უნდა ყოფილიყვნენ ნაწილები არიან-ქართლისა.

კონსტანტინე პორფიროგენეტის სიტყვით, „არზენა“ ერქვა არტანუჯის ქვეყანას. სხვა ადგილას ეს იმპერატორი აზუსტებს რომელია არტანუჯის მფლობელის ქვეყნები – „იბერიის კურაპალატს, კონსტანტინე პორფიროგენეტის ცნობით, ექვემდებარება ოთხი ერისთავი: **ვერიასახის, კარნატის, ყუელისა და აჭარის**“. სამწუხაროდ, წერს ს. ყაუხჩიშვილი, პირველი ორი ადგილის მდებარეობის დადგენა არ ხერხდება, იმდენად დამახინჯებულია მათი სახელები (ვერიასახი და კარნატი), რომ შეუძლებელი ხდება მათი მიახლოებით მაინც მიმსგავსება რომელიმე ცნობილ საგეოგრაფიო სახელთან“ (გეორგიკა, IV, ნაწ. II, 1952, გვ. 294).

სიტყვა „ვერიასახი“ შეიძლება დაიშალოს ასე – ვერია, ვერიასი, ვერიასახი. აქ, შეიძლება სახელი – „ვერია“, ივერია გამოიყოს (აქედან „ვერიისა“, ივერიისა, ხოლო „ხი“ ალბათ სუფიქსია), **ივერია** კონსტანტინე პორფიროგენეტის ეპოქაში ტაოს ოლქს ერქვა. ამიტომ შესაძლოა ვერიასახი ტაოს ოლქის რომელიმე ნაწილს გულისხმობდეს.

სიტყვა კარნატი ახლოა სიტყვასთან „კარენიტი“, რომელიც ერთ-ერთ ტომს ერქვა კარნუქალაქთან (თეოდოსიოპოლთან).

მართალია, ცნობილია, რომ თეოდოსიოპოლს არ ფლობდა კურაპალატი, მაგრამ მისი ოლქის რომელიმე ნაწილში შესაძლოა კურაპალატს თვისი საერისთაო ჰქონდა.

თეოდოსიოპოლსს შემდეგ ეწოდა არზრუმი – ამ სახელში ჩვენ გვაქვს ფუძისეული ნაწილი – „არზ“ – იგივე, რაც არტანუჯის ქვეყნის სახელისა – არზენი.

უფრო მეტიც, ს. ყაუხჩიშვილის ცნობით, სახელი არზრუმის მთავარი ფუძეა „არზენ“, სწორედ ეს სახელი ერქვა კონსტანტინე პორფიროგენეტის სიტყვით არტანუჯის ქვეყანასაც – „არზენა“.

ს. ყაუხჩიშვილის წერს – „თეოდოსიუპოლი დააარსა თეოდოსი II-მ (408-450წწ) მთაზე ქალაქ კარინის ზემოთ, მერე მას უწოდეს არზენ-ერ-რუმ (რომაელთა არზენი), განსასხვაგებლად ძველი არზენისაგან, რომელიც მის აღმოსავლეთით იყო (გეორგიკა, IV, II ნაწ. გვ. 262).

მაშასადამე, იყო ორი არზენი – ძველი და ახალი. ძველი არზენი კარინის აღმოსავლეთით ყოფილა.

პროვინცია „არზანენას“ სტრაბონიც ახსენებს. ის იყო ევფრატის სათავეში ვანის ტბის დასავლეთით, იქ, სადაც უფრო ადრე იყო ქვეყანა „აღზი“ და აღზის სამეფო (აღზი იგივე არზია. „ენა“ არის სუფიქსი).

რითაა საინტერესო ეს სიტყვა „არზ“-„აღზ“ ჩვენთვის?

ჩვენი აზრით, „აღზ“ ფუძედანაა სიტყვები „აღზენა“, ანუ „აღზიკა“, „აღზიკა“ კი, ჩანს, დაედო საფუძვლად მისგან წარმოშობილ „ლაზიკა“ სიტყვას.

უნდა ითქვას, რომ აღზის სამეფო – მუშქების საცხოვრისი იყო, იგივე მოსხებისა, მოსხები კი კოლხური ტომი იყო. ლაზებად იწოდებოდნენ არზრუმელებიც.

აღინიშნება, რომ Алдзник-Арзанена ერთსა და იმავე პროვინციას ერქვა, ჩანს, სომხურად „იკ“ და „ენა“ – ერთი და იგივეს აღმნიშვნელი სუფიქსია, ე.ი. აღზიკა არზენა=ლაზიკა.

არიან-ქართლის ეტიმოლოგია

რას ნიშნავს სიტყვა „არიან-ქართლი“, საერთოდ „არიანი“, ანდა სად მდებარეობდა ქვეყანა ამ სახელწოდებით?

ჩვენ შეიძლება გამოთქვათ რამდენიმე მოსაზრება.

ვანის ტბასთან მდებარეობდა ქვეყანა „აღზი“, შუპრიის ჩრდილოეთით, მდინარე ტიგროსის სათავეებთან. ამ მდინარეს ერთვის შენაკადი „კენტრიტი“ მარჯვენა მხრიდან (ურმიის ტბის სამხრეთით), სადაც

ცხოვრობდნენ კარდუხები, იგივე გორდიენები. ამ მდინარე კენტრიტზე უფრო ადრე მდებარეობდა მუშქ-მესხების ქვეყანა ხუბუშქია.

მიიჩნევა, რომ ყველა ეს ქვეყნები ქართველთა წინაპარი ტომებით იყო დასახლებული, ისევე, როგორც კაბადოკია.

საინტერესოა სიტყვა „აღზის“ ეტიმოლოგიური ვარიაციები.

აღზისაგან შეიძლება პირდაპირ მიგვეღო:

აღზი – არზი – არძი – არი – არიან;

აღზი – არზ – არზენენა,

მაშასადამე, აღზი ჩვენ გვაძლევს „არიან“-ს და ასევე არზენენას.

ასევე აღზი პირდაპირ გვაძლევს სიტყვას - „არზენა“.

არზენა, კონსტანტინე პორფიროგენეტის ცნობით, ერქვა არტანუჯის (კლარჯეთის) მხარეს.

„აღზი“ ქვეყნიდან ჩრდილოეთით ოდნავ წანაცვლებული „აღზ“ ტომის ხალხის ქვეყანა შესაძლოა იწოდებოდეს „არზენად“.

ასევე საფიქრებელია, რომ სიტყვა „აღზი“ გვაძლევს სიტყვას – „ლაზი“ ანუ ლაზიკას.

თუ კი გავითვალისწინებთ კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს XI საუკუნის ლაზიკის საეპისკოპოსოთა ჩამონათვალს, ყველა ისინი მდებარეობდნენ ტრაპეზუნტიდან ვანის ტბის მიმართულებით, ანუ იქ სადაც მდებარეობდა რეგიონი „არზენა“. ამ ოლქს კონსტანტინოპოლის ეკლესია „ლაზიკას“ უწოდებდა, ის ტრაპეზუნტიდან ისტორიულ „აღზ“ ქვეყნისაკენ იყო გადაშლილი.

ერთი მხრივ **აღზი ჩვენ გვაძლევს არიანსა და არზენენს, ასევე, ლაზიკას**, მეორე მხრივ აღზი გვაძლევს „ურძ“-ს ალბათ შესაძლოა აქედან „ბურძ“ - „გურზ“ (სირიული სახელი ქართველთა).

აღზი – აღძი – არძი – არზენენა – არზენა

არძი – არი – არიან

არძენა – არენა – არიანა

– რძ (რბ, რჯ) ბგერათკომპლექსი ზოგჯერ იყოფა და ფუძეებში მის ნაცვლად ჩნდება - „რ“ ან „ძ“ („ზ“, „ჯ“).

რზ -> რ. ანდა რზ -> ზ.

ამიტომ სიტყვა „არზიანა“დან – შეიძლება მივიღოთ სიტყვა „არიანა“.

კარდუხების ქვეყნის მეორე სახელი იყო - გორდიენე

გ ო რ დ

კ ა რ დ უ

ქ ა რ თ უ

გორდ – გორდი-ენე

კარდუ – კარდუ-ხი

ქართუ – ქართუ-ელი

მუ შ ენ

მუ შ ქი

მუ ს ხი სხ

მო ს ხი სგ

ბა ს ხი სკ

ბა ს გი შკ

მე ს ხი

მუ სკ ი

მუ შკ ი

მუ-შუ-ან, მუშქი -> სვანი.

აღსანიშნავია, რომ „არტ“-„ურტ“ – იყო სახელი ხალხისა, რომელიც ცხოვრობდა აღზის ქვეყანაში, ანუ იგივე მუშქები=გორდიენას ხალხი.

ინგოროყვა წერს – „ზანურ (მეგრულ-ჭანურ) დიალექტებში ბგერა „რ“ გადადის ბგერაში „ჯ“ (თავდაპირველად რთული ბგერა: „რჯ“) – პ. ინგოროყვა, გ. მერჩულე, გვ. 437).

საფიქრებელია, რომ არა ბგერა „რ“ გადადის „ჯ“-ში, არამედ ჩანს პროტოქართულში არსებობდა რთული ბგერათკომპლექსი „რჯ“, რომელიც იშლებოდა ასე – „რ“ და „ჯ“ ; მისგან ნაწარმოებ სიტყვებში ხან ერთი „რ“ ბგერა ჩანდა, ხან მეორე – „ჯ“;

რჯ-> რ ანდა რჯ-> ჯ

მაგალითად: ხორჯი - ხორი-(ხარი)

ხოჯი

ფურჯი - ფური

ფუჯი

კლარჯი - კლარი

კლაჯი (კლაზი-ლაზი)

გურჯი - გური

გუჯი- (ქუჯი)

აღზ-აღძ-არძ-არჯ ფუძეებში „რჯ“ – პ. ინგოროყვას აზრით, არის „თავდაპირველი რთული ბგერა“. ეს თავდაპირველი რთული ბგერა „რჯ“ იშლებოდა ცალკეულ ორ „რ“ და „ჯ“ ბგერებად, რომელთაც ასახვა იპოვეს დიალექტებში, მაგალითად, ხარი თავდაპირველად გამოითქმოდა როგორც „ხორჯი“. ამ თავდაპირველი სიტყვიდან მიღებული იქნა სალიტერატურო ქართულის ხორი (ხარი) და მეგრულ-ჭანურის „ხოჯი“ (ნიშნავს ხარს), თავდაპირველი ფორმიდან ფურჯი, ფური და ფუჯი (პ. ინგოროყვა, გვ. 437). ხორჯი-ხორი-ხოჯი, ფურჯი-ფური, ფუჯი. არჯი-არი, აჯი

მსგავსადვე აღძენა-არძენადან – არენა (რძ-რ) – „არენა“ შეიძლება მიღებული იყოს არიან-ქართლი, ანუ აღზის ქვეყანა და ასევე აღძიკა ანუ ლაძიკა-ლაზიკა. აქედან შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ სიტყვა „არიანის“ („არიან-ქართლის“) თავდაპირველი ფორმა იყო არჯიანი-არძიანი-არზიანი (არზიან-ქართლი).

I დასკვნა

ავანი და „ივერთა აღმოსავალის საკათალიკოსო“ ავანი და „ივერთა აღმოსავალის საკათალიკოსო“

წმიდა კირიონ II წერდა: „ივერიის (ქართლის) უძველესი სამეფოს გარდა (რომლის დედაქალაქებიც მცხეთა და თბილისი იყო), არსებობდა ასევე მეორე ივერიაც, რომელიც უფრო მოგვიანებით VII-VIII საუკუნეებში გამოჩნდა“ (ეპისკოპოსი კირიონი, რომელ ივერიას მიენიჭა ავტოკეფალია XI საუკუნეში? 1906, გ. ბურდული, კირიონ II, 2011, გვ. 53).

სად მდებარეობდა მეორე ივერია?

კირიონ მეორემ გამოიკვლია ეს საკითხი და დაადგინა, რომ ის მდებარეობდა ტაოს სამხრეთით, ვანის ტბის მიმართულებით. „მეორე ივერიის“ ვრცელი ქვეყანის დაპყრობის შემდეგ, კირიონ II-ის კვლევით, ბიზანტიამ მის მიწაწყალზე ცნობილი „ივერიის თემი“ ჩამოაყალიბა XI ს-ში, იქამდე მის მართლმადიდებელ (ქალკედონურ) ეკლესიას ავტოკეფალია მოუპოვებია ანტიოქიისაგან. ანტიოქიის საპატრიარქო თავის იურისდიქციას არზრუმამდე (თეოდოსიოპოლამდე) და მცხეთის ივერიამდე და აფხაზეთის სამეფომდე (აბაზგიამდე) ავრცელებდა. მეორე ანუ სამხრეთის ივერია იქამდე მის იურისდიქციაში შედიოდა.

კირიონი წერს: „ასე რომ, XI საუკუნეში, მეორე ავტოკეფალია, რომელიც ბევრს აღელვებდა, მიანიჭეს არა მცხეთის ივერიის კათედრას, არამედ ტაო-კლარჯულ ბაგრატიონთა ივერიას, რომლის დიდი ნაწილი შემდგომში ივერიის თემად გარდაიქმნა. ივერიის თემს ქალდიის თემის დაცემის შემდეგ ბიზანტიის იმპერიის ცხოვრებაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა“ (იქვე, გვ. 56).

მაშასადამე, მცხეთის ივერიის გარდა არსებობდა სხვა, მეორე ანუ სამხრეთის ივერია, რომელსაც საკუთარი ავტოკეფალური ეკლესია გააჩნდა.

განვიხილოთ ჩვენი მოსაზრებანი სამხრეთის ანუ მეორე ივერიის ეკლესიის წარმოქმნის, მისი მრევლის ვინაობისა, ამ ეკლესიის იურისდიქციის საზღვრებისა და მისი შემდგომი ბედის შესახებ.

მეორე ივერიის ეკლესია თავის იურისდიქციას იმ მიწაწყალზე ასორციელებდა, რომელიც ამჟამად ჩრდილო არმენიადია ცნობილი.

ივერიის თემში შედიოდა ტაოს, ანისის, არზრუმისა და ყარსის სანახები, ბასიანი და უფრო სამხრეთით მდებარე მიწები.

დავით კურაპალატის სამეფოს ტერიტორია შემდგომ ივერიის თემში აღმოჩნდა, ქართველთა ეს სამეფო კი ვანისტიბისპირეთიდან ტაომდე იყო გადაშლილი და თავისი მრავალრიცხოვანი მოსახლეობითა და სიმდიდრით იყო სახელგანთქმული. ის მეორე ივერიის ძირითადი ნაწილი იყო.

XIX საუკუნეში ქ. პატკანოვის საისტორიო სკოლამ წამოაყენა თეორია, რომელიც XX ს-ში საბჭოთა კავშირში საისტორიო დოგმად გადაიქცა, თითქოსდა სამხრეთ ივერიის ანუ ე.წ. ჩრდილო სომხეთის მოსახლეობა ეთნიკური სომხები იყვნენ, რომლებიც IX-X სს-ში გაქალაქდონიტდნენ და ამის შედეგად „ქართველდნენ“, თითქოსდა ისინი იყვნენ არა ქართველები არამედ სომეხი-ქალაქდონიტები.

ეს თეორია ამჟამადაც გავრცელებულია თვით საქართველოს საისტორიო და ფილოლოგიურ წრეებში და აღიარებულია უცხოეთშიც. მაგალითად, „პრავოსლავნაია ენციკლოპედია“ მტკიცებით ოშკი, ბანა, ხახული, ოხთა ეკლესია და სხვა მრავალი თითქოსდა სომხური ეკლესიებია, მაშინ როცა ამ ეკლესიათა „ქვებიც კი დაღადებენ“ თავიანთ ქართულობას თავიანთი ურიცხვი ქართული წარწერებით.

ამჟამადაც გაუგებრობას ბადებს ერთმანეთის გამომრიცხავი ცნობები საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის შესახებ. მაგალითად, საეკლესიო სამართლის ისეთი ცნობილი მკვლევარი, როგორცაა ვ. ციპინი მიიჩნევს, რომ საქართველოს ეკლესიამ ანტიოქიისაგან ავტოკეფალია VIII საუკუნეში მიიღო. ასევე ცნობილი ისტორიკოსი ბ. ლომინაძე მიიჩნევდა, რომ საქართველოს ეკლესიამ ავტოკეფალია სამჯერ მოიპოვა V, VIII და XI სს-ში, ჯერ ვახტანგ გორგასლის დროს, შემდეგ თეოფილაქტე ანტიოქიის პატრიარქის დროს (VIII ს.) და ასევე XI ს-ში (ბალსამონის ცნობის შესაბამისად).

ამჟამად ოფიციალურად მიიჩნევა, რომ ბალსამონის ცნობა აღწერს V ს-ში ანტიოქიელი პატრიარქის პეტრეს (რომელსაც პეტროს მკაწვრალად იცნობენ ძველი წყაროები) მიერ ქართული ეკლესიისათვის ავტოკეფალიის მინიჭებას, მაგრამ მაშინ რა უნდა ვუყოთ ეგრემ მცირესა და ნიკონ შავთელის ანტიოქიურ ქრონოგრაფზე დამყარებულ იმ წყაროებს რომელნიც ქართული ეკლესიის მიერ ავტოკეფალიის მიღებას VIII ს-ში მიუთითებენ? ეს დილემა თავის დროს შესანიშნავად ახსნა კირიონ კათალიკოსმა, მაგრამ ის დავიწყებული იქნა. კირიონის გამოკვლევით VIII ს-ში ავტოკეფალია მიანიჭეს არა მცხეთის ივერიის ეკლესიას, არამედ „მეორე ივერიის“ ეკლესიას, როგორც აღვნიშნეთ.

სამწუხაროდ, ჩვენში დავიწყებულია არა მხოლოდ თითქმის ჩვენი თანამედროვე კირიონის ნააზრევი, არამედ თვით სტრაბონის ცნობები

სამხრეთ ივერიის შესახებ, რომელიც, ჩვენი კვლევით, იყო ზემოთ აღნიშნული მეორე ივერია.

სტრაბონის ამ ცნობიდან კი კარგად ჩანს თუ სად მდებარეობდა მეორე ივერია, ვინ იყო მისი მოსახლეობა, და როგორ აღმოჩნდა მეორე ივერიის ქართველობა არმენიის სახელმწიფოს საზღვრებს შიგნით.

სტრაბონის ეს დავიწყებული ცნობა კარგად ხსნის ეთნიკურ ეროვნულად ვინ იყო ჩრდილო არმენიის ანუ რაც იგივეა სამხრეთ ივერიის მოსახლეობა.

სტრაბონი წერს: „მოგვიტხრობენ, რომ წარსულში არმენიის პატარა ქვეყანა გაფართოვდა არტაქსიასა და ზარიადრიას ომების შედეგად. ისინი იყვნენ ანტიოქ დიდის მხედართმთავრები, მისი დამარცხების შემდეგ კი მეფეები გახდნენ. მათ ერთად გააფართოვეს თავიანთი სამფლობელო, ჩამოაჭრეს რა ირგვლივ მცხოვრებ ხალხებს ოლქები, კერძოდ... იბერებისაგან მიიტაცეს პარიადრეს მთისწინეთი, ხორძენე და გოგარენე, რომელიც კირის მეორე მხარესაა, ხალიბებს და მოსინიკებს ჩამოაჭრეს კარენიტი და ქსერქსენე, მცირე არმენიის მოსაზღვრე ნაწილები“ (სტრაბონი, გეოგრაფია, XI, 14, 5).

მაშასადამე, სტრაბონის ცნობით, ქრისტეშობამდე II საუკუნეში იბერებს არმენიის სახელმწიფომ ჩამოართვა ის მიწაწყალი, რომელსაც სამხრეთის ანუ მეორე იბერია ეწოდება – ესენია პარიადრეს კალთები, ხორძენე და გოგარენე (მტკვრის მეორე მხარეს), მათ გარდა ასევე ხალიბებისა და მოსინიკების მიწები – კარენიტი (არზრუმის რეგიონი) და ქსერქსენე. ასე რომ სამხრეთის იბერია ვრცლად გადაშლილი ქვეყანა იყო ქალდეა-ჭანეთიდან მტკვრამდე და თითქმის ვანის ტბამდე.

არმენიელთაგან ამ მიწების მიტაცების შემდეგ მკვიდრი იბერიული მოსახლეობა დიდხანს ინარჩუნებდა საოჯახო სფეროში ქართულენოვნებასა და ქართულ იდენტობას, მაგრამ ის იძულებული იყო არმენიულ საზოგადოებრივ ასპარეზს შერწყმოდა, თუმცა, ხელსაყრელ პოლიტიკურ მომენტში თავის იბერიელობას სრულ უპირატესობას ანიჭებდა.

ეკლესიურად ჩრდილო არმენიის იბერიული მოსახლეობა ყოველ ხელსაყრელ მომენტში ემიჯნებოდა სომხურ ეკლესიას.

ერთი ასეთი მომენტი არმენიის იბერიული მოსახლეობისათვის დამდგარა VII ს-ის დასაწყისში, როცა ავანის საკათალიკოსო დვინს გამოეყო.

VI ს-ის ბოლოს (VII ს-ის დასაწყისში) ავანის საკათალიკოსო სარწმუნოებრივი ნიშნით გამოეყო დვინის საკათალიკოსოს.

ის თავის იურისდიქციას ძირითადად ავრცელებდა ქართველებით დასახლებულ მიწა წყალზე, ტაო-ბასიანზე და აგრეთვე გუგარქად

წოდებულ ტერიტორიაზე, რომელიც სომხური გეოგრაფიის მიხედვით ჭოროხამდე ვრცელდებოდა.

ეს ოლქები, ზემოთ აღნიშნული მეორე ივერიის ტერიტორია, ისტორიული ხორძენა, მართალია ქართველებით იყო დასახლებული, მაგრამ საუკუნეთა მანძილზე სომხეთის მიერ იყო მიტაცებული და სომხეთის შემადგენლობაში შედიოდა, ძირითადად ასე იყო VI-VII საუკუნეებშიც, ავანის საკათალიკოსოს არსებობისას.

იქაური ქართველობა სომხური კულტურისა და ეკლესიის გავლენის ქვეშ მოექცა, თუმცა ეთნიკურ-ეროვნული (ქართული) იდენტობა ბოლომდე დაკარგული არ ჰქონდა.

ამ მოსახლეობამ ანუ ავანის საკათალიკოსოს ქართულმა მრევლმა (თავის ასევე ეთნიკურად ქართულ იერარქიასთან ერთად) შემდგომში, კერძოდ VIII საუკუნიდან წამოიწყო უდიდესი მნიშვნელობის საქმე: როგორც კი ეს შესაძლებელი გახდა განერიდა სომხური საეკლესიო ცენტრის მონოფიზიტურ აღმსარებლობას და ქალკედონიტობა აღიარა თავის სარწმუნოებრივ მიმართულებად.

იქამდე ავანის საკათალიკოსო სარწმუნოებრივი ნიშნით, თავისი არასომხურობის (ანუ ქართველობის) გამო განშორდა სომხურ ეკლესიას და თავის სარწმუნოებად ქალკედონიტობა ანუ საქართველოს ეროვნული აღმსარებლობა გამოაცხადა, ასევე მიიღო ქართული ეკლესიისათვის სხვა დამახასიათებელი ნიშნებიც (მაგალითად, საეკლესიო არქიტექტურა).

ავანის საკათალიკოსო ასევე აღიდგენდა საეკლესიო და კულტურული საჭიროებისათვის ქართულ ენასაც, რომ დაცლოდა. ის მალევე გააუქმა სომხურმა ეკლესიამ.

შემდგომში, როგორც აღინიშნა, ეს დაწყებული საქმე მაინც გაგრძელდა. დაახლოებით ერთი საუკუნის შემდეგ გუგარქის, ტაოსა და ბასიანის ქართველობამ აღიდგინა ქართულენოვნება, ანუ, თუ კი იქამდე, მათი წირვა-ლოცვისა და ლიტურჯის ენა იყო სომხური, ახლა ის უარყოფილ იქნა და მის ნაცვლად მოსახლეობამ ქართულენოვნება დაიბრუნა საეკლესიო საჭიროებისას (ე.ი. მათი საშინაო-ოჯახური (ქართული) ენა ახლა უკვე საზოგადოებრივი ურთიერთობის საშუალებად, კულტურის ენად იქცა)

ძველ სომხურ საისტორიო გეოგრაფიაში „ივერია“ ძირითადად ერქვა ტაოსა და ბასიანს.

არისტაკეს ლასტივერტეცის ცნობით ივერია მდებარეობდა არა ანისის ჩრდილოეთით, არამედ მის დასავლეთით.

VI ს-ში „ივერთა მთავარი“ ტაოს მფლობელს ერქვა.

VII-X სს-ში არაბთა შემოსევების შემდეგ, ანისის ჩრდილოეთით მდებარეობდა თბილისის საამირო და ტაშირ-ძორაკერტის სამეფო, ხოლო

შიდა ქართლი სადავო ქვეყნად იყო აფხაზეთის, კახეთისა და თბილისის საამირო-სამთავროთა შორის, ამ დროს სახელი „ივერია“ ძველებურადვე ერქვა ტაოს მიწა-წყალს (ბასიანთან ერთად) და ტაოს მომიჯნავე მხარეებსაც, ანისის დასავლეთით.

ამიტომაც, XI ს-ში იმიერ ტაოს სამეფოს მიწა-წყალს ბიზანტიელებმა მისი დაპყრობის შემდეგ, „ივერიის თემი“ უწოდეს და მასში ანისიც შეიყვანეს.

ბიზანტიელები „ივერიას“ კონსტანტინე პორფიროგენეტის ეპოქამდეც უწოდებდნენ ტაოს ოლქსა და მის მომიჯნავე მხარეებს.

X ს-ში აღნიშნული იმპერატორის ცნობით **ივერიელებს** არაქსის მარცხენა სანაპიროს ქვეყნები ეკუთვნოდა.

კონსტანტინე პორფიროგენეტი ბევრს საუბრობს ამის შესახებ.

მაშასადამე, არაქსის დასავლეთ სანაპიროს ქვეყნები, სადაც მდებარეობდნენ თვით დედაქალაქებიც კი სომხური ადმინისტრაციული ერთეულებისა, მაინც „ივერიად“ იწოდებოდა და ეს წოდება (ივერია) ამ მხარეებისათვის არ იყო უსაფუძვლო.

ამის მიზეზი იყო ის, რომ ისტორიულადაც ეს მიწები ივერიელებით იყო დასახლებული, კერძოდ, ძვ.წ II საუკუნისათვის, როგორც აღინიშნა, სტრაბონის ცნობით **იბერებისაგან არმენიამ მიიტაცა პარიადრეს კალთები, ხორძენა და გოგარენა**, ამიტომ არაქსის მარცხენა სანაპიროს ქვეყნები (თუ უფრო მეტი არა) იბერების ისტორიული საცხოვრისი იყო, რადგანაც სტრაბონის ხორძენა და სომხების მიერ გუგარქად სახელდებული ქვეყანა, სწორედ ამ მხარეებში უნდა ვეძიოთ.

არმენიელებმა მიტაცებულ მხარეების ზედა ფენებში გაავრცელეს სომხური კულტურა.

დაბალი ფენები კვლავ იბერიული იყო.

სომხური ეკლესიის ჩამოყალიბების შემდეგ, აღნიშნულ მხარეების არმენიზაციის ხარისხი ჯერ კიდევ არ იყო ყოვლისმომცველი, როგორც ეს შემდგომმა საუკუნეებმა აჩვენა.

ვფიქრობთ, ძირითადად ამ მიზეზის გამო, ავანის საკათალიკოსო გამოეყო სომხური ეკლესიის მთავარ ცენტრს – დვინს.

ამ გამოყოფის მიზეზად მიიჩნევა სარწმუნოებრივი მომენტი, მაგრამ მას უფრო მეტად **ეთნიკური საფუძველი უნდა ჰქონოდა**.

კერძოდ, თანამედროვე ერევნის ჩრდილო-აღმოსავლეთით 588 წლიდან (სხვა აზრით 591 წლიდან) ძველ სოფელ ავანში რეზიდენცია დაიღო არმენიის მართლმადიდებელმა (ქალკელონიტმა) პატრიარქმა.

მიიჩნევა, რომ ამას საფუძველი დაუდო იმპერატორ მაერიკეს (582-602) საზავო ხელშეკრულებამ სპარსეთთან, რის შედეგადაც ავანი და ტაო ბიზანტიის იმპერიაში მოექცა.

ეს ფაქტი უნდა ყოფილიყო საფუძველი (და არა მიზეზი), რამაც გააბედინა ადგილობრივ, მეტწილად ქართული წარმოშობის ტაოელ-ბასიანელ და ავანელ მოსახლეობასა და სამღვდელეობას მიეღოთ იმ სარწმუნოებრივი მიმართულების საპირისპირო აღმსარებლობა, რომელსაც დვინის სომხური საკათალიკოსო აღიარებდა.

ცნობილი კანონისტი კარტაშევი, თავის წიგნში „საეკლესიო კრებები“ წერს რომ VI საუკუნეში ეგვიპტელებმა, სირიელებმა და სომხებმა მონოფიზიტური აღმსარებლობა მიიღეს თავიანთი ეთნიკური ნიშნის გამო. კერძოდ, მათ სურდათ ბიზანტიის ცენტრისაგან თავიანთი ეთნიკური განსხვავებულობის სარწმუნოებრივი გამოხატვა. ამიტომაც როცა ბიზანტიის ცენტრმა მტკიცედ დაუჭირა მხარი ქალკედონიტობას, პერიფერიებმა მის საპირისპიროდ – მონოფიზიტობა აღიარეს.

თუ კარტაშევის ამ მოსაზრებას მივუსადაგებთ ეთნიკურად ისეთ რთულ რეგიონს, როგორც იყო ტაო-ბასიან-ავანის მხარეები, შეიძლება მსგავსი სურათი დავინახოთ.

ტაო და ბასიანი იყო არასომხური მხარეები, მისი მოსახლეობა „ივერებად“ ძველთაგანვე იწოდებოდა, თუმცა კი სომხური საეკლესიო და ადმინისტრაციული უღელის ქვეშ.

ხელსაყრელი პოლიტიკური მომენტის დადგომისთანავე მათ მყისვე შექმნეს დვინის საწინააღმდეგოდ საეკლესიო ცენტრი ავანში, ქალკედონიტური საკათალიკოსოს სახით, მევეთრად გამოხატული ქართული არქიტექტურით აგებული ეკლესიებითა და ჩანს, ასევე სხვა მრავალი ქართული ნიშნით.

ვ. არუთინოვა-ფიდანიანი რა თქმა უნდა, ავანის არქიტექტურას არ აკავშირებს ქართულთან და მიიჩნევს, რომ „მას აქვს ენშიაძინის, ბიზანტიური მარტირიუმების და კონსტანტინოპოლის სოფიის ტაძრის“ გავლენა („პრავოსლავნაია ენციკლოპედია“ ტ 1. მოსკოვი, 2000, გვ.74), მაგრამ მცხეთის ჯვრის და ავანის ტაძრის არქიტექტურა თითქმის იდენტურია.

დამტკიცებულად მიიჩნევა, რომ ავანის „არქიტექტურული ანსამბლი სომხური არქიტექტურის ერთ-ერთი პირველი მიღწევაა, მის გვერდით მდებარე სასახლესთან ერთად აგებულია 588-597 წლებში კათალიკოს იოანეს მიერ“ (იქვე, გვ. 74).

თითქოსდა, ჯერ ის აუგიათ და შემდეგ მისი გვერდით მცხეთის ჯვარი, მაგრამ ქართულ წყაროებში ნათლად ჩანს, თუ როგორ მიიღო საუკუნეთა

მანძილზე მცხეთის ჯვარმა თავისი ჩამოყალიბებული საბოლოო სახე, ავანის აგების შესახებ ასეთი ცნობები არ არსებობს.

კერძოდ, მცხეთაში ჯერ აღიმართა წმინდა ნინოს მიერ დიდი ზომის ჯვარი, ეს ჯვარი გუმბათით გადაახურინა რევ მეფემ IV ს-ის ბოლოს, ამ ჯვარს გარშემო გაუკეთეს „კუბო“. ანუ ის შემოსაზღვრეს კედლებით. ე.ი. მას ჰქონდა კედლებიც და სახურავიც (გუმბათი).

ჯვრის ტაძრის გუმბათის სიმაღლე განსაზღვრა იმ ხემ, რომელიც მოკვეთეს წმინდა ნინოს დროს და რომლისგანაც შეამზადეს ჯვარი.

მატიანეში მოთხრობილია: „ვითარცა ნათელ იღეს მეფემან და ... ყოველმან ერმან, მაშინ დგა ხე ერთი ადგილსა ერთსა... აუწყეს ეპისკოპოსსა ხისა მისთვის, ხოლო ეპისკოპოსმან თქვა... „მის ხისაგან ჯერ არს შექმნად ჯვარი პატიოსანი, რომელსა თაყვანი სცეს ყოველმა სიმრავლემან ქართლისამან... მოჰკვეთეს ხე იგი... მოაქვნდა ათსა ათეულსა კაცსა... სასწაულითა ზეცისათა ჩვენებით ჯვარი პატიოსანი მცხეთას იპყრეს ხელითა კაცობრივითა და მივედით ბორცვსა მას ქვეშე... ხოლო ხვალისა დღე აღვიდეს კლდესა მას ზედა... მუნ აღიმართა ჯვარი იგი დიდებითა მეფეთაგან და მოდრკა ერი იგი ურიცხვი და თაყვანი სცეს ჯვარს... რაოდენისამე დღისა შემდგომად, მარტვილისა უკან, იხილეს სასწაული დიდი... სვეტი ნათლისა, სახედ ჯვარისა დგა ჯვარსა მას ზედა და თორმეტნი იგი ვარსკვლავნი სახედ გვირგვინისა, გარემოს მისა, ხოლო ბორცვი იგი კუმოდა სახედ სულნელად და ხედვიდეს სასწაულსა ამას ყოველნი და მრავალნი უღმრთოთაგანნი მოიქცეს... მერე კუალად იხილნეს სხვა სასწაული ჯვარისა, ვითარცა რა ცეცხლი დგა თავსა ზედა მისა, შვიდ წილად მზისა უბრწყინვალესი ზედა დაადგრა მას და, ვითარცა სახუმილისა ნაბერწყალნი ადავლენ, ეგრესახედ ანგელოზნი ღვთისანი ადვიდოდეს და გარდამოვიდოდეს მას ზედა, ხოლო ბორცვი იგი იძვროდა ძლიერად... **იქმნებოდეს სასწაული იგი წლითი წლად და ყოველი ერი... მოვიდოდეს თაყვანისმცემად გულსმოდგინედ.** და მას ჟამსა რევის ძესა მეფისასა, ესვა ყმაწვილი მცირე და იყო სნეულ და მიწვეწულ იყო სიკვდილად ... და მოიღო და დადგა იგი წინაშე ჯვარისა და ცრემლით იტყოდა: **„უკუეთუ მიბოძო ყმა ესე ცოცხალი ადგაშენო კუბო საყუდელად შენდა“** და მუნქვესვე განიკურნა ყრმა იგი... მოვიდა (რევი) აღნათქვამისა აღმასრულებლად... და გულმოდგინებით ადაშენა კუბო ჯვარისა მცხეთისა რევ, ძემან მეფისამან... გუარამ კურაპალატი დადგა მორჩილებასა ზედა ბერძენთასა... ამან იწყო ეკლესია ჯვარისა პატიოსნისა და აქამომდე ჯვარი ველსა ზედა იყო და ქმნა ეკლესია წელიამდის ოდენ... გუარამ კურაპალატსა ესხნეს ძენი... სტეფანოზ და დემეტრე. ...ძმა სტეფანოზისი სახელით დემეტრე ადაშენებდა ეკლესიასა ჯვარისა პატიოსნისა, რამეთუ

სენიცი იყო მის თანა და ვერ შემძლებელ იყო განშორებად კარსა ეკლესიისასა (ქ. ც., I, გვ.120-140).

სტეფანოზი და დემეტრე ბაგრატიონები ჰერაკლე კეისარმა პროსპარსული ორიენტაციისათვის ტახტიდან გადააყენა, მის ნაცვლად ქართლის ტახტი მისცა ადარნასე ხოსროიანს „...მაშინ მოუწოდა კეისარმა ძესა ბაკურისასა, ქართველთა მეფისასა ნათესავსა დაჩისასა, ვახტანგის ძისასა, რომელი ერისთაობდა კახეთს, რომელსა ერქვა ადარნასე“

მატიანედან ჩანს, რომ მცხეთის ჯვრის ტაძრის მშენებლობა დაიწყო IV ს-ის ბოლოს რვე მეფემ, მან „კუბო“ ანუ კედლები აუშენა ჯვარს, მის გვერდით სხვა ეკლესიის მშენებლობა გუარამ კურაპალატის დროს VI ს-ის ბოლოს დაიწყო.

ჩანს, რომ რვე მეფის მიერ აშენებული „კუბოს“ ფორმა იმეორებდა ჯვრის ფრთების ფორმას, არქიტექტურულად ტეტრაკონქის ტიპს..

ჯვრის ეკლესიას უკვე მეოთხე საუკუნის ბოლოსვე ექნებოდა ჯვრის ორი ფრთის შესატყვისი კედელი, რომელმაც საბოლოოდ ტეტრაკონქის სახე მიიღო ანუ ტეტრაკონქის მშენებლობა განსაზღვრა ტაძრის ცენტრში აღმართულმა ჯვრის ფორმამ.

იმდენად მისაღები ყოფილა ქართული ეკლესიისათვის ჯვრის ტაძრის ფორმა, რომ უკვე VI ს-ის შუა წლებში მის შესაბამისად ააგეს ნინოწმიდის ეკლესია. VI ს-ის ბოლოს კვლავ აღსდგა ჯვრის ტაძრის მშენებლობა მაგრამ არა ნებისმიერი არქიტექტურით, არამედ იმ ფორმით, რომელიც ახსოვდა მოსახლეობას და ბორცვზე აღმართული ამ ჯვრისათვის უკვე ტრადიციული იყო. VII ს-ის ჯვრის ტაძრის არქიტექტურა გაიმეორეს ჭყონდიდში.

ასე, რომ მცხეთის ჯვრის ტაძარი საუკუნეთა მანძილზე შენდებოდა და მან თავისი არქიტექტურული სახე თანდათანობით მიიღო, ხოლო გუმბათი აშკარად ქართული ხალხური არქიტექტურისაგანაა გადმოღებული.

ხალხი მცხეთის ჯვრის გუმბათის მსგავს გუმბათებს XX ს-ის დასაწყისშიც კი აგებდნენ. მაგალითად, ის გამოყენებულია ლენხუმში სოფელ საირმეში საცხოვრებელი სახლების გადახურვის სისტემაში.

აქედან გამომდინარე IV-VI სს-ში ჩამოყალიბდა ჯვრის ტაძრის არქიტექტურა, რომელიც გაიმეორეს ავანის არქიტექტორებმა, რომელიც ქართულ-ეთნიკური წარმომავლობის გამო ცდილობდნენ ავანის არქიტექტურაშიც ქართული ელემენტები შეეტანათ.

როგორც ითქვა, ტაო-ბასიანს და მის მიმდებარე მიწებს – სომხებიც და ბიზანტიელებიც „ივერიას“ უწოდებდნენ.

ამიტომაც უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ რეგიონის მომცველი ავანის ქალკედონური საკათალიკოსო – „ივერიის ეკლესიად“ იწოდებოდა საერთაშორისო-საეკლესიო წრეებში.

ჩანს, ანტიოქიის საპატრიარქო ავანის საკათალიკოსოს და მის მემკვიდრე ქალკედონურ ეპარქიებს – „ივერიის ეკლესიას“ უწოდებდა.

საქმე ისაა, რომ თეოდოსიოპოლის-არზრუმის რეგიონში ანტიოქიის იურისდიქციის ქვეშ იყო რამდენიმე ქალკედონური საეპისკოპოსო, საერთოდ, ეს მიწა-წყალი – ანტიოქიას თავისი საპატრიარქო იურისდიქციად მიაჩნდა. ამიტომაც, შესაძლოა ავანის ანუ „ივერიის საკათალიკოსო“ მას შემდეგ, რაც განშორდა ღვინს, თავდაცვის მიზნით შეუერთდა ძლიერი ანტიოქიის საპატრიარქოს იურისდიქციას (ანდა ის რომელიმე სხვა ეკლესიას უნდა მიკედლებოდა ავტოკეფალიის საერთაშორისო დადასტურებამდე).

არაბების შემოსევების შემდეგ კავშირი ანტიოქიასა და ავანის მემკვიდრე ქალკედონურ ეპარქიებს შორის გაწყვეტილა, შემდეგ კი ჩანს ანტიოქიაში კვლავ განუხილავთ სამხრეთის ამ ე.წ. „ივერიის ეკლესიის“ საკითხი.

საქმე ისაა, რომ მართალია ავანის ერთადერთი კათალიკოსის იოანე ბაგარანელის (+609/10) შემდეგ გაუქმდა ავანის კათედრა, მაგრამ მისი ქალკედონური მემკვიდრეობა მიიღო ტაომ, სადაც VII ს-ში ქალკედონური საეპისკოპოსო ცენტრი იშხნისა და სხვა ჩამოყალიბდა.

სომხურმა ეკლესიამ VII ს-ში უკანვე შეიერთა ქალკედონური კათედრები, რითიც ჩანს ანტიოქიაც გაანაწევნა.

სომხური ეკლესია თავის საეკლესიო მთლიანობას იმით ინარჩუნებდა VII საუკუნეში, რომ გარკვეულ კომპრომისზე მიდიოდა და საერთო სომხურ საეკლესიო ტახტზე ქალკედონიტ კათალიკოსებსაც სვამდა (რჩეულები მათ შორის: მაგალითად, ნერსე III ტაოელი ჩანს ეთნიკური ქართველი იყო, ისევე, როგორც, ვთქვათ, იქამდე სომხურ ეკლესიაში მოღვაწე აირარატის ქორეპისკოპოსი კირიონი).

726 წელს მანასკერტის მონოფიზიტური კერების შემდეგ ქალკედონური ტაო-ბასიანი განშორდა სომხურ ეკლესიას. ამ დროს, ჩანს, აქ, ანუ „ივერიაში“, კვლავ გაიხსენეს ანტიოქიის ეკლესია და მისგან მოითხოვეს ავტოკეფალია, საეკლესიო თავისთავადობის საერთაშორისო დასტური. ამ დროს არა მხოლოდ ტაო-ბასიანში, არამედ მის გარეთაც ქართველი ქალკედონიტები აარსებდნენ თავიანთ კათედრებს, მაგალითად ვალაშკერტში.

ვალაშკერტის მღვდელთმთავრის წოდება „მამათმთავარი“ შესაძლოა ნიშნავდეს, რომ ის ერთ პერიოდში იქცა „ივერიის ქალკედონური“

ეკლესიის მემკვიდრედ, რომელსაც სათავე, ჩანს, ასევე ქართული წარმოშობის, იოანე ბაგარანელმა დაუდო.

ე.წ ანტიოქიური ქრონიკების ნაწყვეტები იძლევა კიდევ ზემოთ აღნიშნული მოსაზრების საფუძველს – „ქართლის ცხოვრების“ ცნობილი ჩანართი უნდა ეხებოდეს ავანის ანუ ივერიელთა (ქართველთა) ქალკედონურ ეკლესიასა და ანტიოქიას შორის ურთიერთობას და არა მცხეთისა და ანტიოქიისა – „და წარგზავნეს ანტიოქიას მონაზონი ერთი საკურთხეველად, რამეთუ განწესებულ იყო კურთხევა ანტიოქიით კათალიკოსისა და ვერდარავის ხელეწიფებოდა სვლად გზასა ანტიოქიისასა... ხოლო დღეთა თეოფილაქტე ანტიოქიელ პატრიარქისა წარავლინეს მოციქულნი.. და მიუთხრეს... დიდსა ჭირსა შინა არიან ქრისტიანენი, მკვიდრნი ქართველთა სოფლებისანი, რამეთუ დღითგან ნეტარისა ანასტასი მღვდელმოწამისათა არა კურთხეულ არს სიძნელისათვის გზათასა. ხოლო მან ჰყო კრება და განაჩინა... რათა შეკრებოდნენ ეპისკოპოსნი სამრევლოსა მისისანი და აკურთხევდნენ კათალიკოსსა ჟამითი-ჟამად ... ხელდასხმულ ჰყო... ერთი მოვლინებულთა მონაზონთაგანი, სახელით იოანე... ამას ანტიოქიის კრებასა შინა გაპატიოსნდა“ (ქ. ც., I, გვ. 226).

„ქართლის ცხოვრების“ ამ ჩანართის შესახებ ჯერ კიდევ 1906 წელს გამოთქვა თავისი მოსაზრება კირიონ II კათალიკოსმა, რომ ეს მონათხრობი ეხებოდა სამხრეთ საქართველოს ტაო-ბასიანის მხარეების საეკლესიო მოწყობას. ვ. გოილაძის აზრით კი, აქ, გადმოცემულია აფხაზეთის საკათალიკოსოს დაარსების ცნობა. აფხაზეთის საკათალიკოსოს დაარსების შესახებ ცნობას გვაწვდის ქართლის ცხოვრების სხვა ჩანართი – „ამან ბაგრატ განაჩინა კათალიკოსი აფხაზეთს“ (IX ს-ში).

ე.ი ზემოთ აღნიშნული პირველი ჩანართი ქართლის ცხოვრების მიხედვით არ უკავშირდება აფხაზეთს, ამიტომაც სწორი უნდა იყოს კირიონ II, რომ ეს ჩანართი უკავშირდებოდა ტაო-ბასიანის (შესაბამისად ავანის) საეკლესიო მოწყობის საკითხს.

ჩანართში ნახსენებია „ქრისტიანენი, მკვიდრნი ქართველთა სოფლებისანი“ (ქ. ც., I, გვ. 226).

„ქართველთა“ პროვინცია ერქვა, როგორც ზემოთ აღინიშნა, ტაო-ბასიანის მხარეებს და მის ირგვლივ ტერიტორიას, რომელიც დროებით, არმენიაში მდებარეობდა.

ამ მხარეში მოსახლეობის ძირითადი ნაწილი ქართველები იყვნენ, მაგრამ პოლიტიკურად ისინი „სომხებად“ იწოდებოდნენ.

ამ ჩანართში ამიტომაც განმარტავს ანტიოქიის პატრიარქი, რომ საქმე შეეხება „ქართველთა სოფლების მკვიდრთ“.

ასეთ შემთხვევაში ქრონოლოგიურადაც უფრო დალაგებულია მსჯელობა – ანასტასი ანტიოქიელი პატრიარქი თითქმის თანამედროვე იყო ავანის ქალკედონიტი კათალიკოსის იოანე ბაგარანელისა, რომელიც 609 თუ 610 წელს გარდაიცვალა.

ამის შემდგომ, არაბობის შემოსევების გამო, მართლაც, რთული იქნებოდა ანტიოქიისა და ტაო-ავანის საეკლესიო ურთიერთობა.

ავანის კათედრა მართლაც უმღვდელთმთავროდ დარჩა და ქალკედონიტი ეპისკოპოსები შეიერთა სომხურმა ეკლესიამ VII ს-ში, მაგრამ ეს მდგომარეობა, ანუ ეთნიკური მღვდელთმთავრის გარეშე ყოფნა, არ აკმაყოფილებდა ტაო-ბასიანის ქართული ქალკედონიტური სოფლების მრევლს.

მათ ჩანს, სურდათ საერთაშორისო მხარდაჭერის მოპოვებით გამოეხსნათ თავიანთი თავი სომხური ეკლესიისაგან.

მაგალითად, მოღწეულია იშხანის ტაძრის მინაწერი, სადაც ადგილობრივი მღვდელთმთავარი ტრაპეზუნტში ჩავიდა, რათა კონსტანტინოპოლის პატრიარქს დაესხა მისთვის ხელი.

არზრუმ-თეოდოსიოპოლი ტრადიციულად ანტიოქიელი პატრიარქის სამწყსოს განეკუთვნებოდა და იქვე მდებარეობდა კიდევ ავანის მემკვიდრე ტაო-ბასიანის ქალკედონიტური ვრცელი ქართული სამრევლო.

იბერიის ეკლესიის პირველიერარქად ანტიოქიამ დანიშნა ქართველი მონაზონი სახელით იოანე.

ეს ნიშნეულია, რადგანაც ავანის პირველ კათალიკოსსაც იოანე ერქვა.

ასე, რომ ავანის ქალკედონიტური კათედრის წარმოშობის მთავარი მიზეზი უნდა ყოფილიყო ეთნიკური განსხვავებულობის გამო ქართული მრევლის გამოყოფა სომხური ეკლესიისგან და დამოუკიდებელ საკათალიკოსოდ ჩამოყალიბება.

ასეთ თვალსაზრისამდე მივალთ თუკი აღნიშნულ ჩანართს დაუჟკავშირებთ სამხრეთ საქართველოს – ტაო-ბასიანის მხარეებს.

სამხრეთ ტაოს სამეფო კარზე – დავით III კურაპალატის ეპოქაში, მრავალი უცხოელი ავტორი ახსენებს ქართველ კათალიკოსს თუ ქართველ პატრიარქს. შესაძლოა, სამხრეთ საქართველოს ამ საეკლესიო ერთეულს, მართლაც, მიანიჭა ანტიოქიამ ავტოკეფალია, შემდეგ ათასწლეულში კი ეს ცნობები მცხეთის ეკლესიას დაუჟკავშირეს და მიიჩნიეს მცხეთის ეკლესიის ავტოკეფალიის დამადასტურებელ დოკუმენტად.

ტაოს (იბერიის) სამეფოს ადგილზე დავით კურაპალატის მემკვიდრეობის დაუფლების შემდეგ, როგორც ითქვა, ბიზანტიამ ჩამოაყალიბა ადმინისტრაციული ერთეული – „იბერიის თემის“ სახელწოდებით, XI ს-ის დასაწყისში.

მაშასადამე, შესაძლებელია, ავანის საკათალიკოსო უცხოელთათვის, კერძოდ კი ანტიოქიელი ქალკედონიტებისათვის წარმოადგენდა არა სომხურ, არამედ ქართველთა, ანუ „ივერიელთა“ ეკლესიას. მიზეზი ამისა იყო მისი მრევლის უმეტესი ნაწილის (ტაო-ბასიანის მოსახლეობის) ქართველობა.

როგორც ითქვა, იოანე ბაგარანელის დროს, სომხურ მონოფიზიტურ ეკლესიას გამოეყო ქალკედონიტური ფრთა, რომელმაც დამოუკიდებელი საკათალიკოსო დაარსა. ისმის კითხვა: ეცდებოდა თუ არა ეს ეკლესია, როგორც თავისთავადი ეკლესია, თავისი დამოუკიდებლობის აღიარებას, ანდა დაკავშირებას უცხოეთის სხვა მართლმადიდებელ საპატრიარქოებთან?

ჩანს, ასეთი ურთიერთობა მათ დაუმყარებიათ ანტიოქიის საპატრიარქოსთან ნეტარი ანასტასი მღვდელმთაფლის ზეობისას, მაგრამ შემდეგ ავანის ეკლესიის თავისთავადობა გაუქმდა. ტაო-ბასიანის ივერიელმა მოსახლეობამ მოითხოვა კვლავ ეძებნათ თავისთავადი ეკლესიის ჩამოყალიბების გზები და მისი საერთაშორისო აღიარება.

ეს მოუხერხებიათ ანტიოქიის პატრიარქ ნეტარი თეოფილაქტეს დროს. შესაბამისად, ჩამოყალიბდა ტაო-ბასიანის, ანუ დავით კურაპალატის სამეფოს საეკლესიო სამამამთავრო, უკვე ქართული საეკლესიო ერთეული.

ამით იქამდე სომხურენოვანმა ავანის საკათალიკოსოს შემკვიდრე ეპარქიებმა აღადგინეს ქართულენოვანება.

გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში ნახსენებია – „რამეთუ პირველად აღმოსავალისა კათალიკოსთა მიჰრონი იერუსალიმით მოჰყვანდა, ხოლო ეფრემ ქრისტესმეერთთა ბრძანებით მიჰრონის კურთხევა ქართლს განაწესა იერუსალიმის პატრიარქისა განწესებით და წამებითა სინარულით, არამედ ქართლად ფრიადი ქვეყანა აღირიცხვების, რომელსაცა შინა ქართულითა ენითა ჟამი შეიწირვის და ლოცვა ყოველი აღესრულების“ (ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, 1978, გვ. 182).

ქართველთა სამყაროში რომელ ქვეყანას ერქვა „აღმოსავლეთი“? – უფრო მეტად ტაო-ბასიანის მხარეებსა და აგრეთვე იმ ქვეყნებს, რომელნიც დავით კურაპალატმა შემოუერთა თავის სამეფოს. ამ ქვეყნებს ბიზანტიაში „ზემონი ქვეყანანი“ ერქვა.

მართლაც, აფხაზთა სამეფოსათვის, რომელიც იმუამად თბილისის არაბთაგან პყრობის გამო ქართული სახელმწიფოებრიობისა და შემეცნების ცენტრს წარმოადგენდა, და დასავლეთით მდებარეობდა, ეს ქვეყნები რეალურად აღმოსავლეთში მდებარეობდნენ, ამიტომაც ჩანს მას „აღმოსავლეთს“ უწოდებდნენ კიდევ.

იაჰია ანტიოქიელისა და ასოდიკის ცნობებით მეფე დავით კურაპალატის კარზე იყო უმაღლესი რანგის სასულიერო პირი პატრიარქისა და

კათალიკოსის წოდებით. შემდგომში ვალაშკერტელ ეპისკოპოსსაც „მამამთავრის“ წოდება ჰქონდა. ჩვენ გამოთქმული გვაქვს მოსაზრება, რომ დავით კურაპალატის სამეფოში ერთ პერიოდში ჩამოყალიბდა თავისთავადი ქართული საეკლესიო-ადმინისტრაციული ერთეული აფხაზეთის საკათალიკოსოს მსგავსი, რომელსაც თავისი მმართველი უმაღლესი სასულიერო პირი ჰყავდა. ჩანს, სწორედ მას უწოდებდნენ ქართველები „აღმოსავლეთის საკათალიკოსოს“.

აღმოსავლეთის საკათალიკოსოს მიწა-წყალი ანუ იგივე „ზემონი ქვეყანანი“ მართალია ქართველებით იყო დასახლებული, მაგრამ იქამდე, როგორც ითქვა, სომხური ეკლესიის იურისდიქციაში იყო მოქცეული, მისგან გათავისუფლების შემდეგ ის წმ. მირონს ჩანს, ჯერ ანტიოქიდან, შემდეგ კი იერუსალიმიდან იღებდა, მაგრამ ქართველი მამების მეცადინეობით, ახლა უკვე „ქართლს“ ანუ მცხეთას განეწესა მირონის კურთხევა, რადგანაც ეს ე.წ. „აღმოსავლეთი“ თვითონაც ქართლის ნაწილს წარმოადგენდა იქაურ ტაძრებსა და მონასტრებში გაჩაღებული ქართულენოვანი წირვა-ლოცვის გამო. იოანე – სახელი ყოფილა აღმოსავალის პირველი კათალიკოსისა (იოანე ბაგარანელი) და ბოლო (პარხლის ეკლესიის კედელზე ამოტვიფრული დავით კურაპალატის დროინდელი) კათალიკოსისა.

აღმოსავალის, ანუ მეორე ივერიის ეს ქართული საკათალიკოსო, ჩანს გაუქმდა ბიზანტიის იმპერატორების ბასილი მეორის, რომანოზისა და კონსტანტინეს ივერიაში ლაშქრობათა შემდეგ, რაც მათ ეს ქვეყნები მოწყვიტეს ქართულ სახელმწიფოებრივ სისტემას და ბიზანტიურს მიუერთეს. აქ მათ შექმნეს ადმინისტრაციული ერთეული „იბერიის თემი“, ხოლო ეკლესიურად ის ლაზიკის ეპარქიას მიუერთეს, რომლის საეკლესიო ცენტრი ტრაპეზუნტი იყო.

II დასკვნა

ეთნოკულტურული სიტუაცია

სომეხი ქალკედონიტების ივერებად მოხსენიებას საფუძველი დაედო XIX საუკუნის ბოლოსა და XX საუკუნის დასაწყისში, როცა ნიკო მარმა პირველად უწოდა ეგრეთწოდებული სომეხ ქალკედონიტებს ივერები. სტატიაში – «аркаун Монгольское Название христиан в связи с вопросом об армянах – халкидонитах» (1906 წ.).

სომეხ-ქალკედონიტების შესახებ წერდნენ, ვ. არუთინოვა-ფიდანიანი, პ. ხარანიანი, რ. ბარტიკიანი, პ. მურადიანი. ნ. მარის მრავალი შრომა მიეძღვნა სომხურ-ქალკედონიტურ ძეგლებს, რომელნიც სომხურიდან ქართულად ითარგმნა. სომეხი ქალკედონიტთა მთარგმნელობითი მოღვაწეობის შესახებ წერდნენ ი. აბულაძე, ნ. აკინიანი, პ. მურადიანი, ა. კაზარიანი. არსებობს შრომები ნ. აღონციისა და ი. აკინიანისა.

ვ. არუთინოვა-ფიდანიანი „პრაგოსლაგნაია ენციკლოპედიის“ სტატიაში „სომეხი-ქალკედონიტები“ თვითვე აღნიშნავს – „სომეხ-ქალკედონიტთა შესწავლის სირთულე აიხსნება წყაროთმცოდნეობითი ბაზის სიძნელეებით: სომეხ-ქალკედონიტთა შესახებ ცნობები მოიპოვება სხვადასხვა ენოვან (სომხურ, ბერძნულ, ქართულ, სირიულ და არაბულ) წყაროებში და ასევე სხვადასხვა ჰექსეროგენურ წყაროებში (ისტორიულ ქრონიკებში, წმიდათა ცხოვრებებში, საღვთისმეტყველო და პოლემიკურ ტრაქტატებში, ეპიგრაფიკასა და ა.შ), თუმცა კი არცერთ მათგანში არ არსებობს რაიმე პირდაპირი ანდა ობიექტური ინფორმაცია სომეხ-ქალკედონიტთა შესახებ“.

აქედან კარგად ჩანს, რომ თვით ყველაზე ტენდენციური ვ. არუთინოვა-ფიდანიალის აღიარებითაც კი სომეხ-ქალკედონიტთა ე.წ. „იბერიელობას“ არ მიუთითებს არც ერთი წყარო. ამიტომაც, დაინტერესებული პირები წყაროთა საოცარ სიმწირეს ავსებენ მაგალითად ისეთი თხზულებით, როგორცაა პეტრიწონის ტიპიკონი, რომელიც უსაბუთოდ ცხადდება სომხურ ქალკედონიტურ თხზულებად.

უნდა აღინიშნოს, რომ არ არსებობს საერთოდ აღიარებული გასაგები აპარატი აღნიშნულ რეგიონში ეთნოკულტურული პროცესების შესასწავლად, საჭიროა სხვა მიდგომები, სხვა მეთოდები და არა ის, რაც დემონსტრირებულია ვ. არუთინოვა-ფიდანიალის წიგნში (В.П. Степаненко Армяне – халкидониты в истории византии XI в. Византийский временник. Т. 59. с. 60).

„საჭიროა მონაცემთა ბაზის შექმნა სომეხი ქალკედონიტების შესახებ ბიზანტიასა და საქართველოში, იმის გათვალისწინებით, რომ ქართული ტერიტორიების ნაწილი X ს-ში აღმოჩნდა იმპერიის შემადგენლობაში. ეს მკვეთრად შეამცირებს ისტორიული კონტექსტებიდან ამოგლეჯილი ინფორმაციით მანიპულირების შესაძლებლობას. ფესვები ეთნოპოლიტიკური სიტუაციისა, რომელიც შეიქმნა იმპერიის აღმოსავლეთ საზღვრებთან X ს-ში, უნდა ვეძიოთ მისი ისტორიის უფრო ადრინდელ პერიოდებში“ (გ. სტეპანენკო, დასახ. ნაშრ, გვ. 61) .

პირადად ჩვენ, ბიზანტიის იმპერიის აღმოსავლეთით (ისტორიული საქართველოს სამხრეთში) შექმნილი ეთნოპოლიტიკური და ეთნოკულტურული სიტუაციის ფესვებს ვეძებთ არა მხოლოდ VI-XI საუკუნეებში, არამედ გაცილებით ადრეულ პერიოდში.

ამ რეგიონში (ტრაპეზუნტის პონტოსზღვისპირეთიდან ვანის ტბამდე) ქართველ ტომთა ცხოვრებას მიუთითებს მრავალი წყარო – მეგასთენედან და ქსენოფონტედან, ვიდრე კონსტანტინე პორფიროგენეტამდე.

წიგნში განხილულია უფრო ადრინდელი პერიოდებიც.

მრავალი პარაგრაფი მიემდგნა იმის კვლევას, რომ მაგალითად, ძვ.წ. XIV-XIII სს. ხეთური წყაროებიდან ცნობილი ჭოროხის სათავეებისა და ზღვისპირეთის მომცველი ქვეყანა „ჰაიასა“ იყო არა არმენიელების ქვეყანა, როგორც ამჟამად მიიჩნევა სომხურ ისტორიოგრაფიაში, არამედ ცნობილი აია-კოლხიდა. ამ მხარეების მომცველი იმ დროისათვის, ასევე ანალიზის შედეგად ჩამოყალიბდა მოსაზრება, რომ მიუხედავად ნ. მარის სკოლის მიერ უარყოფისა მართალი იყო წმიდა ილია ჭავჭავაძე, როცა ის ურარტუს ქალღუელთა (ანუ ძველ ქართველთა) ქვეყნად მიიჩნევდა, ამის სამტკიცებლად წიგნში მრავალი მასალაა დამოწმებული (მაგ. ფ. ჰაასის მიერ დადგენილია, რომ მცირეაზიაში გავრცელებული რწმენა-შეხედულებები და მითები იდენტურია ანტიკურ სამყაროში ცნობილი ზოგიერთი მითისა, ჩვენი თვალსაზრისით იასონისა და მედეას მითი გარკვეულწილად იდენტურია ამირანისა და ყამარის თქმულებისა, რომელიც, ჩანს, მცირე აზიის მკვიდრ ქართველთა წინაპრებში იყო გავრცელებული, ანუ აია-კოლხიდის ვრცელ სამყაროში, რომლის ერთი ნაწილი შემდგომ ურარტუმ მოიცვა).

„მოსხები – კოლხური ტომია“ – წერდა ამ ეპოქასთან ყველაზე ახლოს მდგომი, ქრისტეშობამდე VI საუკუნის ავტორი ჰეკატოს მილეტელი. ასევე, დიდი მნიშვნელობა უნდა მიენიჭოს ცნობას ბაბილონის მეფის ნაბუქოდონოსორ II-ის (ძვ. წ. 605-562 წწ.) ეპოქაში პონტოსპირეთში (ჩვენთვის საინტერესო რეგიონში) იბერთა ცხოვრების შესახებ, რომელიც, თვით კლასიკური ხანის მწერალთა მითითების თანახმად, მიეწერებოდა

მცირეაზიელ ბერძენს, ისტორიკოსს, გეოგრაფოსსა და დიპლომატს, „ინდიკის“ ავტორს მეგასტენეს (დაახლ. ძვ. წ. 350-290 წწ.).

ჩვენი კვლევიტო, „მოსხები“ იგივე კოლხები, იგივე ქალები იყო, ის ეთნოსუბსტრატი, რომლითაც ჩამოყალიბდა ქართველი ხალხი ქრისტეშობამდე VI-V სს-ში აღნიშნულ მიწა-წყალზე, რომელსაც „მეორე იბერიას“ უწოდებდა წმ. კირიონ კათალიკოსი.

სტრაბონის ცნობით, ძვ.წ. II ს-მდე იბერებისა იყო აღნიშნული ვრცელი მიწაწყალი, იქამდე, სანამ მათ სომეხთა მეფეებმა პარიადრეს კალთები, ხორძენა და გოგარენა არ წაართვეს. ეს ოლქები არიან-ქართლის ძირითადი ნაწილები უნდა ყოფილიყო.

კვლევა აჩვენებს, რომ არიან-ქართლის უმთავრესი ნაწილი მოიცავდა კლარჯეთს, ტაო-ბასიანს, ყარსისა და არზრუმის ოლქებს, იმ მიწა-წყალს, რომელზეც შემდგომ ბიზანტიამ ჩამოაყალიბა „იბერიისა“ და „ქალდეას“ თემები, ვანისტბისპირეთიდან და ავან-ანისიდან ტრაპეზუნტამდე.

მთლიანად კი, არიან-ქართლი მოიცავდა პარიადრეს არეებს, ასევე „მტკვრის იქით“ მდებარე გოგარენასა და მათ შორის მოქცეულ ხორძენას, იბერების იმ საცხოვრისს, რომელიც ძვ.წ. II საუკუნეში მიიტაცა არმენიამ.

ხორძენა განვრცობილი იყო პარიადრედან გოგარენამდე, ანუ მტკვრამდე, ჩვენი აზრით უმართებულა ამჟამად მიღებული თვალსაზრისი გოგარენასა და ხორძენას მდებარეობის შესახებ. სტრაბონი მიუთითებს, რომ გოგარენა „მტკვრის იქით“ ანუ მარცხენა სანაპიროზე მდებარეობდა ძვ.წ. I საუკუნისათვის, ამიტომ ის არაა „გუგარქი“. სტრაბონი თავის ნაშრომში ორჯერ აღნიშნავს, რომ გოგარენა მტკვრის იქით, მარცხენა სანაპიროზე მდებარეობდა ოლქ „საკასენას“ შემდეგ.

საკასენა, მისივე ცნობით, არაქსის დაბლობის ბოლოში, მტკვართან მდებარეობდა.

გოგარენას მარჯვნიდან მტკვარი საზღვრავდა, სტრაბონის ცნობიდან გამომდინარე აქამდე ანუ მტკვრამდე აღწევდა ხორძენა, ის პარიადრედან მტკვრამდე ვრცელდებოდა.

(ხორძენა არიან-ქართლის უმთავრესი ნაწილი ყოფილა, ის უნდა იყოს „ხორასმიონი“ (ხორაზმი), რომლის მეფე ფარასმანესი ალექსანდრე მაკედონელს ეწვია შუა აზიაში მწვერალ არიანეს ცნობით, – „ალექსანდრესთან მოვიდა ფარასმანეც ხორაზმელთა (დედანშია „ხორმასიონ“) მეფე 1500 მხედრით, მან თქვა, რომ ის ცხოვრობს კოლხთა მთდებისა და ამაზონი ქალების მეზობლად“ (არიანე, ალექსანდრეს ანაბაზისი, IV,15, 1-7, „ანტიკური კავკასია“, I, 2010, გვ. 310). სტრაბონი წერს „ხორძენა“, მწვერალი არიანე კი წერს „ხორასმიონ“, ფუძეები „ხორძ“ და „ხორას“ იდენტური ჩანს). თუ ეს ასეა, მაშინ შესაძლოა ფარასმანესი იყოს აზოს (ანუ აზონის) მამა, „არიან-ქართლის“ მეფე).

ბე.წ. III-II სს-ში არაქსის ხეობისა და მისი მთიანეთის არმენიზაციის მიუხედავად ამ ტერიტორიაზე მცხოვრებმა მკვიდრმა ქართველებმა ძირითადად შეძლეს ეროვნულ-ეთნიკური იდენტობის შენარჩუნება. ხოლო გაქრისტიანების შემდეგ ამ დიდ საქმეს უპირველესად ხელს უწყობდა მათი მხურვალე სარწმუნოება და ქალკედონური აღმსარებლობა.

როგორც აღინიშნა, იმის შემდეგ, რაც 726 წლის კრებამ სომხური ეკლესია მონოფიზიტობას სრულად დაუბრუნა, „მეორე იბერიის“ ქართველობამ თავი გაითავისუფლა სომხური ეკლესიისაგან და აღიდგინა ეროვნულ-ქართული სახელმწიფოებრიობაც, რაც შეიძლება ითქვას, უძველესი არიან-ქართლის სამეფოს აღორძინება იყო. შესაბამისად, ამ რეგიონში აყვავდა ქართული ეკლესია და კულტურა, სამწუხაროდ, ე.წ. დავით კურაპალატის მემკვიდრეობისათვის ომის დროს ბიზანტიის იმპერიამ XI ს-ის 20-30-იან წლებში სასტიკად გაანადგურა „მეორე ივერია“ და მისი საკათალიკოსო, რითაც თავისდაუნებლიეთ მოსპო ის ჯეზირი, რომელიც ბიზანტიის აღმოსავლეთს თურქ-სელჯუკებისაგან იცავდა. მათ ამით მყისვე ისარგებლეს და ამავე საუკუნის 70-იან წლებში უკვე ბიზანტიის სიღრმეში შეიჭრნენ (თურქ-სელჯუკები).

წიგნში აღიწერა არაქსისპირეთსა და ჭოროხის სათვეებში ქართველთა (ივერთა) ცხოვრება უძველესი ეპოქიდან XI ს-ის 70-იან წლებამდე.

ძირითადი დასკვნა

საერთაშორისო სამეცნიერო წრეებში ამჟამად დამკვიდრებულია უმართებულო თვალსაზრისი, თითქოსდა ივერები (ივირები) ეწოდებოდათ არა მხოლოდ ქართველებს, არამედ სომეხ-ქალკედონიტებსაც („პრავოსლავანია ენციკლოპედია“, ტ. III, მოსკოვი, 2001, გვ. 326, 327, ვ. არუთინოვა-ფიდანიანი, გრიგოლ პაკურიანის ტიპიკონი, ერევანი, 1978, რუს. ენაზე, მისი დამოწმებანი ვიკიპედიის შესაბამის და სხვა საენციკლოპედიო სტატიებში, მაგ. „სომეხი – ქალკედონიტები“, ფონდ „ჰაიაზგის“ ენციკლოპედა და სხვა).

იბერიის თემის, ტაოსა და ასევე, მისი მიმდებარე რეგიონების მოსახლეობა ცხადდება სომეხ-ქალკედონიტებად, ამ მხარეებიდან გამოსული წმინდა მამები და ქართველი დიდებულები კი ეთნიკურ სომეხებად (მაგ. თორნიკე ერისთავი და საგვარეულო ჩორდვანელებისა, გრიგოლ პაკურიანის ძე და სხვანი), შესაბამისად ამ მხარეთა ქართული კულტურა, ეკლესია-მონასტრები – სომეხურად.

საქართველოს სამხრეთ ნაწილში მცხოვრები ქართველები ანუ ივერები სომეხ-ქალკედონიტებად გამოაცხადეს ისტორიული კონტექსტებიდან ამოგლეჯილი ინფორმაციის მანიპულირების შედეგად, მტკიცებით, რომ თითქოსდა ისინი არა ეთნიკურად იყვნენ ქართველები, არამედ მხოლოდ საეკლესიო-კულტურული თვალსაზრისით და მას შემდეგ იწოდნენ ქართველებად, რაც ქალკედონური აღმსარებლობა მიიღეს. ცხადია ეს არის თეორია რომელიც ამჟამად იწოდება „ქართიზაციის თეორიად“.

სინამდვილეში ტაო-ბასიანი, მიმდებარე ოლქები, და სერთოდ „იბერიის თემის“ ტერიტორია წარმოადგენდა ქართველთა ისტორიულ საცხოვრისს იქ სომეხების დასახლებამდეც.

სტრაბონის ცნობით აღნიშნული სამხრეთის ტერიტორიები (პარიადრედან გოგარენას ჩათვლით) იბერიამ დაკარგა ძვ.წ. II ს-ში არმენიის მეფეთა ექსპანსიის. ამ მიწა-წყლის მკვიდრი ქართველები (იბერები) მიუხედავად იმისა, რომ უკვე არმენიის სახელმწიფოს მცხოვრებლები იყვნენ, გაქრისტიანების შემდეგ IV-V საუკუნეებში მტკიცედ იცავდნენ მართლმადიდებლობას. შემდეგში, VI-VII საუკუნეებში, ეს მიწა-წყალი (არაქსის ხეობა, ჭოროხის სათავეები, ვანის ტბისაკენ მიმართული ტერიტორიები), აღმოჩნდა ბიზანტიის შემადგენლობაში, მას ბიზანტიური

სომხეთი ეწოდა და აქ მრავალი ქალკედონიტური საეპისკოპოსო დაარსა მკვიდრმა მოსახლეობამ. ამ პერიოდში სომხური ეკლესია ლოიალობას გამოხატავდა ბიზანტიური ეკლესიის მიმართ და თითქოსდა ქალკედონიტობა აღიარა კიდევ, რაც მკვიდრი ქართველობისათვის მთლიანად მისაღები იყო, რადგანაც ქართველობა მტკიცედ იცავდა მართლმადიდებლობას.

ბიზანტიელებთან არაბების გამარჯვებისას სომხურმა ეკლესიამ სარწმუნოებრივი ორიენტაცია მკვეთრად შეიცვალა. არაბობის ეპოქაში სომხურ-ეროვნული ანუ მონოფიზიტური ეკლესია გაძლიერდა, ისარგებლა რა ამ რეგიონში არაბებთან ომისას ბიზანტიის დასუსტებით, შეავიწროვა ქალკედონიტური საეპისკოპოსოები.

VIII ს-ისთვის ბიზანტიამ, თანდათანობით, შექლო არაბების მიერ დაპყრობილი მიწების გათავისუფლება და ბიზანტიამ კვლავ მოითხოვა ძველი იერარქიული დამოკიდებულების განახლება, ამის საპირისპიროდ, 726 წლის მანასკერტის კრებაზე გაიმარჯვა სომხურ-ეროვნულმა საეკლესიო მიმართულებამ, ამან გამოიწვია იურისდიქციის საზღვრების ცვლილება. კერძოდ, ადგილობრივი სომხურ-ქალკედონური ეკლესიები უარს ამბობდნენ ბიზანტიასთან იერარქიულ დამოკიდებულების განახლებაზე და უერთდებოდნენ სომხურ-ეროვნულ ეკლესიას, ანუ სომხურ საკათალიკოსოს.

სომხურ-ეროვნულ ეკლესიასთან დაბრუნების ამ საყოველთაო პროცესს თავი აარიდეს ბიზანტიის სომხეთის არასომხურმა ქალკედონიტურმა ეპარქიებმა, კერძოდ კი ქართველი მრევლის საეპისკოპოსოებმა.

ადგილობრივმა ქართულმა მრევლმა ტაო-ბასიანსა და მიმდებარე ოლქებში ყოველგვარი კავშირი გაწყვიტა სომხურ ეკლესიასთან და დაუბრუნდა დედა ქართული ეკლესიის წიადს, რადგანაც სომხური ეკლესია საბოლოოდ გამონოფიზიტდა, ხოლო ქართული მრევლი, როგორც აღინიშნა, მტკიცედ იცავდა ქალკედონიტობას. ამ ვითარებისას, ადგილობრივი ქალკედონური მოსახლეობა ძირითადად საკუთარ ეროვნულ ეკლესიებში გაერთიანდა - ქართველები ქართულში, სომხები კი სომხურში.

საბოლოოდ, როგორც ითქვა, ბიზანტიური სომხეთის ეთნიკურად ქართული მრევლის დიდი ნაწილი ახალ ვითარებაში შეუერთდა არა სომხურ ეკლესიას, არამედ ქართულ, მისთვის ეროვნულ ეკლესიას, იმავდროულად, საქართველოს მოშორებით მცხოვრები ბიზანტიური სომხეთის ქართული მრევლის უმეტესმა ნაწილმა უმჯობესად მიიჩნია ბერძნულში დარჩენა, მაგრამ კატეგორიულად არ შევიდა სომხური ეკლესიის იურისდიქციაში.

მიზეზი ამისა ის იყო რომ ქართული ეკლესიის იურისდიქციის ძალა ვერ წვდებოდა მათ არეალს – საცხოვრებელ ტრაპეზუნტის ვრცელ ოლქს, რომელსაც ბერძნები „ლაზიკის ქვეყანას“ უწოდებდნენ. ისინი იყვნენ ტრაპეზუნტის მიტროპოლიტის იურისდიქციის ქვეშ.

წიგნში გამოკვლეულია, რომ არაქსის ხეობისა და ტაო-ბასიანის მომცველი იბერიის თემის მიწაწყალი ქრისტეშობამდე IV-III სს-ში იწოდებოდა „არიან-ქართლად“ და აქ ქართველობა (ივერები) ყოველთვის მკვიდრ მოსახლეობას შეადგენდა. აქვე მათ დააფუძნეს კიდევ მრავალი ქართული საეპისკოპოსო – ვალაშკერტისა, არზრუმისა, კარისა, ანისისა და სხვა, რომელთაგან ზოგიერთი XVI-XVII სს-შიც კი ფუნქციონირებდა.

ივერების სომეხ-ქალკედონიტებად გამოცხადება შეცდომაა, რომლის გამოსწორებისთვისაც უნდა იზრუნოს ქართულმა ისტორიოგრაფიამ, რომელიც ამჟამად „ქართიზაციის თეორიას“ ემხრობა, რაც მისი დაბრკოლების ლოდია.

01.06.2014

ათონიელის წინასიტყვაობა

მეუფე ანანია ჯაფარიძის წიგნი „საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის ისტორია“ რამდენჯერმე გამოიცა.

პირველად მისი პირველი ტომი, მომზადებული ახალციხეში, დაიბეჭდა 1988 წელს, ჯერ კიდევ საბჭოთა კავშირის დროს, არაოფიციალურად, იატაკქვეშა სტამბაში.

მეორეჯერ ის დაბეჭდა ოთხტომეულის სახით გამომცემლობა „მერანმა“ 1996-1998 წლებში.

მესამედ, 2009 წელს დაბეჭდა გამომცემლობა „ალილომ“ ერთ დიდ ტომად, ხოლო შემდეგში ასევე ოთხტომეულის სახით დაბეჭდა გამომცემლობა „გუმბათმა“ 2012 წელს.

ამჟამად იბეჭდება სრულიად სხვა, შევსებული, უკვე 10 ტომეულის სახით.

1-4 ტომი უშუალოდ საქართველოს ეკლესიის ისტორიას ეხება.

ამ წიგნის, „საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის ისტორიის“, დაწერა დაკავშირებულია ჩვენი ეკლესიის ავტოკეფალიისათვის ღვაწლთან.

ვმადლობთ უფალს, რომ 1990 წელს კონსტანტინოპოლის მსოფლიო საპატრიარქომ აღიარა საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალია, მაგრამ მას გააჩნდა თავისი დამაბული წინაისტორია.

ეპისკოპოსად კურთხევის შემდეგ 1981 წელს უწმიდესმა პატრიარქმა მეუფე ანანია დანიშნა საქართველოს საპატრიარქოს საგარეო განყოფილების თავმჯდომარის მოადგილედ. ამიტომ მას ევალეობოდა გაცნობოდა უცხოეთიდან მოსულ შესაბამის წერილებს. ამ დროისათვის პატრიარქი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა მსოფლიო საპატრიარქოსთან და ბერძნულ სხვა საპატრიარქოებთან ურთიერთობას. იგზავნებოდა და იქედანაც მოდიოდა წერილები. როგორც მეუფე ბრძანებს მას, იჟამად ახალგაზრდა ეპისკოპოსს, აოცებდა ის, რომ კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოდან მოსულ წერილებში ჩვენი პატრიარქი არასოდეს მოიხსენებოდა პატრიარქად, მას ამ წერილებში ეწოდებოდა „უნეტარესი კათალიკოსი“.

მიზეზი ამისა, როგორც უწმიდესმა ბრძანა, იყო ის, რომ იმჟამად კონსტანტინოპოლი არ აღიარებდა ჩვენი ეკლესიის საპატრიარქო ღირსებას, მაშასადამე მათთვის ჩვენი პატრიარქი იყო არა პატრიარქი არამედ მხოლოდ კათალიკოსი ანუ მიტროპოლიტის რანგის პირველიერარქი. უფრო მეტიც კონსტანტინოპოლი იმჟამად არ აღიარებდა ჩვენი ეკლესიის ავტოკეფალიას და აყენებდა ავტონომიურ ეკლესიათა რიგში.

მეუფეს ახსოვს, რომ იქედან მიღებული ზოგიერთი წერილი უწმიდესს ცუდ ხასიათზე აყენებდა. მაგრამ უწმიდესი უკან მრავალ წერილ აგზავნიდა.

კონსტანტინოპოლიდან საპასუხოდ მოსულ წერილებში თანდათან იცვლებოდა მათი განწობილება ჩვენი ეკლესიის სასარგებლოდ, ბოლოს ისინი დაჟინებით მხოლოს იმას მოითხოვდნენ, რომ მათთან გაგზავნილიყო საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის შესახებ სამეცნიერო გამოკვლევა წყაროებით გაჯერებული.

აღმოჩნდა, რომ საქართველოში ასეთი გამოკვლევა თანამედროვე სახისა, ახალი მასალებით და მიდგომებით სათანადოდ გაჯერებული, არ არსებობდა, ალბათ, მეცნიერებს მიაჩნდათ, რომ ავტოკეფალიის კვლევა უკვე აღარ იყო საჭირო.

მეუფე ბრძანებს, რომ მას ერთი საინტერესო მაგალითი შეემთხვა - ქუჩაში შეხვდა ძველ ნაცნობი, ამჟამად ცნობილი, იმჟამად კი ახალგაზრდა ისტორიკოსი. მან იცოდა მეუფის სიყვარული ისტორიის მიმართ და შეეკითხა თუ რა თემაზე მუშაობდა. მეუფემ უპასუხა, რომ ვმუშაობს საკითხებზე საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის მოსაპოვებლად. მან ირონიულად შემოხედა და უთხრა „ჩვენი

ეკლესიის ავტოკეფალია მე-11 საუკუნეში უკვე მოიპოვა გიორგი მთაწმინდელმა“, უთხრა და მაშინვე გაშორდა, პასუხსაც არ დალოდებია.

ეს ნიშნავს, რომ მან, ახალგაზრდა ისტორიკოსმა, რომელსაც აინტერესებდა ეკლესია და დაახლოვებული იყო სამეცნიერო წრეებთან, ოდნავადაც კი არ იცოდა თუ რა საკითხები აშფოთებდა საპატრიარქოს იმჟამად 1980 -იანი წლების დასაწყისში.

ეს ფაქტი ასახავს სურათს იმისა, რომ კომუნისტ-ათეისტურ ეპოქაში მეცნიერები და საერთოდ ინტელიგენცია არა თუ იცნობდა ეკლესიას, პირიქით ერიდებოდა მასთან კონტაქტს, შესაბამისად მათთვის უცნობი იყო არა მხოლოდ კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოსთან არსებული ჩვენი პრობლემები, არამედ, ზოგადი საეკლესიო საკითხები.

მათ მისაზიდად უწმიდესს დიდი ძალისხმევა დასჭირდა.

საერთოდ, იმჟამად, პატრიარქი მათი მხრიდან გარკვეულ ვაკუუმში იყო, ამასთანავე ის ერთეული ისტორიკოსებიც (მაგალითად საგანგებოდ მიწვეული ძვირფასი ქალბატონი ბაბილინა ლომინაძე) ბოლომდე ვერ ერკვეოდა საეკლესიო საერთაშორისო ურთიერთობის საკითხებში და თუ რა სახის ნაშრომებს მოითხოვდნენ უცხოელები, საეკლესიო სპეციფიკა მათთვის გამოცანა იყო.

ამ მხრივ, როგორც ჩანს უფრო სასურველი იქნებოდა თუკი თვით რომელიმე სასულიერო პირი თავის თავზე მიიღებდა ამ საკითხების კვლევას. როგორც ჩანს უწმიდესის თვალში ერთერთი მათგანი მეუფე ანანია იყო. 1980-იანი წლების დასაწყისში უწმიდესმა მეუფე ანანიას თავდაპირველად დაავალა დაეწერა თემა: „საქართველოს ეკლესიის ადგილი მართლმადიდებლურ დიპტიხში“, ეს იყო სრულიად გამოუკვლეველი საკითხი.

დიპტიხის საკითხი იყო სადავო მსოფლიო მართლმადიდებლურ სამყაროში, იმდენად მნიშვნელოვანი, რომ შეყვანილი იყო იმ ათ თემას შორის, რომელიც უნდა განეხილა სამომავლოდ „მსოფლიო საეკლესიო კრებას“, რომლის მოსაწვევაც იმჟამად აქტიურობდა კონსტანტინოპოლი.

ამ „მსოფლიო საეკლესიო კრების“ მოსამზადებლად იმჟამად ტარდებოდა მრავალი საერთაშორისო შეხვედრა, ერთერთ მათგანს მეუფე ანანიაც ესწრებოდა შამბეზში 1980-იანი წლების დასაწყისში.

ამ დროისათვის ყველა ეკლესიისაგან დაბეჯითებით მოთხოვეს, რათა მათ მოემზადებინათ ათივე აღნიშნული საკითხის შესახებ თავიანთი კვლევები და შეხედულებები.

დიპტიხის საკითხის შესახებ სხვადასხვა საპატრიარქომ მოამზადა სკუთარი თემა.

მეუფე ანანია მამინ მოიძია კონსტანტინოპოლის, მოსკოვისა და სხვა საპატრიარქების, ასევე ელადის ეკლესიის მიერ მომზადებული თემები დიპტიხის შესახებ.

ყველა მათგანში ცენტრალური ადგილი ეკავა მსჯელობას იმის შესახებ თუ რა ადგილი ეკუთვნოდა დიპტიხში საქართველოს ეკლესიას. ამავე დროს კი ჩვენს ეკლესიას არ ჰქონდა რაიმე გამოკვლევა დიპტიხის შესახებ. საჭირო იყო ჩვენს ქართულ წყაროებში მოძებნილიყო დიპტიხის შესახებ არსებული მასალა.

უნდა ითქვას, რომ მეუფე ანანიას 1980-იანი წლების შემდეგ მრავალი წელი, თავდადებული შრომა დასჭირდა დიპტიხის თემის მოსამზადებლად, და ბოლოს მან ეს ნამუშევარი ჩართო წიგნში „საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის ისტორია“. სამწუხაროდ, დიპტიხის საკითხი ამჟამადც გადაუწყვეტელია, რადგანაც რამდენიმე ათეული წლის შემდეგ, 2016 წელს მოწვეულმა ე. წ. მსოფლიო საეკლესიო კრებამ ეს სადავო საკითხი აღარ ჩართო დღის წესრიგში და თანაც ის კრება ფაქტიურად ჩაიშალა.

საბედნიეროდ, 25 წლით უფრო ადრე, 1990 წელს, წარმატებით გადაიჭრა საქართველოს ავტოკეფალიის აღიარებისა და მისი საპატრიარქო ღირსების დადასტურების საკითხი ჩვენი უწმიდესის ღვაწლის შედეგად.

იქამდე, 1980-იანი წლების დასწყისში, როდესაც ჩვენი ეკლესიის ავტოკეფალია ჯერ კიდევ არ იყო აღიარებული, დიპტიხის საკითხთან ერთად მეუფე ანანიას უწმიდესმა ილია მეორემ დაავალა მომემზადებინა თემა „საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალია“.

უწმიდესი, ცხადია, ამ საკითხის კვლევას სხვა პირებსაც ავალებდა, მაგრამ მეუფე ანანიას, ვფიქრობ, საგანგებო ყურადღება მიაპყრო, რაც იქედან გამოჩნდა, რომ უწმიდესმა მას პირადად გადასცა სპეციალური ლიტერატურა, რომელიც, ზოგადად, საეკლესიო ავტოკეფალიის საკითხს შეეხებოდა. კერძოდ, თავის მეგობრებს მოსკოვში რუსულად ათარგმნინა ბერძენი კანონისტი მიტროპოლიტის მაქსიმე სარდელის ნაშრომი „საქართველოს ეკლესია და მისი ავტოკეფალია“. ეს წიგნი მიტროპოლიტ მაქსიმეს დაუბეჭდავს ათენის ჟურნალ თეოლოგიაში 1966 წელს ბერძნულ ენაზე, ის თარგმნეს, და ფაქტიურად ერთადერთი ხელის საბეჭდ მანქანაზე დაბეჭდილი რუსული თარგმანის სახით გადმოუგზავნეს უწმიდესს. და, ეს, როგორც ითქვა, ხელისსაბეჭდ მანქანაზე დაბეჭდილი ეკზემპლარი უწმიდესმა მეუფე ანანიას გადასცა, რათა მას ავტოკეფალიის თემაზე ემუშავა, ასევე ამავე საჭიროებისათვის უწმიდესმა მეუფე ანანიას პირადად გადასცა ათეისტურ სსრკ-ში იშვიათი, ცნობილი რუსი კანონისტის ა. კარტაშევის 1964 წელს პარიზში რუსულ

ენაზე დაბეჭდილი წიგნი “მსოფლიო საეკლესიო კრებები“. მათ გარდა უწმიდესმა საგანგებოდ მოაგრობინა რუსეთის საპატრიარქოს ჟურნალების („ჟურნალ მოსკოვსკოი პატრიარხი“) ის ეგზემპლიარები, რომლებშიც ავტოკეფალიის საკითხები იყო გაშუქებული, მეუფეს ახსოვს, რომ ასეთი იყო რამდენიმე 1949, 1950 და მის შემდეგ წლებში დაბეჭდილი ჟურნალები, მათ გარდა მეუფემ მოითხოვა და უწმიდესის კურთხევით მას გადასცეს ქართული „გეორგიკების“ ყველა ტომი („ტანჯვით შეროვილი“), და ასევე სხვა მასალები, სადაც ქართული წყაროები ანდა უცხოელ ავტორთა მითითებები იყო გადმოცემული საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის შესახებ.

რატომაა საჭირო ამ ამბის გახსენება? იმიტომ რომ მეუფე ანანია უწმიდესის დავალებით მის მიერ მომზადებული აღნიშნული თემები „საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალია“ და „დიპტიხში ადგილის შესახებ“ საფუძვლად დაუდო ამ წიგნს - „საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის ისტორია“.

მეუფე ბრძანებს - „მახსოვს თავდაპირველად, ხელნაწერ ეგზემპლიარში ჩვენი ეკლესიის ისტორიას ვიწყებდი მე-6 საუკუნით, რადგან იმჟამად ძალზე მაწუხებდა და მაინტერესებდა სომხურ-ქართული საეკლესიო ურთიერთობის საკითხები და მათი არასწორი გამოკვლევები ქართველი ავტორებისა. მაგალითად, ყველაზე ცნობილი მეცნიერი ამ საკითხებისა ზ. ალექსიძე ამტკიცებდა, რომ კირიონ I-მა, მე-6 ს. ბოლოსა და მე-7 ს. დასწყისში ქართულენოვანი წირვა-ლოცვა დაუწესა გუგარქის სომხებს და ამით ისინი „გაქართველდა“.

VI-X სს. თითქმის ყველა სომეხი მემეტანის ნაშრომების გაცნობის შემდეგ - ბრძანებს მეუფე - მე მივხვდი, რომ საქმე პირიქით იყო. მე-6 საუკუნეში არმენიისა და ქართლის მპყრობელი სპარსეთის იმპერია ქალკედონურ ბიზანტიის იმპერიასთან მუდმივი ომის გამო სასტიკად დევნიდა ქალკედონურ ქართულ ეკლესიას და აძლიერებდა სომხურ მონოფიზიტურს. ასეთივე მდგომარეობა გაგრძელდა მე-7 საუკუნეშიც არაბთა მპყრობელობის დროს.

ასეთ დროს სპარსელთა მხარდაჭერით სომხური ეკლესია გაბატონდა ალბანურ ეკლესიაზე, მალე ალბანურ ეკლესიაში სომხურმა ეკლესიამ აკრძალა ღვთისმსახურება ალბანურ ენაზე და ალბანეთში შემოღებული იქნა სომხურენოვანი ღვთისმსახურება, ამას მიუთითებს კიდევ მოვსეს კალანკატუაცი მე-7 საუკუნის ამბების აღწერისას.

მაშასადამე სომხური ეკლესია VI-VII საუკუნეებში ქართულ ეკლესიაზე უფრო ძლიერი იყო, როგორც ეკონომიკურად, ისე პოლიტიკურად, ამიტომაც მან, თვით „ეპისტოლეთა წიგნის“ ცნობით, შეძლო გუგარქში აკრძალა ქართულენოვანი

ღვთისმსახურება და ამის ნაცვლად შემოიღო სომხურენოვანი ღვთისმსახურება, ეს კი მოუთმენელი იყო ქართლის კათალიკოს კირიონისათვის, რომლის ერთერთი ეპარქიაც იყო გუგარქი.

კირონმა ისარგებლა პოლიტიკური მომენტით, როდესაც ბიზანტიამ სპარსეთთან ომის ფრონტზე წარმატებას მიაღწია, ამით გულმოცემულმა კირიონმა აღუდგინა ქართულენოვანი წირვა-ლოცვა გუგარქის ქართველობას, მაშასადამე სომხები კი არ გაქართველდნენ, როგორც ამტკიცებს ამჟამინდელი ქართული ისტორიოგრაფია, არამედ, გუგარქის მკვიდრმა ქართველებმა აღიდგინეს ქართულენოვანი ღვთისმსახურება.

ასევე მოხდა ერთი საუკუნის შემდეგ, დაახლოებით 780 წლისათვის, ტაოშიც.

მალევე, ბრძანებს მეუფე, მივხვდი, რომ არ იყო სასურველი ისტორიის დაწყება მე-6 საუკუნედან, მაგრამ, იმჟამად, ეკლესიის იტორიის დაწყება 1-ლი საუკუნედან, მოციქულების ეპოქიდან, მკრეხელობადაც კი მიიჩნეოდა საბჭოურ საზოგადოებაში. მაგალითად, იმჟამად „ეკლესიის კალენდრის“ რედაქტორმა მეუფეს განუცხადა: „დიდი ხანია ივანე ჯავახიშვილმა დაამტკიცა, რომ ანდრია მოციქულის საქართველოში ქადაგება არის ლეგენდა და არამეცნიერული თვალსაზრისი“, ანუ ჩვენი ეკლესიის ისტორიის დაწყება მოციქულთა ეპოქიდან არამეცნიერულად მიიჩნეოდა.

იმჟამად ხელმისაწვდომი არ იყო რაიმე ლიტერატურა მოციქულთა შესახებ, ამიტომ ძალზე დიდი ძიება დასჭირდა მეუფეს და საბოლოოდ ეკლესიის ისტორია დაიწყო საქართველოში მოციქულების ქადაგებიდან, იმჟამად, პირველად მის წიგნში ჩაიწერა, რომ არა ერთმა, არმედ ექვსმა მოციქულმა იქადაგა ისტორიულ საქართველოში. ამ თემის წინ წამოწევა მას ესაჭიროებოდა იმისათვის, რათა ემტკიცებინა, რომ საქართველოს ეკლესია ავტოკეფალური იყო უკვე მოციქულების ეპოქიდან. მოციქულების მიერ დაფუძნებული ეკლესიები იმთავითვე ავტოკეფალურები იყვნენ. ეს ძველი თეორია, ჩამოყალიბებული მე-11 საუკუნეში წმიდა გიორგი მთაწმიდელის მიერ, ამჟამადაც უყურადღებოდაა მიტოვებული. მისმა ჩართვამ წიგნში შექმნა პრეცედენტი იმისა, რომ თურმე შესაძლებელია ჩვენი ეკლესიის ისტორიის დაწყება წმიდა მოციქულებიდან.

ეს მომენტი შეაფასა ბატონმა ვ. გოილაძემ. ის მეუფის წიგნის წინასიტყვაობაში წერდა „ნაშრომის ერთ-ერთ სიახლედ უნდა ჩაითვალოს მოციქულთა დროინდელი საქართველოს ვრცელი და დეტალური ისტორიის გადმოცემა, რასაც აქამდე სათანადო ყურადღება არ ექცეოდა“.

ეს და მრავალი სხვა საკითხია გამოკვლეული წიგნში, შემდეგში მეუფემ ამ წიგნის შესავლის სახით დაწერა შრომა „ქართველთა წინაპრების ბიბლიური ისტორია ადამიდან იესომდე“, მისი ნაწილი შემდეგ წინ დაურთო „ალალოს“ მიერ გამოცემულ ერთტომეულს.

მეუფე ბრძანებს - „1988 წლიდან, ვიდრე 2019 წლამდე როდესაც იწერებოდა ეს ტომეულები, თითქმის 40 წლის მანძილზე, შეიცვალა თვით ჩემი დამოკიდებულება ზოგიერთი საკითხის მიმართ, რადგანაც თვით ეკლესიის ინტერესები შეიცვალა.

მაგალითად, 1990 წლამდე საქართველოს საპატრიარქოს ინტერესის სფეროს წარმოადგენდა ავტოკეფალიის საკითხების რკვევა, იმის შემდეგ რაც ეს პრობლემა გადაიჭრა, მალევე ეკლესიის წინაშე დადგა არანაკლებ მნიშვნელოვანი საეკლესიო იურისდიქციის საკითხი.

ეს, ანუ საეკლესიო იურისდიქციის საკითხი სადავოდ იქცა მის შემდეგ, რაც მტერმა მოახდინა საქართველოს ისტორიული ოლქების - აფხაზეთისა და ცხინვალის რეგიონის ოკუპაცია.

ოკუპირებულ ტერიტორიებზე გამოჩნდნენ საეკლესიო საპარტისტების ძალები, რომელნიც იბრძვიან რათა საქართველოს ახლა უკვე ეკლესიურად ჩამოაშორონ აფხაზეთი და ცხინვალის რეგიონი. ჩამოაყალიბეს სეპარატისტული, თვითმარქვია, განყენებული ე.წ. „აფხაზეთის ავტოკეფალური სამიტროპოლიტი“ და ცხინვალში ე.წ. „ალანიის თავისთავადი სამიტროპოლიტი“. ამისათვის საეკლესიო სეპარატისტები საგულდაგულოდ იკვლევენ ისტორიას და ცდილობენ მოიპოვონ თავიანთი ოლქებისათვის საქართველოს ეკლესიიდან დამოუკიდებლობის დამადასტურებელი საბუთები. ამ სულისკვეთებით დაწერეს წიგნები, მათ შორის ქართველ ისტორიკოსთა ნაშრომებზე დაყრდნობითაც. მათ, მაგალითად, კარგად გამოიყენეს ჩვენს მეცნიერებაში მტკიცედ დანერგილი თვალსაზრისი რომ მეათე საუკუნემდე თითქოსდა დასავლეთ საქართველო, (შესაბამისად აფხაზეთი) კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს იურისდიქციაში იმყოფებოდა. ეს მტკიცებანი მათ მიიჩნიეს თავიანთის ძალზე სასარგებლოდ და წარადგინეს კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოში. საქართველოს ეკლესიის შესახებ იგივე თვალსაზრისი გამოაქვეყნა კიდევ მოსკოვში დაბეჭდილმა „პრავასლავანია ენციკლოპედიაში“, „თუმცა მე წინააღმდეგი ვიყავი, მაგრამ მაინც თბილისიდან მასალები გაიგზავნა მოსკოვში დასაბეჭდად“ -ბრძანა მეუფემ და განაგრძო-

„საქმე ისაა, რომ ჩემი წიგნის პირველი ტომების წერის დროს მეც ნაწილობრივ ვიზიარებდი იმჟამად აბსოლუტურად დამკვიდრებულ თვალსაზრისს რომ დასავლეთ საქართველო კონსტანტინოპოლის იურისდიქციაში იმყოფებოდა (ოღონდ მე მივიჩნევდი - ჰერაკლე კეისრიდან ვიდრე მე-10 საუკუნემდე), ამიტომ, ამ თვალსაზრისითაა დაწერილი პირველი ოთხი ტომი, ასევე, საეკლესიო კანონების კრებული და დენაციონალიზაციის ტომები. დაახლოებით 2000 წლისათვის კი, ამბობს ის, მე მივხვდი და ეს იყო ურთულესი საქმე, რომ სინამდვილეში კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს ლაზიკის ეპარქია მოიცავდა არა დასავლეთ საქართველოს, არამედ ე. წ. სამხრეთ ლაზიკას, ანუ იმ მიწაწყალს, რომელსაც ამჟამად „ლაზისტანი“ ეწოდება (დაახლოებით ტერიტორიას ტრაპეზუნტიდან ჭოროხამდე, რომელსაც ასევე სამხრეთ ეგრისს ვუწოდებ). ეს ძიება გრძელდებოდა წლები, ჩემთვისო, ამბობს ის, ეს იყო ურთულესი ძიება, მისი შედეგები ასახულია წიგნებში: „ქალდეა, საეპისკოპოსოები ლაზიკაში“, „არიან-ქართლი, საეპისკოპოსოები ისტორიულ ივერიაში“, „იურისდიქცია ჩრდილოეთ კავკასიაში“, ასევე „საეკლესიო რუკების ატლასში“.

აღსანიშნავია, რომ მეუფის ახალი კვლევები და მტკიცებანი, რომ კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს ლაზიკის ეპარქია მოიცავდა არა დასავლეთ საქართველოს, არამედ ამჟამინდელ ლაზისტანს, ძალზე აღიზიანებდა ზოგიერთ გამოჩენილ პიროვნებას, ასევე ზოგიერთ ისტორიკოსს, ფილოლოგს, რადგანაც დასავლეთ საქართველოს მიმართ (1 ათასწლეული) მათი კვლევებიც ბათილდებოდა და საეჭვო ხდებოდა, მეორე მხრივ კი მეუფის კვლევები სრულიად ეთანადებოთ ქართულ, ასევე უცხოურ წყაროებს, საეკლესიო კრებების (მაგალითად, რუის-ურბნისის) სულისკვეთებას, რაც მთავარია მისი კვლევები ჩვენი ეკლესიის იურისდიქციას ამყარებდა.

ასეთ ვითარებაში აუცილებელი იყო მისი უწმიდესობის ყურადღება და მფარველობა, რადგენაც აღნიშნული პირები ჯგუფური დელეგაციების სახით ჩიოდნენ პატრიარქთან, რათა მეუფეს შეწყვიტა კვლევები.

მისმა უწმიდესობამ კი თავისი მაღალი ხედვით, არწივის მზერით შეაფასა ვითარება და გამოსცა მეუფის მხარდასაჭერი დადგენილებები (2009, 2011, 2012 წლებში), ასევე ისინი მიაღებინა წმიდა სინოდს.

ქართული თანამედროვე ისტორიოგრაფიის პრობლემატიკური საკითხების რკვევას მისმა უწმიდესობამ განსაკუთრებული ყურადღება მიაქცია 2006 წლიდან.

1.

2006 წლის საშობაო ეპისტოლეში მან აღნიშნა, რომ თანამედროვე ქართული ისტორიოგრაფია სამწუხაროდ ვერ აცდა ჯერ კიდევ XIX საუკუნეში რუსეთის იმპერიის მიერ საისტორიო მეცნიერებაში დანერგილ თეორიას, რომლის მიხედვითაც ქართველი ერის მთლიანობა და მისი უფლებები საქართველოს მიწა-წყალზე საეჭვოდ ჩანდა. ამასთან დაკავშირებით ილია II წერს: “წმინდა ილია მართალი თავის პუბლიცისტურ წერილებში ებრძოდა პეტერბურგის უნივერსიტეტში შექმნილ ანტიქართულ ისტორიოგრაფიულ თეორიას, რომლის მიხედვითაც ერთიანი ქართველი ერი წარმოდგენილი იყო განსხვავებული ტომების ხელოვნურ გაერთიანებად. აღნიშნული კამპანიის გაგრძელება იყო ის, რომ იმპერიულმა ძალებმა დაიწყეს მეგრულად და სვანურად საღვთისმსახურო წიგნების თარგმნა და სცადეს წირვა-ლოცვის ჩატარებაც, მაგრამ ამ კუთხის შეილება და მთელმა ქართულმა საზოგადოებამ მათ საკადრისი პასუხი გასცა. ეს იყო ნელი მოქმედების იდეოლოგიური ნაღმი; ამ ნაღმმა ჩვენ დღევანდელ მდგომარეობამდე მიგვიყვანა და ძმობა და ერთობა დაგვარღვევინა“- წერს უწმიდესი პატრიარქი 2006 წლის საშობაო ეპისტოლეში.

2.

შექმნილი პრობლემების აღმოფხვრელად, უწმიდესმა პატრიარქმა ილია მეორემ თავისი 2009 წლის 10 ივლისის 76 ბრძანებით დაარსა „საქართველოს საპატრიარქოს რეალური ისტორიის დამდგენი მუდმივმოქმედი კომისია“ მიტროპოლიტ ანანია ჯაფარიძის მეთაურობით.

2009 წლის 76-ე ბრძანებაში უწმიდესი პატრიარქი ბრძანებს –

„მე-19, მე-20 საუკუნეებში საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის გაუქმებისა და სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის გაუქმების პერიოდში მიზანმიმართულად ყალბდებოდა საქართველოს ისტორია და ენათმეცნიერების საფუძვლები, ამასთან დაკავშირებით ვბრძანებ:

საქართველოს საპატრიარქოსთან შეიქმნას საქართველოს რეალური ისტორიის დამდგენი მუდმივმოქმედი კომისია მისი მაღალყოვლადუსამღვდელოესობის მანგლისისა და წალკის მიტროპოლიტ ანანიას (ჯაფარიძე) ხელმძღვანელობით.

3.

2011 წ. ილია მეორის თავმჯდომარეობით შემუსავდა საქართველოს ეკლესიის წმიდა სინოდის დადგენილება მიტროპოლიტ ანანიას ხელმძღვანელობით ისტორიკოსთა სამეცნიერო ჯგუფის ჩამოყალიბების შესახებ.

2011 წლის 20 დეკემბრის წმიდა სინოდის დადგენილება თავის 2.დ. მუხლში აღნიშნავს –

„საბჭოთა პერიოდში ხდებოდა საქართველოსა და მსოფლიო ისტორიის გაყალბება, შეცდომების გამოსასწორებლად შეიქმნას ისტორიკოსთა ჯგუფი მანგლისისა და წალკის მიტროპოლიტ ანანიას (ჯაფარიძე) ხელმძღვანელობით“.

ეს ფაქტი მან რამდენიმე თვის შემდეგ საგანგებოდ მოიხსენია თავის საშობაო 2011 წლის ეპისტოლეში

4.

2011 წლის საშობაო ეპისტოლეში უწმიდესი პატრიარქი აღნიშნავს:

“ჩვენი უბედესი ისტორიის ზოგიერთი საკვანძო საკითხი, რაც ქართველთა წარმომავლობასა და ერის ერთიანობას უკავშირდება, რეალური სახით თანამედროვე საზოგადოებამ ნაკლებად იცის. ამის მიზეზი არის ის, რომ ცარიზმი და საბჭოთა იმპერია ყოველთვის ცდილობდნენ იგი არაობიექტურად წარმოეჩინათ. მათ არ სურდათ, ჩვენს ხალხში ეროვნულ-პატრიოტული სულისკვეთების გაღვივება, რადგან იგი სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის მოთხოვნის საშიშროებას შეიცავდა. არაობიექტურად მიწოდებული ისტორიის საფუძველზე, სრულიად უკანონოდ და უსამართლოდ შეიქმნა, მაგალითად, ავტონომიები XX საუკუნის დასაწყისში რუსეთის მიერ დაპყრობილ საქართველოში. ადრეც მითქვამს, რომ სწორედ ამიტომ, განსაკუთრებულ ცენზურას განიცდიდა ქართული ისტორიოგრაფია, ენათმეცნიერება და სხვა ისეთი მიმართულებები, რომელნიც მსოფლმხედველობის განმსაზღვრველ დარგებად მიიჩნეოდა.

ჩვენს ცნობილ მკვლევარებს დიდი ძალისხმევა და თავდადება დასჭირდათ, რათა ნაწილობრივ მაინც გადაერჩინათ და დღემდე მოეტანათ ჩვენი ერის ისტორიული სიმართლე.

ახლა კი, როდესაც აღსდგა საქართველოს თავისუფლება, აუცილებელია, შეგნებულად დაფარული წარსულის წარმოჩენა და საქართველოს ობიექტური მატრიანის დაწერა უხსოვარი დროიდან დღემდე **(აღნიშნულ საკითხზე ბოლო სხდომაზე იმსჯელა წმ. სინოდმა და მიიღო სათანადო გადაწყვეტილება).**

ამას ჯერ კიდევ XIX ს-ში და XX ს-ის დასაწყისში ცდილობდნენ ჩვენი სასიქადულო მამულიშვილნი, მაგრამ მათი ნააზრვეი მაშინდელი სახელმწიფოებრივი იდეოლოგიის საპირწონედ, ბუნებრივია, ვერ იქცა“.

5.

საკითხის სიმძაფრის გამო უწმიდესმა პატრიარქმა საჭიროდ მიჩნია, რათა ეს საკითხი განეხილა მომდევნო წლის სინოდის სხდომას, კერძოდ, 2012 წლის 5 ივლისს წმ. სინოდის სხდომამ მიიღო დადგენილება, რომლის მე-6 მუხლი აღნიშნავს –

*„წმინდა სინოდმა მოისმინა მანგლისისა და წალკის **მიტროპოლიტ ანანias (ჯაფარიძე)** მოხსენება საქართველოს ეკლესიის ისტორიის პრობლემათკავსთან დაკავშირებით და განაჩინა: ვინაიდან XIX საუკუნის მეორე ნახევარში და განსაკუთრებით, XX ს-ში, – კომუნისტების მმართველობის ხანაში, მიზანმიმართულად შეიცვალა და გაყალბდა შეხედულება საქართველოს ეკლესიის საზღვრების შესახებ, მკვიდრდებოდა რა აზრი, თითქოს დასავლეთ საქართველო IV-X საუკუნეებში, ანუ 600 წლის მანძილზე, არ იყო ქართული ეკლესიის იურისდიქციაში, ამასთან, თითქოს, ჩრდილო, აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველოში ასევე არ შედიოდა ჩვენი ზოგიერთი ისტორიული რეგიონი, დაევალოს წმიდა ანდრია პირველწოდებულის ქართულ უნივერსიტეტს, გადადგას რეალური, დროული და ქმედითი ნაბიჯები ათეისტურ პერიოდში შემუშავებული იდეოლოგიის ნაცვლად საქართველოს ეკლესიის ნამდვილი ისტორიის წარმოჩენისა*

და პოპულარიზაციისათვის. ხელი შეეწყო მეუფე ანანიას (ჯაფარიძე) მიერ წარმოდგენილი მასალების დაბეჭდვას და ისტორიულ წყაროებზე დაყრდნობილი იმ ჭეშმარიტი აზრის განმტკიცებას, რომ “წმინდა მოციქულმა ანდრიამ იქადაგა ყოველსა ქვეყანასა საქართველოსასა,” ხოლო წმინდა ნინომ “განანათლა ყოველი სავსება ყოველთა ქართველთა ნათესავისა.” (დიდი სჯულის კანონი, 1974, გვ.545-546) და რომ ამას მოწმობენ უცხოური წყაროებიც. აღსანიშნავია ისიც, რომ ამ აზრს სრულად იზიარებს ბატონი ივანე ჯავახიშვილი. იგი წერს: “ანდრია მოციქულიც და წმიდა ნინოც საერთო ქართული ეკლესიის დამაარსებლად და მთელი ერის განმანათლებლად იყვნენ ცნობილნი, საქართველოს სხვადასხვა ნაწილების ცალკე მქადაგებლების გამოძებნის სურვილიც არ ჰქონიათ, რადგან ისინი მთლიანი და განუყოფელი საქართველოს განმტკიცებისა და აღორძინებისათვის იღვწოდნენ.” (ქართველი ერის ისტორია, ტ. III, გვ.47.)“

ასე, რომ მეუფის სამეცნიერო მიმართულების მხარდასაჭერად უწმიდესმა მრავალი დადგენილება გამოსცა.

უნდა ითქვას, რომ საბოლოოდ მეუფის 40 წლიანი შრომა დადებითად შეაფასა უწმიდესმა პატრიარქმა და **2019 წელს** განაცხადა - „მიტროპოლიტმა ანანიამ ნამდვილი ისტორიის აღდგენისათვის უდიდესი ნაბიჯები გადადგა, რომ **მის მიერ გაწეულია უზარმაზარი შრომა და ჩაყრილია ღრმა ფუნდამენტი“.**
უწმიდესის გზავნილი -
6.

სრულიად საქართველოს კათოლიკოს პატრიარქი

მის მაღალყოვლადუსამღვდელოესობა მიტროპოლიტ ანანიას (ჯაფარიძე)

გულითადად ვულოცავთ დაბადების 70 წლითავს

მან ეკლესიური ცხოვრება მაშინ დაიწყო, როდესაც მორწმუნეთა რიცხვი მეტად მცირე იყო და ინტელიგენციაც ათეისტური აზროვნების ტყვეობაში იმყოფებოდა.

ყველამ იცის, რომ სულიერი მოღვაწეობის გარდა, მეუფე ანანია თავიდანვე გამოირჩეოდა საქართველოს ისტორიის, ჩვენი წარსულის ძიების დაუცხრომელი სურვილით და ამ მიმართულებით არაერთი წიგნი დაბეჭდა.

შეიძლება ითქვას, იგი იმ პირველთაგანია, რომელიც კომუნისტური რეჟიმის მიერ დაკნინებულ მიმართულებას პროტესტი გამოუცხადა და ნამდვილი ისტორიის აღდგენისათვის უდიდესი ნაბიჯები გადადგა.

რა თქმა უნდა, ზოგიერთი პოზიცია შეიძლება აზრთა სხვადასხვაობას იწვევდეს, მაგრამ მთავარია, რომ მის მიერ გაწეულია უზარმაზარი შრომა და ჩაყრილია ღრმა ფუნდამენტი მომავალ მკვლევართათვის, ამასთან მისი ნაშრომები განმსჭვალულია ქვეყნის სიყვარულითა და წარსულის რეალური სურათის აღდგენის დიდი სურვილით.

ღმერთმა დალოცოს მეუფე ანანია და მრავალჯამიერ დაუღალავად მოღვაწეობისათვის ღვთისა და ქვეყნის სამსახურად

ილია II

სრულიად საქართველოს კათოლიკოს პატრიარქი

ესაა ერთგვარი შეფასება ხანგრძლივი შრომისა.

აღნიშნული სულისკვეთებითაა დაწერილი სხვა ტომები.

მათ შესახებ მეუფე წერს -

მე-5 ტომის სახელია - „არიან-ქართლი, საეპისკოპოსოები ისტორიულ ივერიაში“

ის შეეხება იმ ქართული საეპისკოპოსოების ისტორიას, რომელთა სამრევლოები მდებარეობდნენ ამჟამინდელი საქართველოს ფარგლებს გარეთ, ისტორიული ივერიის სამხრეთ ნაწილში მდინარე არაქსიდან ვიდრე კლარჯეთამდე. აქ მე-10 საუკუნისათვის არსებობდა ქართული ე.წ. „აღმოსავლეთის საკათალიკოსო“, ტაომის ცენტრს წარმოადგენდა, თუმცა მის იურიდიქციაში შედიოდა ანისის, ვალაშკერტის, ყარსის (კარის), დადაშენის, არზრუმისა და სხვა ქართული საეპისკოპოსოები.

ჯერ კიდევ 1906 წელს რუსეთის სინოდში წარდგენილ მოხსენებაში კირიონ მეორე მიუთითებდა, რომ ეგრემ მცირესა და სხვათა ცნობები ივერიის ეკლესიისათვის ავტოკეფალიის მინიჭების შესახებ ეხება არა მცხეთის ივერიის ეკლესიას, რომელიც მუდამ ავტოკეფალური იყო, არამედ, „მეორე ივერიის“ ანუ „აღმოსავლის“ („აღმოსავლეთის“) საკათალიკოსოს. მან მე-8 საუკუნის შემდეგ ანტიოქიისაგან მოიპოვა ავტოკეფალია, ხოლო იერუსალიმის საპატრიარქოსაგან მირონის ადგილზე (ქართლში) კურთხევის უფლება, რადგანაც „ქართლად ფრიადი ქვეყანა აღირაცხების, რომელსაცა შინა ქართულითა ენითა ჟამი შიწირვის და ლოცვა ყოველი აღესრულებს“. მირონთან დაკავშირებით უნდა ითქვას, რომ მირონის კურთხევის უფლება ამ დროს მოიპოვა არა მცხეთის საკათალიკოსომ, არამედ „მეორე ივერიის“ ანუ „აღმოსავლის“ საკათალიკოსომ. მცხეთას ეს დასტური არ ესაჭიროებოდა, რადგანაც მე-4 საუკუნის დასაწყისიდან მირონი გადაჭრილი სვეტიცხოვლიდან გადმოედინებოდა, ხოლო მე-5 ს. ქართლის მეფე არჩილის დროს, წყაროს ცნობით, მცხეთის ქართლში ადგილზევე აკურთხებდნენ მირონს (არჩილ I — [ქართლის](#) მეფე V საუკუნის 20-30-იან წლებში).

ტაოს სამეფოს ტაოს ქართლი ანუ „ქართველთა სამეფო“ ერქვა, ის „ყოველი ქართლის“ ერთი ნაწილი იყო, და აქ, მე-8 საუკუნედან, ქართული ენით აღესრულებოდა წირვა ლოცვა ქართველი მრევლისათვის. ის იბერების ისტორიული

ქვეყანის ნაწილი იყო, ამტომაც ტაოს სამეფოს გაუქმების შემდეგ ბიზანტიამ აქ დაარსა „იბერიის თემი“ ანუ „ფემა ივერია“, ცენტრებით ანისსა და არზრუმში.

მეუფე ანანიას კვლევით, **არიან-ქართლი“ ეწოდებოდა ტერიტორიას - არაქსის ხეობიდან და ვანის ტბიდან ვიდრე კლარჯეთის ჩათვლით და ათასწლეულის შემდეგ აქ ჩამოყალიბდა ტაოს ანუ „ქართველთა სამეფო“, ხოლო შემდეგ ბიზანტიური „იბერიის თემი“, „ფემა იბერია“.** ქართველთა სამეფოს დროს აქ არსებობდა ქართული „აღმოსავალის ანუ აღმოსავლეთის საკათალიკოსო“.

მეუფე წერს - „არიან ქართლსა“ და იქაურ ქართველობას მძიმე ბედი ჰქონდა, მისი შემადგენელი ნაწილები იყო სტრაბონის მიერ ნახსენები ხორძენე, გოგარენე და პარიადრე, კარენიტან ერთად, რომელიც არმენიამ იბერებისაგან და ხალიბებისაგან მიიტაცა ქრისტეშობამდე მეორე საუკუნეში (სტრაბონი, გეოგრაფია, XI,14,15). ჩვენ მას ვუწოდებთ სამხრეთის ივერიას, მის შემადგენლობაში შედიოდა აღნიშნული ტერიტორია, (არაქსიდან კლარჯეთის ჩათვლით, არზრუმის ოლქი ყოფილი კარენიტია). მართალია ეს მიწაწყალი არმენიამ მიიტაცა, მაგრამ აქ ივერები ძველებურადვე აგრძელებდნენ ცხოვრებას, და, იქ, უკვე არმენიად სახელდებულ ისტორიულ იბერიაში, საუკუნეთა მანძილზე მიმდინარეობდა მკვიდრი ივერების ანუ ქართველების არმენიზაციის გამალებული პროცესი, მიტაცების შემდეგ, იქ ქართული ენა აკრძალული იყო, დაფარულად მოსახმარი, რადგანაც აქ აღმნიშტრაციისა და ეკლესიის ენა იყო სომხური. ამიტომაც წერს ამ (ტაო-ბასიან-კარინის) რეგიონიდან გამოსული, ჩანს VI-VII საუკუნეების თხზულება „ქებაი და დიდებაი ქართულისა ენისაი“ - „დამარხულ არს ენა ქართული...და ესე ენაი მძინარე არს დღესამომდე...და ესე ენაი...მდაბალი და დაწუნებული“.

ამ ეპოქაში მცხეთის იბერიაში ქართული ენა საეკლესიო ენა იყო, ამიტომ ამ თხზულებაში, აღიწერება არა მცხეთის ქართლში, არამედ სამხრეთის ქართლში ანუ სამხრეთის ივერიაში ქართული ენის „დაწუნება, დამდაბლება“, დაფარულად მისი მოხმარება ანუ „დამარხვა“.

არმენიის მიერ დაიპყრობის შემდეგ, ამ რეგიონში, ქართული ენის ადგილი საზოგადოებრივ ასპარეზზე სომხურმა დაიჭირა. აქაური ივერები მე-8 საუკუნემდე სომხური ეკლესიის წევრები იყვნენ, სომხური საეკლესიო ენით, მხოლოდ შინაობაში ანუ „ფარულად“ თუ მოიხმარდნენ ქართულ ენას.

საბედნიეროდ ვითარება შეიცვალა მე-8 საუკუნეში. 726 წლის მანასკერტის კრებაზე სომხური ეკლესია საბოლოოდ და მტკიცედ მიემხრო მონოფიზიტობას, კრებამ დაავალდებულა სომხური მოსახლეობა არაქალკედონური აღსარებლობისა ყოფილიყო, კრების ამ დადგენილებას მხარი არ დაუჭირა ე.წ. არმენიის

აღნიშნულმა ქართულმა მოსახლეობამ, არმენიის ივერებმა, რომლის ძირითადი ბირთვი ტაოში ცხოვრობდა.

780 წლის შემდეგ არმენიის ქართველობამ უკვე დაუფარავად მხარი დაუჭირა ქალკედონურ აღმსარებლობას, ეკლესიებში აღიდგინა ქართულენვნი წირვა ლოცვა.

იმდენად აღმაფრთოვანებული იყო ეს ფაქტი, რომ აქაურმა ქართველობამ საკუთარი, ტაოს სამეფო დაარსა, რომელსაც, როგორც ითქვა „ქართველთა სამეფო“ ერქვა, მალე აქაურმა ქართველებმა მისი საზღვარი გააფართოვეს კლარჯეთიდან ვანის ტბამდე.

იქამდე დაფარული, დამდაბლებული და დაწუნებული ქართული ენა IX-X საუკუნეებში ტაოსა და სამხრეთის ივერიაში გადაიქცა ადმინისტრაციის, ეკლესიის, კულტურისა და განათლების ენად, შეწყდა ქართველთა არმენიზაცია, აქაური ქართველობა მასიურად დაუბრუნდა დედა ქართულ ეკლესიას.

ტაოს სამეფოს ბაზაზე ჩამოყალიბდა ადგილობრივი ქართული საეკლესიო-ადმინისტრაციული ერთეული „აღმოსავალის საკათალიკოსო“, რომელმაც ანტიოქიისაგან ავროკეფალია, ხოლო იერუსალიმისაგან, როგორც ითქვა, მირონის ადგილზე კურთხევის უფლება მოიპოვა, ეს და სხვა მრავალი საკითხია განხილული მე-5 ტომში.

წინა ტომებში მივიჩნევდი, რომ „აღმოსავალის საკათალიკოსო“ ერქვა აფხაზეთის საკათალიკოსოს, ეს აზრი უარყვავი დაახლოებით 2012 წლის შემდეგ, და ამჟამად მივიჩნვ, რომ „აღმოსავალის საკათალიკოსო“ ერქვა სამხრეთ ივერიაში IX-X საუკუნეებში არსებულ ქართულ საეკლესიო ადმინისტრაციულ ერთეულს, ის გაქრა ტაოს სამეფოსთან ერთად ბასილი ბულგართმმუსვრელის ივერიაში (ტაო-ბასიანში) ლაშქრობის შემდეგ.

ყოფილი ქართველთა სამეფოს ტერიტორიაზე ბიზანტიის იმპერიამ თავისი ადმინისტრაციული ერთეული „იბერიის თემი“ დაარსა. იბერიის თემში ზაქარია ვალაშკერტელისა და სხვა დიდი მამების ბრძოლის მიუხედავად, ბიზანტია დევნიდა ქართულენოვან ეკლესიას. ამის შემდეგ იქაური ქართველობის ერთი ნაწილი ბერძნული ეკლესიის მრევლად იქცა (მათ შეადგინეს ე.წ. „სომეხ ქალკედონიტთა“ მნიშვნელოვანი ნაწილი), ხოლო მეორე დიდი ნაწილი ივერებისა, განსაკუთრებით ოსმალეთის იმპერიის დაარსების შემდეგ, კვლავ სომხური ეკლესიის მრევლად იქცა, ისინი გააწევრიანეს ოსმალეთის „სომხურ მილეთში“, დაუქვემდებარეს კონსტანტინოპოლის სომხურ საპატრიარქოს. საბოლოოდ „სომხური მილეთის“ ყოფილი ქართველობა, უფრო არზრუმ-არტაან-ყარსის მკვიდრი მოსახლეობა, საბოლოოდ გასომხდა, შემდეგში ის ძირითადად შეეწირა

1915 წლის ე.წ. გენოციდს, იქამდე, მე-19 ს. დასაწყისში, ერთი უკვე არმენიზებული ნაწილი ყოფილი ქართველებისა პასკევიჩმა საქართველოს სამხრეთ რეგიონებში ჩაასახლა.

მე-6 ტომის სახელია - „ქალდეა, საეპისკოპოსოები ლაზიკაში“.

საბჭოთა ეპოქაში გავრცელდა უსაფუძვლო თეორია, თითქოსდა ლაზები VII საუკუნის შემდეგ დასავლეთ საქართველოდან გადასახლდნენ ტრაპეზუნტის რეგიონში, სადაც ამჟამადც ცხოვრობენ. სინამდვილეში, როგორც წყაროების ანალიზი აჩვენებს ლაზები ამ (ტრაპეზუნტის) რეგიონის მკვიდრი იგივე ქალდეები არიან.

სტრაბონის ცნობით ქალდეებს (ხალიბებს) ასევე უწოდებდნენ „ალაზონებს“, საიდანაც წარმოდგა პონტოსპირეთისა და მისი მოსახლეობის სახელი „ლაზონია“, „ლაზი“.

უწმიდესი პატრიარქი ილია II, აღნიშნავს, რომ „ქალდი“ საერთო ქართულ სამყაროს, კოლხეთის ცენტრს, მის გულს ერქვა. ივ. ჯავახიშვილის კვლევით ქალდეა არა მხოლოდ ლაზების, არამედ ყველა ქართული ტომის სამშობლო იყო. ქართული ტომების ეს მიწა-წყალი ბიზანტიის იმპერიის შემადგენლობაში აღმოჩნდა და ეკლესიურად აქ, ქალდეა-ლაზიკაში, ჩამოყალიბდა ფასიდის ეპარქიის პეტრას, როდოპოლისის, ზიგანასა და საისინის საეპისკოპოსოები, ხოლო რაც შეეხება დასავლეთ საქართველოს, ის გაქრისტიანების შემდეგ, IV საუკუნიდანვე ქართული ეკლესიის იურისდიქციაში შედიოდა. ფასიდის ეპარქიის ძირითადი ნაწილი არა დასავლეთ საქართველოში, არამედ აღნიშნულ ქალდეა-ლაზიკაში (ტრაპეზუნტ-თეოდოსიოპოლის შემაერთებელ გზაზე) მდებარეობდა.

ნაშრომი დაიწერა ჩვენი უფლისა და მაცხოვრის იესო ქრისტეს სადიდებელად და ეხება საქართველოს ეკლესიის იურისდიქციის საკითხს. აქ, მრავალ წყაროზე დაყრდნობით, მიმოხილულია, დასავლეთ საქართველოს, ლაზიკა-ქალდეასა და საქართველოს სხვა ისტორიული რეგიონების საეკლესიო, ეკონომიკური, პოლიტიკური, ადმინისტრაციული, ყოფითი და გეოგრაფიული ვითარება პირველ ათასწლეულში.

მე-7 ტომის სახელია - „ქართველთა დენაციონალიზაცია XVII-XX საუკუნეებში (საინგილო,აფხაზეთი,ქართლ-კახეთი, თრიალეთი, შიდა ქართლი)“.

მის ანოტაციაში ნათქვამია :

„საკუთარ სახელმწიფოში ყოველი ერი მთლიანდება და ნაციად ყალიბდება, მაგრამ უსახელმწიფოებრიობის დროს პირიქით – იშლება და ნაწევრდება. მით უმეტეს, თუ ქვეყანა საუკუნეთა მანძილზეა მტრისაგან დაპყრობილი. ასეთივე ბუნებისაა, ცხადია ქართველობაც.

ჩვენი ხალხის ისტორიული მეხსიერებიდან ერთგვარად ამოვარდნილია XV-XVIII სს და ისტორიის შემეცნება ხდება ისე, თითქოსდა აყვავებული პერიოდიდან (დავით აღმაშენებლიდან და თამარიდან) – ჩვენ უცვლად აღმოჩნდით XIX ს-ში, მაგრამ კვლავ აჩვენებს, რომ XVII-XVIII სს-ში განვითარებულმა პროცესებმა შვა ჩვენი დღევანდელი პრობლემები. XV ს-ის შემდეგ, საქართველო დაიშალა, შემდეგ მისი ყოველი ნაწილი მტერმა დაიპყრო, დაიწყო დენაციონალიზაცია ქართველი ხალხისა. ეს პროცესი საკმაოდ დრმა იყო. ეროვნული თვითშემეცნება მხოლოდ იმ ქართველმა მართლმადიდებლებმა შეინარჩუნეს, რომელნიც საქართველოს ეკლესიის წევრები იყვნენ...

XX ს-ის 80-იანი წლების ხანმოკლე ეროვნულ კონსოლიდაციას, თან მოჰყვა ხანგრძლივი ათწლეულები ეროვნული დეზინტეგრაციისა, კუთხოვრობის აღორძინებისა... იმ ადამიანებს, რომელთაც იქამდე თავიანთი თავი ქართველებად ჰქონდათ იდენტიფიცირებული გაუხსენეს წინაპართა ოდინდელი „უცხო წარმომავლობა“. განსაკუთრებით კი მათ უცხოელობას, ოსობას თუ სომხობას იხსენებდნენ მათი მეზობლები, მხედრიონელთა რაზმები, მომენტიტ მოსარგებლე ყაჩაღები, რომელთაც დიდი ასპარეზი გადაეშალათ XX ს-ის მიწურულს. ასეთ დროს, ამ ადამიანთა დაცვა და შეხსენება მათი მეზობლებისათვის, რომ ისინი ქართველები არიან, მოწმე ვართ იმისა რომ დადებით შედეგებს იძლეოდა.

ვფიქრობ, წინამდებარე ნაშრომი ხელს შეუწყობს საქართველოს მოსახლეობის ინტეგრაცია-კონსოლიდაცია-გამთლიანების საქმეს. ჩვენმა ახალგაზრდებმა უნდა იცოდნენ, რომ მათი ზოგიერთი თანაკლასელი თუ თანაჯგუფელი, რომელთაც ოსს, ან სომეხს უწოდებენ სინამდვილეში არიან იმ ქართველთა შთამომავლები, რომელნიც XVII-XIX სს-ში დენაციონალიზაციის პროცესის მსხვერპლნი იყვნენ. ეს ცოდნა მათ ალბათ მეტ ტოლერანტობას შესძენს.

ნაშრომი დაბეჭდილი იყო სხვადასხვა წლებში, ამჟამად ერთწიგნად შეკრებილს, უცვლელი სახით ვაწოდებთ მკითხველს

მე-8 ტომია - „საქართველოს საეკლესიო კანონების კრებული (სამართალი, კანონები, დადგენილებები).

მის ანოტაციაში ნათქვამია :

„საქართველოს ეკლესიაში მოძღვრების, მმართველობისა და საეკლესიო სასამართლოს სფეროში უმაღლესი ხელისუფლება ეკუთვნის საქართველოს ეკლესიის წმიდა სინოდს (საეკლესიო კრებას), მისი ზრუნვის ერთ-ერთ საგანს წარმოადგენს „საეკლესიო კანონების კრებულის, სასულიერო და საერო სასწავლებლების შესაბამისი სახელმძღვანელოებისა და საღვთისმეტყველო ლიტერატურის“ გამოცემა (1995 წლის საეკლესიო კრების დებულება, თავი II, §20).

ამ მუხლის აღსასრულებლად გაწეულ ნაშრომს წარმოადგენს მიტროპოლიტ ანანია ჯაფარიძის წიგნი „საქართველოს საეკლესიო კანონების კრებული“ (საქართველოს საეკლესიო კრებების სამართალი, კანონები და დადგენილებები).

ნაშრომში ერთადაა თავმოყრილი და განხილული IV-XX საუკუნეთა საქართველოს საეკლესიო კრებების სამართალი.

განხილულ 15 საკანონმდებლო და 50-ზე მეტ მიმდინარე კრების ანალიზს თან ერთვის კრებების მიერ გამოცემული სამართლის ძეგლები, ამიტომაც ნაშრომი, ამასთანავე, წარმოადგენს საქართველოს საეკლესიო კანონების კრებულს, რომელიც ესაჭიროება როგორც სასულიერო პირებსა და მართლმადიდებელ მრევლს, ასევე საქართველოს ეკლესიის ისტორიის მკვლევარებს. ეს წიგნი, სახელწოდებით „საქართველოს საეკლესიო კრებები“, 2003 წლიდან წარმოადგენს სახელმძღვანელოს სასულიერო აკადემიაში“.

მე-9 ტომია: „საქართველოს ეკლესიის იურისდიქცია ჩრდილო კავკასიაში“ (დაღესტანი, ალანია, ადიღე-ჩერქეზეთი, დურძუკეთი, ჩრდილოკავკასიის სვანეთი, ოსეთი, ქისტეთი, ალბანეთი)“

მის ანოტაციაში ნათქვამია :

მიტროპოლიტ ანანია ჯაფარიძის ნაშრომი „საქართველოს ეკლესიის იურისდიქცია ჩრდილო კავკასიაში“ სიახლეა იმ მხრივ, რომ პირველად ხდება ჩვენს საეკლესიო ისტორიოგრაფიაში განზოგადებული გამოკვლევა ამ მნიშვნელოვანი თემსა, მაშინ როცა, როგორც მრავალი რუსი მეცნიერი, ასევე განსაკუთრებით დაღესტნელი, ჩეჩენი, ინგუში, ოსი, ყარაჩაელი, ბალყარელი, აფხაზი, აზერბაიჯანელი და სხვა მკვლევარები ინტენსიურად იკვლევენ ამ საკითხს, სამწუხაროდ – ძირითადად, შეიძლება ითქვას, ძალზე მიკერძოებით და ტენდენციურად.

მეუფე ანანიას ნაშრომი ეფუძნება ქართულ და უცხოურ წყაროებს, ვრცელ სამეცნიერო ლიტერატურას, საინტერნეტო მასალას, ჩრდილო კავკასიაში შემორჩენილ ფაქტებს ქართული კულტურისა და სხვა.

მისი საბოლოო დასკვნით, მართლდებიან ქართული წყაროები, რომელთა მიხედვითაც, ჩრდილო კავკასიაში თავის იურისდიქციას ახორციელებდა საქართველოს ეკლესიაში შემავალი აფხაზეთის, ქართლისა და ხუნძეთის

საკათალიკოსოები, ხოლო ჩრდილო კავკასიის მოსახლეობა თემურ ლენგის შემოსევამდე, და ნაწილობრივ, მის შემდეგაც, წარმოადგენდა საქართველოს ეკლესიის მრევლს, რომელიც აგებდა მრავალ ეკლესიასა და ჯვარ-ხატთა ნიშებს, სადაც აღესრულებოდა ქართულენოვანი წირვა-ლოცვები, საჭიროების დროს კი, ჩრდილო კავკასიელი ქრისტიანები თავიანთ საუკეთესო შვილებს ომებში აგზავნიდნენ სამშობლოს – საქართველოს დასაცავად“.

ამ ნაშრომის მტკიცებით თემურლენგის შემოსევამდე ჩრდილო კავკასია დასახლებული იყო ქართველებითა და ქართველთა მონათესავე ხალხებით, იქამდე ქრისტიანები, საქართველოს ეკლესიის იურისდიქციაში, აქ საქართველოს ეკლესიას გააჩნდა საკუთარი ქართულენოვანი „ხუნძეთის საკათალიკოსო“, ანწუხის საეპისკოპოსო, ქურუმხის სამტავარეპისკოპოსო, სასულიერო სასწავლებლები, ტაძრები და სამრევლოები, სადაც ქართულენაზე აღესრულებოდა წირვა-ლოცვა

მე-10 ტომის სახელია: „**საქართველოს ეკლესიის ისტორიის ატლასი, მე-10 საუკუნემდე, რუკების კრებული**“. ესაა საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ახალი გააზრება.

მეუფის ნაშრომები ემსახურებოდა ორ მთავარ მიზანს, 1. საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის რკვევა და 2. საქართველოს ეკლესიის იურისდიქციის საზღვრები.

პირველი საკითხი ატუალური იყო იმ წლებში, როდესაც ჩვენი ეკლესია იბრძოდა ავტოკეფალიის მოსაპოვებლად, კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოსაგან, რაც მიღწეული იქნა 1990 წლისათვის, ამის შემდგომ საქართველოს ეკლესიის წინაშე წარმოიშვა მეორე საკითხი. სადვო გახდა ჩვენი ეკლესიის იურისდიქცია, როგორც დასავლეთ და სამხრეთ, ისე აღმოსავლეთ საქართველოში, ამიტომაც ჩვენი კვლევები იურისდიქციას ეხება.

ავტოკეფალიის საკითხების კვლევისას ეკლესიის წინაშე არ იდგა იურისდიქციის საკითხის სიმძაფრე. ამიტომ 1-4 ტომში გაზიარებული იყო ქართულ ისტორიოგრაფიაში დამკვიდრებული თეორია, რომ დასავლეთ საქართველო მე-10 საუკუნემდე კონსტანტინოპოლის იურისდიქციაში იმყოფებოდა, ეს თვალსაზრისი ასახულია შესაბამის ტომებში. შემდეგში, ბრძანებს მეუფე, ჩემი დამოკიდებულება ამ საკითხის მიმართ კარდინალურად შეიცვალა. განსაკუთრებით 2010-2012 წლის შემდეგ.

ამ წლებში სეპარატისტებმა და მათმა მფარველმა იმპერიამ შეძლო ოკუპირება საქართველოს ისტორიული მიწაწყლისა აფხაზეთსა და ცხინვალის რეგიონში, აქაური საეკლესიო სეპარატისტები კი იბრძვიან საეკლესიო დამოუკიდებლობის მოსაპოვებლად, მათ შორის ისინი თავიანთ მტკიცებებში მიუთითებენ ქართველი ავტორების შრომებს. საჭირო გახდა კრიტიკული თვალ შეგვეხედა ს. ყაუხჩიშვილის მიერ დანერგილი თვალსაზრისისათვის, რომ კონსტანტინოპოლის ლაზიკის ეპარქია მოიცავდა დასავლეთ საქართველოს და უფრო სინტერესო გახდა ნ. ადონცის თვალსაზრისის მიხედვით კვლევა-ძიება, რომ ლაზიკის ეპარქია სინამდვილეში

მოიცავდა არა დასავლეთ საქართველოს არამედ ამჟამინდელ ლაზისტანს, ტრაპაზუნტიდან ჭოროხის მიმართულლებით.

მართლაც ფაქტი იმისა, რომ კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს ლაზიკის ეპარქია მოიცავდა არა დასავლეთ საართველოს, არამედ ამჟამინდელ ლაზისტანს დადასტურდა მეუფის კვლევებით, ამ შემთხვევაში სრულიად მართლდება ქართული წყაროები დასავლეთ საქართველოს მიმართ. ეს წყაროთმცოდნეობითი თვალსაზრისით ძალზე მნიშვნელოვანი მომენტია.

17.01.2020

არიან-ქართლი

საეპისკოპოსოები ისტორიულ ივერიაში

სარჩევი

შესავალი.....5

კარი პირველი

არიან-ქართლის ისტორია

თავი I

არიან-ქართლის ხალხი და მიწა-წყალი

არიან-ქართლის ქვეყანა და სიტყვა „ქართველის“ ეტიმოლოგია.....	19
არიან-ქართლის ერი.....	23
აზონის მამის სამეფო.....	26
„აზონის მამული“.....	30
ხალიბთა „ქაღდუს ქვეყანა“ არიან-ქართლის საფუძველი.....	33
სტრაბონის ცნობა იბერიელთა მიწების არმენიელების მიერ მიტაცების შესახებ.....	42
აზო-ფარნავაზის შიდადინასტიური ბრძოლა.....	45
ვახტანგ გორგასალი ისტორიული არიან-ქართლის მიწა-წყალზე.....	46
არიან-ქართლის აზრდელი	49

თავი II

წყაროების და ლიტერატურის მიმოხილვა ისტორიული არიან-ქართლის მიწაზე მცხოვრები ქართული ტომების შესახებ

ქსენოფონის „კიროსის ანაბასისი“.....51

ქსენოფონტეს გზა.....	62
ქსენოფონტე ქალდეების შესახებ და არიან-ქართლი.....	63
სტრაბონის ცნობები ლაზ-აღაზონების შესახებ.....	67
აღაზონები და გეორგები ჩრდილო და სამხრეთ კავკასიაში სტრაბონისა და პლინიუსის ცნობებით.....	69
ლაზები და სვანოკოლხები პტოლემეაოსთან.....	71
ისტორიულ არიან-ქართლში მცხოვრები ტომები.....	77
იბერთა ტომი „ლუვიას ქვეყანაში“ ანუ ლიბიაში.....	84
ლაზები გ. გოზალიშვილის მიხედვით.....	88
ადელლე ბილლისა და ო. ლორთქიფანიძის განსხვავებული მოსაზრებანი კოლხეთის შესახებ.....	105
„არიან-ქართლის“ საკითხისათვის. არიანი.....	109
ნაბუქოდონოსორი (გ. ქავთარაძე).....	110
ხალიბები (გ. ქავთარაძე).....	113
ხორძენე – არიან-ქართლი (გ. ქავთარაძე).....	114
იბერები ხოტენესა და აკილისენეში.....	116
ნ. ხაზარაძე მოსხების ქვეყნის შესახებ (ძვ. წ. I ს.).....	119
პ. ინგოროყვა მესხეთ-კოლხეთის შესახებ (I ს.).....	128
ძველ ბერძენ-მართლმადიდებელ ეპისკოპოსთა განმარტებანი ქართველთა წარმოშობის შესახებ.....	130

თავი III

ისტორიული არიან-ქართლის მიწაზე სომხური სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნების დაარსება

ძვ. წ. II ს-ში არმენიელთა მიერ მიტაცებული იბერიელთა მიწები სტრაბონის ცნობით.....	136
დასავლეთ არმენიის ეთნიკური სახე (ძვ. წ. II ს-დან).....	138
ისტორიული ქართული ოლქები არმენიაში.	
1. „ქვეყანა ჩრდილოეთისა“ (IV ს.).....	144
2. გოგარენა, კორდუენა და ბასიანი (V-VII სს.).....	145
3. ივერია, პერსარმენია და პერსიბერია (IV-VI სს.).....	147
4. სომხების გადასახლება პერსარმენიიდან ბიზანტიურ სომხეთში V-VI სს.....	149
„ოთხი არმენია“ ხალიბების ყოფილ მიწაზე (IV-VI სს.).....	151

თავი IV

ქართული თვითშემეცნების აღორძინება ჩრდილო და დასავლეთ არმენიაში

დასავლეთ არმენიის ხალხში ეთნოიდენტობის ძიების შედეგი (IX-X სს.).....	153
ქართველთა თვითშემეცნების აღორძინება დასავლეთ არმენიაში.....	154

ლაზიკის ეპარქია – დასავლეთ არმენიისა და პერსარმენიაში შემავალი პერსიბერიის (ისტორიული, ყოფილი არიან-ქართლის) ქართველობის გამაერთიანებელი.....	155
უცხოური წყაროები მეგრულთა და სვანთა იბერიელობის შესახებ..	159
ბრძოლა ეროვნულ-ქართული სახელმწიფოებრიობის აღდგენისათვის „ზემო ქვეყნებში“ (X-XVI სს.).....	164

თავი V

„არმენის“ ქართველთა სარწმუნოება

„ბერძნული და ქართული ქრისტიანობა“.....	167
წმიდა ნინოს ჯვარი დასავლეთ არმენიაში (VI-XI სს.).....	169
წმიდა ნინო – არმენიის ქართველების ეროვნული დროშა (IX-X სს.).....	171
წმ. ნინო ლაზიკაში (IV ს.).....	172
არმენიის იბერიული ზოლის საუნჯენი („ქება და დიდება ქართულისა ენისა “ და წმიდა ნინოს ჯვარი).....	178

კარი მეორე

**საეკლესიო ერთეულები ისტორიული
არიან ქართლის მიწაზე**

თავი VI

**„მეორე ივერიის“ ქართული მრევლი სომხური ეკლესიის
იურისდიქციაში IV-VIII სს-ში**

სომხური ეკლესიის თავდაპირველი იურისდიქცია (IV-V სს.).....	191
ბასიანის სომეხი ეპისკოპოსები.....	194
გრიგოლ განმანათლებლის ცხოვრების არაბული ვერსიის არასწორი თარგმნა ნ. მარის მიერ.....	194

თავი VII

კირიონ I-ის ღვაწლის შედეგები არმენიის იბერიულ ზოლში

კირიონისმიერი ეროვნული გამოფხიზლება დასავლეთ არმენიის ქართველობისა.....	196
ენობრივი ვითარება გუგარქში.....	198
კირიონ I.....	199
არმენიის ქართველთა დიდი გამოფხიზლება.....	208
კირიონის „გამოფხიზლების“ პროექტი.....	209
გამოფხიზლების ორი მთავარი სტიმული (IV-X სს.).....	210
წმ. დავით და ტარიჭანი, ისააკი და იოსები.....	212
ახალი ერა სომხეთის ეკლესიის ისტორიაში.....	213

არსენი საფარელი ქართულ-სომხური საეკლესიო ურთიერთობებს შესახებ VI-VII საუკუნეებში.....	214
--	-----

თავი VIII

ე.წ. სომეხ-ქალკედონიტა ვინაობა

არასწორი თეორიები იბერებისა და სომეხი ქალკედონიტების შესახებ.....	217
სომხურ-ქალკედონური ეკლესიის ქართული ფრთა.....	231
პატრიარქ ნიკოლოზ მისტიკოსის მითითება ტაო-ბასიანის ქართველთა და ასევე აღბანელთა შესახებ (X ს.).....	232
წმიდა მამები ექვთიმე მთაწმიდელი, სტეფანე მტბევარი და სხვანი სომხური ეკლესიის მძლავრობის შესახებ.....	237
„სომეხ-ქალკედონიტა“ ნამდვილი ვინაობა	243
სომეხ-ქალკედონიტა იერარქიული დამოკიდებულება იმპერიის ეკლესიის მიმართ (VI-VII-VIII სს.).....	252
სომხურ-ქალკედონური ეპარქიები ღაზიკაში.....	254

თავი IX

ქართული წარმოშობის იერარქი არმენიის იბერიაში

წმიდა ნერსე იშხნელი.....	255
ბიზანტიის იმპერატორი კონსტანს (კონსტანტინე) II სომხეთში	256
გუგარქელი, ტაოელი, ვანანდელი და არზრუმელი აზნაურები სომხური ეკლესიის წინააღმდეგ	262
ბასიანის სოფელი ოკომი და ანისის სომხური ჯვარი.....	264
ანისის ჯვრის ღურსმნები.....	265

თავი X

„აღმოსავლეთის“ საკათალიკოსო

„ივერთა“ (ავანის) საკათალიკოსო (VII ს-ის დასაწყისი)	268
„იბერიელი“ იოანე ბაგარანელის დელეგაცია ანტოქიაში და მისი ტაძარი ავანში.....	271
მამათმთავარ-პატრიარქი დავით კურაპალატის კარზე (X ს.).....	282
ტაოს სამამათავროს საზღვრები (X ს.).....	284
„აღმოსავლეთის კათალიკოსნი“	287
„ქართლისა და ყოვლისა აღმოსავლეთისა პატრიარქი იოვანე“.....	291
იშხანი – ავანი.....	298
სომხური განმარტებითი წარწერები.....	301
დიდი გაქცევა სომხური ეკლესიიდან	308

კარი მესამე

ქართველთა სახელმწიფოებრივი ერთეულები ისტორიულ არიან-ქართლში

თავი XI

„ქართველთა სამეფოსა“ და „ივერიის თემის“ აღორძინება ისტორიულ არიან-ქართლის მიწაზე სომხური სახელმწიფოებრივი ერთეულების დაუძღვრების შემდეგ

„ქართველთა სამეფოს“ დაარსება (IX-X სს.).....	314
მეფეები სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში.....	318
ქართველთა მეფის ტიტული.....	325
„სომეხთა და ქართველთა მეფე“.....	326
ბაგრატიონთა ლეგიტიმაცია.....	328
მირდატის ძენი და ბაგრატიონები კლარჯეთში.....	330
ძველი ლაზიკის მეფეების წარმომავლობა ჭანეთ-ტაოს სამეფოდან.....	333
ბაგრატიონები ბაიბერდიდან კლარჯეთში.....	335
ბაგრატიონებს თავიანთი გვარი აღებული ჰქონდათ დედის მხრიდან.....	336
ბერძნული საკარისკაცო ტიტულები.....	338
ტაოელები „არიან-ქართველთა“ მემკვიდრეები.....	339
მკვიდრი მოსახლეობის ერთგულება (X ს.).....	340
განმათავისუფლებელი ლაშქრობა ხალხის მხარდაჭერით (X ს.).....	342

თავი XII

იბერიის თემი

იბერიის თემი (XI ს.).....	346
იბერიის თემი „ბიზანტიის ისტორიის“ მიხედვით.....	347
მანრალია და მარდალია – იბერიის თემის ძირითადი ნაწილები.....	348
ბასიანელნი ანუ მესხნი ქართლის ცხოვრების მიხედვით (IX-XI სს.).....	349
ანისი – იბერიის თემის ერთ-ერთი დედაქალაქი, ერევანი – „საქართველოს ქალაქი“.....	351
გოგარენა – „ჰერეთი“.....	355

თავი XIII

იბერიის თემის ქართული სამამამთავრო

„იბერიის თემის“ ოლქები და გზები.....	357
ბასილი II-ისა და სხვა იმპერატორების ომები იბერიის წინააღმდეგ (1001- 1054 წწ.).....	368

ვალაშკერტი და თორმეტი ქართული გაგარი (XI ს.)	
ა. ლასტივერტეცის ცნობით.....	371
საეკლესიო იურისდიქციათა ცვლილება (XI ს.).....	374
საბა მტბევალი, ეზრა ანჩელი, ბანელი იოანე და ზაქარია	
ვალაშკერტელი (XI ს.).....	376
„იბერიის თემში“ ქართულენოვანი ეპარქიის გაუქმება (XI ს.).....	383
ვალაშკერტის სამამამთავრო და ლაზიკის სამიტროპოლიტო (XI ს.).....	388
„ნათესავით ქართველნი“ (გრიგოლ ბაკურიანის ძე).....	388
ქართული საეპისკოპოსოები ყოფილი მესხეთის მიწებზე.....	392
ყოფილი იბერიის თემის მიმდებარე ქართული საეპისკოპოსოები (XIV-XVII სს.).....	393

თავი XIV

„ძველი ქართული ენა“ „ძველი ქართული ენა“

ძველი ქართული ენა – სალაპარაკო ნორმა რეგიონებში.....	397
ზანურ-ქართული ენობრივი ერთობა.....	399
ლაზიკის სამიტროპოლიტოს ძველი მოსახლეობის ენა.....	413
ქართულენოვნების ნაშთები არმენიაში.....	416
ენის შენარჩუნების მიზეზები.....	418
სომეხი ქალკედონიტების ენა.....	419
ძვ. ლაზურის და ძვ. ქართულის ერთიანობის მტკიცებულებანი.....	421
კოლხი და გლეხი ნ. მარის მიხედვით.....	424

კარი მეოთხე არიან-ქართლის წარსული

თავი XV

არგონავტები და ამირანიანი

აია-კოლხიდა და პელასგურ-კავკასიური იდენტობა.....	427
იაზონი და ამირანი.....	430
ამირანი იასონია, ხოლო მედეა – ყამარი.....	433
ამირანი და არგონავტები.....	434

თავი XVI

არიან-ქართლის წინაისტორია

„ჰაიასა“ – „აიას ქვეყანა“ (შემდგომი კოლხიდა).....	437
ე. წ. სომხეთის ზეგანზე ისტორიულად არსებული სახელმწიფოები.....	444
იარვანდი – იარედოს – არიანი.....	458
ურარტუ – ქალდეელთა ქვეყანა.....	465

ურარტუს მეორე ძლიერი ტომი – ქაღდები.....	467
ურარტუს „ღმერთი“ ქაღდი და ქართლის არმაზი.....	472
ქართველები (ქაღდუელები) ურარტუსა და ზღვისპირეთში.....	481
სამხრეთ კავკასია და მომიჯნავე ქვეყნები ელინიზმის პერიოდში (ღვე გუმბელიოვი).....	486
არაქსის ხეობისა და მისი მთიანეთის არმენიზაცია.....	492

თავი XVII

ეტიმოლოგიური ძიება

ხეტების ქაღაქი არინა, ნაირი და არიან-ქართლი.....	500
არიანი-არზენი.....	506
არიან-ქართლის ადგილები – კარი, კარინი, არწნი, არზრუმი, არტაანი, არტანუჯი, არზენე და ხორძენე.....	508
არიან-ქართლის ეტიმოლოგია.....	510
I დასკვნა.....	513
ავანი და „ივერთა აღმოსავალის საკათალიკოსო“ ავანი და „ივერთა აღმოსავალის საკათალიკოსო“.....	513
II დასკვნა.....	527
ეთნოკულტურული სიტუაცია.....	527
ძირითადი დასკვნა.....	531
ფოტოები.....	536
რუკები.....	550

საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის ისტორიის ავტორებში აღმოცემულია ჩვენი ერის სულიერი ცხოვრება უძველესი ხანიდან ვიდრე XXI საუკუნემდე.

პირველი ოთხი ტომი უშუალოდ საქართველოს ეკლესიის ისტორიას წარმოადგენს. მასში წმიდა მოციქულების ეპოქიდანვე სრულფასოვნად არის აღწერილი ჩვენი ეკლესიის ცხოვრება უამრავი წყაროსა და ლიტერატურის დართვით, ამასთან, მას წინ უძღვის ქართველთა წინაპრების სარწმუნოებრივი ცხოვრების მიმოხილვა და უფალი ღმერთის მიერ ქართველი ხალხის მრავალსაუკუნოვანი მომზადება ქრისტიანობის მისაღებად.

საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის მე-5 ტომის სახელია “არიან ქართლი, საეპიკოპოსოები ისტორიულ ივერიაში”. მე-6 ტომის სახელია – “ქაღდვა, საეპიკოპოსოები ლაზიკაში”, მე-7 ტომის სახელია – “ქართველთა დენაციონალიზაცია XVII-XX საუკუნეებში“, მე-8 ტომის სახელია -, საქართველოს საეკლესიო კანონები“, მე-9 ტომის სახელია -,საქართველოს ეკლესიის იურისდიქცია

ჩრდილოეთ კავკასიაში“, მე-10 ტომის სახელია- „საქართველოს ეკლესიის ისტორიის ატლასი, რუკების კრებული წყაროების გამოყენებით“.

ყველა ეს ტომი რამდენჯერმე დაიბეჭდა სხვადასხვა გამომცემლობის მიერ, ამჟამად კი პირველად იბეჭდება ერთად თავმოყრილი, ზოგადი სახელით, რადგანაც ყველა ეს ტომი ერთობლიობაში წარმოადგენს საქართველოს წმიდა მართლმადიდებელი სამოციქულო ეკლესიის ისტორიას.

მადლობა უფალს, ყოვლადწმიდა სამებას, რომლის სადიდებლადაც დაიწერა ეს ტომეულები.

დიდება და მადლობა უფალს.

მიტროპოლიტი ანანია ჯაფარიძე